सिंघी जैन ग्रन्थ माला

[ग्रन्थांक ४]

नागेन्द्रगच्छीय - श्रीमदुदयप्रभसूरिरचित

धर्माभ्युदय महाकाव्य

SINGHI JAIN SERIES

[NUMBER 4]

DHARMĀBHYUDAYA MAHĀKĀVYA

OF

ŚRĪ UDAYAPRABHA SŪRI

कलकत्तानिवासी

साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी पुण्यस्मृतिनिमित्त

प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थमाला

[जैन आगमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक – इत्यादि विविधविषयगुम्फित; प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूर्जर-राजस्थानी आदि नानाभाषानिबद्ध; सार्वजनीन पुरातन वाङ्मय तथा नूतन संशोधनात्मक साहित्य प्रकाशिनी सर्वश्रेष्ठ जैन ग्रन्थावलि.]

प्रतिष्ठाता

श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंघीसत्पुत्र

स्व० दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय

श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक

आचार्य जिनविजय मुनि

(सम्मान्य नियामक-भारतीय विद्या भवन-बंबई)

सर्वप्रकार संरक्षक

श्री राजेन्द्र सिंहजी सिंघी तथा श्री नरेन्द्र सिंहजी सिंघी

*

प्रकाशनकर्ता

सिंघी जैनशास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन, मुंबई

प्रकाशक–जयन्तकृष्ण, ह. दवे, ऑनररी रजिस्ट्रार, भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, बंबई. नं. ७

मुद्रक–प्रारंभके १–८ फार्म, रामचंद्र येसू शेडगे, निर्णयसागर प्रेस, २६–२८ कोलभाट स्ट्रीट, बंबई

शेष संपूर्णग्रन्थ मुद्रक—शा. गुलाबचंद देवचंद, महोदय प्रिंटिंग प्रेस, भावनगर (सौराष्ट्र)

नागेन्द्रगच्छीय-श्रीमदुदयप्रभसूरिरचित

'संघपतिचरित' अपरनामक

धर्माभ्युदय महाकाव्य

***

संपादक

सभाष्यविवृतिसमवेत 'बृहत्कल्पसूत्र' तथा 'वसुदेवहिंडी' आदि

अनेक ग्रन्थ संशोधक-संपादक

दिवंगत मुनिमतल्लिक श्री चतुरविजयजी

तथा तदीयशिष्याग्रणी

जैनागमवाचनाविनिश्चायक विद्वद्वल्लभ

मुनिपुङ्गव श्री पुण्यविजयजी

प्रकाशक

सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन

बंबई

विक्रमाब्द २००५] प्रथमावृत्ति, पंचशत प्रति [१९४९ खिस्ताब्द

ग्रन्थांक ४] सर्वाधिकार संरक्षक भा. वि. भ. [मूल्य रू. ८-८-०

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति बङ्गाभिधे देशे सुप्रसिद्धा मनोरमा। मुर्शिदाबाद इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥ १
बहवो निवसन्त्यत्र जैना ऊकेशवंशजाः। धनाढ्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मपरायणाः ॥ २
श्रीडालचन्द इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान्। साधुवत् सच्चरित्रो यः सिंघीकुलप्रभाकरः ॥ ३
बाल्य एवागतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तृतिम्। कलिकातामहापुर्यां धृतधर्मार्थनिश्चयः ॥ ४
कुशाग्रीयस्वबुद्ध्यैव सद्वृत्त्या च सुनिष्ठया। उपार्ज्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ट सः ॥ ५
तस्य मन्नुकुमारीति सन्नारीकुलमण्डना। अभूत् पतिव्रता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥ ६
श्रीबहादुरसिंहाख्यो गुणवांस्तनयस्तयोः। अभवत् सुकृती दानी धर्मप्रियश्च धीनिधिः ॥ ७
प्राप्ता पुण्यवता तेन पत्नी तिलकसुन्दरी। यस्याः सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तत्कुलाम्बरम् ॥ ८
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुशिक्षितः। यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥ ९
नरेन्द्रसिंह इत्याख्यस्तेजस्वी मध्यमः सुतः। सूनुर्वीरेन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥ १०
सन्ति त्रयोऽपि सत्पुत्रा आप्तभक्तिपरायणाः। विनीताः सरला भव्याः पितुर्मार्गानुगामिनः ॥ ११
अन्येऽपि बहवस्तस्याभवन् स्वस्रादिबान्धवाः। धनैर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव व्यराजत ॥ १२

अन्यच्च—

सरस्वत्यां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम्। तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुषां खलु ॥ १३
नाहंकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्व्ययः। दृष्टः कदापि तद्गेहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥ १४
भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति। बन्धुजनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥ १५
देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः। इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥ १६
समुन्नत्यै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे। प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं घनम् ॥ १७
गत्वा सभा-समित्यादौ भूत्वाऽध्यक्षपदान्वितः। दत्त्वा दानं यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥ १८
एवं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया। अकरोत् स यथाशक्ति सत्कर्माणि सदाशयः ॥ १९
अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे। कर्तुं किञ्चिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयत् ॥ २०
पूज्यः पिता सदैवासीत् सम्यग्-ज्ञानरुचिः स्वयम्। तस्मात् तज्ज्ञानवृद्ध्यर्थं यतनीयं मयाऽप्यरम् ॥ २१
विचार्यैवं स्वयं चित्ते पुनः प्राप्य सुसम्मतिम्। श्रद्धास्पदस्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशाम् ॥ २२
जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शा न्ति नि के त ने। सिंघीपदाङ्कितं जै न ज्ञा न पी ठ मतीष्ठिपत् ॥ २३
श्रीजिनविजयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः। स्वीकर्तुं प्रार्थितस्तेन तस्याधिष्ठायकं पदम् ॥ २४
तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यौदार्यादिसद्गुणैः। वशीभूय मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥ २५
कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वीयपावनपाणिना। रसँ-नागाङ्क-चन्द्राब्दे तत्प्रतिष्ठा व्यधीयत ॥ २६
प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम्। पाठनं ज्ञानलिप्सूनां ग्रन्थानां ग्रथनं तथा ॥ २७
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना। स्वपितृश्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २८
उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन दानिना। व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्तत्कार्यसुसिद्धये ॥ २९
छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा। ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रदत्तवान् ॥ ३०
जलवाय्वादिकानां तु प्रातिकूल्यादसौ मुनिः। कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र समाप्यान्यत्र चास्थितः ॥ ३१
तत्रापि सततं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता। ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥ ३२
नन्द-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे जाता पुनः सुयोजना। ग्रन्थावल्याः स्थिरत्वाय विस्तराय च नूतना ॥ ३३
ततः सुहृत्परामर्शात् सिंघीवंशनभस्वता। भा वि द्या भ व ना येयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
आसीत्तस्य मनोवाञ्छाऽपूर्वा ग्रन्थप्रकाशने। तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥ ३५
दुर्विलासाद् विधेर्हन्त ! दौर्भाग्याच्चात्मबन्धूनाम्। स्वल्पेनैवाथ कालेन स्वर्गं स सुकृती ययौ ॥ ३६
इन्दु-खँ-शून्य-नेत्राब्दे मासे आषाढसञ्ज्ञके। कलिकाताख्यपुर्यां स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥ ३७
पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रेयसे पितुरात्मनः। तथैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽधुना पुनः ॥ ३८
इयं ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा। भूयाद् भूत्यै सतां सिंघीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥ ३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा। चिरं नन्दत्वियं लोके श्रीसिंघी ग्रन्थपद्धतिः ॥ ४०

*

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सन्नाम्नी पुरिका तत्र सुस्थिता ॥ १
सदाचार-विचाराभ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीमच्चतुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥ २
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥ ३
मुञ्ज-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातजन्मनः ॥ ४
पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक्-सौजन्यभूषिता ॥ ५
क्षत्रियाणीप्रभापूर्णां शौर्योद्दीप्तमुखाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥ ६
पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥ ७
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भैषज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥ ८
आगतो मरुदेशाद् यो भ्रमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पदं परम् ॥ ९
तेनाथाप्रतिमप्रेम्णा स तत्सूनुः स्वसन्निधौ । रक्षितः, शिक्षितः सम्यक्, कृतो जैनमतानुगः ॥ १०
दौर्भाग्यात् तच्छिशोर्बाल्ये गुरु-तातौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगृहात् सोऽथ यदृच्छया विनिर्गतः ॥ ११

तथा च –

भ्रान्त्वा नैकेषु देशेषु सेवित्वा च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिस्ततः ॥ १२
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्त्वातत्त्वगवेषिणा ॥ १३
अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रत्न-नूतनकालिकाः ॥ १४
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिह्यतथ्यगुम्फिताः ॥ १५
स बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽसौ ख्यातोऽभवद् मनीषिषु ॥ १६
यस्य तां विश्रुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपत्तनात् स्वयमन्यदा ॥ १७
पुरे चाहम्मदाबादे राष्ट्रीयशिक्षणालयः । विद्यापीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥ १८
आचार्यत्वेन तत्रोच्चैर्नियुक्तः स महात्मना । रस-मुनि-निधीन्द्वब्दे पुरातत्त्वाख्यमन्दिरे ॥ १९
वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूष्य तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥ २०
तत आगत्य सँल्लग्नो राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्प्राप्तो येन स्वराज्यपर्वणि ॥ २१
क्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शान्तिनिकेतने । विश्ववन्द्यकवीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूषिते ॥ २२
सिंघीपदयुतं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंघीश्रीडालचन्दस्य सूनुना ॥ २३
श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । स्मृत्यर्थं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥ २४
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदेऽधिष्ठातृसञ्ज्ञके । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनवाङ्मयम् ॥ २५
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे ह्येषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २६
अथैवं विगतं यस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासार्थिप्रवृत्तिषु प्रयस्यतः ॥ २७
बाणे-रत्न-नवेन्द्वब्दे मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति बिरुदख्यातः कन्हैयालालधीसखः ॥ २८
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥ २९
विदुषां श्रीमतां योगात् संस्था जाता प्रतिष्ठिता । भारतीयपदोपेतविद्याभवनसंज्ञया ॥ ३०
आहूतः सहकार्यार्थं स मुनिस्तेन सुहृदा । ततः प्रभृति तत्रापि सहयोगं प्रदत्तवान् ॥ ३१
तद्भवनेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिका ह्यपेक्षिता । स्वीकृता नम्रभावेन साऽप्याचार्यपदाश्रिता ॥ ३२
नन्द-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे वैक्रमे विहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्थैर्यकृत् तेन नव्ययोजना ॥ ३३
परामर्शात् ततस्तस्य श्रीसिंघीकुलभास्वता । भाविद्याभवनायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुकीर्तिना ॥ ३५
दैवादल्पे गते काले सिंघीवर्यो दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोद् महत् ॥ ३६
पितृकार्यप्रगत्यर्थं यत्नशीलैस्तदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं तद्वचस्ततः ॥ ३७
पुण्यश्लोकपितुर्नाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठो गुणश्रेष्ठो ह्यर्द्धलक्षं प्रदत्तवान् ॥ ३८
ग्रन्थमालाप्रसिद्ध्यर्थं पितृवत् तस्य कांक्षितम् । श्रीसिंघीबन्धुभिः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥ ३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके जिनविजयभारती ॥ ४०

*

सिंघी जैन ग्रन्थमाला

अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि

१ मेरुतुङ्गाचार्यरचित **प्रबन्धचिन्तामणि** मूल संस्कृत ग्रन्थ.
२ **पुरातनप्रबन्धसंग्रह** बहुविध ऐतिह्यतथ्य-परिपूर्ण अनेक निबन्ध संचय.
३ राजशेखरसूरिरचित **प्रबन्धकोश.**
४ जिनप्रभसूरिकृत **विविधतीर्थकल्प.**
५ मेघविजयोपाध्यायकृत **देवानन्दमहाकाव्य.**
६ यशोविजयोपाध्यायकृत **जैनतर्कभाषा.**
७ हेमचन्द्राचार्यकृत **प्रमाणमीमांसा.**
८ भट्टाकलङ्कदेवकृत **अकलङ्कग्रन्थत्रयी.**
९ **प्रबन्धचिन्तामणि-हिन्दी भाषान्तर.**
१० प्रभाचन्द्रसूरिरचित **प्रभावकचरित.**
११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित **भानुचन्द्रगणि-चरित.**
१२ यशोविजयोपाध्यायविरचित **ज्ञानबिन्दुप्रकरण.**
१३ हरिषेणाचार्यकृत **बृहत्कथाकोश.**
१४ **जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग.**
१५ हरिभद्रसूरिविरचित **धूर्ताख्यान.** (प्राकृत)
१६ दुर्गदेवकृत **रिष्टसमुच्चय.** ,,
१७ मेघविजयोपाध्यायकृत **दिग्विजयमहाकाव्य.**
१८ कवि अब्दुल रहमानकृत **सन्देशरासक.**
१९ भर्तृहरिकृत **शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह.**
२० शान्त्याचार्यकृत **न्यायावतारवार्तिक-वृत्ति.**
२१ कवि धाहिलरचित **पउमसिरीचरिउ.** (अप०)
२२ महेश्वरसूरिकृत **नाणपंचमीकहा.** (प्राकृ०)
२३ **भद्रबाहुसंहिता.**
२४ जिनेश्वरसूरिकृत **कथाकोषप्रकरण.** (प्रा०)
२५ उदयप्रभसूरिकृत **धर्माभ्युदयमहाकाव्य.**

Life of Hemachandrācharya: By Dr. G. Buhler.

संप्रति मुद्यमाणग्रन्थनामावलि

१ **खरतरगच्छबृहद्गुर्वावलि.**
२ **कुमारपालचरित्रसंग्रह.**
३ **विविधगच्छीयपट्टावलिसंग्रह.**
४ **जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, भाग २.**
५ **विज्ञप्तिसंग्रह**-विज्ञप्ति महालेख-विज्ञप्ति त्रिवेणी आदि अनेक विज्ञप्तिलेख समुच्चय.
६ उद्द्योतनसूरिकृत **कुवलयमालाकथा.**
७ **कीर्तिकौमुदी** आदि वस्तुपालप्रशस्तिसंग्रह.
८ दामोदरकृत **उक्तिव्यक्ति प्रकरण.**
९ महामुनिगुणपालविरचित **जंबूचरित्र** (प्राकृत).
१० **जयपाहुडनाम** निमित्तशास्त्र. (प्राकृत)
११ कोऊहलविरचित **लीलावतीकथा** (प्राकृत).
१२ गुणचन्द्रविरचित **मंत्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध.**
१३ नयचन्द्रविरचित **हम्मीरमहाकाव्य.**
१४ महेन्द्रसूरिकृत **नर्मदासुन्दरीकथा.** (प्रा०)
१५ **जिनदत्ताख्यानद्वय** (प्राकृत).
१६ स्वयंभूविरचित **पउमचरिउ** (अपभ्रंश).
१७ सिद्धिचन्द्रकृत **काव्यप्रकाशखण्डन.**
१८ जयसिंहसूरिकृत **धर्मोपदेशमाला.** (प्रा०)
१९ कौटल्यकृत **अर्थशास्त्र-सटीक.**

मुद्रणार्थ निर्धारित एवं सज्जीकृतग्रन्थनामावलि

१ भानुचन्द्रगणिकृत विवेकविलासटीका. २ पुरातन रास-भासादिसंग्रह. ३ प्रकीर्ण वाङ्मय प्रकाश. ४ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायविरचित वासवदत्ताटीका. ५ देवचन्द्रसूरिकृत मूलशुद्धिप्रकरणवृत्ति. ६ रत्नप्रभाचार्यकृत उपदेशमाला टीका. ७ यशोविजयोपाध्यायकृत अनेकान्तव्यवस्था. ८ जिनेश्वराचार्यकृत प्रमालक्षण. ९ महानिशीथसूत्र. १० तरुणप्रभाचार्यकृत आवश्यकबालावबोध. ११ राठोडवंशावलि. १२ उपकेशगच्छप्रबन्ध. १३ वर्द्धमानाचार्यकृत गणरत्नमहोदधि. १४ प्रतिष्ठासोमकृत सोमसौभाग्यकाव्य. १५ नेमिचन्द्रकृत षष्ठीशतक (पृथक् पृथक् ३ बालावबोधयुक्त). १६ शीलांकाचार्य विरचित महापुरुषचरित्र (प्राकृत महाग्रन्थ). १७ चंदप्पहचरियं (प्राकृत). १८ नेमिनाहचरित्र (अपभ्रंश-महाग्रन्थ). १९ उपदेशपदटीका (वर्द्धमानाचार्यकृत). २० निर्वाणलीलावती कथा (सं. कथा ग्रन्थ). २१ सनत्कुमारचरित्र (संस्कृत काव्यग्रन्थ). २२ राजवल्लभ पाठककृत भोजचरित्र. २३ प्रमोदमाणिक्यकृत वाग्भटालंकारवृत्ति. २४ सोमदेवादिकृत विदग्धमुखमण्डनवृत्ति. २५ समयसुन्दरादिकृत वृत्तरत्नाकरवृत्ति. २६ पाण्डित्यदर्पण. २७ पुरातनप्रबन्धसंग्रह-हिन्दी भाषान्तर. २८ भुवनभानुचरित्र बालावबोध, २९ भुवनसुन्दरी चरित्र (प्राकृतकथा) इत्यादि, इत्यादि-

***

धर्माभ्युदयमहाकाव्य - विषयानुक्रम

सिंघीजैनग्रन्थमाला संस्थापक - स्वर्गस्थ बाबू श्री बहादुरसिंहजी सिंघी

स्मरणाञ्जलि

साधुजनशुश्रूषादि वैय्यावृत्त्य क्रियाचरणप्रवण

मुनिवर श्री रमणिकविजय

स्वीकृत

वार्षिकतप उद्यापन

स्मृत्यर्थ

अक्षयतृतीया, सं. २००५]
वटपद्र (वडोदरा)

– जिनविजय

स्व० बाबू श्री बहादुर सिंहजी सिंघी

अने

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

[स्मरणाञ्जलि]

मारा अनन्य आदर्शपोषक, कार्यसाहायक, उत्साहप्रेरक अने सहृदय स्नेहास्पद **बाबू श्री बहादुर सिंहजी सिंघी,** जेमणे मारी विशिष्ट प्रेरणाथी, पोताना स्वर्गवासी साधुचरित पिता **श्री डालचंदजी सिंघीना** पुण्य-स्मरण निमित्त, आ **'सिंघी जैन ग्रन्थ माला'** नी कीर्तिकारिणी स्थापना करीने, एना निमित्ते दरवर्षे हजारो रूपिया खर्च करवानी आदर्श उदारता प्रकट करी हती; अने जेमनी आवी असाधारण ज्ञानभक्ति साथे अनन्य आर्थिक उदारवृत्ति जोईने में पण, मारा जीवननो विशिष्ट शक्तिशाली अने बहु ज मूल्यवान् अवशेष उत्तर काळ, ए ग्रन्थमाळाना ज विकास अने प्रकाशने माटे सर्वात्मनाए समर्पित करी दीधो; तथा जेमणे आ ग्रन्थमाळानुं विगत १३–१४ वर्षोमां आवुं सुंदर, समृद्ध अने सर्वादरणीय कार्यफळ निष्पन्न थएलुं जोईने भविष्यमां आना कार्यने वधारे प्रगतिमान् अने वधारे विस्तीर्ण रूपमां जोवानी पोताना जीवननी एकमात्र परम अभिलाषा सेवी हती; अने तदनुसार, मारी प्रेरणा अने योजनाने अनुसरीने, प्रस्तुत ग्रंथमाळानी कार्यव्यवस्था **'भारतीय विद्याभवन'** ने समर्पित करी, आना भावी अंगे निश्चित थया हता; ते पुण्यवान्, साहित्यरसिक, उदारमनस्क, अमृताभिलाषी, अभिनन्दनीय आत्मा हवे आ संसारमां विद्यमान नथी. सन् १९४४ ना जुलाई मासनी ७ मी तारीखे ५९ वर्षनी उमरे ए महान् आत्मा आ लोकमांथी प्रस्थान करी गयो. तेमना एवा भव्य, आदरणीय, स्पृहणीय अने श्लाघनीय जीवनने पोतानी किंचित् स्नेहात्मक 'स्मरणाञ्जलि' समर्पित करवा निमित्ते, तेमनो संक्षिप्त जीवन-परिचय अहिं आपवामां आवे छे.

सिंघीजीना जीवन साथेना मारा खास खास स्मरणोनुं विस्तृत आलेखन में हिंदीमां कर्युं छे अने ते खास करीने सिंघीजीना ज **'स्मारक ग्रंथ'** तरीके प्रगट करवामां आवेला **'भारतीय विद्या'** नामक पत्रिकाना त्रीजा भागनी अनुपूर्तिरूपे प्रसिद्ध करवामां आव्युं छे. सिंघीजी विषे विशेष जाणवानी इच्छावाळा वाचकोने ए 'स्मारक ग्रंथ' जोवानी भलामण छे.

*

बाबू श्री बहादुर सिंहजीनो जन्म बंगालना मुर्शिदाबाद जिल्लामां आवेला अजीमगंज नामक स्थानमां, संवत् १९४१ मां थयो हतो. तेओ बाबू डालचंदजी सिंघीना एकमात्र पुत्र हता. तेमनी माता श्रीमती मन्नुकुमारी अजीमगंजना ज बैद कुटुंबना बाबू जयचंदजीनी पुत्री थती हती. श्री मन्नुकुमारीनी एक व्हेन जगत्‌सेठने त्यां परणावेली हती अने बीजी व्हेन सुप्रसिद्ध नाहार कुटुंबमां परणावेली हती. कलकत्ताना स्व० सुप्रसिद्ध जैन स्कॉलर अने आगेवान व्यक्ति बाबू पूरणचंदजी नाहार, बाबू बहादुर सिंहजी सिंघीना मासीआई भाई थता हता. सिंघीजीनो विवाह, बालुचर–जीआगंजना सुप्रसिद्ध धनाढ्य जैन गृहस्थ लक्ष्मीपत सिंहजीनी पौत्री अने छत्रपत सिंहजीनी पुत्री श्रीमती तिलकसुंदरी साथे संवत् १९५४ मां थयो हतो. ए रीते श्री बहादुर सिंहजी सिंघीनो कौटुंबिक संबंध बंगालना खास प्रसिद्ध जैन कुटुंबो साथे गाढ रीते संकळाएलो हतो.

*

बाबू श्री बहादुर सिंहजीना पिता बाबू डालचंदजी सिंघी बंगालना जैन महाजनोमां एक बहु ज प्रसिद्ध अने सच्चरित पुरुष थई गया. तेओ पोताना एकीला जात पुरुषार्थ अने उद्योगथी, एक बहु ज साधारण स्थितिना व्यापारीनी कोटिमांथी म्होटा करोडाधिपतिनी स्थितिये पहोंच्या हता अने साराय बंगालमां एक सुप्रतिष्ठित अने प्रामाणिक व्यापारी तरीके तेमणे विशिष्ट ख्याति प्राप्त करी हती. एक वखते तेओ, बंगालनो सौथी मुख्य व्यापार जे जूटनो गणाय छे तेना, सौथी म्होटा व्यापारी थई गया हता. तेमना पुरुषार्थथी, तेमनी व्यापारी पेढी जे **हरिसिंह निहालचंद**ना नामे चालती हती ते बंगालमां जूटनो व्यापार करनारी देशी तथा विदेशी पेढीयोमां सौथी म्होटी पेढी गणाती थई हती.

बाबू डालचंदजी सिंघीनो जन्म संवत् १९२१ मां थयो हतो, अने १९३५ मां तेमनुं श्री मन्नुकुमारी साथे लग्न थयुं. १४–१५ वर्षनी उमरमां डालचंदजीए पोताना पितानी दुकाननो कारभार, जे ते वखते बहु ज साधारण रूपमां चालतो हतो, ते हाथमां लीधो. तेओ अजीमगंज छोडी कलकत्ता आव्या अने त्यां पोतानी होशियारी अने खंत वडे ए कारभारने धीमे धीमे खूब ज वधार्यो अने अंते तेने एक सौथी म्होटी 'फर्म'ना रूपमां स्थापित कर्यो. कलकत्तामां ज्यारे 'जूट सेलर्स एसोसिएशन'नी स्थापना थई त्यारे बाबू डालचंदजी सिंघीने तेना सौथी पहेला प्रेसीडेन्ट बनाववामां आव्या हता. जूटना व्यापारमां आवी रीते सौथी म्होटुं स्थान मेळवीने पछी तेमणे पोतानुं लक्ष्य बीजा बीजा उद्योगो तरफ पण दोर्युं. एक तरफ

तेमणे मध्यप्रांतोमां आवेला कोरीया स्टेटमां कोलसानी खाणोना उद्योगनो पायो नांख्यो अने बीजी तरफ दक्षिणना शकति अने अकलतरानां राज्योमां आवेली चूनाना पत्थरोनी खाणोना, तेम ज बेळगाम, सावंतवाडी, इचलकरंजी जेवा स्थानोमां आवेली 'बोक्साइट' नी खाणोना विकासनी शोध करवा पाछळ पोतानुं लक्ष्य परोव्युं. कोलसाना उद्योग अर्थे तेमणे **'मेसर्स डालचंद बहादुरसिंह'** ए नामथी नवी पेढीनी स्थापना करी जे आजे हिंदुस्थानमा एक अग्रगण्य पेढी गणाय छे. ए उपरांत तेमणे बंगालना चोवीस परगणा, रंगपुर, पूर्णीया अने मालदहा विगेरे जिल्लाओमा, म्होटी जमीनदारी पण खरीद करी अने ए रीते बंगालना नामांकित जमीनदारोमां पण तेमणे पोतानुं खास स्थान प्राप्त कर्युं. बाबू डालचंदजीनी आवी सुप्रतिष्ठा केवळ व्यापारिक क्षेत्रमां ज मर्यादित न्होती. तेओ पोतानी उदारता अने धार्मिकता माटे पण एटला ज सुप्रसिद्ध हता – तेमनी परोपकारवृत्ति पण तेटली ज प्रशंसनीय हती. परंतु, परोपकारसुलभ प्रसिद्धिथी तेओ प्रायः दूर रहेता हता. घणा भागे तेओ गुप्तरीते ज अर्थिजनोने पोतानी उदारतानो लाभ आपता. तेमणे पोताना जीवनमां लाखोनुं दान कर्युं हशे पण तेनी प्रसिद्धि के नोंध तेमणे भाग्ये ज करवा इच्छी हशे. तेमना सुपुत्र बाबू श्री बहादुर सिंहजीए प्रसंगोपात्त चर्चा करतां जणाव्युं हतुं, के तेओ जे कांई दान आदि करता, तेनी खबर तेमने पोताने (पुत्रने) पण भाग्ये ज थती. आथी तेमनां जाहेर दानो अंगेनी मात्र नीचेना २ – ४ प्रसंगोनी ज माहिती मळी शकी हती.

सन १९२६ मां 'चित्तरंजन' सेवा सदन माटे कलकत्तामां फाळो करवामां आव्यो त्यारे एक वार खुद महात्माजी तेमना मकाने गया हता अने ते वखते तेमणे वगर माग्ये ज महात्माजीने ए कार्य माटे १०००० रूपिया आप्या हता.

१९१७ मां कलकत्तामां 'गवर्न्मेंट हाउस'ना मेदानमां, लॉर्ड कार्माइकलना आश्रय नीचे रेडक्रॉस माटे एक मेळावडो थयो हतो तेमां तेमणे २१००० रूपिया आप्या हता. तेम ज प्रथम महायुद्ध वखते तेमणे ३,०००,०० रूपियाना 'वॉर बॉण्डस्' खरीद करीने ए प्रसंगे सरकारने फाळामा मदद करी हती. पोतानी छेल्ली अवस्थामा तेमणे पोताना निकट कुटुंबीजनो – के जेमनी आर्थिक स्थिति बहु ज साधारण प्रकारनी हती तेमने – रूपिया १२ लाख व्हेंची आपवानी व्यवस्था करी हती जेनो अमल तेमना सुपुत्र बाबू बहादुर सिंहजीये कर्यो हतो.

बाबू डालचंदजीनुं गार्हस्थ्य जीवन बहु ज आदर्शरूप हतुं. तेमना धर्मपत्नी श्रीमती मन्नुकुमारी एक आदर्श अने धर्मपरायण पत्नी हतां. पति-पत्नी बंने सदाचार, सुविचार अने सुसंस्कारनी मूर्ति जेवा हतां. डालचंदजीनुं जीवन बहु ज सादुं अने साधुत्व भरेलुं हतुं. व्यवहार अने व्यापार बंनेमां तेओ अत्यंत प्रामाणिक अने नीतिपूर्वक वर्तनारा हता. स्वभावे तेओ खूब ज शान्त अने निरभिमानी हता. ज्ञानमार्ग उपर तेमनी ऊंडी श्रद्धा हती. तत्त्वज्ञानविषयक पुस्तकोनुं वाचन अने श्रवण तेमने अत्यंत प्रिय हतुं. किंश नगर कॉलेजना एक अध्यात्मलक्षी बंगाली प्रोफेसर नामे बाबू व्रजलाल अधिकारी – जेओ योगविषयक प्रक्रियाना अच्छा अभ्यासी अने तत्त्वचिंतक हता – तेमना सहवासथी बाबू डालचंदजीने पण योगनी प्रक्रिया तरफ खूब रुचि थई गई हती अने तेथी तेमणे तेमनी पासेथी ए विषयनी केटलीक खास प्रक्रियाओनो ऊंडो अभ्यास पण कर्यो हतो. शारीरिक स्वास्थ्य अने मानसिक पावित्र्यनो जेनाथी विकास थाय एवी, केटलीक व्यावहारिक जीवनने अत्यंत उपयोगी, यौगिक प्रक्रियाओनो तेमणे पोताना पत्नी तेम ज पुत्र, पुत्री आदिने पण अभ्यास करवानी प्रेरणा करी हती.

जैन धर्मना विशुद्ध तत्त्वोना प्रचार अने सर्वोपयोगी जैन साहित्यना प्रसार माटे पण तेमने खास रुचि रहेती हती अने पंडितप्रवर श्री सुखलालजीना परिचयमां आव्या पछी, ए कार्य माटे कांईक विशेष सक्रिय प्रयत्न करवानी तेमनी सारी उत्कंठा जागी हती. कलकत्तामां २–४ लाखना खर्चे आ कार्य करनारूं कोई साहित्यिक के शैक्षणिक केन्द्र स्थापित करवानी योजना तेओ विचारी रह्या हता, ए दरम्यान सन् १९२७ (वि. सं. १९८४) मां कलकत्तामां तेमनो स्वर्गवास थयो.

*

बाबू डालचंदजी सिंघी, पोताना समयना बंगालनिवासी जैन समाजमां एक अत्यंत प्रतिष्ठित व्यापारी, दीर्घदर्शी उद्योगपति, म्होटा जमीनदार, उदारचित्त सद्गृहस्थ अने साधुचरित सत्पुरुष हता. तेओ पोतानी ए सर्व संपत्ति अने गुणवत्तानो समग्र वारसो पोताना एक मात्र पुत्र बाबू बहादुर सिंहजीने सोंपता गया, जेमणे पोताना ए पुण्यश्लोक पितानी स्थूल संपत्ति अने सूक्ष्म सत्कीर्ति – बंनेने घणी सुंदर रीते वधारीने पिता करताय सवाई श्रेष्ठता मेळववानी विशिष्ट प्रतिष्ठा प्राप्त करी.

बाबू श्री बहादुर सिंहजीमां पोताना पितानी व्यापारिक कुशळता, व्यावहारिक निपुणता अने सांस्कारिक सन्निष्ठा तो संपूर्ण अंशे वारसागतरूपे उतरेली हती ज, परंतु ते उपरांत तेमनामां बौद्धिक विशदता, कलात्मक रसिकता अने विविध विषयग्राहिणी प्राञ्जल प्रतिभानो पण उच्च प्रकारनो सन्निवेश थयो हतो अने तेथी तेओ एक असाधारण व्यक्तित्व धरावनार महानुभावोनी पंक्तिमां स्थान प्राप्त करवानी योग्यता मेळवी शक्या हता.

तेओ पोताना पिताना एकमात्र पुत्र होवाथी तेमने पिताना विशळ कारभारमा नानपणथी ज लक्ष्य आपवानी फरज पडी हतीं अने तेथी तेओ हाईस्कूलनो अभ्यास पूरो करवा सिवाय कॉलेजनो विशेष अभ्यास करवानो अवसर मेळवी शक्या न हतां. छतां तेमनी ज्ञानरुचि बहु ज तीव्र होवाथी, तेमणे पोतानी मेळे ज, विविध प्रकारना साहित्यना वांचननो अभ्यास

खूब ज वधार्यो हतो अने तेथी तेओ इंग्रेजी उपरांत, बंगाली, हिंदी, गुजराती भाषाओ पण खूब सरस जाणता हता अने ए भाषाओमां लखाएलां विविध पुस्तकोना वाचनमां सतत निमग्न रहेता हता.

नानपणथी ज तेमने प्राचीन वस्तुओना संग्रहनो भारे शोख लागी गयो हतो अने तेथी तेओ जूना सिक्काओ, चित्रो, मूर्तिओ अने तेवी बीजी बीजी चीजोनो संग्रह करवाना अत्यंत रसिक थई गया हता. झवेरातनो पण ते साथे तेमनो शोख खूब.वध्यो हतो अने तेथी तेओ ए विषयमां पण खूब ज निष्णात थई गया हता. एना परिणामे तेमणे पोतानी पासे सिक्काओ, चित्रो, हस्तलिखित बहुमूल्य पुस्तको विगेरेनो जे अमूल्य संग्रह भेगो कर्यो हतो ते आजे हिंदुस्थानना गण्यागांठ्या एवा संग्रहोमां एक महत्त्वनुं स्थान प्राप्त करे तेवो छे. तेमनो प्राचीन सिक्काओनो संग्रह तो एटलो बधो विशिष्ट प्रकारनो छे के जेथी आखी दुनियामां तेनुं त्रीजुं के चोथुं स्थान आवे तेम छे. तेओ ए विषयमां एटला निपुण थई गया हता के म्होटा म्होटा म्युजियमोना क्युरेटरो पण वारंवार तेमनी सलाह अने अभिप्राय मेळववा अर्थे तेमनी पासे आवता जता.

तेओ पोताना एवा उच्च सांस्कृतिक शोखने लईने देश-विदेशनी आवी सांस्कारिक प्रवृत्तियो माटे कार्य करती अनेक संस्थाओना सदस्य विगेरे बन्या हता. दाखला तरीके–रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगाल, अमेरिकन ज्यॉग्राफिकल सोसायटी न्युयॉर्क, बंगीय साहित्यपरिषद् कलकत्ता, न्युमिस्मेटिक सोसायटी ऑफ इन्डिया विगेरे अनेक प्रसिद्ध संस्थाओना तेओ उत्साही सभासद हता.

साहित्य अने शिक्षण विषयक प्रवृत्ति करनारी जैन तेम ज जैनेतर अनेक संस्थाओने तेमणे मुक्त मने दान आपी ए विषयोना प्रसारमां पोतानी उत्कट अभिरुचिनो उत्तम परिचय आप्यो हतो. तेमणे आवी रीते केट-केटली संस्थाओने आर्थिक सहायता आपी हती तेनी संपूर्ण यादी मळी शकी नथी. तेमनो स्वभाव आवां कार्योमां पोताना पिताना जेवो ज प्रायः मौन धारण करवानो हतो अने ए माटे पोतानी प्रसिद्धि करवानी तेओ आकांक्षा न्होता राखता. तेमनी साथे कोई कोई वखते प्रसंगोचित वार्तालाप थतां आवी बाबतनी जे आकस्मिक माहिती मळी शकी तेना आधारे तेमनी पासेथी आर्थिक सहायता मेळवनारी केटलीक संस्थाओनां नामो विगेरे आ प्रमाणे जाणी शकायां छेः–

हिंदु एकेडेमी, दोलतपुर (बंगाल), रु० १५०००)	कलकत्ता–मुर्शिदाबादना जैन मन्दिरो, ११०००)
तरक्की उर्दू बंगाला, ५०००)	जैनधर्म प्रचारक सभा, मानभूम, ५०००)
हिंदी साहित्य परिषद् भवन (इलाहाबाद), १२५००)	जैन भवन, कलकत्ता, १५०००)
विशुद्धानंद सरस्वती मारवाडी हॉस्पीटल, कलकत्ता, १००००)	जैन पुस्तक प्रचारक मंडल, आगरा, ७५००)
एक मेटर्निटीहोम, कलकत्ता, २५००)	जैन मन्दिर, आगरा, ३५००)
बनारस हिंदु युनिवर्सिटी, २५००)	जैन हाइस्कूल, अंबाला, २१००)
जीयागंज हायस्कूल, ५०००	जैन गुरुकुल, पालीताणा, ११०००)
जीयागंज लंडन मिशन हॉस्पीटल, ६०००)	जैन प्राकृत कोश माटे, २५००)

ए उपरांत हजार–हजार पांचसो–पांचसोनी नानी रकमो तो तेमणे सैंकडोनी संख्यामां आपी छे जेनो सरवाळो दोढ बे लाख जेटलो थवा जाय.

साहित्य अने शिक्षणनी प्रगति माटे सिंघीजीनो जेटलो उत्साह अने उद्योग हतो तेटलो ज सामाजिक प्रगति माटे पण ते हतो. अनेकवार तेमणे आवी सामाजिक सभाओ विगेरेमां प्रमुख तरीके भाग लईने पोतानो ए विषेनो आन्तरिक उत्साह अने सहकारभाव प्रदर्शित कर्यो हतो. जैन श्वेतांबर कॉन्फरन्सना सन् १९२६ मां मुंबईमां भराएला खास अधिवेशनना तेओ प्रमुख बन्या हता. उदयपुर राज्यमां आवेला केसरीयाजी तीर्थना वहीवटना विषयमां स्टेट साथे जे झघडो उभो थयो हतो तेमां तेमणे सौथी वधारे तन, मन अने धननो भोग आप्यो हतो. आ रीते तेओ जैन समाजना हितनी प्रवृत्तियोमां यथायोग्य संपूर्ण सहयोग आपता हता परंतु ते साथे तेओ सामाजिक मूढता अने सांप्रदायिक कट्टरताना पण पूर्ण विरोधी हता. बीजा बीजा धनवानो के आगेवानो गणाता रूढीभक्त जैनोनी माफक, तेओ संकीर्ण मनोवृत्ति के अन्धश्रद्धा-पोषक विकृत भक्तिथी सर्वथा पर हता. आचार, विचार के व्यवहारमां तेओ बहु ज उदार अने विवेकशील हता.

तेमनुं गृहस्थ तरीकेनुं जीवन पण बहु ज सादुं अने सात्त्विक हतुं. बंगालना जे जातना नवाबी गणाता वातावरणमां तेओ जन्म्या हता अने उछर्या हता ते वातावरणनी तेमना जीवन उपर कशी ज खराब असर थई न हती अने तेओ लगभग ए वातावरणथी तद्दन अलिप्त जेवा हता. आटला म्होटा श्रीमान् होवा छतां, श्रीमंताईना खोटा विलास के मिथ्या आडंबरथी तेओ सदा दूर रहेता हता. दुर्व्यय अने दुर्व्यसन प्रत्ये तेमनो भारे तिरस्कार हतो. तेमनी स्थितिना धनवानो ज्यारे पोतामां मोज-शोख, आनन्द-प्रमोद, विलास-प्रवास, समारंभ-महोत्सव इत्यादिमां लाखो रूपिया उडावता होय छे त्यारे सिंघीजी

तेनाथी तद्दन विमुख रहेता हता. तेमने शोख मात्र सारा वाचननो अने कलामयवस्तुओ जोवा–संग्रहवानो हतो. ज्यारे जुओ त्यारे, तेओ पोतानी गादी उपर बेठा बेठा साहित्य, इतिहास, स्थापत्य, चित्र, विज्ञान, भूगोल के भूगर्भविद्याने लगतां सामयिको के पुस्तको वांचता ज सदा देखाता हता. पोताना एवा विशिष्ट वाचनना शोखने लीधे तेओ इंग्रेजी, बंगाली, हिंदी, गुजराती आदिमां प्रकट थता उच्च कोटिना, उक्त विषयोने लगता विविध प्रकारनां सामयिक पत्रो अने जर्नल्स् आदि नियमित मगावता रहेता हता. आर्ट, आर्किऑलॉजी, एपीग्राफी, न्युमिस्मॅटिक, ज्योग्राफी, आइकोनोग्राफी, हिस्टरी अने माइनिंग आदि विषयोना पुस्तकोनी तेमणे पोतानी पासे एक सारी सरखी लाईब्रेरी ज बनावी लीधी हती.

तेओ स्वभावे एकान्तप्रिय अने अल्पभाषी हता. नकामी वातो करवा तरफ के गप्पां सप्पां मारवा तरफ तेमने बहु ज अभाव हतो. पोताना व्यावसायिक व्यवहारनी के विशाळ कारभारनी बाबतोमां पण तेओ बहु ज मितभाषी हता. परंतु ज्यारे तेमना प्रिय विषयोनी–जेवा के स्थापत्य, इतिहास, चित्र, शिल्प आदिनी–चर्चा जो नीकळी होय तो तेमां तेओ एटला निमग्न थई जता के कलाको ना कलाको वही जता, तो पण तेओ तेथी थाकता नहिं के कंटाळता नहिं.

तेमनी बुद्धि अत्यत तीक्ष्ण हती. कोई पण वस्तुने समजवामां के तेनो मर्म पकडवामां तेमने कशी वार न लागती. विज्ञान अने तत्त्वज्ञाननी गंभीर बाबतो पण तेओ सारी पेठे समजी शकता हता अने तेमनुं मनन करी तेमने पचावी शकता हता. तर्क अने दलीलमां तेओ म्होटा म्होटा कायदाशास्त्रीयोने पण आंटी देता. तेम ज गमे तेवो चालाक माणस पण तेमने पोतानी चालाकीथी चकित के मुग्ध बनावी शके तेम न हतुं.

पोताना सिद्धान्त के विचारमां तेओ खूब ज मक्कम रहेवानी प्रकृतिना हता. एक वार विचार नक्की कर्या पछी अने कोई कार्यनो स्वीकार कर्या पछी तेमांथी चलित थवानुं तेओ बिल्कुल पसंद करता नहिं.

व्यवहारमां तेओ बहु ज प्रामाणिक रहेवानी वृत्तिवाळा हता. बीजा बीजा धनवानोनी माफक व्यापारमां दगा फटका के साच-झूठ करीने धन मेळववानी तृष्णा तेमने यत्किंचित् पण थती न हती. तेमनी आवी व्यावहारिक प्रामाणिकताने लक्षीने इंग्लेंडनी मर्केन्टाईल बेंकनी डायरेक्टरोनी बॉर्डे पोतानी कलकत्ता–शाखानी बॉर्डमां, एक डायरेक्टर थवा माटे तेमने खास विनंति करी हती के जे मान ए पहेलां कोई पण हिंदुस्थानी व्यापारीने मळ्युं न्होतुं.

प्रतिभा अने प्रामाणिकता साथे तेमनामां योजनाशक्ति पण घणी उच्च प्रकारनी हती. तेमणे पोतानी ज स्वतंत्र बुद्धि अने कार्य कुशळता द्वारा एक तरफ पोतानी घणी मोटी जमीनदारीनी अने बीजी तरफ कोलीयारी विगेरे माईनींगना उद्योगनी जे सुव्यवस्था अने सुघटना करी हती ते जोईने ते ते विषयना ज्ञाताओ चकित थता हता. पोताना घरना नानामां नाना कामथी ते छेक कोलीयारी जेवा म्होटा कारखाना सुधीमां–के ज्यां हजारो माणसो काम करता होय–बहु ज नियमित, व्यवस्थित अने सुयोजित रीते काम चाल्यां करे तेवी तेमनी सदा व्यवस्था रहेती हती. छेक दरवानथी लई पोताना समो-वडीया जेवा समर्थ पुत्रो सुधीमां एक सरखुं उच्च प्रकारनुं शिस्त-पालन अने शिष्ट आचारण तेमने त्यां देखातुं हतुं

सिंघीजीमां आवी समर्थ योजकशक्ति होवा छतां–अने तेमनी पासे संपूर्ण प्रकारनी साधनसंपन्नता होवा छतां–तेओ धमालवाळा जीवनथी दूर रहेता हता अने पोताना नामनी जाहेरातने माटे के लोकोमां म्होटा माणस गणावानी खातर तेओ तेवी कशी प्रवृत्ति करता न हता. रायबहादुर, राजाबाहादुर के सर-नाईट विगेरेना सरकारी खिताबो धारण करवानी के काउ-न्सीलोमा जई ऑनरेबल मेंबर बनवानी तेमने क्यारेय इच्छा थई न हती. एवी खाली आडम्बरवाळी प्रवृत्तिमां पैसानो दुर्व्यय करवा करतां तेओ सदा साहित्योपयोगी अने शिक्षणोपयोगी कार्योमां पोताना धननो सद्व्यय करता हता. भारतव-र्षनी प्राचीन कळा अने तेने लगती प्राचीन वस्तुओ तरफ तेमनो उत्कट अनुराग हतो अने तेथी ते माटे तेमणे लाखो रूपिया खर्च्या हता.

*

सिंघीजी साथेनो मारो प्रत्यक्ष परिचय सन् १९३० मां शरू थयो हतो. तेमनी इच्छा पोताना सद्गत पुण्य-श्लोक पिताना स्मारकमां जैन साहित्यनो प्रसार अने प्रकाश थाय तेवी कोई विशिष्ट संस्था स्थापन करवानो हतो. मारा जीवनना सुदीर्घकालीन सहकारी, सहचारी अने सन्मित्र पंडितप्रवर श्री सुखलालजी, जेओ बाबू श्री डालचंदजीना विशेष श्रद्धाभाजन होई श्री बहादुर सिंहजी पण जेमनी उपर तेटलो ज विशिष्ट सद्भाव धरावता हता, तेमना परामर्श अने प्रस्तावथी, तेमणे मने ए कार्यनी योजना अने व्यवस्था हाथमां लेवानी विनंति करी अने में पण पोताने अभीष्टतम प्रवृ-त्तिना आदर्शने अनुरूप उत्तम कोटिना साधननी प्राप्ति थती जोई तेनो सहर्ष अने सोल्लास स्वीकार कर्यो.

सन् १९३१ ना प्रारंभ दिवसे, विश्ववंद्य कवीन्द्र श्री रवीन्द्रनाथ टागोरना विभूतिविहारसमा विश्वविख्यात शान्तिनिके-तनना विश्वभारती-विद्याभवनमां **'सिंघी जैन ज्ञानपीठ'** नी स्थापना करी अने त्यां जैन साहित्यना अध्ययन-अध्यापन अने संशोधन-संपादन आदिनुं कार्य चालु कर्युं. आ विषेनी केटलीक प्राथमिक हकीकत, आ ग्रंथमाळाना सौथी प्रथम प्रकट थएला **'प्रबन्धचिन्तामणि'** नामना ग्रंथनी प्रस्तावनामां में आपेली छे, तेथी तेनी अहिं पुनरुक्ति करवानी जरूर नथी.

सिंघीजीये मारी प्रेरणाथी, **'सिंघी जैन ज्ञानपीठ'** नी स्थापना साथे, जैन साहित्यना उत्तमोत्तम ग्रन्थरत्नोने आधुनिक शास्त्रीय पद्धतिये सुन्दर रीते संशोधित-संपादित करी-करावी प्रकट करवा माटे अने तेम करी जैन साहित्यनी सार्व-जनिक प्रतिष्ठा स्थापित करवा माटे, आ **'सिंघी जैन ग्रन्थमाळा'** प्रकट करवानी विशिष्ट योजनानो पण स्वीकार कर्यो; अने ए माटे आवश्यक अने अपेक्षित अर्थव्यय करवानो उदार उत्साह प्रदर्शित कर्यो.

प्रारंभमां, शान्तिनिकेतनने लक्षीने एक ३ वर्षनो कार्यक्रम घडी काढवामां आव्यो अने ते प्रमाणे त्यां कामनो प्रारंभ करवामां आव्यो. परंतु ए ३ वर्षना अनुभवना अंते शान्तिनिकेतन मने मारा पोताना कार्य अने स्वास्थ्यनी दृष्टिये बराबर अनुकूळ न लागवाथी, अनिच्छाए मारे ए स्थान छोडवुं पड्युं अने अमदावादमां, गुजरात विद्यापीठना सामिप्यमां, 'अनेकान्त विहार' बनावी त्यां आ कार्यनी प्रवृत्ति चालु राखी. आ ग्रन्थमाळामां प्रकट थएला ग्रन्थोनी उत्तम प्रशंसा, प्रसिद्धि अने प्रतिष्ठा थएली जोईने सिंघीजीनो उत्साह खूब वध्यो अने तेमणे ए अंगे जेटलो खर्च थाय तेटलो खर्च करवानी अने जेम बने तेम वधारे संख्यामां ग्रन्थो प्रकट थएला जोवानी पोतानी उदार मनोवृत्ति मारी आगळ वारंवार प्रकट करी. हुं पण तेमनां एवा अपूर्व उत्साहथी प्रेराई यथाशक्ति आ कार्यने वधारे ने वधारे वेग आपवा माटे प्रयत्नवान् रहेतो.

*

सन १९३८ ना जुलाईमां, मारा परम सुहृद् स्नेही श्रीयुत कन्हैयालाल माणेकलाल मुंशीनो – जेओ ते वखते मुंबईनी कॉंग्रेस गवर्न्मेंटना गृहमंत्रीना उच्च पद पर अधिष्ठित हता – अकस्मात् एक पत्र मने मळ्यो जेमां एमणे सूचव्युं हतुं के 'सेठ मुंगालाल गोएनकाए बे लाख रूपियानी एक उदार रकम एमने सुप्रत करी छे जेनो उपयोग भारतीय विद्याओना कोई विकासात्मक कार्य माटे करवानो छे अने ते माटे विचार-विनिमय करवा तेम ज तदुपयोगी योजना घडी काढवा अंगे मारी जरूर होवाथी मारे तरत मुंबई आववुं विगेरे'. तदनुसार हुं तरत मुंबई आव्यो अने अमे बन्ने य साथे बेसी ए योज-नानी रूपरेखा तैयार करी; अने ते अनुसार, संवत् १९९५ नी कार्तिक सुदि पूर्णिमाना दिवसे श्री मुंशीजीना निवासस्थाने 'भारतीय विद्या भवन' नी एक म्होटा समारंभ साथे स्थापना करवामां आवी.

भवनना विकास माटे श्रीमुंशीजीनो अथाग उद्योग, अखंड उत्साह अने उदार आत्मभोग जोईने, मने पण एमना कार्यमां यथायोग्य सहकार आपवानी पूर्ण उत्कंठा थई अने हुं तेनी आंतरिक व्यवस्थामां प्रमुखपणे भाग लेवा लाग्यो. भवननी विविध प्रवृत्तियोमां साहित्य प्रकाशन संबंधी जे एक विशिष्ट प्रवृत्ति स्वीकारवामां आवी हती ते, मारा आ ग्रंथमाळाना कार्य-साथे, एक प्रकारे परस्पर सहायक स्वरूपनी ज प्रवृत्ति होवाथी, मने ए पूर्व-अंगीकृत कार्यमां बाधक न थतां उलटी साधक ज जणाई अने तेथी में एमां यथाशक्ति पोतानी विशिष्ट सेवा आपवानो निर्णय कर्यो. सिंघीजीने ए वधी वस्तुस्थितिनी जाण करवामां आवतां तेओ पण भवनना कार्यमां रस धरावता थया अने एना संस्थापक-सदस्य बनी एना कार्य माटे पोतानी पूर्ण सहानुभूति प्रकट करी.

जेम में उपर जणाव्युं छे तेम, ग्रंथमाळाना विकास माटे सिंघीजीनो उत्साह अत्यंत प्रशंसनीय हतो अने तेथी हुं पण मारा स्वास्थ्य विगेरेनी कशी दरकार राख्या वगर, ए कार्यनी प्रगति माटे सतत प्रयत्न कर्या करतो हतो. परंतु ग्रन्थ-माळानी व्यवस्थानो सर्व भार, मारा एकलाना पंड उपर ज आश्रित थईने रहेलो होवाथी, मारुं शरीर ज्यारे ए व्यवस्था करतुं अटकी जाय, त्यारे एनी शी स्थिति थाय तेनो विचार पण मने वारंवार थया करतो हतो. बीजी बाजु सिंघीजीनी पण उत्तरावस्था होई तेओ वारंवार अस्वस्थ थवा लाग्या हता अने तेओ पण जीवननी अस्थिरतानो आभास अनुभववा लाग्या हता. एटले ग्रन्थमाळाना भावी विषे कोई स्थिर अने सुनिश्चित योजना घडी काढवानी कल्पना हुं कर्या करतो हतो.

भवननी स्थापना थयां पछी ३–४ वर्षमां ज एना कार्यनी विद्वानोमां सारी पेठे प्रसिद्धि अने प्रतिष्ठा जामवा लागी हती अने विविध विषयना अध्ययन – अध्यापन अने साहित्यना संशोधन संपादननुं कार्य सारी पेठे आगळ वधवा लाग्युं हतुं, ए जोई सुहृद्वर श्रीमुंशीजीनी खास आकांक्षा थई के सिंघी जैन ग्रन्थमाळानी कार्यव्यवस्थानो संबंध पण, जो भवन साथे जोडी देवामां आवे तो तेथी परस्पर बंनेना कार्यमां सुंदर अभिवृद्धि थवा उपरांत ग्रन्थमाळाने स्थायी स्थान मळशे अने भवनने विशिष्ट प्रकारनी प्रतिष्ठानी प्राप्ति थशे; अने ए रीते भवनमां जैन शास्त्रोना अध्ययननुं अने जैन साहित्यना प्रकाशननुं एक अद्वितीय केन्द्र बनी रहेशे. श्रीमुंशीजीनी ए शुभाकांक्षा, ग्रन्थमाळा विषेनी मारी भावी चिंतानी योग्य निवारक लागी अने तेथी हुं ते विषेनी योजनानो विचार करवा लाग्यो. यथावसर सिंघीजीने में श्री मुंशीजीनी आकांक्षा अने मारी योजना सूचित करी. तेओ भा. वि. भ. ना स्थापक-सदस्य हता ज अने तदुपरान्त श्रीमुंशीजीना खास स्नेहास्पद मित्र पण हता; तेथी तेमने पण ए योजना वधावी लेवा लायक लागी. पण्डितप्रवर श्रीसुखलालजी जेओ आ ग्रन्थमाळाना आरंभथी ज अंतरंग हित-चिंतक अने सक्रिय सहायक रह्या छे तेमनी साथे पण ए योजना संबंधे में उचितपरामर्श कर्यो अने संवत् २००१ ना वैशाख सुदिमां (मे सन १९४३) सिंघीजी कार्यप्रसंगे मुंबई आवेला त्यारे, परस्पर निर्णीत विचार-विनिमय करी, आ ग्रन्थमाळानी प्रकाशनसंबंधी सर्व व्यवस्था भवनने स्वाधीन करवामां आवी. सिंघीजीए, ए उपरान्त, ते अवसरे मारी प्रेरणाथी, भवनने

बीजा १० हजार रूपियानी उदार रकम पण आपी जेना वडे भवनमां तेमना नामनो एक खण्ड बंधाववामां आवे अने तेमां प्राचीन वस्तुओ तेम ज चित्र विगेरेनो संग्रह राखवामां आवे.

भवननी प्रबंधक समितिए सिंघीजीना आ विशिष्ट अने उदार दानना प्रतिघोष रूपे भवनमां प्रचलित 'जैन शास्त्र-शिक्षण विभाग'ने स्थायी रूपे **'सिंघी जैनशास्त्र शिक्षापीठ'** ना नामे प्रचलित राखवानो सविशेष निर्णय कर्यो.

*

ग्रंथमाळाना जनक अने परिपालक सिंघीजीए, प्रारंभथी ज एनी सर्व प्रकारनी व्यवस्थानो भार मारा उपर मूकीने पोते तो फक्त खास एटली ज आकांक्षा राखता हता के ग्रन्थमाळामां केम वधारे ग्रन्थो प्रकट थाय अने केम तेमनो वधारे प्रसार थाय. तेमना जीवननी एक मात्र ए ज परम अभिलाषा हती के आ ग्रन्थमाळा द्वारा जेटला बने तेटला सार सारा अने महत्त्वना ग्रन्थो जल्दी जल्दी प्रकाशित थाय अने जैन सहित्यनो खूब प्रसार थाय. ए अंगे जेटलो खर्च थाय तेटलो ते बहु ज उत्साहथी करवा उत्सुक हता. भवनने ग्रथमाळा समर्पण करती वखते तेमणे मने कह्युं के— 'अत्यार सुधी तो वर्षमां सरेराश ३–४ ग्रंथो प्रकट थता आव्या छे परंतु जो आप प्रकाशित करी शको तो, दरमहिने बब्बे ग्रंथो पण प्रकाशित थता जोई हुं धराउं तेम नथी. ज्यां सुधी आपनी अने मारी जींदगी छे त्यां सुधी, जेटलुं साहित्य प्रकट करवा-कराववानी आपनी इच्छा होय ते प्रमाणेनी आप व्यवस्था करो. मारा तरफथी पैसानो संकोच आपने जराय नहीं जणाय'. जैन साहित्यना उद्धार माटे आवी उत्कट आकांक्षा अने आवी उदार चित्तवृत्ति धरावनार दानी अने विनम्र पुरुष, में मारा जीवनमां बीजो कोई नथी जोयो. पोतानी हयाती दरम्यान तेमणे मारा हस्तक ग्रन्थमाळा खाते लगभग ७५००० (पोणो लाख) रूपिया खर्च कर्या हशे; परंतु ए १५ वर्षना गाळा दरम्यान तेमणे एकवार पण मने एम नथी पूछयुं के कई रकम, कया ग्रन्थ माटे, क्यारे खर्च करवमां आवी छे; के कया ग्रन्थना संपादन माटे, कोने शुं आपवामां आव्युं छे. ज्यारे ज्यारे हुं प्रेस इत्यादिना बीलो तेमनी उपर मोकलतो त्यारे त्यारे, तेओ ते मात्र जोईने ज ऑफिसमां ते रकम चुकववाना शेरा साथे मोकली देता. हुं तेमने कोई बीलनी विगत समजाववा इच्छतो, तो पण तेओ ते विषे उत्साह न्होता बतावता अने एनाथी विरुद्ध ग्रन्थमाळानी साइझ, टाईप, प्रींटीग, बाइंडीग, हेडींग आदिनी बाबतमां तेओ खूब झीणवटथी विचार करता रहेता अने ते अंगे विस्तारथी चर्चा पण करता. तेमनी आवी अपूर्व ज्ञाननिष्ठा अने ज्ञानभक्तिये ज मने तेमना स्नेहपाशमां बद्ध कर्यो अने तेथी हुं यत्किंचित् आ जातनी ज्ञानोपासना करवा समर्थ थयो.

उक्त रीते भवनने ग्रन्थमाळा समर्पित कर्या बाद, सिंघीजीनी उपर जणावेली उत्कट आकांक्षाने अनुलक्षीने मने प्रस्तुत कार्य माटे वधारे उत्साह थयो, अने जो के मारी शारीरिक स्थिति, ए कार्यना अविरत श्रमथी प्रतिदिन वधारे ने वधारे झडपथी क्षीण थती गई छे, छतां में एना कार्यने वधारे वेगवान् अने वधारे विस्तृत बनाववानी दृष्टिये केटलीक विशिष्ट योजना करवा मांडी, अने संपादनाना कार्यमां वधारे सहायता मळे ते माटे केटलाक विद्वानोना नियमित सहयोगनी पण व्यवस्था करवा मांडी. अनेक नाना-मोटा ग्रन्थो एक साथे प्रेसमां छापवा आप्या अने बीजा तेवा अनेक नवा नवा ग्रन्थो छपावा माटे तैयार करवा मांड्या. जेटला ग्रन्थो अत्यार सुधीमां कुल प्रकट थया हता तेटला ज बीजा ग्रन्थो एक साथे प्रेसमां छपावा शरू थया अने तेथी पण बमणी संख्याना ग्रन्थो प्रेस कॉपी आदिना रूपमां तैयार थवा लाग्या.

ए पछी थोडा ज समय दरम्यान, एटले सप्टेंबर १९४३ मां, भवन माटे कलकत्ताना एक निवृत्त दक्षिणी प्रोफेसरनी म्होटी लाईब्रेरी खरीद करवा हुं त्यां गयो. सिंघीजी द्वारा ज ए प्रोफेसर साथे वाटाघाट करवामां आवी हती अने मारी प्रेरणाथी ए आखी लाईब्रेरी, जेनी किंमत रु. ५०००० (पचास हजार) जेटली मागवामां आवी हती, सिंघीजीए पोताना तरफथी ज भवनने भेट करवानी अतिमहनीय मनोवृत्ति दर्शावी हती. परंतु ते प्रोफेसर साथे ए लाईब्रेरी अंगेनो योग्य सोदो न थयो अने तेथी सिंघीजीए, कलकत्ताना सुप्रसिद्ध स्वर्गवासी जैन सद्गृहस्थ बाबू पूरणचंद्रजी नाहारनी म्होटी लाईब्रेरी लई लेवा विषे पोतानी सलाह आपी अने ते अंगे पोते ज योग्य रीते एनी व्यवस्था करवलुं माथे लीधुं.

कलकत्तामां अने आखाय बंगालमां ए वर्ष दरम्यान अन्न-दुर्भिक्षनो भयंकर कराळ काळ वर्ती रह्यो हतो. सिंघीजीये पोताना वतन अजीमगंज, मुर्शिदाबाद तेम ज बीजां अनेक स्थळे गरीबोने मफत अने मध्यमवित्तोने अल्प मूल्यमां, प्रतिमास हजारो मण धान्य वितीर्ण करवानी म्होटी अने उदार व्यवस्था करी हती, जेना निमित्ते तेमणे ए वर्षमां लगभग त्रण-साडा त्रण लाख रूपिया खर्च खाते मांडी वाळ्या हता. बंगालना वतनीयोमां अने जमीनदारोमां आवो म्होटो उदार आर्थिक भोग ए निमित्ते अन्य कोईये आप्यो होय तेम जाणवामां नथी आव्युं.

अक्टोबर-नवेंबर मासमां तेमनी तबियत बगडवा मांडी अने ते धीरे धीरे वधारे ने वधारे शिथिल थती गई. जान्युआरी १९४४ नां प्रारंभमां हुं तेमने मळवा फरी कलकत्ता गयो. ता. ६ ठी जान्युआरीना संध्या समये, तेमनी साथे बेसीने ३ कलाक सुधी ग्रन्थमाळा, लाईब्रेरी, जैन इतिहासना आलेखन आदि अंगेनी खूब उत्साहपूर्वक वातोचीतो करी

परंतु तेमने पोताना जीवननी अल्पतानो आभास जाणे थई रह्यो होय तेम, वच्चे वच्चे तेओ तेवा उद्‌गारो पण काढता रहेता हता. ५–७ दिवस रहीने हुं मुंबई आववा नीकळ्यो त्यारे छेल्ली मुलाकात वखते तेओ बहु ज भावभरेले हृदये मने विदाय आपीने बोल्या के–'कोण जाणे हवे आपणे फरी मळीशुं के नहिं?' हुं तेमना ए दुःखद वाक्यने बहु ज दबाएला हृदये सांभाळतो अने उद्वेग पामतो, तेमनाथी सदाना माटे छूटो पड्यो. ते पछी तेमनी साथे मुलाकात थवानो प्रसंग ज न आव्यो. ५–६ महिना तेमनी तबियत सारी-नरसी रह्या करी अने आखरे सन् १९४४ ना जुलाईनी ७ मी तारीखे तेओ पोताना विनश्वर देहने छोडी परलोकमां चाल्या गया. मारी साहित्योपासनानो महान् सहायक, मारी अल्पस्वल्प सेवानो महान् परिपोषक अने मारी कर्तव्यनिष्ठानो महान् प्रेरक, सहृदय सुपुरुष, आ असार संसारमां मने शून्य हृदय बनावी पोते महाशून्यमां विलीन थई गयो.

सिंघीजीनुं जो के आ रीते नाशवंत स्थूल शरीर संसारमांथी विलुप्त थयुं छे, परंतु तेमणे स्थापेली आ ग्रन्थमाळा द्वारा तेमनुं यशःशरीर, सैंकडो वर्षो सुधी आ संसारमां विद्यमान रही तेमनी कीर्ति अने स्मृतिनी प्रशस्तिनो प्रभावक परिचय भावी प्रजाने सतत आप्या करशे.

*

सिंघीजीना सुपुत्रोनां सत्कार्यो

सिंघीजीना स्वर्गवासथी जैन साहित्य अने जैन संस्कृतिना महान् पोषक नररत्ननी जे म्होटी खोट पडी छे ते तो सहजभावे पूराय तेम नथी. परंतु मने ए जोईने हृदयमां ऊंची आशा अने आश्वासक आल्हाद थाय छे के तेमना सुपुत्रो–श्री राजेन्द्र सिंहजी, श्री नरेन्द्र सिंहजी अने श्री वीरेन्द्र सिंहजी पोताना पिताना सुयोग्य सन्तानो होई पितानी प्रतिष्ठा अने प्रसिद्धिना कार्यमां अनुरूप भाग भजवी रह्या छे अने पितानी भावना अने प्रवृत्तिने उदारभावे पोषी रह्या छे.

सिंघीजीना स्वर्गवास पछी ए बंधुओए पोताना पिताना दान-पुण्य निमित्त अजीमगंज विगेरे स्थानोमां लगभग ५०–६० हजार रूपिया खर्च कर्या हता. ते पछी थोडा ज समयमां, सिंघीजीना वृद्धमातानो पण स्वर्गवास थई गयो अने तेथी पोताना ए परम पूजनीया दादीमाना पुण्यार्थे पण ए बंधुओए ७०–७५ हजार रूपियानो व्यय कर्यो. 'सिंघी जैन ग्रन्थमाळा' नो सघळो भार पण ए सिंघी बंधुओए, पिताजीए निर्धारेल विचार प्रमाणे, पूर्ण उत्साहथी उपाडी लीधो छे, अने ते उपरान्त कलकत्ताना 'इन्डीयन रीसर्च इन्स्टीट्यूट'ने बंगालीमां जैन साहित्य प्रकट करवा माटे सिंघीजीना स्मारकरूपे ५००० रूपियानी आरंभिक मदद आपी छे.

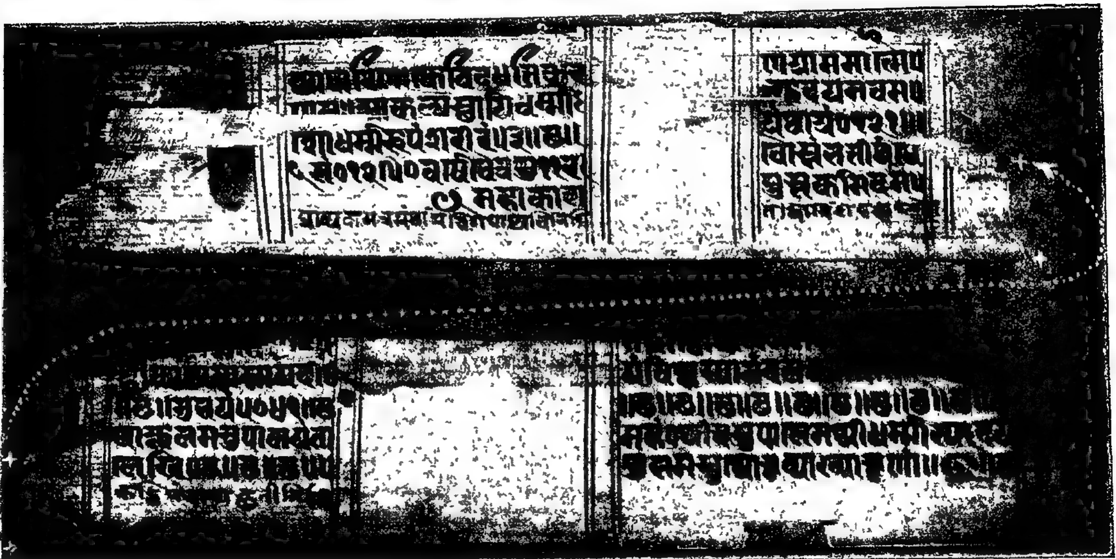
सिंघीजीना ज्येष्ठ चिरंजीव बाबू श्री राजेन्द्र सिंहजीये, मारी इच्छा अने प्रेरणाना प्रेमने वश थई, पोताना पुण्यश्लोक पितानी अज्ञात इच्छाने पूर्ण करवा माटे, ५० हजार रूपियानी उदार रकम भारतीय विद्याभवनने दान करी, अने तेना वडे कलकत्तानी उक्त नाहार लाईब्रेरी खरीद करीने भवनने एक अमूल्य साहित्यिक निधिरूपे भेट करी छे. भवननी ए भव्य लाईब्रेरी **'बाबू श्री बहादुर सिंहजी सिंघी लाईब्रेरी'** ना नामे सदा ओळखाशे अने सिंघीजीना पुण्यार्थे ए एक म्होटी ज्ञानपरब बनशे. बाबू श्री नरेन्द्र सिंहजीये, बंगालनी सराक जातिना सामाजिक अने धार्मिक उत्थान निमित्ते पोताना पिताए जे प्रवृत्ति चालू करी हती, तेने अपनावी लीधी छे अने तेना संचालननो भार प्रमुखपणे पोते उपाडी लीधो छे. सन १९४४ नवेंबर मासमां कलकत्ताना दिगंबर समाज तरफथी उजवाएला 'वीरशासन जयन्ती महोत्सव'ना प्रसंगे तेना फाळामां एमणे ५००० रूपिया आप्या हता तेम ज कलकत्तामां जैन श्वेतांबर समुदाय तरफथी बांधवा धारेला "जैन भवन" माटे ३१००० रूपिया दान करी पोतानी उदारतानी शुभ शरुआत करी छे. भविष्यमां सिंघी जैन ग्रन्थमाळा' नो सर्व आर्थिक भार आ बन्ने बंधुओए उत्साह पूर्वक स्वीकारी लेवानी पोतानी प्रशंसनीय मनोभावना प्रकट करीने, पोताना पिताना ए परम पुनीत यशोमन्दिरने उत्तरोत्तर उन्नत स्वरूप आपवानो शुभ संकल्प कर्यो छे. तथास्तु.

सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ
भारतीय विद्या भवन, मुंबई

–जिनविजय मुनि

* *
*

महामात्य श्रीवस्तुपालना हस्ताक्षरथी लखाएल
धर्माभ्युदयमहाकाव्य अपरनाम संघपतिचरितनी
ताडपत्रीय प्रतिनुं अंतिम पत्र

खंभातना श्रीशान्तिनाथना ताडपत्रीय भंडारनी प्रति

धर्माभ्युदय–प्रास्ताविक

*

प्रस्तुत 'धर्माभ्युदय' अपर नाम 'संघपतिचरित' महाकाव्यनुं संपादन-प्रकाशन कार्य १२–१३ वर्ष पहेलां, विद्वद्वरेण्य मुनिमतल्लिक श्री पुण्यविजयजी तथा एमना स्वर्गवासी शिष्यवत्सल गुरुवर्य श्री चतुरविजयजी महाराजे प्रारंभ्युं हतुं अने भावनगरनी श्री जैन आत्मानन्द सभा द्वारा प्रकाशित 'जैन आत्मानन्द-ग्रन्थ-रत्नमाला'ना एक मणका तरीके एने प्रकट करवानी योजना विचारी हती. परंतु 'सिंघी जैन ग्रन्थमाला'ना गुम्फनकार्यमां तेमनी संपूर्ण सहानुभूति भरेली स्मृतिना निदर्शकरूपे तेमणे पाछळथी ए ग्रन्थने, प्रस्तुत ग्रन्थमाळाने समर्पित करवानो निर्णय करी, तद्द्वारा म्हारा प्रत्येनो पोतानो परमस्नेहात्मक वात्सल्यभाव प्रदर्शित करवानो मनोभाव प्रकट कर्यो. परंतु दैवना दुर्विलासथी, ग्रन्थनुं मुद्रण कार्य संपूर्ण थयां पहेलां ज, पूज्यपाद श्री चतुरविजयजी महाराजनो स्वर्गवास थई गयो अने तेथी केटलाक समय सुधी आनुं कार्य अटकी पड्युं. पोताना परम गुरुना विरहथी व्याकुळ थएला चित्तने कालक्रमे प्राप्त थएली थोडीक स्वस्थता पछी, मुनिवर श्री पुण्यविजयजीये एनुं कार्य शनैः शनैः आगळ चलाव्युं अने यथावकाश पूर्ण कर्युं. आ रीते अहर्निश ज्ञानोपासक ए अनन्य गुरु-शिष्यनी सुप्रसादीरूपे, हवे आ ग्रन्थमणि ज्ञानाभिलाषी जनोना करकमळमां उपस्थित करतां म्हने परम आनन्द अने उल्लास थाय छे.

§ १. ग्रन्थनुं नामकरण

आ महाकाव्यनी रचना नागेन्द्र गच्छना आचार्य उदयप्रभसूरिये, पोताना परम भक्त, श्रावकश्रेष्ठ, इतिहासप्रसिद्ध गूर्जर महामात्य वस्तुपाले करेला धर्मना 'अभ्युदय' कार्यने उद्देशीने करी छे तेथी एनुं मुख्य नाम 'धर्माभ्युदयमहाकाव्य' एवुं राखवामां आव्युं छे. वस्तुपाले, शत्रुंजय अने गिरनार तीर्थनी यात्रा माटे जे भव्य संघो काढ्या हता अने ते संघोना संघपतिरूपे तेणे ए तीर्थयात्राओ दरम्यान जे उदार द्रव्यव्यय कर्यो हतो तेने लक्षीने एनुं बीजुं नाम 'संघपतिचरित' एवुं पण आपवामां आव्युं छे.

आ ग्रन्थनो विस्तृत परिचय आपतो एक अभ्यासपूर्ण लेख, पाटणनिवासी विद्वान् लेखक श्री कनैयालाल भाईशंकर दवेए लख्यो छे जे 'भारतीय विद्या' नामक संशोधन विषयक पत्रिकाना, प्रस्तुत ग्रन्थमाळाना संस्थापक स्व० बाबू श्री बहादुर सिंहजी सिंघीनी पुण्यस्मृति निमित्ते, म्हें प्रकट करेला ३ जा पुस्तकमां प्रकाशित थयो हतो. ए लेखमां अभ्यासी लेखके, प्रस्तुत ग्रन्थ साथे संबन्ध धरावती घणी खरी ज्ञातव्य बाबतो उपर बहु ज सरस प्रकाश पाड्यो छे; तेथी ते समग्र लेख आना 'आ मु ख' तरीके आ पछी आपवामां आव्यो छे. भाई श्री कनैयालाले जे अभ्यास, उत्साह, श्रम अने श्रद्धापूर्वक ए लेख तैयार कर्यो छे अने तेम करीने प्रस्तुत ग्रन्थना अध्ययन-वाचन करनाराओने उपयोगी माहिती आपवानो जे प्रशस्य प्रयास सेव्यो छे, ते माटे हुं तेमने अहिं म्हारा सादर अभिनन्दन आपवानी तक लउं छुं.

§२. महामात्य वस्तुपालनी महत्ता

महामात्य वस्तुपाल जैन धर्मना, अने ते साथे समग्र गूर्जर राष्ट्रना इतिहासमां, एक अद्वितीय विभूतिमान् व्यक्ति थई गई. शौर्य, सौंदर्य, औदार्य, सौभाग्य, सौजन्य अने संस्कारसौष्ठव आदि अनेकानेक लोकोत्तर गुणोनो ते एक मूर्तिमान् अवतार हतो. साहित्य, संगीत अने स्थापत्य जेवा जीवनोल्लासनिदर्शक ज्ञान-विज्ञाननो ते परम रसिक अने प्रकृष्ट प्रोत्साहक हतो. राजनीति अने राष्ट्र-व्यवस्थाना तंत्रनो ते महान् सूत्रधार हतो. स्वयं श्रेष्ठ विद्वान् अने वीर होई, विद्वानो अने वीरोनो म्होटो प्रशंसक, पोषक अने आश्रयदाता हतो. तेना भाग्ये तेने तत्कालीन सत्ता अने समृद्धिना चरम शिखरे पहोंचाड्यो हतो अने तेनो तेणे सर्वोत्कृष्ट सुकृतलाभ लीधो हतो. वस्तुपालना जेवी, असाधारण प्रकारना उच्च गुणधारक व्यक्तियो, महान् भारतना प्रभूत भूतकालमां य, बहु ज विरल थएली जणाशे. तेने मळेली सत्तानो सदुपयोग तेणे स्वकीय राष्ट्रनी सुस्थिति निर्मित करवा माटे कर्यो अने समृद्धिनो सद्व्यय, तत्समयनी परिस्थितिने अनुरूप, सर्वलोकोपकारक अने साथे सुसंस्कारपरिपोषक एवां धर्मस्थानोनी रचना करवामां कर्यो. तेना एवा उदात्ततम अवदातोथी आकर्षाई, तद्दीय समकालीन, देशना श्रेष्ठ कवियो अने विद्वानोए तेनी सत्कीर्ति अने सुस्तुतिना उन्मुक्त गुणगान करनारां अनेक प्रशस्तिकाव्यो रच्यां जेमांनां घणां खरां हजी सुधी पण सचवाई रह्यां छे. तेवी ज रीते, तेणे जे अढळक द्रव्य खर्ची, स्थापत्यकलानां उत्कृष्ट प्रतीको जेवां शत्रुंजय, आबू, गिरनार आदि तीर्थस्थानोमां जे भव्य देवमन्दिरो बनाव्यां तेमांना पण घणां खरां, आपणा देशना सद्भाग्ये, हजी सुधी सुरक्षित रही शक्यां छे अने जगतना प्रवासियोने पोताना निर्मातानी दिव्यगाथा संभळावी रह्यां छे. सुकृतो अने सत्कीर्तनो द्वारा आ जातनुं अमर नाम प्राप्त करनारा मनुष्यो संसारना इतिहासमां बहु विरल थया छे.

वस्तुपालनी कीर्ति-स्तुति कथनारां जे प्रशस्तिकाव्यो उपलब्ध थाय छे ते बधानो टूंक परिचय, अमदावादनी 'गुजरात साहित्य सभा'ना उपक्रम नीचे, सन् १९३३ ना जुलाईमां, 'प्राचीन गूजरातना सांस्कृतिक इतिहासनी साधन-सामग्री' ए नामे म्हें जे एक व्याख्यान आप्युं हतुं तेमां आपवा प्रयत्न कर्यो हतो. ए परिचय प्रस्तुत ग्रन्थनुं वाचन अने अवलोकन करनाराओने खास उपयोगी होवाथी तेम ज ते अन्य रीते पण अहिं बहु ज प्रासंगिक होवाथी आ नीचे तेनो उतारो आपवामां आवे छे.

*

§३. वस्तुपाल–तेजपालनुं कीर्तिकथा-साहित्य

"चौलुक्य वंशना छेल्ला राजा, बीजा भीमदेवना समयनो गूजरातनो इतिहास प्रमाणमां सौथी वधारे विगतवाळो अने वधारे विश्वसनीय पुरावावाळो मळी आवे छे; अने तेनुं कारण, ते समयमां थएला चाणक्यना अवतारसमा गूजरातना बे महान् अने अद्वितीय बंधुमंत्री वस्तुपाल–तेजपाल छे. ए बे भाईयोना शौर्य, चातुर्य अने औदार्य आदि अनेक अद्भुत गुणोने लईने, एमना समकालीन गूजरातना प्रतिभावान् पंडितो अने कवियोए एमनी कीर्तिने अमर करवा माटे जेटलां काव्यो, प्रबंधो अने प्रशस्तियो वगेरे रच्यां छे तेटलां हिंदुस्थानना बीजा कोई राजपुरुष माटे नहिं रचायां होय.

(अ) वस्तुपालरचित नरनारायणानंद काव्य

वस्तुपाल मंत्री जाते एक सरस कवि अने बहु विद्वान् पुरुष हतो. ते प्राचीन गूजरातना वैश्य-

जातीय महाकवि माघनी जेम श्री अने सरस्वती बंनेनो परम कृपापात्र हतो. तेणे, जेम मंदिरो वगेरे असंख्य धर्मस्थानो उभां करी अने अगणित द्रव्य दान-पुण्यमां खर्ची लक्ष्मी देवीनो यथार्थ उपभोग कर्यो हतो; तेम, अनेक विद्वानो अने कवियोने अत्यंत आदरपूर्ण अनन्य आश्रय आपी, तेम ज पोते पण कविता अने साहित्यमां खूब रस लई, सरस्वती देवीनो ते साचो उपासक बन्यो हतो. केटलेक अंशे महाकवि माघ ए वस्तुपालना मानसनो आदर्श पुरुष होय एम मने लागे छे. माघना 'शिशुपालवध' महाकाव्यना अनुकरणरूपे वस्तुपाले 'नरनारायणानंद' नामनुं महाकाव्य बनाव्युं छे. ए काव्यना अंतिम सर्गमां मंत्रीये पोतानो वंशपरिचय विस्तारथी आप्यो छे अने पोते केवी रीते अने कई इच्छाए, गूजरातना ए वखतनां अराजकतंत्रनो महाभार माथे उपाडवा अमात्यपद स्वीकार्युं छे, तेनुं केटलुंक सूचन कर्युं छे.

(आ) सोमेश्वरकविकृत कीर्तिकौमुदी

गूजरातना चौलुक्यवंशनो राजपुरोहित नागरवंशीय पंडित सोमेश्वर गूजरातना कवियोमां श्रेष्ठ पंक्तिनो कवि थई गयो. ए वस्तुपालनो परम मित्र हतो. वस्तुपालने महामात्य बनाववामां एनो कांईक हाथ पण हतो. वस्तुपालनी जीवनकीर्तिने अमर करवा माटे एणे 'कीर्तिकौमुदी' नामनुं नानुं पण घणुं सुंदर काव्य बनाव्युं. ए काव्यमां, कवियें प्रथम गूर्जर राजधानी अणहिलपुरनुं वर्णन कर्युं. ते पछी तेनां राजकर्ता चालुक्य वंशनुं अने मंत्रीना पूर्वजोनुं वर्णन आप्युं. ते पछी, केवी रीते मंत्रीने ए मंत्रीपदनी प्राप्ति थई तेनुं, मंत्री थया पछी खंभातना तंत्रने व्यवस्थित कर्यानुं, अने तेम करतां शंखराज साथे करवा पडेला युद्धनुं वर्णन कर्युं. ते पछी मंत्रीये शत्रुंजय, गिरनार अने सोमेश्वर वगेरे तीर्थस्थानोनी मोटा संघ साथे करेली यात्रानुं सुरम्य वर्णन आप्युं छे. ए यात्रा करी मंत्री ज्यारे पाछो पोताने स्थाने आवे छे ते ठेकाणे कवि पोताना काव्यनी समाप्ति करे छे. एथी जणाय छे के वि. सं. १२८० नी लगभग ए काव्यनी रचना थई होवी जोईये.

(इ) ठक्कुर अरिसिंहरचित सुकृतसंकीर्तन

सोमेश्वरनी माफक अरिसिंह नामना कवियें वस्तुपालना सुकृतनुं संकीर्तन करवानी इच्छाथी 'सुकृतसंकीर्तन' नामनुं अन्वर्थक काव्य बनाव्युं छे. ए काव्यमां पण लगभग कीर्तिकौमुदी जेवुं ज बधुं वर्णन आवे छे. एमां विशेष एटलो छे के, कीर्तिकौमुदीमां ज्यारे अणहिलपुरना राज्यकर्ता मात्र चौलुक्य वंशनुं ज वर्णन आपेलुं छे त्यारे आमां ए वर्णन अणहिलपुरना मूळ संस्थापक वनराज चावडाथी शुरु करवामां आव्युं छे अने तेमां चावडा वंशनी पूरी नामावली आपवामां आवी छे. आ काव्यनी रचना कीर्तिकौमुदीना समय करतां सहेज थोडी पाछळथी थई हशे एम एना वर्णन उपरथी जणाय छे.

(ई) बालचंद्रसूरिविरचित वसन्तविलास

कीर्तिकौमुदी अने सुकृतसंकीर्तन उपरांत वस्तुपालना गुणोनुं गौरव गानारुं त्रीजुं काव्य बालचंद्रसूरिकृत 'वसंतविलास' नामनुं छे. ए काव्य, उपरना बंने काव्यो करतां जरा मोटुं छे अने एनी रचना वस्तुपालना मृत्यु पछी, परंतु तरत ज, थई छे. कवियें खास करीने मंत्रीना पुत्र जयन्तसिंहनी परितुष्टि खातर आ काव्यनी रचना करी छे. आ काव्यमां पण वर्ण्यविषय लगभग उपरनां काव्यो जेवो ज छे. विशेष ए छे के, एमां वस्तुपालना मृत्युनी हकीकत पण आपवामां आवी छे. ए कारणथी एनी रचना वि. सं. १३०० नी लगभग थएली मानी शकाय.

(उ) उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदय महाकाव्य

वस्तुपालना धर्मगुरु आचार्य विजयसेनसूरिना पट्टधर आचार्य उदयप्रभसूरिये पुराणपद्धति उपर एक 'धर्माभ्युदय' नामनो ग्रंथ बनाव्यो छे. वस्तुपाले संघपति थईने, घणा भारे आडंबर साथे, शत्रुंजय गिरनार आदि तीर्थोनी जे यात्राओ करी हती तेनुं माहात्म्य बताववा अने समजाववा माटे ए ग्रंथ रचवामां आव्यो छे. वस्तुपालनी जेम पुराण काळमां कया कया पुरुषोए मोटा मोटा संघो काढी ए तीर्थोनी यात्राओ करी हती, तेमनी कथाओ एमां आपवामां आवेली छे. ग्रंथनो मोटो भाग पौराणिक कथाओथी भरेलो छे; पण छेवटना भागमां, सिद्धराजना मंत्री आशुके, कुमारपालना मंत्री वाग्भटे अने अंते वस्तुपाले जे यात्रा करी, ते संबंधी केटलीक ऐतिहासिक नोंधो पण एमां आपेली मळी आवे छे.

(ऊ) जयसिंहसूरिकृत हमीरमदमर्दन नाटक

वस्तुपाले गूजरातना राजतंत्रनो सर्वाधिकार हाथमां लीधा पछी, क्रमे क्रमे पोताना शौर्य अने बुद्धिचातुर्य द्वारा, एक पछी एक राज्यना अंदरना अने बहारना शत्रुओनुं कळ अने बळथी दमन करवुं शुरु कर्युं. ते जोई गुजरातना पडोशी राजाओ खूब खळभळी उठ्या अने तेमणे गुजरातमां पुनःस्थापन थता सुतंत्रने उथलावी पाडवाना इरादाथी आ देश पर आक्रमणो करवां मांड्यां. वि. सं. १२८५ ना अरसामां, दक्षिणना देवगिरिनो यादव राजा सिंहण, माळवानो परमार राजा देवपाल अने दिल्लीनो तुरुष्क सेनापति अमीरे शीकार—एम दक्षिण, पूर्व अने उत्तर त्रणे दिशाओमांथी एकी साथे त्रण बळवान् शत्रुओए गुजरात उपर चढाई लई आववानो लाग शोध्यो. ए भयंकर कटोकटीना वखते वस्तुपाले पोतानी तीक्ष्ण चाणक्यनीतिनो प्रयोग करी, शत्रुओने छिन्नभिन्न करी नांख्या अने देशने आबाद रीते बचावी लीधो. दिल्लीना बादशाही सैन्यने आबूनी पासे सखत हार आपी पाछुं हांकी काढ्युं; अने ए रीते ए तुरुष्क अमीर, जेने संस्कृतमां 'हमीर' तरीके संबोधवामां आवे छे, तेना मदनुं मर्दन करी गुजरातनी सत्तानुं मुख उज्ज्वळ कर्युं. ए आखी घटनाने मूळ वस्तु तरीके गोठवी, भरुचना जैन विद्वान् आचार्य जयसिंहसूरिए 'हमीरमदमर्दन' नामनुं पंचांकी नाटक बनाव्युं. ए नाटकनी रचना करवामां मुख्य प्रेरणा, वस्तुपालनो पुत्र जयंतसिंह, जे ते वखते खंभातनो सूबो हतो तेनी हती, अने तेना ज प्रमुखत्व नीचे भीमेश्वरदेवना उत्सवप्रसंगे खंभातमां ते भजववामां आव्युं हतुं. ए रीते ए एक ऐतिहासिक नाटक छे, जेने भारतीय नाटकसाहित्यमां अत्यंत विरल कृतियोमांनी एक कृति तरीके गणी शकाय. वस्तुपालना वखतनी राजकारण सूचवती जे हकीकतो आ नाटकमां गुंथेली छे ते बीजी कोई कृतियोमां नथी मळती तेथी ए इतिहासमाटे, आ घणो उपयोगी अने महत्त्वनो प्रबंध छे. केटलाक विद्वानोए, एमां आपेली हकीकतोने, वधारे अतिशयोक्ति भरेली जणावी छे पण ते बराबर नथी. मारा मते एनुं ऐतिहासिक मूल्य वधारे ऊंचा प्रकारनुं छे.

वस्तुपालप्रशस्तियो

उपर जे वस्तुपाल विषेनां काव्यो वगेरेनो परिचय आप्यो छे ते उपरांत ए भाग्यवान् पुरुषनी कीर्ति कथनारी बीजी केटलीक टुंकी टुंकी कृतियों मळे छे, जे प्रशस्तियो कहेवाय छे. एवी प्रशस्तियोमांथी केटलीक आ प्रमाणे छे.—

(ए) उदयप्रभसूरिकृत सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी

उपर वर्णवेल धर्माभ्युदय काव्यना कर्ता उदयप्रभसूरिये 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी' नामनी १७९

पद्योनी एक संस्कृत प्रशस्ति रची छे. एमां अरिसिंहना 'सुकृतसंकीर्तन' नामना काव्यमां जेवी हकीकत छे तेवी ज हकीकत संक्षिप्त रीते वर्णववामां आवी छे. अणहिलपुरना चावडा वंशनी हकीकत पण एमां, उक्त काव्यनी जेम, आपवामां आवी छे अने अंते वस्तुपाले करावेलां केटलांक धर्मस्थानोनी यादी पण आपी छे. कदाचित् शत्रुंजय पर्वत उपरना आदिनाथना मंदिरमां कोक ठेकाणे आ प्रशस्ति शिलापट्टपर कोतरीने मुकवा माटे बनाववामां आवी होय.

(ऐ) जयसिंहसूरिकृत वस्तुपाल-तेजःपालप्रशस्ति

जेमणे 'हमीरमदमर्दन' नामनुं नाटक रच्युं ते ज जयसिंहसूरिये 'वस्तुपाल—तेजःपालप्रशस्ति' नामे एक ९९ पद्योनी टुंकी रचना करी छे. एमां अणहिलपुरना चौलुक्य वंशनुं, वस्तुपाल—तेजपालना पूर्वजोनुं अने तेमणे करावेलां केटलांक धर्मस्थानोनुं वर्णन छे. तेजपाल ज्यारे भरुच गयो त्यारे त्यां तेणे जयसिंहसूरिनी प्रेरणाथी, त्यांना सुप्रसिद्ध पुरातन 'शकुनिका विहार' नामे मुनिसुव्रतजिनचैत्यना शिखरो उपर सुवर्णकलश अने ध्वजादंड वगेरे चढावी ए मंदिरने खूब अलंकृत बनाव्युं हतुं, तेथी तेनी प्रशस्तितरीके आ कृति बनाववामां आवी छे.

(ओ) नरेन्द्रप्रभसूरिविरचित मंत्रीश्वर वस्तुपालप्रशस्ति

वस्तुपालना मातृपक्षीय धर्मगुरु नरेन्द्रप्रभसूरिये १०४ श्लोकोनी एक 'वस्तुपालप्रशस्ति' बनावी छे. एमां चौलुक्य वंश अने वस्तुपालना वंशनुं टुंकुं वर्णन आपी, ए मंत्रीये जे जे ठेकाणे मुख्य मुख्य धर्मस्थानो के देवस्थानो कराव्यां अगर समराव्यां तेनी लंबाणथी यादी आपी छे. प्रशस्तिकार पोते ज ए यादीने बहु टुंकी जणावे छे, छतां ए दानवीरे गुजरातनी पुण्यभूमिने भव्य स्थापत्यनी विभूतिथी अलंकृत करवा माटे जे अगणित लक्ष्मी खर्ची छे तेनी केटलीक सारी कल्पना ए प्रशस्तिना पाठथी थई शके छे.

ए ज आचार्यनी रचेली ३९ पद्योनी एक बीजी नानी सरखी प्रशस्ति, तथा एमना गुरु आचार्य नरचंद्रसूरिनी करेली २६ पद्योवाळी एक बीजी प्रशस्ति, तेम ज 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी'ना कर्ता उदयप्रभसूरिनी रचेली ३३ पद्योवाळी वस्तुपालस्तुति वगेरे केटलीक अन्य कृतियो पण मने मळी छे.

(औ) विजयसेनसूरिकृत रेवंतगिरिरासु

वस्तुपालना इतिहास माटेनी उपयोगितामां छेल्ली पण भाषाविकासना अभ्यास माटेनी योग्यतानी दृष्टिये एक पहेली कक्षानी कृति तरीके विजयसेनसूरिना बनावेला गुजराती 'रेवंतगिरिरासु'नी नोंध पण आ साधनसामग्री भेगी लेवी जोईए. ए विजयसेनसूरि वस्तुपाल—तेजःपालना मुख्य धर्माचार्य. एमना उपदेशने अनुसरीने ज ए बंने भाईयोए तेटलां बधां सुकृतनां कार्यो कर्यां हतां. एमना कथनने मान आपीने ज वस्तुपाले सौथी पहेलो गिरनारनी यात्रा माटेनो मोटो संघ काढ्यो. ए संघमां स्त्रीवर्गना गावा माटे, गिरनार वगेरेनुं सुंदर वर्णन गुंथी, ए रासनी रचना करवामां आवी छे. एमां विशेष ऐतिहासिक सामग्री जडती नथी छतां एनुं ऐतिहासिक मूल्य आ दृष्टिये विशिष्ट छे ज अने गुजराती भाषानी एक आद्यकालीन कृति तरीके तो एनी विशिष्टता सर्वोपरी गणी शकाय.

(अं) जिनभद्रकृत नानाप्रबंधावलि

वस्तुपालना पुत्र जयन्तसिंहना भणवा माटे संवत् १२९० मां, उपर्युक्त उदयप्रभसूरिना शिष्य जिनभद्रे अनेक कथाओना संग्रहवाळी एक ग्रंथरचना करी छे जे खंडितरूपमां मने पाटणना भंडारमांथी मळी आवी छे. एमां पृथ्वीराज चाहमान, कनोजना जयन्तचंद्र, अने नाडोलना लाखण-

राव चोहाण वगेरेने लगता केटलाक ऐतिहासिक प्रबंधो पण आपेला छे. 'प्रबंधचिंतामणी'ना कर्तानी सामे आ प्रबंधावलि होय एम लागे छे, एटलुं ज नहिं पण केटलाक प्रबंधो तो तेमणे एमांथी ज नकल करी लीधेला होय तेवुं पण स्पष्ट भासे छे. चंद बरदाइना नामे चढेला अने हिंदी भाषाना आद्य काव्य तरीके ओळखाता पृथ्वीराज रासोना कर्तृत्व उपर केटलोक नवीन प्रकाश आ प्रबंधावलि उपरथी पडे छे. ए ज संग्रहमां, घणुं करीने पाछळथी कोईये वस्तुपालना जीवनचरित्रने लगती पण केटलीक विशिष्ट हकीकत आपेली छे जे ऐतिहासिक दृष्टिये घणी महत्त्वनी छे." (उक्त निबन्ध, पृ. १७-२२)

*

वस्तुपालनी कीर्तिकथा कथतुं आ बधुं (उपर जणावेलुं) काव्यात्मक तथा प्रशस्त्यात्मक जे साहित्य छे तेने जो एक प्रकीर्ण संग्रहस्वरूप ग्रन्थमां संकलित करी प्रसिद्ध करवामां आवे तो ते इतिहासना अभ्यासियोने बहु उपयोगी थाय तेम छे, तेथी ए दृष्टिये प्रस्तुत ग्रन्थना परिशिष्टतरीके ते बधा साहित्यने पण एक जुदा (बीजा) भागरूपे प्रकट करवानो म्हारो विचार थयो अने ते म्हें सुहृन्मुनिवर श्री पुण्यविजयजीने निवेदन कर्यो. तेमने पण ए विचार बहु उपयुक्त जणायो अने तेथी तेमणे पोते ज ए बधी प्रशस्त्यादि कृतियोनुं पण संशोधन अने संपादन कार्य सहर्ष स्वीकारी लई पूर्ण कर्युं छे. हवे पछी थोडा ज समयमां ए बीजो भाग पण वाचकोना करकमळमां उपस्थित थशे.

§४. ग्रन्थकारनो थोडोक परिचय

ग्रन्थकार उदयप्रभसूरि एक समर्थ विद्वान् अने प्रतिभासंपन्न सारा कवि हता, ए तेमनी करेली रचनाओना अवलोकन उपरथी स्पष्ट जणाय छे. प्रस्तुत ग्रन्थमां पण तेमनी प्रासादिक भाषाप्रभुता अने ओजःपूर्ण आलंकारिक रचनाशैलीनो सरस परिचय मळे छे. एमनो एक बीजो म्होटो ग्रन्थ ते 'उपदेशमाला' उपरनी 'कर्णिका' नामनी विस्तृत वृत्ति छे. ज्योतिषशास्त्र विषयनुं तेमनुं पांडित्य पण बहु उच्च कोटिनुं हतुं तेनी प्रतीति तेमना रचेला अने जैन विद्वानोमां बहु प्रिय अने प्रतिष्ठित मनाता 'आरंभसिद्धि' नामना ग्रन्थ उपरथी थाय छे.

ए आचार्य, महामात्य वस्तुपालना कुलना विशिष्ट धर्मगुरु हता. एमना गुरु विजयसेनसूरि अने प्रगुरु हरिभद्रसूरि, तत्कालीन अणहिलपुरना जैन समाजना एक प्रमुख आचार्य गणाता. पाटणना पंचासर पार्श्वनाथना राष्ट्रप्रसिद्ध अने राज्यप्रतिष्ठित जैन चैत्यना ए अधिनायको हता. उदयप्रभ सूरि अने तेमना गुरु विजयसेनसूरि वस्तुपालना कुटुंबना अत्यंत श्रद्धाभाजन आप्त साधु पुरुष जेवा हता. उदयप्रभसूरिना विद्याध्ययनमां वस्तुपाले घणी घणी रीते सहायता आपेली होय एम जणाय छे. 'पुरातनप्रबन्धसंग्रह'[1] नामना ग्रन्थमां संगृहीत 'वस्तुपाल-तेजःपालप्रबन्ध'मां (पृ० ६४) जणाव्युं छे के—वस्तुपाले उदयप्रभसूरिना विद्याध्ययन अर्थे, ७०० योजनना विस्तार-वाळा आ देशना कोई पण भागमां रहेला समर्थ विद्वानोने बोलावी बोलावीने एकत्र कर्या हता अने तेमनी पासे उदयप्रभसूरिनुं विद्याध्ययन कराव्युं हतुं. विगेरे. आ उपरथी ए पण जणाय छे के प्राचीन समयमां जैन साधु-यतिजनोना विद्याध्ययन माटे श्रावक वर्ग केटली काळजी लेतो हतो अने केवा प्रकारनी साधनसामग्रीनी योजना करतो हतो.

ए प्रबन्धमां उदयप्रभसूरिनी विद्याध्ययन विषेनी उत्कट अभिरुचिनो एक प्रसंग आलेखवामां आव्यो छे जे बहु ज रमुज भरेलो अने रसोत्पादक छे.

१ सिंघी जैन ग्रन्थमालाना द्वितीय मणि तरीके प्रकाशित थएल, प्रस्तुत लेखक संपादित.

§५. उदयप्रभसूरिनुं चाचरीयाकनी कथानुं श्रवण करवा जवुं

पाटणमां (के पछी धोळकामां ?) एक वखत कोई महाविद्वान् ब्राह्मण पण्डित, जे चाचर मांडीने कथा करवानो व्यवसाय करतो हतो ते आव्यो अने शहेरना कोई वधु उपयुक्त स्थानमां बेसीने रात्रिना पहोरमां लोको आगळ पोतानी कथा करवा लाग्यो. तेनी कथा कहेवानी शैली अने वचन-चातुरी बहु उत्कृष्ट प्रकारनी हती. तेथी नगरमां तेनी कथानी खूब ख्याती थई रही अने रोज हजारो लोको तेनी कथा सांभळवा भेगा थवा लाग्या. उदयप्रभसूरिना सांभळवामां पण तेनी ए ख्याति आवी अने तेथी तेमने पण तेनी कथा सांभळवानी खूब उत्कंठा थई. पोते एक प्रसिद्ध जैन यतिनायक होवाथी तेम ज वस्तुपाल जेवा महामात्यना बहुमान्य धर्मगुरु होवाथी, ए ब्राह्मण पण्डितनी कथामां सामान्य श्रोताजन तरीके प्रकट पणे जईने बेसवानुं तेमना माटे उचित न हतुं. तेथी तेओ वेषपरावर्तन करीने प्रच्छन्नपणे तेनी कथा सांभळवा अने वचन चातुरीनो अनुभव लेवा जवा लाग्या. एक दिवसे रात्रे महामात्य वस्तुपाल, गुरुवन्दन निमित्ते, तेमनी पोषधशालामां आव्यो. पट्टशालामां ज्यां वृद्धगुरु विजयसेनसूरि बेठा हता त्यां तेमने वंदना विगेरे करीने, पछी जे ओरडामां उदयप्रभसूरिनी बेठक हती त्यां ते गयो. तेणे सदाना रीवाजप्रमाणे सूरिने त्यां बेठेला न जोया. तेथी ते तरत पाछो फरी पोताना स्थाने चाल्यो गयो. एवी रीते बीजे अने त्रीजे दिवसे पण तेणे त्यां सूरिने न जोया, त्यारे तेणे वृद्धगुरु विजयसेनसूरिने तेमना विषेनी पृच्छा करी. वृद्ध सूरिये शहेरमां चालती चाचरीयाक पण्डितनी ते कथानी वात कही. एटले पछी महामात्य पण त्यां गयो अने तेणे उक्त रीते एक एकान्त स्थानमां वेषपरावर्तन करीने बेठेला उदयप्रभसूरिने दीठा. आ रीते पोताना महान् धर्मगुरुनुं, ब्राह्मणनी कथा सांभळवा माटे त्यां जवुं महामात्यने उचित न लाग्युं अने तेथी तेणे बीजे दिवसे सवारे ए चाचरीयाक विद्वानने पोताना मकाने बोलावी, तेनी कथा-कथननी खूब प्रशंसा करी अने तेना प्रति पोतानो विशेष आदरभाव व्यक्त करीने बे हजारनी म्होटी रकम तेने भेट आपी. पछी तेने पोतानी पोषधशाळा आगळना चबर (चौंतरा) उपर चाचर मांडीने कथा करवानुं कह्युं, के जेथी पोताना गुरु स्वस्थानमां बेठा बेठा ज ए कथाश्रवणनो लाभ अने आनन्द मेळवी शके. ते पण्डिते महामात्यनी सूचनानुसार पछी छ महिना सुधी त्यां कथा करी. महामात्ये तेनो अन्ते खूब सत्कार कर्यो अने पुष्कळ पैसा आपी तेने विदाय कर्यो.

आ घटना उपरथी ते वखतना जैन समाजना त्यागी वर्ग अने गृहस्थ वर्गना परस्परना संबन्धोनुं तेम ज आचार-विचार विषेनुं एक विशिष्ट चित्र पण आपणने जोवा मळे छे. ए घटना आपणने ए वस्तुनुं पण दर्शन करावे छे के जेम वर्तमानमां देखाय छे तेम भूतकाळमां पण, जैन समाजमां स्थितिरक्षक अने प्रगतिपक्षी बंने प्रकारना मानस धरावनारा वर्गो हयाती धरावता हता. स्थिति-रक्षक साधुना मानसनी दृष्टिये विचार करवामां आवे, तो ते आवा कोई ब्राह्मण आदि अन्यधर्मीय कथाकारनी कथा वार्ता सांभळवा जवानुं स्वप्नेय पण न इच्छे; अने तेम ज जो कोई यति-मुनि जतो होय तो तेने पण मिथ्यात्वना दोषनो महादोषी लेखे. तेवा विचारना श्रावकना मानसनी दृष्टिये विचार करिये, तो ते आवी प्रवृत्ति करनार यति-साधुने भ्रष्टाचारी ज माने अने तेने समाजमांथी बहिष्कृत करवानुं इच्छे. कारण के जैनशास्त्रोक्त रूढ यतिधर्मना आचारोनी दृष्टिये उदयप्रभसूरिनुं आवुं आचरण मात्र असंगत ज नहिं दूषित पण कही शकाय. परंतु आ घटनाप्रसंगथी आपणने जाणवा मळे छे के उदयप्रभसूरि अने महामात्य वस्तुपाल बंने प्रगतिशील मानस धरावनारा पुरुषो

हता. एवा मानसने व्यक्ति के समाजना हितनी दृष्टिये करावातुं कोई पण शुभफळदायक कार्य, अनाचरणीय नथी लागतुं अने केवळ शास्त्रोना सापेक्ष अने स्थूल विधानोने वळगी रही पोतानी प्रगतिना विकासने अटकावी राखवा नथी इच्छतुं.

§ ६. शत्रुंजयना कार्यस्थान माटे यतिनी नियुक्ति करवी

ए ज प्रबन्धमां उदयप्रभसूरि साथे संबन्ध धरावतो बीजो पण एक सरस प्रसंग आपवामां आव्यो छे जे चैत्यद्रव्यनी विचारणा करनाराओने तत्कालीन जैन समाजमां प्रचलित परिस्थितिनुं चित्र जोवा माटे बहु उपयोगी अने सूचक लागशे.

ते प्रसंग आ प्रमाणे छे—महामात्य वस्तुपालने अनुभवथी जणायुं हतुं के शत्रुंजय पर्वतना वहीवटी खातानी देखरेख राखवा माटे जे कोई गृहस्थ माणसने अधिकारी तरीके मूकवामां आवे छे ते लोभवश थई देवद्रव्यनो भक्षक बनी विनाशक ज थयां करे छे. तेथी तेनो कोई उपाय ते शोध्यां करतो हतो. एक वखते पौषधशाळामां आवीने वृद्धाचार्य विजयसेनसूरिने तेम ज लघु आचार्य उदयप्रभसूरि अने तेमनी साथे रहेला बीजा २५ यतियोने तेणे नमस्कार कर्यो. ते वखते तेणे एक एकान्त स्थानमां बेठेला अने नमस्कार मंत्रनो पाठ करवामां निमग्न थएला, शान्त स्वभावना, वृद्ध यतिने जोईने ते तरफ तेनी दृष्टि फरी अने मनमां कांई विचार स्फुर्यो. पछी तेणे आचार्यने कह्युं के—'गुरुदेव! देवद्रव्यना थता विनाशनी रक्षा करवी सारी के उपेक्षा करवी सारी?' त्यारे स्वाभाविक रीते ज गुरुमहाराज तो रक्षा करवानी ज वातने सारी जणाववाना हता; एटले पछी महामात्ये कह्युं के—'जो आम छे तो तमे म्हने आ जे वृद्ध यति तमारी पासे छे ते आपो. म्हारे एमने शत्रुंजये लई जवा छे अने त्यांना कार्यस्थानना रक्षक तरीके राखवा छे. त्यां जे कोई अत्यारे छे ते बधा भक्षक छे'. त्यारे गुरु महाराजे कह्युं के—'आम करवुं ते, (अर्थात् एक यतिने ते कार्य उपर नियुक्त करवालुं) युक्त नथी लागतुं'. परंतु तेणे गुरुमहाराजने ते माटे दबाण करीने मनाव्या. पछी गुरुमहाराजे ते यतिने बोलावीने कह्युं के—'भाई; तारे आ मंत्री जेम कहे तेम करवानुं छे'. त्यारे ते यति बोल्यो के—'गुरुदेव! म्हें तो दीक्षा म्हारा निस्तार माटे (संसारथी छुटकारो मेळववा माटे) लीधी छे. तेथी त्यां एटले के शत्रुंजयना कारखानामां रहीने, देवनुं द्रव्य खाईने, म्हारा आत्माने हुं शा माटे मलिन करूं?' त्यारे मंत्रिये कह्युं के—'ए मलिनतानुं कार्य नथी परंतु ए तो देवद्रव्यनुं रक्षण थवाथी आत्मानुं भूषण छे'. पछी आग्रह करीने ते यतिने त्यां मोकलवामां आव्यो. त्यां जईने प्रारंभमां तो ते पोताना आचारमां रहीने, देवखाताना हीसाब लखनारा विगेरेना कामनी तपास राखवा लाग्यो. ए जोईने पेला भक्षको एने पण पोतानी जाळमां फसाववा प्रयत्न करवा लाग्या. एक प्रसंगे तेमणे एने कह्युं के—'महाराज! आप तो आ तीर्थना म्होटा मठपति छो. आपनी पासे तो तीर्थने नमवा आवनारा सारा सारा ठाकुरो अने सेठियाओ आवीने बेसे छे. तेथी आप जे आवां मेलां अने जूनां वस्त्रो पहेरीने बेसो छो ते सारां नथी लागतां. सारां कपडां पहेरवामां शुं दूषण लागे? माटे आपे जरा सारां वस्त्रो राखवां जोईए'—एम कहीने तेमणे तेने सारां वस्त्रो पहेराव्यां. थोडा समय पछी तेमणे तेने कह्युं के—'आपनी साथे अनेक सारा सारा माणसो चर्चा-वार्ता करता बेसे छे तेथी आवा अस्वच्छ म्होंढे रहेवुं ठीक नथी लागतुं'. एम कहीने तेमणे तेने म्होंमां पान चावतो कर्यो. वळी थोडा समय पछी तेमणे तेने कह्युं के—'आप भिक्षा लेवा माटे लोकोनां घरे जाओ छो अने तेथी आपनो केटलो य समय ए माटे चाल्यो जाय छे. तेटलो समय आप

सं० १४४६ वर्षलिखित, कागळ प्रति

कारखानाना कार्य उपर नजर राखी शकता नथी अने तेथी काममां केटलीक हानि थयां करे छे. माटे जे भोजन अहिं (कारखानाना रसोडे) थाय छे, ते लई लेवामां आपने शो दोष लागे एम छे ?' एम करीने तेने त्यांना भोजननो स्वाद लगाड्यो. वळी पछी कह्युं के—'आपने तीर्थना काम माटे अहिं तहिं खूब फरवुं पडे छे, तो ते माटे सुखासन (पालकी) मां वेसीने जाओ-आवो तो तेथी कामनी वधारे सरळतापूर्वक देखरेख राखी शकाय'—एम कहीने तेमणे तेने पालकीमां वेसतो पण बनाव्यो.

एवा प्रसंगे, मंत्री वस्तुपाल कार्यप्रसंगथी शत्रुंजय उपर आव्यो. ते पोताना नियमप्रमाणे न्हाई धोई, मुखे मुखकोश वान्धी, उघाडा पगे, मन्दिरमां देवपूजा करवा जतो हतो; ते वखते ए वृद्ध कर्मस्थायरक्षक पालकीमां बेसी, साथे १०-१५ माणसोनुं टोळुं लई, पर्वतनी नीचेना पालीताणा गाममां जतो हतो, ते मंत्रीनी दृष्टिये पड्यो. मंत्रिये पोतानी पासेना माणसने पूछ्युं के—'ए कोण जाय छे ?' त्यारे तेनी आगळ चालता पुरुषे कह्युं के—'ए तो पेला मठपति यति छे जेने आप अहिं मोकल्या छे.' मंत्रिये जईने तरत ज पालकी उभी रखावी अने पेला यतिने वंदन कर्यो. पछी कह्युं के—'नीचे (पालीताणामां) कार्य पतावीने पाछा व्हेला पधारजो !' आ घटनाथी ते यति बहु ज लज्जित थयो अने नीचे जईने तेणे तो अनशन आदरी लीधुं. मंत्रिये तेने पर्वत उपर बोलाव्यो त्यारे तेणे कहेवराव्युं के—'म्हें तो अनशन लीधुं छे, तेथी हवे आवी शकुं तेम नथी. एटला वधा यतियोमांथी चुंटीने म्हने तमे अहिं मोकल्यो; परंतु म्हारुं तो आचरण आवुं नीकळ्युं. हुं आपने अने गुरुमहाराजने शी रीते हवे म्हारुं म्हों बतावुं ? तेथी आप हवे ए माटे अन्य कोई कार्य-कर्तानी तपास करशो' विगेरे. पछी छेवटे ते यति उपर आवीने समाधिपूर्वक अनशनवडे मृत्यु पामी स्वर्गे गयो. मंत्रिये पोताना नगरमां आवीने गुरुमहाराजने ए वधी हकीकत कही जणावी. ते परथी गुरु उदयप्रभसूरिये मंत्रीने कह्युं के—'हवे पछी कोई यति=साधुने चैत्यद्रव्यनी संभाळ राखवा माटे नियुक्त नहिं करवो जोईए. ते केवो आत्मार्थी हतो छतां त्यां जई एवो थई गयो हतो !'

*

जैन मन्दिरोमां अने तीर्थस्थानोमां भेगा थता देवद्रव्यनो दुरुपयोग प्राचीन समयथी केवो थतो आव्यो छे तेना माटे आ घटना-प्रसंग बहु ज विचार-प्रेरक छे. आ रीते जैन मन्दिरोमांना 'देव-द्रव्य' ना, तेना कार्यकर्त्ताओ द्वारा थता विनाशना अनेक दृष्टान्तो जैन इतिहासमांथी मळी आवे छे. तेथी वर्तमान समयमां मुंबईनी प्रान्तिक राजसत्ताए 'धर्मार्थ द्रव्य' ना उपयोग अने संरक्षणनी दृष्टिये जे नूतन विधान करवानी योजना विचारी छे तेना लाभालाभना पक्षमां विचार करनारा वर्गे, आवी ऐतिहासिक घटनाओनुं पण तारण काढवुं जोईये अने ते उपरथी कर्तव्याकर्तव्यनुं आलोचन-प्रत्यालोचन करवुं जोईये. ज्यारथी जैन मन्दिरोनी सृष्टि उभी थई छे अने जैन मन्दिरोमां द्रव्यनी वृद्धि थवा लागी छे त्यारथी ए द्रव्यना रक्षण अने स्वामित्वनी चिन्ता देवमन्दिरोना कार्यवाहकोने सतावती आवी छे, ए वस्तु आवा ऐतिहासिक प्रसंगो उपरथी पण सिद्ध थाय छे, एटलुं ज अहिं प्रस्तुत वक्तव्यनुं तात्पर्य छे.

*

§७. उदयप्रभसूरिनी अन्य प्रशस्ति-रचना

वस्तुपालना सुकृतोनी प्रशंसा करनारी उदयप्रभसूरिनी रचेली बीजी एक प्रशस्ति उपलब्ध थाय छे जे उपर जणाव्या प्रमाणे 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी' नामथी अंकित छे. महामात्य वस्तुपाले शत्रुंजयना आदिनाथना मुख्य मन्दिर आगळ स्थापत्यकळाना एक सुन्दरतम उदाहरणस्वरूप 'इन्द्रमण्डप' नामे सभामण्डप बन्धाव्यो हतो तथा तेनी बे बाजुए पार्श्वनाथ अने महावीर जिनना बे सुशोभित चैत्यो कराव्यां हतां, तेमां स्थापित करवाना शिलालेखरूपे ए प्रशस्तिनी रचना करवामां आवी होय एम जणाय छे. विविध प्रकारना छन्दोमां रचाएलुं १७९ पद्योनुं ए एक सरस प्रशस्तिकाव्य छे; अने ते

साथे वस्तुपालना वंशसाथे संबन्ध धरावता इतिहासतुं प्रमाणभूत वर्णन करनार उत्तम प्रकारनो ऐतिहासिक प्रबन्ध पण छे. तदुपरान्त वस्तुपालनी स्तुति करनारा केटलांक मुक्तक पद्योना संग्रहस्वरूपनी एक अन्य स्तुति पण उपलब्ध थाय छे. ए बंने कृतियो प्रस्तुत पुस्तकना परिशिष्टरूपे प्रकट थनार बीजा भागमां मुद्रित करवामां आवी छे.

*

§८. संपादनना उपयोगमां लीधेली प्रतियो

प्रस्तुत ग्रन्थना संपादनकार्यमां, संपादक मुनिवर्योए ४ हस्तलिखित जूनी प्रतियोनो उपयोग कर्यो छे. तेमांनी ३ प्रतियो ताडपत्रीय हती अने एक कागळनी हती. ताडपत्रीय प्रतियोमां सौथी विशिष्ट प्रकारनी जे प्रति छे ते खंभातना शान्तिनाथमन्दिरना ज्ञानभंडारनी छे. ए प्रति साक्षात् वस्तुपालनी ज लखावेली छे. वि. सं. १२९० मां वस्तुपाल ज्यारे स्तंभतीर्थ एटले खंभातना प्रान्तपति तरीकेनो अधिकार भोगवतो हतो त्यारे लखवामां आवी हती. आ प्रतिना अन्तिम पृष्ठनी प्रतिकृतिनुं मुद्रित-चित्र आ साथे मूकवामां आव्युं छे जेथी एना आकार-प्रकारनो साक्षात् परिचय वाचकोने मळी शकशे. बीजी ताडपत्रीय प्रतियोमांथी एक पाटणना भंडारनी हती अने एक वडोदरानी भंडारनी हती. चोथी प्रति जे कागळ उपर लखेली छे ते पण पाटणना भंडारनी छे. ए प्रति वि. सं. १५४६ मां, लक्ष्मीचन्द्र नामना एक विद्वान्नी लखेली छे जेणे प्रतिना अन्तमां, पोतानो परिचय आपतुं आ प्रमाणेनुं एक संस्कृत पद्य आप्युं छे—

श्रीमत्प्राग्वाटवंशाम्बुधिशशिसदृशो ह्यदिगस्याङ्गजन्मा
पुत्रो मातुस्तिलव्वाः प्रविदितचरणो रुद्रपल्लीयगच्छे ।
श्रीमद्देवेन्द्रशिष्यः रस-सुख-जल-भूवत्सरे काव्यमेनं
लक्ष्मीचन्द्रो लिलेखाखिलगुणनिधयः सूरयः शोधयन्तु ॥

आ पद्यनो भावार्थ ए छे के—प्राग्वाट वंशरूपी समुद्रमाटे चन्द्रमा जेवो, ह्यदिग पिताने तिलव्व मातानो पुत्र, तथा रुद्रपल्लीय गच्छना देवेन्द्र सूरिनो शिष्य,—एवा लक्ष्मीचन्द्रे संवत् १४४६ मां आ काव्यनुं आलेखन कर्युं छे (अर्थात् आ प्रतिलिपि करी छे). आ आलेखनमां जे कांई अशुद्धियो थवा पामी होय, ते विद्वानोए सुधारी लेवानी विनंति छे. आ ज लक्ष्मीचन्द्र विद्वाने, अब्दुल रहमान नामना म्लेच्छजातीय (मुसलमान) कविना अपभ्रंश भाषामां रचेला 'सन्देशरासक' नामना सुन्दर सन्देशात्मक काव्य उपर संस्कृतमां संक्षिप्त वृत्ति बनावी छे तेना अन्ते पण तेमणे पोतानुं परिचायक आ पद्य मूकेलुं छे. (ए वृत्तिनी रचना सं० १४६५ मां थएली छे.) लक्ष्मीचन्द्रना हस्ताक्षरोमां लखाएली ए प्रतिना अन्तिम पृष्ठनुं प्रतिचित्र पण आ साथे मूकवामां आव्युं छे.

अन्ते, प्रस्तुत ग्रन्थना मूळ संपादक स्वर्गवासी पूज्यपाद श्री चतुरविजयजी महाराजना वन्दनीय चरणोमां म्हारी भक्तिभरेली 'स्मरणांजलि' समर्पित करीने, तेमनो म्हारा प्रत्ये जे स्नेहार्द्र वात्सल्यभाव हतो अने म्हने आ प्रकारनी साहित्योपासना करवामां तेमना तरफथी जे प्रशस्त प्रेरणा अने प्रोत्साहन मळ्यां हतां तेनो अनन्य उपकारभाव स्मरण करतो, हुं तेमना ज्ञानज्योतिर्मय अमर आत्माने पंचांग प्रणिपातपूर्वक वन्दन करुं छुं.

तेम ज, पोताना परमगुरुवरना अपूर्ण रहेला ए संपादन कार्यने पूर्ण करीने तथा तेनी पूर्तिरूपे बीजा भागनुं स्वतंत्र संपादन करी आपीने, आ ग्रन्थमाळा प्रत्ये पोतानो जे विशिष्ट ममत्वभाव बताव्यो छे अने ते द्वारा म्हने जे सौहार्दपूर्ण सहकार आपी उपकृत कर्यो छे, ते माटे सौजन्यमूर्ति परमस्नेहास्पद मुनिवर श्री पुण्यविजयजीनो पण हुं हार्दिक आभार मानुं छुं.

वसन्तपञ्चमी, वि. सं. २००५
(दिनांक ३-२-१९४९)
भारतीय विद्या भवन, बंबई

—जिनविजय

स्व० मुनिवर श्रीचतुरविजयजी

स्व० प्रवर्तक श्रीकान्तिविजयजी महाराज

मुनिवर श्रीपुण्यविजयजी

दिवंगत पूज्यपाद मुनिवर्य्य श्री चतुरविजयजी

एक श्रद्धाभिव्यंजक–स्मरण सुमनांजलि

[समर्पक–जिनविजय]

*

प्राचीन जैन वाङ्मयना संशोधन–संपादन कार्य तरफ म्हने जे कांई रुचि उत्पन्न थई अने ए कार्यप्रवृत्तिमां पळोटाई जवानी जे कांई वृत्ति उद्‌भवी तेमां मुख्य निमित्त, प्रस्तुत 'धर्माभ्युदय' जेवा अनेकानेक ग्रन्थोना संपादक अने संशोधक स्वर्गवासी गुरुकल्प मुनिवर्य श्री चतुरविजयजी महाराजनी अहर्निश ज्ञानोपासना छे.

तेमना चरणपीठ समीपे ज म्हारा साहित्यिक जीवनस्रोतनो प्रादुर्भाव थयो हतो अने तेमनी सहानुभूति भरी दृष्टि नीचे ज केटला य अन्तर सुधी ए स्रोत वृद्धिंगत थतो आगळ वधतो रह्यो हतो. जि न वि ज य नामथी ओळखाता म्हारा व्यक्तित्वनो आरंभ तेमना ज अन्तेवासरूपी आश्रय नीचे थाय छे अने तेनो केटलोक विकास पण तेमनी ज परिपोषणात्मक सहायताथी थाय छे. तेमना अन्तेवासमां रहेवानो जो म्हने सुयोग न मळ्यो होत तो 'जिनविजय' तरीकेनी म्हारी हयाती अने ख्याति कदाच आटली लांबी नये रही होत. जातकयोगना आधारे ज्योतिषिये सूचवेला अने जन्म आपनार मातापिताए पोतानी पसंदगीपूर्वक अर्पित करेला मूळ नामनुं, अने ते साथे तदवस्थ जीवननुं य परिवर्तन करी, अकस्मात् रूपे मळी गएला एक अपरिचित साधुजने आपी दीधेल 'जिनविजय' जेवुं नूतन नाम धारण करनार तथा ते साथे पूर्वजीवन करतां तद्दन भिन्न प्रकारना जीवन पंथे वळनार, अने आ रीते एक जन्ममां ज जाणे अनेक जन्मनी अनुभूति मेळवनार, आ पंक्तियोना लेखकना क्षणिक तेम ज क्षुल्लक व्यक्तित्वना अल्प इतिवृत्तमां, स्वर्गवासी शान्तमूर्ति साधुपुंगव पूज्यपाद प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराज तथा तेमना सुयोग्य, सुशील, सुधारकचित्त अने सुमार्गप्रवृत्त दिवंगत मुनिवर श्रीचतुरविजयजीनां पुण्यस्मरणोनुं, अत्यन्त विशिष्ट स्थान रहेलुं होवाथी, ते स्मरणोने अल्प-स्वल्प स्वरूपमां शब्दबद्ध करवानी दृष्टिये अने ते द्वारा ते सद्‌गतिप्राप्त उपकारी आत्माओने पोतानी भक्ति भरेली श्रद्धांजलि अर्पित करीने स्वीय आत्माने सन्तुष्ट बनाववानी इच्छाए, अहिं आ 'स्मरण सुमनांजलि' स्वरूप एक संक्षिप्त प्रकरण आलेखित करवानो प्रयास करवामां आव्यो छे.

*

संवत् १९६५ नी सालमां, जीवनना कोई २०–२१ मा वर्षे, जैन स्थानकवासी संप्रदायानुसारी साधु जीवनना, साधारण रीते बहु कठोर गणाता आचारोनुं, ७ वर्ष सुधी यथायोग्य पालन करतां करतां, अंतरनी उग्र थती जती ज्ञानलिप्सानी तृप्तिना अभावना उद्वेगादिथी प्रेराई, ते मुखपट्टीप्रधान वेषनो त्याग कर्यो अने संस्कृत-प्राकृतादि भाषानुं अने जैन आगमोनुं विशेष ज्ञान मेळववानी उत्कट उत्कंठाथी तेम ज विविध प्रकारनां अन्यान्य शास्त्रोनो पण अभ्यास करवानी तीव्र आकांक्षाथी, श्वेतांबर संवेगपक्षीय संप्रदायना पीतवस्त्रप्रधान वेषनो स्वीकार कर्यो. जेमणे म्हने ए नवीन वेष आपीने तेम ज 'जिनविजय'ना नूतन नामनी मुद्रा लगाडीने पोतानो शिष्य बनाव्यो, ते मुनिवर पं० श्रीसुन्दरविजयजी गणी एक सरलस्वभावी अने सच्चरित्र वयोवृद्ध साधु पुरुष हता. शिष्यतरीकेनो म्हारा उपरनो

तेमनो वात्सल्य भरेलो ममत्वभाव बहु ज सुखद अने सन्तोषकारक हतो. छतां म्हने भरखथा वळगेली तीव्र ज्ञानभूख, तेमना जेवा एकाकी, एकान्तमार्गी अने अल्पप्रभावी साधुपासे विशेष रहेवाथी, थोडे अंशे पण शान्त थाय एवुं म्हने म्हारा थोडाक महिनाना अनुभवथी न जणायुं. एटले हुं, तेमनी ज अनुमति लई, अभ्यासार्थे संप्रदायना एक अन्य साधुसमुदायना म्होटा टोळा साथे भळ्यो. 'जीगर अने अमी' नामना बहु लोकप्रिय थएला पुस्तकना सर्जक भाई मोक्षाकर विश्वबन्धु ए टोळाना ते वखते एक आन्तरिक सूत्रधार हता. राधनपुरथी शत्रुंजयतीर्थनी यात्रार्थे नीकळेला एक संघमां, ए टोळा साथे जोडाई, पालीताणानी यात्रा करवानो अने पछी त्यांथी भावनगर, खंभात विगेरे स्थानोमां थई, वडोदरामां चातुर्मास व्यतीत करवानो योग बन्यो. ए टोळामां थती सारी-नरसी विविध प्रवृत्तियोनां जे वर्णनो 'जीगर अने अमी'ना लेखके अंकित कर्यां छे तेमांनां केटलांकने, एक तटस्थजन तरीके परंतु प्रत्यक्ष रीते, अवलोकवानो म्हने पण अकल्पित प्रसंग मळ्यो. केटलाक अरुचिकर अनुभवो पोताने पण थया अने तेथी म्हारुं अपरिपक्व मन बहु खिन्न थयुं. एथी कां तो ए समुदायनो सहवास छोडी अन्य कोई सत्संगी सहवास शोधवो अने कां तो पछी कोई अन्य ज मार्गनो आश्रय लेवो एवी म्हारा मननी चल-विचळ स्थिति थई गई.

सद्भाग्ये चातुर्मास उतर्या पछी, ए बहुरंगी टोळासाथे सुरत जवानो योग बन्यो अने त्यां पूज्यपाद प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराजना, संख्यामां स्वल्पत्व परंतु सुस्वभाव अने सुसाधुत्व गुणमां महत्त्व धरावनार मुनिमंडळना समागमनो अभीष्ट सुयोग प्राप्त थयो. प्रवर्तकजी महाराजनी सौजन्य अने सौम्यभाव भरेली मुखमुद्रा, तेम ज मधुर अने मृदुताभरेली वाणीये म्हारा उद्विग्न मनने उत्तम प्रकारनुं आश्वासन आप्युं. प्राचीन हस्तलिखित पुस्तकोना लेखन, संशोधन अने संरक्षणना कार्यमां सतत निमग्न रहेनार तेमना सुशिष्य मुनिवर श्री चतुरविजयजीना ज्ञानोपासक अने सहानुभूतिप्रदर्शक स्वभावे म्हने म्हारा भावी जीवनमाटे एक लक्ष्य सुझाड्युं. म्हारा श्रद्धेय सतीर्थ्य अने सौजन्यमूर्ति सुहृन्मुनिवर श्री पुण्यविजयजी, जेओ ते समये म्हारा जेवा ज एक नवदीक्षित शैक्ष्य हता परंतु पोताना प्रगुरु तथा गुरुवर्यनी स्नेहस्निग्ध अने वात्सल्य-विशिष्ट शिक्षानी आसेवनानो सात्त्विक लाभ मेळववा सद्भागी बनी रह्या हता, तेमना निर्व्याज स्नेहे अने निर्मळ चरित्रे, म्हारा मानसिक चंक्रमणमां स्थैर्यनी संभावना उत्पन्न करी अने स्वीकृत जीवनना सदुपयोगनी रसवृत्ति जागृत करी. म्हें ए मुनिमंडळनी शान्तिदायक आश्रयछायानीचे रहेवानो निर्णय कर्यो.

पूज्यपाद प्रवर्तकजी महाराजने पोताना शास्त्रीय स्वाध्याय उपरांत विविध प्रकारना अन्य वाचननो पण बहु शोख हतो. साहित्य, इतिहास, स्थापत्य जेवा सार्वजनिक विषयो तरफ तेमनुं वधारे आकर्षण रहेतुं. हिंदी गुजरातीमां प्रकट थता ए विषयोनां पुस्तको सामयिको विगेरे तेमनी पासे अवार-नवार आव्यां करतां हतां जेथी म्हने पण एना वाचननो लाभ मळवा लाग्यो अने ए रीते म्हारी अभिरुचि ए विषयोना ज्ञान तरफ वधवा लागी.

चतुरविजयजी महाराजनुं संस्कृत प्राकृतनुं ज्ञान घणुं सारुं हतुं अने जैनधर्मशास्त्रोनो अभ्यास बहु विस्तृत हतो. तेमणे पाटणना जैन भंडारोने प्रकाशमां लाववा तथा तेमां रहेला हजारो जैन ग्रन्थोनो जीर्णोद्धार करवा-कराववा माटे खूब श्रम उठाव्यो हतो. अनेक लहियाओने, वर्षो सुधी कामे लगाडी, तेमणे पाटण विगेरेना भंडारोमां उपलब्ध थता अलभ्य-दुर्लभ्य एवा सेंकडो ग्रन्थोनी प्रतिलिपियो करावी हती; अने तेम करीने तेमणे, एक तो पोताना गुरुवर्यनी जन्मभूमि वडोदरामां अने

श्रीजो पोतानी जन्मभूमि छाणी (वडोदरा पासे) मां—एम बे म्होटा नवा ग्रन्थभंडारो स्थापित कर्या हता. तेओ पोते पण एक सरस लिपिकार हता, अने लेखनकला तथा लेखनसामग्रीना विशिष्ट मर्मज्ञ हता. लहियाओनी लखेली प्रतियोने पोते मूळभूत आदर्श प्रति साथे मेळवी जता अने तेमां थएली अशुद्धियोनुं संशोधन विगेरे करी नवीन प्रतिने शुद्ध करवा यथेष्ट परिश्रम सेवता. आजे विद्यमान सेंकडो जैन साधुओमां, एवो एक पण साधु नहिं होय के जे तेमना जेवो जूनी प्रतियोना संशोधन कार्यमां कुशळ होय, अथवा ते माटे परिश्रम उठाववा य तैयार होय.

हुं जे समयमां तेमना अन्तेवासमां आवीने रह्यो ते समये (सुरतमां) पण तेमनुं आवुं प्रतिसंशोधन विगेरेनुं कार्य सतत चालु ज हतुं; परंतु ते पछी थोडा ज मासमां तेमनुं लक्ष्य ग्रन्थोद्धारनी दृष्टिये एक वधु उपयोगी अने वधारे महत्त्वना कार्य तरफ वळ्युं. ए कार्य ते श्री 'जैन आत्मानन्द ग्रन्थरत्नमाला' नामे संस्कृत प्राकृत ग्रन्थोना मुद्रणकामनो विशिष्ट प्रारंभ.

वर्तमान जैन मुनिमंडलमां, जैन ग्रन्थोने छपावीने प्रकट करवानी प्रवृत्तिना सौथी मुख्य अने म्होटा चालक तथा प्रचारक एवा आचार्यवर्य श्री सागरानन्द सूरि गणाय. तेमणे पोताना जीवनना छेल्ला ४०–४५ वर्षो दरम्यान एकला हाथे जेटला जैन ग्रन्थोने छपावीने प्रकाशमां मूक्या छे तेटला ग्रन्थो, एक पू० मुनिवर चतुरविजयजीने बाद करीने कहेवामां आवे तो, बाकीना बधा साधुओ मळीने पण प्रकट करवा समर्थ थया नथी. ए श्री सागरानन्द सूरि पण ते समय दरम्यान सुरतमां रहेला हता. तेमणे 'देवचन्द्र लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड'नी स्थापना करावीने तेनी द्वारा, पोताना संचालन अने संपादन नीचे जैन ग्रन्थोनुं व्यवस्थित रीते मुद्रणकार्य प्रारंभ्युं हतुं. घणुं करीने एनो सौथी पहेलो ग्रन्थ हेमचन्द्राचार्यविरचित 'वीतरागस्तोत्र' सटीक प्रकट थयो. मुंबईना निर्णयसागर प्रेसना सुन्दर टाईप अने सुघड छापवाळा, सुपर रॉयल १२ पेजी साइझना, प्रताकार स्वरूपमां, जैन ग्रन्थोने प्रकट करवानी प्रथाना मुख्य प्रवर्तक श्री सागरानन्दसूरि कही शकाय. सर्वसाधारण वाचकोनी दृष्टिये जैन ग्रन्थोनो ए आकार-प्रकार तद्दन प्रतिकूल तेम ज जाहेर पुस्तकालयोमां साचवणीनी दृष्टिये पुस्तकोने खास नुकसानकारक होवा छतां, जैन साधुओने पोताना वाचननी दृष्टिये विशेष अनुकूल लागवाथी ए प्रताकारनी प्रकाशनप्रथा तेमने बहु ज प्रिय थई पडी छे. सागरानन्द सूरिनी ग्रन्थप्रकाशनपद्धति जैन साधुओमां एक आदर्शभूत पद्धति स्थिर थई गई छे अने एना अनुकरणरूपे आज सुधीमां अनेक साधुओ द्वारा एवा सेंकडो ग्रन्थ छपाईने प्रकट थई चुक्या छे. आ रीते सागरानन्द सूरिये प्रारंभेली ग्रन्थ प्रकाशननी प्रवृत्तिनुं, सौथी प्रथम सुन्दर अनुकरण करवानो विशिष्ट प्रयत्न मुनिवर श्री चतुरविजयजीये प्रारंभ्यो हतो. आ प्रयत्न ते ज भावनगरनी जैन आत्मानन्द सभा द्वारा प्रकट थती उक्त श्री 'आत्मानन्द जैनग्रन्थ रत्नमाला'नो आद्य आरंभ.

'समवसरणस्तव' नामना एक नानकडा प्रकरण ग्रन्थना मुद्रणथी ए मालानुं मंगल गुम्फन आरंभायुं. सुरतना ज एक साधारण छापखानामां प्राथमिक नमूनारूपे एनुं मुद्रण करावामां आव्युं. 'प्रेस कॉपी'ना आलेखनथी मांडी 'प्रुफकरेक्शन' आदिनी मुद्रणकामनी बधी प्रक्रिया जे तेमना माटे ते समये प्रायः नवी अने अपरिचित जेवी हती, ते तेमणे तरत ज जाणी लीधी. म्हने बराबर स्मरण छे के मांडमांड एक फार्म जेटला स्वल्प ग्रन्थपरिमाणवाळा ए प्रकरणना, प्रारंभना मात्र ४ पृष्ठ ज्यारे प्रेसमांथी कंपोज थईने, प्रथम वारना गेली प्रुफोना रूपमां, तेमना हाथमां आव्या, त्यारे तेओ अत्यंत प्रमुदित थई गया हता अने ते प्रुफोना 'करेक्शन' करवामां सहायरूप थवा माटे मूळ कॉपी लईने

सामे वेसवा म्हने आज्ञा करी हती. कारण के ए ग्रन्थमाळानो प्रारंभ करवा माटे तेमने थएली प्रेरणाने, म्हें पण म्हारी ते वखतनी अकिंचित्कर जेवी परंतु उल्लास भरेली पुष्टि आपीने, कार्यान्वित करवानी इच्छा व्यक्त करी हती. सुरतना स्थानिक प्रेसनुं ए मुद्रणकाम बहु ज साधारण कोटिनुं लागवाथी पछी मुंबईना 'निर्णयसागर' प्रेस साथे संबन्ध बांधीने, प्रारंभमां तेमां बीजा तेवा नाना नाना प्रकरणग्रन्थो छापवा मोकल्या अने ते दरेक एक-पछी-एक एम क्रमथी ग्रन्थरत्नमालाना रत्नतरीके प्रकट थवा लाग्या. सुरतना निवास दरम्यान आवी रीते ७–८ नानां नानां प्रकरणो छपाईने प्रसिद्धि पाम्यां. ते पछी ते मुनिमंडलनो त्यांथी विहार थयो अने पछीनो चातुर्मास तेमणे खेडामां व्यतीत कर्यो. हुं म्हारा एक अन्य साथी मुनिना निमित्तथी वळी पाछो ए चातुर्मास, पेला पूर्वोक्त म्होटा टोळा-साथे व्यतीत करवा रह्यो. चातुर्मास समाप्त थयां पछी हुं त्यांथी विदाय थई पाछो प्रवर्तकजी महाराजनी चरणसेवामां उपस्थित थयो. खेडाथी विहार करी अमे बधा पाटण पहोंच्या. रस्तामां आवता अनेक स्थानोमां जैनमन्दिरो अने जैनमूर्तियोना लेखो विगेरे लेवानुं काम अमे करता रहेता. ए रीते बारेजा, साणंद, सेरीसा, संखेश्वर, कडी, कंबोई विगेरे स्थानोमां, अनेक मूर्तिलेखोनो अमे सारो संग्रह कर्यो. ए लेखोनी नकल लेती वखते पू० मुनि श्री चतुरविजयजी लेखो वांचे अने हुं तेनी नकल करूं एवो क्रम गोठववामां आव्यो हतो. तेमणे पाटणना भंडारोना उद्धार कार्य वखते ताडपत्रनां तथा कागळनां सेंकडो य जूनां पुस्तको जोयां, तपास्यां, अवलोक्यां अने उतार्यां हतां; तेथी प्राचीन लिपि विषेनुं तेमनुं ज्ञान घणुं ज विशाळ, मार्मिक अने चोक्कस हतुं. तेमनी साथे ए लेखो विगेरे लेवाना कामथी म्हारुं पण प्राचीन लिपिविषयक ज्ञान धीमे धीमे वधतुं गयुं. ए विहारक्रम दरम्यान लीधेला मन्दिर अने पाषाणनी मूर्तियोना लेखो तो म्हें 'प्राचीन जैन लेखसंग्रह' नामना पुस्तकना २ जा भागमां प्रकट करी दीधा हता परंतु धातुनी मूर्तियोना लीधेला लेखो, के जेमनी संख्या सेंकडोनी छे, हजी सुधी म्हारी नोटबुकोमां एमने एम लखेला पड्या छे.

वि. सं. १९६९ मां अमे पाटण पहोंच्या अने त्यां स्थिर जेवा थया. तेमना सान्निध्य अने साहाय्यथी म्हने पाटणना भंडारोने ध्यानपूर्वक जोवानो अत्युत्तम प्रसंग मळ्यो. म्हारुं मुख्य लक्ष्य ते वखते, ए पुस्तकोमांथी ऐतिहासिक नोंधो मेळववानुं हतुं अने तेथी म्हारा हाथमां आवता दरेक पुस्तकना अन्ते जे कांई प्रशस्ति के पुष्पिका नजरे पडती तेनी नकल हुं करतो रहेतो. तेमणे म्हारा तथा श्री पुण्यविजयजीना विशेष अध्ययनमाटे एक सारा पण्डितनी पण व्यवस्था करी आपी हती, जेथी तेनी पासे अमे बन्ने सतीर्थ्यो व्याकरण विगेरेनो अभ्यास पण करता रहेता हता. हुं जाहेर रीते तेमनो शिष्य न होवा छतां, तेमनो वात्सल्यभाव म्हारा उपर तेटलो ज स्पष्ट देखाई आवतो हतो जेटलो तेमना प्रिय अने प्रमुख शिष्य श्री पुण्यविजयजी उपर देखातो हतो. अज्ञान अने उच्छृंखलतावश म्हाराथी तेमनो कोक वखते अविनय पण थई जतो हतो; छतां तेओ म्हने क्षमा करता अने तेनो मनमां कशो रोष न धरावता.

तेमनी मुख्य प्रवृत्ति हवे ते ग्रन्थमाळाना विकासनी अने प्रसिद्धिनी बनी हती. पाटणमां आव्या पछी तेमणे केटलाक म्होटा म्होटा ग्रन्थोनुं संपादन अने मुद्रण कार्य हाथमां लीधुं हतुं. प्रतियोना पाठो मेळववा तथा प्रेसकॉपीयोने सुधारवा माटे हुं तथा श्री पुण्यविजयजी पण अवार नवार तेमनी साथे वेसता. ए उपर थी म्हने पण कोई नानकडो प्रकरणग्रन्थ, स्वतंत्र रीते संशोधित-संपादित करी पोताना नामथी प्रसिद्ध करवानो मोहभरेलो मनोरथ थयो. तेमणे म्हने ए माटे एक 'अन्नायउंछ-

कुलक' नामनुं बसोएक श्लोक परिमाणवाळुं प्रकरण आप्युं, जेनी म्हें तेमनी ज पद्धतिये शुद्ध प्रेसकॉपी विगेरे करीने तथा नानकडी संस्कृत प्रस्तावना लखीने तेनुं संपादन कर्युं अने तेमणे ते ग्रन्थमाळाना १७ मा रत्न तरीके मुद्रित करावी प्रकट कर्युं. जि न वि ज य नामथी अंकित, मात्र १० पानानी एक लघुकृतिरूप, ते म्हारुं सौथी प्रथम संपादनकार्य. वि. सं. १९६९ मां ते छपाईने प्रकट थयुं.

पाटणना ए चतुर्मासनी समाप्ति थयां पछी, पाटणनिवासी एक श्रावके केशरियाजी तीर्थनी यात्रार्थे संघ काढ्यो तेमां अमारुं बधानुं गमन थयुं. बीजा पण अनेक मुनियो ए संघमां यात्रार्थे आव्या हता. केशरियाजीनी यात्रा करी पूज्यपाद प्रवर्तकजी महाराजनो परिवार तो पाछो पाटण आव्यो, परंतु हुं बीजा केटलाक अन्य स्नेही मुनियो साथे म्हेसाणामां चातुर्मास करवा रह्यो. त्यां विचरता विचरता श्री सागरानन्द सूरि तथा तेमना बन्धु पं. श्री मणिविजयजी गणी पण आवी पहोंच्या. ए बन्धुयुगलना विशेष निकट परिचयमां आववानो म्हने त्यां प्रसंग मळ्यो. सागरानन्द सूरिवरे ए समये ज जैन आगमोना उद्धारनी म्होटी योजना विचारी अने 'आगमोदय प्रकाशक समिति'नी स्थापना करीने तेना द्वारा आगम-वाचना अने आगम-प्रकाशननी व्यवस्था हाथमां लीधी. ए योजना प्रमाणे प्रकाशित करवा धारेला आगमोमां सौथी प्रथम 'आचारांगसूत्र'नुं प्रकाशन तेमणे आरंभ्युं, जेनो १ लो फार्म कंपोज थईने त्यां, म्हारी सन्मुख ज, तेमना हाथमां आव्यो. जैन आगमो सर्व कोईने उपयोगी होई तेना वाचकोनुं क्षेत्र विशाळ रहेवानुं तेथी ते बधाने अनुकूळ आवे तेवा आकार-प्रकारमां ए छपाववा जोईये–ए बाबतनी केटलीक चर्चा म्हें तेमनी साथे ते वखते करी हती; परंतु सागरजी महाराजनी दृष्टि तो मुख्य जैन साधुओना वाचन पुरती ज मर्यादित हती तेथी तेमने पोतानी ए प्रताकार प्रथा सिवाय अन्य कोई भिन्न प्रथा प्रिय थाय तेम हतुं नहिं. म्हेसाणाथी सागरजी महाराज विहार करीने भोयणी तीर्थस्थाने गया अने त्यां (घणुं करीने मेळाना प्रसंगे) आगमवाचनाना कार्यनुं मांगलिक मुहूर्त कर्युं. हुं पण ए मुहूर्तमां हाजर हतो अने आत्मारामजी महाराजना समुदायना एक प्रतिनिधि व्यक्ति तरीके, ए वाचनाना कार्यने अनुमोदन आपवा अर्थे म्हें थोडुंक भाषण पण कर्युं हतुं. सागरजी महाराज त्यांथी पछी पाटण चातुर्मास करवा आव्या अने त्यां व्यवस्थित रीते तेमणे साधु-साध्वीना समुदाय आगळ आगमवाचनानो उपक्रम कर्यो. हुं पण पाछो पाटण आव्यो अने म्हारा श्रद्धेय मुनिचरणोनी छाया नीचे म्हारुं प्रिय संशोधनकार्य म्हें आगळ चलाव्युं.

म्हेसाणाना ज चातुर्मास दरम्यान (सं. १९७०) म्हने सौथी प्रथम प्रज्ञाचक्षु पंडितप्रवर श्री सुखलालजीनो समागम अने परिचय थयो. केटलाक भिन्न-भिन्न गुरुओना–परंतु परस्पर समान स्नेहभाव धरावनार–शिष्योना एक मंडळरूपे अमे म्हेसाणामां एकत्र थई गया हता अने बधानी इच्छा कांई-न-कांई विद्याध्ययन करवानी रहेती हती. व्याकरण, साहित्य अने न्याय त्रणे विषयोना एक अच्छा अध्यापक तरीके पंडितजीनी ते वखते पण साधुवर्गमां सारी ख्याति थई चुकेली हती. एटले अमारा मंडळे चातुर्मास दरम्यान एमने अध्यापन करवा माटे बोलाव्या. म्हेसाणानी 'यशोविजय जैन पाठशाळा'मां पंडित श्री भगवानदास हर्षचन्द्र विगेरे पण ते समये विद्याध्ययन करता-करावता हता. पंडितजी सुखलालजीना आगमनथी त्यांना विद्याभ्यासी वर्गमां एक प्रकारनुं सारुं उत्साही अने व्यासंगी वातावरण उत्पन्न थयुं. ४–६ महिना सुधी ए वातावरण बराबर

चाल्युं. पछी अमे बधा साधुओ, पोतपोतानां इच्छित एवां जुदां जुदां क्षेत्रोमां जवानी दृष्टिये, छूटा पड्या. हुं त्यांथी विहार (प्रवास) करी, प्रथम अमदावाद गयो अने पछी त्यांथी वीरमगाम विगेरे स्थानोमां थई, उपर जणाव्या प्रमाणे भोयणीमां सागरानन्दजी सूरिनी आगमवाचनाना मंगळ मुहूर्तमां उपस्थित रही, पाटण पहोंच्यो हतो.

म्हेसाणाना निवास दरम्यान, मुनि (हवे आचार्य) श्री ललितविजयजीना लखेला हिन्दी 'कुमारपालचरित' नामनां पुस्तकनी प्रस्तावना रूपे 'हेमचन्द्राचार्य अने कुमारपाल'ना जीवननी संक्षिप्त रूपरेखा दोरवतो एक निबन्ध म्हें लख्यो. म्हारी निबन्धलेखन प्रवृत्तिनो ए सौथी पहेलो प्रयास हतो. पाटण आव्या पछी म्हें 'सरस्वती' नामक हिन्दीनी सर्वश्रेष्ठ मासिक पत्रिका माटे, पाटणना जैन भंडारोनो परिचायक एक सारो सरखो लेख लखीने मोकल्यो अने तेमां पूज्य प्रवर्तकजी महाराज द्वारा पाटणना भंडारो जे रीते प्रकाशमां आव्या तेनी केटलीक हकीकत आलेखीने हिन्दीभाषी जगत्ने तेनी ओळख आपी. 'सरस्वती' जेवी हिन्दीभाषानी उत्कृष्ट कोटिनी साहित्यिक पत्रिकामां म्हारा लेखने प्रसिद्धि मळवाथी प्रवर्तकजी महाराज तथा श्री चतुरविजयजी महाराजनो पण म्हारा उपरनो आदरभाव सविशेष वध्यो अने तेमणे म्हने, म्हारा अध्ययन-संशोधनना व्यासंगमां सहायक थाय तेवी, सानुकूळ परिस्थितिमां रहेवा अने बेसवा करवा आदिनी सविशेष सगवड करी आपी.

म्हेसाणाना चातुर्मास निवास दरम्यान पंडितजी सुखलालजीनो जे प्रथम परिचय थयो ते अमारी बन्ने सदाना माटे स्नेहसम्बन्धना स्वरूपमां परिणम्यो अने अमे एकबीजाना विद्या-व्यासंगनी दृष्टिये, परस्पर वधारे निकट आव्या. पाटणनां ए चातुर्मास वखते पंडितजी पण त्यां आवीने रह्या. प्रवर्तकजी महाराजथी लई श्री चतुरविजयजी, श्री पुण्यविजयजी विगेरे अने बधा पंडितजीना ज्ञाननो लाभ लेता अने तेओ पण पोते मेळवेला ज्ञाननो वधारे विकास करता रहेता. चतुरविजयजी महाराजनुं पोतानुं ग्रन्थ संपादनकार्य दिन प्रतिदिन प्रगति कर्ये जतुं हतुं अने तेमणे त्यार सुधीमां नाना म्होटा ३०-४० जेटला प्रकरण, कथा, चरित्र आदि विषयना ग्रन्थो मुद्रित करीने प्रकट करी दीधा हता.

पाटणनो ए चातुर्मास समाप्त थया पछी, वळी एक बीजा गृहस्थे, फरी तेवो ज केशरीयाजीनो संघ काढ्यो अने तेमां पण अमारे ते साथे जवानो प्रसंग आव्यो. आ वखते पंडितजी पण साथे हता. केशरीयाजीनी यात्रा करी त्यांथी पाछा फरतां अमारो विहार वडोदरानी दिशामां थयो. मार्गमां पडता कपडवणज (जे मुनि पुण्यविजयजीनी जन्मभूमि छे) विगेरे स्थाने थई, फरतां फरतां अमे मुनिवर चतुरविजयजीनी जन्मभूमि छाणी मुकामे आव्या अने त्यांथी पछी वडोदरे आवी चातुर्मास करवानी दृष्टिये त्यां स्थिर थया.

वडोदरामां, ते उन्हाळामां आत्मारामजी महाराजनो बधो साधुसमुदाय एकत्र थयो अने एक 'मुनिसम्मेलन' भरवामां आव्युं. समुदायना भिन्न-भिन्न नायको वच्चे जे केटलाक खास मतभेदो थई गया हता तेनो निकाल करवानो ए 'मुनिसम्मेलन'नो उद्देश हतो. ए साधुसमुदायमां एक वर्गना मुख्य नायक, प्रवर्तकजी महाराज अने तेमना पक्षना स्व० श्री हंसविजयजी महाराज तथा श्रीविजयवल्लभसूरि आदि प्रसिद्ध मुनियो हता अने बीजा वर्गना नायक, आचार्यपदधारक स्व० श्री विजयकमलसूरि अने तेमना वर्तुलना अन्य मुनियो हता. प्रवर्तकजी महाराजनो पक्ष, कंईक उदार विचार अने सुधारक मानस धरावनार गणातो हतो त्यारे श्री कमलसूरिजीनो पक्ष, तद्दन संकुचित विचार अने

रूढिप्रिय मानसना वळणवाळो मनातो हतो. खास करीने ते वखते प्रसिद्धिपामेल लालन-शिवजीने संघबहार करवा – करावारूप झगडा अंगे ए मेळो मळ्यो हतो. लगभग एक महिनासुधी ए सम्मेलन चाल्युं हशे. छेवटे केटलाक मतभेदोनो निराकरण करवामां आव्यो अने ते अंगेना सर्व सम्मतिथी केटलाक प्रस्तावो पण करवामां आव्या. ए सम्मेलनमां एक प्रस्ताव आ पंक्तियोना लेखक तरफथी पण रजू करवामां आव्यो हतो (जेनो विषय अत्यारे स्मरणमां नथी) जे सर्वानुमते स्वीकारायो हतो.

सम्मेलननी समाप्ति बाद अन्य – अन्य मुनिमंडळो अन्यान्य स्थानोमां चातुर्मास करवा माटे विदाय थयां. अमारुं मंडळ वडोदरामां ज रह्युं, अने साहित्यिक संशोधन संपादनना – कार्यमां विशेष भावे प्रवृत्त बन्युं.

*

वडोदरामां अमने साहित्य-संपादनना कार्यमां एक सुयोग्य साक्षर श्रावकनो विशिष्ट सहकार मळ्यो. ए साक्षर श्रावक ते स्वर्गवासी श्री चिमनलाल डाह्याभाई दलाल एम्. ए. जेओ वडोदरा राज्य तरफथी प्रकट थती 'गायकवाड्स् ओरिएन्टल सीरीझ'ना मूळ संयोजक अने आद्य – प्रधान संपादक हता. तेमणे अमारा सहकारथी अनेक जैन ग्रन्थो पण ए ग्रन्थमाळामां प्रकट करवा माटे हाथमां लीधा. तेमनी प्रेरणाथी पू० श्री चतुविजयजीए जैन महाकवि यशःपालरचित 'मोहराज-पराजय' नामना नाटकनुं संपादन कार्य हाथमां लीधुं अने म्हें पण सोमप्रभाचार्यकृत प्राकृत भाषाना महान् ग्रन्थ 'कुमारपालप्रतिबोध' नुं संपादन कार्य स्वीकार्युं. भाई श्री दलाल साथेना अमारा आवा साहित्यिक सहकारना मीठा स्नेह-संबन्ध विषेनां मधुर स्मरणोनुं थोडुंक वर्णन, प्रस्तुत ग्रन्थमाळामां हमणा ज प्रसिद्ध थएल 'पउमसिरिचरिउ' ना प्रास्ताविक वक्तव्यमां आप्युं छे तेथी तेनी अहिं पुनरुक्ति नथी करतो[†].

पाटणना भंडारोनुं अवलोकन करती वखते, म्हारुं मुख्य लक्ष्य ऐतिहासिक साहित्यनी सामग्री संग्रहीत करवा तरफ रह्युं, ए म्हें उपर जणाव्युं छे. ए ज दृष्टिए पछी म्हें वडोदरानो ज्ञानभंडार पण जोयो अने म्हने तेमां पण विविध प्रकारनी इतिहासोपयोगी सामग्री भरी पडेली दृष्टिगोचर थई. ए सामग्रीने व्यवस्थित रीते संपादित करीने प्रकट करवानी म्हारी भावना थई जेनी पुष्टि पू० श्री चतुरविजयजी महाराजे बहु ज उत्साहथी करी. प्रवर्तकजी महाराजनो ऐतिहासिक विषय तरफ बहु ज अनुराग हतो अने म्हने पण एमनी ज वात्सल्य भरेली सहानुभूति अने सहायताने लीधे ए साहित्यनी बहुविध सामग्रीनुं अवलोकन करवानो सुयोग मळ्यो; तेथी एमना ज शुभ नामथी अंकित एवी 'प्रवर्तक श्रीकान्तिविजयजी जैन ऐतिहासिक ग्रन्थमाला' ए नामनी श्रेणी द्वारा, म्हें ए सामग्री वाळां पुस्तकोने प्रकाशमां मूकवानो उपक्रम आरंभ्यो. विज्ञप्तित्रिवेणि, कृपारसकोश, शत्रुंजयतीर्थोद्धारप्रबन्ध, जैनशिलालेखसंग्रह, जैनऐतिहासिकगूर्जरकाव्यसंचय, द्रौपदीस्वयंवर नाटक, जैनपट्टावलिसंग्रह – इत्यादि पुस्तकोना संपादन – संशोधननुं काम म्हें एक साथे हाथमां लीधुं. ए बधां पुस्तकोना प्रकाशन माटे आर्थिक सहायता मेळववानुं तेम ज छापखाना विगेरेनी साथे गोठवण आदि करवानुं सघळुं व्यावहारिक काम श्री चतुरविजयजी महाराजे उपाडी लीधुं हतुं. वडोदराना ए ५–७ महिनाना वसवाट दरम्यान 'विज्ञप्तित्रिवेणी' आदि ३–४ पुस्तको छपाईने प्रकट

[†] जुओ 'पउमसिरिचरिउ' प्रास्ताविक वक्तव्य, पृष्ठ १० उपरनी टिप्पणी.

थई गयां अने तेमनो जैन तेम ज जैनेतर विद्वानोए सारो सत्कार कर्यो. ए जोई म्हारो उत्साह ए कार्य करवा तरफ वधारे वधवा लाग्यो. म्हें एवा अनेक ग्रन्थोनां संशोधन—संपादननां मनोरथो करवा मांड्यां. ए प्रकारना प्रोत्साहक वातावरण नीचेनो वडोदरानो अमारो निवास जो वधारे समयसुधी लंबायो होत तो २—३ वर्ष दरम्यान १५—२० ग्रन्थो प्रसिद्धिमां मूकी देवानी म्हारी भावना कदाच सहेजे सफळ थई जात. परंतु ते पछीना ग्रीष्मकाळना प्रारंभ दरम्यान, मुनिराज (हवे आचार्य) श्रीवल्लभविजयजी महाराजनी आग्रह भरेली विज्ञप्ति अने प्रेरणाथी प्रवर्तकजी महाराजनो मुंबई तरफ विहार करवानो अने आवतुं चोमासुं त्यां रहेवानो विचार थयो. प्रवर्तकजी महाराजना अन्तेवासमां रहेनारा अमारामांना घणा खराए मुंबई जोयुं न हतुं तेथी अमने पण ए जोवानी इच्छा थई आवी हती. एटले अमे बधा मुंबई तरफ विहार करवा सम्मत थई तैयार थया. यथाक्रमे भरुच, सुरत, नवसारी, वलसाड विगेरे स्थानोमां थता, बेक महिनाना प्रवास पछी मुंबई पहोंच्या. प्रवर्तकजी महाराज तथा श्रीविजयवल्लभसूरिजी आदिनो बनेलो १७—१८ साधुओनो अमारो ए समुदाय गोडीजीना जैन उपाश्रयमां वर्षावास करवा स्थिर थयो.

*

म्हारी रुचि अने स्वभाव प्रमाणे म्हने गोडीजीना उपाश्रयनुं अने तेनी आसपासनुं अस्वच्छ वातावरण जराय न गम्युं. खास करीने शौचादि जवा माटेनी जे व्यवस्था ए उपाश्रयमां हती तेथी तो हुं अत्यंत त्रासी उठ्यो. २—३ दिवस सुधी तो हुं शौच ज न जई शक्यो. मुंबईमां क्यांय पण शौच माटेनी स्वच्छ, एकान्त अने खुल्ली जग्या मळवी अशक्य छे, एम म्हने ज्यारे जणायुं त्यारे मुंबई आववानो अने जोवानो म्हारो जे उत्साह थयो हतो ते विषादना रूपमां परिणत थयो. परंतु साथे एक अन्य वृद्ध मुनि हता जे म्हारा प्रत्ये बहु ज ममत्व अने आदरभाव धरावता हता, तेमणे म्हने वालकेश्वरमां त्रण बत्ती पासे आवेला जैन मन्दिरनो उपाश्रय बताव्यो अने नेपियन सी रोडनी नीचे आवेला दरियाना खुल्ला खडको देखाड्या के ज्यां आगळ शौचक्रियाने योग्य एकान्त अने स्वच्छ जग्या सुलभ हती. म्हें म्हारी मुश्केली अने मनोवृत्ति प्रवर्तकजी महाराजने निवेदन करी. तेमणे तरत ज प्रसन्नताथी म्हने वालकेश्वरमां जईने रहेवानी अनुमति आपी. पेला वृद्ध मुनिने पण थोडा समय माटे म्हारी साथे रहेवा मोकल्या. जेटला समय सुधी प्रवर्तकजी महाराज मुंबईमां रह्या (लगभग ६—७ महिना) तेटलो बधो वखत म्हें वालकेश्वरमां ज व्यतीत कर्यो. अवार-नवार तेमने वंदन विगेरे करवा हुं गोडीजी जतो—आवतो अने म्हारा कार्यक्रमथी वाकेफ करतो रहेतो. समुदायमांथी अन्यान्य साधुओ पण वारंवार वालकेश्वरना उपाश्रयमां आवता—जता रहेता अने म्हने पोताना सहवासनो लाभ आप्यां करता.

वडोदराना छेल्ला निवास दरम्यान म्हें जे साहित्यिक आलेखन अने संपादन कार्य करवानी कल्पना करी हती ते, त्यांथी विहार करीने मुंबई आववानो प्रसंग उपस्थित थतां, चुंथाई गई. अने जे ग्रन्थो प्रेसमां चालू हता तेना कार्यमां पण शिथिलता आवी गई. परंतु मुंबईना निवास दरम्यान म्हने बीजा ज प्रकारना वातावरण अने विद्वत्समागममां आववानो अनेरो लाभ मळवा लाग्यो अने तेना लीधे म्हारा जीवन विषेना समग्र दृष्टिकोणमां, धरमूळ परिवर्तन करनारां अकल्पित आन्दोलनो, म्हारुं मानसिक धरातळ अनुभववा लाग्युं. जे जैन विद्वानोना विशिष्ट समागममां आववानो म्हने अहिं प्रसङ्ग मळ्यो तेमां एक तरफ पंडितवर्य श्री नाथूरामजी

प्रेमी, पं० श्री जुगलकिशोरजी मुख्तार, स्व० साक्षर बन्धु श्री मोहनलाल दलीचंद देशाई जेवा जैन साहित्य अने इतिहासना मर्मज्ञ अभ्यासीयो अने अन्वेषको हता; त्यारे बीजी तरफ स्व० श्री वाडीलाल मोतीलाल शाहा तथा स्व० श्री मनसुखलाल रवजीभाई महेता विगेरे जेवा विशिष्ट तत्त्वचिन्तक अने समाजसुधारक क्रान्तिप्रिय पुरुषो हता. वालकेश्वरना उपाश्रयमां अवार-नवार ए विद्वान् बन्धुओ बहु ज स्नेह अने आदरभावथी म्हारी पासे आवता अने परस्पर अनेक प्रकारनी साहित्यिक अने सामाजिक तत्त्वविचारणा करता. एमांथी म्हने विचारनी घणी नवी दृष्टिओ प्राप्त थवा लागी अने जीवनना चाल्या आवता प्रवाहमां अनेक प्रकारनां वमळ उत्पन्न थवा लाग्यां. म्हने एम लागवा मांड्युं के हुं जे स्थिति अने संयोगोमां जीवन व्यतीत करी रह्यो छुं ते म्हारी चित्तवृत्तिने बरावर बन्ध बेसतुं लागतुं नथी. प्रामाणिक साधुजीवनने आवश्यक एवी विरक्त मनोदशा म्हारी हती नहिं. वळी तेमां एवा समूहमां रहेवाना प्रसंगो मळता गया, तेथी जे कांई थोडी घणी अन्धश्रद्धाना बळे, मनने पराणे विरक्ति तरफ दोरव्यां करतो हतो, ते श्रद्धा पण नष्ट थवा लागी. जे साधुसमुदायना म्होटा टोळा साथे म्हारे मुंबईमां आववानुं थयुं तेमां, पू. प्रवर्तकजी महाराजना अमारा नानकडा समुदाय सिवाय, अन्य ज मंडळनुं वधारे वर्चस् अने कारभारुं हतुं. ए मंडळमां घणा खरा ते ज मुनिमहाशयो हता जेमना सहवासमां रहेवानो म्हने सौथी प्रथम प्रसंग, उपर जणाव्या मुजब वडोदराना (संवत् १९६७) चातुर्मासमां मळ्यो हतो. वडोदराना ते निवास वखते तो म्हारी मानसिक भूमिका बहु ज अविकसित अने जीवन विषेनी कल्पना अस्फुटित दशामां हती. बीजी रीते पण हुं कोई पण प्रकारना कार्यसाधक सामर्थ्य वगरनो हतो. ते वखते पहेला धोरणना के बहु तो पछी बीजा-त्रीजा धोरणना निशाळीया जेवी ज्ञानशक्ति के आत्मशक्तिना भान जेटली, म्हारी आन्तर-बाह्य परिस्थिति हती. परंतु मुंबईना आ निवास समय दरम्यान, हुं बीजा केटलांक धोरणो पसार करीने ते करतां कांईक वधारे ऊंची स्थितिए पहोंच्यो हतो. एटले म्हने हवे वडोदराना ते प्रथम चातुर्मासना जेवा वातावरणनी कशी उद्वेजक असर थाय तेम न हतुं. उलटुं एमांनी घणी खरी व्यक्तिओ तो हवे म्हारा आश्रय अने साहाय्यनी अपेक्षा राखनारी थई गई हती. पण मुंबईना निवास दरम्यान म्हने अमुक साधुओना जीवननी केटलीक विशिष्ट अने सर्वथा अकल्पित घटनाओनो अभिनव अनुभव थयो अने तेथी अत्यार सुधी चाली आवती म्हारी एकंदर विचारसरणीमां, तद्दन नवीन ज प्रकारना विकल्पो उत्पन्न थवा लाग्या. एकंदर साधुजीवननुं विचार वर्तुळ, म्हारा मानसिक चंक्रमणने बहु ज संकीर्ण देखावा मांड्युं अने एथी साधुओना टोळामां रहेवानुं ज म्हने खटकवा लाग्युं. म्हारी मानसिक वृत्ति, जे कोई जातनी नूतन दिशा तरफ जवानुं वळण धारण करवा लागी हती, तेनो सुमेळ म्हें स्वीकारेल आचार अने सहवास साथे बरावर थतो होय एम म्हने न लागवा मांड्युं. प्रवर्तकजी महाराज तथा श्री चतुरविजयजी महाराज, जेमनी म्हारा उपर सद्भाव भरेली कृपा हती, तेओ पण वास्तविक रीते तो संप्रदायगत जीवनना ज श्रद्धालु आत्मा हता. तेमनी साथे रहीने साधु संप्रदायथी विलक्षण के विसंगत एवो कोई पण प्रकारनो व्यवहार आचरवानी जो हुं छूट लेवा इच्छुं तो तेथी तेमना मनने पण क्लेश थाय ए स्वाभाविक ज हतुं; अने तेमनी लागणीने प्रत्यक्षरूपे कोई पण रीते न दुभववी एवी म्हारी चोक्खी भावना थएली हती.

ए रीते वालकेश्वरना ए चातुर्मास दरम्यान, म्हारुं सतत संघर्षात्मक मनोमन्थन चालु रह्युं. ए बधुं तो विस्तृत रूपे आलेखवानो अहिं प्रसंग नथी. अहिं तो फक्त पू० प्रवर्तकजी महाराज अने श्री चतुरविजयजी महाराज साथेनां पुनीत स्मरणोनी दृष्टिए ज एनी टूंकी नोंध लेवामां आवी छे.

*

घणुं करीने ए चातुर्मासना छेल्ला समयमां, पूनाना 'भांडारकर ओरिएन्टल रीसर्च इन्स्टीट्यूट'ना संस्थापकोमांनी मुख्य व्यक्तिओ—डॉ० गुणे, डॉ० वेल्वलकर अने डॉ० सरदेशाइनुं बनेलुं एक डेप्युटेशन, मुंबईना जैन समाजने, ए नवीन स्थापित थता भारतीय साहित्यना संशोधन मन्दिरने कांईक आर्थिक सहायता अपाववानी विनंति करवा अर्थे आव्युं. मुंबई सरकारनी मालिकीनो, प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथोना संग्रहनो जे महान ज्ञानभंडार, पूनानी डेक्कन कॉलेजमां राखवामां आवेलो हतो तेने, सरकारे ए इन्स्टीट्यूटना अधिकारमां अने स्थानमां राखवा देवानो स्वीकार कर्यो हतो. ए ग्रन्थसंग्रहमां, जैन ग्रन्थोनो पण घणो सारो संग्रह थएलो होवाथी, जैनोने पण एमां सहकार आपवो योग्य छे अने तेम थवाथी ए द्वारा जैन साहित्यना प्रकाशनने पण विशिष्ट लाभ मळे तेम छे—एवी दृष्टि लईने ए प्रतिनिधि मंडळ, गोडीजीना जैन उपाश्रयमां प्रवर्तकजी महाराज पासे आव्युं हतुं, अने बीजे दिवसे व्याख्यान वखते ए भाईयोए उपस्थित श्रोताओ आगळ पोतानी इन्स्टीट्यूट विषेनी बधी कल्पना अने योजना रजु करी हती. हुं पण ए सभा प्रसंगे हाजर हतो. प्रवर्तकजी महाराजे तथा बीजा भाइओए ए प्रसंगे केटलुंक प्रासंगिक विवेचन करीने जैन समाजे ए इन्स्टीट्यूटने यथाशक्य आर्थिक सहायता विगेरे आपवी जोईए एम जणाव्युं हतु.

जैन साहित्य अने जैन इतिहासनुं नवीन पद्धतिए संशोधन—प्रकाशन आदिना कार्यमां म्हने विशेष रस छे, तेथी म्हारा स्व० सहृदय साक्षरमित्र श्रीमोहनलाल द० देशाई डॉ० गुणेने खास मळवा माटे म्हारी पासे वालकेश्वर लईने आव्या. हुं इंग्रेजी तो ते वखते विशेष समजी शकतो न हतो तेथी डॉ. गुणे भांगी—तूटी हिन्दीमां बोलवा लाग्या. परंतु म्हने मराठी भाषा ठीक ठीक समजाय छे अने बोलतां पण साधारण आवडे छे, ए जाणीने तेओ वधारे प्रसन्न थया अने अमे बेक कलाक सुधी बेसीने जैन साहित्यविषेनी अनेक प्रकारनी चर्चा करी. म्हें तेमनी पासेथी पूना तेम ज तेमना नूतन स्थापित इन्स्टीट्यूट विषेनी बधी भावना विस्तारथी समजवानो प्रयत्न कर्यो. डॉ. गुणेना पांडित्य अने उत्साहथी हुं तेमना व्यक्तित्व तरफ आकर्षायो अने म्हारी जिज्ञासा अने कार्यप्रवृत्तिथी ते म्हारी तरफ आकर्षाया. म्हने तेमणे प्रत्यक्ष पूना आववानो आग्रह कर्यो अने पूनामां रहीने हुं जैनसाहित्यना संशोधन-प्रकाशन अंगे विशिष्ट कार्य करवानी साधन-सामग्री प्राप्त करी शकीश एवी तेमणे म्हने केटलीक कल्पना आपी. फर्ग्युसन कॉलेजमां उच्च प्रकारना अभ्ययन माटे एक सेमिनारनी स्थापना करवामां आवेली छे अने तेमां एक-बे जैन स्कॉलरो पण जैन साहित्य अने तत्त्वज्ञाननो खास अभ्यास करी रह्या छे—ए विगेरे हकीकत पण तेमणे म्हने जणावी.

*

डॉ० गुणेना मेळापथी म्हारुं मन पूनानी यात्रा करवा उत्सुक थयुं. पूना ते वखते भारतनुं एक मुख्य प्रगतिशील शहेर मनातुं हतुं. राजकीय, सामाजिक तेम ज शैक्षणिक प्रवृत्तियोनुं ते म्होटुं केन्द्रस्थान हतुं. एटले पूना जवानी अने जोवानी म्हने खास उत्कंठा थई रही. त्यां

जवांथी म्हने कांई-कांई नवुं जाणवानुं-विचारवानुं मळशे अने मनमां थता रहेता विचारमन्थनने कोई चोकस प्रकारनुं स्वरूप प्राप्त थई शकशे, एवी आशाथी म्हें पूना जवानो संकल्प कर्यो.

घणुं करीने पोष वदमां के पछी माघ सुदमां प्रवर्तकजी महाराजे मुंबईथी विहार करी सुरत तरफ जवानो विचार कर्यो. परंतु घाटकोपर जोयुं न हतुं तेथी मुंबईथी रवाना थई दादर, कुर्लाने रस्ते घाटकोपर गया. हुं पण तेमनी साथे ज हतो. म्हें तेमने तथा श्री चतुरविजयजी महाराजने म्हारो विचार पूना जोवा जवानो छे ए विषे खुल्ला मनथी वात करी. तेमणे म्हारो विचार सहानुभूतिपूर्वक सांभळ्यो. पूना अनेक दृष्टिए दर्शनीय स्थान छे, ए तो प्रवर्तकजी महाराज पण सारी रीते जाणता हता अने योग्य अवसर होत तो पोते पण पूना जवानुं पसन्द करत, एवी तेमनी इच्छा रहेती. एटले तेमणे म्हारा जवा माटे तो कशोय विरोध न कर्यो परंतु पोतानी पासे एवो कोई बीजो साधु नथी के जेने म्हारी साथे तेओ मोकली शके; अने एम एकाकी तरीके म्हारुं जवुं ए व्यक्तिनी दृष्टिए तेम ज समाजनी दृष्टिए बहु उचित न देखाय; तेथी तेमना मनने, म्हने मुक्तमने रजा आपवामां संकोच पण जरूर थयो हतो. पेला बीजा समुदायमांथी एक अन्य वृद्ध साधु म्हारी साथे आववा बहु उत्सुक हता, परंतु तेमनो स्वभाव वधारे उग्र अने तोरी हतो तेथी तेमने साथे राखवानी म्हारी इच्छा न थई. एक-बे दिवसनी विचारणा पछी अने चर्चा पछी प्रवर्तकजी महाराजे म्हने प्रसन्नता पूर्वक जवानी रजा आपी अने घाटकोपरना अमुक गृहस्थोने म्हने पूना सुधी पहोंचाडी देवानी योग्य भळामणो करी. तेओ पोताना अन्य शिष्यपरिवारसाथे घाटकोपरथी विहार करी अन्धेरी तरफ विदाय थया. हुं थोडा दिवस वधु घाटकोपरे रोकायो.

*

ए रीते साधु तरीके एकाकी रहेवानो म्हने जीवनमां पहेलवहेलो प्रसंग प्राप्त थयो. थोडाक दिवस तो मनमां अनेक प्रकारना संकल्प-विकल्पो थयां कर्या. एकाकी रहेवुं सारुं के नहिं एनी विचारणामां मन मुंझातुं रहुं. छेवटे पूना गया पछी भविष्यनो विशेष विचार करवानो मने निर्धार कर्यो अने हुं घाटकोपरथी पूनाना मार्गे रवाना थयो. घाटकोपरना गृहस्थोए रस्तामां साथी तरीके एक नोकर जेवा माणसने मोकली आप्यो. ठाणा, पनवेल, लोणावला थई, रस्तामां कार्लानी गुफाओ जोई, ८-१० दिवसे पूना पहोंच्यो. त्यां तेना आगला ज वर्षे स्थापित थएल 'भारत जैन विद्यालय' नामना बॉर्डिंग हाउस के—जे फर्ग्युसन कॉलेज रोड उपर आवेल रहाते करना बंगलामां खोलवामां आवेल हतुं—तेमां मुकाम कर्यो. बॉर्डिंगना एक कार्यवाहक भाई जे म्हने मुंबईमां ज परिचित थया हता तेमणे म्हारी त्यां रहेवा करवानी थोडीक व्यवस्था करी आपी.

पूनामां रहीने, भांडारकर इन्स्टीट्यूटने सहायतादि करवानी विविध प्रवृत्तिओमां, भारत जैन विद्यालयने विकसाववानी विविध योजनाओमां, तेम ज 'जैनसाहित्य संशोधक समाज'नी स्थापना करीने ते द्वारा संशोधनात्मक उच्च प्रतिनुं त्रैमासिक अने तेवुं अन्य साहित्य प्रकट करवानी बहुमुखी दिशाओमां, जे जे प्रयासो थया तेनी विगतमां उतरवानो अहिं अवसर नथी; फक्त एटलुं ज ए विषे प्रासंगिक कहेवानुं उचित छे के ए बधी प्रवृत्तिथी हुं पू० प्रवर्तकजी महाराज तथा श्री चतुर-विजयजीने यथावसर परिचित राखतो हतो अने तेओ पण पत्रद्वारा ए बधुं जाणी-सांभळीने सदा पोतानो प्रसन्नभाव प्रकट करता रहेता हता. तेम ज म्हने अपेक्षित पुस्तको विगेरे मोकलता रहीने यथायोग्य सहायता आपता रहेता हता.

*

तेना बीजे वर्षे आखा देशमां भयंकर इन्फ्ल्युएन्जानी बीमारीनो महा प्रकोप थयो अने तेना लीधे पूनाना ए बॉर्डिंग हाउसमां रहेता बधा विद्यार्थियो पण पोतपोताना स्थाने चाल्या गया अने बॉर्डिंग हाउस बन्ध जेवुं थयुं. हुं म्हारा आहारादिनी सुलभतानी दृष्टिए पूना शहेरनी जैनधर्म शाळामां जईने रह्यो, परंतु थोडाक दिवस पछी हुं पण ए बिमारीमां सपडायो. एकाकी ज हतो. साथे कोई परिचारक के परिचित जन जेवो न हतो. गाममां जैनो घणा हता परंतु तेमने कोईने म्हारी कशी विशेष खबर न हती. तेथी कोई डॉक्टर के वैद्यनी कशी सहायता न मळी. बराबर १०-११ दिवस सखत ताव रह्यो. उठवा-बेसवानी शक्तिना अभावे म्हें अन्न लेवानुं तो सर्वथा बन्ध ज कर्युं हतुं; परंतु धर्मशाळानो एक मराठो नोकर, क्यांकथी म्हारा माटे न्हाना एक-बे प्याला सवार सांझ लावीने आपी देतो हतो, तेथी म्हारा प्राण टकी रह्या हता. धीमे धीमे ताव तो उतर्यो परंतु औषधादि उपचार अने पोषणात्मक आहारना अभावे शरीर तद्दन शुष्क थई, मस्तिष्क पण शुष्क थई गयुं; अने हुं जाणे म्हारा मन अने शरीर तंत्र उपरनो काबू गुमावी बेठो होउं तेवी स्थितिमां मूकाई गयो. पछीथी मुंबई-घाटकोपरना बेक परिचित स्नेही जनोने तेनी खबर पडी. पंडितजी सुखलालजी, जे ते वखते आगरामां हता तेमने पण खबर पडी. एटले एक-बे स्नेही जनो परिचर्या माटे आवी पहोंच्या. प्रवर्तकजी महाराजने समाचार मळतां तेओ पण बहु चिंतित थया अने तेमणे पण पोताना परिचित श्रावक जनोने म्हारी योग्य परिचर्या थाय तेवी खास सूचनाओ मोकलावी. पूनामां योग्य परिचर्या थाय तेवुं न जणायाथी घाटकोपरवाळा सेठ परमानंद रतनजीए पोताना उत्साह अने सेवाभावने वश थई, म्हने गाडीमां बेसाडी पूनाथी घाटकोपर पोताना मकाने लई आव्या. केटलाक सारा डॉक्टरो अने वैद्योने बतावी म्हारो योग्य औषधोपचार करवामां आव्यो अने ए रीते बेक महिनामां हुं कांईक स्वस्थचित्त थयो. पछी म्हारी इच्छाने अनुसरी म्हने फरी पाछो पूना पहोंचाडी देवामां आव्यो. हुं त्यां पाछो म्हारा पूर्वनियोजित कामे वळग्यो.

*

पूनाना प्रगतिपरायण वातावरणे म्हारा मन उपर अनेक प्रकारनी असरो निपजाववा मांडी. जे स्थितिमां हुं हतो ते स्थिति तो म्हने संतोषजनक न्होती ज लागती. समाजसेवा, साहित्यसेवा अने देशसेवाना अनेक नवा नवा तरंगो अने विकल्पो मनमां उत्पन्न थयां करता हता. पूनामां रहेतां रहेतां म्हने बीजा घणा विद्वानो, देशनेताओ अने समाजसेवकोना परिचयनो लाभ मळतो गयो. जैन समाजना पण केटलाक खास आगेवान धनिको तेम ज विचारशील सज्जनोनो परिचय वधतो रह्यो. जैन समाजनी सौथी वधारे क्रांतिकारी व्यक्ति स्व० सेठीजी अर्जुनलालजीनो पण म्हने त्यां घनिष्ठ समागम थयो अने तेमनी साथे धार्मिक, सामाजिक अने राजनैतिक विचारोनो खूब ज विनिमय थतो रह्यो. जैन समाजनी व्यापक जडता अने देशकाल-पराङ्मुख प्रवृत्ति जोई जोईने मन खिन्न थयां करतुं हतुं. शुं करवाथी जैन समाजनी प्रगति थाय अने जैन धर्म वधारे लोकोपकारक बने तेनी नाना प्रकारनी कल्पनाओ आव्यां करती हती. म्हारी आन्तरिक चित्तवृत्ति विरक्तिने चाहती हती के अन्यान्य प्रकारनी कोई आसक्तिओने इच्छती हती-एनी पण म्हने विविध तर्कणाओ थयां करती हती. यौवनसुलभ केटलाक मनोविकारो पण अन्तरना पडदा पाछळ क्यारेक क्यारेक डोकियुं करी जता हता. परिणामे म्हारुं मन कोईक नूतन मार्गे प्रयाण करवा, नूतन क्षेत्रमां प्रवेशीने कार्य करवा अने नूतन प्रकारना जीवननो अनुभव लेवा माटे वधारे ने वधारे उत्सुक थवा लाग्युं. बीजी तरफथी जैन साहित्य, जैन इतिहास अने जैन तत्त्वज्ञाननां अध्ययन-अवलोकन-

मनन-चिन्तन आदिनी जे कांई नवी दृष्टि प्राप्त थई हती अने तेना लीधे ए विषयो तरफ पण मन खूब आकृष्ट थतुं हतुं. तेथी जैनवाङ्मयनी विशेष प्रसिद्धिनी कोई प्रवृत्ति हाथमां लई तेने ज जीवननुं प्रधान कार्यक्षेत्र बनाववानी पण भावना तेटली ज बलवती थयां करती हती.

पूनामां जतां साथे ज म्हने एक विशिष्ट प्रतिभाशाली अने विचारशील युवक जैन बन्धुना समागमनो लाभ मळ्यो जेमणे तरतमां ज पूनानी फर्ग्युसन कॉलेजमां रहीने जैन तत्त्वज्ञाननो मुख्य विषय लईने बी. ए. नो अभ्यास पूरो कर्यो हतो, अने त्यांनी ज फिलोसॉफिकल सेमिनारनी स्कॉलर्शिप मळवाथी जैन तत्त्वज्ञाननो विशेष अभ्यास करवानी दृष्टिए त्यां फेलो थईने रह्या हता. ए युवक बन्धु ते म्हारा एक प्रिय शिष्य अने प्रियतर मित्र जेवा भाई श्री रसिकलाल छोटालाल परीख — जेओ अत्यारे अमदावादनी सुप्रसिद्ध 'गुजरात विद्यासभा' (जूनी 'गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी') ना उच्चतर अध्ययन अने संशोधन विद्याविभागना मुख्य अधिष्ठाता (डायरेक्टर) छे. भाई श्री रसिकलाल गुजरातना समर्थ चिन्तकोमांना एक विशिष्ट चिन्तक छे. एमना चिन्तनशील स्वभावे अने प्रगतिवादी विचारे, म्हारा मन उपर अने जीवन उपर केटलीक विशिष्ट असरो करी छे. पूनानुं कार्यक्षेत्र छोडीने 'गुजरात विद्यापीठ'नी सेवामां जोडावा माटे म्हें जे निर्णय कर्यो तेमां अनेक अंशे प्रेरकरूप थनार म्हारा ए सुहृद् बन्धुजन छे. पूनामां गया पछी म्हें म्हारा ए प्रतिभाशाली युवक मित्रने साहित्यिक कार्यमां सहकारी बनाव्या. भांडारकर रीसर्च इन्स्टीट्यूटना जैन ग्रन्थोनुं विस्तृत सूचिपत्र बनाववामां, 'जैन साहित्य संशोधक'नुं संपादन करवामां, तेम ज बीजा तेवा संशोधनात्मक निबन्धो विगेरे लखवामां, म्हने तेमनो घणो उपयोगी सहकार मळवा लाग्यो. ए वखते अमे पूनाना ए भांडारकर इन्स्टीट्यूट जेवी ज कोई संस्था गुजरातमां स्थपावी जोइए अने महाराष्ट्रनी माफक गुजरातमां पण ऐतिहासिक अन्वेषण — संशोधन आदिनुं कार्य थवुं जोईए; तेम ज महाराष्ट्रीय विद्वानो अने समाजसेवको जेवा गुजरातमां पण विद्वानो अने सेवको तैयार थवा जोईए — इत्यादि प्रकारना अनेक मनोरथो कर्यां करता. केटलांक कौटुंबिक कारणोने लईने पछी भाई श्री रसिकलालने अमदावाद जवानुं थयुं अने त्यां साक्षरवर्य श्री रामनारायण वि० पाठक विगेरे मित्रोनी साथे जोडाई एक शिक्षण कार्य करनारी संस्थानी स्थापना द्वारा तेमां जोडाया.

पूनामां आ रीते म्हारुं कार्य चालू ज हतुं, ते दरम्यान म्हने लोकमान्य तिलकना परिचयमां आववानो अनेरो लाभ मळ्यो. ते साथे महिलाविश्वविद्यालयना संस्थापक महर्षितुल्य प्रो. कर्वेना समागमनो पण प्रसंग मळ्यो. सर्वंटस् ऑफ इन्डिया सोसायटीना एक वार्षिकोत्सव प्रसंगे महात्माजी पूनामां आव्या त्यारे तेमने पण प्रत्यक्ष मळवानो योग बन्यो अने तेमनी साथे म्हारा पोताना जीवनलक्ष्य विषे केटलीक सामान्य चर्चा करवानो पण अनपेक्षित अवसर मळ्यो. महात्माजीए अमदावादमां स्थापेला सत्याग्रह-आश्रम विषे केटलीक विगतो जाणवा-सांभळवामां आवी हती, तेथी कोक कोक वखते ए सत्याग्रह-आश्रममां जईने महात्माजीनी प्रेरणा नीचे ज, कोई सेवाकार्यमां जोडाई जवानो तरंग पण मनमां आवी जतो हतो. ए दृष्टिए म्हें केटलाक मित्रो साथे विचार-विनिमय करवाना उद्देशथी पत्रव्यवहार पण चालू कर्यो हतो.

*

ए रीते मनमां अनेक प्रकारना विचारोनी सतत भरती-ओट थयां करती हती, ते वखते ज, १९२० ना ऑगष्टनी १ ली तारीखे महात्माजीए भारतने स्वतंत्र करवाना हेतुथी ब्रिटीश सरकार

साथे असहकारात्मक अभिनव संग्रामनी उग्र उद्घोषणा करी. तेना लीधे देशव्यापी अद्भुत आन्दोलन शुरु थयुं. असहकारना बहुमुखी कार्यक्रममां सरकारी शिक्षण संस्थाओनो बहिष्कार करवानो पण निर्णय करवामां आव्यो हतो अने तेना प्रतियोगमां राष्ट्रीय शिक्षण संस्थाओ स्थापित करवानो निश्चय थयो हतो. एवा विशिष्ट प्रकार वाळी राष्ट्रीय शिक्षण संस्था तरीके सौथी प्रथम महात्माजीनी ज सीधी दोरवणी नीचे, अमदावादमां 'गुजरात विद्यापीठ' स्थापित करवानी योजना थई अने तेमां प्रथम संस्थापक-सेवको तरीके जोडावानो जे जे उत्साही बन्धुओए विचार कर्यो हतो तेमां भाई श्री रसिकलाल पण एक प्रमुख व्यक्ति हता. तेमणे म्हने पत्र द्वारा पोतानो विचार जणाव्यो अने साथे ए पण जणाव्युं के म्हारे पण एमां जोडाईने हवे देशसेवानी नूतन दीक्षा लेवी जोईए—इत्यादि. भाई रसिकलाल म्हारा विचारोथी सुपरिचित हता अने म्हारी चित्तवृत्तिनुं पण तेमने केटलुंक दर्शन थएलुं हतुं; तेथी तेमणे, म्हारा जीवन माटे ए एक उत्तम अने पवित्रतम कार्यक्षेत्र छे एम जणावी म्हने एमां सम्मीलित थवानी विशिष्ट प्रेरणा करी. गुजरात विद्यापीठ द्वारा गुजरातमां एक प्रतिष्ठित ऐतिहासिक संशोधन मन्दिरनी पण स्थापना थई शकशे अने ते रीते पूनामां बेसीने जे मनोरथो करवामां आवता हता तेनी पण कांईक सिद्धि साधी शकाशे. विगेरे विगेरे.

स्थापित थनार गुजरात विद्यापीठनी सेवामां हुं कांईक योग्य उपयोगी थई शकीश एवी वात महात्माजी पासे पण मूकवामां आवी. महात्माजीए ते वातने सहर्ष वधावी लीधी अने म्हने अमदावाद आववा माटे आमंत्रण मोकलवामां आव्युं. हुं ए माटे गंभीर भावे विचार करवा लाग्यो. कोई पण प्रकारनो निश्चय करुं ते पहेलां एकवार म्हारे अमदावाद जईने बधी परिस्थितिनुं प्रत्यक्ष अवलोकन करी लेवानी अने पोताने योग्य ए कार्यक्षेत्र छे के नहिं, ते समग्र रीते समजी-विचारी लेवानी तक लेवी जोईए—एवी दृष्टिथी म्हें एक वार अमदावाद जवानो निर्णय कर्यो.

एवामां ज महात्माजी कार्य प्रसंगे मुंबई आव्या अने म्हने तेमणे मुंबईमां मळी जवा माटे खास माणस मोकली सन्देशो कहेवडाव्यो. आश्विनसुदी १२ नो ए दिवस हतो. ते ज रात्रे अनेक संकल्प-विकल्पोनी मथामण साथे हुं पूनाथी गाडीमां बेसीने मुंबई आव्यो अने गामदेवीना रेवाशंकर जगजीवनदास महेताना मकानमां महात्माजी उतर्या हता त्यां तेमने मळ्यो. बधी वातचीत थई. तेमणे म्हने ते ज सांजे, पोतानी साथे ज, अमदावाद आववानी आज्ञा करी. हुं साथे थयो. बीजी सवारे अमे आणन्द उतर्या अने त्यांथी पछी आश्विन पूर्णिमानो डाकोरनो मेळो भरायो हतो तेमां गया. आसो वद १ ना दिवसे अग्यारेक वाग्याना सुमारे अमदावाद—सत्याग्रह आश्रममां पहोंच्या. महात्माजीए पोताना ज बेसवाना रूममां म्हने उतारो आप्यो. ४—५ दिवस हुं त्यां रह्यो अने भावी 'गुजरात विद्यापीठ'नी बधी रूपरेखानो परिचय मेळव्यो. भाई श्री रसिकलाल विगेरे साथे चर्चा करीने निर्णय उपर आव्यो अने पछी पाछो पूना आवी त्यांनुं केटलुंक कार्य आटोपी आगामी कार्तिक सुदी ५ ना दिवसे गुजरात विद्यापीठनी जे विधिपूर्वक स्थापना थवानी हती तेमां उपस्थित थवानो निश्चय कर्यो.

*

म्हें ए रीते नवीन जीवनमार्ग लेवानो जे निर्णय कर्यो तेनी जाण तरत ज प्रवर्तकजी महाराजने पण करी दीधी हती अने भावभरेली क्षमा याचना पूर्वक म्हें तेमना वात्सल्य भरेला आशीर्वादनी

पण याचना करी हती. तेमनो टूंको उत्तर आव्यो के 'तमे सर्ववाते सुज्ञ छो. जे कांई निर्णय कर्यो हशे ते पोताना आत्माना हिताहितने लक्ष्यमां राखीने ज कर्यो हशे.' विगेरे.

म्हें म्हारा ए निर्णयने 'जैन'विगेरे पत्रो द्वारा जैन समाज आगळ पण जाहेर कर्यो अने संकल्प प्रमाणे कार्तिक सुदी पंचमीए (जैन समाजमां सुप्रसिद्ध ज्ञानपंचमीना दिवसे) थनारा 'गुजरात विद्यापीठ'नी स्थापनाना शुभमुहूर्त प्रसंगे हाजर थयो. ए दिवसे म्हें म्हारा गुरुपदने सूचवता एवा देखाता जैन साधुवेषनो परित्याग करी सामान्य जनसेवकनो नूतन वेष धारण कर्यो. ए वेष परित्याग करवाना विषयमां महात्माजीनी पण खास प्रेरणापूर्ण विशिष्ट सम्मति मळी हती. प्रारंभमां तो म्हने केटलीक अकळामण थती रही परंतु धीरे धीरे मननुं वळण बदलातुं गयुं अने हुं अन्तरथी तेम ज बहारथी नवा वेशने अनुरूप थई गयो.

आ रीते जीवन नाटकनुं हवे नवुं ज दृश्य शुरू थयुं. म्हारुं ए जातनुं वेषपरिवर्तन अने जीवनपरिवर्तन स्वाभाविक रीते ज जैन समाजना केटलाक विभागमां टीकानुं पात्र बन्युं. केटलाक बन्धुओए म्हें जे कर्युं छे ते ठीक ज कर्युं छे एवो अनुकूळ मत बताव्यो, तो केटलाके हुं संयमथी भ्रष्ट थई पतित थयो छुं विगेरे-एवो प्रतिकूळ अभिप्राय प्रकट कर्यो. रूढीप्रिय अने स्थितिशील वर्गनी दृष्टिए तो हुं संयमथी अने जीवनथी भ्रष्ट ज थएलो देखाणो; अने तेथी तेमणे म्हारा कृत्यने स्वच्छन्दतानुं पोषक गणावी ठीक ठीक वखोडी काढ्युं. आ बधी घटनाथी प्रवर्तकजी महाराजना मन उपर शी असर थई हशे अने तेमनो पण म्हारा विषे केवो भाव थयो हशे तेनी कशी विशेष खबर तरत न पडी अने तेथी हुं पण म्हारा मनमां केटलोक संकोचभाव सेवतो, केटलाक समय सुधी, तेमने पत्रादि विगेरे लखी शक्यो नहिं.

*

गुजरात विद्यापीठमां जोडाईने म्हें धीमे धीमे म्हारुं काम चालु कर्युं. महात्माजीनी खास इच्छा अने प्रेरणाथी म्हारा नियामकपणा नीचे 'गुजरात पुरातत्त्वमन्दिर'नी स्थापना करवामां आवी. भाई श्री रसिकलाल परीख तेना मुख्य मंत्री तरीके नियुक्त थया. पूनाना भांडारकर रीसर्च इन्स्टीट्यूट जेवी संस्था गुजरातमां स्थापन थएली जोवानी कल्पनाना जे स्वप्नो, अमे बे.वर्ष पहेलां ज, पूनामां सेवता हता, ते अकल्पित रीते ए पुरातत्त्वमन्दिरना रूपमां सिद्ध थएलां जोई मनमां आनन्द अने उल्हासना तरंग उछळवा लाग्या. समय जतां पुरातत्त्वमन्दिरनुं कार्यक्षेत्र समृद्ध अने सुप्रतिष्ठित थतुं गयुं. अध्ययन, अध्यापन, संशोधन, संपादन अने प्रकाशन आदि विविध प्रकारनुं कार्य ए मन्दिर द्वारा थवा लाग्युं .अने गुजरात तेम ज गुजरात बहार तेनी सारी ख्याति थवा लागी. पं० श्रीसुखलालजी, पं० श्री बेचरदासजी तथा प्रसिद्ध बौद्धसाहित्यवेत्ता स्व० अध्यापक श्री धर्मानन्दजी कोसंबी जेवा लब्धप्रतिष्ठ विद्वानो ए मन्दिरना सेवको तरीके म्हारी साथे जोडाया.

म्हने परोक्ष रीते जाणवा मळ्युं के आ बधी प्रवृत्ति जाणी-सांभळीने प्रवर्तकजी महाराजनुं मन प्रसन्न ज थयुं हतुं अने म्हारा प्रत्ये तेमनो तेवो ज सद्भाव रहेलो हतो. पछी कांईक प्रसंग लईने हुं तेमने साक्षात् वंदन करवा पाटण गयो. म्हने तेमणे पूर्वना जेवा ज वात्सल्य भावथी न्हवराव्यो. श्री चतुरविजयजी महाराजे पण एवा ज स्नेहथी म्हने आवकार्यो. म्हारो संकोच दूर थयो अने जाणे हुं पूर्वनी जेम ज तेमना अन्तेवासमां रहेलो छुं एवो सुखानुभव करवा लाग्यो.

संप्रदाय अने समाजनी मर्यादामांथी वहार जनार तथा समाजना म्होटा भागना श्रद्धालु वर्गनी दृष्टिए टीकापात्र वननार म्हारा व्यक्तित्व विषे, ज्यारे म्हें तेमनो आवो उदार अने स्नेहार्द्र-भाव अनुभव्यो त्यारे म्हारी तेमना प्रत्येनी जे श्रद्धा हती ते अनेकगणी वधी गई. म्हने तेमनामां साची साधुताना अभिनव दर्शन थयां अने हुं तेमनो अन्तरंगथी पूजक अने प्रशंसक बन्यो.

पछी तो वर्षमां एकाधवार तेमने वंदन करवा जवानो प्रसंग हुं अवश्य लेतो रहेतो. पाटणना भंडारोमांथी के तेमना पोताना वडोदरानी भंडारमांथी जे कोई ग्रन्थ विगेरेनी म्हने जरूर पडती ते तेओ मुक्तमने मोकलावता रहेता अने म्हारी यत्किंचित् साहित्यसेवामां सदाय सहर्ष सहायता आपता रहेता.

सने १९२८ मां म्हारो विचार जर्मनी जवानो थयो, त्यारे ते अंगेनी खबर आपवा तेम ज तेमना आशीर्वाद मेळववा माटे पण हुं तेमनी पासे खास गयो हतो. जर्मनीथी पाछा आव्या पछी १९३० ना नमक सत्याग्रह वाळा संग्राममां जोडावानुं थयुं अने तेथी जेलनिवास भोगववानुं भाग्य मळ्युं. जेलमांथी मुक्ति मळ्या पछी, स्व० बाबू श्री बहादुरसिंहजीना उत्साह अने आमंत्रणने वश थई, भारतना जगत्प्रसिद्ध महान् कविवर गुरुदेव रवीन्द्रनाथ प्रस्थापित विश्वविख्यात 'शान्तिनिकेतन - विश्वभारती'मां 'जैन ज्ञानपीठ'नी स्थापना द्वारा त्यां रही 'सिंघी जैन ग्रन्थमाळा' प्रकाशित करवानो उपक्रम कर्यो. ए कार्य माटे म्हने पाटणना भंडारोमांथी केटलीक विशिष्ट प्रकारनी साहित्यिक सामग्री प्राप्त करवानी जरूर पडी अने तेथी सने १९३१ ना ग्रीष्मकाळना बेक महिनानो कार्यक्रम योजी हुं पाटण गयो. पंडितजी सुखलालजी पण ते प्रसंगे साथे आव्या हता. ए वखते पू० श्री चतुरविजयजी महाराजे भंडारोमांथी प्रतियो मेळववा करवामां जे अनन्य सहायता आपी हती अने तेनुं जे थोडुंक टूंकुं वर्णन, म्हें स्व० बाबू श्री बहादुरसिंहजीनां लखेलां स्मरणोमां आप्युं छे, ते ज अहिं उद्धृत करीने सन्तोष मानीश.

"उस ग्रीष्मकालके अवकाशमें मैं अहमदावाद आया और पण्डितजी वगैरहको साथ ले कर पाटणके भण्डारोंमेंसे साहित्यिक सामग्री इकट्ठी करने तथा ग्रन्थोंकी प्रतिलिपियाँ आदि करने करानेके निमित्त दो एक महीने वहाँ ठहरा। मेरे परमपूज्य गुरुस्थानीय प्रवर्तकजी श्री कान्तिविजयजी महाराज तथा उनके साहित्योद्धारकार्यनिरत सुचतुर शिष्यप्रवर मुनिवर श्री चतुरविजयजी महाराजकी मेरे प्रति अप्रतिम वत्सलता एवं ममताके कारण, मेरे अपने कार्यमें उनसे संपूर्ण सहायता मिलती रही और उसके कारण भण्डारोंका निरीक्षण करनेमें मुझे यथेष्ट सफलता प्राप्त हुई। पाटणके भण्डारोंकी सुव्यवस्था और सुरक्षा आदि करनेमें जितना परिश्रम और जितना उद्यम मुनिवर्य श्री चतुरविजयजीने किया, वैसा आज तक किसी साधुने, किसी ज्ञानभण्डारके निमित्त किया हो ऐसा मुझे ज्ञात नहीं है। वे बडे कर्तव्यनिष्ठ और साहित्य-संरक्षक साधुपुरुष थे। मैंने पहले पहल अपने ग्रन्थसम्पादनका "ॐ नमः सिद्धम्" का पाठ उन्हींसे पढा था। पाटणमें संघवीके पाडेमें जो ताडपत्रका मुख्य भण्डार है उसके ग्रन्थोंकी प्रशस्तियाँ आदि लेनेमें स्वयं इन शिष्यवत्सल मुनिवरने मुझे बहुत सहायता की। सैंकडो ही प्रशस्तियाँ उन्होंने अपने हाथसे लिख कर मुझे दीं। उस उग्र ग्रीष्मकालके भर मध्याह्नमें वे सागरगच्छके उपाश्रयसे चल कर संघवीके पाडेमें पहुँचते और भंडारके पिटारोंमें रखे हुए सैंकडों ही पुस्तकोंके वस्तोंको अपने हाथसे उठा उठा कर इधर उधर रखते और अभीष्ट पोथीको खोज कर निकालते। भण्डारकी पोथियोंको रखनेके लिए कुछ आलमारियाँ नहीं थी सो उनके बनवानेकी इच्छा श्री चतुरविज-

यजी महाराज कर रहे थे। मैंने यह सब हाल सिंघीजीको लिख भेजा और सूचित किया कि यदि उनकी इच्छा हो तो इस भण्डारके रक्षणकार्यमें कुछ मदद देने योग्य है। इसके उत्तरमें उन्होंने ५०० रू. के नोट भेजे जो मैंने श्रीचतुरविजयजी महाराजको ज्ञानोद्धार कार्यमें समर्पण कर दिये।"

*

सिंघी जैन ग्रन्थमाळानुं काम हाथमां लीधा पछी म्हारे अवार-नवार पाटण जवानो प्रसंग उपस्थित थतो अने त्यां हुं ए पूज्योना सान्निध्यमां रहीने म्हारुं काम सिद्ध करतो. प्रसंग विशेषो उपर एमना प्रमुखपणानीचे म्हारां व्याख्यानो विगेरे पण थतां.

पू० प्रवर्तकजी महाराज विशेष वृद्ध थया हता, विहारादिनी प्रवृत्ति तेमना माटे अशक्य बनी हती, तेथी तेओ त्यां पाटणमां ज हवे स्थिरवास करीने रह्या हता. श्री चतुरविजयजी महाराजनुं वय पण वधतुं जतुं हतुं अने तेमने पण वृद्धावस्थानी विशेष असर थती जती हती; छतां तेओ पोतानुं संशोधननुं अने संपादननुं कार्य अविरतभावे कर्ये जता हता. हवे श्री पुण्यविजयजी पण तेमना समकक्ष सहकार्य कर्ता थया हता. बंने गुरु-शिष्योए 'वसुदेव हिण्डी' अने 'बृहत्कल्पसूत्र भाष्य-टीका' जेवा महान् ग्रन्थोना संशोधन-संपादननुं कार्य हाथमां लीधुं हतुं. अत्यार सुधीमां तेमणे एकला हाथे नाना-म्होटा ७०-८० संस्कृत, प्राकृत ग्रन्थो संपादित करी प्रकाशमां मूकी दीधा हता. तेमना अनुकरणरूपे बीजा पण केटलाय साधुओ पोत-पोताना नामनी जुदी जुदी ग्रन्थमाळाओ प्रकट करवानी स्पर्द्धा करवा प्रेराया. परंतु तेमना जेटली सफळता कोई पण न मेळवी शक्या. तेमनुं संपादन कार्य बधु चोकसाइ भरेलुं अने शुद्धिपूर्ण छे. तेओ बनतां सुधी संपाद्य ग्रन्थनी अनेक प्रतियो मेळववा प्रयत्न करता अने ते उपरथी सारी प्रेसकॉपी करी-करावी, जुदी जुदी प्रतियो साथे पाठभेदादिने सरखावी, उपयोगी जणातां पाठान्तरोने टिप्पणीमां मूकी, सुवाच्य अने सुदृश्य रीते पुस्तको मुद्रित करवानी कळामां कुशळ हता. बीजा बीजा साधुओ द्वारा थएला ते जातना पुस्तकोना मुद्रणमां भाग्ये ज तेवी कुशळता दृष्टिगोचर थशे. तेमना संपादित ग्रन्थोमां 'सभाष्य-सटीक बृहत्कल्पसूत्र' तेमना परिश्रम, कौशल्य अने अध्ययनना एक चिरस्मारक तरीके लेखाशे.

*

प्रवर्तकजी महाराज तथा तेमना उपदेशथी पाटणमां सेठ हेमचन्द मोहनलाल नामना गृहस्थे पोताना पितानी पुण्यस्मृतिमां 'हेमचन्द्राचार्य जैन ज्ञानमन्दिर' नामनुं एक सुन्दर ज्ञानभवन तैयार कराव्युं जेमां पाटणना भिन्न भिन्न स्थानोमां रहेला मुख्य मुख्य ग्रन्थभंडारोने एकत्र गोठववामां आव्या छे. जैन ग्रन्थोना विशाल संग्रहनी दृष्टिए ए ज्ञानभंडार साराय भारतवर्षमां एकमेवाद्वितीय जेवो छे. जैन संप्रदाय सिवाय ब्राह्मण अने बौद्ध संप्रदायना पण केटलाक एवा विशिष्ट ग्रन्थो ए भण्डारोमां सुरक्षित रह्या छे जेमनी प्रतिलिपिओ, भारतमां अन्यत्र क्यांय उपलब्ध थती नथी. हस्तलिखित ग्रन्थोनी प्राचीनतानी दृष्टिए पण पाटणनो ए ग्रन्थसंग्रह अनन्य कोटिनो गणी शकाय तेवो छे.

संवत् १९९५ ना चैत्रवदमां (तिथि ३. ४. ५; ता. ७. ८. ९ सन् १९३९) ए जैन ज्ञानमन्दिरनो उद्घाटन समारंभ करवामां आव्यो. ते प्रसंगे गुजराती साहित्य परिषद्ना उपक्रमे परिषद्ना प्रमुख अने गुजरातनी अस्मिताना अनन्य प्रतीक जेवा साक्षरवर श्रीयुत कनैयालाल

माणेकलाल मुन्शी—जेओ ते वखतनी मुंबईनी कॉंग्रेस सरकारमां गृहमंत्रीना उच्च स्थानपर अधिष्ठित हता—ना अध्यक्ष पणा नीचे, 'हेमचन्द्र सारस्वत सत्र' उजववानी पण योजना करवामां आवी. मुंबई, अमदावाद, वडोदरा. भावनगर विगेरे स्थळेथी गुजरातना अनेक विद्वानो, लेखको अने साहित्यिको ते प्रसंगे उपस्थित थया हता. ३ दिवस ए समारंभ उजवायो अने तेमां अनेक विद्वानोनां व्याख्यानो तेम ज निबन्धवाचन विगेरे थयां. प्रायः दरेक सभामां प्रवर्तकजी महाराज तथा श्री चतुरविजयजी महाराज पोताना समग्र शिष्य परिवार साथे उपस्थित रहेता हता. आ पंक्तिओनो लेखक पण ए प्रसंग उपर पूज्यश्रीना खास आमंत्रणथी, उपस्थित थयो हतो अने प्रसंगने अनुरूप विशिष्ट दृष्टिबिन्दुथी आलेखेलो 'राजर्षि कुमारपाळ' ए नामनो एक निबन्ध पण सभा समक्ष म्हें वांच्यो हतो. प्रसंगोचित सभा आगळ एक अन्य संभाषणद्वारा पाटणना जैन भंडारोना उद्धार अने संरक्षण संबन्धे ए बन्ने ज्ञानोपासक गुरु-शिष्योए वर्षो सुधी जे सतत परिश्रम उठाव्यो अने श्रावकोने ए विषयमां जे प्रेरणात्मक उपदेश आप्यो तेनी पण म्हें केटलीक रूपरेखा प्रदर्शित करी जेथी श्रोताओने ते कार्यनी विशिष्ट कल्पना समजाणी अने ए उभय पूज्य गुरु-शिष्योने पण विशेष आन्तरिक सन्तोष थयो.

पाटणमां ए उत्सव उजवायो तेनी पहेलां, ५—६ महिना पूर्वे ज 'भारतीय विद्याभवन'नी स्थापना थई हती अने ए दिवसोमां एनी केटलीक योजनाओ थोडुं थोडुं मूर्तस्वरूप लई रही हती. भवनना संस्थापक अने संयोजक श्री मुन्शीजीना सादर आमंत्रणने वश थई हुं पण एना घडतरमां जे यथायोग्य सहकार आंपवा प्रेरायो हतो तेनी केटलीक कल्पना प्रवर्तकजी महाराज तथा श्री चतुरविजयजी महाराजने ए समये म्हें आपी हती जे सांभळी बन्ने जण बहु प्रसन्न थया हता. श्रीयुत मुन्शीजीना संबन्धमां, अन्यान्य जैन साधु वर्गनी जेम तेमनो पण एवो अभिप्राय बन्धायो हतो, के मुन्शीजीनुं मानस जैनसंप्रदाय तरफ ईर्ष्याभाव अने तिरस्कारात्मक विचार धरावनारुं होई, एमणे पोतानी कृतिओमां जैन आचार्यो अने जैन व्यक्तिओने इरादापूर्वक क्षुद्रचरित्रवाळी आलेखित करवानो प्रयत्न कर्यो छे. ते संबन्धमां पण म्हें तेमने श्री मुन्शीजी साथे म्हारो जे जातनो अंगत संबन्ध छे अने ए संबन्ध द्वारा एमना मानसनुं म्हने जे निखालस दर्शन थयुं छे ते विशेनी केटलीक हकीकतोनुं स्पष्टीकरण करवाथी, प्रवर्तकजी महाराजना उदार मनने केटलोक संतोष थयो हतो अने मुन्शीजीना विषयमां तेमनो आदरभाव वध्यो हतो; अने तेथी जे वखते मुन्शीजी तेमना दर्शन निमित्ते सागरगच्छना उपाश्रयमां गया ते वखते तेमणे बहु ज प्रसन्न अने उदार मने तेमनी साथे वार्तालाप कर्यो हतो.

पाटणमां उजवाएला ए 'हैमसारस्वतसत्र'ना उत्सव पछी थोडाक ज महिना बाद, एटले सं. १९९६ ना कार्तिक कृष्ण पक्षमां, श्री चतुरविजयजी महाराजनो, थोडाक ज दिवसनी व्याधिना योगे, स्वर्गवास थई गयो अने तेथी ए उत्सव प्रसंगे जे तेमना चरणवन्दन करवानो लाभ म्हने मळ्यो ते म्हारा माटे अन्तिम निवड्यो.

संवत् १९५६ नी सालथी पाटणना जैन भंडारोने सुव्यवस्थित करवानी प्रवृत्ति श्री चतुरविजयजी महाराजे जे आरंभी हती ते सं० १९९६ मां थएला तेमना जीवनना अन्तसमय सुधी—एटले के पूरा ४० वर्षसुधी तेमणे ए ज्ञानोद्धारनी सम्यक् क्रियाप्रवृत्ति चालू राखी हती. आवी रीते एकाग्र भावथी अने एकान्त रूपथी अर्द्ध शताब्दी सुधी सतत ज्ञानोपासनामां निमग्न रहेनार अने अविरत श्रम सेवनार अन्य कोई जैन साधुना जीवननो म्हने परिचय नथी थयो.

प्रवर्तकजी महाराजनुं वय पण ए वखते लगभग ९० वर्षनुं थयुं हतुं. पोतानी हयातीमां ज पोताना आवा सुचतुर, सुशील अने श्रुतनिष्ठ शिष्यनो स्वर्गवास थई जवाथी तेमना समत्वपूर्ण अने निर्द्वन्द्व आत्माने पण आन्तरिक आघात थाय ते स्वाभाविक हतुं. श्री चतुरविजयजी म. ना स्वर्गवास पछी हुं ज्यारे तेमना चरणवन्दन करवा गयो त्यारे तेमणे म्हारी आगळ पोतानी ए आत्मवेदना केटलेक अंशे प्रकट करी हती. त्यारे म्हने सविशेषपणे जणायुं के ते शिष्यवत्सल गुरुवरनो पोताना सुशिष्यना सद्‌गुणो तरफ केटलो सद्‌भाव अने स्नेहानुराग हतो.

प्रवर्तकजी महाराजनी शारीरिक स्थिति वयोमानानुसार स्वाभाविक रीते ज बहुक्षीण थई गई हती अने तेमां आ शिष्यवियोगनुं निमित्त मळ्युं तेथी ते शरीर हवे वधारे दिवस टकी शके तेम नथी एम म्हने स्पष्ट लाग्युं हतुं. एवी अवस्थामां पण तेमणे म्हारी साथे तेटला ज वात्सल्यभावथी थोडी घणी वातचीत करी अने म्हारा तरफथी संपादित थता ग्रन्थो विगेरे विषे पोतानी जिज्ञासा वृत्ति बतावी.

संवत् १९९८ ना आषाढ मासनी सुदी ११ नी पुण्य तिथिए तेमनो पण स्वर्गवास थयो अने एम, ए बन्ने गुरु-शिष्यो थोडा ज समयना वियोग पछी पाछा स्वर्गलोकमां सहवासी थई गया.

आ रीते जो के ए बन्ने साधु पुरुषोनुं स्थूल शरीर मारा चर्मचक्षुने अदृष्ट थयुं छे परंतु मारा मानस चक्षुने तो तेमनी प्रतिकृतिओ सतत तेवी ज देखायां करे छे; एटलुं ज नहि पण अनेक वार म्हने स्वप्नमां पण तेमनां दर्शन थयां करे छे जे भाग्ये ज अन्य व्यक्तिओ विषे हुं अनुभवुं छुं.

हुं म्हारी जातने तेमना प्रकट शिष्य तरीके ओळखाववा के आलेखवा नथी इच्छतो. कारण के म्हारी जीवनचर्या तदनुरूप रही नथी. आचार अने विचारथी हुं वर्तमानमां तद्दन एवुं भिन्न व्यक्तित्व धरावुं छुं जे ए साधुपुरुषोना जीवन अने मानस साथे सर्वथा असंबद्ध अने अननुरूप जेवुं लागे. एवी परिस्थितिमां म्हारी जातने तेमना एक शिष्य तरीके व्यक्त करवी ते हुं एक प्रकारनी तेमनामां रहेला गुरुभावनी आशातना जेवी समजुं छुं. छतां अन्तरथी हुं तेमने गुरुभावे ज नमन करूं छुं, अने ए दृष्टिए ज तेमना विषेनी आ स्मरण-श्रद्धांजलि तेमनी ज्ञानवान् आत्मज्योतिने समर्पण करीने, यत्किंचित् मानसिक आनृण्यानुभव प्राप्त करवा इच्छुं छुं.

चैत्रशुक्ला १, वि. सं. २००५
(दिनांक ३०. मार्च, १९४९)
भारतीय विद्या भवन, बंबई

जिनविजय

धर्माभ्युदय महाकाव्य अने महामात्य वस्तुपाल-तेजपाल

*

ले० — श्रीयुत कनैयालाल भा० दवे

अन्नदानैः पयःपानैर्धर्मस्थानैश्च भूतलम्।
यशसा वस्तुपालेन रुद्धमाकाशमण्डलम्॥ १॥
उपदेशतरङ्गिणी

इतिहास शब्दनो वाच्यार्थ प्राचीन इतिवृत्त एवो थाय छे. परंतु व्यापक दृष्टिये तपासतां ते शब्दना भिन्न भिन्न पर्यायो मालुम पडे छे. तेमां एकलां चरित्रो ज गुंथवामां आवे छे एवी दृढ भावना आजे जनसमाजमां प्रचलित छे पण तेना करतां इतिहास बीजी केटलीये विशिष्ट बाबतो जेवी के धर्म, न्याय, दान, औदार्य, राजधर्म, सच्चरित्र, शील, तप, विवेक, दाक्षिण्य वगेरे लोकोत्तर धर्मोनुं शिक्षण आपे छे. जे इतिहास जनसमाजने कर्तव्यना पाठ न शीखवे तेने साचो इतिहास कही शकाय नहि. तेवा निःसत्त्व इतिवृत्तोनी गणना इतिहासग्रन्थोमां करवाथी उलटुं इतिहासनुं गौरव घटे छे. गुजरातनो मध्यकालीन इतिहास पहेल पाडेला काच जेवो छे. तेना दरेक पासानुं निरीक्षण करतां तेमां जुदा जुदा रंगो भासे छे. सादा शब्दोमां कहीये तो ते एक ज्ञानकोष छे. इतिहासनां केटलांक विशिष्ट लक्षणो तेमां जोवामां आवे छे. राजा अने प्रजाना गौरवान्वित संस्मरणोथी ते समर छे. तेमांथी एक नरशार्दूलना चरित्रनी यशगाथानुं वर्णन करवानो अहीं प्रयत्न करवामां आव्यो छे.

ते चरित्रनायक कोण? जेणे समस्त गुजरातने देवालयमंडित करी हती. पोतानुं समस्त जीवन जे महानुभावे लोककल्याण माटे ज नियोज्युं हतुं. ए दानेश्वरीमां कर्ण अने बलिना अवताररूप हतो. ज्ञातिए वैश्य होवा छतां युद्धकलामां ते समरकेसरी गणातो. राजखटपटमां चाणक्य समान मुत्सद्दी होवा छतां विद्वत्तामां तेणे महाकविनी उपाधि मेळवी हती. ते हतो प्राग्वाटकुलभूषण धर्मधुरंधर सचिवेन्द्र वस्तुपाल—जेणे एकला जैन धर्मनां ज नहि पण शैव, वैष्णव, शाक्त अने मुस्लीम धर्मोनां पण छूटा हाथे धर्मकार्यो कर्यां हतां. तेनुं चरित्र एक ज्ञानसंहिता जेवुं छे जेनुं अनुशीलन अने श्रवण, श्रोता, वक्ता उभयनुं कल्याण साधे छे. एटलुं ज नहि पण मानवजन्मना साफल्यनुं साधन करवानी प्रेरणा करी साचो राह सूचवे छे. तेना साराय जीवनमां धर्म, दान, शील, तप, विवेक, सच्चरित्र, विनय वगेरे उत्तम गुणोनी सुवास प्रसरी रही छे. आवा लोकोत्तर गुणोने लईने तेओ जैन अने जैनेतर समाजमां वधु सन्माननीय बन्या हता. तेमणे राजा अने प्रजानी अनन्य प्रीति मेळवी पोतानुं जीवन धन्य कर्युं छे एटलुं ज नहि पण तेमनां प्रातःस्मरणीय नामोए आजे जनसमाजमां अमरता प्राप्त करी छे.

§१. वस्तुपालविषयक ऐतिहासिक साहित्य

आ महानुभावनुं चरित्र अने तेना सुकृत कार्यो निरूपित करता केटलाय ग्रन्थो आजे उपलब्ध थाय छे. तेमां घणाखरा संस्कृतमां अने बाकीना बीजा गूर्जर भाषामां रचाया छे. आ चरित्रग्रन्थो पैकी केटलाक तेमनी हयातीमां ज रचाया छे जे तेमना आश्रित कविवरो द्वारा तेमणे करेला सत्कार्योनी प्रशंसा करवा लखाया हता एम जणाय छे.

प्रख्यात कवि सोमेश्वरे 'कीर्तिकौमुदी' ग्रन्थ तेमना जीवन अने कवननुं स्तवन करवा रच्यो छे. आ सिवाय 'सुरथोत्सव' अने 'उल्लाघराघव'ना छेल्ला सर्गोमां पोतानी प्रशस्ति साथे वस्तुपाळना जीवनने लगती टूंक हकीकत आपी छे. तेणे बंधावेला गिरनार अने आबू उपरना मंदिरोनी प्रशस्ति रचनार आ ज कवि हतो. तेमां पण वस्तुपालना चरित्र अने सत्कर्मो माटे टूंक नोंध करी छे. बीजा एक अरिसिंह नामक कविए वस्तुपाळना जीवन साथे तेणे करेलां सुकृत कार्योनुं विवेचन करवा 'सुकृतसंकीर्तन' नामक ग्रन्थ रच्यो छे जेमांथी चावडा अने चौलुक्योनो पण केटलोक इतिहास मळी आवे छे. जयसिंह सूरिए 'हम्मीरमदमर्दन' नाटक अने 'वस्तुपाल प्रशस्ति' काव्यो रच्यां छे. तेमां वस्तुपालनी युद्धकुशळता अने हम्मीर साथे थयेल युद्ध प्रसंगने नाटकना रूपमां योज्या छे. आ बधामां नवीन भात पाडतां तेमनां गुरु उदयप्रभसूरिविरचित 'धर्माभ्युदय' अने 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी' काव्यो छे. एमांना 'धर्माभ्युदय' काव्यनुं विस्तृत विवेचन प्रस्तुत लेखमां करवानुं होवाथी तेनो परिचय आगळ उपर विस्तारथी आपवामां आव्यो छे ज. 'कीर्तिकल्लोलिनी' ग्रन्थ एक सर्वोत्कृष्ट काव्य छे. तेनी प्रासादिकता, आलंकारिकता अने पद्यरचना उत्कृष्ट प्रकारना जोवामां आवे छे. 'सुकृतसंकीर्तन'नी माफक तेनी शरुआत वनराजथी करवामां आवी छे. तेमां चावडा अने चौलुक्योनो क्रमबद्ध इतिहास आप्या पछी वस्तुपालवंशवर्णन, वस्तुपाळ-चरित्र अने तेनां धर्मकार्योनी टूंक नोंध आलंकारिक भाषामां रजु करी छे. आ बधां काव्योनी रचना वस्तुपाळनी समकालीन छे एटले तेमनी ऐतिहासिकताना विषयमां शंकाने अवकाश नथी. कदाच प्रशंसात्मक वर्णनोमां अलंकारयुक्त हकीकतो मूकी होय ते स्वाभाविक छे.

बालचंद्रसूरिए 'वसंतविलास' काव्य रच्युं छे जेमां वस्तुपाळनुं जीवनवृत्त अने तेना सत्कार्योनुं विस्तृत वर्णन संस्कारी भाषामां आप्युं छे. वस्तुपाळना जीवन बाद तरत ज रचाएला ग्रन्थोमां आ मुख्य छे. कारण के ते वस्तुपाळना मरणबाद थोडांक ज वर्षोमां रचायो छे. आ सिवाय मेरुतुंगकृत 'प्रबंधचिंतामणि', जिनप्रभरचित 'तीर्थकल्प', राजशेखरकृत 'चतुर्विंशतिप्रबंध'मां पण वस्तुपालना जीवनने स्पर्श करती केटलीक हकीकत नोंधाई छे. छेल्लामां छेल्लुं व्यवस्थित रीते रचायेलुं जिनहर्षकृत 'वस्तुपाल-चरित्र' छे जेमां केटलीक अनन्य हकीकतो सचवाई छे. ते मोटे भागे 'कीर्तिकौमुदी' अने 'चतुर्विंशति-प्रबंध'ना आधार उपर रचवामां आव्युं छे.

गूर्जर भाषामां हीरानंदसूरि, लक्ष्मीसागरसूरि, पार्श्वचंद्र अने समयसुंदर वगेरेए 'वस्तुपाल रासा'ओ रच्या छे जे लगभग संस्कृत काव्य ग्रंथोने अनुरूप छे. वर्तमान युगमां केटलाक विद्वानोए तेमना चरित्रने ऐतिहासिक दृष्टिए अवलोक्युं छे. स्व. चीमनलाल डाह्याभाई दलाले 'सुकृतसंकीर्तन', 'वसंत-विलास', 'हम्मीरमदमर्दन' अने 'नरनारायणानंद'नी प्रस्तावनामां तत्संबंधी विद्वत्तापूर्ण संशोधनो कर्या छे. आ सिवाय स्व. वल्लभजी आचार्ये 'कीर्तिकौमुदी'ना गुजराती भाषांतरनी प्रस्तावनामां, श्री. झवेरी जीवणचंद साकरचंदे 'जैनपत्र'ना अंकमां अने श्री नरहरिभाई परिखे 'मधपूडा'मां वस्तुपाळना जीवन संबंधी लेखो लख्या छे. 'नागरी प्रचारिणी पत्रिका' भा. ४ ना अंक पहेलामां श्री. शिवराम शर्माए "सोमेश्वरदेव और कीर्तिकौमुदी" नामक विवेचनपूर्ण निबंध लख्यो छे. आ बधानो समन्वय साधी श्री मोहनलाल दलीचंद देशाईए 'जैन साहित्यना संक्षिप्त इतिहास'मां वस्तुपालचरित्र अने तेना साहित्यनी सुंदर समालोचना करी छे. आ बधा ग्रन्थोनी हकीकत लगभग एक बीजाने मळती आवे छे. केटलाकमां तेनां सुकृत कार्यो अने वर्णनोनी वधघट जोवामां आवे छे. उपर्युक्त ग्रंथो पैकी घणाखरा बल्के 'धर्माभ्युदय-काव्य' सिवायना बधा ग्रन्थो प्रकाशित थया छे. हवे आ ऐतिहासिक अने धार्मिक दृष्टिबिंदु रजु करतो

'धर्माभ्युदय' ग्रंथ परमपूज्य मुनिवर श्री प्रवर्तक कांतिविजयजीना सुशिष्य–प्रशिष्य मुनि श्री चतुरविजयजी अने मुनि श्री पुण्यविजयजी जेवा विद्वान् साधु पुरुषो द्वारा संपादित थई 'सिंघी जैन ग्रन्थमाला'ना एक मूल्यवान मणि तरीके प्रकाशमां मुकाय छे जे अभिनंदनार्ह छे. एमांथी वस्तुपालना जीवन उपरांत केटलीक अन्य हकीकतो पण जाणवा जेवी मळी शके छे. वस्तुपाळनां अनेक सत्कार्योमां शत्रुंजय अने रैवतकनी संघयात्रा ए महत्त्वनुं धर्मकार्य हतुं. आ यात्रानी केटलीक विशिष्ट हकीकतो 'धर्माभ्युदय' पूरी पाडे छे.

§२. धर्माभ्युदय याने संघपतिचरित्र महाकाव्य

आ महाकाव्य तेना अभिधान अनुसार संघाधिपतिओनां कर्तव्यने लगतां चरित्रो रजु करे छे जेथी समाजना मानस उपर धर्माभ्युदयनी छाप पडे छे. तेनी बीजी विशिष्टता तेमांथी वस्तुपालचरित्रनी सहेज झांखी थवा उपरांत संघपति वस्तुपाळे संघसहित करेल शत्रुंजयतीर्थनी महायात्रानुं व्यवस्थित वर्णन छे. आ आखोय ग्रन्थ शुद्ध संस्कृत भाषामां रचायो छे. तेना कुल पंदर सर्ग अने ५२०० श्लोक छे.[१]

तेनी रचना महाकाव्यनी पद्धतिए करवामां आवी छे. तेनो पहेलो अने पंदरमो सर्ग इतिहासलक्षी छे. तेमां वस्तुपाळवंशवर्णन, वस्तुपाळना कुलगुरुओनो परिचय, वस्तुपाळे करेल संघयात्रानुं वर्णन अने वस्तुपाळना गुरु विजयसेन सूरिना नागेन्द्रगच्छमां थयेल पूर्वाचार्योनी रसिक हकीकत नोंधाई छे. बाकीना सर्गोमां पुण्यपवित्र महापुरुषोनां पौराणिक वर्णनो छे. आ ग्रन्थनो पहेलो अने पंदरमो सर्ग विविध वृत्तोमां रचायो छे. तदुपरांत दरेक सर्गना अंतमां मूकायेला वस्तुपाळना प्रशंसात्मक श्लोको पण जुदा जुदा छंदोमां छे, ज्यारे पौराणिक हकीकतो रजु करता बाकीना सर्गो मोटे भागे अनुष्टुपमां लखाया छे. आ बधा छंदोमां शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, इंद्रवज्रा, वसंततिलका अने मंदाक्रांता मुख्य छे. काव्यनी भाषा प्रासादिक अने सालंकार छे. आखो ग्रंथ अर्थगांभीर्य अने पदलालित्यनी झमक वाळो छे. दरेक सर्गना अंते वस्तुपाळनी प्रशंसा करता एक बे श्लोको मूकवामां आव्या छे जे वस्तुपाळनुं अप्रतिम गौरव प्रदर्शित करे छे. आ पद्धति 'सुकृतसंकीर्तन', 'नरनारायणानन्द' अने 'वसंतविलास'कारे पण अखत्यार करी छे. आ महाकाव्यना केटलाक श्लोको 'नरनारायणानन्द', 'उपदेश-तरंगिणी' अने 'चतुर्विंशतिप्रबंध'मां उद्धृत थया छे.[२] वस्तुपाळ जेवा कविवरे पोताना ज काव्यमां 'धर्माभ्युदय'ना केटलाक श्लोकोने स्थान आपी ते ग्रंथनुं महत्त्व अद्वितीय होवानुं जाहेर कर्युं छे. आथी वस्तुपालना हृदयमां आ ग्रन्थ माटे अनन्य सद्भाव हतो एम पण जणाय छे. सत्पुरुष पोतानी श्लाघा समुखे करे ए अयोग्य लेखाय ए न्याये वस्तुपाळे गुरुनी उक्तिओ मूकी हशे एम साधारण अनुमान थाय छे. बीजा कोई कविनी तेवी उक्तिओ नहि ग्रहण करतां गुरुना ज श्लोको केम दाखल कर्या ए प्रश्नना समर्थनमां एम कही शकाय के आ ग्रन्थोक्त गुरुदेवनी उक्तिओए वस्तुपाळना मानस उपर बहु प्रभाव पाड्यो हतो जेनो सचोट पुरावो 'धर्माभ्युदयकाव्य'मांथी उद्धृत करेल गुरुप्रोक्त उक्तिओ आपे छे. आ ग्रन्थनुं मुख्यनाम 'संघपतिचरित्र' छे पण तेमां धर्मनो अभ्युदय साधनारां, धर्म उपर प्रकाश वेरनारां

---

१ प्रत्येकमत्र ग्रन्थाग्रं विगणय्य विनिश्चितम्। द्वात्रिंशदक्षरश्लोकद्विपञ्चाशच्छतीमितम् ॥

२ जुओ 'नरनारायणानंदमहाकाव्य'ना सर्ग २,८,१० ना अंत्य श्लोको तथा 'चतुर्विंशतिप्रबंध' अने 'उपदेशतरंगिणी'मां संग्रहायेला 'धर्माभ्युदयकाव्य'ना श्लोको.

वस्तुपाळना धर्मिक सत्कर्मोनुं विवरण रजु करायुं होई तेनुं अपर नाम 'धर्माभ्युदय महाकाव्य' छे एवो अभिप्राय ग्रन्थकार धरावे छे.[1]

§ ३. ग्रंथप्रयोजन

आ ग्रंथनुं समुत्थान केवा कारणने लई थयुं हतुं ते माटेना खतंत्र उल्लेखो कर्ताए रजु कर्या नथी. वस्तुपाळनो अनन्य धर्मप्रेम सुप्रसिद्ध छे. जगतनी व्यामोह भावनानुं भान तेने जीवननी शरुआतमां ज थयुं हतुं. असार संसारनी प्रलोभनजनक अने वंचक भावनाओथी दूर रहेवा तेनुं हृदय हमेशां प्रयत्न करतुं. मनुष्यजन्मनुं साचुं श्रेय जगकल्याण अने धर्माचरणमां ज छे एवो गुरुद्वारा मळेलो अमूल्य उपदेश तेनी रगेरगमां वहेतो हतो. सत्त्वशुद्ध भावनाओना प्रतापे तेओ सदाकाळ जीवनसाफल्यनो सर्वोत्कृष्ट मार्ग श्रवण, मनन, सत्समागम अने अनुशीलन द्वारा मेळववा प्रयत्न करता हता. एक वखत वस्तुपाळे पोताना कुळगुरु विजयसेनसूरिने जिज्ञासापूर्वक मनुष्यजन्मनी सार्थकतानुं साधन पूछ्युं हतुं.[2] गुरुये तेनो जवाब टूंकमां ज आपतां धर्मनां गूढ तत्त्वो दान, शील, तप अने भावना(प्रभावना)मां समायेला होवानुं निदर्शन करतां भावनानी प्रधानता दर्शावी. परंतु वस्तुपाळना हृदयनुं समाधान थयुं नहि. मंत्रीश्वरना हृदयमां छुपायेली आत्मकल्याणनी उत्कट भावना जोतां गुरु श्री विजयसेनसूरिये फरीथी ते ज हकीकतने पूरता विवेचन सह वस्तुपाळने समजावतां कह्युं के, पुण्यकार्यो करनार मनुष्य स्वच्छ बुद्धि अने परोपकार द्वारा पोतानुं जीवन धन्य बनावे छे. कल्याणकारी उन्नत भावना द्वारा जगत्कल्याणकारी प्रभावना साधी शकाय छे. वधुमां ऋषिप्रणीत भावनानां प्रशस्य अंगो निरूपित करतां अष्टाह्निका महोत्सव, रथयात्रा अने तीर्थयात्रानो उल्लेख करी सर्व सुकृत कार्योमां ससंघ तीर्थयात्रा करवानुं भारपूर्वक जणाव्युं. त्यार बाद तीर्थयात्राविधि, तेना नियमो, संघपतिए पाळवानां व्रतो अने धर्मकर्मोनुं सशास्त्र वर्णन करतां संघपति बनी तीर्थयात्रा करवानो आदेश आप्यो. एटलुं ज नहि पण पूर्वकाळमां जे धर्मद्रष्टा महापुरुषोए यात्राओ अने धर्मकार्यो कर्यां हता तेना यथास्थित विवेचनो कर्यां अने ते ज प्रमाणे धर्मशास्त्रकारोये निर्दिष्ट करेल तीर्थयात्रा विधिसह ससंघयात्रा करी समाजमां नवीन आदर्श पेदा करवा वस्तुपाळने खास उपदेश आप्यो.

आथी ग्रन्थप्रयोजननुं मुख्य कारण जनसमाजमां धर्माचरणनी शुद्ध भावना पेदा करवा माटेनुं ज हतुं जेने आ ज ग्रंथना केटलाक श्लोकोथी पुष्टि मळे छे.[3] आ ज ग्रन्थकारे वस्तुपाळनुं वंशवर्णन अने सुकृत कार्योनी भव्य नोंध रजु करतुं 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी' नामक काव्य सर्वोत्कृष्ट भाषामां रच्युं छे, छतां फरीथी ते ज चरित्रने विशिष्ट कारण सिवाय कर्ता पुनः प्रतिपादित करे तेम मानी शकाय नहि. वळी 'धर्माभ्युदय काव्य', तेनुं कथासाहित्य, अने तेमां समाएला धार्मिक श्लोक वगेरेनो विचार करतां आ ग्रन्थ धर्मप्रचारना शुभ उद्देशना कारणे अने वस्तुपाळनी तीर्थयात्रानुं ऐतिहासिक वर्णन करवा माटे रचवामां

---

१ सङ्घपतिचरितमेतद्, कृतिनः कर्णावतंसतां नयत । श्रीवस्तुपालधर्माभ्युदयमहो महितमाहात्म्यम् ॥
धर्माभ्युदयकाव्य. सर्ग १, श्लो. १७.

२ कदाचिदेष मन्त्रीशः, कृतप्राभातिकक्रियः । गत्वा पुरो गुरोस्तस्य, नत्वा विज्ञो व्यजिज्ञपत् ॥
....
तदत्र कारणं किञ्चिदभिरूपं निरूप्यताम् । कारणानां हि नानात्वं, कार्यभेदाय जायते ॥
धर्माभ्युदय. सर्ग १, श्लो. २६–२९

३ एतत् सुवर्णरचितं, विश्वालंकरणमनणुगुणरत्नम् ।
संघाधीश्वरचरितं, एतदुदितं कुरुत हृदि सन्तः ॥ धर्माभ्युदय. सर्ग १५, ४७.

आव्यो हतो ए स्पष्ट छे. ग्रंथनी फळश्रुति पण तेवो ज अभिप्राय व्यक्त करे छे. कर्ता पोते ज आ महाकाव्यने यश अने धर्मरूप शरीरवाळुं तेम ज विश्वानंद लक्ष्मीनो प्रकाश करनारुं सूचवे छे[1], तेथी ग्रंथकारनो उद्देश ऐतिहासिक हकीकतोने धार्मिक दृष्टिए प्रतिपादित करवानो पण जणाय छे. तेना ऐतिहासिक विधानो केटलीक नक्कर हकीकतो पूरी पाडे छे. आश्रित कवियो केटलीक वखत पोताना आश्रयदातानी प्रशंसा करतां अतिशयोक्ति वापरे छे. परंतु आ काव्यमां तेवा प्रयोगो मूकवामां आव्या होवानुं लागतुं नथी. तेथी ऐतिहासिक दृष्टिये पण आ ग्रन्थ महत्त्व धरावे छे.

§ ४. वस्तुपालवंशवर्णन

ग्रन्थनी शरुआतमां कर्ता देवगुरुनुं मंगळ स्तवन करी ग्रन्थनुं नामाभिधान व्यक्त कर्या बाद, पोताना पूर्ण भक्त अने जिनशासनना परम अनुरागी वस्तुपाळनी ओळखाण आपतां तेमना पूर्वजोनो टूंक परिचय नोंधे छे. आज कर्ताये पोताना 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी' काव्यमां वस्तुपाळ अने तेना पुरोगामी वंशधरोनुं भव्य वर्णन करता अढार श्लोको रच्या छे; ज्यारे आ महाकाव्यमां ते पांच ज श्लोकोमां समेटी दे छे. ग्रंथकार आ ग्रन्थने महाकाव्य तरीके जाहेर करे छे अने महाकाव्यना नियम मुजब चरित्रनायकनुं विवेचन विस्तारथी करवुं जोइये छतां सूरिश्रीये तेने संक्षेपमां मूकवुं उचित मान्युं छे. तेनुं कारण एम लागे छे के आ महाकाव्य वस्तुपालनी कीर्ति अमर करवाना कारणथी रचवानो ग्रन्थकारनो उद्देश न हतो, पण जनसमाजने ते द्वारा उपदेश आपी तेना जेवां सत्कर्मो करवानी प्रेरणा उत्पन्न करवानो ज हतो. आथी सूरिश्रीए, धार्मिक वस्तुनुं प्रधान विवेचन करवाना आशयने लई वस्तुपालना पूर्वजोनुं कीर्तिगान विस्तृत रीते आ ग्रन्थमां नहि नियोज्युं होय एम मानुं छुं. छतां तेना आदिपुरुषथी वस्तुपाळ सुधीना महानुभावोनी योग्य पिछान थोडा शब्दोमां पण संपूर्णतः आपी छे. वस्तुपालचरित्रवर्णन अने तेनां सुकृत कार्योनी आलोचना करवा लखायेला 'सुकृतसंकीर्तन', 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी,' 'कीर्तिकौमुदी' अने 'वसंतविलास' वगेरे काव्योमां तेमनुं वंशवर्णन भभकदार भाषामां रजु करायुं छे ज्यारे अहींआ ग्रंथकार एक ज श्लोकमां ते बधी हकीकत जाहेर करतां कहे छे के "प्राग्वाट गोत्रमां अणहिलपुर नामक नगरने विषे चंडपनो पुत्र चंडप्रसाद थयो. जेनाथी सोम अने तेनाथी आसराज पुत्र थयो, जे कालकूटने भक्षण करनार श्रीकंठ(रुद्र)ना कंठस्थळ विषे रहेल विषज मळना नाशकर्ता नवीन अमृत जेवा यशवाळो थयो[2]." कवि टूंकमां पोताने कहेवानुं बधुं समजावी दे छे. "ते आसराजथी लक्ष्मीना धामरूप कुमारदेवीना कुक्षिसरमां वस्तुपाल नामक पुत्र थयो. तेमना अग्रज (मोटा भाई) मल्लदेव अने अनुज (नाना भाई) तेजपाल नामक भ्रातृओ थया[3]". त्यार बाद तेओए मंत्रीश्वरनी मुद्रा केवी रीते प्राप्त करी तेनो पूर्व परिचय आपतां कवि लखे छे के ते समयमां चौलुक्यकुलचंद्र लवणप्रसादना कुलने उज्ज्वल करनार वीरधवल देव राज्यधुराने धारण करता हता. गुजरातना प्राचीन पाटनगर अणहिलपुरनो संस्थापक वनराज हतो ते आख्यायिकाने अनुसरी आ ग्रंथकारे पण अणहिलपुरने आदिराज वनराजनी कीर्तिप्रभा जेवुं जणाव्युं छे. वस्तुपाळमां उत्तम प्रकारना सात 'वि'कारो हता तेनी नोंध लेतां सूरिश्री कहे छे के "विभुता,

---

१ आकल्पस्थायि धर्माभ्युदयनवमहाकाव्यनाम्ना यदीयम् ।
विश्वस्याऽऽनन्दलक्ष्मीमिति दिशति यशो-धर्मरूपं शरीरम् ॥–पंचदशसर्गान्ते

२ श्रीमत्प्राग्वाटगोत्रेऽणहिलपुरभुवश्चण्डपस्याङ्गजन्मा, जज्ञे चण्डप्रसादः सदनमुरुधियामङ्गभूस्तस्य सोमः ।
आसाराजोऽस्य सूनुः किल नवममृतं कालकूटोपभुक्तश्रीकश्रीकण्ठकण्ठस्थलमलविपदुच्छेदकं यद्यशोऽभूत् ॥ १८ ॥

३ सोऽयं कुमारदेवीकुक्षिसरःसरसिजं श्रियः सदनम् । श्रीवस्तुपालसचिवोऽजनि तनयस्तस्य जनितनयः ॥ १९ ॥
यस्याग्रजो मल्लदेव, उतथ्य इव वाक्पतेः । उपेन्द्र इव चेन्द्रस्य, तेजःपालोऽनुजः पुनः ॥ २० ॥–सर्ग १.

विक्रम, विद्या, विदग्धता, वित्त, वितरण (दान), विवेक वगेरे 'वि'कारो=विशिष्ट गुणो वस्तुपाळमां होवा छतां तेनामां 'विकार' (दुष्टभाव) न हतो[1]. वस्तुपाळ नाम 'व' थी शरु थाय छे ते आदि शब्दनो सुमेळ साधी कर्ता ते ज शब्दमां जुदा जुदा गुणोनुं दिग्दर्शन करावे छे. आवी ज वर्ल्के आने मळती एक उक्ति वस्तुपाळना कवि सोमेश्वरे 'अर्बुदप्रशस्ति'मां रची छे, जेमां कवि कहे छे के 'वंश, विनय, विद्या, विक्रम अने सुकृतकार्योमां वस्तुपाळ समान कोई पण पुरुष क्यांय मारी दृष्टिये आवतो नथी'[2]. आ प्रमाणे ग्रंथरचयिता धर्मग्रन्थने अनुकूळ वस्तुपाळनुं वंशवर्णन टूंकमां पण अलंकारसंयोजन साथे नोंधी तेनी मुख्य मुख्य हकीकतोने आलेखे छे.

§५. संघपति अने तेना धर्मो

धर्माचरणना मुख्य अंगोमां तीर्थयात्रा ए आवश्यक अंग मनाय छे. दरेक धर्ममां तीर्थयात्रानुं महत्त्व दर्शाविलुं छे. हिंदुधर्मनां घणां खरां पुराणोमां तीर्थमाहात्म्यनां भारोभार वर्णनो जोवामां आवे छे. आ सिवाय मुस्लीम, पारसी, क्रिश्चियन वगेरे बीनहिन्दु धर्मोमां पण तीर्थयात्रानां विवेचनो लखाया छे. जैन धर्मशास्त्रकारोए पण तीर्थयात्रानुं अपूर्व महत्त्व पोताना धर्मग्रन्थोमां नोंध्युं छे एटलुं ज नहि पण धर्मनां सर्वोत्कृष्ट साधनोमांनुं ते एक होवानुं भारपूर्वक सूचव्युं छे. धर्मद्रष्टा विजयसेनसूरिए वस्तुपाळने धर्मोपदेश आपतां तीर्थयात्रा करवानो अप्रतिम आदेश आप्यो हतो एम आगळ जणावी गया छीए. केवळ मोजशोख अने विविध शहेरोनी शोभा निहाळवामां ज तीर्थयात्रानुं कर्तव्य पूर्ण थाय छे एवो भ्रामक व्यवहार आजना समयमां जोवामां आवे छे पण साची रीते ते मान्यता बराबर नथी. जैन अने हिन्दु-धर्मोमां यात्राविधिनां स्वतंत्र प्रकरणो लखायां छे, जेमां यात्रिके पाळवाना नियमो, व्रतो, दानो अने आचारधर्मोनुं खास शिक्षण आपवामां आव्युं छे. पण जैन धर्मशास्त्र तो तेथी पण आगळ वधी तीर्थ-यात्रा करवा जतां पोतानी साथे हजारो मनुष्योने लई मोटो संघ काढी ससंघ यात्रा करवानुं अद्वितीय माहात्म्य रजु करे छे. आवी उदात्त भावनानुं दर्शन जैन धर्मना जनकल्याणकारी उन्नत विचारोने यशकलगी अपावे छे. कारण तेमां संघपति पोताना खर्चे हजारो मानवोने तीर्थयात्रानो अमूल्य ल्हावो लेवरावी अक्षय पुण्यनी ल्हाण आपे छे. आ उपरांत आवी ससमूह संघयात्राना विधायके पाळवाना नियमो, व्रतो, दानो अने आचारधर्मोने असिधाराव्रतनी माफक चुस्तपणे पाळवानो आदेश जैन शास्त्रो आपे छे. अने ते प्रमाणे व्रताचरण करनारने ज संघपति बिरुद आपवानुं धर्मशास्त्रो कहे छे. तेमां जणा-वेला संघपतिना धर्मो एक साचा आत्मसंन्यास ग्रहण करनार योगीने अनुरूप छे. एमां लोककल्याणनी उदात्त भावनाओ ठेर ठेर जोवामां आवे छे.

विजयसेनसूरिये तीर्थयात्राविधि अने संघपतिनां कर्तव्योने विस्तृत रीते आ ग्रन्थमां आलेखतां कह्युं छे के—संघपतिपणुं अत्यंत दुर्लभ छे. जे मनुष्य संघपति बनी तीर्थाभिवंदन करे छे तेने धन्य छे. पूर्वना पुण्ययोगे आत्मउद्धारक संघपतिपणुं प्राप्त थाय छे. संघपतिए सौथी प्रथम गुरुनी आज्ञा लई पूर्ण उत्साह साथे संघप्रस्थाननुं मुहूर्त नक्की करवुं. पोतानी साथे संघयात्रामां आववा माटे साधर्मिकोने बहुमानपुरःसर आमंत्रणपत्रिकाओ मोकलवी. तेमने वाहन वगेरेनी व्यवस्था करी आपवी. जलोपकरण, छत्र, दीपधारण करनारा (मशालचीयो), धान्य, वैद्य, दवाखानुं, चंदन, अगर, कर्पूर, केसर, वस्त्र

---

१ विभुताविक्रमविद्याविदग्धतावित्तवितरणविवेकैः । यः सप्तभिर्वि-कारैः कलितोऽपि बभार न विकारम् ॥ सर्ग १,२३,

२ अन्वयेन विनयेन विद्यया विक्रमेण सुकृतक्रमेण च । क्वापि कोऽपि न पुमानुपैति मे वस्तुपालसदृशो दृशोः पथि ॥
—सोमेश्वरकृत अर्बुदप्रशस्ति ।

वगेरे मार्गमां उपयोगी तेम ज जिनार्चनादिमां उपयोगी सामग्री तैयार करी साथे लेवी. शुभ मुहूर्ते पोताना इष्टदेवने पुण्यपवित्र तीर्थजळ वडे स्नान करावी तेमनी विविध उपचारोवडे पूजा रचवी तेमनी सामे बेसी गुरूपदेश प्रमाणे संघपतिदीक्षाने ग्रहण करवी. दिक्पाळोने मंत्र साथे बलिप्रदान करवुं अने पुष्प, वस्त्रो, तथा मंत्रादिकवडे पूजित रथमां प्रभुने पोते पधराववा. गुरुने आगळ करी ससंघ चैत्यवंदन करवुं. क्षुद्रोपद्रवोनो नाश करवा कवच, मंत्र, अस्त्रप्रयोगो वगेरेने गुरुसन्निध अभिमंत्रण करी साथे राखवा अने जयध्वनि मंगलध्वनि करता वाजते गाजते शहेरमांथी नीकळी नगरनी नजदीकमां ज मंगलप्रस्थान करवुं. पछी विविध स्थानोथी यात्रा करवा माटे आवता साधर्मिकोने धन, वाहन, वगेरेनी सहाय आपी सत्कार करवो. साथे आवेला बंदी (भाट, चारण वगेरे), गायक (गायन-स्तवन करनारा) अने महात्माओने वस्त्र, भोज्य, द्रव्य वगेरेथी सत्कारवा. मार्गमां आवतां चैत्योनुं पूजन करवुं अने खंडित होय तेनो जीर्णोद्धार करावववो. चैत्य वगेरेनो वहीवट करनार साधर्मिकोनुं वात्सल्य अने वहिवटनी तपास करवी. दीनोने दान अने भयवाळाओने अभय प्रदान आपी बंदी (केदी) मनुष्योने बंधन मुक्त करवा. पंकमग्न (कादवमां खुंची गएलां) शकटो (गाडाओ) ने बहार कढाववा, भांगी गयां होय तेने पोताना शिल्पीओ पासे तैयार कराववां. क्षुधितोने अन्न, तृषितोने जळ, व्याधिग्रस्तोने औषध, अने श्रमनिःसहोने वाहन वगेरेनो बंदोबस्त करी आपवो. पोते ब्रह्मचर्य, तप, शम वगेरे धर्मोनुं यथोक्त पालन करवुं. क्रम प्रमाणे आवतां तीर्थोमांथी पुष्पाधिवासित पवित्र जळना घडाओ भरी लेवा अने त्रैलोक्यपति जिनभगवाननो स्नात्रपूजामहोत्सव रचवो. तेवा महोत्सवोमां दूध, दहीं, कर्पूर वडे पंचामृत स्नात्र अवश्य करवुं. प्रभुने चंदन, कर्पूर, कस्तूरी वगेरेनु विलेपन करवुं. स्वर्णाभरण, पुष्पमाळा अने वस्त्रादिक पदार्थो अर्पण करी अगरु, चंदन आदि सुगंधि द्रव्योनो धूप आपवो. कर्पूरनी आरात्रिक करी पुष्पांजलि अर्पवी अने विविध साधन सामग्री साथे चैत्यवंदन-देववंदन करवुं.

मालाधारण अने मुखोद्घाटन महोत्सव वखते देव-द्रव्यनी वृद्धि माटे तेमां स्वशक्त्यनुसार द्रव्य कोशागारमां अर्पण करवुं अने गद्गद्वाणी वडे दीनता दर्शावी प्रभुनुं अंतःकरणपूर्वक शुद्ध भावथी स्तवन करवुं. आम प्रभुना पूजन अर्चन कार्यो करतां तीर्थयात्रा करी तीर्थाधिराजनुं ध्यान करतां करतां शुभ मुहूर्ते नगरप्रवेश करवो अने प्रभुने घेर पधराववा. घेर आवीने धर्मबंधुओ, मित्रवर्यो, पौरजनो सहित श्रीसंघनुं भोजनादि वडे साधर्मिक-वात्सल्य करवुं. सूरिश्री वधुमां कहे छे के—संघपूजा ए महादान छे अने ए भावयज्ञ गणाय छे. परोपकार, ब्रह्मव्रताचरण, यथाशक्ति तप अने अनाथोने दान ए चार महास्थानोनी पुण्यानुबंधी पुण्यलक्ष्मीने संघपतिए आराधवी जोइए. जे भव्य मनुष्य उपर्युक्त प्रकारे व्रतनियमसहित ससंघ तीर्थयात्रा करे छे ते सौभाग्य अने भाग्यवानने संघपतित्वरूप लक्ष्मी पोते ज वरे छे. तीर्थयात्रानुं आवुं अद्भुत वर्णन पुण्ययशोभिवृद्धि माटे कोने आकर्षतुं नथी ? आवा ज वर्णनो 'ज्ञाताधर्मकथा', 'व्यवहारसूत्र' अने बीजां अनेक जैन धर्मशास्त्रोमां लखायां छे. तेमांथी मनुष्य स्वकर्तव्यना पाठ शीखी शके छे. एटलुं ज नहीं पण जनकल्याणकारी उदात्त भावनाना सचोट पुरावाओ पूरा पाडे छे. वस्तुपाळे आवुं ज संघपतिव्रत धारण कर्युं हतुं जेनी सविस्तर आलोचना हवे पछी करवामां आवनार छे.

§ ६. प्राक्कालीन संघपतिओ अने यात्रिको

ससंघ यात्रा करवी, तेने उचित धर्मो आचरवा, पोतानी सल्लक्ष्मी उपरनो मिथ्यामोह त्याग करी तेने आवा सत्कार्योमां नियोजवी ए एक दुष्कर कार्य छे. तेमां तप, दान, दया, औदार्य, श्रद्धा अने

दीनता वगेरे उत्तम गुणोने खास करीने पचाववा पडे छे. आपणां पंचमहाभौतिक शरीरमां रहेला षड्रिपुओ (काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद अने मत्सर) उपर्युक्त गणावेला सात्त्विक गुणोना दुश्मनो छे. आजना भौतिक वादमां ते षड्रिपुओने परास्त करवा ए साधारण कार्य नथी. जो के सात्त्विक गुणोनो प्रादुर्भाव थतां आ महारिपुओ आपोआप चाल्या जाय छे. पण तेवा दैवी गुणोने हृदयमां स्थिर करवा ते असाधारण कार्य छे. सदाचरण, सत्समागम, पूर्वकर्म अने प्रभुनी संपूर्ण सहाय होय तो ज मनुष्य ते कार्यमां सफळता मेळवे छे. विजयसेनसूरिए ते सत्यने सुंदर रीते समजावतां वस्तुपाळने अमूल्य उपदेश आप्यो हतो, जेमां संघपति अने तेना धर्मोनी आचरणा करता प्राक् काळमां आवां सत्कर्मो करनारा जे जे दैवी पुरुषो थया छे तेमनां यथोचित वृत्तांतो रसिक भाषामां सूरिश्रीए रजु कर्यां छे. ते बधी हकीकत सविस्तर रीते आपतां तो आखुं एक स्वतंत्र पुस्तक थवा संभवे तेथी तेओनो टूंक परिचय आपीने ज अहीं संतोष मानवो पडे छे.

§७. शत्रुञ्जयतीर्थमाहात्म्य

शत्रुंजय तीर्थनी ऐतिहासिकता ठेठ पुराणकाळ सुधी लई जवामां आवे छे. तेनां जुदां जुदां एकवीस नामो छे. त्यां अनेक दैवी पुरुषो, चक्रवर्तिओ, सिद्धो, मुनिओ अने नृपतिओए आवी तीर्थयात्रानुं महत्पुण्य संपादन कर्युं हतुं. अहीं युगादीशे तप कर्युं हतुं. ऋषभ, नेमीश्वर वगेरे अर्हतोए अहीं निवास कर्यो हतो. भरतेश्वरे आ पुण्यगिरि उपर तीर्थाधिरोहण करी जिनाधीशनुं चैत्य बंधाव्युं हतुं. ते ज रीते इक्ष्वाकुवंशीय सगर राजाए पोताना पूर्वजोना उद्धार माटे आ महातीर्थनी यात्रा करी तेनो जीर्णोद्धार कराव्यो हतो. त्यार बाद ते ज वंशमां थयेल रघुकुलतिलक रामचंद्रे रावणनो संहार करी आ सर्वश्रेष्ठ तीर्थनी यात्राए आवतां जिनप्रभुनुं चैत्य बंधाव्युं अने तेनो समुद्धार कर्यो. कुरुकुलनो विनाश करनार पांडवोए पण विमलाचलनी यात्रानो परम लाभ प्राप्त कर्यो हतो. आ सिवाय आ सर्वतीर्थना सुप्रसिद्ध यात्रिकोमां नमि-विनमि वगेरे महर्षिओ, द्राविड, वालखिल्यादि नृपो, जयरामादि राजर्षिओ, नारदादि मुनिवरो, प्रद्युम्न, सांब प्रमुख कुमारो, आदित्ययशा तथा सगरादि राजवीओ, अने भरतना पुत्र शैलक, शुक वगेरे मुख्य हता. आ तीर्थनो अनेक वखत उद्धार थयो छे. 'विविधतीर्थकल्प' अने 'सुकृत-कीर्तिकल्लोलिनी'मां ते बधा तीर्थोद्धारकोनी नोंध लेतां संप्रति, विक्रमादित्य, सातवाहन, पादलिप्त, आमदत्त, भरत, सगर, दाशरथि, जावडि, शीलादित्य, अने वाग्भटनां नामो जणाव्यां छे.[१] मधुमती-(महुवा)मां जन्म लेनारे महानुभाव श्रेष्ठी जावडे अहीं घणुं ज द्रव्य धर्मकार्योमां वापरी ज्योतिरूप जिनबिंबनी प्रतिष्ठा करी हती. ते विक्रमादित्य पछी १०८ वर्ष बाद थयो हतो एम जिनप्रभसूरिए उल्लेख करी त्यां जिनबिंबनी प्रतिष्ठा कर्यानी नोंध लीधी छे.[२] वलभीपति शीलादित्ये आ गिरिराज उपर जिनालय बंधाव्युं हतुं. गूर्जरेश्वर सिद्धराजना मंत्रिवर्य आशुके आ पवित्र नगाधिराज तीर्थनी यात्रा करी पोतानी अनन्य भक्ति प्रदर्शित करवा नेमिनाथनुं मंदिर बंधाव्युं एटलुं ज नहि पण त्यां आवनारा यात्रिकोनी तृषा शांत करवा एक भव्य वापिका (वाव)नुं स्थापत्य कराव्युं हतुं.

१ (१) सम्प्रतिर्विक्रमादित्यः, सातवाहनवाग्भटौ । पादलिप्ताऽऽमदत्ताश्च तस्योद्धारकृतः स्मृताः ॥ ३५ ॥
—शत्रुंजयतीर्थकल्प.

(२) अस्मिन्नाभिभुवः प्रभोस्त्रिभुवनश्रेष्ठी स चक्रे पुरा चैत्यं श्रीभरतः परे तु सगरक्ष्मापालमुख्या व्यधुः ।
देवो दाशरथिः पृथासुतपतिः प्राग्वाटभूर्जावडिः शैलादित्यनृपः स वाग्भटमहामन्त्री च तस्योद्धृतिम् ॥ १६६ ॥
—सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी.

२ अष्टोत्तरवर्षशतेऽतीते श्रीविक्रमादिह । बहुद्रव्यव्ययाद् बिम्बं जावडिः स न्यवीविशत् ॥ ७१ ॥
—विविधतीर्थकल्पे शत्रुंजयतीर्थकल्प.

गूर्जरेश्वर सिद्धराजे आ तीर्थना पूजन, अर्चन माटे बार गामो आप्यां हतां. सिद्धराज पछी गादी उपर आवनार सोलंकीकुलभूपाल कुमारपाळे तथा तेना मंत्री उदयने आ तीर्थनी यात्रा करी अहीं अनेक धर्मकार्यो कर्यां हतां. उदयन पुत्र वाग्भटे आ महान् विमलाचल उपर नाभि प्रभुनुं नूतन मंदिर विशाळ शिला अने कपिशीर्षकोथी शोभता कोट सह बंधाव्युं हतुं. अने ते पवित्र महातीर्थनी नजदीकमां कुमारपुर वसाव्युं जेनी मध्यमां नीलमणियुक्त पार्श्वजिनबिंबनी स्थापना करायेल त्रिभुवन विहार बंधाव्यो तेम ज ते नगरनी पासे प्रभुना पूजन, अर्चन माटे पुष्प वाटिका करावी हती. आ प्रमाणे आ पुण्यपावित तीर्थनी यात्रानो अमूल्य लाभ देवो, महर्षिओ, चक्रवर्तिओ, नृपतिओ, मंत्रिओ, अने लक्ष्मीधरो वगेरे अनेक महापुरुषोए प्राप्त कर्यो हतो एम ग्रन्थकारे विस्तारथी नोंध्युं छे.[1] आनी संक्षिप्त नोंध आ ज ग्रन्थकारे पोताना 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी' काव्यमां लीधी होवानुं आगळ जणावी गया छीये. ए वस्तुपालना पिता आसराजे आ तीर्थाधिराजनी यात्रा करी हती एम 'वसंतविलास'मां बालचंद्रसूरिए जणाव्युं छे. ते समये वस्तुपाल पण साथे हता. आवा महान तीर्थाधिराजनी ससंघ यात्रा करवानी अद्वितीय प्रेरणा वस्तुपालने विजयसेनसूरिए करी हती जेथी तेमणे धर्मशास्त्रना नियमानुसार संघपतिनी दीक्षा गुरुपासेथी ग्रहण करी विमलादितीर्थनी पवित्र यात्रानुं सौभाग्य प्राप्त कर्युं हतुं. वस्तुपाळ पछी पण समराशाह अने पेथडशाहे आ भव्य तीर्थनी यात्रा अने जीर्णोद्धार कर्यांना उल्लेखो 'समररासु', 'नाभिनंदनजिनोद्धार प्रबंध' अने 'पेथडरास' उपरथी जणाय छे.[2]

§८. वस्तुपालनी ससंघ यात्रा

गुरुना आदेश मुजब वस्तुपाले संघाधिपति बनी शत्रुंजयनी महायात्रा करी हती. तेणे कुल एकंदर तेर यात्राओ हरी कती एम अनेक प्रमाणोथी जणायुं छे.[3] तेमां पोताना पिता आसराज साथे संवत १२४९ अने १२५० मां, तथा पोते संघपति दीक्षा धारण करी सं. १२७७,१२९०,१२९१, १२९२ अने १२९३ मां शत्रुंजय तथा गिरनार बन्नेनी यात्राओ करी हती. ज्यारे एकला विमलाचळ (शत्रुंजय)नी परिवार साथे सात यात्राओ सं. १२८३,८४,८५,८६,८७,८८,८९ मां अनुक्रमे नियोजी हती.

आ बधा यात्रा महोत्सवोना जुदा जुदा विवेचनो तेमनुं जीवनचरित्र आलेखता ग्रंथोमां व्यवस्थित रीते नोंधाया नथी. आ ग्रन्थ उपरांत 'सुकृतसंकीर्तन', 'कीर्तिकौमुदी' अने 'वसंतविलास काव्य'मां तीर्थयात्रानां वर्णनो आपेलां छे.[4] पण ते कई कई यात्रानां वर्णनो छे तेनो स्पष्ट निर्देश कर्यो नथी. वसंतविलासमां वर्णन करेल यात्रावर्णन तेनी छेल्ली सं. १२९३नी यात्रानुं वर्णन होवानुं लागे छे; ज्यारे धर्माभ्युदय,

१ जुओ आ ज ग्रन्थनो सर्ग ७, श्लोक ६७ थी ८३. विशेष माटे जुओ 'पुरातनप्रबंधसंग्रह'मां पान ५८ उपर श्लोक १५८ थी १६१.

२ समररास (गा. ओ. सी. छपायेल प्राचीन गुर्जरकाव्य संग्रह), मंडलीककृत पेथडरास तथा नाभिनंदन जिनोद्धार प्रबंध.

३ (१) सं. १२४९ वर्षे संघपतिस्वपितृ ठ. श्रीआशाराजेन समं महं श्रीवस्तुपालेन श्रीविमलाद्रौ रैवते च यात्रा कृता । सं. ५० वर्षे तेनैव समं स्थानद्वये यात्रा कृता । सं. ७७ वर्षे स्वयं संघपतिना भूत्वा सपरिवारयुतं ९० वर्षे सं. ९१ वर्षे सं. ९२ वर्षे सं. ९३ वर्षे महाविस्तरेण स्थानद्वये यात्रा कृता । श्री शत्रुंजये अमून्येव पंच वर्षाणि तेन सं. ८३ वर्षे सं. ८४ सं. ८५,८६,८७,८८,८९ सप्त यात्राः सपरिवारेण तेन तेने...श्री नेमिनाथाम्बिकाप्रासादाद्याः...भूता भविष्यति ।

(२) त्रयोदश तीर्थयात्राः संघपतिभूय कृताः । तीर्थकल्प पा. ८० —वॉटसन म्युझीयम राजकोटनो शिलालेख.

(३) अथ स मरुवृद्धो देवी भवतः सार्धत्रयोदशसंख्या यात्रा अभिहितवती ।—दु. के. शास्त्री संपादित प्रबंधचिंतामणि पा. १६३

४ जुओ–सुकृतसंकीर्तन, सर्ग ५–७–८–९; कीर्तिकौमुदी, सर्ग ९; वसंतविलास, सर्ग १०–११–१२.

सुकृतसंकीर्तन अने कीर्तिकौमुदीनां वर्णनो संवत् १२९० पहेलांनी कोई यात्राना होवा जोईये एम लागे छे. कारण धर्माभ्युदयनो रचनाकाळ संवत १२९० पहेलां आवे छे जेनी पर्यालोचना "रचनाकाळ" ना शिरोलेख नीचे हवे पछी करवामां आवनार छे. ते ज प्रमाणे सुकृतसंकीर्तन पण तेना समकाळमां रचायुं होवानुं स्व० चीमनलाल दलाले तेनी प्रस्तावनामां जणाव्युं छे. तदुपरांत, धर्माभ्युदय काव्यना यात्रा-वर्णनने सुकृतसंकीर्तन तथा कीर्तिकौमुदी केटलेक अंशे अनुसरे छे; ज्यारे वसंतविलासनुं वर्णन तेथी जुदुं पडे छे. आथी वसंतविलास अने धर्माभ्युदय काव्यनां यात्रावर्णनो जुदी जुदी तीर्थयात्राओनां हशे एवुं अनुमान थाय छे. सुकृतसंकीर्तन अने कीर्तिकौमुदीनां यात्रावर्णनो करतां धर्माभ्युदयनुं यात्राविवरण अनेक दृष्टिए उत्कृष्टता जाहेर करे छे तेटलुं ज नहि पण बधा यात्रामहोत्सव स्तोत्रोमां उदयप्रभनुं आ यात्रावर्णन नवीन आदर्श पेदा करे छे. ते जेटलुं रसिक छे तेटलुं ज भाववाही छे. तेमां अतिशयोक्तिने बिलकुल अवकाश नथी. तेना शब्दे शब्दमां निसर्गता अने धर्मभावनानो अप्रतिम रस टपकतो जोवामां आवे छे. तेमणे आलेखेल यात्रावर्णन अने तेनी रोचक शैली ग्रन्थकारने एक साचा विवेचक तरीके जहेर करे छे. तेनी टूंक आलोचना अहीं आपवामां आवे तो अस्थाने नहि गणाय एम मानी तत्संबंधी केटलुंक विवरण अत्रे रजु करवा प्रयत्न कर्यो छे.

वस्तुपालना हृदयमां रहेली धर्मनी उदात्त भावनाना परिणामे पोताना गुरुश्री विजयसेनसूरिना उपदेशामृतथी प्रेरणा मेळवी तेमणे महायात्रानो अद्वितीय प्रसंग धर्मशास्त्रना नियम मुजब योज्यो हतो. शुभ मुहूर्ते आ यात्रानुं संघप्रस्थान शरु थयुं. धोळकाथी नीकळी संघे कासहृद (कासींद्रा) मां पडाव नाख्यो. रस्तामां आवतां दरेक गाम अने शहेरनां देवमंदिरो, तीर्थो अने उपाश्रयोना पूजन, अर्चन तथा जीर्णोद्धार करी संघपति तेमने सत्कारता. ठेर ठेर साधर्मिकवात्सल्यो थता. आ प्रमाणे धर्माचरण करतां तीर्थध्यानमां दत्तचित्त वस्तुपाल संघ साथे शत्रुंजय पहोंच्यो. तीर्थयात्रानी प्रेरणा वस्तुपालने गुरुद्वारा थई हती ते हकीकतने प्रामाणिक मानी, दरेक यात्रावर्णन लखनाराये अपनावी छे.[1] उदयप्रभसूरि आ यात्रामां प्रख्यात धर्माचार्यो के बीजा मुख्य मुख्य यात्रिको माटे कंई पण निर्देश करता नथी, ज्यारे सुकृतसंकीर्तनकार विजयधर्मसूरि साथे मलधारीगच्छीय नरचंद्रसूरि, वायडगच्छीय जिनदत्तसूरि, संडेरकगच्छना शांतिसूरि अने गल्लक लोकोना वर्धमानसूरि वगेरे प्रख्यात धर्माचार्यो हता एम नोंधे छे.[2] वसंतविलासनुं यात्रा-वर्णन आथी जुदुं छे. पण तेमां केटलीक हकिकतो विस्तारपूर्वक संग्रहवामां आवी छे. तेणे तो जुदा जुदा शहेरोमांथी ते यात्रामां आवेल संघपतिओनो निर्देश करतां लख्युं छे के चार मंडलाधिपतिओ; लाट, गौड मरु, डाहल, अवंति अने अंग देशना संघपतिओ पोताना संघ सह आ यात्रामां आव्या हता, जेमनुं

---

१ नागेन्द्रगच्छमुकुटस्य मुनेरनूनमाकर्ण्यकर्ण्यमिति मन्त्रिपतिर्विचारम् ।
नत्वा स्वधामनि जगाम जिनेन्द्रयात्रनिर्माणनिर्मलमनोऽतिमनोरथश्रीः ॥ ४४ ॥ —सुकृतसंकीर्तन, सर्ग ४

विशेषमां जुओ–नरनारायणानंद, सर्ग १६, श्लो. ३२-३३.

२ अथाचलन् वायटगच्छवत्सलाः कलास्पदं श्रीजिनदत्तसूरयः ।
निराकृतश्रीषु न येषु मन्मथः चकार केलिं जननीविरोधतः ॥ ११ ॥
भवाभिभूतेन मनोभुवा भयादनीक्षितैः कृतभवाभिभूतिभिः ।
अचालि सण्डेरकगच्छसूरिभिः प्रशान्तसूरैरथ शान्तिसूरिभिः ॥ १२ ॥
शरीरमासैव पराभवं स्मरः स्मरन्नश्यत् किल यस्य दूरतः ।
सवर्धमानाभिधसूरिशेखरस्ततोऽचलद्गल्लकलोकभास्करः ॥ १३ ॥ —सुकृतसंकीर्तन, सर्ग. ५.

योग्य सम्मान उपायनो-भेटणां वडे वस्तुपाले कर्यु हतुं.[1] संघे प्रस्थान करी नाभेय प्रभुनी भक्ति अने कीर्ति प्रदर्शित करतां कासहृदमां पडाव नाख्यो ज्यां वस्तुपाले जिनार्चाओ करी हती, ए उदयप्रभना कथनने सुकृतसंकीर्तनथी टेको मळे छे. वधुमां ते उमेरे छे के वस्तुपाले अहीं नाभितनुज (ऋषभदेव) ना महाप्रासादमां महोत्सव रच्यो हतो.[2] ज्यारे वसंतविलासनो कर्ता संघे कासहृदना बदले वलभिपुरमां मेलाण कर्युं होवानुं कहे छे[3] ज्यांथी विजयसेनसूरिए शत्रुंजय पर्वतने बताव्यो. वस्तुपाळे अहीं स्वामि-वात्सल्य कर्यु हतुं. आथी स्पष्टरीते जणाय छे के धर्माभ्युदयना यात्रावर्णनथी वसंतविलासनुं यात्राविवरण जुदुं छे. आ सिवाय पण बीजां केटलांक सूचनो मळी आवे छे जेथी बन्ने ग्रंथकारोए जुदी जुदी यात्रानी नोंध लीधी हती ते हकीकतने वधु पुष्टि आपे छे. एनुं तुलनात्मक विवेचन हवे पछी करवामां आव्युं छे.

त्यांथी संघे प्रयाण करी विमलाद्रि उपर आरोहण कर्युं. त्यां जई नाभिजिनेशना उत्कट दर्शनाभिलाषी वस्तुपाले पूर्ण प्रेमभक्तिवडे स्नात्रमहोत्सव कर्यो. विघ्नोच्छेदक कपर्दी यक्षनुं पूजन, अर्चन सारी रीते करी तेमने प्रसन्न कर्या. संघमां आवेल यात्रिकोने श्रद्धान्वित थयेला जोई मंत्रिवर्यनुं हृदय स्नेहार्द्र बन्युं. त्यां तेमणे भगवान आदिनाथना मंदिर पासे इंद्रमंडप बंधाववानो प्रारंभ कर्यो एम उदयप्रभसूरि जणावे छे;[4] ज्यारे वसंतविलासनो कर्ता संघ पालीताणा गयो त्यां वस्तुपाले पार्श्वप्रभुनुं पूजन कर्युं, अने त्यारबाद संघे विमलाचल उपर प्रस्थान कर्युं. विमलाद्रि उपर जई सौथी प्रथम कपर्दी यक्षनी विविध उपचारो वडे पूजा कर्या पछी भगवान आदिनाथनी अष्टप्रकारी पूजा रचीने, प्रशंसनीय चीनवस्त्र (चीनी रेशम)नुं ध्वजारोपण कर्युं हतुं एम नोंधे छे.[5] परंतु अरिसिंह तो धर्माभ्युदयना कथन मुजब वस्तुपाले शत्रुंजय उपर जई कपर्दी यक्षनुं पूजन करीने भगवान आदिनाथनो महामहोत्सव कर्यो हतो एम कहे छे.[6] तेमां वसंतविलास प्रमाणे पादलिप्तपुरनी हकीकत जोवामां आवती नथी. आथी पण उदयप्रभ अने अरिसिंहनां यात्रावर्णनो एक ज संघना विवेचनो होवानुं स्पष्ट जणाय छे. मंत्रीश्वरे अहीं विविधप्रकारी स्नात्रमहोत्सव भव्य रीते कर्यो हतो तेनुं रसिक वर्णन धर्माभ्युदयकारे अहीं त्रण श्लोकोमां विस्तारवडे रच्युं छे. ते दानवीरे त्यां अनेक प्रकारे दानधर्मो अने पूजामहोत्सवो रच्या हता. संघ आठ दिवस रह्यो त्यां सुधी अष्टाह्निका महोत्सव भारे दबदबा साथे कर्यो. आदिनाथ भगवानना मंदिरपासे नृत्य गान करवा माटे मंत्रिवरे इन्द्रमंडप बंधाव्यो हतो

---

१ लाटगौडमरुकच्छडाहलावन्तिवङ्गविषयाः समन्ततः ।
तत्र संघपतयः समाश्रयुस्तोयधाविव समस्तसिन्धवः ॥ २५ ॥
आगतां विविधदेशतस्ततः सैष सङ्घजनतां प्रमोदभाक् ।
वस्तुपालसचिवः शुचिक्रियः सच्चकार विविधैरुपायनैः ॥ २६ ॥ —वसन्तविलास, सर्ग १०

२ वितन्वतः कासहृदाख्यपत्तने महोत्सवं नाभितनूजसद्मनि ।
सहायतां प्रत्यग्रणोन्महामतेरमुष्य द्राग्वर्त्मनि देवताम्बिका ॥ १६ ॥ —सुकृतसंकीर्तन, सर्ग ५

३ उत्प्रयाणकमचीकरत्कृती संघलोकसुखदप्रयाणकः ।
संघराट् वलभिपत्तनावनीमण्डलेऽतिसुरमण्डलेश्वरः ॥ ४२ ॥
तत्र सङ्घपतये नवेन्दुवत्पावनो विमलसंज्ञितो गिरिः ।
अंगुलीकिसलयाग्रसंज्ञया दर्शितो विजयसेनसूरिभिः ॥ ४३ ॥ —वसन्तविलास, सर्ग १०

४ तत्र स्नात्रमहोत्सवव्यसनिनं मार्तण्डचण्डद्युति, क्रान्तं सङ्घजनं निरीक्ष्य निखिलं सार्द्रीभवन्मानसः ।
सद्यो मायदमन्दमेदुरतरश्रद्धानिधिः शुद्धधीर्मन्त्रीन्द्रः स्वयमिन्द्रमण्डपमयं प्रारम्भयामासिवान् ॥ ८ ॥
—धर्माभ्युदय, सर्ग १०

५ जुओ—वसंतविलास, सर्ग १०, श्लोक ५८ थी ६३

६ सुकृतसंकीर्तन, श्लोक १२ थी ४२

तेनी नोंध वसंतविलासमां पण लेवाई छे.[1] अनन्यभक्तिवडे जिनेशनां पूजन, अर्चन करी वस्तुपाळे संघ सह पर्वत उपरथी अवरोहण करी अजाहरा (अजारा) तरफ प्रयाण आदर्युं. त्यांना अजयपाळ नृपतिए संघनो सुंदर सत्कार कर्यो अने ते राजवीथी वंद्यमान त्यांना पार्श्वप्रभुनुं पूजन करी संघ कोडीनार गयो एम उदयप्रभसूरिए जणाव्युं छे.[2] ज्यारे वसंतविलासनो कर्ता संघने शत्रुंजयथी एकदम प्रभासमां लावे छे. जो के उदयप्रभनुं संघयात्रावर्णन वसंतविलासना करतां टुंकामां छे पण तेमां जे हकीकतो नोंधाई छे ते प्रामाणिकतानी पराकाष्ठा रजु करे छे, तेटलुं ज नहीं पण केटलीक नक्कर हकीकतो पूरी पाडे छे. कोडीनारथी संघ देवपाटण (प्रभास) गयो त्यां इन्द्रादिदेवोथी संस्तूयमान (स्तवन कराएला) अमृतांशुलांछनवाळा काळारि भगवान पिनाकपाणि सोमनाथ महादेवनुं वस्तुपाळे सारीरीते यजन कर्युं. सर्व धर्म उपर सहिष्णुभाववाळा अने वाडाबंधीना मिथ्याभेदोने नहीं माननारा ते महानुभावे जिनेशना यात्रा मार्गमां आवनार सोमनाथ भगवाननुं विना संकोचे यजन करी जैन अने जैनेतरोने सांप्रदायिक असहिष्णु मानसनो त्याग करवा आदर्श दृष्टांत रजु कर्युं. ते ज हकीकत सुकृतसंकीर्तनमां पण आपी छे. वसंतविलासनो कर्ता वधुमां अहीं वस्तुपाळे प्रियमेलक तीर्थमां स्नान करी सुवर्ण अने जवाहीरनां दानो ब्राह्मणोने आप्यां हतां तेम ज चंद्रप्रभ प्रभुनुं पूर्ण भक्तिवडे यजन कर्युं हतुं एटली नवीन हकीकत मुके छे.[3] आ हकीकत बीजा कोई यात्रावर्णन करनार ग्रंथकारे लीधी नथी. आथी पण वसंतविलासमां आलेखाएल यात्रावर्णन धर्माभ्युदय वगेरे ग्रन्थमां जणावेली यात्रा करतां बीजी यात्रानुं होवानुं सूचवे छे. त्यांथी संघ वामनस्थली (वंथळी) थई रैवत (गिरनार) गयो. बीजा कोई ग्रन्थकारे प्रभासथी वामनस्थली संघ गयानी हकीकत मुकी नथी ज्यारे उदयप्रभे तेने व्यवस्थित रीते नोंधी छे. आथी उदयप्रभनुं वर्णन केटलुं चोकसाईवाळुं छे ते जोई शकाय छे.

संघाधिपति वस्तुपाळे रैवतकारोहण करी पोताना पापकल्मषनो नाश करवा गजेन्द्रपदकुंडमां स्नान कर्युं अने नेमिनाथ भगवाननी विविधप्रकारी पूजा करी अष्टाह्निका महोत्सव रच्यो. आ प्रमाणे आठ दिवस सुधी संघेश वस्तुपाळे गिरनार उपर रही प्रसन्न मनवडे पुष्कळ दानधर्मो कर्या अने अंबा, प्रद्युम्न, सांब वगेरे टूंकोनी यात्रा करी त्यांना तीर्थदेवताओनो पूजन, अर्चन करी सत्कार कर्यो. पछी पोते संघ सह नीचे उतर्या. प्रभासथी गिरनार तरफ आवतां रैवतकनी तलेटीमां तेजपाळे वसावेल तेजपालपुरनुं कुमार सरोवर, जे तेमणे बंधाव्युं हतुं, त्यां वस्तुपाळे आदीश्वर भगवाननुं पूजन कर्युं एम वसंतविलास काव्यनो कर्ता जणावे छे.[4] उदयप्रभसूरिए महाधार्मिक वस्तुपाळनी तीर्थयात्रा अने तेना दानप्रवाहनी श्लाघा करतां तेनुं रसिक वर्णन अहीं सर्वोत्कृष्ट भाषामां गुंथ्युं छे. तेमां यात्रानी एक पवित्र नदी साथे तुलना करतां, जेम नदी पोतानो प्रवाह मार्गमां आवतां प्राणीमात्रनुं कल्याण साधे छे तेम आ महापुरुषे पोताना दानप्रवाहने अखंड रीते चालु राखी जनसमाजनुं परम कल्याण साध्युं हतुं, एवो आशय व्यक्त

---

१ प्रेक्षणक्षणमयो विचक्षणस्तीर्थभर्तुरयमग्रतो व्यधात् ।
नर्तकीकुचतटत्रुटन्मणिस्रग्मणिप्रकरपुञ्जितावनी ॥ ८४ ॥

—वसन्तविलास महाकाव्य, सर्ग १०.

२ अजाहराख्ये नगरे च पार्श्वपादानजापालनृपालपूज्यान् ।
अभ्यर्चयन्नेष पुरे च कोडीनारे स्फुरत्कीर्तिकदम्बमम्बाम् ॥ १२ ॥

—धर्माभ्युदयमहाकाव्य, सर्ग १५.

३ वसंतविलास काव्य, सर्ग ११, श्लोक ७० थी ७२

४ वसंतविलास काव्य, सर्ग ११, श्लोक ७३ थी ७६

कर्यो छे.[1] यात्रिकवर्गने अनेक प्रकारे सुखसाधनो आपता अने आनंद प्रमोद आपता वस्तुपाळ संघ सह धोळका गया. त्यां तेमनुं सन्मान करवा तेजपाळ अने पौरजनोनी साथे वीरधवलदेवे सामा जई जिनप्रभुने नमस्कार कर्या. वस्तुपाळे त्यां जिनप्रभुने रथमांथी नीचे पधरावी भक्तिवडे पूजन कर्युं अने संघने भोजन, वस्त्रादिकवडे संतोष आप्यो.

वीरधवले वस्तुपाळने कुशळ वर्तमान पूछी विवेक दर्शाव्यो. उदयप्रभसूरिए आ यात्रानुं वर्णन थोडाक शब्दोमां संपूर्णतः आप्युं छे. तेमनी लेखनशैली विद्वान मनुष्योने पण मोह पमाडे छे, कारण तेमां कर्णकटुता के शब्दाडंबरनी छाया कोई पण ठेकाणे जोवामां आवती नथी. जे हकीकत रजु कराई छे तेमां पूरती चोकसाई अने प्रामाणिकता उपर खास लक्ष्य आप्युं छे. तेथी ज बीजां बधां यात्रावर्णनो करतां उदयप्रभनुं यात्राविवेचन वधुं प्रामाणिक अने सन्मान्य छे. आ ग्रंथनुं धार्मिक महत्त्व अनेकगणुं हशे परंतु ऐतिहासिक दृष्टिए पण तेनुं महत्त्व ओछुं नथी एम कहेवुं पडे छे.

§ ९. वस्तुपालना संघनी सामग्रीगणना

आ तीर्थयात्राओमां केटलां मनुष्यो, रथो, गाडांओ, रक्षको, सुखासनो अने इतर जनसमुदाय वगेरे हता तेनी केटलीक नोंध जुदाजुदा ग्रन्थोमां जोवामां आवे छे. यात्रावर्णन आलेखनारा कीर्तिकौमुदी, सुकृतसंकीर्तन, वसंतविलास के धर्माभ्युदय ग्रन्थना रचयिताओए ते संबंधी कांई पण निर्देश कर्यो नथी; पण जिनप्रभना तीर्थकल्पमां तथा प्रबंधचिंतामणि अने 'वस्तुपाल तेजपाल रासा'मांथी तत्संबंधी केटलीक माहिती उपलब्ध थाय छे. जो के तेमां केटलुं सत्य समायेलुं हशे तेनुं पृथक्करण करवानां पूरतां प्रमाणो नथी, तेमां केटलीक अतिशयोक्ति होवानुं पण भासे. परंतु ते संबंधी नक्कर हकीकत ज्यांसुधी प्राप्त न थाय, त्यां सुधी तेने सत्य मानी लेवामां वांधो नथी, एम मानी जे ते ग्रन्थोमांथी तेनां सूचनो अहीं रजु कर्यां छे. जिनप्रभसूरि तीर्थकल्पमां तेनो निर्देश करतां लखे छे के "वस्तुपाळनी प्रथम तीर्थयात्रामां ४५०० गाडां (शय्यापालको सहित), ७०० सुखासनो, १८०० पालखी, १९०० हाथी, २१०० श्वेतांबरो, ११०० दिगंबरो, ४५०० जैन गायको अने ३३०० बंदीजनो हता.[2] प्रबंधचिंतामणिमां ५५०० वाहनो, २१०० श्वेतांबरो, १००० घोडेस्वारी रक्षको, ७०० ऊंटो अने संघरक्षकाधिकारि चार महासामंतो यात्रामां हता एम नोंध्युं छे.[3] ज्यारे वस्तुपाल तेजपाल रासामां तेनी बादशाही सूची आपतां संवत १२७३ अने १२८५ नी यात्राओना संघवर्णनो रजु कर्यां छे तेमां नीचे प्रमाणे जनसमुदाय, साहित्य, रक्षको अने वाहनोनी नोंध आपी छे.

सामग्रीनी संख्या	संवत १२७३मां	संवत १२८५ मां
सेजवाणां (वेलडीयो)	५५००	४०००
सुखासन (सीघराम)	७००	७००

१ पुरः पुरः पूरयता पयांसि घनेन साम्निध्यकृता कृतीन्दुः ।
स्वकीर्तिवल्लन्यनदी ददर्श ग्रीष्मेऽतिमीष्मेऽपि पदे पदेऽसो ॥ २१ ॥—धर्माभ्युदय काव्य, सर्ग १५.

२ 'तत्र प्रथमयात्रायां चत्वारि सहस्राणि पंचशतानि शकटानां सशय्यापालकानां सप्तशती सुखासनानां अष्टादशशती वाहिनीनां एकोनविंशतिः शतानि श्रीकरीणां एकविंशतिः शतानि श्वेतांबराणां एकादशशती दिगम्बराणां चत्वारि शतानि सार्धानि जैनगायकानां त्रयस्त्रिंशच्छती बन्दीजनानाम् ।' —विविधतीर्थकल्पे वस्तुपालतेजपालमंत्रिकल्प.

३ 'सर्वसंवाहनानामर्धपंचमसहस्राणि, एकविंशतिशतानि श्वेतांबराणां, संघतद्रक्षाधिकारे सहस्रं तुरंगमाणां सप्तशती रक्तकरसीणां, संघरक्षाधिकारिणश्चत्वारो महासामन्ताः ।' —प्रबंधचिंतामणि, पा. १६३. श्री दु. के. शास्त्री संपादित.

पालखी	५००		५००
श्रीकरण (महेता)	२९००		०
घोडा	४०००		४०००
बळद घुघरमाळवाळा	२०००		०
ऊंट	०		२००
जैन गायक	४८४		४५०
बंदीजन (भाटचारण)	३३००		३३००
वादी (अन्यधर्मी)	३३००		०
भट्ट	७००		०
आचार्य	७००		७००
दिगंबर साधु	११००		११००
श्वेतांबर साधु	२१००		०
यती	०		२२३२
गाडां	१५००		४५००
वाहिनी (डोळी)	१०००		१८००
दांतनां सिंहासन	३००	=रथमां छे	२४
सांगना ,,	१२००		०
लाकडानां देहेरां	०		१२०
संघवी	४		४
कुलमाणस	७०००००		७०००००
कुल खरच	३३१४१८८००		२९८०२०९०७

आ उपरथी संघनी भव्यतानो कांईक ख्याल आवी शके छे.[1] जो के आ सूचीमां अतिशयोक्तिने अवकाश छे पण तेना उपरथी एटलुं तो समजी शकाय छे के वस्तुपाले हजारो मनुष्योने साथे लई, पर मपुनीत जैन तीर्थोनी अनेक यात्राओ, भारे दबदबाथी करी हती. आ सिवाय जिनहर्षना 'वस्तुपाल चरित्रमां पण तेनी यात्रानुं विगतवार वर्णन आप्युं छे. आथी वस्तुपालनी धर्मभावना, लोककल्याणनो उच्च आदर्श अने महान त्याग अपूर्व हतो एम कह्या सिवाय चाले तेम नथी. आजे पण आवी संघयात्राओ जैन दानवीरो करे छे अने जगतने अद्वितीय त्याग तथा उदात्त धर्मभावनाना पदार्थपाठो शीखवे छे.

§१०. वस्तुपालनां सुकृत कार्यो

वस्तुपालनी कीर्ति केवा अद्भुत गुणोने लईने दिगंतव्यापी बनी हती तेनां विशिष्ट कारणो आ महानुभावना चरित्रमांथी ज्ञात थाय छे. ते नरश्रेष्ठमां विद्वत्ता, राज्यव्यवहारनी कुशळता, वीरता अने अद्वितीय धर्मभावना हती परंतु ते बधा करतां तेने जगतमां वधु यश अपावनार तेनां दानकार्यो हतां. तेना जेवो उदार धनी भूतले फरीथी पाक्यो नथी. जुदा जुदा ग्रंथोमांथी तेनां दानकार्योना जे उल्लेखो मळे छे तेथी तेनी दानभावना जगतमां अजोड हती, एम लाग्या वगर रहेतुं नथी. कविश्री सोमेश्वरे तेना माटे

---

1 जुओ कीर्तिकौमुदीना समश्लोकी गुजराती भाषांतरनी प्रस्तावनामां स्व. वल्लभजी आचार्ये रजु करेल वस्तुपाल तेजपाल राखायांनी संघना साहित्यनी सूचि, प्रस्तावना, पा. २७

सादा शब्दोमां लख्युं छे के "वस्तुपाले अन्नदान, जळपान, अने धर्मस्थानोथी पृथ्वीने अने ते वडे प्राप्त थयेल यशथी आकाशमंडळने भरी दीधुं छे."[1] तेणे करावेलां धर्मस्थानो, महादानो अने धर्मकार्योनी जुदी जुदी नोंधो सुकृतसंकीर्तन, कीर्तिकौमुदी, वसंतविलास, प्रबंधचिंतामणि, प्रबंधकोष, जिनहर्षकृत वस्तुपालचरित्र अने तीर्थकल्प वगेरे केटलाय ऐतिहासिक प्रबंधो अने रासाओमां आवेली छे. जो के ते बधामां केटलीक वधघट पण जोवामां आवे छे. तेनी सविस्तर यादी पूरता विवेचनसाथे करतां एक स्वतंत्र निबंध थवा संभव छे. उदयप्रभसूरिए आ महाकाव्यमां पण तेनां केटलांक सुकृत कार्योनी नोंध करी छे, जेनुं केटलुंक विवेचन अहीं करवामां आव्युं छे.

ते दानशूरे शत्रुंजय उपर आदिनाथ भगवानना मंदिर आगळ इंद्रमंडप बंधाव्यो हतो जेनी नोंध आगळ पण आपी गया छीए. ग्रंथकार फरीथी तेनो उल्लेख करतां ते मंडपनी पासे स्तंभन पार्श्वनाथ अने गिरनारना नेमिनाथ भगवानना मंदिरो बंधाव्यां होवानुं जणावे छे. आ ज हकीकतने ग्रंथकारे पोताना सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी काव्यमां पण मुकी छे.[2] सुकृतसंकीर्तनकार पण आ बन्ने ग्रंथोना कथनने पुष्टी आपे छे.[3] वसंतविलास अने तीर्थकल्पमां धर्मस्थानो अने देवमंदिरो बंधाव्याना मोघम उल्लेखो छे; पण कये कये स्थळे, केटलां मंदिरो, कोनां कोनां बंधाव्यां हतां तेनी पृथक् पृथक् विचारणा करी नथी. आ इंद्रमंडपमां 'सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी' नामक संस्कृत काव्य, विविध वृत्तोमां रचायेला १७९ श्लोकोवाळुं शिलोत्कीर्ण करवामां आव्युं हतुं, एम केटलाक उल्लेखो उपरथी जणाय छे. उदयप्रभसूरिए पण आ महाकाव्यमां इंद्रमंडपमां मुकवामां आवेली वस्तुपाळनी यशःप्रशस्तिनी प्रशंसा रजु करतां सुंदर शब्दोमां तेनो उल्लेख कर्यो छे.[4] आ मंदिरमां वस्तुपाले गुरु, पूर्वज, संबंधी, अने मित्रनी मूर्तिओ तेम ज ते बन्ने भ्रातृयुगलनी अश्वारूढ प्रतिमाओ बनावी मुकी हती. सुकृतकीर्तिकल्लोलिनीमां फक्त तेनो उल्लेख ज छे ज्यारे सुकृतसंकीर्तनकार ते बन्ने भाईओ (वस्तुपाल-तेजपाल) नी तथा वीरधवलनी हाथी उपर बेठेली मूर्तिओ मुकी हती, एम नोंधे छे.[5] बन्नेना कथनमां वधु तफावत नथी, फक्त तेमां घोडाने बदले हाथी उपर होवानी जणावी छे. आ सिवाय प्रबंधचिंतामणिमांथी पण इंद्रमंडप अने बीजां विविध चैत्यो बंधाव्यानी तथा पोतानी, अने गुरुवगरेनी मूर्तिओ बेसाड्यानी हकीकत मळी आवे छे.[6] वस्तुपाले आ

---

१ जुओ, आ निबंधनी शरुआतमां मुकेलो उपदेशतरंगिणीनो श्लोक.

२ व्यातन्वन्नमरेन्द्रमण्डपमयं श्रीरैवतस्तम्भनालङ्कारप्रभुनेमिपार्श्वसहितं तीर्थेऽत्र शत्रुञ्जये ।
प्राग्वाटान्वयवार्द्धिवर्धनविधुर्मात्रीशमन्त्रीशिता श्लाघ्यः सङ्घपतिः सतां विजयते श्रीवस्तुपालोऽधुना ॥ १६७ ॥
—सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी

३ शत्रुञ्जयाद्रिमुकुटस्य पुरो जिनस्य तेनेन्द्रमण्डपमिदं तदकारि किञ्चित् ।
अप्येकवारमधिगम्य जना यदन्तर्जन्मान्तरेऽपि न भजन्ति कदापि तापम् ॥—सुकृतसंकीर्तन, सर्ग ११,१५

४ श्रीवस्तुपालसचिवस्य परे कवीन्द्राः कामं यशांसि कवयन्तु वयं तु नैव ।
येनेन्द्रमण्डपकृतोऽस्य यशःप्रशस्तिरस्त्येव शक्रहृदि शैलशिलाविशाले ॥—धर्माभ्युदय महाकाव्य, पंचमसर्गान्ते.

५ मूर्तित्रयं हरिकरिस्थमपूरि तेजःपालस्य वीरधवलस्य तथात्मनोऽसौ ।
सन्नद्धमुद्धुरकलिप्रलयाय मूर्तमभ्यं युगत्रयमिवात्र पवित्रदेशे ॥—सुकृतसंकीर्तन; सर्ग ११, १६

६ 'नन्दीश्वरावतारे प्रासादान् इन्द्रमण्डपं च तन्मध्ये गजाधिरूढश्रीलवणप्रसादवीरधवलमूर्तिः, तुरङ्गाधिरूढां निजमूर्तिं तत्र सप्तपूर्वपुरुषमूर्तीः सप्तगुरुमूर्तीश्च ।'—प्रबन्धचिन्ता॰—पृ. १६२

पवित्र तीर्थमां गिरनारनी सांबादि टूंकोना जेवी रचना करावी हती. त्यां जिनमंदिरो उपर कलशो (शिखर कळशो) बेसार्या अने उपर्युक्त प्रासादो उपर सुवर्ण दंडो (ध्वज-दंडो) मुकवामां आव्या हता. आदीश्वर भगवानना मंदिर उपर ज्ञान, दर्शन, अने चारित्ररूपी महारत्ननिधान सरखा त्रण सुवर्णकलशो मंत्रीश्वरे मुकाव्या हता. ए उपरांत बे अतिमूल्यवान तोरणो त्यां कराव्यां हतां.

शत्रुंजय पासे आवेलुं अर्कपालित (अंकेवालिया) गाम जे राणाक श्री वीरधवळनी सत्तामां हतुं ते तेमनी पासेथी आ मंदिरोना पूजनार्चनार्थे अपाव्युं. तेनी नोंध सुकृतकीर्तिकल्लोलिनीमां पण आपवामां आवी छे. परंतु बीजा ग्रन्थकारोए ते संबंधी कांई पण ईसारो कर्यो नथी. वधुमां त्यां 'अश्वावतार मंदिर' बंधावी मुनिसुव्रतनी मूर्ति बेसार्यानुं तथा परब बंधाव्यानुं जणाव्युं छे. ज्यारे सुकृतसंकीर्तनकार त्यां तळाव खोदाव्यानुं कहे छे. पालिताणामां पोतानी पत्नी ललिताना नाम उपरथी 'ललिता सरोवर' बंधाव्युं होवानो उल्लेख कर्यो छे. तेनी अलंकारपूर्ण भाषामां प्रशंसा करतां कवि कहे छे, के जाणे मंत्रीशनी कीर्तिनो प्रकाश करतुं होय तेवुं आ सरोवर निर्मळ जळ युक्त छे. आ सरोवरनी नोंध बधा ग्रन्थकारोए लीधी छे. आदीश्वर भगवाननी पाछळ सुवर्णनुं पृष्ठपट्ट (पुंठीयुं) करावी अर्पण कर्युं. श्रीनाभिसूनुः प्रभुना प्रासादमां वस्तुपाळे सुवर्णतोरण कराव्युं. त्यार बाद कविए बन्ने मंत्रीवरोनी केटलीक यशगाथाओ अलंकारपूर्ण भाषामां रजु करी छे. वस्तुपाळे वस्त्रापथना मार्गमां रहेला तपस्विओना शासनोनो उद्धार करी यात्रिओ पासेथी लेवातो कर माफ कराव्यो अने तेमने प्रसन्न कर्या. आ हकीकत पण नवीन छे. बीजा कोई ग्रन्थमां ते जोवामां आवती नथी. छेवटमां ग्रन्थकर्ता, वस्तुपाळे शत्रुंजय उपर 'नंदीश्वरतीर्थ' अने 'अनुपमासर' बंधाव्यानो उल्लेख करी योग्य शब्दोमां प्रशंसा करे छे. वधूमां रैवतकना तापसोने गामनुं दान कर्यानी हकीकत जणावी तेनां सुकृतकार्योनी नोंध समेटी ले छे. उपरोक्त कथानुसार कवि केटलीक नवीन हकीकतो रजु करे छे. आथी कविनुं यात्रावर्णन तेम ज धर्मकार्योनुं वर्णन वधु चोकसाई वाळुं होवानुं जणाय छे. अंतमां ग्रंथकार वस्तुपाळनी अने तेना दानकार्योनी योग्य शब्दोमां पुनः प्रशंसा करी, धर्माभ्युदय महाकाव्यनी फलश्रुतिमां कहे छे के—विश्वालंकृत करनार अने गुणरत्नोना भंडाररूप आ सुवर्ण रचित 'संघाधीश्वर चरित्र' सज्जन पुरुषोना हृदयमानसमां रहेलां दुरितोनो नाश करो. एवो आदेश आपी ग्रंथकर्ता विरमे छे.

§११. उदयप्रभसूरि अने तेमना पूर्वाचार्यो

जे साधु पुरुषना पुनीत वचनामृतोथी पवित्र बनी, वस्तुपाळे महान दानधर्मो कर्या हता ते महानुभाव अने तेमना विद्वान शिष्य उदयप्रभसूरिनो, ते गच्छना पूर्वाचार्योसाथे टूंक परिचय आप्या सिवाय आ निबंध अपूर्ण ज लेखाय. तेथी तेमनी यथायोग्य पिछान आपवा अहीं प्रयत्न कर्यो छे. आ ग्रंथना रचयिता मुनिवर्य उदयप्रभसूरि सुप्रसिद्ध नागेन्द्र गच्छना हता. तेमणे पोताना गच्छनो पूर्वपरिचय आपतां कह्युं छे के "नागेन्द्रगच्छमां शांतिसुधाना कलशसमान अने संसारद्रुमोन्मूलन तत्त्वादेश आपनार महेन्द्रसूरि थया. तेमना पट्टधर श्री शांतिसूरि थया जेमणे दिगंबरो उपर विजय मेळव्यो हतो. तेमना पछी नागेन्द्रगच्छ-सिंहासनाधिरूढ शमदमने धारण करनार आनंदसूरि अने अमरचंद्रसूरि थया. वादिचक्रवर्ति आ बन्ने सूरिओए सिद्धराजनी राजसभामां वादिओने परास्त कर्या हता. तेथी राजाधिराज सिद्धराजे ते बन्नेने 'व्याघ्रशिशुक' अने 'सिंहशिशुक' बिरुदो आप्यां हतां.[१] उदयप्रभसूरि अने तेमना पूर्वाचार्योनो आवो ज परिचय सुकृत-

१ अस्तावधावाब्धयपयोनिधिमन्दरादिसुद्राजुषोः किमनयोः स्तुमहे महिम्नः ।
बाल्येऽपि निर्दलितवादिगजौ जगाद यौ व्याघ्र–सिंहशिशुकाविति सिद्धराजः ॥ ४ ॥
—धर्माभ्युदयकाव्य अंत्यप्रशस्ति ।

कीर्तिकल्लोलिनी अने सुकृतसंकीर्तनमां आपवामां आव्यो छे.[1] आ ज अमरचंद्रे 'सिद्धांतार्णव' नामक महाग्रन्थ रच्यो हतो एवुं अनुमान छे. कारण तत्त्वचिंतामणिमां तार्किक गंगेश उपाध्याये सिंहव्याघ्र लक्षणो मुक्यां छे जे आ बन्ने माटे हशे एम डॉ. सतीशचंद्र विद्याभूषण माने छे.[2]

तेमनी पछी धर्मगादी उपर श्रीहरिभद्रसूरि आरूढ थया जे सच्चारित्र अने बीजा प्रशस्य गुणोने लई 'कलिकाल गौतम' बिरुदथी ख्यातकीर्ति थया. तेमना शिष्य विजयसेनसूरि थया जे अगणित गुणोना भंडार समान अने व्याख्यान वाचस्पति हता. तेमना सद्धर्मप्रेरक व्याख्यानो मानवहृदयने सचोट असर करतां. तेमनी पुनीत पावन व्याख्यानगंगा 'वनराजविहार'तीर्थरूप अणहिलपुर पाटणना पंचासर मंदिरमां वहन करती हती. आ मुनिराज वस्तुपाळना परमगुरु हता. वस्तुपाळने तेवां दानो, धर्मकार्यों अने यात्राओ करवानी मुख्य प्रेरणा, धर्मोद्धारक आ महान् आचार्य पासेथी ज मळी हती, एम अनेक ग्रन्थकारोए नोंध्युं छे. वस्तुपाळे स्थापित करेला केटलांक जिनबिंबोना स्थापक पण आ ज विजयसेनसूरि हता, एम ते बिंबोनी नीचेनी प्रशस्तिओ उपरथी ज्ञात थाय छे.[3] तेमणे कोई ग्रन्थो लख्या हशे के केम ? ते संबंधी वधु माहिती मळी शकी नथी. तेमना विद्वान शिष्य उदयप्रभसूरि थया जे आ महाकाव्यना प्रणेता हता. तेओ उच्च कोटीना विद्वान हता एम तेमणे रचेला अनेक ग्रन्थो उपरथी मालम पडे छे. आ महाकाव्य तेमणे गुरु श्रीविजयसेनसूरिना आदेशथी रच्युं हतुं तेनी सगर्व नोंध ग्रन्थप्रशस्तिमां लीधी छे.[4] आ सिवाय शत्रुंजय यात्रानुं विवरण करती ऐतिहासिक हकीकतोथी सभर संस्कृत काव्यप्रशस्ति सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी रची छे. जेने शत्रुंजय उपर वस्तुपाळे बंधावेल इंद्रमंडपमां शिलापृष्ठपर (पथ्थरमां) कोतरवामां आवी हती. ते हकीकत आगळ पण आपी गया छीए. आ बन्ने ग्रन्थो उपरांत उदयप्रभसूरिए ज्योतिष विषयक आरंभसिद्धि ग्रंथ, संस्कृत नेमिनाथ चरित्र, षडशीति अने कर्मस्तव उपर टिप्पण, धर्मदासगणीकृत उपदेशमाला उपर उपदेशमालाकर्णिका नामक टीका वगेरे ग्रन्थो लख्या छे. आ महाकाव्य तेमणे मलधारी गच्छीय नरचंद्र मुनि पासे संशोधाव्युं हतुं, तेनी नोंध लई अंतमां आ धर्मसंहिता चिरकाळ सुधी विद्वज्जनोना हृदयकमळमां धर्मनी सौरभ प्रकटावो एवो आशीर्वाद आपतां सूरि श्री ग्रन्थनी इतिश्री करे छे. आवी ज प्रशस्तिओ आ ग्रन्थकारे स्वरचित बीजा ग्रन्थोमां पण मुकी हशे. परंतु ते बधा ग्रंथो मेळवी तेनी पूरती तपास करवानो लाभ मळी शक्यो नथी. अनुमानथी लागे छे के ते बधामां आवी ज हकीकतो जुदा जुदा स्वरूपे अलंकारप्रचुर भाषामां गुंथवामां आवी हशे.

---

१ (१) सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी, श्लोक, १५४ (गा. ओ. सी. ना हमीरमदमर्दन नाटकसाथे छपायेल)
(२) शैशवेऽपि मदमत्तवादविद्वारवारणनिवारणक्षमौ ।
यौ जगाद जयसिंहभूपतिर्व्याघ्रसिंहशिशुकाविति स्वयम् ॥ २० ॥ — सुकृतसंकीर्तन, सर्ग ४

२ जुओ 'जैन साहित्यनो संक्षिप्त' इतिहास पा. २५०

३ आबुना लूणसिंह वसहिकामांनी नेमिनाथ प्रभुनी स्थापना विजयसेनसूरिए करी हती, एम तेनी प्रशस्ति उपरथी जणाय छे. जुओ 'प्राचीन जैन लेख संग्रह'मांनी तेनी प्रशस्ति. तारंगा उपर वस्तुपाळे अजितस्वामिचैत्यमां आदिनाथ भगवानना जिनबिंबनो गोखलो बंधाव्यो हतो तेमां आदिनाथनी प्रतिष्ठा करावनार विजयसेनसूरि हता एम त्यांना संवत १२८५ ना शिलालेख उपरथी जणाय छे. जुओ 'प्राचीन जैन लेखसंग्रह' मां ते लेख.

४ इत्युक्त्वा गतयोस्तयोरथ पथो द्रष्टे प्रभातक्षणे, विज्ञाप्य स्वगुरोः पुरः सविनयं नम्रीभवन्मौलिना ।
प्राप्याऽऽदेशममुं प्रभोर्विरचयामासे समासेदुषा, प्रागल्मीमुदयप्रभेण चरितं निस्यन्दरूपं गिराम् ॥ १२ ॥
— धर्माभ्युदयमहाकाव्ये अंत्यप्रशस्ति.

§ १२. ग्रंथनो रचनाकाळ

आ ग्रन्थ क्यारे रचायो ते माटे ग्रन्थकारे कांई पण उल्लेख कर्यो नथी. वस्तुपाळे शत्रुंजयनी अनेक यात्राओ करी हती तेमां आ कई यात्रानुं वर्णन छे ते पण स्पष्ट नथी. परंतु आ ग्रन्थ क्यारे लखायो तेनी नोंध ग्रन्थप्रशस्तिना अंतमां लेवाई छे. तेमां ते संवत १२९० ना चैत्र सुदि ११ ने वार रविना दिवसे स्तंभतीर्थमां (खंभातमां) आ महाकाव्य वस्तुपाळे लखाव्युं ऐवो स्पष्ट उल्लेख छे.[1] आथी आ ग्रन्थ ते अगाऊ रचायो हतो एम चोक्कस लागे छे. वस्तुपाळनी अनेक यात्राओ करतां आ यात्रानुं वर्णन एक करतां बधु विद्वानोए आलेख्युं छे. तेथी बधी यात्राओमां आ तीर्थयात्रा अननुभूत हशे तेमां शंका नथी, अर्थात् ते महायात्रा हशे एम मानुं छुं. प्रबंध चिंतामणिमां वस्तुपाळे महायात्रानो प्रारंभ संवत १२७७ मा कर्यो हतो एम जणाव्युं छे.[2] आ हकीकतने गिरनारना संवत १२९३ ना शिलालेखथी पुष्टि मळे छे तेमां पण वस्तुपाळे संवत १२७७ मां संघपति बनी यात्रा कर्यानुं सूचव्युं छे. आथी वस्तुपाळे संवत् १२७७ मां महायात्रा करी हती एम लागे छे. आ तीर्थयात्राओथी आव्या बाद थोडाक वखत पछी आ ग्रन्थनी रचना करवामां आवी होवी जोईए; एटले ते संवत १२७७ थी ९० सुधीमां रचाई गयो हतो एमां शक नथी. अने ते प्रमाणे धर्माभ्युदय काव्यनी रचना संवत १२७९–८० मां थई हशे एवुं अनुमान थाय छे. आ अनुमान करवानुं खास कारण तेना माटे सीधे सीधा प्रमाणोना अभावने लईने छे. छतां ते १२९० मां लखायो हतो एवो स्पष्ट पुरावो मळतो होवाथी ते वस्तुपाळना समकाळमां संवत् १२९० पहेलां रचायो हतो एम स्पष्ट रीते साबित थाय छे.

---

1 सं० १२९० वर्षे चैत्र शु० ११ रवौ स्तम्भतीर्थवेलाकूलमनुपालयता महं० श्रीवस्तुपालेन श्रीधर्माभ्युदयमहाकाव्य पुस्तकमिदमलेखि ॥

2 'अथ सं० १२७७ वर्षे सरस्वतीकण्ठाभरणलघुभोजराजमहाकविमहामात्यश्रीवस्तुपालेन महायात्रा प्रारेभे ॥'

—प्रबन्धचिन्तामणि, पा० १६२. श्री दु. के. शास्त्रि संपादित,

॥ अर्हम् ॥

॥ श्रीमद्विजयानन्दसूरिपादपद्मेभ्यो नमो नमः ॥

नागेन्द्रगच्छाधिपतिभिः श्रीमद्भिरुदयप्रभाचार्यवर्यैर्विरचितं

धर्माभ्युदयमहाकाव्यम् ।

(सङ्घपतिचरितापरनामकम्)

॥ ९० ॥ ॐ नमः सर्वज्ञाय ॥

मङ्गलम्

अर्हल्लक्ष्मीं स्तुमः श्रेष्ठपरमेष्ठिपदप्रदाम् । यत्पुरः किङ्करायन्ते, सुरा-ऽसुर-नरश्रियः ॥ १ ॥

सम्भूय सकलैः कल्पपादपैरिव कल्पितः । युगादिजिनकल्पद्रुर्लोकोत्तरफलोऽस्तु वः ॥ २ ॥

जयन्ति शान्तिनाथस्य, क्रमप्रेङ्खन्नखार्चिषः । विश्वविश्वविपद्ध्वान्ततान्तिशान्तिकहेतवः ॥ ३ ॥

नेमेर्नेमत सौभाग्यमजिह्मब्रह्मचारिणः । ध्यानाद् यस्य ययौ राजीमती त्यक्ताऽपि निर्वृतिम् ॥ ४ ॥

मूर्ध्नि पार्श्वप्रभोः सप्त, फणाः सन्तु सतां श्रिये । जितान्तःशत्रुषट्कस्य, स्वस्य च च्छत्रसन्निभाः ॥ ५ ॥

वीरः श्रियेऽस्तु व्याख्यासु, यद्दन्तकिरणाङ्कुराः । दधुर्मौलिषु नम्राणां, मङ्गल्यामक्षतश्रियम् ॥ ६ ॥

तिरश्चोऽपि विपश्चित्त्वं, नीर-क्षीरविवेचने । हंसस्य यत्पदोपास्त्या, स्तुमस्तां श्रुतदेवताम् ॥ ७ ॥

ग्रन्थकृतः पूर्वाचार्याः

गौतमं तमहं वन्दे, यः श्रीवीरगिरं पुरा । अङ्गत्रयमयीं प्राप्य, सद्यश्चक्रे चतुर्गुणाम् ॥ ८ ॥

गुरुः श्रीहरिभद्रोऽयं, लेभेऽधिकवचःस्थितिः । मोहद्रोहाय चारित्रनृपनाशीरवीरताम् ॥ ९ ॥

तमस्तोममच्छिदे स श्रीसिद्धसेनदिवाकरः । गगनं व्यानशे यस्य, कलापुष्टो यशःशशी ॥ १० ॥

हरिभद्रविभुर्विद्यास्थानकानि चतुर्दश । लब्ध्वा शतगुणान् जैनग्रन्थवृक्षानरोपयत्[1] ॥ ११ ॥

राजा लुलोठ पादाग्रे, जिह्वाग्रे च सरस्वती । यस्य शश्वन्मुदे स श्रीहेमसूरिर्नवः शिवः ॥ १२ ॥[2]

नरचन्द्रमुनीन्द्रस्य, विश्वविद्यामयं महः । चतुरम्बुधिधरित्रीशसभ्यैरभ्यर्चितं स्तुमः ॥ १३ ॥

जीयाद् विजयसेनस्य, प्रभोः प्रातिभदर्पणः । प्रतिबिम्बितमात्मानं, यत्र पश्यति भारती ॥ १४ ॥

---

१ °नवृक्षावृक्षा° वता० ॥ २ द्वादशश्लोकानन्तरं खंता० पुस्तके श्लोकोऽयमधिक उपलभ्यते—

तस्य श्रीवज्रसेनस्य, गौरवं ध्येयमीदृशम् ।
वृषप्रसविनी यस्य, गौरवन्ध्येयमीक्ष(क्ष्य)ते ॥

सङ्घमाहात्म्यम्

व्याप्ताशेषपहरिच्चतुर्मुखतया तन्वन्नदीनां स्थितिं,
स स्तुत्यः पुरुषोत्तमैकवसतिः श्रीसङ्घरत्नाकरः ।
यं संसेव्य घनाघना इव जिना धारालधर्मामृतै-
र्विश्वाश्वासनहेतवः कति न तेऽभूवन् भविष्यन्ति वा ? ॥ १५ ॥

वस्तुपालमाहात्म्यम्

गुर्वाशीर्वचसां फलं निरवधि श्रीसिद्धिसिद्धौषधिः,
कीर्तिस्फूर्तिसुधासुधांशुरुदयद्दीप्रप्रभाभास्करः ।
मूर्तः पुण्यसमुच्चयो विजयते कोऽप्येष सङ्घाधिपः,
शङ्के यस्य विभात्यखण्डविभुतापाखण्डमाखण्डलः ॥ १६ ॥

प्रस्तुतग्रन्थस्याभिधानम्

सङ्घपतिचरितमेतत्, कृतिनः कर्णावतंसतां नयत ।
श्रीवस्तुपालधर्माभ्युदयमहोमहितमाहात्म्यम् ॥ १७ ॥

वस्तुपालवंशवर्णनम्

श्रीमत्प्राग्वाटगोत्रेऽणहिलपुरभुवश्चण्डपस्याङ्गजन्मा,
जज्ञे चण्डप्रसादः सदनमुरुधियामङ्गभूस्तस्य सोमः ।
आसाराजोऽस्य सूनुः किल नवममृतं कालकूटोपभुक्त-
श्रीकश्रीकण्ठकण्ठस्थलमलविपदुच्छेदकं यद्यशोऽभूत् ॥ १८ ॥

सोऽयं कुमारदेवीकुक्षिसरःसरसिजं श्रियः सदनम् ।
श्रीवस्तुपालसचिवोऽजनि तनयस्तस्य जनितनयः ॥ १९ ॥

यस्याग्रजो मल्लदेव, उतथ्य इव वाक्पतेः ।
उपेन्द्र इव चेन्द्रस्य, तेजःपालोऽनुजः पुनः ॥ २० ॥[1]

चौलुक्यचन्द्रलवणप्रसादकुलधवलवीरधवलस्य ।
यो दध्रे राज्यधुरामेकधुरीणं विधाय निजमनुजम् ॥ २१ ॥

---

१ विंशतितमश्लोकानन्तरं पाता० पुस्तकेऽधोनिष्टङ्कितः श्लोकोऽधिक उपलभ्यते—

वस्त्रापथस्य पन्थास्तपस्विनां ग्रामशासनोद्धारात् ।
येनापनीय नवकरमनवकरः कारयाञ्चक्रे ॥

पद्यमिदं किल पञ्चदशसर्गान्तर्वर्तीन्नत्यते सर्वासु प्रतिषु ॥

[1]अणहिलपाटकनगराऽऽदिराजवनराजकीर्तिकेलिगिरिम् ।
पञ्चासराह्वजिनगृहमुद्दध्रे यः कुलं च निजम् ॥ २२ ॥

विभुता-विक्रम-विद्या-विदग्धता-वित्त-वितरण-विवेकैः ।
यः सप्तभिर्वि-कारैः, कलितोऽपि वभार न विकारम् ॥ २३ ॥

वस्तुपालस्य कुलगुरवः

एतेषां च कुले गुरुः समभवन्नागेन्द्रगच्छश्रिय-
श्चूडारत्नमयत्नसिद्धमहिमा सूरिर्महेन्द्राभिधः ।
तस्माद् विस्मयनीयचारुचरितः श्रीशान्तिसूरिस्ततो-
ऽप्याऽऽनन्दा-ऽमरसूरियुग्ममुदयच्चन्द्रा-ऽर्कदीप्रद्युति ॥ २४ ॥

श्रीजैनशासनवनीनवनीरवाहः, श्रीमांस्ततोऽप्यघहरो हरिभद्रसूरिः ।
विद्यामदोन्मदगदेष्वनवद्यवैद्यः, ख्यातस्ततो विजयसेनमुनीश्वरोऽयम् ॥ २५ ॥

वस्तुपालस्य जिज्ञासा

कदाचिदेष मन्त्रीशः, कृतप्राभातिकक्रियः । गत्वा पुरो गुरोस्तस्य, नत्वा विज्ञो व्यजिज्ञपत् ॥२६॥
भगवन्नयमेकोऽपि, मर्त्यजन्ममहीरुहः । चतुःप्रकारः किं नाम, प्राणिभेदेन भासते ? ॥२७॥
अवकेशी यदेकेषां, केषाञ्चिद् विषभूरुहः । किम्पाकतरुरन्येषां, परेषां कल्पपादपः ॥२८॥
तदत्र कारणं किञ्चिदभिरूपं निरूप्यताम् । कारणानां हि नानात्वं, कार्यभेदाय जायते ॥२९॥
अथोवाच गुरुः साधु, विज्ञ ! जिज्ञासितं त्वया । इदं सकर्ण ! निर्णीतं, सर्वं सर्वविदागमे ॥३०॥
सुकृतं न कृतं किञ्चिद्, यैः प्रमादपरैः पुरा । तेषां त्रिवर्गशून्यानां, दीनानां जन्म निष्फलम् ॥३१॥
तमोमयैः पुनर्बद्धं, पापं पापानुबन्धि यैः । तत् तेषां सौनिकादीनां, परत्रेह च दुःखदम् ॥३२॥
रजस्तमोमयैश्चान्ये, पुण्यं पापानुषङ्गि यैः । तत् तेषां म्लेच्छपादीनां, नरकान्तसुखप्रदम् ॥३३॥
पुण्यानुबन्धबन्धूनि, सुकृतानि कृतानि यैः । [2]दत्ते मानुषजन्मैषां, परत्रेह च वाञ्छितम् ॥३४॥
अथाऽऽह मन्त्री पूज्यास्तत्, कथयन्तु यथागमम् । पुण्यानुबन्धबन्धूनां, सुकृतानां निबन्धनम् ॥३५॥
जगदुर्गुरवो मन्त्रिन् !, श्रूयतां तद् यथागमम् । यद् विधातव्यमव्यग्रश्लोकैर्लोकोत्तरैर्नरैः ॥३६॥
दान-शील-तपो-भावभेदभिन्नं चतुष्टयम् । पुण्यानुबन्धिपुण्यानां, निबन्धनमिदं विदुः ॥३७॥
तत्रापि मुनयः प्राहुर्भावनायाः प्रधानताम् । तयैवानुगृहीतं हि, त्रितयं तत् फलेग्रहि ॥३८॥

राजव्यापारस्य साफल्यम्

पावनी नावनीनाथ !, व्यापारकलुषे हृदि । आस्माकीये वसत्युच्चैर्भावना भगवन्नसौ ॥३९॥
इत्युक्ते मन्त्रिणाऽवोचन्, गुरवो गौरवोचितम् । मन्त्रिन् ! नृपस्य व्यापारः, [3]किमर्थं दूष्यते त्वया ?
॥ ४० ॥ युग्मम् ॥

यदयं तुच्छचित्तानामज्ञानां क्रूरकर्मणाम् । परदार-परद्रोह-परपीडापरात्मनाम् ॥४१॥
तादात्विकसुखास्वादसादरीकृतचेतसाम् । नरकालोकनेऽन्धानां, बधिराणां हितश्रुतौ ॥४२॥

---

१ नास्तीदं पद्यं पाता० पुस्तके ॥ २ धत्ते संता० ॥ ३ किमिदं दू० संता० पाता० ॥

जायते क्षुद्रसत्त्वानामयशःपङ्कपातिनाम्। ऐहिकामुष्मिकानर्थसम्बन्धैकनिबन्धनम् ॥४३॥ विशेषकम्॥
ये पुनः पुण्यकर्माणो, महेच्छाः स्वच्छबुद्धयः। परोपकारव्यापारसफलीकृतजीविताः ॥४४॥
गुरूपदेशपीयूष[1]पूरपावितमानसाः। वैभवे च भवे चास्मिन्, भङ्गुरीभावभाविनः ॥४५॥
शुचौ यशसि धर्मे च, स्थैर्यबुद्धिविधायिनः। विनिर्जितारिषड्वर्गाः, स्वयमायतिदर्शिनः ॥४६॥
भवत्यद्भुतसत्त्वानां,तेषां लोकोत्तरात्मनाम्। नृपव्यापार एवायमिहामुत्र च सिद्धये ॥४७॥ कलापकम्॥

प्रभावना

येन लोकोत्तरः कोऽपि, धर्मस्तीर्थेशदेशितः। स्वर्गापवर्गसाम्राज्यश्रीस्वयंवरमण्डपः ॥ ४८ ॥
सुदुष्करतरः कामं, महासत्त्वेतरैर्नरैः। किमन्यत् ? तीर्थकृल्लक्ष्मीकारणानां शिरोमणिः ॥ ४९ ॥
प्रभावनाभिधः सोऽपि, नृपव्यापारतेजसा। दुरितध्वान्तविध्वंसाद्, भास्वरां श्रयति श्रियम्
॥ ५० ॥ विशेषकम् ॥
क्रमन्ते यत्र नान्यानि, प्रायश्चित्तानि कल्मषे। तत्राप्यनन्यसामान्यमयमेवाघमर्षणम् ॥ ५१ ॥
भावना शिवदा स्वस्य, स्वा-ऽन्ययोस्तु प्रभावना। प्रकारात् तदितः श्रेष्ठा, भावनातः प्रभावना ॥ ५२ ॥
ख्याताश्च यद्यपि स्पष्टमष्टावेव प्रभावकाः। तथाऽप्युपनिषत्प्रोक्ताः, परेऽप्यद्भुतवैभवाः ॥ ५३ ॥
तथाह्यतिशयस्फूर्तिगणभूपतिसम्मताः। प्रभावयन्ति तीर्थेशतीर्थमव्यर्थ[2]शक्तयः ॥ ५४ ॥
अङ्गं प्रशस्यसस्याश्च, निर्णीतं परमर्षिभिः। श्रद्धाविशुद्धं विधिवज्जैनयात्राप्रवर्तनम् ॥ ५५ ॥
एतां च त्रिविधामाहुरेकामष्टाह्निकाभिधाम्। द्वितीयां रथयात्रां च, तीर्थयात्रामथापराम् ॥ ५६ ॥
वितन्वन्ति सतामेतास्तिस्रोऽपि श्रायसीं श्रियम्। तथापि तीर्थयात्रेयममेयसुकृतास्पदम् ॥ ५७ ॥
दान-शील-तपो-भाव-प्रभावनसमुद्भवः। पुण्यराशिरशेषोऽपि, यदत्र प्रथते पृथुः ॥ ५८ ॥

ससङ्घं तीर्थयात्राया विधिः

तीर्थयात्रां चिकीर्षोश्च, यत् कर्तव्यं महात्मनः। यथागमं विधिस्तस्य, क्रमादयमुदीर्यते ॥ ५९ ॥
विवेकी पुरुषस्तत्र, जाति-कर्माद्यदूषितः। नृपावष्टम्भसंरम्भी, नीतिस्फीतधनागमः ॥ ६० ॥
वदान्यो जनतामान्यः, पूज्यपूजापरायणः। जन्म-जीवित-वित्तानां, जिघृक्षुः फलमद्भुतम् ॥ ६१ ॥
तिथौ पुण्यातिथौ गत्वा, गुरुक्रमयुगान्तिके। श्रद्धाशुद्धाशयः पुण्यप्रज्ञो विज्ञपयेदिदम् ॥ ६२ ॥
मर्त्यजन्म-कुलैश्वर्यसामग्रीं प्राप्य दुर्लभाम्। कृतार्थीकर्तुमिच्छामि, भगवँस्तीर्थयात्रया ॥ ६३ ॥
धन्यस्त्वं तीर्थकृत्पूज्यो, यस्य सङ्घः पतिस्तव। सेनाधिपत्यवत् सङ्घाधिपत्यं वितरिष्यति ॥ ६४ ॥
सङ्घाधिपत्यमत्यन्तदुर्लभं भविनां भवे। तीर्थाधिपत्यवद् भद्र !, जगद्भद्राङ्कुरोदयम् ॥ ६५ ॥
अर्जितोदात्तपुण्यस्य, भाविकल्याणसम्पदः। कस्यापि तीर्थयात्रार्थमियमुत्सहते मतिः ॥ ६६ ॥
एवं संवर्धितोत्साहो, गुरुणा प्रीतचेतसा। यात्रायै कृतसत्कारः, कारयेद् दिननिर्णयम् ॥ ६७ ॥
॥ कलापकम् ॥
साधर्मिकाणां सर्वत्र, बहुमानपुरःसरम्। यात्रार्थं कृतहृल्लेखान्, लेखान् सम्प्रेषयेत् ततः ॥ ६८ ॥
कृतोरुवाहना-ऽऽवास-कोश-पादातसङ्ग्रहः। युग-योक्त्रादिगन्त्र्यङ्ग-शिल्पिवर्गपरिग्रहः ॥ ६९ ॥

१ °षपुण्यपा° खंता० ॥ २ °व्यक्तश° खंता० ॥

जलोपकरण-च्छत्र-दीपिकाधारिभिर्वृतः । सूपकृद्धान्य-भैषज्य-भिषक्प्रभृतिसम्भृतः ॥७०॥
चन्दना-ऽगरु-कर्पूर-काश्मीर-वसनादिभिः । वस्तुभिर्मुदितश्चैत्य-तीर्थ-सङ्घार्चनोचितैः ॥७१॥
मुहूर्ते पूर्वनिर्णीते, स्नपयित्वा जगद्गुरुम् । रचयित्वाऽद्भुतां पूजां, निषण्णस्तत्पुरस्ततः ॥७२॥
सङ्घाधिपत्यदीक्षायां, दत्तायां गुरुभिर्मुदा । दिक्पालेभ्यस्ततो दत्त्वा, स्फूर्जन्मन्त्रवलं वलिम् ॥७३॥
पूजिते पुष्प-वासाद्यैर्मन्त्रमुद्राङ्किते रथे । स्वयमारोपयेद् देवं, महेनातिमहीयसा ॥७४॥
॥ षड्भिः कुलकम् ॥

पुरस्कृतगुरुः कृत्वा, ससङ्घश्चैत्यवन्दनम् । कायोत्सर्गैः कपर्द्यम्बाप्रभृतीन् सन्निधापयेत् ॥७५॥
क्षुद्रोपद्रवविद्राविमन्त्रध्यानामलात्मभिः[1] । क्लृप्तान्तःकवचाश्चैश्च, गुरुभिः कृतसन्निधिः ॥७६॥
स्फूर्जज्जयजयध्वान-धवलध्वनिबन्धुरैः । अवार्यैस्तूर्यनिर्घोषैर्नादिताम्बरगह्वरः ॥७७॥
उद्दामदान-सम्मानपूरितार्थिमनोरथः । रम्ये परिसरे पुर्याः, कुर्यात् प्रस्थानमङ्गलम् ॥७८॥ विशेषकम्
ततः साधर्मिकान् सर्वान्, नानास्थानागतानसौ । सत्कृत्य सहितस्तैश्च, कुर्वन्नुर्वीं प्रमोदिनीम् ॥

धनैर्धनार्थिनः कामं, वाहनैर्वाहनार्थिनः । सहायैरसहायाँश्च, प्रीणयन् सहयात्रिकान् ॥८०॥
बन्दि-गाथकमुख्यांश्च, नामग्राहान् महात्मनाम् । अशनैर्वसनैरथैर्यथाशक्ति कृतार्थयन् ॥८१॥
चैत्यानि पूजयन् मार्गे, भग्नानि च समुद्धरन् । तत्कर्मकृत्सु वात्सल्यं, कुर्वंस्तत्कार्यचिन्तनम् ॥८२॥
सत्कुर्वन् धार्मिकान् निःस्वान्, दानाद् दीनान् प्रमोदयन् ।
भीतानामभयं यच्छन्, मोचयन् वन्धनस्थितान् ॥८३॥
पङ्कमग्नं च भग्नं च, सङ्कटे शाकटादिकम्[2] । नियुक्तैरुद्धरंस्तत्तत्कर्मशिल्पकरैर्नरैः ॥८४॥
क्षुधितं तृषितं व्याधिवाधितं श्रमनिस्सहम् । तन्वानः सुस्थमन्ना-ऽम्बु-भिषग्-भैषज्य-वाहनैः ॥८५॥
क्षुन्दानश्चाखिलान् क्षुद्रोपद्रवान् धार्मिके जने । विदधानश्च जैनेन्द्रशासनस्य प्रभावनाम् ॥ ८६ ॥
ब्रह्मचर्य-तपस्तेजोजनितान्तस्तमःशमः । दधद्देव-गुरूपास्तिभावनापावनं मनः ॥ ८७ ॥
क्रमेण प्राप्य तीर्थानि, साधर्मिकसमाधिना । भृत्वा तीर्थाम्भसा कुम्भान्, पुष्प-वासाधिवासितान् ॥
सङ्घं गान्धर्ववर्गं च, चर्चयित्वा यथोचितम् । पुष्प-कुङ्कुम-कर्पूर-चन्दनप्रमुखैस्ततः ॥ ८९ ॥
अत्यद्भुतामिर्देवेन्द्रविमानादिविभूतिभिः । प्रक्लृप्ततीर्थकृज्जन्ममज्जनोत्सववैभवः ॥ ९० ॥
जगत्त्रयपतेः स्नात्रं, कुर्वीत प्रीतमानसः । जगतीजिनबिम्बानां, वैयावृत्यकृतामपि ॥ ९१ ॥
॥ त्रयोदशभिः कुलकम् ॥

दुग्धाद्यैरमृतैः किञ्च, कर्पूराद्यैश्च पञ्चभिः । ततः पञ्चामृतस्नात्रं, पात्रं कल्याणसम्पदः ॥ ९२ ॥
चन्दनस्यन्द-कस्तूरी-कर्पूराद्यैर्विलेपनैः । स्वर्णाभरण-पुष्पस्रग्-वसनादिभिरर्चनम् ॥ ९३ ॥
घनसारा-ऽगुरुप्रायसुगन्धद्रव्यधूपनम्[3] । प्रेक्षां दक्षजनप्रेक्ष्यामद्भुतं च महाध्वजम् ॥ ९४ ॥
चलच्चामर-भृङ्गारनीरधारामनोहरम् । कर्पूरारात्रिकं पुष्पवृष्टिसस्वन्धवन्धुरम् ॥ ९५ ॥
देवानां वन्दनं चाथ, कृत्वा कुर्याद् यथोचितम् । देवसेवकसत्कारमनिवारं च भोजनम् ॥
॥ ९६ ॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

मुखोद्घाटविधाने[4] च, मालोद्धट्टनपर्वणि । किञ्चाक्षयनिधिक्षेपे, भूमिभाण्डादिनिष्क्रये ॥ ९७ ॥
कोशं संवर्ध्य देवस्य, दीनादीननुकम्प्य च । आपृच्छेतार्चनापूर्वं, प्रभुं गद्गदया गिरा ॥९८॥ युग्मम् ॥

---

१ °द्रावम°: खंता० ॥ २ शकटं स्थितम् खंता० ॥ ३ °गन्धिद्र° खंता० पाता० ॥ ४ °द्घाटन° खंता० ॥

विश्वसङ्कल्पकल्पद्रो !, त्वदेकमयमानसे । पुनर्दर्शनदानेन, प्रसीद सदयं मयि ॥ ९९ ॥
ततः प्रभुं नमस्कृत्य, सत्कृत्य सहयात्रिकान् । तीर्थानुध्यानधन्यात्मा, निवृत्तः स्वपुरं गतः ॥ १०० ॥
पुण्यस्फूर्तौ मुहूर्तेऽसौ, समुत्सर्पन्महोत्सवम् । रथप्रवेशमाधाय, प्रतिमामानयेद् गृहम् ॥ १०१ ॥
साधर्मिक-सुहृद्बन्धु-पौरधौरेयकांस्ततः । भोजनादिभिरानन्द्य, कुर्यात् सङ्घस्य पूजनम् ॥ १०२ ॥
॥ विशेषकम् ॥

[1]इदमेव महादानं, भावयज्ञोऽयमेव च । इदमेव श्रियो मूलं, यदेतत् सङ्घपूजनम् ॥ १०३ ॥
इति सिद्धान्तसिद्धोऽयं, तीर्थयात्राविधौ विधिः । स्थानैश्चतुर्भिराराद्धैः, सम्यगाराधितो भवेत् ॥१०४॥

तद्यथा—

परोपकारकरणं, ब्रह्मव्रतनिषेवणम् । यथाशक्ति तपः सम्पद्[2]दीना-ऽनाथानुकम्पनम् ॥ १०५ ॥
स्थानान्येतानि चत्वारि, सङ्घाधिपतिना ततः । आराध्यानीच्छता पुण्यश्रियं पुण्यानुबन्धिनीम् ॥ १०६ ॥

यश्चेतसा शुचितरेण चतुःप्रकारामाराधयत्यभिमतामिति तीर्थयात्राम् ।
प्रीता स्वयंवरविधिं विदधाति तस्मिन्, सौभाग्यभाग्यवति सङ्घपतित्वलक्ष्मीः ॥ १०७ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीउदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदय-नाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये तीर्थयात्रा-विधिवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ छ ॥

वर्षीयान् परिलुप्तदर्शनपथः प्राप्तः परं तानवं,
रोहन्मोहतया तया हतपरिस्पन्दोऽतिमन्दोद्यमः ।
श्रीमन्त्रीश्वर वस्तुपाल ! भवतो हस्तावलम्बं चिराद्,
धर्मः प्राप्य महीं विहर्तुमधुना धत्ते पुनः पाटवम् ॥ १ ॥ छ ॥

॥ [3]ग्रं० १२१ ॥ छ ॥ छ ॥

---

१ श्लोकोऽयं खंता० पुस्तके नास्ति ॥ २ °दीनानामनुक° पाता० ॥ ३ ग्रन्थाग्रं ११६ पाता० ॥

द्वितीयः सर्गः ।

परोपकारः पुण्यर्द्धिवार्द्धिसंवर्द्धने विधुः । लोकोत्तरस्फुरत्कीर्त्तिवल्लिपल्लवनेऽम्बुदः ॥ १ ॥
भवन्ति हि महात्मानः, परोपकृतिकर्मठाः । अप्रधानीकृतस्वार्थः, सार्थवाहो यथा धनः ॥ २ ॥

तद्यथा—

अस्ति प्रत्यग्विदेहेषु, जन्मभूमिरिव श्रियः । क्षितिप्रतिष्ठितं नाम, पुरं क्ष्मामुकुटोपमम् ॥ ३ ॥
सुरालयचयोत्तुङ्गशृङ्गरङ्गद्ध्वजव्रजैः । दत्तपत्रमिवाभाति, यदमर्त्यपुरं प्रति ॥ ४ ॥
आसीदासीमभूमीशदासीकरणकौतुकी । प्रसन्नचन्द्रः क्ष्माचन्द्रस्तत्र क्षत्रशिरोमणिः ॥ ५ ॥
कालः करालो यस्यासीन्निस्त्रिंशः संहरन्नरीन् । एतस्माद् दुःसहो जज्ञे, प्रतापतपनः पुनः ॥ ६ ॥
पुरे तत्राभवल्लक्ष्मीनिवासभवनं धनः । सार्थवाहो यशोभिश्च, वणिग्भिश्च विगाढदिक् ॥ ७ ॥
चलाचलाऽपि नो लक्ष्मीर्यत्कराम्भोजमत्यजत् । वाताहता पताकेव, देवायतनकेतनम् ॥ ८ ॥
दृष्टे नृणामपूर्वार्थसुन्दरे यस्य मन्दिरे । बभूव शङ्के शङ्केति, किमिदं जगदन्तरम् ? ॥ ९ ॥
क्षीराब्धेरिव ये तस्य, दधिरे दानपात्रताम् । वारिदा इव ते जग्मुर्जगतोऽप्युपजीव्यताम् ॥ १० ॥

स वसन्तपुरं गन्तुं, व्यवहारार्थमन्यदा । यात्रार्थिनः समाह्वातुं, वादयामास डिण्डिमम् ॥ ११ ॥
यस्य यत् पूर्यते नैव, स तद् याचतु हे जनाः ! । इत्युद्घोषणया पूर्णव्योमा सोमाकृतिर्धनः ॥ १२ ॥
अक्षतान् शिरसा बिभ्रन्, मङ्गलध्वनिपूर्वकम् । तस्थौ [2]निवेशितावासः, पुरीपरिसरावनौ ॥ १३ ॥
॥ युग्मम् ॥

अत्रान्तरे समायातं, धर्मघोषमुनीश्वरम् । सत्कृत्य कृत्यविन्नम्रः, किं कार्यमिति सोऽवदत् ॥ १४ ॥
धर्म्यां वाचमथोवाच, वाचंयमशिरोमणिः । त्वया समं समेष्यामो, वसन्तपुरपत्तनम् ॥ १५ ॥
सार्थवाहस्तथेत्युक्त्वा, प्राह सूपकृतः प्रति । अन्नाद्यमीषां सम्पाद्यं, युष्माभिर्नित्यमित्यहो ! ॥ १६ ॥
अत्रान्तरे च केनापि, स्थालं सार्थपतेः पुरः । रसालफलसम्भारसम्भृतं प्राभृतीकृतम् ॥ १७ ॥
अथ सोत्कर्षहर्षाश्रुर्धन्यंमन्यमना धनः । धर्मघोषमुनिं प्राह, सोत्साहकरकोरकः ॥ १८ ॥
भगवन्ननुगृह्णीत, गृह्णीत फलसञ्चयम् । धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि, भवत्पादाब्जसेवया ॥ १९ ॥
मूर्तिमानिव धर्मोऽथ, धर्मघोषमुनिर्धनम् । भाषते स्म महाभाग !, कल्पनीयमिदं न नः ॥ २० ॥
सिद्धमन्नं जलं प्रासु, फलं निर्बीजतां गतम् । भवेन्मुनीनां कल्प्यं यन्न कृतं न च कारितम् ॥ २१ ॥
वचनं स मुनीशस्य, निशम्य शमितस्पृहम् । अवोचद् विस्मयस्मेरनेत्रलीलोत्पलो धनः ॥ २२ ॥
अहो ! कष्टमहो ! धैर्यमहो ! दुष्करकारिता । एते विदधते यत् तन्नान्ये श्रोतुमपीशते ॥ २३ ॥
अथ प्रतस्थे सार्थेन, समं स रथमास्थितः । उद्दण्डभाण्डसम्भारवाहिभिर्वाहनोर्मिभिः ॥ २४ ॥
समं श्रीधर्मघोषोऽपि, मुनिभिः परिवारितः । व्रजन्नतितरां रेजे, विकैरिव महागजः ॥ २५ ॥

---

१ °हतपता° खंता० ॥ २ °निवसिता° खंता० ॥ ३ °मानश्च घ° वता० ॥

अश्वीयैरौक्षकैर्मानुष्यकैरथ्याभिरौष्ट्रकैः । धनश्चचाल वैपुल्यं, विपुलाया विलोपयन् ॥ २६ ॥
धने प्रचलिते कम्पं, भेजे विश्वम्भरा भरात् । विपरीतममुं सर्वाः, सरितः परितः पुनः ॥ २७ ॥
केकिपत्रातपत्रेषु, वहत्सु जलदश्रियम् । दध्रे तडिल्लताल्क्ष्मीं, स्फुरन्ती कुन्तसन्ततिः ॥ २८ ॥
धनदृष्ट्या सुधावृष्ट्या, ग्रीष्मेऽपि ग्रस्ततापया । न सार्थः प्रार्थयामास, धारागृहमहोत्सवम् ॥ २९ ॥
स यावदटवीं काञ्चित्, कैश्चित् प्राप प्रयाणकैः । मार्गे एवाभवत् तावत्, कालो मुदिरमेदुरः ॥ ३० ॥
यथा यथा धरापीठे, धारा धाराधरोऽमुचत् । शरानुरसि पान्थानां, मन्मथोऽपि तथा तथा ॥ ३१ ॥
वारिधाराभिराशङ्क्य, शङ्के पङ्केरुहक्षयम् । अन्तर्दधे किल द्रष्टुमक्षमः पद्मबान्धवः ॥ ३२ ॥
साचिव्यं स्मरसाम्राज्ये, किमस्य मयि गर्जति ? । इतीवाभ्युन्नतिं प्राप्य, पयोदः पिदधे विधुम् ॥ ३३ ॥
खेदविस्फारसूत्कारा, दुर्दिनश्यामलद्युतः । पान्थाश्चरन्तः पङ्कान्तर्भेजिरे गूढपादताम् ॥ ३४ ॥
पान्थानां गच्छतामग्रे, प्राणद्रव्योत्तमर्णकैः । नद्यो गतिनिषेधाज्ञारेखा इव कृता घनैः ॥ ३५ ॥
चापमारोप्य पान्थेषु, स्मराज्ञाभङ्गकारिषु । वीराः पयोमुचोऽमुञ्चन्, धारा नाराचदुर्दिनम् ॥ ३६ ॥
दुर्गाहैर्वाहिनीवाहैः, पथिभिः पङ्कसङ्कुलैः । धारासारैरतिस्फारैः, क्रमोऽप्यजनि योजनम् ॥ ३७ ॥
कष्टं दृष्ट्वाऽथ सार्थस्य, ततः सार्थपतिर्धनः । सौस्थ्येनावासितस्तस्थौ, तत्रोच्चैरटवीतटे ॥ ३८ ॥
स्थिते सार्थपतौ तत्र, जनानां सार्थवासिनाम् । पाथेयानि त्रुटन्ति स्म, कियद्भिरपि वासरैः ॥ ३९ ॥
अथ सार्थस्तपस्वीव, प्रविष्टः कष्टसङ्कटे । कन्द-मूल-फलप्रायैर्वृत्तिं कर्तुं प्रचक्रमे ॥ ४० ॥
सार्थवाहस्तथा स्पष्टमाश्लिष्टश्चिन्तया तया । ईर्ष्ययेव यथा तस्मान्निद्रया विद्रुतं द्रुतम् ॥ ४१ ॥
यामिन्याः पश्चिमे यामे, शुश्रावाथ श्रुतिप्रियम् । असौ परस्परालापं, मन्दुरा-यामपालयोः ॥ ४२ ॥
तावत् परोपकारित्वमस्य लोकस्य दृश्यते । यावद् दुःसमयच्छद्मा, निकषो निकषा नहि ॥ ४३ ॥
यथा यथा पुनः कालः, करालोऽयं विजृम्भते । तथा तथाऽयं नः स्वामी, प्रतिपन्नेऽतिनिश्चलः ॥ ४४ ॥
परितः प्रसरन्त्येताः, पयोदचयवीचयः । प्रतिपन्नार्थशूरस्य, प्रभोरस्य च कीर्त्तयः ॥ ४५ ॥
संलापमेतयोः श्रुत्वा, सर्वं श्रुतवतांवरः । चित्ते सञ्चिन्तयामास, स चिद्रूपशिरोमणिः ॥ ४६ ॥
ध्रुवमाभ्यामुपालम्भं, लम्भितोऽस्मि स्तुतिच्छलात् । यदीदृशि मया कष्टसङ्कटे पातितो जनः ॥ ४७ ॥
अथ सञ्चिन्तयन् सार्थे, सार्थेशः स सुखा-ऽसुखे । सस्मार धर्मघोषाख्यमुनेर्विमलमानसः ॥ ४८ ॥
अप्रासुकीकृतं धन्याः, पयोऽपि न पिबन्ति ये । कथं तेषां मुनीन्द्राणां, प्राणयात्रा भविष्यति ? ॥ ४९ ॥
अहो ! मे मन्दभाग्यस्य, तथा निश्चेतनं मनः । यथा कथाऽपि साधूनां, नाकारि सहचारिणाम् ॥ ५० ॥
अत्रान्तरे पपाठोच्चैर्बहिर्मङ्गलपाठकः । उदयानुगतं भानोः, प्रातःसुप्रातमङ्गलम् ॥ ५१ ॥
रुद्धोऽपि मेघैः सार्थेश !, भवानिव विभाविभुः । अमुंश्चत्वयमुत्साहमुपकारार्थमुद्ययौ ॥ ५२ ॥
अथ प्राभातिकं कृत्यं, विधाय विधिवद् धनः । माणिभद्राभिधं मित्रं, पप्रच्छ जनवत्सलः ॥ ५३ ॥
धर्मघोषः प्रभुः कुत्र, कथं वा मित्र ! वर्तते ? । यदहो ! सुबहोः कालादद्य मे स्मृतिमागतः ॥ ५४ ॥
तेनाथ कथिते तेषामाश्रमे समुपागतः । गुरूंश्च तत्पुरस्तार्च्चे, स हृष्टो दृष्टवान् मुनीन् ॥ ५५ ॥

१ °घाय, रेखा° खंता० ॥ २ °र्थपतिस्तत्र, प्रवि° खंता० ॥ ३ °ङ्कटम् खंता० पाता० ॥ ४ °र्थवीरस्य, खंता० ॥ ५ °तयोः सर्वं, श्रुत्वा श्रुत° खंता० पाता० ॥ ६ °षस्य, मुने° खंता० ॥ ७ °मुचन्न° पाता० ॥ ८ °र्भा, सुह° खंता० ॥

कायोत्सर्गस्थितान् काँश्चिदितरान् ध्यानबन्धुरान् । स्वाध्यायधन्यानन्यॉस्तु, प्रत्युपेक्षापरान् परान् ॥ ५६ ॥
स प्रणम्य क्रमादेतान्, धर्म्यकर्मसु कर्मठान् । गुरोः पुरस्तादासीनः, कृताञ्जलिरदोऽवदत् ॥ ५७ ॥
॥ युग्मम् ॥
समायाताः स्थ सार्थेऽस्मिन्, वचनैर्मम निर्ममाः ! । चक्रे मया न चिन्ताऽपि, सन्तापि हृदयं ततः ॥ ५८ ॥
महामोहस्य माहात्म्यात्, तदिदं स्खलितं मम । सर्वं क्षन्तव्यमव्यग्रमतिभिर्मुनिपुङ्गवैः ॥ ५९ ॥
अथो गुरुरभाषिष्ट, कष्टमेतन्मुधैव ते । सार्थाधीश ! किमस्माकं, न हितं विहितं त्वया ? ॥ ६० ॥
संसार इव दुर्लङ्घे[1], कान्तारेऽस्मिन् महामते ! । भवता दुष्टकर्मभ्यो, दस्युभ्यो रक्षिता वयम् ॥ ६१ ॥
मुनीनामन्न-पानादि, सर्वमेते यथोचितम् । सार्थवाह ![2] प्रयच्छन्ति, सार्थिकास्ते निरन्तरम् ॥ ६२ ॥
धनोऽप्यूचे गुणमयं, मन्यन्ते गुणिनो जगत् । वसुधा हि सुधाभानोः, सुधाधौतेव भासते ॥ ६३ ॥
तत् कल्पनीयमाहारमिदानीं दित्सुरस्म्यहम् । मुनीन् प्रेषयताऽऽवासं, प्रति सद्यः प्रसद्य मे ॥ ६४ ॥
वर्तमानेन योगेनेत्युक्ते भगवताऽथ सः । प्राप्तः स्वावासमासन्नबोधिः शोधितमानसः ॥ ६५ ॥
गुरोरथ समादेशाद्, गृहायातं मुनिद्वयम् । कल्प्यान्तरस्याभावेन, स स्वभावेन शुद्धधीः ॥ ६६ ॥
श्रद्धया प्राहयामास, सर्पिरुत्सर्पिवासनः । सङ्ख्यातीतगुणं बोधिबीजं प्राप्येव निर्वृतः ॥ ६७ ॥ युग्मम् ॥
धर्मलाभोऽस्त्विति स्पष्टमिष्टमाशीर्वचो मुनी । दत्त्वा धनाय नम्राय, जग्मतुर्गुरुसन्निधौ[3] ॥ ६८ ॥
अथाह्रायापराह्णेऽपि, धनोऽपूर्णमनोरथः । गुरुपादान्तिकं प्राप, निन्दन्नात्मानमात्मना ॥ ६९ ॥
अथारेभे मुनीन्द्रेण, देशना क्लेशनाशनी । त्वं नात्मनिन्दया दुःखं, महात्मन् ! कर्तुमर्हसि ॥ ७० ॥
स्वार्थीकृतपरार्थेन, चरितेनामुना भवान् । लोकोत्तरश्रियां नूनं, भविष्यति निकेतनम् ॥ ७१ ॥
महात्मनां ह्ययं पन्थाः, क्षुण्णः पुण्यात्मभिर्नृभिः । यत् परप्रीणनं नाम, प्राणैरपि धनैरपि ॥ ७२ ॥
अस्मिन्नर्थे कथं सार्थवाह ! विश्वैकपावन ! । अभयङ्करभूभर्तुर्न श्रुतं चरिताद्भुतम् ? ॥ ७३ ॥

अभयङ्करनृपचरितम्

यथाऽपरविदेहेषु, विद्यते भूविभूषणम् । विजये पुष्कलावत्यां, नगरी पुण्डरीकिणी ॥ ७४ ॥
तस्यां विश्राणितक्षोणिक्षेमः क्षेमङ्करो नृपः । तस्य चाऽमरसेनेति, बभूव प्राणवल्लभा ॥ ७५ ॥
अर्धरात्रेऽन्यदा देवी, लग्ने सर्वग्रहेक्षिते । चतुर्दशमहास्वप्नसूचिताद्भुतवैभवम् ॥ ७६ ॥
देवपूजा-दया-दान-दीनोद्धारादिदोहदैः[4] । प्रकाशितगुणग्रामं, सुतरत्नमसूत सा ॥ ७७ ॥ युग्मम् ॥
पिता हर्षप्रकर्षेण, कृताद्भुतमहोत्सवः । अभयङ्कर इत्यस्य, समये चाभिधां व्यधात् ॥ ७८ ॥
वर्द्धमानः क्रमात् पर्वशर्वरीरमणोपमाम् । लेभे कुमारः कलयन्, सकलः सकलाः कलाः ॥ ७९ ॥
निद्राविरामे भूपालतनयोऽपश्यदन्यदा । आत्मानं काननस्यान्तः, पश्चिमप्रहरे निशः[5] ॥ ८० ॥
न तत् पुरं न तद् गेहं, न स लोको न सा रसा । अदृष्टपूर्वः सर्वोऽयं, प्रदेशः प्रतिभाति मे ॥ ८१ ॥

---

१ दुर्लङ्घ्ये, का° खंता० पाता० ॥　२ सार्थाधीश ! प्रय° खंता० ॥　३ °न्निधिम्° खंता० पाता० ॥
४ °नोद्धरणदो° खंता० ॥　५ निशि खंता० ॥

किमिन्द्रजालं ?, किं स्वप्नः ?, किं वाऽयं विभ्रमो मम ? । इत्यनल्पैर्विकल्पौघैस्तस्य दोलायितं मनः ॥ ८२ ॥
॥ युग्मम् ॥

अत्रान्तरे विनीतात्मा, दिव्यरूपधरः पुरः । गिरं शुचिस्मितां कश्चित्, कुमारं प्रत्यभाषत ॥ ८३ ॥
विस्मयं धीर ! मा कार्षीस्त्वं मयाऽपहृतोऽसि यत् । ज्ञाताऽसि तु स्वयं भ्रातरपहारस्य कारणम् ॥ ८४ ॥
इति श्रुत्वा कुमारोऽपि, यावद् वदति किञ्चन । भेजे तावददृश्यत्वं, स दिव्यपुरुषः क्षणात् ॥ ८५ ॥
किमेतदिति तस्याथ, विस्मयस्मितचेतसः । तथैवावस्थितस्यापि, क्षणेन क्षणदा क्षयम् ॥ ८६ ॥
अथोत्थाय कुमारोऽसौ, कौतुकोत्तानमानसः । वनं विलोकयामास, हर्षसोत्कर्षलोचनः ॥ ८७ ॥
वनं स मेने सच्छायवृक्षच्छन्नदिगन्तरम् । भयादिव दिवा भानोः, पिण्डीभूय स्थितं तमः ॥ ८८ ॥
स्थूलैस्थुलतुलैः[1] शैलैस्तनिकाकारनिर्झरैः । स्कन्धावारः स्मरस्येव, जहारास्य वनं मनः ॥ ८९ ॥
तद् वनं खवधूभुक्तकुञ्जपुञ्जं विलोकयन् । स मानसं सरोऽपश्यदात्ममानसनिर्मलम् ॥ ९० ॥
कुमारः कनकाम्भोजैर्भूषितं वीक्ष्य तत् सरः । दिग्वधूदर्पणं मेने, सङ्क्रान्तवदनाम्बुजम् ॥ ९१ ॥
अथास्य सरसो नीरे[2], समीरेरितवारिजे । उचितां शुचितां कृत्वा, बभ्राम विपिने पुनः ॥ ९२ ॥
अथाग्रतो गतो भूपनन्दनो वन्दनोचितम् । दर्शनीयं ददर्शोच्चैर्मठं कञ्चन काञ्चनम् ॥ ९३ ॥
उद्दामविस्मया-ऽऽनन्ददत्तहस्तावलम्बनः । कुमारोऽथ समारोहत्, तस्य प्रथमभूमिकाम् ॥ ९४ ॥
विलोकयन्नयं तस्य, मठस्य रमणीयताम् । क्रमेणोपरि भूभागमाप निष्पापमानसः ॥ ९५ ॥
अथ तत्र स्थितं कञ्चिद्, दिव्याकृतिधरं पुरः । योगपट्टपरीताङ्गमक्षसूत्रपवित्रितम् ॥ ९६ ॥
पश्यन्तमन्तरात्मानं, विनिवारितमारुतम् । असौ योगीन्द्रमद्राक्षीत्, साक्षाद् योगमिवाङ्गिनम् ॥ ९७ ॥
॥ युग्मम् ॥

प्रणम्याग्रे निविष्टेऽस्मिन्, समाधिमवधूय सः । ऊचे मधुमुचं वाचं, वाचंयमचमूपतिः ॥ ९८ ॥
स्वागतं भवतः श्रीमन् !, राजपुत्राऽभयङ्कर ! । मया त्वमत्रानीतोऽसि, विनीत ! हितहेतवे ॥ ९९ ॥
सोऽप्यूचे स्वागतं तात !, त्वयि दृष्टे ममाधुना । यत् पुण्यं जन्मिनां जन्म, दर्शनेन महात्मनाम् ॥ १०० ॥
इत्थं वदत एवास्य, कुमारस्य क्षणादयम् । विधिवद् विदधे ध्यानमानन्दैकमना मुनिः ॥ १०१ ॥
अथाम्बरपथेनैव, भास्वरस्वर्णभाजना । आगान्मर्त्येष्वसम्भाव्या, भव्या रसवती पुरः ॥ १०२ ॥
जगाद योगी राजेन्दुनन्दनं तदनन्तरम् । अतिथिस्त्वं ममाद्यासि, कुमार ! कुरु भोजनम् ॥ १०३ ॥
अथ स्वर्णमयं स्थालं, स्वयमेव पुरोऽभवत् । यथेष्टभोज्यसम्पूर्णमेकैकमुभयोस्तयोः ॥ १०४ ॥
कृतभोजनयोर्जज्ञे, करकः पुरतोऽम्बरे । तेन प्रदत्ताचमनावुभावप्युत्थितौ ततः ॥ १०५ ॥
अथ हुङ्कारमात्रेण, योगिनोऽस्य महात्मनः । यथाऽऽयातं तथा यातं, रसवत्या तया पुनः ॥ १०६ ॥
चन्दना-ऽगुरु-कर्पूरपूरसौरभसम्भृतम् । ताम्बूलमुभयोः पाणौ, कुतोऽप्युपनतं स्वयम् ॥ १०७ ॥
अथो यथोचिते स्थाने, सुखविश्रान्तयोस्तयोः । अयत्नोपनतं वेणु-वीणादिध्वनिबन्धुरम् ॥ १०८ ॥
स्थान-मान-यति-ग्राम-लयत्रयपवित्रितम् । तदा तत्राभवद् दिव्यं, सङ्गीतं प्रीणितश्रुति ॥ १०९ ॥
॥ युग्मम् ॥

इत्थं विनोदसन्दोहैस्तस्यापहृतचेतसः । ययौ निदाघदीर्घोऽपि, निमेष इव वासरः ॥ ११० ॥

---

१ °लस्थलच्छलैः खंता०॥ २ °रसस्तीरे, खंता०॥

तेजश्छटासटे याते, तदा देशान्तरं हरौ । भ्रान्तैरिभनिभैर्ध्वान्तैर्नभःकाननमानशे ॥ १११ ॥
तमःकञ्चुकमाच्छिद्य, करैरुज्ज्वलयन् मुखम् । निशाकुशाङ्ग्याः प्राणेशो, दूरदेशादुपागमत्[1] ॥ ११२ ॥
अथ पृथ्वीपतेः पुत्रः, पवित्रस्तेन योगिना । जगदेकमहाबाहुर्जगदे मुदितात्मना ॥ ११३ ॥
सन्ति मे शतशो विद्या, निरवद्या नृपात्मज ! । तासामथ यथापात्रं, क्वचित् काश्चिन्नियोजिताः ॥ ११४ ॥
परमद्यापि विद्याऽस्ति, खड्गसिद्धिनिबन्धनम् । ममैका साऽनुरूपस्य, पात्रस्याभावतः स्थिता ॥ ११५ ॥
एतस्याः सिद्धविद्यायाः, स्मरणेन रणे नरः । भवेदपि परोलक्षविपक्षविजयक्षमः ॥ ११६ ॥
यद्यपि प्राप्य यो विद्यां, कयाचिदपि शङ्कया । नियोजयति नान्यत्र, स विद्यावधपातकी ॥ ११७ ॥
तथापि तस्याः सत्पात्रं, प्राप्नोति न यदा नरः । तदा श्रेयस्तमो मन्ये, निराम्नायः किल क्षयः ॥ ११८ ॥
॥ युग्मम्[2] ॥

असङ्क्रामितविद्यस्य, मम स्यादधमर्णता । असत्पात्रे तु विन्यासो, विद्याविप्लवकारणम् ॥ ११९ ॥
आयुश्च स्वल्पमेवैतदितो व्याघ्र इतस्तटी । इति कर्तव्यतामूढमानसो यावदस्म्यहम् ॥ १२० ॥
तावद् विधेयमागत्य, स्वयमेव पुरो मम । चिन्तां त्वं वत्स ! मा कार्षीरित्यवोचत सादरम् ॥ १२१ ॥
अद्य प्रातर्गुणग्रामरामणीयकमन्दिरम् । समानेष्यामि सत्पात्रभूतं कमपि पूरुषम् ॥ १२२ ॥
त्रैलोक्यमण्डनप्राये, तस्मिन् मां पुरुषाद्भुते । सम्यग् विन्यस्य सन्न्यस्य, शरीरं त्वं सुखी भव ॥ १२३ ॥
अथैतया त्वमानीतः, प्रेषितान्निजचेटकात् । प्रतिपद्यस्व तद् विद्यामित्युक्ते सोऽप्यदोऽवदत् ॥ १२४ ॥
एतावतैव धन्योऽस्मि, दृष्टवान् यत् तव क्रमौ । तद् विद्यया किमद्यापि, कृत्यं सद्विद्य ! विद्यते ? ॥ १२५ ॥
सिद्धिसौधाग्रसोपानं, श्रीवशीकारकारणम् । कल्याणसम्पदादर्शो, दर्शनं हि महात्मनाम् ॥ १२६ ॥
योगीन्द्रोऽप्यब्रवीद् भद्र !, जगद्भद्रङ्करश्रियः । भवन्ति हि भवादृक्षाः, कल्पवृक्षा इव क्षितौ ॥ १२७ ॥
परं तथाऽपि मे विद्यां, गृहाणानुगृहाण माम् । ऋणं गुरोर्मयि च्छिन्दन्नुपकारपरो भव ॥ १२८ ॥
इत्युक्त्वा खड्गसिद्धिं तां, दत्त्वा सत्त्वानुरञ्जितः । योगीन्द्रः प्रापयामास, कुमारं पितुरन्तिके ॥ १२९ ॥
अथाकस्मान्नृपो दृष्ट्वा, तं समायातमात्मजम्[3] । नगरं कारयामास, महोत्सवमयं तदा ॥ १३० ॥
पृथ्वीनाथेन पूर्वेषामथ प्रस्तावसूनुना पथि । कुमारो राज्यदानार्थमर्थितोऽस्यर्थमब्रवीत् ॥ १३१ ॥
गृह्णामि नाहं साम्राज्यं, तात ! पातकपोतकम्[4] । कर्तुमभ्युत्सहे किन्तु, त्वत्सेवामेव केवलम् ॥ १३२ ॥
यातस्तातामतः पद्भ्यां, प्रियाः प्रस्वेदबिन्दवः । न तु मे त्वद्विमुक्तस्य, मौलौ मुक्ताफलस्रजः ॥ १३३ ॥
अनिच्छतोऽप्यथैतस्य, क्षेमङ्करनरेश्वरः । अर्पयामास साम्राज्यमभिषेकपुरःसरम् ॥ १३४ ॥
अथ क्षेमङ्करः क्ष्माभृद्, दक्षो दीक्षामुपाददे । अभयङ्करभूपालः, पालयामास तु क्षितिम् ॥ १३५ ॥
राज्यभारधुरं बिभ्रन्, न्यायधर्मधुरन्धरः । अयमानन्दयामास, प्रजा इव निजाः प्रजाः ॥ १३६ ॥
तस्य कल्पद्रुमस्येव, सर्वतोऽप्युपकुर्वतः । दिशोऽधिवासयामास, यशःकुसुमसौरभम् ॥ १३७ ॥
अथान्यदाऽस्य भूभर्तुर्धर्मासनमुपेयुषः । सदःसदनमभ्येत्य, प्रतीहारो व्यजिज्ञपत् ॥ १३८ ॥
प्रभो ! पुष्पपुरस्वामी, नृसिंहः सिंहविक्रमः । बहिः स्वल्पपरीवारो, देवपादान् दिदृक्षते ॥ १३९ ॥
अथ भूभर्तुरादेशात्, प्रावेशयदसौ नृपम् । सोऽप्यासन्नासनासीनः, सप्रश्रयमदोऽवदत् ॥ १४० ॥

१ °शादथाऽऽगमत् खंता० पाता० ॥ २ वता० पाता० युग्मम् इति नास्ति ॥ ३ °मागत° खंता० पाता० ॥ ४ °पातुकम् पाता० ॥

दुःखघर्मोपतप्तस्य, जगतो जीवनं द्वयम् । पुष्करावर्तमेघो वा, सज्जनो वाऽद्भुतोदयः ॥ १४१ ॥
श्रितोऽस्मि त्वां जगन्मित्रं, तज्जीवितमहीतलम् । विपक्षेण क्षयं नीतः, शीतद्युतिरिवारुणम् ॥ १४२ ॥
तगरानगरीशेन, यतोऽकारणवैरिणा । विगृह्य जगृहे राज्यं, बलिना च्छलिना च मे ॥ १४३ ॥
तत्खङ्गविद्यादानादित्वदवष्टम्भवैभवात् । यथा श्रियं श्रयामि स्वां, पृथ्वीनाथ ! तथा कुरु ॥ १४४ ॥
इति विज्ञापितो राजा, प्रतिश्रुत्य तथैव तत् । प्राहिणोत् प्रतिहारेण, सहितं स्वागताय तम् ॥ १४५ ॥
अथोचे सुमतिर्मन्त्री, स्वच्छ ! स्वच्छन्दचारिता । वारिता नीतिशास्त्रेषु, कथमाद्रियते त्वया ? ॥ १४६ ॥
अस्मै साहाय्यकामाय, सिद्धिर्दातुं न युध्यते । आरामिकः किमारामं, दत्ते पुष्प-फलार्थिनाम् ? ॥ १४७ ॥
चतुरङ्गचमू-देश-कोशप्रभृतिभिः प्रभो ! । स्वगृहाङ्गणमायातं, तत् कृतार्थय पार्थिवम् ॥ १४८ ॥
भूपोऽभ्यधत्त मन्त्रीश !, समीचीनमिदं वचः । किन्तु वन्ध्याः कला यासां, न परोपकृतिः फलम् ॥ १४९ ॥
जायन्ते जन्तवः कुक्षिम्भरयो भूरयो न किम् ? । परार्थाः सिद्धयो यस्य, स जातः स च जीवति ॥ १५० ॥
पात्रे हि योजिता विद्या, क्षेत्रे चारोपिता लता । मनोरथपथातीतं, प्रसूते फलमद्भुतम् ॥ १५१ ॥
कामं कलासमृद्धोऽस्तु, सगर्वः शर्वरीवरः । क्षीणोऽपि पूज्यते किन्तु, कलाभिः प्रीणितामरः ॥ १५२ ॥
इति सम्बोध्य मन्त्रीशं, मुहूर्ते शुभशंसिनि । खड्गसिद्धिं ददौ तस्मै, नृसिंहाय महीभुजे ॥ १५३ ॥
कृतसाहायकः सैन्यैरदैन्यैः सिद्धवैभवः । सोऽजैषीत् सङ्गरोत्सङ्गे, तगरानगरीश्वरम् ॥ १५४ ॥
क्षीणशक्तित्रयः सोऽपि, नृसिंहहृतवैभवः । व्यभावयदहो ! दैवं, नैवं मे हृदयेऽप्यभूत् ॥ १५५ ॥
भ्रष्टराज्यद्वयः सोऽहं, दुःस्थावस्थः करोमि किम् ? । अथवा यस्य साहाय्यादनेनौर्जित्यमर्जितम् ॥ १५६ ॥
अभयङ्करभूपालं, तमनुप्रविशाम्यहम् । येन स्याद् वह्निदग्धानां, वह्निरेव महौषधम् ॥ १५७ ॥युग्मम्॥
विपश्चिदिति निश्चित्य, नगरीं पुण्डरीकिणीम् । आगत्य नत्वा भूमीशं, समयज्ञो व्यजिज्ञपत् ॥ १५८ ॥
देव ! त्वमेव नाम्नाऽपि, कर्मणाऽप्यभयङ्करः । नाममात्रेण कीटोऽपि, वर्ण्यते त्विन्द्रगोपकः ॥ १५९ ॥
स्युर्यस्मिन्नर्थिसार्थस्य, फलवन्तो मनोरथाः । तेनैव नररत्नेन, रत्नगर्भेति भूरभूत् ॥ १६० ॥
तदेवं देव ! नावद्यं, विद्यते त्वयि किञ्चन । परं तथापि वालभ्यात्, त्वमुपालभ्यसे मया ॥ १६१ ॥
अहं हि तगरापुर्यां, नृपतिर्घनवाहनः । हृतराज्यो नृसिंहेन, त्वत्प्रसादोन्मदिष्णुना ॥ १६२ ॥
कुमुदस्य श्रियं हृत्वा, निधत्ते रविरम्बुजे । इन्दुरप्युदयं प्राप्य, कुरुते तद्विपर्ययम् ॥ १६३ ॥
राज्यं तन्मे त्वयाऽऽच्छिद्य, नृसिंहाय प्रयच्छता । आत्मा लोकोत्तरः सम्प्रत्येतयोः सदृशीकृतः ॥ १६४ ॥
॥ युग्मम् ॥
जगदुच्छ्वासिनः सन्तस्तुल्या हि स्वा-ऽन्यपक्षयोः । नासावंशा इवोत्तुङ्गा, वाम-दक्षिणनेत्रयोः ॥ १६५ ॥
किञ्चोपकर्तुमार्तानामलङ्कर्मीणबुद्धिना । त्वादृशानां घनानां च, विदधे विधिना जनिः ॥ १६६ ॥
राजेन्द्र ! तन्ममापि त्वं, ममत्वं हृदये दधत् । राज्यश्रीभ्रंशसन्तापव्यापदं हर्तुमर्हसि ॥ १६७ ॥
अथ पृथ्वीपतिः प्राह, लज्जावनमिताननः । यन्मे दूरस्थितस्याभूत्, तत् त्वया मृष्यतामिति ॥ १६८ ॥
मदभ्यर्थनया राज्यं, देश-कोश-बलान्वितम् । मामकीनमधिष्ठाय, त्वं सखे ! सुखितो भव ॥ १६९ ॥
उक्त्वेत्यस्याभिषेकाय, यावदादिशति स्म सः । मन्त्रीशः सुमतिस्तावत्, साक्षेपमिदमब्रवीत् ॥ १७० ॥
वारं वारं विभो ! केयमनालोचितकारिता ? । प्राणैरप्यर्ज्यते राज्यं, यत् तत् त्याज्यं क्वचिद् भवेत् ? ॥ १७१ ॥

---

१ °तो जनः खंता० ॥ २ °द्धोऽपि, सगर्वः खंता० ॥

देशैकदेशो देशो वा, पादान्तिकमुपेयुषे । युक्तं यन्नृपपुत्राय, प्रेमपात्राय दीयते ॥ १७२ ॥
सकलं राज्यमुत्सृज्य, गात्रमात्रपरिच्छदः । कथं पत्नीजनस्यापि, स्वाननं दर्शयिष्यसि ? ॥ १७३ ॥
नृपतिस्तावदेवासि, यावल्लक्ष्मीरभङ्गुरा । भङ्गुरायां पुनस्तस्यां, नृपत्तिर्भवसि क्षणात् ॥ १७४ ॥
उह्यते निधनावस्थो, नरः स्कन्धेन बन्धुभिः । त्यज्यते निर्धनावस्थः, सोदरैरपि दूरतः ॥ १७५ ॥
आश्रितस्य श्रिया पुंसः, स्युर्ये लोकम्पृणा गुणाः । त एव तद्विमुक्तस्य, जगदुद्वेगहेतवः ॥ १७६ ॥
अभ्यधादथ भूमीन्दुस्त्वं लोकोचितमुचिवान् । तत्त्वस्पृशा दृशा किन्तु, सचिवोच्चैर्विवेचय ॥ १७७ ॥
श्रियो वा स्वस्य वा नाशे, येनावश्यं विनश्यते । श्रीसम्बन्धे बुधाः स्थैर्यबुद्धिं बध्नन्तु तत्र किम् ? ॥ १७८ ॥
अहमस्याः पतिः सेयं, ममैवेत्यभिमानिनः । भुवा भोगार्थिनः के वा, वेश्ययेव न वञ्चिताः ? ॥ १७९ ॥
पत्रपात्रीव धात्रीयं, भुक्त्वा त्यक्ता महात्मभिः । विगृह्य गृह्यते लुब्धैः, कुक्कुरैरिव ठक्कुरैः ॥ १८० ॥
यः श्रियं सुकृतक्रीतीं, सुपात्रे नैव निक्षिपेत् । विदुषोऽप्यस्य सोत्कर्षा, कर्षुकादपि मूर्खता ॥ १८१ ॥
वर्धयेद्धान्यबीजं हि, क्षेत्रे निक्षिप्य कर्षुकः । निधाय न पुनर्गेहे, मूलनाशं विनाशयेत् ॥ १८२ ॥
पुंसस्तस्य वटस्येव, विटस्येव च वैभवम् । निःश्वस्य गम्यते यस्मादकृतार्थैः फलार्थिभिः ॥ १८३ ॥
भाग्यैरावर्जितैर्लक्ष्मीस्त्यक्ताऽप्यभ्येति वेश्मनि । गृहादपि बहिर्याति, तैरनावर्जितैः पुनः ॥ १८४ ॥
राज्यभूमीरुहो मूलं, श्रीवशीकारकार्मणम् । भाग्यमावर्जयन्तं मां, तन्मन्त्रिन् ! मा निवारय ॥ १८५ ॥
प्रतिबोध्येति मन्त्रीशं, धात्रीशो[2] मेघवाहनम् । भद्रपीठे प्रतिष्ठाप्य, प्रसभादभ्यषिञ्चत ॥ १८६ ॥
तस्मै राज्यश्रियं यच्छन्, धन्यां कन्यामिवात्मनः । देशं कोशं च सैन्यं च, सर्वमूर्वीपतिर्ददौ ॥ १८७ ॥
अभयङ्करदेवस्य, लोकमेकाग्रमानसः । आरादाराधयामास, सुतवन्मे[3]घवाहनः ॥ १८८ ॥
अथाऽभयङ्करक्ष्मापस्तमापृच्छय बलादपि । कृतानुगमनान् पौरा-ऽमात्यादीन् विनिवर्त्य च ॥ १८९ ॥
विहाय वाहनश्रेणिमपि विश्राणितां स्वयम् । सत्पात्रदत्तसर्वस्वमात्मानमनुमोदयन् ॥ १९० ॥
एकोऽप्यद्भुतमाहात्म्यात्, परिवारैरिवावृतः । पाणौ कृपाणं बिभ्राणः, प्रतस्थे तीर्थकौतुकी ॥ १९१ ॥
॥ विशेषकम् ॥

यामिन्यामन्यदा धीमानन्तःकान्तारगह्वरम् । शुश्राव करुणध्वानमध्वानमतिलङ्घयन् ॥ १९२ ॥
ध्वनेस्तस्यानुसारेण, करुणाञ्चितचेतनः । स विवेश विशामीशः, सत्वरं गिरिगह्वरम् ॥ १९३ ॥
तस्मिन् गुरुगुहागर्भव्यापारितविलोचनः । अपश्यन्मण्डलं कुण्डप्रज्वलज्ज्वलनोज्ज्वलम् ॥ १९४ ॥
तदन्तिकनिषण्णां च, वनितां नवयौवनाम् । शापादिव दिवः स्रस्तां, पुरन्दरपुरश्रियम् ॥ १९५ ॥
जानुयुग्मान्तरन्यस्तव्यस्तालकमुखाम्बुजाम् । भय-शोकातिरेकेण, तनूकृततनुद्युतिम् ॥ १९६ ॥
योगिनोद्यतखड्गेन, वीक्षितां क्रूरचक्षुषा । तनूमिव निशामर्तुः, सैंहिकेयकटाक्षिताम् ॥ १९७ ॥
करवीरस्रजा रक्तचन्दनेन च चर्चिताम् । असौ विलोकयामास, विलपन्तीमिदं मुहुः ॥ १९८ ॥
॥ कलापकम् ॥

दुरात्मनो मुखादस्य, निषादस्य हठादपि । योऽपकर्षति मां तेन, किमु शून्या जगत्त्रयी ? ॥ १९९ ॥
अहो ! मे मन्दभाग्याया, धर्मः स भगवानयम् । जगत्त्राणप्रवीणोऽपि, विपरीतो विवर्तते ॥ २०० ॥

---

१ °क्ष्मीर्मुक्ताऽप्य° पाता० ॥ २ °शो घनवाहनम् खंता० ॥ ३ °वद् घनवाहनः खंता० ॥

प्रणिपत्य क्रमौ कर्मसाक्षिणमभ्यर्थये मुहुः । जगच्चक्षुरसि त्राता, तन्मे कश्चिद् विलोकताम् ॥ २०१ ॥
अथ विश्वोपकारैकदीक्षितः क्षितिवल्लभः । निस्त्रिंशं धृतनिस्त्रिंशं, योगीन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ २०२ ॥
महात्मन्नद्भुतस्फूर्तिरियं मूर्तिस्तवोर्जिता[1] । साम्राज्यलक्षणैरेतैर्न ब्रूते योगिमात्रताम् ॥ २०३ ॥
इदं लोकद्वयापथ्यं, कर्म धर्मविदांवर ! । न शक्यं वक्तुमप्युच्चैस्तत् किमर्थं त्वयाऽर्थ्यते ? ॥ २०४ ॥
सन्तो ह्यपथपान्थानां, परेषां पथदेशकाः । आत्मनैव कथङ्कारं, प्रथयन्त्यपथे पदं ॥ २०५ ॥
तदस्या ननु योगीन्द्र !, जीवितव्यप्रदानतः । अतिथेर्मे समेतस्य, कर्तुमातिथ्यमर्हसि ॥ २०६ ॥
अथ कन्याशिरोदेशाद् , विनिवर्तितया दृशा । पश्यन् नरेन्द्रं योगीन्द्रः, प्राह साहसिकाग्रणीः ॥ २०७ ॥
जगत्त्रयपवित्रेण, सच्चरित्रेण[2] चामुना । श्रीपुषा वपुषा च त्वं, चक्रवर्तीव लक्ष्यसे ॥ २०८ ॥
तन्ममास्मिन्नकृत्येऽपि, प्रवृत्तेः शृणु कारणम् । विश्वासभाजनं कस्य, भवन्ति न भवादृशाः ? ॥ २०९ ॥
तुङ्गशृङ्गसमूहेन, नभः कवलयन्निव । अस्ति विस्तारवित्ताढ्यो, वैताढ्य इति पर्वतः ॥ २१० ॥
तत्राहमुत्तरश्रेणौ, विद्याधरपतेः सुतः । कुलक्रमागतां विद्यामद्भुतामपराजिताम् ॥ २११ ॥
आराधयितुमारेभे, तथा तद्ध्यानमानसः । दिनैष्वपरिपूर्णेषु[3], साक्षादेषा यथाऽभवत् ॥ २१२ ॥ युग्मम् ॥
अभाषिष्ट च तुष्टाऽस्मि, वत्स ! त्वत्सेवयाऽनया । मदाज्ञया पुनः सेवामुत्तरां कर्तुमर्हसि ॥ २१३ ॥
द्वात्रिंशल्लक्षणां नारीं, नरं वाऽद्भुतविक्रमम् । हुत्वाऽग्निकुण्डे त्वं वत्स !, वरेण्यं वृणुया वरम् ॥ २१४ ॥
अथैतदन्यथाकारं, करिष्यसि वचो मम । स्फुटिष्यति ततस्तूर्णं, मूर्धा तव सहस्रधा ॥ २१५ ॥
अन्तर्हितायां चैतस्यां, तदर्थं पृथिवीमटन् । दृष्ट्वा सिंहपुराधीशसुतामेतामिहानयम् ॥ २१६ ॥
तन्महात्मंस्त्वमेतस्याः, प्राणत्राणपरायणः । सिद्धेर्मम परार्थैकनिघ्न ! किं यासि विघ्नताम् ? ॥ २१७ ॥
अस्या विवेकिन्नेकस्या, जीवितं ते समीहितम् । भूतधात्रीं परित्रातुर्न पुनर्नृपतेर्मम[4] ॥ २१८ ॥
भुवि ख्यातप्रथो वाचमथोवाच धराधवः । भद्र ! क्षुद्रधियां गच्छस्यध्वन्यध्वन्यतां कुतः ? ॥ २१९ ॥
परेषां पोष्यमात्मानं, सर्वे कुर्वन्ति जन्तवः । जगदप्यात्मनः पोष्यं, कश्चित्तु कुरुते पुमान् ॥ २२० ॥
निर्मथ्य धर्ममत्यर्थमर्थमावर्जयन्ति ये । द्रुमं समूलमुन्मूल्य, फलानि कलयन्ति ते ॥ २२१ ॥
किञ्च दृष्टं श्रुतं वाऽपि, स्त्रीवधाद् देवतार्चनम् ? । तन्मन्ये वञ्चितोऽसि त्वं, छलाद् देवतया तया ॥ २२२ ॥
अथ देव्या वचस्तथ्यं, तथाप्येषा विमुच्यताम् । हुत्वा मदीयं मूर्द्धानं, भव पूर्णमनोरथः ॥ २२३ ॥
एवं च कुर्वता स्वस्य, कन्यायाश्च ननु त्वया । परार्थसिद्धिलुब्धस्य, ममाप्युपकृतं भवेत् ॥ २२४ ॥
गिरं श्रुत्वेति गम्भीरामभयङ्करभूभुजः । योगीन्दुरवदद् दन्तद्युतिद्योतितदिङ्मुखः ॥ २२५ ॥
अप्राकृतगुणाधारस्तवाकारोऽयमद्भुतः । प्राह साहसिकप्रज्ञामवज्ञातबृहस्पतिम् ॥ २२६ ॥
सौभाग्य-भाग्ययोर्गेहं, देहं त्वन्यार्थमुत्सृजन् । स्वार्थाद् भ्रष्टोऽसि दूरेण, स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता ॥ २२७ ॥
यदि चात्मन्ययेनैतां, वनितां त्रातुमिच्छसि । ततः सकर्ण ! स्वर्णेन, क्रेतुं रीतिं समीहसे ॥ २२८ ॥
भूपतिः प्राह भो मित्र !, तव स्नेहोचितं वचः । अन्यः कोऽपि पुनः स्वार्थः, परमार्थविदां[5] मतः ॥ २२९ ॥
दानं धनं क्षमा शक्तिरुन्नतिर्गुरुसन्नतिः । स्वार्थः परार्थनिष्पत्तिर्मेने लोकोत्तरैर्नरैः[6] ॥ २३० ॥

१ °वोर्जिता खंता० ॥ २ °ण, सुचरि° पाता० । °ण सचरि° खंता० ॥ ३ °नेषु परि° वंता० खंता० ॥ ४ °मेनामि° पाता० खंता० ॥ ५ °त्रीपरि° खंता० ॥ ६ °ज्ञानाव° पाता० ॥

किञ्च प्राण्युपकाराय, प्रायः कायः क्षमो न चेत्। तदनेनाधमर्णेन[1], पोषितेनाधमेन किम्? ॥ २३१ ॥
बहुविघ्नः कृतघ्नोऽयं, मुधैव यदि यास्यति। कायः परार्थे पुण्याय, किं न विक्रीयते ततः? ॥ २३२ ॥
दैवस्य वश्यः कायोऽयमवश्यं तेन गृह्यते। यदर्जितं ततः पुण्यमवैगुण्यं तदात्मनः ॥ २३३ ॥
वयस्य! यदि मे सत्यं, हिताय विहितादरः। तत् पवित्रः कृपाणोऽयं, पाणौ मम समर्प्यताम् ॥ २३४ ॥
विद्याधरकुमारोऽथ, योगिवेषधरोऽब्रवीत्। देव्या वचसि नैवास्ति, महात्मन्! मम संशयः ॥ २३५ ॥
प्राणान् जगत्त्रयत्राणप्रवीणान् मोक्तुमुत्सुकः। स्त्रीमात्रस्य कृते राजन्!, जाने मूढोऽसि सर्वथा ॥ २३६ ॥
ग्रहिलो महिलात्राणकदाग्रहपरिग्रही। नाहं त्वमिव तद् भूप!, कृपाणं न तवार्पये ॥ २३७ ॥
पृथ्वीनाथोऽप्यभाषिष्ट, सभाशिष्टमिदं वचः। निर्विचारं विचारज्ञ!, त्वद्वचः प्रतिभाति मे ॥ २३८ ॥
क्षत्रियो हि क्षतात् त्राता, प्राप्नोत्यन्वर्थनामताम्। क्षत्रियस्याङ्गजत्वेन, मल एवान्यथा भवेत् ॥ २३९ ॥
तदहं युवयोस्त्राणकृते कायममुं त्यजन्। अर्जयंश्च यशोदेहं, शाश्वतं ग्रहिलः कथम्? ॥ २४० ॥
अनिच्छतोऽप्यथैतस्य, करादाच्छिद्य भूपतिः। अन्तकभ्रकुटीभीमं, खड्गमव्यग्रमग्रहीत् ॥ २४१ ॥
उपकारिणमासाद्य, खड्गं स्नेहस्पृशा दृशा। वीक्षाञ्चक्रे सुधावर्षैः, स नृपः स्नपयन्निव ॥ २४२ ॥
अथ निस्त्रिंशदुर्दर्शः, स्मेरवदनपङ्कजः। भीषणो रमणीयश्च, तदा राजा रराज सः ॥ २४३ ॥
अथ व्यापारयामास, कृपाणं पाणिना नृपः। सादरं मुदितो मौलिकमले कमलेक्षणः ॥ २४४ ॥
दरिद्र इव सम्प्राप्य, परमान्नं सुदुर्लभम्। मुमुदे स तदा स्कन्धे, लब्ध्वा खड्गस्य सङ्गमम् ॥ २४५ ॥
रोमाङ्कुरभरैरूर्द्ध्वमुद्धुरैः[2] स तदा बभौ। अभ्युत्थानार्थमत्यर्थं, खड्गायेव समुत्थितैः ॥ २४६ ॥
अथाकस्माद् द्विषच्छेददक्षिणोऽपि न दक्षिणः। बाहुर्बभूव भूभर्तुः, खड्गव्यापारणक्षमः ॥ २४७ ॥
बाहुस्तम्भेन तेनोच्चैरन्तःसन्तापवान् नृपः। मन्त्रान्निग्रहमापन्नः, पन्नगेन्द्र इवाभवत् ॥ २४८ ॥
अथ यावदयं धीरः, कृपाणं वामपाणिना। अग्रहीत् साहसोत्साहधुरीणो धरणीधरः ॥ २४९ ॥
घर्षणोत्थाग्निदुर्द्धर्षे, कण्ठे दम्भोलिसन्निभे। मेजेऽसिः कुण्ठतां तावन्मदनेनेव निर्मितः ॥ २५० ॥
॥ युग्मम् ॥
अथ यावच्छिरश्छेत्तुं, स्वेन स्वमयमक्षमः। तदर्थं प्रार्थयामास, योगिनं जगतीपतिः ॥ २५१ ॥
जीर्णमूलद्रुवत् तावद्, वातेन क्रूरकमणा। शठात्मा स महीपीठे, योगीन्द्रः पुरतोऽपतत् ॥ २५२ ॥
॥ युग्मम् ॥
पृथ्वीनाथोऽप्यथाकस्मात्, किञ्चिन्मूर्च्छितचेतनः। अशृणोद् दिव्यनारीणां, हाहाकारं नमस्तले ॥२५३॥
लब्धसंज्ञश्च वर्षन्तीं, पीयूषं स्वकमण्डलोः। स्फारतारोत्करेणेव, मुक्ताहारेण हारिणीम् ॥ २५४ ॥
चन्द्रोज्ज्वलमुखी स्वच्छचन्दनस्यन्दसुन्दराम्। सेवागताभिः स्वःस्त्रीभिश्चकोरीभिरिवावृताम् ॥ २५५ ॥
नेत्रनीलोत्पलानन्दमन्दिरं[3] सुन्दराकृतिम्। ददर्श पुरतो देवीं, ज्योत्स्नामिव शरीरिणीम् ॥ २५६ ॥
॥ विशेषकम् ॥
अथो जगाद सा देवी, सैवाहमपराजिता। वत्स! त्वत्साहसेनाऽऽशु, तुष्टाऽस्मि वृणु वाञ्छितम् ॥२५७॥
अथ प्रणम्य तां राजा, रम्यतामधिकं दधत्। जगाद देवि! मे श्रेयस्तरुरद्य फलेग्रहिः ॥ २५८ ॥
यतस्त्वं मम तुष्टाऽसि, शिरश्छेदार्थमर्थिनः। तदिदं प्रार्थये मातः!, प्रसादः क्रियतां मयि ॥२५९॥

१ 'न, मम स्यादधमर्णता खंता० ॥ २ 'भरै रूद्दमुद्धु' पाता० ॥ ३ 'न्दिरां सु' खंता० ॥

बाहुस्तम्भे तथा स्तम्भं, निशुम्भय भयापहे। शिरश्छेत्तुमलम्भूष्णुर्यथाऽयं जायते क्षणात् ॥ २६० ॥
एवं प्रतिज्ञानिर्वाहव्रतरक्षणतो मम। उपकारो महान् देवि !, भवेदेव न संशयः ॥ २६१ ॥
मम कार्यं न राज्येन, न धनैर्न वधूजनैः। यदि तुष्टाऽसि सत्येन, तदिदं क्रियतां त्वया ॥ २६२ ॥
नैवं चेत् कर्तुमुत्साहो, मत्साहसवशादथ। योगिनोऽस्य ततः स्पष्टमिष्टसिद्धिर्विधीयताम् ॥ २६३ ॥
अथ देवी पुनः प्राह, नाहमस्य दुरात्मनः। प्राणानपि प्रयच्छामि, दूरेऽभीष्टार्थसाधनम् ॥ २६४ ॥
अयं हि जगतीनाथ !, स्त्रीवधारम्भपातकी। भवादृशां वधादात्मसिद्धिं दुष्टः समीहते ॥ २६५ ॥
एतस्य सत्त्वपर्यन्तपरीक्षार्थं मया पुरा। अकृत्यमिदमादिष्टमपूर्णे पूर्वकर्मणि ॥ २६६ ॥
वत्स ! तत् सर्वमुत्सृज्य, मन्त्रानुष्ठानमुत्तमम्। वञ्चितोऽयं मया लोभान्निष्कृपं कर्म निर्ममे ॥ २६७ ॥
अभीरोरस्य पापेषु, लोकद्वयविरोधिनः। हीनसत्त्वस्य तत्त्वज्ञ !, कुतः सिद्धिर्भवेत्त्वसौ ? ॥ २६८ ॥
पुंसः पद्माकरस्येव, क्षीणसत्त्वाम्बुजस्थितेः। श्रीर्वशं कथमायातु, भ्रमरीव चलाचला ? ॥ २६९ ॥
दुरात्मनस्तदेतस्य, हेतवे त्वं महीपते !। रत्नगर्भामिमामात्मशून्यां नो कर्तुमर्हसि ॥ २७० ॥
अथापि क्रियतामेवं, परोपकृतिकर्मठ !। यदि स्यादुपकारोऽस्य, कश्चिद् दुश्चरिताम्बुधेः ॥ २७१ ॥
निवृत्तायामथैतस्यां, रेजे भूपतिभारती। सत्क्रियानन्तरं कान्ता, सात्त्विकस्याऽऽयतिर्यथा ॥ २७२ ॥
यदेव देवि ! साध्येऽर्थे, निषेधाय त्वयोच्यते। तदेव प्रत्युतात्यर्थं, प्रवृत्तिं प्रति कारणम् ॥ २७३ ॥
ततस्त्वं मां शिरश्छेदप्रतिज्ञापूरणोद्यतम्। निवारयन्ती तुष्टाऽपि, कष्टं रुष्टाऽसि तत्त्वतः ॥ २७४ ॥
प्रसादसादरं मातः !, प्रतिज्ञातार्थवारणात्। निघ्नत्या मे यशोदेहं, किं ते सम्प्रति साम्प्रतम् ? ॥ २७५ ॥
यदि भग्नप्रतिज्ञोऽपि, जीवलोकेऽत्र जीवति। वद तद्देवि ! को नाम, मृत इत्यभिधीयताम् ? ॥ २७६ ॥
ततस्त्वं यदि तुष्टाऽसि, तत् भवाहि यथाऽऽगतम्। शिरश्छेदाक्षमोऽप्येष, विशाम्यग्नौ यथा स्वयम् ।२७७।
इत्युक्त्वैव समुत्तस्थौ, झम्पार्थं स विभावसौ। नहि सत्त्ववतां किञ्चिदशक्यं प्रतिभासते ॥ २७८ ॥
दृष्ट्वा सिंहपुराधीशसुताऽप्येतं तथोद्यतम्। अन्तःसञ्जातसङ्कष्टा, पृथिव्यामपतत् तदा ॥ २७९ ॥
बलादथ समाकृष्य, रभसादपराजिता। भाषते स्म मुदा स्मेरवदना मेदिनीपतिम् ॥ २८० ॥
साहसं वत्स ! मा कार्षीरहं तुष्टाऽस्मि सर्वथा। तवोपरोधात् पश्यायं, जीवितं लम्भितोऽधमः ॥ २८१ ॥
इत्युक्त्वा योगिनस्तस्य, जीवितव्यमिवाङ्कवत्। शवप्राये शरीरेऽन्तश्चिक्षेपाम्भः कमण्डलोः ॥ २८२ ॥
कुमारीमपि तामेवमभिषिच्याऽपराजिता। स्वयमुज्जीवयामास, घनलेखालतामिव ॥ २८३ ॥
अथ जीवन्तमालोक्य, कुमारी धरणीधवम्। विमर्श-विस्मयस्मेरा, मुमुदे कुमुदेक्षणा ॥ २८४ ॥
अन्तश्चित्तं प्रविष्टोऽथ, तदा तस्या रतेरिव। लोकोत्तरगुणः सोऽयं, पतिः सङ्कल्पजोऽभवत् ॥ २८५ ॥
तदा दध्रे धराधीशमनोऽपहरणार्थिनः। तस्या विलोकितं साचि, साचिव्यं चित्तजन्मनः ॥ २८६ ॥
अवोचत पुनर्देवी, नरेन्द्रमपराजिता। तवोपरोधात् तुष्टाऽहं, महात्मन्नस्य योगिनः ॥ २८७ ॥
सत्त्वरत्नाम्बुधेरस्य, दर्शनायैव लालसः। कर्मसाक्षी तदाऽऽरोहत्, प्राचीनाचलचूलिकाम् ॥ २८८ ॥
अत्रान्तरेऽभवद् भूरिनिःस्वानस्वनमांसलः। दिक्कुक्षिम्भरिरत्युच्चैः, कोऽपि कोलाहलो महान् ॥ २८९ ॥
ददर्शास्यानुसारेण, चक्षुर्दिक्षु क्षिपन्नयम्। क्षोणिनाथः क्षणेनाथ, पृतनां कृतिनांवरः ॥ २९० ॥
किमेतदिति विस्मेरविलोचनमथो नृपम्। सैन्यादस्मादुपागत्य, कश्चिन्नत्वा व्यजिज्ञपत् ॥ २९१ ॥

---

१ °वत्यसौ भता० ॥ २ °ष्टोऽयं, त° खंता० ॥

अस्मद्भर्तुरिदं सैन्यमरिकेशरिभूभुजः । स्वामिशून्यं प्रभावस्मिन्नपुत्रे त्रिदिवं गते ॥ २९२ ॥
आराध्य विधिवद् गोत्रदेवतामपराजिताम् । ततस्तदुपदेशेन, भवन्तमुपतिष्ठते ॥ २९३ ॥ युग्मम् ॥
राज्यश्रियस्तदेतस्या, भव त्वं वल्लभो विभो ! । रम्याऽपि हि श्रियं धत्ते, न विनेन्दुं कुमुद्वती ॥ २९४ ॥
प्रज्ञालोकाभिधानस्य, मन्त्रिणः क्रमिकस्य मे । अभ्यर्थनामिमां नाथ !, नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ २९५ ॥
अथो निकटवर्तिन्या, स्वयं देवतया तया । अभ्यषिच्यत राजेन्दुर्निवेश्य कनकासने ॥ २९६ ॥
तस्योत्तमाङ्गे शुशुभे, सितमातपवारणम् । पूर्वक्षोणिभृतः शृङ्गे, सितांशोरिव मण्डलम् ॥ २९७ ॥
कुमारीमपि तामस्मै, मङ्गलस्नानपूर्वकम् । दत्त्वा देवी क्षितीशाय, क्षणेनाथ तिरोदधे ॥ २९८ ॥
अथाऽरिकेशरिक्ष्मापपुरं लक्ष्मीपुराभिधम् । तया वनितया साकं, प्रविवेश विशांपतिः ॥ २९९ ॥
तल्लक्ष्मीपुरसाम्राज्यमभ्युपेत्याऽभयङ्करः । पाथोद इव पाथोधिपाथः पृथ्वीमतर्पयत् ॥ ३०० ॥
ततः सिंहपुराधीशः, स्वयमेत्य प्रमोदवान् । तामनङ्गवतीं पुत्रीं, भूभुजा पर्यणीनयत् ॥ ३०१ ॥
भूचराः खेचराश्चान्ये, कन्यादिभिरुपायनैः । भक्तिपह्वीभवच्चित्तास्तं भूभुजमपूपुजन् ॥ ३०२ ॥
विद्याधरेश्वरः सोऽपि, देवतादत्तवैभवः । सोऽपि पुष्पपुराधीशः, स चापि घनवाहनः ॥ ३०३ ॥
नृपं परेऽपि सामन्ताः, समन्तादेत्य सम्मदात् । रत्न-वाजि-गजप्रायैः, प्राभृतैरुपतस्थिरे ॥ ३०४ ॥
॥ युग्मम् ॥
अन्यदा वन्यदावाग्निप्रतापस्यास्य भूभुजः । चक्रमायुधशालायामाविरासीत् सुदुःसहम् ॥ ३०५ ॥
चक्रस्यास्य प्रभावेण, द्विगुणीकृततेजसा । अभयङ्करभूपेन, षट्खण्डा साधिता मही ॥ ३०६ ॥
न नाम भूभृतामेव, सार्वभौमपदं नृपः । महात्मनामपि प्राप, गुणैर्लोकोत्तरैरयम् ॥ ३०७ ॥
अथ क्रमेण सम्प्राप्य, व्रतसाम्राज्यसम्पदम् । पदं लोकोत्तरं लब्ध्वा, चक्रवर्त्यभयङ्करः ॥ ३०८ ॥
सार्थवाह ! श्रियो मूलमालवालं यशस्तरोः । व्रतं परोपकाराख्यं, मुनयस्तदिदं विदुः ॥ ३०९ ॥
न शोच्यस्तत् त्वयाऽऽप्यात्मा, पाप इत्यमलाशय ! । उपकारपरा बुद्धिः, शुद्धां ब्रूते तवायतिम् ॥ ३१० ॥
उपयोगः परं कश्चिद् , यन्नास्मत्तोऽभवत् तव । सार्थवाह ! क्रियाहीनं, तन्मनोऽतिदुनोति नः ॥ ३११ ॥
तन्महाँस्त्वमस्त्वत्यर्थं, सर्वथाऽप्युपकुर्वतः । तत्त्वोपदेशमात्रेण, वयमप्युपकुर्महे ॥ ३१२ ॥
संसारे जन्तवः सन्ति, मिथ्यात्वमयनिद्रया । हिता-ऽहितमजानन्तो, जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ ३१३ ॥
मिथ्यात्वतटिनीपूरप्लावितः सर्वथा जनः । रयाद्दुस्तरसंसारपारावारे पतत्ययम् ॥ ३१४ ॥
तन्मिथ्यात्वमयं ध्वान्तं, सद्गतिस्खलनक्षमम् । जिघांसता जनेनोच्चैः, सेव्यः सम्यक्त्वभास्करः ॥ ३१५ ॥
स्मेरं सम्यक्त्वसूर्येण, निगूढगुणगौरवम् । उत्तंसयति मुक्तिश्रीरजस्रं पद्मवज्जनम् ॥ ३१६ ॥
सम्यक्त्वकौमुदीस्वादचकोराणां शरीरिणाम् । पुरोवर्तिनि मिथ्यात्वविषे दृष्टिर्विरज्यते ॥ ३१७ ॥
रागादिविजयी देवः, सच्चरित्रगुरुर्गुरुः । प्राणित्राणप्रधानश्च, धर्मः सम्यक्त्वमुच्यते ॥ ३१८ ॥
तत् तवायमलङ्कारो, युज्यते पुरुषोत्तम ! । आधातुं हृदये श्रीमत्सम्यक्त्वं कौस्तुभः शुभः ॥ ३१९ ॥
ऊचे धनोऽथ भगवन् !, प्रतिपन्नमिदं मया । नहि श्रियं समायान्ती, पदेन प्रेरयेद् बुधः ॥ ३२० ॥
गुरूनथ नमस्कृत्य, प्रीतः सम्यक्त्वसम्पदा । तां क्षपां क्षपयामास, निजावासं गतो धनः ॥ ३२१ ॥

१ °प्रायप्राभृ° पाता० ॥

प्रगेऽथ माणिभद्रेण, विज्ञप्तः सुहृदा धनः । इयं प्रावृडतिक्रान्ता, निशेवोद्भासिभास्करा ॥ ३२२ ॥
विमुक्तं धनुरिन्द्रेण, गृहीतं वसुधाधिपैः । नभस्त्यक्तं घनैः श्लिष्टं, जिगीषुबलधूलिभिः ॥ ३२३ ॥
कालेऽत्र प्रसरन्त्युच्चैर्व्यवसायिमनोरथाः । प्रभो ! प्रतिदिशं प्रौढाः, सहस्रांशोरिवांशवः ॥ ३२४ ॥
एतदाकर्ण्य सार्थेशः, समुल्लङ्घ्याटवीमिमाम् । गुरूणां गौरवं कुर्वन्, वसन्तपुरमाययौ ॥ ३२५ ॥
तत्र भूपतिसत्कारद्विगुणोत्साहितो धनः । विक्रीय स्वीयभाण्डानि, प्रतिभाण्डान्युपाददे ॥ ३२६ ॥
तत्र स्थितमथापृच्छ्य, धर्मघोषमुनीश्वरम् । क्षितिप्रतिष्ठितं प्राप, कृतार्थः सार्थपः पुरम् ॥ ३२७ ॥
अथ कालेन पूर्णायुरुत्तरेषु कुरुष्वयम् । कल्पद्रुपूर्णसङ्कल्पो, जग्मिवान् युग्मधर्मताम् ॥ ३२८ ॥
ततश्च प्रथमे कल्पे, भूत्वाऽसौ भासुरः सुरः । अपरेषु विदेहेषु, विजये गन्धिलाभिधे ॥ ३२९ ॥
वैताढ्यशैले गन्धारदेशे गन्धसमृद्धके । पुरे शतबलक्ष्माभृत्पुत्रो विद्याधरान्वये ॥ ३३० ॥
चन्द्रकान्ताङ्गसम्भूतो, जज्ञे नाम्ना महाबलः । अङ्गावगणितानङ्गः, शृङ्गार इव मूर्तिमान् ॥ ३३१ ॥
॥ विशेषकम् ॥
राज्यं महाबलायाथ, दत्त्वा शतबलो नृपः । दीक्षां गृहीत्वा कृत्वा च, तपांसि दिवमासदत् ॥ ३३२ ॥
अथो महाबलः क्ष्माभृद्, यौवनोन्माददुर्धरः । अज्ञातधर्मा कर्माणि, निर्ममे स यथारुचि ॥ ३३३ ॥
महाबलमहीपालमन्यदा सदसि स्थितम् । निर्भरस्फीतसङ्गीतरसनिर्मग्नमानसम् ॥ ३३४ ॥
मन्त्रीशो धर्मतत्त्वज्ञः, स्वयम्बुद्धोऽभिधानतः । वैराग्यवासनाविष्टमभाषिष्ट विशिष्टधीः ॥ ३३५ ॥ युग्मम् ॥
अस्तु स्वादुफलश्रीकः, कदलीद्रुरिवैकदा । विनैकं पुण्यबीजं तु, जन्तुरुच्छेदमृच्छति ॥ ३३६ ॥
तत् तवापि श्रियां मूलं, त्यक्त्वा धर्मं कुलप्रभो ! । इत्थं न विषयग्रामो, भोक्तुं तत्त्वज्ञ ! युज्यते ॥ ३३७ ॥
अभ्यधाद् भूपतिर्मन्त्रिन् !, किमप्रस्तुतमुच्यते ? ।
उवाच सचिवः स्वामिन् !, श्रूयतामत्र कारणम् ॥ ॥ ३३८ ॥
शुचिभिः सचिवैः स्वामिन् !, कुशलोदर्ककर्कशम् । अप्रस्तुतमपि प्रायो, हितं वाच्यं हितैषिभिः ॥ ३३९ ॥
यदद्य नन्दनोद्याने, ज्ञानातिशयशालिनौ । भवदायुर्मया पृष्टौ, चारणौ वाचमूचतुः ॥ ३४० ॥
मासमात्रं भवद्भर्तुरायुः शेषमिति प्रभो ! । विज्ञ ! विज्ञप्यसे बाढमतस्त्वमिति मा मुहः ॥ ३४१ ॥
ऊचे महाबलः साधु, साधुबुद्धिबृहस्पते ! । स्वयम्बुद्ध ! गुरुस्त्वं मे, त्वं मन्त्री त्वं च बान्धवः ॥ ३४२ ॥
यदित्थं पातकाम्भोधिपातुकं प्रति सम्प्रति । मामन्धमिव निर्बन्धाद्, भुजालम्बं प्रयच्छसि ॥ ३४३ ॥
परं समीपमापन्ने, मृत्यौ कृत्यं करोमि किम् ? । मूर्ध्नि दत्तपदे शत्रौ, विक्रमः क्रमतां कुतः ? ॥ ३४४ ॥
प्रव्रज्यां दिनमप्येकं, प्राप्यानन्यमना जनः । मोक्षं यदपि नाप्नोति, कामं वैमानिको भवेत् ॥ ३४५ ॥
इत्यमात्योपदेशेन, महाबलमहीपतिः । जग्राह दीक्षामाचार्यसमीपमुपजग्मिवान् ॥ ३४६ ॥ युग्मम् ॥
असावनशनं कृत्वा, दिनैर्द्वाविंशतिं ततः । ईशानकल्पे देवोऽभूद्, विमाने श्रीप्रभाभिधे ॥ ३४७ ॥
नाम्नाऽथ ललिताङ्गस्य, तत्र वैषयिकं सुखम् । भुञ्जानस्यान्यदाऽच्योष्ट, प्रिया तस्य स्वयम्प्रभा ॥ ३४८ ॥
हा प्रिये ! देहि मे वाचं, प्रलपन्नित्यथोदितः । स्वसामानिकदेवेन, सौहार्दाद् दृढधर्मणा ॥ ३४९ ॥
यः पुरा मित्र ! मन्त्रीशः, स्वयम्बुद्धस्तवाभवत् । सोऽहं तव वियोगेन, प्रव्रज्यैनां श्रितः श्रियम् ॥ ३५० ॥

---

१ °म्वसौ खंता० पाता० ॥ २ °स्फीतिस° वता० ॥ ३ °मिकु° पाता० खंता० ॥ ४ दिनान् द्वा° खंतासं० ॥ ५ दृढवर्मणा खंता० पाता० ॥

अहं त्वयि ततः स्नेहाद्, विज्ञायावधिनाऽधुना । पुनः स्वयम्प्रभामन्यां, भाविनीं कथयामि ते ॥३५१॥
बभूव धातकीखण्डप्राग्विदेहैकमण्डने । नागिलाख्यो गृहपतिर्नन्दिग्रामेऽतिदुर्गतः ॥ ३५२ ॥
तस्य नागश्रियां पत्न्यां, पुत्रीषट्कादनन्तरम् । सुताऽभून्मर्त्यलोकेऽपि, नरकक्ष्मेव सप्तमी ॥ ३५३ ॥
एतस्यां जातमात्रायाममात्रोद्विग्नमानसः । नगरान्निरगाद् दूरं, विरागान्नागिलः किल ॥ ३५४ ॥
दुर्भगत्वेन पुत्र्यास्तु, नाम्नोऽप्यकरणादथ । निर्नामिकेत्यभूत् तस्याः, प्रसिद्धिर्जनिता जनैः ॥ ३५५ ॥
सा वर्द्धिष्णुः क्रमेणाथ, समं दारिद्र्यकर्मणा । अगमद् दारुभारार्थं, नभस्तिलकपर्वते ॥ ३५६ ॥
युगन्धरमुनिं तत्र, सुरा-ऽसुरनमस्कृतम् । दृष्ट्वा नत्वाऽथ तद्व्याख्यां, श्रुत्वा संवेगतो जगौ ॥ ३५७ ॥

दुःखिनः सन्ति भूयांसो, भवेऽस्मिन् भगवन् ! जनाः ।
मत्तस्तु मन्दभाग्यायाः, कोऽपि दुःखाधिकोऽस्ति किम् ? ॥ ३५८ ॥

अथो युगन्धरः प्राह, केवलज्ञानभास्करः । वत्से ! धत्से मुधा दुःखाद्वैतवैतण्डिकं मनः ॥ ३५९ ॥
दुःखानि परतः सन्तु, तावन्नरकवासिनाम् । श्रुतमात्राणि भिन्दन्ति, हृदयं यानि देहिनाम् ॥ ३६० ॥
परं प्रत्यक्षमेवैते, वनेऽपि सुखमानिनः । विनाऽपराधं वध्यन्ते, पशवः पश्य पापिभिः ॥ ३६१ ॥
दृढं कशाभिस्ताड्यन्ते, कर्कशाभिस्तुरङ्गमाः । वध्यन्ते चाद्भुतप्राणबन्धुरा अपि सिन्धुराः ॥ ३६२ ॥
परद्रव्य-परद्रोहपराः पश्य नरा नृपैः । क्रन्दन्तः करुणं मारैर्निहन्यन्ते नवैर्नवैः ॥ ३६३ ॥
स्वस्वामिभावसम्बन्धमुर्मुरैर्मर्मदाहिभिः । वत्से ! स्वर्गेऽपि ताप्यन्ते, मरुतोऽविरतोत्सवाः ॥ ३६४ ॥
विलोक्यते न तल्लोके, प्रदेशो निरुपप्लवः । आराध्यते न चेदेष, धर्मः शर्मनिबन्धनम् ॥ ३६५ ॥
संसारदुःखसम्मर्दकर्दमे पततामयम् । धर्म एव भुजालम्बं, दत्ते नान्यः शरीरिणाम् ॥ ३६६ ॥
आराद्धश्च विराद्धश्च, चक्रवर्तीव देहिनाम् । धर्मस्तुष्टश्च रुष्टश्च, सुखं दुःखं च यच्छति ॥ ३६७ ॥
सुखाय वत्से ! तद् वाञ्छा, यदि ते विद्यते हृदि । आराध्यतां ततो धर्मः, कल्पनाकल्पपादपः॥ ३६८ ॥
उपदेशमिति श्रुत्वा, मुनेस्त्रैलोक्यदर्शिनः । अनुज्ञां चास्य सम्प्राप्य, दुःखौघक्षयकाङ्क्षया ॥ ३६९ ॥
उद्विग्ना निजदेहेऽपि, गृहीतानशनाऽधुना । वर्ततेऽस्यास्ततो गत्वा, स्वं रूपं दर्शय स्वयम् ॥ ३७० ॥
॥ युग्मम् ॥

तथाकृतेऽथ तेनैषा, तस्मिन्नेवानुरागिणी । मृत्वा तस्याऽभवद् देवी, प्रेमपात्रं स्वयम्प्रभा ॥ ३७१ ॥
भोगान् भुक्त्वा तया साकं, साकम्पोऽथ दिवश्च्युतः । क्षेत्रे महाविदेहेऽभूल्लोहार्गलपुरप्रभोः ॥ ३७२ ॥
सुतः सुवर्णजङ्घस्य, प्रतापजितभास्वतः । स लक्ष्मीकुक्षिमाणिक्यं, वज्रजङ्घ इति श्रुतः ॥ ३७३ ॥
॥ युग्मम् ॥

नगर्यां पुण्डरीकिण्यां, च्युत्वा साऽपि स्वयम्प्रभा ।
चक्रिणो वज्रसेनस्य, श्रीमतीति सुताऽभवत् ॥ ॥ ३७४ ॥

अन्यदा प्रमदोद्याने, क्रीडन्ती समुपागतम् । मुनिं केवलिनं वीक्ष्य, वन्दितं देव-दानवैः ॥ ३७५ ॥
जातजातिस्मृतिर्ज्ञात्वा, सा सर्वं पूर्वचेष्टितम् । धात्रेयीं पण्डितामाह, रहो विश्वासभाजनम् ॥ ३७६ ॥
॥ युग्मम् ॥

पुरा ममाऽऽसीदीशानकल्पे हृदयवल्लभः । ललिताङ्ग इति ख्यातस्तत्प्रियाऽहं स्वयम्प्रभा ॥ ३७७ ॥

---

१ °भामेनां, भावि° खंता० ॥ २ सन्ति, ता° खंता० ॥ ३ सल्लक्ष्मी° खंता० ॥

स च मद्ध्यवनात् पूर्वं, च्युतः काप्यभवद् भुवि । न ज्ञायते ततस्तस्य, प्रयत्नं प्राप्तये कुरु ॥ ३७८ ॥
पण्डिताऽपि श्रुताशेषवृत्तान्तानुगतं पटम् । लेखयित्वाऽङ्गणोपान्ते वज्रसेनस्य चक्रिणः ॥ ३७९ ॥
सेवागतानां सर्वेषां, कुमाराणामदर्शयत् । दृष्ट्वैतद् वज्रजङ्घोऽपि, जातजातिस्मृतिर्जगौ ॥ ३८० ॥
मम पूर्वभवः सोऽयं, पण्डिते ! लेखितः कुतः ? । दिव्यज्ञानवता केन, कथितं वा तवाग्रतः ? ॥ ३८१ ॥
एकैकशस्तया पृष्टः, पर्वतादिविनिर्णयम् । पूर्वदृष्टानुसारेण, स यथाभिधमभ्यधात् ॥ ३८२ ॥
अथोत्सुकतया वृत्तमनाख्यायाऽपि पण्डिता । श्रीमत्याः पुरतो गत्वा, तद्वृत्तान्तं व्यजिज्ञपत् ॥ ३८३ ॥
वज्रसेनोऽपि विज्ञप्तः, स्वयं पण्डितया तया । सुवर्णजङ्घपुत्रं तं, कुमार्या पर्यणीनयत् ॥ ३८४ ॥
सोऽथ श्वशुरमापृच्छ्य, लोहार्गलपुरं गतः । स्वयं जिघृक्षुणा दीक्षां, पित्रा राज्ये निवेशितः ॥ ३८५ ॥
सुतं पुष्कलपालाख्यं, राज्ये कृत्वा स चक्रभृत् । वज्रसेनोऽपि सञ्जज्ञे, मुनीभूयाथ तीर्थकृत् ॥ ३८६ ॥
अन्यदा पुष्कलक्ष्मापं, श्रुत्वा शत्रुभिरावृतम् । वज्रजङ्घोऽपि साहाय्यं, कर्तुं तस्य पुरीं ययौ ॥ ३८७ ॥
तत्र शत्रून् विनिर्जित्य, श्रीमत्या सहितोऽथ सः । व्रजन् निजपुरं मार्गे, विलोक्य मुनिसत्तमौ ॥ ३८८ ॥
आत्मीयावेव सोदर्यौ, केवलज्ञानशालिनौ । नमश्चक्रे कृती नाम्ना, सेनान्तौ मुनि-सागरौ ॥ ३८९ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथैवं चिन्तयामास, वज्रजङ्घनरेश्वरः । अहो ! मे मन्दभाग्यत्वमहो ! मे मतिहीनता ॥ ३९० ॥
यदहं प्राप्तवान् लक्ष्मीं, वान्तप्रायामिमां पितुः । एतौ चारित्रसाम्राज्यं, प्रापतुः सोदरौ तु मे ॥ ३९१ ॥
अधुनाऽपि पुरं गत्वा, दत्त्वा राज्यं स्वसूनवे । चारित्राशनिना कर्मद्रुमं भस्मीकरोम्यहम् ॥ ३९२ ॥
इति निश्चित्य भूपालो, लोहार्गलपुरं गतः । प्रातर्दित्सुरयं राज्यं, प्रसुप्तः श्रीमतीयुतः ॥ ३९३ ॥
अज्ञातपरमार्थेन, राज्यलोभान्धचेतसा । विषधूमप्रयोगेण, घातितो निशि सूनुना ॥ ३९४ ॥ युग्मम् ॥
अथोत्तरकुरुष्वेष, समं दयितया तया । नृपो युगलधर्माऽऽयुर्यथाक्षेत्रमपालयत् ॥ ३९५ ॥
सौधर्मकल्पे सङ्कल्पोपनतैः प्रीणितौ सुखैः । स्नेहस्यूताविवाभूतामेककालसुभौ सुरौ ॥ ३९६ ॥
वज्रजङ्घस्य जीवोऽथ, जम्बूद्वीपे दिवश्च्युतः । क्षितिप्रतिष्ठितपुरे, विदेहक्षेत्रमण्डने ॥ ३९७ ॥
वैद्यस्य सुविधेः सूनुर्जज्ञे सत्कर्मकर्मठः । जीवानन्दाख्यया ख्यातो, वैद्यविद्याविशारदः ॥ ३९८ ॥
ईशानचन्द्रभूभर्तुस्तत्रैव नगरे तदा । कान्तायां कनकवत्यां, जज्ञे पुत्रो महीधरः ॥ ३९९ ॥
लक्ष्म्यां च जज्ञे कान्तायां, सुनासीरस्य मन्त्रिणः ।
सुतः सुबुद्धिर्विख्यातो, नाम्ना च क्रियया च यः ॥ ४०० ॥
प्रियायां शीलवत्यां च, धनाख्यश्रेष्ठिनस्तदा । नन्दनो गुणरत्नानामाकरोऽभूद् गुणाकरः ॥ ४०१ ॥
बभूवाऽभयमत्यां च, पत्न्यां सार्थपतेः सुतः । नाम्ना सागरदत्तस्य, पूर्णभद्र इति श्रुतः ॥ ४०२ ॥
सोऽप्यत्र श्रीमतीजीवश्च्युतः सौधर्मकल्पतः । बभूवेश्वरदत्तस्य, श्रेष्ठिनः केशवः सुतः ॥ ४०३ ॥
एषामपि च पञ्चानां, समानगुणशालिनाम् । जीवानन्देन वैद्येन, सह सख्यमभूत् तदा ॥ ४०४ ॥
सञ्जातानामथामीषामन्येद्युर्वैद्यवेश्मनि । साधुर्माधुकरीं भिक्षां, कुर्वन् नेत्रपथं ययौ ॥ ४०५ ॥
स पृथ्वीपालभूभर्तुः, पुत्रं किल गुणाकरम् । आचन्नं तपःकष्टानुष्ठानैर्वीक्ष्य कुष्ठिनम् ॥ ४०६ ॥
महीधरकुमारस्तं, वैद्यपुत्रं तदाऽवदत् । धिगिदं भिषजां जन्म, धिगिदं शास्त्रकौशलम् ॥ ४०७ ॥

---

१ °न, समं मैत्र्यमभूत् खंता० पाता० ॥

अनीहानां शरीरेऽपि, परत्रैकरतात्मनाम् । यदीदृशानां साधूनां, नोपकाराय जायते ॥ ४०८ ॥
यल्लोकमल-मूत्रादिघ्राणान्मालिन्यमर्जितम् । तदिदं क्षाल्यतामद्य, मुनेरारोग्यदानतः ॥ ४०९ ॥
जीवानन्दो जगादैवमथ राजेन्दुनन्दनम् । युवाऽपि वृद्धबुद्धिस्त्वं, युक्तमेवोक्तवानिति[1] ॥ ४१० ॥
किन्तु दीनारलक्षेण, प्रत्येकमपि दुर्लभैः । निगृह्यते यतेरस्य, रोगोऽयं भेषजैस्त्रिभिः ॥ ४११ ॥
एतेषु लक्षपाकाख्यं, तैलमस्त्येव मद्गृहे । गोशीर्षचन्दनं रत्नकम्बलं च पुनर्नहि ॥ ४१२ ॥
इत्युक्ते तेन ते पञ्च, विपणिश्रेणिमण्डनम् । कञ्चिन्महेभ्यमभ्येत्य, श्रेष्ठिनं श्रेष्ठमूचिरे ॥ ४१३ ॥
अपि दीनारलक्षाभ्यां, देहि गोशीर्ष-कम्बलौ । यदाभ्यां कर्तुमिच्छामश्चिकित्सां रोगिणो मुनेः ॥ ४१४ ॥
तेषामिति वचः श्रुत्वा, विस्मयस्मेरमानसः । जगाद सादरं श्रेष्ठी, धन्याः ! शृणुत मद्वचः ॥ ४१५ ॥
कुष्ठरोगाभिभूतस्य, योग्यावेतौ महामुनेः । राज्येनापि न लभ्येते, दूरे दीनारदर्शनम् ॥ ४१६ ॥
सन्ति पुण्यनिदानानि, यानि दानानि कोटिशः । एतैरारोग्यदानस्य, शतांशेनापि नोपमा ॥ ४१७ ॥
तद् गृह्णीत विना मूल्यमनुगृह्णीत मां मुदा । श्रेष्ठीत्युक्त्वाऽर्पयामास, रत्नकम्बल-चन्दने ॥ ४१८ ॥
ततस्ते समुपादाय, शकुनैः शुभशंसिभिः । जीवानन्देन सहिता, मुनेरनुपदं ययुः ॥ ४१९ ॥
कायोत्सर्गासनासीनमधोन्यग्रोधभूरुहः । बाह्योद्यानेऽथ ते वीक्ष्य, नमश्चक्रुर्मुनीश्वरम् ॥ ४२० ॥
ततो मुनिमनुज्ञाप्य, तैलेनाभ्यज्य वैद्यभूः । निश्चेतनेऽथ तद्देहे, क्षिप्तवान् रत्नकम्बलम् ॥ ४२१ ॥
तैलतापेन तेनाथ, व्याकुलास्तत्कलेवरात् । निःसृत्य शीतले लीनाः, कृमयो रत्नकम्बले ॥ ४२२ ॥
अथ गोशवमानीय, तस्योपरि दयापरः । कम्बलात् पातयामास, कृमीन् वैद्यवरः स्वयम् ॥ ४२३ ॥
गोशीर्षचन्दनस्यन्दैरिन्दुनिस्यन्दसुन्दरैः । शमिनः शमयामास, स तापव्यापदं मुदा ॥ ४२४ ॥
त्रिर्विधाय क्रियामित्थं, कृमीनतुलकौशलः । गोशवे पातयामास, त्वग्मांसास्थिगतानयम् ॥ ४२५ ॥
कैश्चिद् दिनैः शमिस्वामी, चामीकरसमच्छविः । क्षमितस्तैर्विहाराय, पुनर्नववपुर्ययौ ॥ ४२६ ॥
वणिक्श्रेष्ठोऽपि भैषज्यदानप्रभववैभवात् । अन्तकृत्केवलीभावं, तस्मिन्नेव भवेऽभजत् ॥ ४२७ ॥
तेऽपि कम्बल-गोशीर्षशेषं विक्रीय काञ्चनैः । प्रासादं कारयामासुः, स्वेन लक्षद्वयेन च ॥ ४२८ ॥
कियताऽप्यथ कालेन, समं सञ्जातभावनाः । व्रतं प्राप्याऽच्युते कल्पे, शिश्रियुस्त्रिदशश्रियम्[2] ॥ ४२९ ॥
द्वाविंशत्यतरायुष्कास्ते सर्वेऽप्यच्युताच्युताः । प्राग्द्वीपप्राग्विदेहेषु, तटे लवणवारिधेः ॥ ४३० ॥
विजये पुष्कलावत्यां, पुण्डरीकिण्यधीशितुः । वज्रसेननृपस्याऽऽसन्, धारिण्यां पञ्च सूनवः ॥ ४३१ ॥
॥ युग्मम् ॥
अभूत् तेषु भिषग्जीवो, वज्रनाभाभिधोऽग्रजः । चतुर्दशमहास्वप्नशिष्टसाम्राज्यवैभवः ॥ ४३२ ॥
बाहुः सुबाहुः पीठोऽथ, महापीठः क्रमादमी । जीवास्ततो नृपा-ऽमात्य-श्रेष्ठि-सार्थेशजन्मिनाम्[3] ॥ ४३३ ॥
आसीत् केशवजीवोऽपि, सुयशा राजपुत्रकः । प्राग्भवस्नेहतः सोऽपि, वज्रनाभमशिश्रियत्[4] ॥ ४३४ ॥
तीर्थप्रवृत्त्यै विज्ञप्तस्ततो लोकान्तिकैः सुरैः । वज्रसेननृपो राज्ये, निवेश्य निजमात्मजम् ॥ ४३५ ॥
सांवत्सरिकदानानि, दत्त्वा देवेन्द्रवन्दितः । चारित्रसम्पदा साकं, मनःपर्यायमासदत् ॥ ४३६ ॥
वज्रनाभमहीनाथो, महीमथ महाभुजः । सुयशःसारथिः शक्रसमलक्ष्मीरपालयत् ॥ ४३७ ॥

१ °वानिदम् खंता० पाता० ॥ २ °युस्त्रिदिवः श्रियम् वता० ॥ ३ जन्मनाम् खंता० पाता० ॥ ४ °माजेयत् पाता० ॥

केवलं वज्रसेनस्य, तस्य तीर्थकृतस्तदा । चक्रं तु सममेवाभूद् वज्रनाभस्य भूभुजः ॥ ४३८ ॥
वज्रनाभो विजित्याथ, विजयं पुष्कलावतीम् । प्राप्तचक्रिपदः कामं, धर्म्यकर्माणि निर्ममे ॥ ४३९ ॥
अन्यदा जातवैराग्यस्तातपादान्तमागतः । राज्यं न्यस्य सुते दीक्षां, सबन्धुर्जगृहे नृपः ॥ ४४० ॥
भवोपग्राहिकर्माणि, क्षयं नीत्वाऽथ निर्वृतिम् । । वज्रसेनप्रभौ प्राप्ते, धरायां विजहार सः ॥ ४४१ ॥
द्वादशाङ्गधरस्यास्य, सिद्धयः सकला अपि । वज्रनाभमुनीन्द्रस्य, पादपीठान्तिकेऽलुठन् ॥ ४४२ ॥
अन्येऽपि बन्धवस्तस्य, समं सुयशसाऽभवन् । एकादशाङ्गपारीणा, महिम्नां च महास्पदम् ॥ ४४३ ॥
विंशत्याऽऽराधितैः स्थानैरर्हद्भक्तिपुरःसरैः । वज्रनाभमुनीन्द्रोऽथ, तीर्थकृत्कर्म निर्ममे ॥ ४४४ ॥
वैयावृत्त्येन साधूनां, बाहुश्चक्रिपदप्रदम् । सुबाहुस्तु बलाधायि, कर्म निर्मितवान् मुनिः ॥ ४४५ ॥
प्रशंसां च तयोश्चक्रे, वज्रनाभमुनीश्वरः । तेन पीठ-महापीठौ, प्रकामं दुर्मनायितौ ॥ ४४६ ॥
तदीर्ष्याजनितं कर्म, ताभ्यामालोचनां विना । स्त्रीभावफलदं चक्रे, मायामिथ्यात्वयोगतः ॥ ४४७ ॥
क्रमात् षडपि ते पूर्वलक्षान् दीक्षां चतुर्दश । पालयित्वाऽथ सर्वार्थसिद्धिश्रियमशिश्रियन् ॥ ४४८ ॥

इत्यऽनुत्तरविमाननिवासश्रीविलासविकसन्मनसस्ते ।
निर्वृतिप्रतिभुवं भवभाजां, भेजिरे निरुपमां सुखलक्ष्मीम् ॥ ॥ ४४९ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदय-नाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीऋषभस्वामि-पूर्वभववर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

यस्तीर्थयात्राभवपुण्ययोगान्मात्राधिकोऽभूद् भगवत्प्रसादः ।
श्रीवस्तुपालस्तममुं पृथिव्यां, प्रासादमूर्त्या प्रकटीचकार ॥ १ ॥[3]

॥ [4]ग्रं० ४५६ उभयं ५७७ ॥

---

१ धर्मक° पाता० ॥ २ °भदेवस्वा° वता० ॥

३ एतत्पद्यानन्तरं पाता० पुस्तकेऽयं श्लोकोऽधिक उपलभ्यते—या श्रीः स्वयं जिनपतेः पदपद्मसद्मा, भालस्थले सपदि सङ्क्रमिते समेता । श्रीवस्तुपाल ! तव भालनिभालनेन, सा सेवकेषु सुख-मुन्मुखता विभाति ॥ २ ॥ वता० खंता० पुस्तकयोः पुनरयं श्लोकः तृतीयसर्गप्रान्ते वर्तते ॥

४ ग्रंथाग्रम्—४५३ ॥ उभयं ५६८ ॥ इति पाता० ॥

तृतीयः सर्गः ।

कुलकराणामुत्पत्तिर्नीतयश्च

इतश्च जम्बूद्वीपेऽस्ति, विदेहेष्वपरेषु पूः । ईशानचन्द्रक्ष्माचन्द्रत्राता नाम्नाऽपराजिता ॥ १ ॥
तत्र चन्दनदासस्य, श्रेष्ठिनो नन्दनोऽभवत् । ख्यातः सागरचन्द्राख्यो, द्राक्षोपमवचस्ततिः ॥ २ ॥
कौमुद्यां बाह्यमुद्यानमन्येद्युः सपुरे नृपे । सम्प्राप्तेऽशोकदत्तेन, समं मित्रेण सोऽप्यगात् ॥ ३ ॥
श्रेष्ठिनः पूर्णभद्रस्य, नन्दिनीं बन्दिसङ्कटात् । असावत्रान्नरे दृष्ट्वाऽमोचयत् प्रियदर्शनाम् ॥ ४ ॥
तावन्योन्यसमालोकप्रमोदहृतमानसौ । छलैकदृष्टेः कन्दर्पपिशाचस्य वशङ्गतौ ॥ ५ ॥
स्वं स्वं गृहमथो यातावन्योन्यविरहातुरौ । न रतिं प्रापतुः क्वापि, कामाज्ञा हि सुदुःसहा ॥ ६ ॥
अथ सागरचन्द्रस्य, श्रुत्वा तद् विक्रमाद्भुतम् । पिता चन्दनदासोऽस्मै, सामधाम गिरं जगौ ॥ ७ ॥
कृथा मास्म वृथा वत्स !, विक्रमक्रममन्यदा । यतो न वणिजां क्वापि, शौर्यमौचित्यमञ्चति ॥ ८ ॥
अपि चाशोकदत्तोऽयं, छद्मनः सद्म जङ्गमम् । सङ्गमस्तेन नैतेन, समं कार्यः क्वचित् त्वया ॥ ९ ॥
ईर्ष्यालुः कोऽपि तातस्य, मिथ्यैवेदं न्यवेदयत् । यन्मे वयस्यो मायावी, मायावीतमना अपि ॥ १० ॥
स स्वच्छप्रकृतिश्चित्ते, चिन्तयन्निति सागरः । तातादेशः प्रमाणं मे, नित्यमित्यवदत् कृती ॥ ११ ॥ युग्मम् ॥
चन्दनः पूर्णभद्रश्च, चित्तज्ञौ सुतयोः स्वयोः । कारयाञ्चक्रतुः प्रीत्या, पाणिग्रहमहोत्सवम् ॥ १२ ॥
पत्या सागरचन्द्रेण, तुल्येन प्रियदर्शना । लक्ष्मीर्नारायणेनेव, प्रीता नीता कृतार्थताम् ॥ १३ ॥
प्रियेऽन्यदा बहिर्याते, सति तद्धामगामिना । प्रार्थिताऽशोकदत्तेन, त्यक्तलज्जेन साऽवदत् ॥ १४ ॥

त्वं मायातः समायातः, किमु रे ! मम मन्दिरे ? ।
तुच्छ ! तद् गच्छ भर्ता मे, स्वच्छस्त्वां मित्रमिच्छति ॥ ॥ १५ ॥

अथोद्विग्नो विनिर्गत्य, सागराग्रेऽब्रवीदिदम् । पत्न्यास्ते दुश्चरित्रायाः, सङ्कटेऽद्यापतं सखे ! ॥ १६ ॥
श्रुत्वेति सागरोऽप्यूचे, क्षणं विकृतमानसः । सखे ! न खेदस्ते दक्ष !, विधातुमुचितः क्वचित् ॥ १७ ॥
स्नेहानुविद्धयोर्भ्रातरावयोर्मानसक्षतिः[3] । भाविनी नाविनीतायाः, कृते तस्याः कदाचन ॥ १८ ॥
ऋजुप्रकृतिना तेन, स दुष्ट इति भाषितः । कामं मुदितचित्तोऽभूत्, स्वभावोऽयं दुरात्मनाम् ॥ १९ ॥
स्वयोषायामदोषायामपि मित्रगिरा तथा । सागरोऽभूद् गतप्रेमा, ज्ञापयामास तां न तु ॥ २० ॥
प्रियदर्शनया साकं, मृत्वा कालेन सागरः । जम्बूद्वीपेऽत्र भरतक्षेत्रार्द्धे दक्षिणेऽभवत् ॥ २१ ॥
तृतीयारेऽवसर्पिण्यां, सिन्धु-गङ्गान्तरक्षितौ । शेषे पल्योपमाष्टांशे, युग्मधर्मा रविच्छविः ॥ २२ ॥
॥ युग्मम् ॥
माययाऽशोकदत्तोऽपि, निष्पन्नोऽत्रैव कुञ्जरः । चतुर्दन्तः सितच्छायकायस्तं दृष्टवान् भ्रमन् ॥ २३ ॥
आविर्भूताद्भुतप्रीतिः, सकरेणुः करेण तम् । आलिङ्ग्याऽऽरोपयामास, निजस्कन्धे सविस्मयम् ॥ २४ ॥

---

१ °तयोःस्तयोः वता० ॥ २ °न्दिरम् ! खंता० ॥ ३ °सक्षितिः वता० ॥

अयं मया क्वचिद् दृष्ट, इत्यन्योन्यं सचिन्तयोः । तयोः स्मृतिपथं यातः, स्नेहः पूर्वभवोद्भवः ॥ २५ ॥
प्राग्भवस्मरणाज्ज्ञातनीतिः स्कन्धाधिरोपितः । करिणा तेन स ख्यातिं, लेभे **विमलवाहनः** ॥ २६ ॥
प्रभावादवसर्पिण्याः, कालेऽत्र ममताजुषाम् । न ददुर्वाञ्छितं कल्पतरवः स्तोकतां गताः ॥ २७ ॥
ममायमिति कल्पद्रुविषये कलहाकुलाः । अभवन् मार्गगाः सर्वे, तस्य हाकारदण्डतः ॥ २८ ॥
तस्य **चन्द्रयशो**नाम्नि, कलत्रेऽभवदन्यदा । धनुरष्टशतीतुङ्गं, प्राच्यसंहननं शिति ॥ २९ ॥
विलुप्तसङ्ख्यपूर्वायुः, स्त्री-पुंसमिथुनं किल । **चक्षुष्माँश्चन्द्रकान्ता** चेत्यनयोर्नाम कल्पितम् ॥ ३० ॥
युग्मम् ॥
जरा-रोगौ विना मृत्वा, ततो **विमलवाहनः** । सुपर्णाख्यकुमारेषु, सुरः समभवन्नवः ॥ ३१ ॥
नागलोकेऽप्यभूच्चन्द्रयशा अपि मृता ततः । अगान्नागकुमारेषु, कुञ्जरोऽपि च्युतस्ततः ॥ ३२ ॥
अन्त्यकालेऽथ **चक्षुष्मा**नपि युग्ममजीजनत् । **यशस्वी** च **सुरूपा** च, चन्द्रकान्ताङ्गसम्भवम् ॥ ३३ ॥
चक्षुष्मान् स **सुपर्णे**षु, मृत्वोत्पेदे महासुरः । **चन्द्रकान्ता**ऽपि **नागे**षु, समानसमयं किल ॥ ३४ ॥
अथो यशस्विनस्तस्य, पितृवत् प्रभुताजुषः । धार्ष्ट्योल्लङ्घितहाकारनीतिभिर्मिथुनैः स्थितम् ॥ ३५ ॥
तच्छासनाय माकारदण्डं चक्रेऽथ स प्रभुः । यथापराधं प्रायुङ्क्त, नीतिद्वयमथ क्रमात् ॥ ३६ ॥
अभिचन्द्रोऽभवत् पुत्रः, **प्रतिरूपा** च कन्यका । गौर-श्यामरुची पत्न्यां, **सुरूपायां यशस्विनः** ॥ ३७ ॥
यशस्व्यब्धिकुमारोऽभूत्, **सुरूपा** त्वस्य वल्लभा । विपद्य सममेवा**हिकुमारः** समजायत ॥ ३८ ॥
पुत्रः **प्रसेनजि**न्नाम, **चक्षुःकान्ता** च नन्दनी । **अभिचन्द्र**स्य जज्ञाते, **प्रतिरूपा**ङ्गसम्भवौ ॥ ३९ ॥
अभिचन्द्रो विपद्याऽ**ब्धिकुमारे**षूदपद्यत । सहैव **प्रतिरूपा** तु, जज्ञे **नागकुमारकः** ॥ ४० ॥
पितृवद् युग्मिनां शास्तिं, **प्रसेनजिति** कुर्वति । सति हाकार-माकारलङ्घने धार्ष्ट्यतः पुनः ॥ ४१ ॥
धिक्कारनीतिं निर्माय, निर्मायः क्रमशस्त्रिभिः । दण्डैरमीभिश्चण्डाज्ञो, मिथुनानि शशास सः ॥ ४२ ॥
॥ युग्मम् ॥
चक्षुःकान्ताऽथ तरकान्ता, **मरुदेवं** तनूद्भवम् । सुतामसूत **श्रीकान्तां**, चेति तद्युग्मजातकौ ॥ ४३ ॥
मृत्वा **प्रसेनजिद् द्वीपकुमारे**ष्वथ निर्जरः । **चक्षुःकान्ता**ऽथ **नागे**षु, समं समुदपद्यत ॥ ४४ ॥
पितृवन्**मरुदेव**स्य, शासतोऽथ प्रजा निजाः । **श्रीकान्तायां** सपादाग्रधनुःपञ्चशतोच्छ्रयौ ॥ ४५ ॥
शातकुम्भद्युति**र्नाभि**र्**मरुदेवा** प्रियङ्गुरुक् । नाम्नेत्यजायतां पुत्रः, पुत्री च युगजातकौ ॥४६॥ युग्मम् ॥
सङ्ख्यातपूर्वप्रमितं, तयोरायुरजायत । पैतृकादायुषः किञ्चिन्न्यूनमन्यूनपुण्ययोः ॥ ४७ ॥
प्राप **द्वीपकुमार**त्वं **मरुदेवो** विपद्य सः । **श्रीकान्ता** तस्य कान्ता तु, तदा **नागकुमार**ताम् ॥ ४८ ॥

धनसार्थवाहजीवस्य ऋषभतीर्थकृतश्चरितम्

अथो विदधतो **नाभे**र्युग्मिनामनुशासनम् । तृतीयारस्य शेषेषु, पूर्वलक्षेषु केषुचित् ॥ ४९ ॥
आयुर्भुक्त्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमसम्मितम् । जीवः **श्रीवज्रनाभ**स्य, च्युत्वा **सर्वार्थसिद्धि**तः ॥ ५० ॥
कृष्णाषाढस्य तुर्येऽह्न्युत्तराषाढास्थिते विधौ । कुक्षौ **श्रीमरुदेवा**याः, स प्रभुः समवातरत् ॥ ५१ ॥
॥ विशेषकम् ॥

१ °पा चास्य पाता० ॥ २ °सम्भवम् खंता० ॥ ३ °ढचतुर्थेऽह्न्यु° खंता० पाता० ॥

अवतारे प्रभोस्तत्र, पवित्रे भुवनत्रयम् । ध्वस्तध्वान्तं सुखिस्वान्तं, शान्तदुःखमभूत् क्षणम् ॥ ५२ ॥
वृषभ-सिंह-श्री-दाम-चन्द्रा-ऽऽदित्यान् ध्वजं घटम् । सरो-वार्द्धि-विमानानि, रत्नौघ-ज्वलितानलौ ॥ ५३ ॥
एतान् लोकोत्तरस्फूर्तिप्रभावाद्भुतसूचकान् । तदा चतुर्दश स्वप्नान्, मरुदेवी व्यलोकयत् ॥ ५४ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथ प्रातः प्रबुद्धाऽसौ, नाभेः स्वप्नानचीकथत् । सोऽप्युवाचेति पुत्रस्ते, भावी कुलकरोत्तमः ॥ ५५ ॥
अथाऽऽसनप्रकम्पेन, विज्ञायावतरं प्रभोः । समं समन्तात् तत्रैत्य, स्वप्नार्थं वज्रिणो जगुः ॥ ५६ ॥
मरुदेवीं[1] नमस्कृत्य, ततः सर्वे सुरेश्वराः । जग्मुर्निजं निजं स्थानममन्दानन्दमेदुराः ॥ ५७ ॥
निधानं रत्नगर्भेव, बिभ्राणा गर्भमद्भुतम् । दिनेषु परिपूर्णेषु, श्यामचैत्राष्टमीदिने ॥ ५८ ॥
उत्तराषाढया युक्ते, विधावुच्चैः शुभग्रहैः । देवी युगलधर्माणं, सुतरत्नमसूत सा ॥ ५९ ॥ युग्मम् ॥
सुखैस्तदोदितं वातैर्मुदितं नारकैरपि । जगत्त्रयेऽपि तेजोऽभूदनदद् दिवि दुन्दुभिः ॥ ६० ॥
पीठकम्पा-ऽवधिज्ञानाज्ज्ञात्वाऽऽदिजिनजन्म तत् । अष्टाधोलोकवासिन्यः, समीयुर्दिक्कुमारिकाः ॥ ६१ ॥

भोगङ्करा भोगवती, तोयधाराऽप्यनिन्दिता ।
सुभोगा पुष्पमाला च, विचित्रा भोगमालिनी ॥ ६२ ॥

आभिर्नत्वा च नुत्वा च, भेतव्यं नेत्युदीर्य च । हेतुरागमने स्वामिमातुस्तथ्यमकथ्यत ॥ ६३ ॥
॥ युग्मम् ॥
उत्तरस्यां दिशि स्तम्भसहस्रं प्राङ्मुखं च ताः । वातपूतद्विगव्यूति, व्यधुः सूतिगृहं बृहत् ॥ ६४ ॥
उत्तंसाम्भोजभृङ्गालिध्वानस्थानप्रदानतः । प्रीता गीतानि गायन्त्यो, नत्वा प्रभुमभि स्थिताः ॥ ६५ ॥
एत्य कम्पासनाः ज्ञात्वा, मेरुस्थाः स्वर्गलोकगाः । प्रणेमुर्दिक्कुमार्योऽष्टौ, जिनं तज्जननीमपि ॥ ६६ ॥

मेघङ्करा वत्समित्रा, सुवत्सा मेघमालिनी ।
सुमेघा मेघमाला च, वारिषेणा बलाहिका[2] ॥ ६७ ॥

कृताम्बुदा मुदा हृत्वा, रेणुं सुरभिवारिणा । आयोजनं ततः पुष्पैर्वृष्टिं पञ्चविधैर्व्यधुः ॥ ६८ ॥
॥ युग्मम् ॥
अभ्येत्य दिक्कुमार्योऽष्टौ, पौरस्त्यरुचकाद्रिगाः । नेमुर्जिनं तदम्बां च, करस्फुरितदर्पणाः ॥ ६९ ॥

नन्दा नन्दोत्तराऽऽनन्दा, वैजयन्त्यपराजिता ।
जयन्ती विजया चैव, किञ्चान्या नन्दिवर्द्धना ॥ ७० ॥

आयाता दिक्कुमार्योऽष्टावपाच्यरुचकाद्रिगाः । नत्वा मात्रा समं नाथं, सभृङ्गाराः सगीतयः ॥ ७१ ॥
लक्ष्मीवती चित्रगुप्ता, समाहारा वसुन्धरा । सुप्रबुद्धा शेषवती, सुप्रदत्ता यशोधरा ॥ ७२ ॥
अथ प्रतीचीरुचकादुपेत्याष्टौ कुमारिकाः । नत्वाऽर्हन्तं च देवीं च, तस्थुर्व्यजनपाणयः ॥ ७३ ॥
भद्रा नवमिका सीता, एकनासा पृथिव्यथ । इलादेवी-सुरादेवी-पद्मवत्य इति श्रुताः ॥ ७४ ॥
उदीचीरुचकादष्टावागता दिक्कुमारिकाः । प्रणम्य देवं देवीं च, चामराणि करे दधुः ॥ ७५ ॥

---

१ °रुदेवा व्य° वता० ॥ २ °रुदेवां न° वता० ॥ ३ °ढनक्षत्रे, विधा° खंता० ॥ ४ °नात् ज्ञा° खंता० पाता० ॥ ५ °लाहका खंता० ॥ ६ °ऽष्टौ, पौ° खंता० ॥ ७ °प्रबुद्धा खंता० पाता० ॥

वारुणी पुण्डरीका च, **हासा ह्रीः श्रीरलम्बुसा**। ख्याताः **सर्वप्रभा मित्रकेशी** चेत्यभिधानतः॥ ७६ ॥
अष्टाष्ट दिक्कुमार्यस्ताः, **पौरस्त्यरुचका**दितः। विज्ञप्य पूर्ववद् देवीं, दिक्षु पूर्वादिषु स्थिताः॥ ७७ ॥
निपीतस्फीतपीयूषपूरोद्गारवरैः स्वरैः। तेनुर्जिनगुणग्रामगानमानन्दमन्दिरम् ॥ ७८ ॥
दशभिः कुलकम् ॥
विदिशारुचकादेत्य, चतस्रो दिक्कुमारिकाः। नत्वा देवं च देवीं च, गायन्त्यो दीप्तदीपकाः॥ ७९ ॥
सतेरा चित्रकनका, चित्रा सौत्रामणी तथा। विज्ञप्य पूर्ववत् तस्थुरैशान्यादिविदिक्षु ताः॥ ८० ॥
॥ युग्मम् ॥
चतस्रो दिक्कुमार्योऽथ, **रुचकद्वीप**तोऽभ्ययुः। **सुरूपा-रूपिकावत्यौ, रूपा-रूपांसिके** तथा ॥ ८१ ॥
चतुरङ्गुलतो नालनालं छित्त्वा न्यधुर्दरे। तत्र रत्नादिना पूर्णे, दूर्वया पीठिकां व्यधुः ॥ ८२ ॥
सिंहासन-चतुःशालजुषस्त्रीन् कदलीगृहान्। चक्रुश्च मूलप्रासादात्, प्राचीनोत्तर-दक्षिणान् ॥ ८३ ॥
अभ्यङ्गमुभयोश्चक्रुश्चतुःशालेऽथ दक्षिणे। लक्षपाकेन तैलेन, दिव्यमुद्वर्तनं च ताः ॥ ८४ ॥
संस्नप्य प्राक् चतुःशाले, लिप्त्वा गोशीर्षचन्दनैः। ताश्च व्यभूषयन् दिव्यचेला-ऽलङ्करणैरुभौ॥ ८५ ॥
ताश्चोत्तरचतुःशालपीठमानीतयोस्तयोः। हुत्वा हिमाद्रिगोशीर्षं, रक्षापोट्टलिकां न्यधुः ॥ ८६ ॥
पर्वतायुर्भवेत्युक्त्वा, कर्णाभ्यर्णे जिनस्य ताः। स्फारमास्फालयामासुराशु पाषाणगोलकौ ॥ ८७ ॥
अथो जिनं जिनाम्बां च, नीत्वा सूतिनिकेतने। मुदा तल्पे समारोप्य, गायन्त्यस्तस्थुरन्तिके॥ ८८ ॥
नेदुर्दिवि तदा घण्टाश्चकम्पे वासवासनैः। अहो ! किमिदमित्येवमासदद् द्युसदां भयम् ॥ ८९ ॥
क्रुद्धो वद्धोद्यमः पूर्वं, शक्रो विक्रमकेशरी। सावधानोऽवधिज्ञानाज्ज्ञात्वा जन्म जगद्गुरोः ॥ ९० ॥
कोपाटोपं समुत्सृज्य, मुक्तसिंहासनस्ततः। प्राग्मिथ्यादुःकृतं दत्त्वा, नत्वा च त्रिजगद्गुरुम् ॥ ९१ ॥
समं समस्तैर्गीर्वाणैर्विधित्सुर्जिनमज्जनम्। आदिदेश सुराधीशः, सेनान्यं **नैगमेषिण**म् ॥ ९२ ॥
॥ विशेषकम् ॥
तद्वादित**सुघोषा**ख्यघण्टया सह सर्वतः। नादाद् विमानघण्टानामधावन्त सुधाभुजः ॥ ९३ ॥
पञ्चयोजनशत्युच्चं, लक्षयोजनविस्तृतम्। **पालकः पालकं** यानं, चक्रे शक्रनिदेशतः ॥ ९४ ॥
महिषीभिः सहामात्यैः, साकं नाकेश्वरस्ततः। भेजे विमानं व्योमेव, विधुस्तारा-ग्रहान्वितः ॥ ९५ ॥
अथ **नन्दीश्वरद्वीपे**, गत्वा **रतिकरे** गिरौ। विमानं तत्र सङ्क्षिप्य, प्राप्तो जिनजनेर्गृहम् ॥ ९६ ॥
प्रदक्षिणिततीर्थेशसौधः **सौधर्मनायकः**। तद्विमानमुदक्प्राच्यां, संस्थाप्य प्रभुमभ्यगात् ॥ ९७ ॥
दृष्टमात्रं जिनं मात्रा, समं नत्वा सुरेश्वरः। त्रेधं प्रदक्षिणीकृत्य, कृत्यवित् प्रणनाम च ॥ ९८ ॥
मुदाऽथ द्युसदांनाथः, प्राह सोत्साहमानसः। **मरुदेव्याः** पुरो जन्ममहिम्ने स्वं समागतम् ॥ ९९ ॥
दत्त्वाऽवस्वापिनीं देव्याः, प्रतिच्छन्दं जगत्पतेः। स्थापयित्वा तदन्ते च, पञ्चमूर्तिर्बभूव सः॥ १०० ॥
एकः पुरः सुरस्वामी, भुवनस्वामिनं न्यधात्। गोशीर्षचन्दनामोदशस्ते हस्ताम्बुजद्वये ॥ १०१ ॥
छत्रमत्र दधारैकश्चामरे परितोऽप्युभौ। एको वेत्रीव निर्दम्भो, दम्भोलिं पुरतो हरिः ॥ १०२ ॥
रङ्को रत्नमिवासाद्य, माद्यन्नृभुविभुः स्वयम्। निधाय हृदये यत्नादगमन्मेरुमूर्द्धनि ॥ १०३ ॥

---

१ °स्वरैः वता० ॥ २ °कृतं कृत्वा, न° खंता० पाता० ॥ ३ °हावृतः खंता० पाता० ॥
४ °भुः प्रभुम् खंता० पाता० ॥

शिलया पाण्डकवने, पाण्डुकम्बलया धृतम् । अध्यास्त वासवः स्नात्रपीठमुत्सङ्गितप्रभुः ॥ १०४ ॥
अस्मिन् महे महाघोषाघण्टानिर्घोषबोधिताः । इन्द्रास्त्रिषष्टिराजग्मुरपरे सपरिच्छदाः ॥ १०५ ॥
अच्युतेन्द्रोऽथ सौवर्णान्, रौप्यान् मणिमयानपि । हेमरूप्य-हेमरत्न-रत्नरूप्यमयानपि ॥ १०६ ॥
हेमरूप्यमणिमयान्, भौमाँश्च कलशान् सुरैः । अष्टोत्तरसहस्रं स, तान् प्रत्येकमचीकरत् ॥ १०७ ॥
कुम्भवत् पात्रिका-रत्नकरण्ड-स्थाल-दर्पणान् । भृङ्गार-पुष्पचङ्गेरी-सुप्रतिष्ठानकारयत् ॥ १०८ ॥
क्षीरोद-पुष्करोदाभ्यामम्भः साम्भोरुहं तदा । समृत्स्नं चान्यतीर्थेभ्यो, भरतैरावतादिषु ॥ १०९ ॥
आनिन्यिरे पद्महृदात्, किञ्चित् क्षुद्रहिमाद्रितः । तुवरौषध-सिद्धार्थ-कुसुमानि च ते सुराः ॥ ११० ॥

नन्दनात् पाण्डकाद् भद्रशालात् सौमनसाच्च ते ।
गन्धद्रव्याण्युपानीय, पानीयान्तर्निचिक्षिपुः ॥ १११ ॥
कुम्भानम्भोभिरापूर्य, स्फूर्जत्तूर्यरवोर्जितम् ।
क्षिप्त्वा पुष्पाञ्जलीन् शक्राः, स्नात्रमासूत्रयन् विभोः ॥ ११२ ॥

रूक्षाङ्गं गन्धकाषाय्या, व्यालिम्पन्नथ ते विभुम् । पात्रिकान्यस्तगोशीर्षश्रीखण्डद्रवकर्दमैः ॥ ११३ ॥
अभ्यर्चितोऽङ्के दध्रेऽथ, प्रभुरीशानवज्रिणा । सौधर्माधिपवद् भक्त्या, मूर्त्तीः पञ्च वितन्वता ॥ ११४ ॥
शृङ्गोच्छलज्जलान् दिक्षु, चतुरश्चतुरो वृषान् । विधाय विदधे स्नात्रं, सौधर्मेन्द्रोऽप्यथ प्रभोः ॥ ११५ ॥
पूजा-विलेपना-कल्पैरनल्पामोदमेदुरैः । विभुं विभूषयामास, दासवद् वासवः स्वयम् ॥ ११६ ॥
ततश्च पृथिवीपीठविलुठन्मौलिमण्डलः । नमस्कृत्य जगन्नाथं, हृष्टस्तुष्टाव वासवः ॥ ११७ ॥
नमस्ते विश्वनाथाय, विश्वानन्दप्रदायिने । विश्वोत्तरचरित्राय, विश्वताताय तायिने ॥ ११८ ॥
श्रीयुगादिजगन्नाथ !, कृतावतरणे त्वयि । अद्याभूद् भरतक्षेत्रं, पवित्रं त्रिदिवादपि ॥ ११९ ॥
गते काले महामोहमेघव्यूहतमोमये । दिष्ट्या दृष्टा भवन्मूर्तिर्नेत्रकैरवकौमुदी ॥ १२० ॥
अस्मिन् जन्मनि मन्येऽहं, धन्यमद्यतनं दिनम् । यत्र त्वत्पदपद्माभ्यां, शिरः सुरभितं मम ॥ १२१ ॥
श्रीजिनेश ! दिनेशस्त्वमपूर्वप्रथितोदयः । उर्व्यां सर्वज्ञ ! कुर्वीथाः, शाश्वतं सुदिनोत्सवम् ॥ १२२ ॥
ईशानेशादथो नाथं, गृहीत्वा पञ्चरूपभाक् । यथाऽऽगतं सुधर्मेन्द्रः, सूतिकासदनं ययौ ॥ १२३ ॥
विनिवृत्त्य प्रतिच्छन्दं, विभुं तल्पे निवेश्य च । वाससी कुण्डले चात्र, मुमुचे नमुचेरिपुः ॥ १२४ ॥
अस्तन्यपाननिष्ठस्य, निजाङ्गुष्ठशिखालिहः । सुधा सुधाभुजां भर्त्रा, न्यधायि स्वामिनोऽङ्गुले ॥ १२५ ॥
अथ धाम्नि प्रभोः स्वर्ण-रत्न-वस्त्रा-ऽऽसनादिकम् । सारं सांसारिकं वस्तु, सर्वं श्रीदो न्यधापयत् ॥ १२६ ॥
जिनस्य जिनमातुर्वा, योऽवद्यं चिन्तयिष्यति । तन्मूर्द्धा शतधा भावीत्युच्चैर्गिरसुदीर्य सः ॥ १२७ ॥
धात्रीकर्मप्रपञ्चाय, तत्पञ्चाप्सरसो हरिः । आदिदेश सदेशस्थाः, शश्वद् विश्वत्रयीगुरोः ॥ १२८ ॥
॥ युग्मम् ॥
सौधर्मेन्द्रस्तदाऽऽनन्दी, नदीश्वरवरं गतः । स्पष्टमष्टाह्निकामत्र, चक्रे शक्रास्तथाऽपरे ॥ १२९ ॥
परेऽपि सर्वे सर्वेषु, शाश्वतार्हतसद्मसु । यथाविधि महं कृत्वा, यथागतमगुः सुराः ॥ १३० ॥
वृषभश्चिह्नमूरुस्थं, स्वप्ने प्राग् वृषभोऽप्यभूत् । प्रभोर्ऋषभ इत्याख्यां, चक्रतुः पितरौ ततः ॥ १३१ ॥
बाल्यस्थः पाल्यमानोऽथ, सुरस्त्रीभिः स पञ्चभिः । दधौ वृद्धिं समितिभिः, साक्षात् संयमवत् प्रभुः ॥ १३२ ॥

१-२-३ °रौप्य° खंता० ॥ ४ °दुरैः खंता० ॥ ५ °ष्टाम° वतासं० ॥

तद्युग्मजन्मधन्यायाः, कन्याया नाम चक्रतुः । सुमङ्गलेति सम्प्रीतौ, नितरां पितरावथ ॥ १३३ ॥
वत्सरे स्वामिनः पूर्णे, जनकोत्सङ्गसङ्गिनः । सौधर्मेन्द्रोऽन्वयस्थित्यै, सेक्षुयष्टिः पुरोऽभ्यगात् ॥ १३४ ॥
प्रभुर्ज्ञातेन्द्रसङ्कल्पो, जग्राहेक्षुलतां च ताम् । इक्ष्वाकुसंज्ञं कृत्वेति, वंशं भर्तुर्ययौ हरिः ॥ १३५ ॥
विभुरभ्यागतैर्देवैरेव रम्यमरम्यत । नित्यमत्यद्भुतानेकरूपनिर्माणकर्मठैः ॥ १३६ ॥
प्राप्य प्रभुरथाङ्गुष्ठपानावस्थातिगं वयः । अभीयत फलैर्दिव्यैस्तैरुत्तरकुरूद्भवैः ॥ १३७ ॥
स्वामी क्रमात् प्रवर्द्धिष्णुः, स्पर्द्धिष्णुः कल्पपादपम् । सौभाग्यरूपभूपालभवनं यौवनं ययौ ॥ १३८ ॥
सेव्ये चन्द्रकुटुम्बेन, पद्मान्यकारसीरुणा । प्रभोर्नखमणिव्याजात्, पादपद्मे विराजतः ॥ १३९ ॥
भुजौ भातः प्रभोः श्राद्ध-साधुधर्मधरोद्धृतौ । भुजगेन्द्राविवोन्निद्रनखरत्नाङ्गुलीफणौ ॥ १४० ॥
अन्योन्यमुपमीयन्ते, कराङ्घ्रि-नयनादयः । प्रभोर्मुकुरबिम्बेषु, नाभि-हृद्वदनादयः ॥ १४१ ॥
कारुण्यशालितारुण्यचारुण्यङ्गे जगद्गुरुः । अपीप्यत द्युतिपयस्तृषितान् लोकदृग्मृगान् ॥ १४२ ॥
बालकेलिरसोत्तालस्तालद्रुमतलेऽन्यदा । दारकः फलपातेन, कुतोऽपि मिथुनान्मृतः ॥ १४३ ॥
अथान्यमिथुनैर्बाला, परासुपितृ-वल्लभा । जातरूपसदृग्जातरूपश्रीर्नाभयेऽर्पिता ॥ १४४ ॥
साऽपि शापच्युतेव श्रीर्नयनानन्दकौमुदी । नन्दनीव सुनन्दाख्या, नाभिना साऽभिनन्दिता ॥ १४५ ॥
ऽयशीतिं पूर्वलक्षाणि, यावद् भोगफलोदयम् । प्रभुः स्वस्यावधिज्ञानाज्जानन् शक्रकृतोत्सवः ॥ १४६ ॥
सुमङ्गला-सुनन्दे ते, रति-प्रीतिनिभे ततः । निरस्तदर्प-कन्दर्पचर्यः पर्यणयज्जिनः ॥ १४७ ॥
अथादपूर्णषट्पूर्वलक्षा कुक्षौ सुमङ्गला । तौ बाहु-पीठयोर्जीवौ, च्युतौ सर्वार्थसिद्धितः ॥ १४८ ॥
सुनन्दाऽपि कृतानन्दा, तदानीमुदरे दधौ । तौ सुबाहु-महापीठौ, तत एव दिवश्च्युतौ ॥ १४९ ॥
दृष्ट्वा चतुर्दश स्वप्नानथ देवी सुमङ्गला । स्वाम्युक्तचक्रिमातृत्वप्रीता युग्ममसूत सा ॥ १५० ॥
सुतो भरत इत्यस्या, ब्राह्मीति च सुताऽभवत् । सुनन्दा बाहुबलिनं, सुन्दरीमप्यजीजनत् ॥ १५१ ॥
पुनरेकोनपञ्चाशत्पुत्रयुग्मानि जीवसूः । असूत भूतलस्यूतमङ्गलानि सुमङ्गला ॥ १५२ ॥
तदा च स्वामिनो दानाद्भुतादिव विलज्जितैः । कल्पद्रुमैरदृश्यत्वं, तैर्जग्मे युग्मधर्मिणाम् ॥ १५३ ॥
मिथोऽथ मिथुनैः कालयोगात् कलिकदर्थितैः । एत्य विज्ञापितः स्वामी, समन्तादसमञ्जसम् ॥ १५४ ॥
ज्ञानत्रयततो वाचं, ततो वाचंयमाग्रणीः । ऊचे भो ! भूपतिः शास्ति, न्यायवर्त्मातिवर्तिनः ॥ १५५ ॥
सोऽप्यर्थतामिति तैरुक्ते, पिता दातेति सोऽब्रवीत् । नाभिनाऽपि समादिष्टं, भूयस्तं भूपमभ्ययुः ॥ १५६ ॥
वाचा तस्याभिषेकाय, विवेकायत्तचेतसः । ते जग्मुर्युग्मिनस्तूर्णं, पयसे नयसेविनः ॥ १५७ ॥
तदा चासनकम्पेन, शक्रोऽप्यवधिबोधितः । कालं मत्वाऽभिषेकस्य, प्रभोरभ्यर्णमभ्यगात् ॥ १५८ ॥
क्लृप्तसकल्याणवेद्यन्तः, सिंहासनजुषः प्रभोः । चक्रे शक्रस्ततो राज्याभिषेकं तीर्थवारिभिः ॥ १५९ ॥
गङ्गावीचीवरैः प्रीतश्रीवरैस्तं शचीवरः । विभुं व्यभूषयद् विश्वभूषणं भूषणैरपि ॥ १६० ॥
युग्मान्यप्यब्जिनीपत्रैस्तोयमानीय चिक्षिपुः । भूषितस्य विभोर्योग्यं, न मूर्ध्नीति पदाब्जयोः ॥ १६१ ॥
तानि मत्वा विनीतानि, मिथुनानीति नीतिमान् । धनदेन विनीताख्यं, शक्रः पुरमचीकरत् ॥ १६२ ॥
विस्तारा-ऽऽयामसम्पूर्णनव-द्वादशयोजनाम् । अयोध्येत्यन्यनामानं, स दिव्यां नगरीं व्यधात् ॥ १६३ ॥

---

१ °क्षा गर्भे सुम° खंता० पाता० ॥ २ सोऽवदत् खंता० पाता० ॥ ३ °भ्ययुः खंता० ॥ ४ °पात्रै° खंता० ॥ ५ °तिवित् खंता० पाता० ॥

विंशतौ पूर्वलक्षाणां, पूर्णायां जन्मतो विभुः । अयोध्यायामभूद् भूपः, प्रजापालनपण्डितः ॥ १६४ ॥
रूक्षस्निग्धेन कालेन, जातेऽग्नौ तरुषु स्वयम् । स्वामिना चक्रिरे कुम्भकारप्रमुखकारवः ॥ १६५ ॥
भरताय कला बाहुबलयेऽश्वादिलक्षणम् । सुन्दर्यै गणितं ब्राह्म्यै, लिपीरप्यादिशत् प्रभुः ॥ १६६ ॥

विधाय विधिवद् विश्वान्, विश्वनाथो नियोगिनः ।
अदैन्यानि च सैन्यानि, राज्यं प्राज्यमपालयत् ॥ १६७ ॥

निःशङ्का निर्विपत्पङ्का, निरातङ्का निरागसः । निरीतयः प्रजास्तस्मिन्, वसुर्वसुमतीपतौ ॥ १६८ ॥
सस्यान्यकृष्टपच्यानि, धेनवः कामधेनवः । विसृष्टवृष्टयः काले, जलदाः फलदा द्रुमाः ॥ १६९ ॥
राजन्वत्यां तदा तेन, भुवनस्वामिनाऽवनौ । जातः शूरोऽपि न क्रूरकराक्रान्तिकृतौ कृती ॥ १७० ॥
आज्ञामात्रे धरित्रीशान्, कुर्वत्यस्य वशंवदान् । स स्मरो यदि सस्मार, केवलं चापचापलम् ॥ १७१ ॥
इत्थं त्रिवर्गसंसर्गसुभगम्भावुकाः प्रजाः । त्रिषष्टिः पूर्वलक्षाणां, जज्ञे पालयतः प्रभोः ॥ १७२ ॥
अन्यदा शिशिराक्रान्तं, जगदानन्दयन्नयम् । वसन्तर्तुर्जगद्भर्तुः, सेवां कर्तुमिवाययौ ॥ १७३ ॥
मधुर्विधाय वासन्तीं, पुष्पाभरणभूषिताम् । चक्षुर्दोषभियाऽकार्षीदलिकज्जलमञ्जुलाम् ॥ १७४ ॥
सहकारं सहुङ्कारं, किल कोकिलकूजितैः । पथिकाः पथि कामस्य, भृत्यं मृत्युममंन्यत ॥ १७५ ॥
कन्दर्पो दर्पवानाज्ञाभङ्गवध्यान् वियोगिनः । पश्यत्यन्तर्वणं कुर्वन्नुच्चैश्चम्पकदीपकान् ॥ १७६ ॥
सारो मधुरसैरन्तरुद्भिन्नमधुभाण्डवत् । मधुपानां कलकलैर्व्याकुलो बकुलोऽभवत् ॥ १७७ ॥
पुष्पोल्लासैः सहासेव, सगीतेवालिनिःस्वनैः । वधूरिव मधून्मत्ता, वनलक्ष्मीरलक्ष्यत ॥ १७८ ॥
हल्लीसकलयाद् वल्लीर्वेल्लत्पल्लवपाणिभिः । अनीनटन्नटाचार्यकलया मलयानिलः ॥ १७९ ॥
तदोत्कण्ठितचेतोभिः, प्रेरितो भरतादिभिः । जगाम जनितानन्दं, नन्दनं नाभिनन्दनः ॥ १८० ॥
पिकीनां पञ्चमोच्चारैर्भृङ्गीसङ्गीतनिःस्वनैः । असमैः कुसुमैर्भर्तुर्वनश्रीः स्वागतं व्यधात् ॥ १८१ ॥
पुष्पवेश्मकृतावासे, पुष्पभूषणभूषिते । तत्र पुष्पासनासीने, पुष्पमास इव प्रभौ ॥ १८२ ॥

यशोभिर्वासिते विश्वे, विश्वतः स्वामिनाऽमुना ।
किमेतैरिति पुष्पाणि, चिन्वन्ति स्म विलासिनः ॥ १८३ ॥ युग्मम् ॥

असमप्रपञ्चं पञ्चेषोरन्यन्नहि सहामहे । इतीव पुष्पावचयं, रचयन्ति स्म सुभ्रुवः ॥ १८४ ॥
कोऽपि प्रियास्तनस्तम्बे, स्तम्बेरममिव स्मरम् । बबन्ध निदधत्पुष्पमालामालानसन्निभाम् ॥ १८५ ॥
प्रियोपनीतं सावज्ञं, श्वासैर्भून्मास्म भस्मसात् । इतीव कुसुमं कान्ता, नासिकान्तादपातयत् ॥ १८६ ॥

पाणिः पुष्पाणि चिन्वत्याः, कस्याश्चित् कोमलाङ्गुलिः ।
उच्चैश्चुचुम्बे रोलम्बकुटुम्बैरम्बुजभ्रमात् ॥ १८७ ॥

कपोलेऽताडयत् काञ्चिदुद्यत्पल्लवपाणिना । अशोकः पादघातस्य, कृतप्रतिकृतौ कृती ॥ १८८ ॥
लताभ्यः पुष्पसर्वस्वं, हृत्वा यात्यङ्गनाजने । स्वनन्तोऽनुपदीभूता, भृङ्गास्तदुपजीविनः ॥ १८९ ॥
पञ्चवर्णसुमस्तोमसर्वाङ्गीणविभूषणाः । विरेजुर्जङ्गमाः कामशस्त्रशाला इव स्त्रियः ॥ १९० ॥
सुस्थितैर्मिथुनैरित्थं, परितः परिवारितः । बभौ त्रिभुवनस्वामी, तदाऽनङ्ग इवाङ्गवान् ॥ १९१ ॥
अथैकतः कृतोत्तालताल[3]-नादानुगामिभिः । मृदङ्ग-पणवा-ऽऽतोद्य-वेणु-वीणादिनिःस्वनैः ॥ १९२ ॥

---

१ क्रूरः कराक्रान्तकृ° खंता० ॥ २ °ममंसत खंता० पाता० ॥ ३ °लमानानु° खंता० ॥

कीर्णकर्णसुधावर्षं, यति-मान-लयान्वितम् । भावहस्तक-दृक्चारी, चारुनृत्तमनोहरम् ॥ १९३ ॥
ग्राम-रागोज्वलस्फीतगीतप्रीतजगज्जनम् । सङ्गीतकं प्रभुस्तत्र, प्रीत्याऽत्यर्थं कृतार्थयन् ॥ १९४ ॥
अन्यतः प्रमदोद्दामप्रमदाजनचर्चरीः । परतः पौरलोकानामापानकमहोत्सवम् ॥ १९५ ॥
अपरत्रापि लोलाक्षीर्दोलान्दोलनखेलिनीः ।
पश्यन् प्रमुदितः स्वामी, चिन्तयामासिवानिति ॥ १९६ ॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥
किं कदाऽपि मया क्वापि, सुखमीदृक्षमीक्षितम्[१] । ददर्श विमृशन्नेवमवधिज्ञानतः प्रभुः ॥ १९७ ॥
आत्मनैवानुभूतं यत्, पुरा वैषयिकं सुखम् । अनुत्तरविमानान्तस्त्रिदिवेषूत्तरोत्तरम् ॥ १९८ ॥ युग्मम् ॥
विभुर्विभावयामास, स्वभावं भविनां ततः । जानन्तोऽपि हि मोहेन, जीयन्ते हन्त ! जन्तवः ॥ १९९ ॥
यदनन्तमवाप्यस्तं, सुखं विषयसम्भवम् । अपूर्वमिव मन्यन्ते, बुभुक्षव इवाशनम् ॥ २०० ॥
दुःखहेतुषु तत्त्वेन, सुखेच्छा विषयेषु या । साऽपि मोहस्य माहात्म्यं, सुधाबुद्धिर्विषेष्विव ॥ २०१ ॥
अर्थ्यमानोऽपि नोपैति, नोपेतोऽप्यवतिष्ठते । स्थितोऽपि न सुखं दत्ते, मत्तेभो विषयव्रजः ॥ २०२ ॥
मल-मूत्रादिपात्रेषु, गात्रेषु मनुजन्मनाम् । सचेतसामसावस्तु, वस्तुतः कैव काम्यता ॥ २०३ ॥
अस्थिखण्डेषु दन्तेषु, कुन्दसुन्दरतामतिम् । मलश्लेत्रेषु नेत्रेषु, नीलोत्पलदलभ्रमम् ॥ २०४ ॥
श्लेष्मादिदोषवृक्षाणां, कानने वनितानने । सुधांशुबुद्धिं बध्नन्ति, विगमी मोहमोहिताः ॥ २०५ ॥
॥ युग्मम् ॥
किञ्चात्र चक्रि-शक्राद्यैरप्यनाक्रान्तविक्रमे । नित्यमत्यन्तमुद्युक्ते, मृत्यौ स्वैरिणि वैरिणि ॥ २०६ ॥
जरायां रूपसर्वस्वहरायामस्खलद्गतौ । यौवनं वनवद् भस्मीकुर्वत्यां पलितच्छलात् ॥ २०७ ॥
अशेषसुखसन्तानकाननाशनिसन्निभे । विविधव्याधिसम्बन्धे, बाधामाधातुमुद्धते ॥ २०८ ॥
विभवे विघ्नसङ्घातघातसम्पातकातरे । उत्पातवातनिर्धूतपताकाञ्चलचञ्चले ॥ २०९ ॥
संसारचारकक्षिप्तो, महामोहतमोहतः । ध्वस्तालोकः कथं लोकः, क्रीडारसवशंवदः ? ॥ २१० ॥
॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥
ततः संसारकारान्तर्निवासं प्रति सम्प्रति । विरज्य युज्यते मुक्तेरध्वन्यध्वन्यतैव मे ॥ २११ ॥
तदा पदान्तिकप्राप्तैरथ लोकान्तिकैः सुरैः । समयज्ञोऽपि कल्पज्ञैर्व्यज्ञप्यत जगत्पतिः ॥ २१२ ॥
राज्यवत् प्रथमं नाथ !, धर्मतीर्थं प्रवर्तय । कृतिन् ! कृत्यं जगज्जन्तुहितसार ! जितस्मर ! ॥ २१३ ॥
इति विज्ञप्य यातेषु, तदा तेषु जगत्पतिः । आनन्दी नन्दनोद्यानात्, सदःसदनमासदत् ॥ २१४ ॥
अथाकार्य तदा हर्षभरतो भरतं सुतम् । समं समस्तसामन्त-बाहुबल्यादिनन्दनैः ॥ २१५ ॥
आदिदेश विभुर्वत्स !, भव राज्यधुरन्धरः । भावयन्तो वयं तोषं, ग्रहीष्यामो हि संयमम् ॥ २१६ ॥
विचक्षणः क्षणं वीक्ष्य, विभोर्मुखमवोचत । सादरं भरतः स्वामिसेवारम्भरतस्ततः ॥ २१७ ॥
त्वदग्रे गच्छतः क्षोणिपरागैरङ्गसङ्गिभिः । प्रथते मे यथाऽऽनन्दश्चन्दनैरपि नो तथा ॥ २१८ ॥
प्रीता नित्यं भवत्पादसेवासुखसुधारसैः । स्वामिन् ! साम्राज्यभोगाय, रमते न मतिर्मम ॥ २१९ ॥
जगदे जगदेकाधिनाथेनाथेदमङ्गजः । वत्स ! सेवा पितुः सेयमाज्ञाऽवज्ञायते न यत् ॥ २२० ॥
अङ्गजा अपि ये कुर्युर्गुर्वाज्ञां तेऽत्र नन्दनाः । अन्ये तु स्नेहभाजोऽपि, त्याज्या एव मला इव ॥ २२१ ॥

१ 'नृत्यम्' खंता० ॥ २ 'नात्तत्रिदिं' पाता० ॥

एकदेहविनिर्माणादधमर्णीकृतैः सुतैः । यशो-धर्ममयं देहद्वयं पित्रोर्वितीर्यते ॥ २२२ ॥
श्रुत्वा सुरा-ऽसुरैर्मान्यामाज्ञामिति जगत्पतेः । न्यग्मुखो भरतस्तस्थावदत्तपुनरुत्तरः ॥ २२३ ॥
हृष्टाः स्वामिसमादिष्टाः, सचिवास्तदनन्तरम् । भरतं परतन्त्रेच्छमभ्यषिञ्चन् पितुः पदे ॥ २२४ ॥
तद्बाहुबलिमुख्यानामपि बाहुबलस्पृशाम् । विभुर्विभज्य भूभागान्, नन्दनानां तदा ददौ ॥ २२५ ॥
ततश्च वार्षिकं दानं, निदानं पुण्यसम्पदाम् । प्रभुः प्रवर्तयामास, वित्तैर्वित्तेशपूरितैः ॥ २२६ ॥

अष्टलक्षाधिकां तत्र, कोटिमेकां च काञ्चनीम् ।
प्रातः प्रारभ्य मध्याह्नं, यावद् देवोऽन्वहं ददौ ॥ २२७ ॥

भागेऽह्नः पश्चिमे चैत्रश्यामाष्टम्यामथ प्रभुः । चन्द्रमस्युत्तराषाढाभाजि भेजे व्रतोद्यमम् ॥ २२८ ॥
व्रताय विपिने गन्तुमथ प्रथमपार्थिवः । याप्ययानं समारोहन्मोहराजपराजयी ॥ २२९ ॥
शिबिकासविकासान्तःश्रद्धाबन्धोद्धुरैर्नरैः । ऊढा प्रौढैश्च गीर्वाणैर्दासवद् वासवादिभिः ॥ २३० ॥
दिव्यैरातोद्यनिर्घोषैर्नृणां जयजयस्वनैः । सिंहनादैर्दिविषदां, मागधध्वनिवर्द्धितैः ॥ २३१ ॥
शब्दाद्वैतमयीं कुर्वन्नुर्वीमुर्वीं वहन् मुदम् । विभुर्जम्भारि-रम्भादिनृत्ते दत्तेक्षणः क्षणम् ॥ २३२ ॥
पूर्देशो भृङ्गयन्नङ्गे, जितचम्पकसम्पदि । भरताद्यैः समं स्वामी, सिद्धार्थवनमागमत् ॥ २३३ ॥
॥ विशेषकम् ॥

शिबिकायास्तदोत्तीर्य, किङ्किल्लिद्रुतले द्रुतम् । स्वयं जगदलङ्कारोऽलङ्कारानत्यजद् विभुः ॥ २३४ ॥
शक्रः स्कन्धेऽथ देवस्य, देवदूष्यं न्यवेशयत् । निर्मलं केवलज्ञानाप्रधानमिव मूर्तिमत् ॥ २३५ ॥
तीर्थङ्करः कराम्भोजे, भृङ्गतां बिभ्रतः क्षणम् । मूर्ध्नश्चतसृभिः केशानुच्चखानाथ मुष्टिभिः ॥ २३६ ॥
केशाः सुवर्णवर्णेऽङ्गे, सन्तु नीलमणिश्रियः । इत्युक्तः पञ्चमीं मुष्टिममुचन्नमुचिद्विषा ॥ २३७ ॥
लज्जया मज्जयन्नीलरत्नानि क्षीरनीरधौ । शक्रेणाथ तदक्षेपि, केशमुष्टिचतुष्टयम् ॥ २३८ ॥
आगत्याथ द्युनाथेन, तुमुले मुकुलीकृते । कृताष्टमतपाः स्वामी, कृत्वा सिद्धनमस्कृतिम् ॥ २३९ ॥
सर्वसावद्ययोगानां, प्रत्याख्यानमुदीरयन् । भवाब्धिपोतश्चारित्रं, तदाऽरित्रमिवासदत् ॥ २४० ॥
नारकाणामपि प्रीतिस्फीतं विरचयन् मनः । तन्मनःपर्ययज्ञानमुत्पेदे त्रिजगत्पतेः ॥ २४१ ॥
चतुःसहस्रसङ्ख्यैश्च, समं भर्त्रा समन्ततः । भूपैः कच्छ-महाकच्छमुख्यैर्दीक्षां तदाऽऽददे ॥ २४२ ॥
स्तुत्वा नत्वा च यातेषु, सुतेषु त्रिदशेषु च । विहर्तुमिह मौनेन, स भूचक्रे प्रचक्रमे ॥ २४३ ॥

प्रभुणा भ्रमता भिक्षा, प्रापि न क्वापि पारणे ।
भिक्षानभिज्ञः स्वर्णादि, तदा लोको ह्यढौकयत् ॥ २४४ ॥

यां निर्वास्य चिरस्यापि, वसन्तीं जनवेश्मसु । यः श्रियं वासयामास, सा भिक्षा किमुपैतु तम् [१] ॥ २४५ ॥

तथाऽप्यनार्तैः क्षुत्तृष्णाद्यार्तैः कच्छादिभिः प्रभुः ।
आलोच्यामोचि तस्थे च, गङ्गाप्रस्थे फलाशिभिः ॥ २४६ ॥

अथ कच्छ-महाकच्छसुतौ पूर्वं नियोजितौ । तदा नमि-विनम्याख्यौ, पित्रोः पादान्तमीयतुः ॥ २४७ ॥
अथैतौ प्रेषितौ ताभ्यां, सेवितुं भरतं प्रभुम् । ऊचतुश्चतुरं साभिमानमानसविक्रमौ ॥ २४८ ॥

---

१ कङ्कि° खंता० पाता० ॥ २ चीर्णाष्ट° खंता० पाता० ॥ ३ °च्याधोऽवतस्थे पाता० ॥
४ °रतप्रभुम् खंता० पाता० ॥

विभुं विहाय नाभेयं, नावां सेवावहे परम् । को हि रोहणमासाद्य, प्रपद्येतापरं गिरिम् ? ॥ २४९ ॥
इति प्रतिज्ञामाधाय, प्रणिपत्य पितृक्रमान् । प्रभुं गत्वा च नत्वा च, तौ व्यजिज्ञपतामिति ॥ २५० ॥
क्षेत्रमात्र्यपि किं तात !, भागेऽस्माकं न भूरभूत् ? ।
विज्ञप्तोऽपीति नैताभ्यां, वाचं वाचंयमो ददौ ॥ २५१ ॥
व्यधत्तामतिभक्त्या तावप्यवक्तरि भर्तरि । सेवामेवान्वहं के वा, हेवाकं मोक्तुमीशते ? ॥ २५२ ॥
बभौ विभुः स्थितो मध्ये, स तत्पाणिकृपाणयोः । परास्तयोरिव शिवपुरद्वारकपाटयोः ॥ २५३ ॥
अपरेद्युः परश्रद्धाधरणो धरणोरगः । अपश्यन्नमि-विनमी, सेवकौ विनमन् जिनम् ॥ २५४ ॥
कौ युवां ? संश्रितौ किं वा, मौनध्यानधनं जिनम् ? । कर्ता किमर्थः कार्यं वामित्युक्तौ भोगिभूभुजा ॥२५५॥
तावूचतुश्चतुर्बाहुविक्रमौ भोगिनां विभुम् । सेवैव सेवकैः कार्या, चिन्ता किं तादृशी प्रभोः ? ॥ २५६ ॥
॥ युग्मम् ॥
एतस्य मौनयुक्तस्य, धनमुक्तस्य सेवया । यद् भवेत् तेन नो कार्यमेकः सेव्यो हि मानिनाम् ॥ २५७ ॥
सेविते तत् किमन्यत्र, निर्धनेऽप्यत्र यत् फलम् ? । दीपे क तज्जगद्दीपे, मेघच्छन्नेऽपि यन्महः ? ॥ २५८ ॥
तयोः फणिपतिः प्रीतः, प्रज्ञप्तिप्रमुखां ददौ । पाठसंसिद्धविद्याष्टचत्वारिंशत्सहस्रिकाम् ॥ २५९ ॥
विद्याः किलैता वैताढ्यमेखलादक्षिणोत्तरे । प्रभावं प्रथयिष्यन्ति, भवतोरित्युवाच च ॥ २६० ॥
प्रभुप्रभावसम्प्राप्तविद्यौ ह्यौजसाविमौ । गतौ वैताढ्यमावेद्य, पितृभ्यां भरताय च ॥ २६१ ॥
वर्षं वर्द्धुन्धराहारो, निराहारोऽप्यथ प्रभुः । भ्रमन् बहुषु देशेषु, क्षुधाक्षामीकृताकृतिः ॥ २६२ ॥
अवधिज्ञानतो ज्ञात्वा, तदा पारणकारणम् । पुरं गजपुरं प्राप, द्विपस्तप्त इवांह्रिपम् ॥ २६३ ॥
॥ युग्मम् ॥
तत्र बाहुबलेः पौत्रः, स्वप्ने सोमप्रभात्मभूः । श्रेयांसो धूसरं मेरुं, क्षीरैरक्षालयत् तदा ॥ २६४ ॥
प्रापि सोमप्रभेणापि, स्वप्नः किल महाभटः । रिपुभ्योऽमोचि रोचिष्णुः, श्रेयांसेनाद्भुतश्रिया ॥ २६५ ॥
अदर्शि भास्करः स्वप्ने, श्रेष्ठिनाऽपि सुबुद्धिना । अतिभास्वान् किल भ्रष्टैः, करैः श्रेयांसयोजितैः ॥ २६६ ॥
विचाराय प्रगे सोमप्रभक्ष्मापसभान्तरे । स्वप्नार्थे तेष्वजानत्सु, मिलितेषु समन्ततः ॥ २६७ ॥
पुरं त्रिभुवनस्वामी, व्योमदेशमिवांशुमान् । विहर्तुं प्रविवेशाथ, धिष्ण्याद्धिष्ण्यान्तरं चरन् ॥ २६८ ॥
अगृह्णति जिने भिक्षां, हस्त्यश्व-वसनादिकाम् । लोलाः कोलाहलं चक्रुः, प्रजाः सायंव्रजा इव ॥ २६९ ॥
प्रेषितस्तुमुलं ज्ञातुं, प्रत्यागत्य व्यजिज्ञपत् । प्रतिहारः कुमाराय, वेगादागमनं प्रभोः ॥ २७० ॥
नापदस्तापदायिन्यः, प्रभवन्ति प्रभोः पुरः । श्रेयांस इति निर्मुक्तच्छत्रोपानदुपागमत् ॥ २७१ ॥
नमस्कृतप्रभुः सोऽथ, किङ्कर्तव्यविमूढधीः । श्रेयांसः शिश्रिये जातिस्मृत्याऽब्धिरिव वेलया ॥ २७२ ॥
पूर्वं पूर्वविदेहेषु, वज्रसेनजिनाङ्गजः । वज्रनाभोऽभवच्चक्री, सोऽहमेतस्य सारथिः ॥ २७३ ॥
महाव्रतं मया साकमीदृग्मुद्रामृतस्तदा । पार्श्वे पितुरवापायमनपायसुखेच्छया ॥ २७४ ॥
वज्रसेनजिनेन्द्रेण, तदाऽऽदिष्टमिति स्वयम् । भविता वज्रनाभोऽयं, भरते प्रथमो जिनः ॥ २७५ ॥
तदयं स दयाराशिः, पयोराशिगभीरिमा । दिष्ट्या दृष्ट्या मया दृष्टश्चकोरेणेव चन्द्रमाः ॥ २७६ ॥
निश्चित्येदं तदा जानन्, भिक्षाकल्पमनल्पधीः । ददाविक्षुरसं भर्तुः, श्रेयांसस्तत्क्षणागतम् ॥ २७७ ॥

---

१ °प्रभः क्ष्मा° खंतासं० पातासं० ॥ २ °नृपाङ्गजः खंता० ॥

प्रभुणा पाणिपात्रेण, साक्षादिक्षुरसो धृतः । आरूढः शिखया व्योम, जेतुमिन्दुकरानिव ॥ २७८ ॥
तदा ददत् कुमारोऽयं, मुदा रोमाञ्चमेचकः । बभौ मुक्तिश्रिया साक्षात्, कटाक्षैरिव वीक्षितः ॥ २७९ ॥
पुण्यैरिव कुमारस्य, दिवमिक्षुरसैर्गतैः । उत्सवाय समाहूताः, पुरुहूतादयः सुराः ॥ २८० ॥
हतदुन्दुभयो रत्न-पुष्प-गन्धोदकादिम् । विधाय भूतले देवाश्चेलोत्क्षेपमथ व्यधुः ॥ २८१ ॥
प्रभोः शुक्लतृतीयायां, वैशाखेऽजनि पारणम् । तदक्षयतृतीयाख्यं, पर्व सर्वत्र विश्रुतम् ॥ २८२ ॥
किमेतदिति सोत्कर्षं, पृच्छते स्वच्छचेतसे । राज्ञे प्राज्ञेन विज्ञप्तं, प्राग्वृत्तं तेन सूनुना ॥ २८३ ॥

कल्प्या-ऽकल्प्यविचारं च, जातजातिस्मृतिः कृती ।
अपशोकाय लोकाय, श्रेयांसः श्रेयसेऽदिशत् ॥ २८४ ॥

नाथपारणकेनाथ, कुमारजनितेन ते । स्वप्नाः स्पष्टार्थतां प्रापुस्त्रयेऽपि पुरुषत्रये ॥ २८५ ॥
अथ प्रभौ गते पापवारणे कृतपारणे । चकार पारणस्थाने, रत्नपीठं नृपाङ्गजः ॥ २८६ ॥

एतदादिकृतः पीठमिति लोकाय सोऽवदत् ।
जनोऽपि जिनभिक्षायाः, स्थाने तत् तादृशं व्यधात् ॥ २८७ ॥

तदादि त्यक्ततत्त्वेन, तदाऽऽदित्यस्य मण्डलम् । जनेनाजानताऽद्यापि, नित्यं कृत्वाऽपि पूज्यते ॥ २८८ ॥
नाथोऽन्यदा विहारेण, दक्षस्तक्षशिलां पुरीम् । सायं बाहुबलेः प्राप, बहलीदेशमण्डनम् ॥ २८९ ॥
ज्ञात्वा तमागतं बाहुबलिश्चक्रे पुरोत्सवम् । पादारविन्दं वन्दिष्ये, सुप्रातेऽहं प्रभोरिति ॥ २९० ॥
अथाङ्गेनातिरम्येण, भूषणान्यपि भूषयन् । समं समन्तात् सामन्तैः, प्रातरानन्दमेदुरः ॥ २९१ ॥
यावत् पुरन्दरप्रायः, पश्यन् शृङ्गारितां पुरीम् । भगवान् विषयत्रासी, यत्रासीत् तत्र यातवान् ॥ २९२ ॥
॥ युग्मम् ॥

विजहारान्यतस्तावत्, प्रभञ्जन इव प्रभुः । तद्दुःखितं नृपं प्राह, सचिवः शुचिवागथ ॥ २९३ ॥
हृद्ये करोति हृद्येव, देवस्तव सदा पदम् । मा विषादनिषादस्य, सुखदस्योर्वशो भव ॥ २९४ ॥
पदानि पद्म-कुलिशा-ऽङ्कुशाङ्कानि जगद्गुरोः । एतानि तानि भूखण्डमण्डनानि नमस्कुरु ॥ २९५ ॥
सचिवस्य वचः कृत्वा, तथेति पृथिवीपतिः । धर्मचक्रमिह त्रुट्यत्कर्मचक्रः प्रचक्रमे ॥ २९६ ॥
नमोरत्नसपत्नोरुरत्नराजिविराजितम् । तद् विधाय व्यधादेष, स्पष्टामष्टाह्निकामिह ॥ २९७ ॥
अष्टयोजनविस्तीर्णे, चक्रेऽस्मिन् योजनोन्नते । सहस्रारे सहस्राणि, यामिकानां नृपोऽमुचत् ॥ २९८ ॥
ततश्च भगवान् भास्वाँस्तमःशमनकर्मठः । विहरन् म्लेच्छदेशेषु, पङ्कशोषमशोषयत् ॥ २९९ ॥
अथ वर्षसहस्रान्ते, घस्रान्त इव चन्द्रमाः । पुरं पुरिमतालाख्यं, प्राचीमुखमिवागमत् ॥ ३०० ॥

अयोध्याया महापुर्यास्तस्मिन् शाखापुरे स्थितः ।
फाल्गुने मासि कृष्णायां, प्रभुरेकादशीतिथौ ॥ ३०१ ॥

तदानीमुत्तराषाढावस्थिते सितदीधितौ । अवाप केवलज्ञानं, शुक्लध्यानधनो जिनः ॥ ३०२ ॥
ततश्चासनकम्पेन, समीयुस्तत्र वासवाः । अथाकारि चमत्कारि, त्रिदशैर्देशनासदः ॥ ३०३ ॥

---

१ रसं दद° खंता० ॥ २ °नेन जा° पातसं० विना ॥ ३ पुरम् पाता० ॥ ४ °षु, पापपङ्कमशोषयत् खंता० । °षु, कर्मपङ्कमशोषयत् पाता० ॥

प्रविश्य पूर्वद्वारेण, नत्वा तीर्थं च तीर्थकृत् । सिंहासनमलञ्चक्रे, दक्षिणः समदक्षिणम् ॥ ३०४ ॥
यथास्थानं निविष्टेषु, सभालोकेषु वासवः । गत्वाऽन्तरुत्तरद्वारा, चकार त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ ३०५ ॥
अथ स्तुत्वा नमस्कृत्य, कृतकृत्यः सुरेश्वरः । प्रभोरुपासनाहेतोरासन्नासनमासदत् ॥ ३०६ ॥
इतश्च भरतो भक्तिभरतो मातरं पितुः । तदाऽगमन्नमस्कर्तुं, स्वकुलस्येव देवताम् ॥ ३०७ ॥
तां च पुत्रवियोगेन, श्रवदश्रुपयःप्लवैः । उन्मीलन्नीलिकालुप्तदर्शनां जननीं प्रभोः ॥ ३०८ ॥
पौत्रो ज्यायानयं मातर् !, नमति त्वत्पदाम्बुजम् ।
विज्ञप्यैवं नमस्कृत्य, भरतः पुरतोऽभवत् ॥ ३०९ ॥ युग्मम् ॥
अथ पुत्रप्रवासेन, समं प्रोषितसम्मदा । उच्छलच्छोककल्लोलकुल्यया साऽवदद् गिरा ॥ ३१० ॥
वत्स ! स्वच्छन्दमानन्दमेदुरां त्वं श्रितः श्रियम् । मदीयः पुत्रको गात्रमात्रस्तु वनवास्यभूत् ॥ ३११ ॥
शरीरं सुकुमारं तद्, यत् तेन तपसोऽर्पितम् । रम्भास्तम्भो गृहस्थूणास्थाने तद् विनिवेशितः ॥ ३१२ ॥
क्व तास्तस्य सुरस्त्रीणामास्पदं सुखसम्पदः ? । क्वेदानीं शीत-वातादिपुष्टा कष्टपरम्परा ? ॥ ३१३ ॥
नैवासनं न वसनं, न गृहं न परिच्छदम् । अवगच्छामि वत्सस्य, जीवाम्यद्यापि पापिनी ॥ ३१४ ॥
तामित्थमथ शोचन्तीमसुञ्चन्तीं कदाग्रहम् । अभ्यधाद् भरतो मातस्तातस्य त्वं जनन्यसि ॥ ३१५ ॥
विज्ञाऽपि किमविज्ञेव, सुतवात्सल्यमोहिता । विचिन्तयसि तातेऽपि, मातर् ! मानवमात्रताम् ? ॥ ३१६ ॥
स हित्वा लौकिकीं लक्ष्मीं, लिप्सुर्लोकोत्तरां श्रियम् ।
यद् विधत्तेऽधुना मातः !, फलं त्वं तस्य पश्यसि ॥ ३१७ ॥
इत्यामिति समासाद्य, वाक्सुधां वसुधाभुजः । मरुदेवाऽभवद् यावन्निर्विषादविषोदया ॥ ३१८ ॥
ज्ञापितौ वेत्रिणा तावत्, पुरुषौ द्वौ समीयतुः । तयोराद्योऽवदन्नाम्ना, यमको घटिताञ्जलिः ॥ ३१९ ॥
दिष्ट्याऽद्य वर्धसे देव !, कानने शकटानने । उत्पेदे केवलज्ञानं, युगादिजगदीशितुः ॥ ३२० ॥
व्यजिज्ञपद् द्वितीयोऽथ, ख्यातः शमकसंज्ञया । आविरासीत् प्रभो ! चक्ररत्नमद्यास्त्रमन्दिरे ॥ ३२१ ॥
महःसहजमाहात्म्यविध्वस्तात्मविरोधिनः । पूर्वं प्रभोर्वा कुर्वेऽहमर्चां चक्रस्य वा स्वयम् ? ॥ ३२२ ॥
क्व वा जगत्त्रयत्राता, तातः शातितकल्मषः ? । क्व चैनसां निधिश्चक्रं, भुवनैकभयङ्करम् ? ॥ ३२३ ॥
पारितोषिकदानेन, विसृज्य मुदितौ च तौ । मरुदेवामुवाचैवं, भरतो हर्षनिर्भरः ॥ ३२४ ॥
॥ विशेषकम् ॥
मातः ! सुतवियोगेन, त्वं सदा दुःखतः पुरा । रूक्षाक्षरं समादिक्षः, परं पश्य सुतश्रियम् ॥ ३२५ ॥
पितामहीं महीनाथस्तदेत्युक्त्वाऽधिरोप्य च । कुञ्जरे स्वयमारोहत्, कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ३२६ ॥
अथ व्रजन् गजारूढो, मरुदेवीमुवाच सः । मातराकर्णयतामेतत्, पुत्रस्य विभुताद्भुतम् ॥ ३२७ ॥
रूप्य-कल्याण-माणिक्यमयवप्रत्रयावृतम् । देशनासदनं चक्रुः, शक्रादेशेन नाकिनः ॥ ३२८ ॥
अयं वृन्दारकैर्वन्दिवृन्दैरिव जयध्वनिः । त्वत्पुत्रस्य पुरो मातः !, क्रियमाणो विभाव्यते ॥ ३२९ ॥
अयमम्भोधरध्वानगभीरो दुन्दुभिध्वनिः । मातस्तनोति सोत्सेकाः, केकाः काननकेकिनाम् ॥ ३३० ॥
श्रुत्वेति मरुदेवायास्तदाऽऽनन्दाश्रुवारिभिः । नेत्रयोर्नीलिकातङ्कपङ्कः प्रक्षालितः क्षणात् ॥ ३३१ ॥

१ °वाशनं खंता० ॥ २ °श्चतीं क° वता० ॥ ३ द्वावुपेयतुः खंता० पाता० ॥ ४ शान्तित° पाता० ॥ ५ ध्यात्वेति तुष्टिदानेन खंता० ॥ ६ °स्तदित्यु° वता० पाता० ॥ ७ सुतस्य खंता० ॥

स्वयमेवाथ पश्यन्त्यास्तस्यास्तद् वैभवं विभोः । विलीनं मनसा सद्यः, परानन्दामृतद्रवैः ॥ ३३२ ॥
तदैव केवलज्ञानं, तस्याः प्रादुरभूत् ततः । प्राप्येव तपसा मातुः, प्रभुणा प्राभृतीकृतम् ॥ ३३३ ॥
अन्तकृत्केवलीभूय, लोकान्तमथ साऽगमत् । मन्ये मुक्तिपुरद्वारमपवारयितुं पुरः ॥ ३३४ ॥
अस्यामस्यावसर्पिण्यां, प्राच्यसिद्धस्य तद् वपुः । त्रिदशैर्निदधे तूर्णं, सत्कृत्य क्षीरनीरधौ ॥ ३३५ ॥
ततः प्रभृति लोकेषु, वृत्तं मृतकपूजनम् । सर्वो हि दर्शितां पूर्वैर्वर्तनीमनुवर्तते ॥ ३३६ ॥

व्याप्तोऽथ हर्ष-शोकाभ्यां, बद्धस्पर्धं धराधवः ।
निशां[1] प्रान्त इव ध्वान्त-प्रकाशाभ्याममभूत् समम् ॥ ३३७ ॥

पत्तिर्विमुक्तच्छत्रादिर्दूरादूरीकृताञ्जलिः । देशनासदनस्यान्तः, प्रविवेश विशांपतिः ॥ ३३८ ॥
त्रिश्च प्रदक्षिणीकृत्य, नमस्कृत्य जगद्गुरुम् । यथास्थानं निविष्टोऽथ, प्रहृष्टो भरतेश्वरः ॥ ३३९ ॥
अथाऽऽयोजनगामिन्या, सर्वभाषानुरूपया । गिरा जगद्गुरुस्तत्र, विदधे धर्मदेशनाम् ॥ ३४० ॥
असावसारसंसारवनसेचनसारणिः । दूरेण युज्यते त्यक्तुं, मोहनिद्रा महात्मनाम् ॥ ३४१ ॥
मोहभिल्लेशपल्लीव, तदिदं भवकाननम् । पुण्यरत्नहरैः क्रूरैश्चौरै रागादिभिर्वृतम् ॥ ३४२ ॥
अनाविले कुले जन्म, दुर्लभेभ्योऽतिदुर्लभम्[3] । चिन्तारत्नमिव प्राप्य, हार्यते किं मुधा बुधाः ! ? ॥ ३४३ ॥
यतध्वमपवर्गाय, तन्निर्विण्णा भवाद् यदि । स हि सर्वापदां पारमपारानन्दमन्दिरम् ॥ ३४४ ॥
प्राप्यते प्राणिभिर्नायं, धर्मस्याराधनां विना । किं कदापि क्वचिद् दृष्टस्तरुहीनः फलोद्गमः ? ॥ ३४५ ॥

तस्य सुश्रमणो[4] वा स्यान्मूलोत्तरगुणोत्तरः ।
श्राद्धो वाऽऽराधकः सम्यक्, सम्यक्त्वा-ऽणुव्रतादिभृत्[5] ॥ ३४६ ॥

एतौ मोक्षस्य पन्थानौ, मन्थानौ भववारिधेः । कामं श्रामण्य-गार्हस्थ्यधर्मौ शाश्वतशर्मदौ ॥ ३४७ ॥
यानि चक्रिपदादीनि, स्पृहणीयानि देहिनाम् । असौ कुसुमसम्पत्तिस्तस्य धर्ममहीरुहः ॥ ३४८ ॥
फलं तु परमानन्दरसनिःष्यन्दसुन्दरम् । महोदयमयं किञ्चित्रिलोकोत्तरमनश्वरम् ॥ ३४९ ॥
श्रुत्वेति देशनां भर्तुर्भरतस्याङ्गजन्मभिः । शतैः पञ्चभिरानन्दान्नप्तृभिः सप्तभिः शतैः ॥ ३५० ॥
तथा सोदरया ब्राह्म्या, परब्रह्मार्पितात्मभिः । तैस्तैर्ऋषभसेनाद्यैः, साग्रहैर्जगृहे व्रतम् ॥ ३५१ ॥
॥ युग्मम् ॥

दीक्षां तदाऽऽददे किञ्च, मरीचिश्चक्रिनन्दनः । सादरं सुन्दरी किन्तु, चक्रिणा वारिता व्रतात् ॥ ३५२ ॥

व्रतिनः पुण्डरीकाद्याः, साध्व्यो ब्राह्मीपुरःसराः ।
श्राद्धाः सोमात्मजप्रष्ठाः, श्राविकाः सुन्दरीमुखाः ॥ ३५३ ॥

इत्थं चतुर्विधः सङ्घः, स्थापितः प्रभुणा तदा । पूज्यतेऽद्यापि विश्वेऽस्मिन्, देव-दानव-मानवैः ॥ ३५४ ॥
श्रीपुण्डरीकमुख्यानां, यतीशानां जगद्गुरुः । ततश्चतुरशीतेरप्यादिदेश पदत्रयीम् ॥ ३५५ ॥
तेऽप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यरूपां प्राप्य पदत्रयीम् । वितेनुरद्भुतप्रज्ञा, द्वादशाङ्गानि लीलया ॥ ३५६ ॥
शक्रानीतैरथो दिव्यैस्तूर्णं चूर्णैर्जगत्प्रभुः । अनुयोग-गणानुज्ञे, यच्छँस्तानभ्यषिञ्चत ॥ ३५७ ॥
जातेऽथ पौरुषीकाले, सकलैर्निस्तुषाक्षतैः । कृप्तः समङ्गलाचारं, बलिः पूर्वदिशाऽविशत् ॥ ३५८ ॥

१ निशाप्रा° खंता० ॥ २ अथ यो° खंता० ॥ ३ °भ्योऽपि दुर्ल° खंता० पाता० ॥
४ °श्रवणो वता० ॥ ५ °त्त्वादिम° वता० ॥

क्षिप्तः पुरः सुरैः सोऽर्धमर्धार्धं चक्रिणा पुनः। यथाविभागमन्यैश्च, जगृहे गृहमेधिभिः ॥ ३५९ ॥
अथ द्वितीयपौरुष्यां, देवच्छन्दं गते प्रभौ। पुण्डरीकमुनेर्व्याख्यां, श्रुत्वा जग्मुर्जना गृहान् ॥ ३६० ॥
सदा गोमुखयक्षेण, देव्या चाऽप्रतिचक्रया। अमुक्तसन्निधिः स्वामी, सर्वातिशयभाजनम् ॥ ३६१ ॥
पावनीमवनीं कुर्वन्, कोटिदैवतसेवितः। नानास्थानान्यथाक्रामन्, विजहारान्यतस्ततः ॥ ३६२ ॥
॥ युग्मम् ॥

इति ज्ञानोद्योतप्रशमितसमस्तान्तरतमाः,
क्रमात् क्रामन्नुर्वीतलमतुललोकम्पृणगुणः।
स्फुरन्मार्गालोकं सकलमपि लोकं विरचयन्,
विवस्वान् विश्वाब्जे कृतसुकृतलक्ष्मीं जिनपतिः ॥ ३६३ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीऋषभस्वामि-जन्म-व्रत-ज्ञानवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

या[3] श्रीः स्वयं जिनपतेः पदपद्मसद्मा, भालस्थले सपदि सङ्गमिते समेता।
श्रीवस्तुपाल! तव भालनिभालनेन, सा सेवकेषु सुखसुन्मुखतामुपैति ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ३६८। उभयम् ९४५ ॥

---

१ °सः पतन् सुरैः खंता० पाता० ॥ २ °लतिलकलो° खंता० ॥ ३ श्लोकोऽयं पाता० प्रतौ द्वितीयसर्गप्रान्ते वर्त्तते ॥ ४ ग्रन्थाग्रम् ३६५। उभयं ९२३ ॥ इति पाता० ॥

चतुर्थः सर्गः ।

इतश्च भरतश्चक्री, शस्त्रागारगतः स्वयम् । भक्त्या चक्रं नमश्चक्रे, क्षत्रप्रत्यक्षदैवतम् ॥ १ ॥
पूजां नित्यं वितन्वानो, नवनैवेद्यमेदुराम् । अष्टाह्निकोत्सवं चक्रे, तत्रैव निवसन्नसौ ॥ २ ॥
अथ प्रस्थानिके लग्ने, कृतप्रस्थानमङ्गलः । अनुचक्रं दिशि प्राच्यां, करिरत्नेन सोऽचलत् ॥ ३ ॥
छत्र-चर्मा-ऽश्व-सेनानी-खड्ग-दण्ड-पुरोधसः । कुटुम्बी मणि-काकिण्यौ, वर्धकिश्च नृपानुगः ॥ ४ ॥
चचाल रत्नस्तोमोऽयं, देवताकृतसन्निधिः । दिगन्तभूपतीनां तु, चकम्पे हृदयावनिः ॥ ५ ॥
॥ युग्मम् ॥
चेले समं ततस्तेन, सामन्तैश्च समन्ततः । सितांशुनेव नक्षत्रैः, स्फुरत्तेजोमयात्मभिः ॥ ६ ॥
तरङ्गैरिव पाथोधेस्तुरङ्गैर्वायुचञ्चलैः । चलितं कलितोत्साहैः, प्रतिकूलेऽप्यभङ्गुरैः ॥ ७ ॥
अथ प्रतस्थे वेगेन, हास्तिकं गर्जितोर्जितम् । प्रत्यर्थिक्षितिभृत्तेजोदाववारिदमण्डलम् ॥ ८ ॥
निजानाकारयन्तोऽथ, कारयन्तोऽरितर्जनम् । ध्वजाञ्चलैश्चलैश्चेलुः, समेनैव पथा रथाः ॥ ९ ॥
अनुचक्रं व्रजन्तीव, द्विगव्यूतिप्रयाणकैः । तीरे नीरेशितुः प्राप, पतिप्रीत्येव वाहिनी ॥ १० ॥
तत्र वर्धकिरत्नेन, निर्मितानमितश्रियः । आवासानावसन्ति स्म, सैनिकाः स्मेरविस्मयाः ॥ ११ ॥
चक्रे पौषधशालां च, विशालां रत्नशालिनीम् । वर्धकिर्वर्धितानन्दश्चक्रिणः पुण्यपुञ्जवत् ॥ १२ ॥
तस्यामुत्तीर्य सद्वीर्यः, कुञ्जराद् राजकुञ्जरः । प्रविवेश नभोदेशमिवार्कः पूर्वपर्वतात् ॥ १३ ॥
दर्भसन्दर्भनिष्पन्नस्तरे स्रस्तपातकः । उपवासत्रयं चक्रे, तत्र वक्रेतराशयः ॥ १४ ॥
अथ प्रथितचातुर्यस्तुर्येऽहनि महामहाः । सुगन्धिभिर्जलैः स्नातो, बली बलिविधिं व्यधात् ॥ १५ ॥
सर्वाण्यस्त्राण्युपादाय, शक्रदायादविक्रमः । अथारूढो रथं चक्री, गरुत्मन्तमिवाच्युतः ॥ १६ ॥
नाभेयभू रथं नाभिद्वयसे पयसि स्थिरम् । विरचय्य समुद्रान्तः, समुन्मुद्रितकार्मुकः ॥ १७ ॥
सौवर्णं विस्फुरद्वर्णं, नामाङ्कितमथो शरम् । पुङ्खमध्यसुराधीशसुपर्णभुजगासुरम् ॥ १८ ॥
दिशि मागधतीर्थस्य, पत्युरत्युज्ज्वलाकृतिम् । क्ष्मापश्चिक्षेप साक्षेपं, विद्युद्दण्डमिवाम्बुदः ॥ १९ ॥
॥ विशेषकम् ॥
सभायां मागधेशस्य, पक्षसूत्कारदारुणः । स चेषुर्वेगसम्पन्नः, पन्नगारिरिवापतत् ॥ २० ॥
अथ भ्रुकुटिभीमास्यः, सलास्याधरपल्लवः । बालार्कशोणदृक्कोणः, प्राह मागधतीर्थपः ॥ २१ ॥
जिघृक्षुः को हरेर्दंष्ट्रां ?, कः क्षेप्ता ज्वलने पदम् ? । आन्तारघट्टचक्रारमध्ये कः कुरुते करम् ? ॥ २२ ॥
क एष मयि निःशेषशस्त्रविस्तृतकौशले । अक्षिपन्मार्गणं मृत्युमार्गमार्गणदूतवत् ? ॥ २३ ॥
इत्युदस्थौ समं वीरैर्धीरैः कोपातिपाटलैः । स निस्त्रिंशैः स्फुरद्धूमैर्ज्वालावद्भिरिवानलः ॥ २४ ॥
अथ व्यालोकयामास, तन्मन्त्री तस्य पत्रिणः । अक्षराणि फले दूतजिह्वायामिव शुद्धधीः ॥ २५ ॥

---

१ °वर्णवि° खंता० ॥

वृषभस्यादिदेवस्य, सूनुर्भरतचक्रभृत् । इत्यादिशति वो दण्डं, दत्त राज्ये स्पृहा यदि ॥ २६ ॥
वर्णानिमानमात्येन्द्रः, प्रबलोऽप्यवलोक्य सः । मुमोच मदमुद्दामः, प्रेक्ष्य मन्त्रमिवोरगः ॥ २७ ॥
पतिं प्रति प्रतिज्ञातत्यागहेतोरदोऽवदत् । स्वामिन् ! विमुञ्च संरम्भमम्भःपतिरिव प्रगे ॥ २८ ॥
असावसमशौडीर्यश्चक्री भूचक्रभूषणम् । भरतो भरतक्षेत्रपतिश्चिक्षेप सायकम् ॥ २९ ॥
एतस्य भागधेयानि, मागधेश ! विरेजिरे । प्रतिवासरवर्द्धीनि, स्पर्द्धीनि प्रथमेन्दुना ॥ ३० ॥
अनल्पोऽपि हि कल्पान्ते, क्षीयते क्षीरनीरधिः । सुपर्वपर्वतः सोऽपि, कम्पतेऽहर्पतिः पतेत् ॥ ३१ ॥
पोत्री धात्रीतलं मुञ्चेत्, पविश्छविमथ त्यजेत् । अङ्गमङ्गमसौ किन्तु, भजेन्नहि महाभुजः ॥ ३२ ॥
अस्मै षण्मेदिनीखण्डमण्डनाय महीभुजे । दण्डमुद्दण्डकोदण्डदोर्दण्डाय प्रयच्छ तत् ॥ ३३ ॥
निशम्य सम्यगित्येष, वचनं सचिवेशितुः । समं भुजामृतां तत्या, तत्याज परुषां रुषम् ॥ ३४ ॥
तत्काण्डदण्डं दण्डं च, समादाय समागतः । नत्वा श्रीभरतं वाचमित्युवाच स मागधः ॥ ३५ ॥
ममैव पुण्यनैपुण्यं, ममैव प्रगुणा गुणाः । तेजस्वी यस्य नाथस्त्वमम्भोजस्येव भास्करः ॥ ३६ ॥
अतः परं गतः पारं, सिन्धोरप्यस्मि ते वशः । जानीहि मां हिमांशुश्रीश्चकोरमिव सेवकम् ॥ ३७ ॥
तं विसृज्य प्रसन्नेन, रथोऽथ पृथिवीभुजा । जवादवाल्यताम्भोधेः, संरम्भाच्च मनोरथः ॥ ३८ ॥
प्राप्तोऽथ क्ष्मापकोटीरः, कटकं जितकण्टकः । मागधाधीशमुद्दिश्य, स्पष्टामष्टाह्निकां व्यधात् ॥ ३९ ॥
अथानुचक्रं चलिता, चक्रवर्तिचमूस्तदा । तटं जगाम सङ्ग्रामदक्षिणा दक्षिणोदधेः[1] ॥ ४० ॥
वरदामाधिनाथोऽपि, तत्र मागधनाथवत् । विगृह्य जगृहे दण्डमखण्डं चक्रवर्तिना ॥ ४१ ॥
विहिताष्टाहिकस्तत्र, चक्रमार्गानुगः क्रमात् । विपश्चित् पश्चिमं प्रापत्, तीरं नीरनिधेरयम् ॥ ४२ ॥
प्रभासान्द्रः प्रभासेन्द्रं, जित्वा तत्रापि पूर्ववत् । चिन्तारत्न-शिरोरत्न-सुवर्णादीन्यदण्डयत् ॥ ४३ ॥
तत्कृताष्टाह्निकः श्रीमाननुचक्रं चलद्बलः । ययौ चक्री महासिन्धुसिन्धोर्दक्षिणरोधसि ॥ ४४ ॥
पूर्ववत् पौषधागारे, विरचय्याष्टमं तपः । असावसाधयद् वेगादेव तां सिन्धुदेवताम् ॥ ४५ ॥
अथ सा नभसाऽभ्येत्य, रभसा भरतेश्वरम् । ऊचे तवाहं राजेन्दो !, किङ्करेव करोमि किम् ? ॥ ४६ ॥
अथो यथावदाधाय, प्राभृतं सा भृतं श्रिया । जगाम चामरीभूतमुक्तातोडङ्कदीधितिः ॥ ४७ ॥
तत्रापि तापितारातिर्विहिताष्टाहिकः क्रमात् । प्राचीं प्रति चचालायं, चक्रानुचरसैनिकः ॥ ४८ ॥
तटीर्बिभ्राणमद्वैताः, वैताढ्यमगमन्नगम् । भरतार्धद्वयीसीमारूपं भरतभूपतिः ॥ ४९ ॥
दक्षिणेऽथ नितम्बेऽस्य, स्तम्बेरममनोरमाम् । चमूममूमुचदमूममूढक्रमविक्रमः ॥ ५० ॥
राजाऽष्टमं तपस्तेने, तेनाथ चलितासनः । आययौ मङ्क्षु वैताढ्यकुमारोऽवधिबोधितः ॥ ५१ ॥
प्रौढानि ढौकयित्वाऽथ, ढौकनान्येष चक्रिणे । अद्यादि तव दासोऽहमित्युदित्वा जगाम च ॥ ५२ ॥
प्रकल्पिताष्टमतपःपारणेनाथ भूभुजा । अष्टाह्निकोत्सवादूर्द्धमादिश्यत चमूपतिः ॥ ५३ ॥
सुषेण ! गच्छ वैताढ्य-सिन्धुदक्षिणनिष्कुटम् । शाधि निर्बाधमुत्तीर्य, निम्नगां चर्मरत्नतः ॥ ५४ ॥
इत्यादेशमथासाद्य, माद्यत्करिकुलाकुलैः । सार्धमर्धीकृतैः सैन्यैः, सुषेणो निम्नगामगात् ॥ ५५ ॥
नदीमदीनसत्कर्मा, चर्मानद्धेन वर्त्मना । अथोत्ततार सेनानी, रसेनानीतसम्मदः ॥ ५६ ॥

---

१ किञ्चिद्, भ° खंता० ॥ २ समागधः वता० ॥ ३ °क्षिणाम्बुधेः खंता० पाता० ॥ ४ °प, तीरं पाता० ॥ ५ °ष्टाह्निकः खंता० पाता० । एवमग्रेऽपि ॥

सिंहलान् सिंहतुल्यौजा, बर्बरान् गर्वपर्वतः । यवनान् यवनाश्वश्रीः, कालः कालमुखान् रणे ॥ ५७ ॥
अपरानपि राजश्रीजनको योनकादिकान् । पराजिग्ये सुखेनैव, सुषेणध्वजिनीपतिः ॥ ५८ ॥
॥ युग्मम् ॥
जित्वेति सिन्धुमुत्तीर्य, कीर्यमाणयशा जनैः । चक्रिणो ढौकयाञ्चक्रे, तद्दण्डान् दण्डनायकः ॥ ५९ ॥
तत्तमिश्रागुहाद्वारकपाटोद्घाटनाय सः । आदिष्टश्चक्रिणा चक्रे, गत्वा तत्राष्टमं तपः ॥ ६० ॥
कृतमालाभिधं देवमथोद्दिश्य चमूपतिः । तमिश्राकन्दरद्वारि, वितेनेऽष्टाहिकामहं ॥ ६१ ॥
हयारूढः प्रणम्याथ, कपाटे कन्दरामुखे । जघान दण्डरत्नेन, करेणेव तमोंऽशुमान् ॥ ६२ ॥
कपाटे अपि ते सद्यो, दण्डघातेन रंहसा । पश्चादभूतां वीरस्य, पक्षद्वयबले इव ॥ ६३ ॥
वाजिनं विनिवर्त्याथ, प्रतिलोमं चमूपतिः । राज्ञे विज्ञपयामास, कपाटोद्घाटनक्रियाम् ॥ ६४ ॥
सिन्धुरस्कन्धमारूढः, पुरतो भरतेश्वरः । मणिरत्नं समारोप्य, तमःशमनहेतवे ॥ ६५ ॥
प्रविवेश गुहागर्भं, समं निजचमूचरैः । तारकानिकरैः साकमभ्रान्तरिव चन्द्रमाः ॥ ६६ ॥ युग्मम् ॥
मार्गे चैकोनपञ्चाशन्मण्डलानि चकार सः । लोकालोकाय काकिण्या, वाम-दक्षिणपक्षयोः ॥ ६७ ॥
उन्मग्नां च निमग्नां च, नद्यौ वीक्षितवानथ । तरत्यश्माऽपि पूर्वस्यां, नान्यस्यां तूलमप्यहो ! ॥ ६८ ॥
बद्धया वर्धकेर्बुद्ध्या, पद्यया सोऽनवद्यया । समुत्ततार ते नद्यौ, यमभ्रूभङ्गभङ्गुरे ॥ ६९ ॥
अथोत्तरगुहाद्वारकपाटप्रत्तनिर्गमः । सचक्रः स व्रजन् रेजे, सभानुरिव वासरः ॥ ७० ॥
स तां गुहामतिक्रम्य, भरतार्धमथोत्तरम् । विवेश जेतुं कान्तारमिव सिंहोऽतिरंहसा ॥ ७१ ॥
तत्र चापातमात्रेऽपि, जनतात्रासहेतवः । मानिनो धनिनः शूराः, क्रूराकार-पराक्रमाः ॥ ७२ ॥
कालाः कालायसेनेव, क्लृप्ताङ्गा भिल्लभूभुजः । अदृष्टपूर्वाभिभवा, वसन्त्यापातसंज्ञकाः ॥ ७३ ॥
॥ युग्मम् ॥
किरातैरथ युद्धाय, सन्नद्धायतपत्तिभिः । चक्रिणः कृपणीचक्रे, चमूचक्रं रणाङ्गणे ॥ ७४ ॥
ततः सुषेणसेनानीः, सेनानीरनिधेर्विधुः । तुरङ्गरत्नमारूढः, खड्गरत्नकरोऽचलत् ॥ ७५ ॥
तं समायान्तमालोक्य, भिल्लाः सम्मुखगामिनः । पतङ्गा इव रङ्गन्तः, प्रदीपस्य विरेजिरे ॥ ७६ ॥
सौवर्णं फलकं बिभ्रत्, कालक्रूरासिभासुरम् । सुषेणोऽभाजितं दीप्त्या, दिनेशमिव साङ्कजम् ॥ ७७ ॥
सोढुं प्रतापमेतस्य, क्षमायामक्षमा अमी । सिन्धोस्तीरगता गोत्रदेवताराधनं व्यधुः ॥ ७८ ॥
तेषामाराधनेनाथ, सुरा मेघमुखाभिधाः । एत्य प्राहुरहो वत्साः !, किमारब्धमिदं मुधा ? ॥ ७९ ॥
दूरे वयमयं जेतुं, शक्रेणापि न शक्यते । अलङ्घ्यशासनश्चक्री, पृथिवीपाकशासनः ॥ ८० ॥
तथापि वयमेतस्य, युष्माकमनुरोधतः । उपसर्गं करिष्याम, इत्युक्त्वा ते तिरोऽभवन् ॥ ८१ ॥
अथ मेघमुखैर्देवैर्घनडम्बरमम्बरे । विचक्रे चक्रिसैन्योर्द्ध्वं, दिगन्तातङ्ककारणम् ॥ ८२ ॥
रसन्तो विरसं मेघा, मुक्तं वार्भिर्जलैः समम् । उद्वमन्तो व्यलोक्यन्त, वाडवाग्निं तडिच्छलात् ॥ ८३ ॥
धारामुशलपातेन, खण्डयन्त इव क्षितिम् । राक्षसा इव तेऽभूवन्, घना भीषणमूर्तयः ॥ ८४ ॥
चर्मरत्नमथो चक्री, यावद्द्वादशयोजनीम् । पाणिस्पर्शेन विस्तार्यारोहत् सह चमूचरैः ॥ ८५ ॥
छत्ररत्नमथाप्युच्चैस्तावन्मात्रं नभोङ्गणे । चर्मरत्नस्थलोकानामुपरिष्टाद् व्यजृम्भत ॥ ८६ ॥

१ योन्नका° खंता० ॥ २ सार्धम° खंता० ॥

छत्रदण्डोपरिन्यस्तमणिरत्नप्रभावतः । शममन्तस्तमः प्राप, सम्पुटे च्छत्र-चर्मणोः ॥ ८७ ॥
प्रातरुप्तानि धान्यानि, गृहिरत्नेन चर्मणि । निष्पत्तिमापुः सन्ध्यायां, तथा शाक-फलाद्यपि ॥ ८८ ॥
अन्नैः शाकैः फलाद्यैश्च, गृहिरत्नप्रभावतः । सद्यः प्रतिगृहं प्राप्तैर्लोकः स्वर्गीव सोऽभवत् ॥ ८९ ॥
तरदण्डमिवालोक्य, तल्लोकैः सम्पुटं जले । भुवनेषु कृता शङ्के, ब्रह्माण्डमिति कल्पना ॥ ९० ॥

सप्तमेऽह्नि व्यतिक्रान्ते, चक्री चिन्तामिति व्यधात् ।
प्रत्यनीकं ममाप्युच्चैः, प्रत्यनीको नु कोऽम्बुदः ? ॥ ९१ ॥

अथ तस्य प्रभोश्चित्तानुवर्तनपराः सुराः । सहस्राः षोडशाप्युद्यद्भ्रुकुटीभङ्गभीषणाः ॥ ९२ ॥
गत्वा मेघमुखान् देवान्, नेत्रारुणविभानिभात् । उद्गिरन्त इव क्रोधमिदं वचनमूचिरे ॥ ९३ ॥

अरे रे ! केन वो दत्ता, दुर्दैवेनेदृशी मतिः ? ।
चक्री न यदि दृष्टोऽयं, तत् किं नाम्नाऽपि न श्रुतः ? ॥ ९४ ॥

यात तद् दूरतः क्रूराः!, नैव यावदयं प्रभुः । दम्भोलिनेव चक्रेणाभिहन्ति भवतां शिरः ॥ ९५ ॥
इति यक्षवचः श्रुत्वा, तैर्द्रुतं विद्रुतं ततः । दुग्धधौतमिव व्योम, वैमल्यमभजत् तदा ॥ ९६ ॥
ढौकने स्वर्ण-माणिक्य-गज-वाजिव्रजानथ । आदाय म्लेच्छपाः सर्वे, भरतं शरणं ययुः ॥ ९७ ॥
भरतोऽपि प्रसद्यैतान्, विससर्ज महाशयः । नतेषु पक्षपातित्वमुत्तमानां हि लक्षणम् ॥ ९८ ॥
सिन्धोरथोत्तरं वार्धिगिरिसीमान्तनिष्कुटम् । जित्वा सुषेणतश्चक्री, ययौ क्षुद्रहिमालयम् ॥ ९९ ॥
दक्षिणेऽथ नितम्बेऽस्य, न्यस्य सैन्यं नरेश्वरः । व्यधादुद्दिश्य हिमवत्कुमारं स तपोऽष्टमम् ॥ १०० ॥
रथारूढोऽष्टमान्तेऽथ, रथाग्रेण हिमाचलम् । त्रिस्ताडयित्वा हिमवत्कुमारस्येषुमक्षिपत् ॥ १०१ ॥
द्वासप्ततिमथो गत्वा, योजनान्यम्बरात् पतन् । हिमाचलकुमारेण, वीक्षितः स शरः पुरः ॥ १०२ ॥

विद्यामिवाथ कोपाग्नेः, स्तम्भनीं स कुमारकः ।
वीक्ष्य नामाक्षरश्रेणिं, काण्डदण्डेऽतिभक्तिमान् ॥ १०३ ॥

सुमनःसुमनोमालां, तथा गोशीर्षमौषधीः । द्रदाम्भः कटकान् बाहुरक्षान् दिव्यांशुकान्यपि ॥ १०४ ॥

गत्वा भरतपादान्ते, प्राभृतीकृतवानयम् ।
महात्मनां हि पुण्यानि, किं न यच्छन्ति वाञ्छितम् ? ॥ १०५ ॥ विशेषकम् ॥

आर्षभिस्तं विसृज्याथ, चलितः कलितः श्रिया । जघानर्षभकूटाद्रिं, त्रिः शीर्षेण रथस्य सः ॥ १०६ ॥
तत्पूर्वकटके चक्री, काकिणीरत्नतोऽलिखत् । चक्रवर्त्यवसर्पिण्यां, भरतः प्रथमोऽस्म्यहम् ॥ १०७ ॥
व्यावृत्त्याथ गतः सैन्ये, पारणं वैरिवारणः । विधायाष्टाह्निकां चक्रे, तत्र कृत्यविचक्षणः ॥ १०८ ॥
अथ निर्दैन्यसैन्योऽयं, चक्री चक्रमनुव्रजन् । उदग्नितम्बे वैताढ्यगिरेः सैन्यं न्यवीविशत् ॥ १०९ ॥
तस्मिन् नमि-विनम्याख्यौ, जेतुं विद्याधरेश्वरौ । अक्षिपत् क्षितिपः क्षिप्रमभग्नप्रसरं शरम् ॥ ११० ॥
अथ तौ कुपितौ वीक्ष्य, चक्रनायकसायकम् । प्राप्तौ साकं निजानीकैर्युद्धश्राद्धांसदुर्धरौ ॥ १११ ॥
समं विद्याधरबलैर्व्योम्नि विद्याधरेश्वरौ । विलोक्य समरं घोरमारेभे भरतेश्वरः ॥ ११२ ॥
दोर्दण्डयोः समारोप्य, कोदण्डं विदधे तदा । जयश्रियः प्रवेशाय, भरतो रणतोरणम् ॥ ११३ ॥
अथ द्वादशवर्षान्ते, वर्षान्त इव भास्करः । करैरिव शरैश्चक्री, विपक्षानक्षिपद् घनान् ॥ ११४ ॥

---

१ न्योऽसौ, चक्री खंता० ॥

प्रणष्टेऽथ बले प्रह्वौ, विद्याधरनरेश्वरौ । भरतेशं नमस्कृत्य, भक्तितो वाचमूचतुः ॥ ११५ ॥
त्वं क्षमस्व क्षमास्वामिन्नेतद् दुर्वृत्तमावयोः । प्रणिपातावधिः क्रोधः, सतां हि परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥
स चिरत्नानि रत्नानि, नमिर्नमितमस्तकः । ढौकने ढौकयामास, क्षमाशक्राय चक्रिणे ॥ ११७ ॥
स्त्रीरत्नेनाथ कन्दर्पजगज्जयपताकया । स्थापत्येन भुवः पत्ये, प्राभृतं विनमिर्व्यधात् ॥ ११८ ॥
एतौ च सुतयोर्न्यस्य, विद्याधरधुरीणताम् । गृहीतदीक्षौ तीर्थेशसेवामेवाथ चक्रतुः ॥ ११९ ॥
अथ त्रिपथगातीरे, सैन्यं न्यस्य नरेश्वरः । असाधयत् सुषेणेन, गाङ्गमुत्तरनिष्कुटम् ॥ १२० ॥
तं चाष्टमतपःसम्पल्लम्पटीकृतमानसा । उपतस्थे स्वयं गङ्गादेवी विविधढौकनैः ॥ १२१ ॥
तदाऽसौ नृपमालोक्य, तस्मिन्नेवानुरागिणी । ईर्ष्ययेवेषुभिर्जघ्ने, विषमैर्विषमेषुणा ॥ १२२ ॥
असौ तत्रैव तत्प्रेमवारिवारणतां गतः । निनाय नायको भूमेः, सहस्राब्दीं घटीमिव ॥ १२३ ॥
अथ खण्डप्रपाताख्यां, गुहामभ्येत्य भूपतिः । नाट्यमालं सुरं तत्र, साधयामास पूर्ववत् ॥ १२४ ॥
गुहां तामप्यतिक्रम्य, तमिस्रावन्नरेश्वरः । सैन्यं निवेशयामास, सैकते सौरसैन्धवे ॥ १२५ ॥
तत्राष्टमेन तपसाऽसाधयद् वसुधाधवः । निधीन् यक्षसहस्रेण, प्रत्येकं कृतसन्निधीन् ॥ १२६ ॥
साधयित्वा सुषेणेन, गङ्गादक्षिणनिष्कुटम् । नृपोऽचालीदथायोध्यां, मत्तिसिंहो गुहामिव ॥ १२७ ॥
सुखं सैन्यरजःकीर्णा, तुरङ्गैरुदतारि या । कष्टं मदाम्भोगम्भीरा, सैव शैवलिनी द्विपैः ॥ १२८ ॥
रथाश्चेलुर्जवाद् भूमेर्भ्रमयन्तो ध्वजांशुकम् । पत्तयोऽप्यनुकुर्वाणाः, कृपाणावर्तनैरिमान् ॥ १२९ ॥
गोरसप्राभृतभृतो, ग्रामवृद्धान् पदे पदे । भूपः स्वयमभाषिष्ट, तद्भाषा-मौग्ध्यकौतुकी[2] ॥ १३० ॥
इति क्ष्मापश्चमूरेणुपूरैः पिहितभानुभिः । एकच्छत्रामिव भुवं, निर्माय स्वपुरीं ययौ ॥ १३१ ॥
बिम्बितान् रत्नवप्राग्रे, तदा पौरैश्चमूचरान् । आरोहत इवारूढैर्दृष्ट्वा हृष्टैः करोऽर्पितः ॥ १३२ ॥
अभ्युद्यातस्ततः प्रांतर्गौरवात् पौर-मन्त्रिभिः । सैन्यैरनुगतः पुण्ये, मुहूर्ते कृतमङ्गलः ॥ १३३ ॥
स्फुरत्कपाटपक्ष्माढ्यप्रतोलीनेत्रवर्त्मना । अथाविशत् पुरस्तस्या, हृदि सौभाग्यभूर्नृपः ॥ १३४ ॥ युग्मम् ॥
बन्दिवृन्दमुखाम्भोजस्फुरत्षट्पदशब्दितैः । भासुराभ्युदयो भाभिर्दिवाकर इवापरः ॥ १३५ ॥
पश्यन्तीनां पुरो हारयष्टियुग्मेऽपि बिम्बितः । हृदि स्फुटीभवत्कामद्वितीय इव योषिताम् ॥ १३६ ॥
व्यालोलानिव कल्लोलानानन्दक्षीरनीरधेः । पश्यन् वातेरितान् केतुपटाननुनिकेतनम् ॥ १३७ ॥
भासुरं रभसाऽऽरब्धवाद्य-नृत्तादि[1]कौतुकैः । कृतमाङ्गलिकं लोकं, मञ्चे मञ्चे कृतार्थयन् ॥ १३८ ॥
बालाः पुत्रीरिव तदा, सुप्रौढा भगिनीरिव । जननीरिव वृद्धास्तु, निर्विकारं विलोकयन् ॥ १३९ ॥
समाससाद सदनं, सदनन्तगुणो नृपः । अमन्दानन्दसन्दोहकन्दो हरिपराक्रमः ॥ १४० ॥

॥ षड्भिः कुलकम् ॥

अभ्येत्याभ्येत्य भूपालैः, क्रमशः परिकल्पितम् । स भेजे चक्रवर्तित्वाभिषेकं द्वादशाब्दिकम् ॥ १४१ ॥
स पश्यन् स्वजनान् सर्वान्, सुन्दरीं मन्दिरोदरे । ददर्श कर्शिताकारां, कलामिव कलावतः ॥ १४२ ॥
कृशत्वकारणं तस्याः, साक्षेपमथ भूभुजा । ऊचुर्नियोगिनः पृष्टा, नास्माकं देव ! दूषणम् ॥ १४३ ॥
प्रभोः षष्टिसहस्राब्दी, दिग्जयादिदिनादियम् । आचाम्लानि चकारोच्चैर्व्रतग्रहणसाग्रहा ॥ १४४ ॥

---

१ °नृत्यादि° खंता० ॥ २ °तुकी पाता० । °तुकम् खंता० ॥

चक्रिणाऽथ व्रतायासौ, विसृष्टाऽष्टापदे गिरौ। दक्षा दीक्षां प्रभोः पार्श्वे, जगृहे गृहनिस्पृहा ॥ १४५ ॥
चक्रिराज्याभिषेकेऽथ, तस्मिन् द्वादशवार्षिके। आगता-ऽनागतान् लोकान्, प्रभुत्वादवलोकयन् ॥१४६॥
निजानुजाननायातान्, विज्ञाय न्यायवित्तमः। तान् प्रति प्रेषयामास, दूतान् भूतलवासवः ॥ १४७ ॥
॥ युग्मम् ॥
यदि राज्यार्थिनस्तद्भोः!, भरतं कुरुत प्रभुम्। दूतोक्तिमिति ते श्रुत्वा, जगदुर्भरतानुजाः ॥ १४८ ॥
विभज्य राज्यमस्माकमेतस्यापि भवत्प्रभोः। तातेन दत्तमस्मत्तः, स किमाच्छेत्तुमिच्छति? ॥ १४९ ॥
अविवेकेन नः कार्यं, रक्षितुं स्वं स्वयं क्षमाः। अयोग-क्षेमकृत् तस्मान्नाथः कथमयं भवेत्? ॥ १५० ॥
बलीयानथ यद्येष, निःशेषद्वेषिशातनः। तदेतु वयमप्येते, पितुस्तस्यैव सूनवः ॥ १५१ ॥
किन्तु तातमनापृच्छ्य, वयं स्वच्छन्दकारिणः[1]। अग्रजेन समं क्रोधाद्, योद्धुमीहामहे नहि ॥ १५२ ॥

इत्युक्त्वाऽष्टापदे गत्वा, नत्वा निर्वृजिनं जिनम्।
तत् ते भरतसन्दिष्टं, सर्वमूर्वीभुजोऽभ्यधुः ॥ १५३ ॥

सिञ्चन्निव सुधावृष्ट्या, वसुधामृषभप्रभुः। तानुवाच ज्वलत्क्रोधवह्नेरह्नाय शान्तये ॥ १५४ ॥
चपला चपलेव श्रीर्भात्यसौ भुवनान्तरे। कल्याणवाञ्छया वत्सास्तत् तां गृह्णीत किं मुधा? ॥ १५५ ॥
किञ्च स्वःसम्भवैर्भोगैर्या तृप्तिरभवन्न वः। सा मर्त्यभोगैरङ्गारकारकस्येव किं भवेत्? ॥ १५६ ॥

अङ्गारकारकदृष्टान्तः

तथाह्यम्भोदृतिं कश्चिद्, गृहीत्वाऽङ्गारकारकः। रीणवारिण्यरण्येऽगादङ्गारकरणोद्यतः॥ १५७ ॥
भीष्मग्रीष्मार्ककार्कश्यकृशानुकृतया तृषा। स तृप्तिं नासवान् सर्वं, पायं पायं पयो दृतेः ॥ १५८ ॥
क्वचित् तरुतले सुप्तः, स्वप्ने सदनमागतः। परेत इव पानीयं, समग्रमपि सोऽपिबत् ॥ १५९ ॥
तथाऽप्यच्छिन्नतृष्णोऽयं, भ्रामं भ्रामं जलाशयान्। वह्निरौर्व इवापूर्वः, सर्वानुर्व्यामशोषयत् ॥ १६० ॥
अथैकं कश्मलक्षारदुरापसलिलं मरौ। कूपं प्राप्य भ्रमन् मेने, प्रत्यक्षं क्षीरनीरधिम् ॥ १६१ ॥
तत्रापि स तृषाऽऽक्रान्तः, पयसे कुशपूलकम्। संयोज्य रज्जुभिः क्षिप्त्वा, सरसं तरसाऽकृषत्॥ १६२ ॥
अतिनिम्नतया कूपः, कुभूप इव सेवकात्। यातः स्वदत्तमादत्त, सर्वस्वं तृणपूलकात् ॥ १६३ ॥
पूलकादथ निश्च्योत्य, पाश्चात्यास्तोयविप्रुषः। स चातक इवाम्भोदादुन्मुखस्तृषितः पपौ ॥ १६४ ॥
तत् तृष्णा याऽस्य न च्छिन्ना, वारिधेरपि वारिभिः। किं सा निरङ्कुशा पूलकुशाग्रपयसा त्रुटेत्? ॥ १६५ ॥
युष्माकमपि तद् वत्साः!, या दिव्यैरपि नात्रुटत्। मर्त्यलोकभवैर्भोगैः, किं सा तृष्णा त्रुटिष्यति? ॥१६६॥
श्रुत्वेति देशनां भर्तुर्लक्ष्मीसुखपराङ्मुखाः। अथाष्टनवतिर्भेजुस्ते व्रतं भरतानुजाः ॥ १६७ ॥
दूतास्ततो निवृत्त्याथ, स्वामिने विस्मयस्मिताः। सोदराणां यथावृत्तं, वृत्तान्तं ते व्यजिज्ञपन् ॥ १६८ ॥
अथ प्राज्यानि राज्यानि, तेषां भरतभूपतिः। जग्रसे सकलान्येष[2], सर्वान्नानीव भस्मकी ॥ १६९ ॥
अपरेद्युर्नृपश्रेणीवेणीसम्मार्जितक्रमम्। व्यजिज्ञपन्नृपं नत्वा, सुषेणो गर्वपर्वतः ॥ १७० ॥
कृत्वाऽपि दिग्जयं स्वामिंश्चक्रमायुधमन्दिरे। एतद् विशति नाद्यापि, यथा शिष्यः शठो मठे[3] ॥ १७१ ॥
अथ सर्वोपधाशुद्धबुद्धिः सचिवपुङ्गवः। उवाच वाचमाचार्य, इव क्ष्मावासवाग्रतः ॥ १७२ ॥

---

१ स्वयं स्वच्छन्दकारिणा खंता० ॥ २ °से निखिलान्येष खंता० पाता० ॥ ३ मठम् पाता० ॥

स्वामिन् ! को नाम दिग्यात्राकर्तरि त्वयि भर्तरि । तिष्ठेताद्यापि ? चण्डांशौ, तमस्काण्डंकियच्चिरम् ? ॥ १७३ ॥
आः ! ज्ञातमथवा स्वामिन्नवश्यं न वशंवदः । स बाहुबलिभूपालस्तवैवावरजो बली ॥ १७४ ॥
अपि विश्वं स सामर्षः, सवायुरिव पावकः । विश्वं दग्धुमलं खड्गधूमान्धीकृतशात्रवः ॥ १७५ ॥
षट्खण्डं भरतक्षेत्रं, जित्वाऽपि जगतीपते ! । अजित्वा तं जगद्वीरं, वास्तवस्तव कः स्तवः ? ॥ १७६ ॥
एतस्याविजये देव !, दिग्जयव्याजतस्त्वया । अस्मिन् षट्खण्डभूखण्डे, कृतं देशान्तरेक्षणम् ॥ १७७ ॥
तदेष देव ! भवतो, युज्यते प्राज्यतेजसः । नोपेक्षितुं क्षितिस्वामिन् !, नमितामितशात्रवः ॥ १७८ ॥
अथ प्रथमतो न त्वं, बान्धवं बन्धुवत्सल[1] ! । योद्धुमुत्सहसे दूतं, तत् कञ्चित् प्रेषयाधुना ॥ १७९ ॥
वीरंमन्यो न मन्येत, तवाज्ञां यदि चानुजः । तदा यदायुधीयानां, बुध्यते तद् विधीयताम् ॥ १८० ॥
इत्यमात्योदिते[2] दूतं, दक्षस्तक्षशिलां प्रति । स वेगेन सुवेगाख्यं, निसृष्टार्थं विसृष्टवान् ॥ १८१ ॥
अथास्खलद्गतिर्वायुरिवायं वेगतोऽगमत् । निवारितोऽपि शकुनैः, सुवेगो[3] दूत्यदक्षिणः ॥ १८२ ॥
निम्नगा-नगर-ग्राम-कान्तार-गिरि-गह्वरान् । सुवेगः स लघूल्लङ्घ्य, बहलीदेशमासदत् ॥ १८३ ॥
श्रीमद्बाहुबलिस्वामियशःसुरभिताननैः । कान्तं वनान्तविश्रान्तैः, क्रीडद्गोपाङ्गनागणैः[4] ॥ १८४ ॥
गायन्तीभिश्चरित्राणि, श्रीयुगादिजिनेशितुः । नन्दनादेत्य दैत्यारिस्त्रीभिः सान्द्रीकृतद्रुमम् ॥ १८५ ॥
अलङ्कारप्रभाभिन्नतमिस्रासु दिनेष्विव । तमिस्रास्वपि पान्थस्त्रीपाणिन्धमभवत्पथम् ॥ १८६ ॥
उपेत्य स्वर्गिणां स्वर्गादद्भुतश्रीदिदृक्षया । हृष्टानामद्भुतैर्भोगैर्दुस्त्यजीभूतभूतलम् ॥ १८७ ॥
॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥
असावासाद्य तं देशमपूर्वाद्भुतवैभवम् । जन्मान्तरमिव प्राप्तः, कृत्यं विस्मृतवानिव ॥ १८८ ॥
अथ तक्षशिलां बाहुबलिबाहुबलोर्जिताम् । नगरीं स गरीयस्याः, सम्पदः पदमासदत् ॥ १८९ ॥
पश्यन्नस्यामसौ पुर्यां, वैभवं भुवनाद्भुतम् । उन्मुखो ददृशे लोकैर्विकीतेभ्य इवोद्धृतः ॥ १९० ॥
क्षणं प्राप्य नृसिंहस्य, सिंहद्वारं महीभुजः । तस्थौ रथादथोत्तीर्य, स्मरन्निव स वाचिकम् ॥ १९१ ॥
गच्छन्नथाग्रतश्चक्रिप्रताप इव मूर्तिमान् । तस्थौ राजकुलद्वारि, वारितो वेत्रिभिः क्षणम् ॥ १९२ ॥
अथ बाहुबलेराज्ञां, द्वाःस्थेनासाद्य सादरम् । प्रावेश्यत सुवेगोऽयं, सहर्षः पर्षदन्तरे ॥ १९३ ॥
स सभान्तः सभासद्भिः, कचिन्नीलाश्मकुट्टिमे । जलभीत्योद्धरन् वासः, सहासमवलोकितः ॥ १९४ ॥
आकाशस्फटिकस्तम्भस्खलिताङ्गतया क्वचित् । अन्यत्रापि चचारासौ, हस्तैर्न्यस्तैः पुरः पुरः ॥ १९५ ॥
रत्नस्तम्भसमालम्बिप्रतिबिम्बमवेक्ष्य सः । कृच्छ्रेण जज्ञे विज्ञोऽपि, तत्त्वतः पृथिवीपतिम् ॥ १९६ ॥
नमस्कृत्य नृपं पुञ्जीभूतहारः स भूतले । विशिष्टो विष्टरे वेत्रिनिर्दिष्टे स निविष्टवान् ॥ १९७ ॥
मुखाब्जविलसद्वाणी, रणन्नूपुरहारिणीम् । उज्जगार गिरं कर्णसुधां स वसुधाधवः ॥ १९८ ॥
कच्चित् कुशलमार्यस्य ?, कच्चित् कुशलिनी प्रजा ? । कुशली कच्चिदार्यस्य, सेनान्यादिपरिच्छदः ? ॥ १९९ ॥
स षट्खण्डं क्षमाखण्डमाखण्डलपराक्रमः । साधयन्न कच्चित् कच्चिदार्यः प्राप पराभवम् ? ॥ २०० ॥
आवर्जिता जिताः कच्चिदार्येण जगतीभुजः । यथाऽन्वहं वहन्तस्तामाज्ञां न स्युर्विषादिनः ? ॥ २०१ ॥
समं जनानुरागेण, स्पर्धया वृद्धिगामिनः । आर्यस्य धर्म-कामा-ऽर्था, न बाधन्ते परस्परम् ? ॥ २०२ ॥

---

१ °त्सल: खंता० पाता० ॥ २ °त्योदितैर्दूतं खंता० ॥ ३ °गो दौत्यद° खंता० ॥
४ °नाजनैः खंता० पाता० ॥

इत्युक्त्वाऽवस्थिते राज्ञि, दूतः सद्भूतमब्रवीत् । कस्तस्य कुशलप्रश्नः ?, कुशलं जगतोऽपि यः ॥ २०३ ॥
कस्तस्मिन् सैन्यलेशे[1]ऽपि, देशे चाकुशलक्रमः ? । यस्मिन् सुरकृतोपास्तिः, शास्तिकृद् बान्धवस्तव ॥२०४॥
तिष्ठेत पुरतः कश्चिद्, दिग्जैत्रे तत्र शात्रवः ? । अर्के विक्रामति ध्वान्तविक्रमः क्रमतां कुतः ? ॥ २०५ ॥
अनेकैः सममेकाऽपि, नानादेशनिवेशिभिः । तस्याज्ञा मान्यते मूर्ध्नि, विधेरिच्छेव जन्मिभिः ॥ २०६ ॥
भूभुजस्तस्य षाड्गुण्योपाय-शक्तित्रयादयः । फलन्ति चिन्तितैरर्थैः, साक्षात् कल्पद्रुमा इव ॥ २०७ ॥
निर्बाधमेव सेवन्ते, पुरुषार्थास्त्रयोऽपि तम् । विभागा इव सन्ध्यायाः, दिवसं भास्वरोदयम् ॥ २०८ ॥
नृपैर्ललाटिकीभूतैः, सेवितोऽपि परैः परम् । न[3] मोदते स दूरस्थानपश्यन्ननुजान् निजान् ॥ २०९ ॥
सत्यामपि स्यान्नो यस्यां, बान्धवानां विलोकनम् । श्रियं सारामिमां कारानुकारां गणयत्ययम् ॥ २१० ॥
विजित्य जगतीमस्य, विनीतायामुपेयुषः । सम्बन्धिभिः सुहृद्भिश्च, चक्रे चक्रिपदोत्सवः ॥ २११ ॥
तवाग्रजन्मनस्तस्मिन्नुत्सवे पृथिवीभुजः । लक्ष्मी-जीवितरक्षार्थं, के स्वयं न समाययुः ? ॥ २१२ ॥
अनायातानयं ज्ञात्वा, महे द्वादशवार्षिके । किलाऽऽकारयितुं भ्रातॄन्, प्रेषयामास पूरुषान् ॥ २१३ ॥
विकल्प्यानल्पसङ्कल्पाः, क्रिमप्येते सुमेधसः । आगत्य तातपादान्ते, दान्तात्मानो व्रतं व्यधुः ॥ २१४ ॥
तदयं तद्वियोगार्त्तिगर्तसम्पातकातरः । समागत्य समुद्धर्तुं, साम्प्रतं तव साम्प्रतम् ॥ २१५ ॥
यद्यपि भ्रातृभावेन, त्वं पुरा न समागमः । वक्त्यन्यथा तथाऽप्येष, सर्वथा दुर्मुखो जनः ॥ २१६ ॥
तत् स्वयं हर्षसोत्कर्षदृष्टिपीयूषवृष्टिभिः । द्विजिह्वप्रभवद्दोषमोषः कर्तुं तवोचितः ॥ २१७ ॥
स स्वयं दान-सम्मानपूरितार्थिमनोरथः । त्वत्प्रणाममात्र नामान्यज्जगन्मान्यः समीहते ॥ २१८ ॥
धीरा न चित्ते वित्तेष्टं, चेष्टन्ते किन्तु तेजसे । मुक्ताप‌ङ्क्तिधिया हन्ति, सिंहः किं हस्तिमस्तकम् ? ॥ २१९ ॥
भ्राता ममायं भूभर्ता, मास्म भूरिति निर्भयः । राज्ञामाज्ञाधनानां हि, ज्ञातेयं कोपयुज्यते ? ॥ २२० ॥
समन्युरथ तं वीरंमन्यस्त्वमवमन्यसे । भासि भास्वति तत् तस्मिन्नुद्यत्खद्योतपोतवत् ॥ २२१ ॥
पुत्रस्त्वमपि नाभेयप्रभोर्भरतवत् ततः । कुलप्रभुरसि स्वामिन् !, हितं जल्पामि तत् तव ॥ २२२ ॥
करालगरलः सर्पः, पावकः पवनोद्धतः । प्रभुः प्रौढप्रतापश्च, विश्वास्या न त्रयोऽप्यमी ॥ २२३ ॥
जीवितव्येन राज्येन, कार्यं तद् विद्यते यदि । तदा रक्षौषधं मूर्ध्नि, धार्यतां भ्रातृशासनम् ॥ २२४ ॥
नित्यं वितन्यते यत्र, सेवा देवा-ऽसुरैरपि । भवतो मर्त्यमात्रस्य, सेवायां तत्र का त्रपा ? ॥ २२५ ॥
एवं वदति दूतेऽत्र, सुनन्दानन्दनः स्वयम् । बाहुं विलोकयामास, रोमाञ्चकवचाञ्चितम् ॥ २२६ ॥
अवोचदधरज्योतिर्मिश्रदन्तांशुदम्भतः । कोपपाटलितां साक्षादिव वाचं धराधवः ॥ २२७ ॥
ज्यायानयं मम भ्राता, यदीच्छति समागमम् । युक्तं यदेष तातस्य, तुल्यः पूज्यो हि सर्वथा ॥ २२८ ॥
युक्तं तदपि यत् प्रैषीत्, प्रभुस्ते भरतेश्वरः । आकारणानि बन्धूनां, गुरोः कृत्यमिदं यतः ॥ २२९ ॥
तेषु तातानुयातेषु, स्वयं यस्त्वेष ते विभुः । तेषां राज्यानि जग्राह, स्नेहोऽयं दूत ! नूतनः ॥ २३० ॥
कनिष्ठैर्विजितो ज्येष्ठः, प्रवादो मास्म भूदयम् । इत्यन्वगुरसी तातं, जितकाशी तदेष किम् ? ॥ २३१ ॥
त्वद्भर्ता भरतक्षेत्रं, जित्वा तन्मां विरोधयन् । निष्पन्नं हेम नागेन, नियतं दूषयत्ययम् ॥ २३२ ॥

---

१ °शे च, देशे खंता० पाता० ॥ २ °शनिवासिभिः खंता० ॥ ३ नाऽऽमो° पाता० ॥ ४ °क्रिमहोत्स° खंता० ॥ ५ विकल्प्यानेकसङ्कल्पान्, क्रिमप्येते खता० । विकल्पानल्पसङ्कल्पान्, विकल्पेते सुमे° पाता० ॥ ६ °नोद्धुरः । प्रभुः खंता० पाता० ॥

भ्रातृभावादनायाते, निर्भये वा स्वभावतः । किन्तु मय्येव लोकोऽयमवद्धवदनोऽभवत् ? ॥ २३३ ॥
किं वा यदेष भ्रातॄणां, राज्यानि नृपतिस्तव । जग्रसे श्वेव वान्तानि, तथा तत्राप्यभूदयम् ? ॥ २३४ ॥
मम प्रभुरसावेव, सेव्यः श्रीनाभिनन्दनः । सुरा-ऽसुरनृपैः क्लृप्तप्रथः प्रथमतीर्थकृत् ॥ २३५ ॥
पिता गुरुर्वा स्वामी वा, जन्मन्येकत्र जन्मिनाम् । एक एव भवेन्नान्यस्तत् किं तेन करोम्यहम् ? ॥ २३६ ॥
स मम ज्येष्ठभावेन, प्रणामं यदि लप्स्यते । न प्रभुत्वाभिमानेन, पुनः स्वप्नेऽपि ते पतिः ॥ २३७ ॥
यच्च मत्तोऽपि तेजांसि, नाथस्ते नाथते ध्रुवम् । कक्षस्य वह्नितस्तेजोवाञ्छामनुकरोति तत् ॥ २३८ ॥
ज्ञातेयं कोपयुज्येत, राज्ञां ? मिथ्येति ते वचः । मयि सत्यप्ययं राज्यश्रियं भुङ्क्ते कुतोऽन्यथा ? ॥ २३९ ॥
ते चान्ये ये दधुर्भास्वत्यस्मिन् खद्योतपोतताम् । अहं तु हन्त ! तस्य स्यामस्तभूधरबन्धुरः ॥ २४० ॥
त्रैलोक्यपूजितो यस्य, पिता श्रीवृषभप्रभुः । किञ्चायमनुजः शौर्यतृणीकृतजगत्त्रयः ॥ २४१ ॥

सुरा-ऽसुर-नरैः सोऽयं, सेव्यो यत् तदिदं कियत् ? ।
इदं वद यदेतस्य, पुरः कोऽयं सुरेश्वरः ? ॥ २४२ ॥ युग्मम् ॥

तत्र त्रपाऽस्य सेवायां, करुणा तु ममाद्भुता । लज्जिष्यतेऽसौ मां वीक्ष्य, यत् पुरा खुरलीजितः ॥ २४३ ॥
पुरा कारासुखं प्राप, यत्रास्मद्भुजपञ्जरे । तत् किं विस्मृतमेतस्य, चाटुकृच्चाटुगर्विणः ? ॥ २४४ ॥
तद् गच्छ त्वं समायातु, स स्वयं भवतः प्रभुः । यथाऽस्य गर्वदुष्कर्मप्रायश्चित्तं करोम्यहम् ॥ २४५ ॥
दूतोऽथ धैर्यमालम्ब्य, सभयः स सभागृहात् । निस्ससार सभासद्भिः, कूणिताक्षं विलोकितः ॥ २४६ ॥
सज्जीकृतायुधान् वीरान्, मृत्युभृत्यानिवोद्यतान् । पश्यन् सुवेगो वेगेन, निरगान्नृपमन्दिरात् ॥ २४७ ॥
नवः क इव दूतोऽयं, भरतस्य महीभुजः ? । किमन्योऽपि नृपो ज्येष्ठः, स्वामिनोऽस्यैव बान्धवः ॥ २४८ ॥
कियत्कालं गतः सोऽभूज्जयाय भरतक्षितेः ? । अत्रामुं स कुतः प्रैषीदनुजाकारणेच्छया ? ॥ २४९ ॥

अस्य बन्धौ किमुत्कण्ठा ?, न किन्तु प्राभवस्पृहा ।
मन्त्रे किं नाखुरप्यस्य, शतशः सन्ति मन्त्रिणः ? ॥ २५० ॥

तैः स किं बलिनं सिंहं, खलीकुर्वन्न वारितः ? । प्रत्युत प्रेरितोऽमीभिर्बुद्धिः कर्मानुसारिणी ? ॥ २५१ ॥
जितं किं हारयत्येष, षट्खण्डं मण्डलं भुवः ? । जितकाशितया वेत्ति, न मूढः प्रौढिमात्मनः ॥ २५२ ॥
इत्थं पथि कथाः शृण्वन्, मिथः पौरमुखोद्गताः । दूरादुल्लङ्घयामास, सुवेगो नगरीमिमाम् ॥ २५३ ॥
॥ षड्भिः कुलकम् ॥

क्रमेणाथ प्रयातोऽयमटवीं भिल्लसङ्कुलाम् । श्रीबाहुबलिभूपालबलैराटविकैर्वृताम् ॥ २५४ ॥

तत्र शार्ङ्गधरान् कॉश्चित्, पर्शुस्पर्शपरान् परान् ।
एकानश्मायुधानन्यान्, कुन्तदन्तुरिताम्बरान् ॥ २५५ ॥

अयं मूर्त्तानिवोत्साहान्, श्रीबाहुबलिभूभुजः । भिल्लानालोकयामास, सुवेगः कम्पिताकृतिः ॥ २५६ ॥
अटवीं तामथोल्लङ्घ्य, कथञ्चिदतिभीषणाम् । चक्रिणो देशमासाद्य, स्वं मेने स पुनर्नवम् ॥ २५७ ॥
अपक्वान्यपि धान्यानि, लुनीत ननु रंहसा । अपूतान्यपि गुप्तासु, क्षिपत क्षोणिखानिषु ॥ २५८ ॥
अतिभारसहानुच्चैः, शकटान् कुरुतोत्कटान् । लभ्य-देयानि सङ्कोच्योच्चलितुं भवतोद्यताः ॥ २५९ ॥
यस्माद् भरतभूपालमभिषेणयितुं बली । श्रूयतेऽभ्युद्यतो बाहुबलिर्बाहुबलोन्मदः ॥ २६० ॥

१ °क्षं निरीक्षितः खंता० पाता० ॥ २ सङ्क्षिप्योच्च° खता० पाता० ॥

प्रतिक्षेत्रं प्रतिग्रामं, चक्रिदेशनिवासिनाम् । व्याकुलत्वं विलोक्येति, चिन्तयामासिवानसौ ॥ २६१ ॥

॥ कलापकम् ॥

अहो ! विग्रहवार्तेयमस्मत्तो वेगवत्तमा । अग्रे भूत्वा यतः कश्चिन्नागतः श्रूयते त्वसौ ॥ २६२ ॥

अहो ! प्रौढप्रतापत्वं, श्रीबाहुबलिभूभुजः । स्वस्थानस्थेऽपि यत् तस्मिन्नस्माकं भयमीदृशम् ॥ २६३ ॥

चिन्तयन्निति सम्प्राप्तो, विनीतायां स नीतिमान् । विज्ञो विज्ञपयामास, यथावन्नृपतेः पुरः ॥ २६४ ॥

पटाञ्चलेन चेद् भानुश्छाद्यः स्यात् तरुणच्छविः । यदि ज्वालाकुलो वह्निर्भवेद् ग्राह्यश्च मुष्टिना ॥ २६५ ॥

तवानुजस्तथाप्येष, स्वामिन् ! षट्खण्डभूपते ! । उत्कर्षिपौरुषो नान्यैर्जेतुं शक्यः सुरैरपि ॥ २६६ ॥

॥ युग्मम् ॥

श्रुत्वेति भरताधीशः, सोत्साहो मन्त्रिभाषितैः । प्रयाणं कारयामास, पुरीं तक्षशिलां प्रति ॥ २६७ ॥

सम्पन्नपुलका कुन्तैः, स्विन्ना करिमदाम्बुभिः । स्वैरं भर्त्रा बलाक्रान्ता, चकम्पे काश्यपी तदा ॥ २६८ ॥

मारुतस्य मुखे धूलिं, क्षिपन्तश्चरणोद्धृताम् । वाजिनः परितोऽधावन्, सत्वराः सत्त्वराजिनः ॥ २६९ ॥

द्विषद्यशोमहश्चन्द्र-भानुच्छादनहेतवे । वहन्तो मेघलेखावत्, खड्गान् वीरास्तदाऽचलन् ॥ २७० ॥

वंशनासास्तुरङ्गाक्षाः, पताकातिलकास्तदा । प्रचेलुश्चक्रताडङ्का, रथाः सेनाननश्रियः ॥ २७१ ॥

स्थिरामस्थिरयद् वेगात्, तच्चचाल बलं तदा । उद्यद्धूलिभरैरब्धिं, गम्भीरमगभीरयत् ॥ २७२ ॥

बहलीदेशसीमानमसमानपराक्रमः । आचक्राम क्रमाच्चक्री, वियद्देशमिवांशुमान् ॥ २७३ ॥

ज्ञात्वा तत् परिघोत्तालबाहुर्बाहुबलिर्बलम् । प्रेरयामास कल्पान्तोत्पातवात इवोदधिम् ॥ २७४ ॥

तद्भेरीनलिकायन्त्रप्रेरितैः समिरोर्मिभिः । भटाः प्रदीपितक्रोधवह्नयश्चेलुरुच्चकैः ॥ २७५ ॥

नेदुस्तदा रिपुप्राणप्रयाणपटहोपमाः । निःस्वानप्रकराः शब्दैरुदरम्भरयो दिशाम् ॥ २७६ ॥

संसिच्य मदपाथोभिः, संवीज्य श्रुतिमारुतैः । करिणः कम्पयामासुः, शीतार्तामिव मेदिनीम् ॥ २७७ ॥

खनन्ति स्म खुरैः क्षोणिं, जवना वाजिराजयः । आक्रष्टुमिव पानीयं, सेनायास्तृप्तिहेतवे ॥ २७८ ॥

तरङ्गैरिव सध्वानैर्बलैर्बाहुबलिस्ततः । महीमाच्छादयामास, कल्पान्तभ्रान्तवार्द्धिवत् ॥ २७९ ॥

उपान्ते चक्रिसेनायाः, सेनामयमवासयत् । प्रातस्तिमिरधोरण्याः, शूरोऽनूरुप्रभामिव ॥ २८० ॥

गाम्भीर्यं दर्शयन्तोऽपि, तदा सैन्यैः कदर्थिताः । तत्कालं कलयामासुः, कलुषत्वं जलाशयाः ॥ २८१ ॥

स्थूला स्थुलततिस्तेने, तदा गुरुगिरिश्रियम् । तटागलितमातङ्गगण्डशैलाऽतिदुर्गमा ॥ २८२ ॥

गुरुडम्बरमौलिस्थरत्नकुम्भसमानताम् । रविर्लिप्सुरिव प्राप, तदाऽस्तगिरिमस्तकम् ॥ २८३ ॥

अस्ताचलपतद्भानुगोलकोच्छलितैरथ । पाथोभिरिव पाथोभिस्तमोभिर्व्यानशे नभः ॥ २८४ ॥

तदाऽर्क-मन्दरक्षोभान्निःसरन्त्या इव श्रियः । उन्ममज्ज मुखाम्भोजमम्भोधेरिन्दुकैतवात् ॥ २८५ ॥

सेनाभटेषु कुर्वत्सु, शस्त्रजागरणोत्सवम् । खड्गं जागरयामास, शशाङ्कोऽप्यङ्ककैतवात् ॥ २८६ ॥

स्तुतिव्रतानामन्योन्यं, वचनाहुतिभिर्भृशम् । दिदीपे नृपयोर्बद्धबोधः क्रोधधनञ्जयः ॥ २८७ ॥

ततस्तत्तरणोत्साहैः, सैन्ययोरुभयोर्भटैः । रणदेव्याः पुरस्तेने, निद्रैव प्रथमं बलिः ॥ २८८ ॥

बलयोस्तूर्यनिर्घोषैर्मृगं त्रस्तमिवाङ्कतः । दिदृक्षुरथ शीतांशुरगादस्ताद्रिकाननम् ॥ २८९ ॥

ततः पूर्वाद्रिमारूढे, देवे दिवसभर्तरि । रागेणाभ्यागमस्ताभ्यां, चक्राभ्यामुपचक्रमे ॥ २९० ॥

१ प्रेरयाº वताº ॥ २ सूरोº पाताº ॥

सुभटः सुभटं हस्ती, हस्तिनं रथिनं रथी । आसदत् सादिनं सादी, बलयोरुभयोरपि ॥ २९१ ॥
छिन्नाः प्रोड्डीनकाण्डालीमण्डपेन रवेः कराः । पतिता इव भान्ति स्म, क्षितौ क्षतजकैतवात् ॥ २९२ ॥
उद्धूतधूलिजे ध्वान्ते, द्रष्टुं द्विष्टानिव क्रुधा । धावन्ति स्म भटाः प्रेङ्खत्कुन्तदीपकपाणयः ॥ २९३ ॥
भुजाभृतां भुजादण्डैः, शिरोभिश्च क्षितिच्युतैः । कृतान्तकिङ्कराश्चक्रुर्दण्ड-कन्दुककौतुकम् ॥ २९४ ॥
ये तरस्वितया तेरुर्भटाः सङ्गरसागरम् । आसन् रुधिरवाहिन्यस्तेषामप्यतिदुस्तराः ॥ २९५ ॥
अश्वानामश्ववाराणामप्यङ्गमिलितैर्मिथः । शिरोभिः पतितैर्युद्धं, किन्नराणामिवेक्ष्यत ॥ २९६ ॥
दन्तिदन्ताग्रसङ्घट्टजन्मा वह्निकणोत्करः । रेजे रजोघनध्वान्तखेलत्खद्योतपोतवत् ॥ २९७ ॥
प्रस्थानानि सुबाहूनामिव प्रीताः सुरस्त्रियः । भटानां भाविभर्तॄणां, स्रजः कण्ठेषु चिक्षिपुः ॥ २९८ ॥
बिभ्रद्भिः शुशुभे खड्गलेखां धूमशिखासखीम् । रुषाऽरुणैर्भटैर्मर्तुर्मूर्तैस्तेजोऽनलैरिव ॥ २९९ ॥
अथ बाहुबलेः सैन्यैर्भरतेशस्य वाहिनी । कल्लोलिनीशकल्लोलैरिव पश्चाद् व्यधीयत ॥ ३०० ॥
पुरस्कृतसुषेणोऽथ, रणाय भरतेश्वरः । स्वयं रविरिवोत्तस्थेऽग्रेसरारुणसारथिः ॥ ३०१ ॥
युद्धश्रद्धालुमालोक्य, ज्यायांसं भ्रातरं पुरः । तुल्यं बाहुबलिर्भूपोऽभूदोकः शोक-हर्षयोः ॥ ३०२ ॥
गृहीतरणदीक्षोऽथ, प्रज्वलन्निव तेजसा । रवेः समः समारोहत्, कुञ्जरं राजकुञ्जरः ॥ ३०३ ॥
तौ स्वयं जगतीमल्लौ, वीक्ष्य युद्धोद्यतौ तदा । हन्त ! चेतांस्यकम्पन्त, त्रिविष्टपसदामपि ॥ ३०४ ॥
अथो भरतमभ्येत्य, दत्त्वाऽऽशीर्वादमादरात् । देवा एवमवोचन्त, प्रशान्तं स्वान्तशान्तये ॥ ३०५ ॥
षट्खण्डभरतक्षेत्रविजये तव सर्वतः । सम्मुखीनोऽभवत् कश्चिन्न चेन्नाभेयनन्दन ! ॥ ३०६ ॥
दोर्दण्डकण्डूभेदाय, तत् किं नाम महाभुज ! । निजेन बन्धुना सार्धं, युद्धसज्ज ! न लज्जसे ? ॥ ३०७ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथाऽऽह चक्री गीर्वाणाः !, युक्तमेतद् भवद्वचः । किन्तु सम्यग् न जानीथ, बन्धुना रणकारणम् ॥ ३०८ ॥
न दोःकण्डूभरच्छेदबुद्धिर्युद्धे निबन्धनम् । हेतुः किन्तु रथाङ्गस्याप्रवेशः शस्त्रमन्दिरे ॥ ३०९ ॥
अनुप्रविश्य मां शस्त्रगृहे चक्रं प्रवेश्य च । षट्खण्डभरतक्षेत्रपतिर्भूयान्ममानुजः ॥ ३१० ॥
अनेन वचसा बाहुबलिं बोधयताधुना । यदि युद्धनिषेधाय, युष्माकमयमुद्यमः ॥ ३११ ॥
अथोचुस्ते पुनर्देवा, यद्यसौ नहि बुध्यते । तथापि नास्त्रैर्योद्धव्यमाज्ञाऽत्र ऋषभप्रभोः ॥ ३१२ ॥
दृष्टि-वाग्-दण्ड-दोर्दण्डयुद्धैरेव बलाबलम् । युवयोर्ज्ञास्यते किं तदायुधैर्दारुणै रणे ? ॥ ३१३ ॥
ओमित्युक्तवति क्ष्मापे, ततो जग्मुर्दिवौकसः । नृपं बाहुबलिं मूर्तमिव वीररसं प्रति ॥ ३१४ ॥
जयेत्याशिषमुद्दाम्नीं, दत्त्वा प्रीतेन चेतसा । सुधामधुमुचा वाचा, प्राहुर्बाहुबलिं सुराः ॥ ३१५ ॥
ज्यायानयं नयोत्तंस !, किं न सत्क्रियते त्वया ? । संरम्भः किमयं वीर !, भरतं प्रति सम्प्रति ? ॥ ३१६ ॥
जेया रागादयस्तावद्, ये युगादिजिनेशितुः । तदङ्गजस्य ते तात !, पोषस्तेषां किमु क्षमः ? ॥ ३१७ ॥
नतिमात्रेण यत् तोषं, भजत्येष तवाग्रजः । कथङ्कारं तमाराध्य, नात्मसात् कुरुषे क्षमाम् ? ॥ ३१८ ॥
अथ बाहुबलिः प्राह, सुरान् गम्भीरया गिरा । इत्थं कथमविज्ञातवस्तुतत्त्वैरिवोच्यते ? ॥ ३१९ ॥
यद्यसौ भ्रातृभावेन, मत्तः सत्कारमिच्छति । युक्तं तदेव यत् तातसम एव ममाग्रजः ॥ ३२० ॥
परं प्रौढप्रतापत्वाज्जितकाशितया तया । आक्रम्य नमयेद् यन्मां, न तदेतदहं सहे ॥ ३२१ ॥

---

१ त्वया° खंता० ॥

विनष्टं न तदद्यापि, किमप्यस्ति महौजसः । दूरादपसरत्वेष, वलितोऽस्मि रणादहम् ॥ ३२२ ॥
अपरक्ष्मापसामान्यामाज्ञां कर्तुमयं पुनः । मयि क्रोधोद्धतं धावन्, दन्तीवाद्रौ भविष्यति ॥ ३२३ ॥
तदनिष्टफलो भाति, मन्त्रहीनस्य निश्चितम् । वह्निमुष्टिन्धयस्येव, नरेन्द्रस्यायमुद्यमः ॥ ३२४ ॥
ऋते न तातपादाँस्तु, स्वामी मम भवेत् परः । विना दिनाधिपं किं स्यात्, कोकस्यान्यः प्रियाकरः ? ॥३२५॥
अथाऽऽहुरमराः श्रीमन् !, निस्सीमगुणगौरव ! । कार्येऽत्र विशदाऽप्येषा, नास्माकं क्रमते मतिः ॥३२६॥
एकतश्चक्रिणश्चक्रं, त्वत्पणामसमीहया । न विशत्यायुधागारं, बिभ्राणमकृतार्थताम् ॥ ३२७ ॥
अन्यतस्तव पश्यामः, सर्वथा विनयं वयम् । तत् किं युक्तं भवेद् वक्तुमस्माकं जगतीपते ! ? ॥ ३२८ ॥
अभ्यर्थयामहे किन्तु, भवन्तं भुवनप्रभो ! । युद्धेन नहि योद्धव्यं, प्राणिप्राणापहारिणा ॥ ३२९ ॥
दृग्-वाग्-दण्डादियुद्धेन, बलाबलपरीक्षणम् । कृत्वा जयो व्यवस्थाप्यः, साक्षिणोऽमी भवामहे ॥ ३३० ॥
तथेति प्रतिपेदाने, प्रार्थनां[1] नाभिनन्दने । नातिदूरस्थितास्तस्थुर्मध्यस्थास्ते दिवौकसः ॥ ३३१ ॥
अथ स्वामिसमादेशादारुह्य करिणो रणात् । जवान्निवारयामासुर्नृपयोः पुरुषा भटान् ॥ ३३२ ॥
राजाज्ञामथ राजन्याः, सेनयोरुभयोरपि । श्रुत्वा ववलिरे कष्टं, रुष्टा मुष्टा इवाहवात् ॥ ३३३ ॥
श्रुत्वा सङ्गरमङ्गाङ्गि, सैनिकास्तेऽथ चक्रिणः । परस्परमिति प्रोचुः, शोचन्तो देवमन्त्रितम् ॥ ३३४ ॥
अहो ! धिगिदमायातं, सङ्कटं स्वामिनोऽधुना । समं श्रीबाहुबलिना, बलिना सह यो रणः ॥ ३३५ ॥

नियुद्धबुद्धिदानेऽस्मिन्, दोषः को वा दिवौकसाम् ? ।
ईदृशानां मुधा नाम, कौतुकं को न पश्यति ? ॥ ३३६ ॥

जानता भुजयोर्वीर्यमनुजस्य महीभुजा । एतन्मेने न जानीमस्तत् काऽपि भवितव्यता ? ॥ ३३७ ॥
स्वसैनिकानां श्रुत्वेति, गिरो भरतभूपतिः । बलं दर्शयितुं स्वस्य, तानाहूयेदमब्रवीत्[2] ॥ ३३८ ॥
मया दृष्टोऽद्य दुःस्वप्नः, किल शृङ्खलमण्डलैः । बद्ध्वाऽऽकृष्य तटाद् भूपाः, कूपान्तर्मामपातयन् ॥ ३३९ ॥
अशिवस्य विभेदाय, स्वप्नार्थोऽयं ततोऽधुना । अवश्यं सत्यतां नेयो, भवद्भिर्बलशालिभिः ॥ ३४० ॥
अनिच्छतामिदं राज्ञां, प्रभोर्व्यसनसाहसम् । आज्ञां दत्त्वा स राजेन्दुः, कूपमेकमकारयत् ॥ ३४१ ॥
अवटस्य तटे तस्य, निविष्टो भरतेश्वरः । शृङ्खलानां सहस्रेण, वामहस्तावलम्बिना ॥ ३४२ ॥
सर्वसैन्याभिसारेण, सर्वैरुर्वीभुजां गणैः । सर्वस्थाम्ना समालम्ब्य, समाकृष्यत भूपतिः ॥ ३४३ ॥ युग्मम् ॥
ससैन्यानपि राजन्यान्, शृङ्खलासु विलम्बिनः । रोमभ्यो नाधिकान् मेने, बलवान् भरतेश्वरः ॥ ३४४ ॥
हृद्यं हृद्यङ्गरागं स, तेने तेनैव पाणिना । पेतुस्ते तु समं दत्तसङ्केता इव भूभुजः ॥ ३४५ ॥
दृष्टेन च बलेनास्य, सम्भावितपराक्रमाः । भूभुजो भेजिरेऽम्भोजस्मेरवक्त्रास्तदा मुदम् ॥ ३४६ ॥
अथ श्रीबाहुबलिना, समं समरसीमनि । प्रथमं दृष्टियुद्धाय, प्रतिज्ञां कृतवान् नृपः ॥ ३४७ ॥
उभावभिमुखौ तत्र, निमेषविमुखेक्षणौ । प्रत्यूषपूष-पूर्णेन्दुविभ्रमं बिभ्रतुश्चिरम् ॥ ३४८ ॥
निरीक्ष्य निर्निमेषत्वं, समरं यातयोस्तयोः । तदाद्यनिमिषीभावं, मन्ये मन्युभुजोऽभवन् ॥ ३४९ ॥
सन्तप्ते सोष्मणो बाहुबलेरालोकनाच्चिरम् । स्नपयित्वाऽश्रुभिश्चक्री, प्रावृणोत् पक्ष्मणा दृशौ ॥ ३५० ॥
अहो ! जितं जितं बाहुबलिना बलिनाऽमुना । इत्थं कलकलं चक्रुस्तदा विजयसाक्षिणः ॥ ३५१ ॥
दृक्सङ्ग्रामजितेनाथ, समं भरतभूभुजा । प्रारेभे शब्दसमरं, दक्षस्तक्षशिलाविभुः ॥ ३५२ ॥

---

१ °नां पृथिवीपतौ । नाति° खंता० ॥ २ तानह्वाये° खंता० ॥

विवस्वदश्वंवित्रासी, शशिसारङ्गभङ्गकृत् । चक्रिणा सिंहनादोऽथ, लोडितः क्रोडिताम्बरः ॥ ३५३ ॥
चमत्कारिणि विश्वानां, विरते भरतध्वनौ । सिंहनादो महान् बाहुबलिनो व्यानशे दिशः ॥ ३५४ ॥
क्षयाब्दगर्जिसंवादे, नादे तस्मिन् विसर्पति । अभूदकालकल्पान्तशङ्कातङ्कातुरं जगत् ॥ ३५५ ॥
त्रुट्यत्पर्वतखण्डेन, क्षुभ्यद्म्भोधिनाऽधिकम् । विजिग्ये तेन शब्देन, भूयो भरतभूपतिः ॥ ३५६ ॥
अथ हस्तप्रहारेण, रणं निश्चित्य दुर्मदौ । तावपासरतां शक्तिधन्यौ वन्यौ गजाविव ॥ ३५७ ॥
भरतेनाऽऽहतः प्राणपुष्ट्या मुष्ट्याऽथ मूर्धनि । क्षणं बाहुबलिर्ध्वान्तैर्वव्रे रविरिवाम्बुदैः ॥ ३५८ ॥
सद्वृत्तस्येव कौलीनं, मुनेर्मन्युरिव क्षणात् । ययौ शशधरस्येव, राहुर्बाहुबलेस्तमः ॥ ३५९ ॥
ततो बाहुबलेर्मुष्टिवज्रपातेन ताडितः । पपात शैलवच्चक्री, समं सैन्यमनोरथैः ॥ ३६० ॥
बन्धुना चन्दनस्यन्दैः, सिक्तश्चन्द्रकरैरिव । कैरवाकरवन्मूर्च्छामथामुञ्चत चक्रभृत् ॥ ३६१ ॥
निश्चित्याथ प्रचण्डेन, दण्डेन समरोत्सवम् । अधावतामुभौ भीष्मौ, धृतदण्डौ यमाविव ॥ ३६२ ॥
ततः शिरसि दण्डेन, हतो भरतभूभुजा । सुनन्दासूनुराजानु, ममज्ज भुवि कीलवत् ॥ ३६३ ॥
अथ मग्नौ क्रमौ तस्माद्, भूतलात् पङ्किलादिव । लीलयैव क्रमेणायमुद्दधार धराधवः ॥ ३६४ ॥
तद् बाहुबलिना मौलौ, दण्डेन भरतो हतः । ममज्ज लज्जयेवोच्चैराकण्ठमवनीतले ॥ ३६५ ॥
बभूव क्षितिमग्नस्य, चक्रिणः स्फुटमाननम् । शोकश्यामं निजयशःशशिग्रासेन राहुवत् ॥ ३६६ ॥
मग्नो गर्तादथाकर्षि, चक्री कोद्दालिभिर्भटैः । उत्तमर्णैरिव प्रत्तदेयवित्तोऽधमर्णकः ॥ ३६७ ॥
आससाद विषादस्तद्, भरतं परितो जितं । चक्री नाहमसौ चक्री, ध्यायन्तमिति चेतसि ॥ ३६८ ॥
अथाकस्मात् करेऽमुष्य, चक्रित्वभ्रान्तिभित्तये । आरुरोह ज्वलच्चक्रं, रविबिम्बमिवाम्बरे ॥ ३६९ ॥
तेन पार्श्वगतेनोच्चैश्चक्री चक्रेण सोऽज्वलत् । मार्तण्डमण्डलेनेव, मार्तण्डोपलपर्वतः ॥ ३७० ॥
अथ ज्योतिःपथे सुस्थाँस्त्रासयँस्त्रिदिवौकसः । वधाय बन्धोर्निःशङ्कश्चक्री चक्रं मुमोच तत् ॥ ३७१ ॥
कल्याणशालिनो बाहुबलेर्मेरोरिव व्यधात् । चक्रं प्रदक्षिणाचक्रं, चक्रबान्धवबिम्बवत् ॥ ३७२ ॥
गोत्रे न प्रभवत्येव, चक्रमित्यवलिष्ट तत् । अमोघमप्यनिष्पन्नचक्रवर्तिमनोरथम् ॥ ३७३ ॥
सस्मयं भस्मयिष्यामि, सचक्रं चक्रवर्तिनम् । इत्युत्पाट्य क्रुधा मुष्टिं, सुनन्दाभूरधावत ॥ ३७४ ॥
गतो वक्त्रं हहा! चक्रवर्त्यसौ समवर्तिनः । ईदृक् कलकलारावो, बभाराम्बरगह्वरम् ॥ ३७५ ॥
अत्रान्तरे विवेकार्कतेजःशाम्यन्मनस्तमाः । दध्यौ प्रवीरतामानी, मानी नाभेयसम्भवः ॥ ३७६ ॥
जगतीं जिष्णुरप्येष, योधैः क्रोधादिभिर्जितः । तदन्यविजितं जेतुमेतं धिग्! धिग्! ममोद्यमम् ॥ ३७७ ॥
सज्जयामि यदि प्रेतानेतान् जितजगत्त्रयान् । सत्यं तत्तनुजन्माऽस्मि, तस्य विश्वप्रभोरहम् ॥ ३७८ ॥
स ध्यात्वेति नवद्वारे, पुरे तेषां सदास्पदे । शिरःपरिसरोदुच्चखान तत् केशकाननम् ॥ ३७९ ॥
निवार्य सर्वव्यापारानसौ निश्चलनिश्चयः । स्वतन्त्रस्तत्र पाना-ऽन्नप्रवेशमरुधत् ततः ॥ ३८० ॥
बन्धवो लघवः सर्वे, केवलज्ञानशालिनः । कथं वन्द्या मया साक्षाद्, गत्वा तातस्य सन्निधौ? ॥ ३८१ ॥
तत् प्राप्य केवलज्ञानमिहैवानन्दमन्दिरम् । भूत्वा समः स्वबन्धूनां, गन्ताऽहं तातसंसदि ॥ ३८२ ॥
निश्चित्येति चिरं चित्ते, तत्रैव कृतवान् कृती । कायोत्सर्गविधिं मोहमहीपतिजयोर्जितः ॥ ३८३ ॥

१ °भ्यत्पाथोधिना° खंता० ॥ २ °राहुश्च° पाता० ॥

तं तथास्थितमालोक्य, बान्धवं वसुधाधवः । विषण्णः कर्मणा स्वेन, बाष्पाविलविलोचनः ॥ ३८४ ॥
धिगेतच्चक्रवर्तित्वं, बन्धुभिर्विरहो यतः । किं तेन काञ्चनेनापि, येनाऽऽशु त्रुटति श्रुतिः ? ॥ ३८५ ॥
मन्ये धन्यमहं काकं, साकं यः स्वजनैर्निजैः । अप्यल्पां बलिमादत्ते, नात्मानं त्यक्तबान्धवम् ॥ ३८६ ॥
या निजैर्बन्धुभिः सार्कं, संविभज्य न भुज्यते । पुंसः श्रियमिमां मेने, विधिर्व्याधिमिव व्यधात् ॥ ३८७ ॥
इति ध्यायन् विषण्णात्मा, बन्धुमध्यात्मबन्धुरम् । निपत्य पादयोश्चक्री, निजगाद सगद्गदम् ॥ ३८८ ॥
सूनुस्त्वमेव तातस्य, नाहं हतकविक्रमः । वध्ये मयि दयालुर्यः, शमं सोम ! समासदः ॥ ३८९ ॥
हतकोऽहं पुरा मुक्तः, समग्रैरपि बन्धुभिः । एकं त्वमपि मुञ्चन् मां, तात ! मा कृपणं कृथाः ॥ ३९० ॥
तात ! राज्यमिदं पातु, ताततुल्यगुणो भवान् । चक्रवर्त्यपि वर्तिष्ये, तवाहं वाहनोपमः ॥ ३९१ ॥
स्वचेष्टिताग्निसन्तप्ते, मुञ्च वागमृतच्छटाम् । मयि प्रलपति भ्रातर् !, दयाकर ! दयां कुरु ॥ ३९२ ॥
वदन्निति नतश्चक्री, सचिवैरुच्यते स्म सः । नाथ ! बाहुबलिः सोऽयं, न वक्ता निश्चितव्रतः ॥ ३९३ ॥
इति तद्वचनैश्चक्री, जानन् बान्धवनिश्चयम् । उन्मुखः साश्रुदृक् पादन्यस्तहस्तोऽवदत् पुनः ॥ ३९४ ॥

न चेद्वास्यसि तन्मा दा, वाचं वाचंयमाग्रणीः ! ।
किं प्रसन्नाक्षिदानेऽपि, काऽपि स्यादवकीर्णता ? ॥ ३९५ ॥

अथ तुष्टिसुधावृष्ट्या, दृष्ट्या किञ्चिन्मुनीश्वरः । अपश्यद् भरतं हर्षोदञ्चिरोमाञ्चकञ्चुकम् ॥ ३९६ ॥
अथ नेत्राम्बुसम्पातनिर्धौतौ शमिनः क्रमौ । केशपाशेन सम्मार्ज्य, निर्ययौ भरतेश्वरः ॥ ३९७ ॥
ततः सोमयशाः सोमयशा बाहुबलेः सुतः । स्वयं तक्षशिलाराज्ये, भरतेनाभ्यषिच्यत ॥ ३९८ ॥
ततः समं समग्रेण, बलेन बलिनांवरः । ययावयोध्यां चक्रं च, विवेशायुधवेश्मनि ॥ ३९९ ॥

इति जितपुरुहूतः पुण्यसंहूतसम्प-
त्परिचयचयभास्वद्भाग्यसौभाग्यलक्ष्मीः ।
अनिलचलितचेलोत्सेधमेध्यामयोध्या-
मविशदविशदात्मा बन्धुभिर्विप्रयोगात् ॥ ४०० ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीभरतदिग्विजय-बाहुबलिव्रतवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

त्रिजगति यशसस्ते तस्य विस्तारभाजः,
कथमिव महिमानं ब्रूमहे वस्तुपाल ! ? ।
सपदि यदनुभावस्फारितस्फीतमूर्ति-
र्विधुरगिलदरातिं राहुमाहुस्तमङ्कम् ॥ १ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ४०४ ॥ उभयम् १३४९ ॥

---

१ सार्धं, सं खंता० पाता० ॥ २ दयाङ्कुर ! पाता० ॥ ३ °म् १३३७ पाता० ॥

पञ्चमः सर्गः ।

इतश्च सत्त्वावष्टम्भनिस्तरङ्गीकृताकृतिः । तस्थौ बाहुबलिर्ध्यानबद्धनिश्चलनिश्चयः ॥ १ ॥
ततः क्षमाभृतां नाथे, तत्र त्रैलोक्यजित्वरे । क्रुधा हैमनवातास्त्रं, हिमालय इवामुचत् ॥ २ ॥
ज्वलद्ध्यानानलध्वस्तजाड्यज्वरविजृम्भिते । तस्मिन् हेमन्तमाहात्म्यं, तदेतन्मोघतां गतम् ॥ ३ ॥
स्वनामधेयचौराणां, तपसां वासदायिनः । बाधामाधातुमेतस्य, माघमासः समासदत् ॥ ४ ॥

लोहं वज्रे खलः साधौ, ग्रीष्मकाल इवोदधौ ।
दधौ तपोनिधौ तस्मिन्, शिशिरः फल्गु वल्गितम् ॥ ५ ॥

चक्रिणाऽप्यजितं बाहुबलिं जेतुमिवोत्सुकः । पुष्पमासं पुरश्चक्रे, पुष्पेषुस्त्रिजगज्जयी ॥ ६ ॥
भ्रमद्भ्रमरधूमाढ्यैः, किंशुका-ऽशोक-चम्पकैः । मधुः कुसुमबाणस्य, ज्वलनास्त्रनिभैर्बभौ ॥ ७ ॥
जितमोहमहीनाथे, तस्मिन् मथितमन्मथे । मधोः किं नाम कुर्वन्तु, सायकाः शीर्णनायकाः ? ॥ ८ ॥

अजितेऽथ स्मरेणास्मिन्, मुनौ चक्रिविजित्वरे ।
भीष्मो ग्रीष्मो दयाञ्चक्रे, चक्रबन्धुः पराक्रमम् ॥ ९ ॥

करानथ किरत्यर्के, खादिराङ्गारदारुणान् । अभूद् बाहुबलिः कामं, प्रशमामृतवारिदः ॥ १० ॥
जगज्जनानुरागेण, स्फूर्जतेव समन्ततः । मुनिरासीत् किलाऽऽताम्रो, न पुनस्तपनातपात् ॥ ११ ॥
पश्यन्नस्य तपस्तीव्रमाग्नेयास्त्रमिवोदितम् । रविरुल्लासयामास, जलदास्त्रं तपात्यये ॥ १२ ॥
चक्रिदण्डनिपातं यस्तृणायापि न मन्यते । प्रभवन्तु कुतस्तस्मिन्, धारादण्डाः पयोमुचाम् ? ॥ १३ ॥
ऊढमतिज्ञाभारोऽयं, न वोढुं शक्यते मया । इतीव पन्नगेन्द्रेण, प्रेरिताः फणिनां गणाः ॥ १४ ॥
रसातलोद्गताः श्यामाः, कुटिलैर्भ्रान्तिशालिनः । दध्रुः सर्वाङ्गमुल्लास्य, तं लतातातिकैतवात् ॥ १५ ॥
॥ युग्मम् ॥

शिलीमुखगणैर्बाणासनान्तर्विनियोजितैः । तस्य क्षोभाय संरम्भमथाऽऽरेभे घनात्ययः ॥ १६ ॥
अथ सत्त्वाकृतेनास्य, जलैरप्यमलाशयैः । अहासि शरदि प्रीतैर्विकस्वरमुखाम्बुजैः ॥ १७ ॥
शुक्लध्यानेऽमुनाऽऽरब्धे, भ्रष्टकेकिच्छदच्छलात् । शेषध्यानमहांसीव, महीपीठे शुचाऽलुठत् ॥ १८ ॥
मुनेर्यशः-प्रतापाभ्यामिव नैर्मल्यमर्जितम् । क्रमादम्बुदमुक्तेन्दु-भानुमन्मण्डलच्छलात् ॥ १९ ॥
अथ सम्प्रेषिते ब्राह्मी-सुन्दर्यौ नाभिसूनुना । ज्ञानाधीगमप्रवेशार्हतन्मनःसौधशुद्धये ॥ २० ॥
कुञ्जरादुत्तर भ्रातर् !, वाच्यमेतदिति प्रभुः । शिक्षां ददौ तयोर्यान्त्योर्ज्ञानश्रीकुट्टिमप्रवत् ॥ २१ ॥
स्थानं तदथ ते याते, न मुनीशमपश्यताम् । दृष्टो गुल्मस्तु वल्लीनां, सोच्छ्वासः पुरुषाकृतिः ॥ २२ ॥
तत्र सम्भाव्य तं ताभ्यामुक्तां शुश्राव तां गिरम् । पार्श्वस्थगुप्तकैवल्यलक्ष्मीकर्णेजपां मुनिः ॥ २३ ॥

---

१ °लद्धनाघनध्वस्त° खंता० ॥ २ °चक्रवि° खंता० पाता० ॥ ३ °वारिधिः खंता० ॥
४ °ला भ्रा° खंता० ॥

भ्रातरुत्तर मातङ्गादित्याकर्ण्य तयोर्वचः । चिन्ताचान्तमतिर्भ्रान्तस्तस्थिवान् स मुनिश्चिरम् ॥ २४ ॥
शब्दोऽयं नियतं ब्राह्मी-सुन्दर्योः श्रुतिसुन्दरः । भाषेते चानृतं नैते, न चारूढोऽस्मि हस्तिनम् ॥ २५ ॥
विकल्पं कल्पयन्नेवं, दध्यौ वन्दे लघून् न यत् ।
मानोऽयमेव मे हस्ती, तत्राऽऽरूढोऽस्मि धिग् ! जडः ॥ २६ ॥
सत्यं मत्वेति तातेन, दयां मयि वितन्वता । व्रतिन्यौ प्रतिबोधाय, प्रेषिते शीलसद्मनी ॥ २७ ॥
केवलज्ञानिनो बन्धून्, लघूनपि गुणाधिकान् । करिष्ये तदहं मूर्ध्नि, पुष्पस्तोमानिवामलान् ॥ २८ ॥
ध्यात्वेति पादमुद्यम्य, भिन्ने मानमतङ्गजे । अलाभि मुनिसिंहेन, केवलं मौक्तिकं फलम् ॥ २९ ॥
मानेऽथ सर्वथा मुक्ते, स्फुरन्त्या केवलश्रिया । आश्लिष्टस्य तदा तस्य, विलीनं मनसा रसात् ॥ ३० ॥
दिवि दुन्दुभयो नेदुरभवन् पुष्पवृष्टयः । प्रापास्तं वन्दितुं भक्तिभासुराश्च सुरा-ऽसुराः ॥ ३१ ॥
अथो परिवृतः श्रीमान्, सुरसार्थैर्महामुनिः । जगदीशस्य समवसरणं प्राप पापभित् ॥ ३२ ॥
प्रभुं प्रदक्षिणीकृत्य, गत्वा केवलिपर्षदि । उपाविक्षन्मुनिर्मुक्तालतायामिव नायकः ॥ ३३ ॥
आरुरोहान्यदा स्वामी, स्पष्टमष्टापदाचलम् । समं मुनीन्द्रैः पूर्वाद्रिं, नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३४ ॥
त्रिविष्टपसदस्तत्र, विदधुर्देशनासदः । प्रभुश्चतुर्मुखीभूय, तस्मिन् धर्ममुपादिशत् ॥ ३५ ॥
ततः समं समायातौ, भरतेश-सुरेश्वरौ । निन्यतुः कर्णपूरत्वं, विभोर्वचनपल्लवान् ॥ ३६ ॥
देशनान्ते ततश्चक्री, बन्धूनालोक्य वत्सलः । तेषां भोगविभागाय, जिनराजं व्यजिज्ञपत् ॥ ३७ ॥
अथाऽऽदिशज्जिनाधीशो, भरतक्ष्मापतिं प्रति । भोगानभिलषन्त्येते, किमभङ्गुरसङ्गराः ? ॥ ३८ ॥
आनाय्य न्याय्यवित् क्षोणीपती रसवतीमथ । हेतवे निजबन्धूनामन्धूनां प्रशमाम्भसः ॥ ३९ ॥
विज्ञो विज्ञपयामास, सानन्दो नाभिनन्दनम् ।
भोजनायाऽऽदिश स्वामिन् !, शमिनो बान्धवानिति ॥ ४० ॥ युग्मम् ॥
आदिदेशाथ तीर्थेशः, कारितं कल्पते न यत् । भुञ्जते तत् कुतो ज्ञानबन्धुरास्तव बन्धवः ! ॥ ४१ ॥
पुनर्विज्ञपयामास, नृपस्तर्हि जगत्प्रभो ! । स्वामिन्नकारितान्नाय, प्रेष्यन्तां मद्गृहानमी ॥ ४२ ॥
तमादिदेश तीर्थेशो, यथार्थमथ पार्थिवम् । राजन् ! न कल्पते राजपिण्डः शमभृतामिति ॥ ४३ ॥
नरेन्द्रेऽस्मिन् जिनेन्द्रेण, निषिद्धे सर्वथेत्यथ । पराभवभवन्मानम्लानिश्यामलिताननेे ॥ ४४ ॥
माऽसौ खेदस्य पात्रं भूदित्यवेत्य मरुत्वता । अवग्रहमिदाः पृष्टः, स्पष्टमूचे जगद्गुरुः ॥ ४५ ॥
॥ युग्मम् ॥
शक्रस्य चक्रिणो राज्ञः, स्थानेशस्य गुरोरिति । पञ्चधाऽवग्रहो भावात्, पञ्चानामपि पुण्यकृत् ॥ ४६ ॥
अथ शक्रः प्रणम्याऽऽह, प्रभो ! क्षेत्रेऽत्र भारते । मया वासाय साधूनां, प्रदत्तोऽयमवग्रहः ॥ ४७ ॥
आकर्ण्य भरतोऽपीति, प्रीतो नत्वा जगद्गुरुम् । अनुजज्ञे निवासाय, साधूनां भारतीं भुवम् ॥ ४८ ॥
अथापृच्छन्महीभर्त्ता, द्युभर्तारं ससम्मदः । देयं कस्यान्नमानीतमिदमेवं निवेद्यताम् ॥ ४९ ॥
गुणाधिकेषु कर्तव्या, पूजेत्युक्ते बिडौजसा ।
साधून् विना गुणी कोऽस्ति, मत्तोऽपीति व्यचिन्तयत् ॥ ५० ॥
ज्ञातं सन्तितरां सन्तः, श्रावका मद्गुणाधिकाः । तेभ्यः पूजा विधेयेति, निश्चयं भरतो व्यधात् ॥ ५१ ॥

१ आरोहदन्य° खंता० ॥ २ सभासदः खंता० ॥

अथ प्रणम्य तीर्थेशं, ययौ दिवि दिवस्पतिः । भरतस्तु विनीतायां, पुर्यां धुर्यो मनस्विनाम् ॥ ५२ ॥

अन्यतो विजहाराथ, प्रभुरष्टापदाचलात् ।
निर्दम्भं लम्भयन् लक्ष्मीं, पुराम्भोजानि भानुवत् ॥ ५३ ॥

भरतोऽपि रतो धर्मे, श्राद्धानाहूय भूरिशः[१] । इदं जगाद भोक्तव्यं, भवद्भिर्मम मन्दिरे ॥ ५४ ॥

क्रियासु कृषिमुख्यासु, कार्यं चेतोऽपि न क्वचित् । भवद्भिः केवलं भाव्यं, धर्मकर्मैककर्मठैः ॥ ५५ ॥

इदं च पाठ्यं निःशाठ्यं, भोजनान्ते मदग्रतः[२] । वर्तते[३] भीर्भवान् जिग्ये, ततो मा हन मा हन ॥ ५६ ॥

मत्वेदमथ ते श्राद्धा, भवने तस्य भुञ्जते । पठन्ति च वचस्तत् ते, सम्मोहगरगारुडम् ॥ ५७ ॥

प्रमादी मेदिनीशोऽपि, मग्नो रतिमहानदे । नित्यमाकर्ण्य तद् वाक्यं, विचिन्तयति किञ्चन ॥ ५८ ॥

अहं केन जितो? ज्ञातं, कषायैस्तेभ्य एव भीः । वर्तते[४] दुर्धरा तेन, न घात्याः प्राणिनो मया ॥ ५९ ॥

नित्यं ते स्मारयन्तीति, नीतिशक्राय चक्रिणे । विरागसागरोल्लासनिशाकरनिभं वचः ॥ ६० ॥

प्रमादपादपाकीर्णे, तस्मिन् भरतभूभृति । पावनैस्तद्गिरां पूरैर्धर्मध्यानानलोऽज्वलत् ॥ ६१ ॥

श्राद्धा-ऽश्राद्धाविवेकज्ञैस्तदाऽध्यक्षैर्निवेदिते । चक्री[५] चक्रे परीक्षां तदणु-शिक्षा-गुणव्रतैः ॥ ६२ ॥

श्रावकाणां तदा चक्रे, निर्व्यूढानां परीक्षणे । रेखात्रयं स काकिण्या, रत्नत्रितयसूचकम् ॥ ६३ ॥

स्वाध्यायहेतवे तेषां, वेदानार्यान् नृपार्यमा । स चकार परार्था हि, प्रवृत्तिः स्यान्महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

अत्रान्तरेऽस्य तीर्थस्य, व्यवच्छेदे कदाग्रहात् । अनार्यत्वममी मोहान्मिथ्यात्वं च प्रपेदिरे ॥ ६५ ॥

इतश्च भगवानष्टापदमापदमंहसाम् । आययाविति विज्ञाय, वन्दितुं गतवान् नृपः ॥ ६६ ॥

नत्वा तत्र जगन्नाथं, प्राञ्जलिर्जगतीपतिः । कथां शलाकापुरुषत्रिषष्टेरपि सोऽशृणोत् ॥ ६७ ॥

अथ विज्ञपयामास, स्वामिनं भरतेश्वरः ।
अस्यां सभायां कोऽप्यस्ति, प्रभो! भावी समस्त्वया ? ॥ ६८ ॥

अथ प्रथमतीर्थेशः, प्रोवाच भरतेश्वरम्[६] । यस्त्वत्पुत्रोऽग्रहीद्दीक्षां मरीचिर्मत्पुरः पुरा ॥ ६९ ॥

स दीक्षाभारमुद्वोढुमशक्तः सुखलालसः । छत्रमावारकं बिभ्रत्, कर्म मूर्तमिवात्मनः ॥ ७० ॥

सकषायोऽहमित्युच्चैः, कषायवसनान्वितः । त्रिदण्डदण्डितश्चाहमिति दण्डत्रयं वहन् ॥ ७१ ॥

न स्वभावसुगन्धोऽहमिति श्रीखण्डमण्डितः । पारिव्राज्यं किलाऽऽदत्त, नोल्लङ्घ्या भवितव्यता ॥ ७२ ॥

॥ विशेषकम् ॥

ततोऽनुपदिकोऽस्माकं, विहरन्नेष भूपते ! । नवीनरुचिभिर्लोकैः, पृष्टो धर्ममवोचत ॥ ७३ ॥

महाव्रतानि पञ्च स्युः, श्रमणानां महात्मनाम् ।
मुख्यो[७] मोक्षस्य मार्गोऽयमशक्तौ श्रावको भवेत् ॥ ७४ ॥

अणुव्रतानि पञ्च स्युः, सप्त शिक्षाव्रतानि च । श्राद्धेन पालनीयानि, यदीच्छाऽनुपमे सुखे ॥ ७५ ॥

प्रतिबुद्धाथ तन्मध्यात्, संसारोद्वेगशालिनः । श्राद्धानामथ साधूनामयाचन्त व्रतानि ये ॥ ७६ ॥

स तानाह ततानाहमशक्तो हीदृशे व्रते । पारिव्राज्यमिदं मन्दमतिस्तद् गच्छत प्रभुम् ॥ ७७ ॥

---

१ भूयसः खंता० पाता० ॥ २ ममाग्र° पाता० ॥ ३ वर्धते खंता० पाता० ॥ ४ वर्धते खंता० पाता० ॥ ५ अणु-शिक्षाव्रतैश्चक्रे, परीक्षां भरतोऽन्यदा इतिरूपमुत्तरार्धं पाता० ॥ ६ °रताधिपम् खंता० पाता० ॥ ७ मुमुक्षोर्मोक्षमार्गो खंता० ॥

यथोचितमथो चक्रुमर्मित्य भवभीरवः । जनास्ते यत्प्रवृत्तिः स्याद्, यथा स्वार्थमिहार्थिनाम् ॥ ७८ ॥
एवं विहरमाणोऽयमस्माभिः सह सम्प्रति । इतः स भवतः पुत्रो, धर्मध्यानमना मुनिः ॥ ७९ ॥
सुरा-ऽसुरशिरःश्रेणिमणिभासुरितक्रमः । भावी मम समानश्रीश्चतुर्विंशो जिनेश्वरः ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥
भरतोऽथ समुत्थाय, मरीचिं निकषा गतः । एनं प्रदक्षिणीकृत्य, नमश्चक्रे कृताञ्जलिः ॥ ८१ ॥
उक्तवांश्च न ते पारिव्राज्यमेतच्च जन्म च । किन्तु यत् तीर्थकृत्त्वं ते, भावि तद् वन्द्यते मया ॥ ८२ ॥
भगवन्तमथो नत्वा, गतवान् भरतेश्वरः । विजहार च तीर्थेशोऽन्यतो वायुरिवास्खलन् ॥ ८३ ॥
अथ लोकस्य दुःकर्मशत्रूच्छेदाय तीर्थकृत् । पुनानः पृथिवीं पादैः, शत्रुञ्जयगिरिं ययौ ॥ ८४ ॥
तं विलोक्य त्रिलोक्यन्तर्द्धर्मस्योच्चैः क्षमाभृतः । दुर्गप्रायगिरिं मेने, मुनीन्द्रो निरुपद्रवम् ॥ ८५ ॥
अथ प्रथमसर्वज्ञः, स विज्ञाय जगद्गुरुः । नगेन्द्रमिह माहात्म्यनिधानमिव पिण्डितम् ॥ ८६ ॥
तमारोहन्महामोहद्रोहाय परमेश्वरः । शत्रुवित्रासनायेव, कुञ्जरं वीरकुञ्जरः ॥ ८७ ॥ युग्मम् ॥
मुनयः पुण्डरीकाद्याः, सहैवाऽऽरुरुहुर्गिरिम् । सोपानमिव निर्वाणसौधस्यात्यन्तमुत्सुकाः ॥ ८८ ॥
बभौ स तं समारूढः, शैलं त्रैलोक्यनायकः । मुक्तिद्वीपमिव प्राप्तस्तीर्त्वा संसारवारिधिम् ॥ ८९ ॥
पिङ्गैः प्रभोः प्रभाभारैः, कीर्णः कुसुमवृष्टिभिः । ताराभाराकुलस्वर्गशैललीलामगाद् गिरिः ॥ ९० ॥
पवित्रयति मूर्धानं, तदा त्रिजगतीगुरौ । प्रभावप्रणमद्वृक्षभुजाग्रैर्नृत्यति स्म सः ॥ ९१ ॥
प्रभुद्दष्ट्या सुधावृष्ट्या, पुनः प्रारूढपक्षतिः । अभितः स समारोहल्लोललोकनिभादभात् ॥ ९२ ॥
विबुधास्त्रिविधास्तूर्णं, देवं सेवितुमाययुः । स्वस्थानस्था निरायासं, ज्योतिष्कास्तु सिषेविरे ॥ ९३ ॥
जन्तूनां पापभीतानां, दुर्गभूतस्य भूभृतः । मौलौ वप्रत्रयं रत्न-स्वर्ण-रूप्यैः सुरा व्यधुः ॥ ९४ ॥
प्राकारद्वारदम्भेन, सज्जितानि कुतूहलात् । दिग्वधूभिर्मुखानीव, स्मेराणि जिनमीक्षितुम् ॥ ९५ ॥
सर्वतः पर्वतेष्वेकः, पवित्रोऽहमिति ब्रुवन् । अशोकानोकहव्याजादयमूर्द्ध्वं व्यधाद् भुजम् ॥ ९६ ॥
माहात्म्येन महीध्रेषु, गिरिर्गुरुरसाविति । रत्नसिंहासनव्याजादस्योष्णीषं व्यधुः सुराः ॥ ९७ ॥
चतुर्मूर्तिभृतस्तत्र, स्थितस्याऽऽस्येन्दुभिर्विभोः । स जज्ञे पर्वतः पूर्वः, सर्वासामप्यसौ दिशाम् ॥ ९८ ॥
तद्देशनां समारेभे, स मारेभैककेसरी । विभुर्भविकलोकानां, कर्णामृतकिरा गिरा ॥ ९९ ॥
महीरुहेषु कल्पद्रुः, स्वयम्भूरमणोऽब्धिषु । ज्योतिष्केषु रविः सोऽयं, शैलः शैलेषु शस्यते ॥ १०० ॥
तुङ्गतां सर्वतः सर्वपर्वतेषु दधात्ययम् । यन्मौलिवर्तिनां हस्तप्राप्यं मुक्तिलताफलम् ॥ १०१ ॥
जलकान्तमणिश्रेणिमयवत् प्रतिभात्ययम् । विघटन्ते झटित्येव, भवाब्धेर्यत्र वीचयः ॥ १०२ ॥
नृणामिहाधिरूढानां, शुक्लध्यानविमानिभात् । हस्तावलम्बनं दत्ते, मुक्तिश्रीः कुन्दसुन्दरा ॥ १०३ ॥
भ्रूण-ब्रह्मर्षिघातादिपातकान्यपि तत्क्षणात् । व्यपोहत्यस्य महिमा, हिमानीवाहिमत्विषः ॥ १०४ ॥
व्यक्तं विमुक्तकाठिन्यमिह क्रूरात्मनां मनः । प्रयाति खादिराङ्गारकुण्डेऽयस्पिण्डवद् द्रवम् ॥ १०५ ॥
अतः शमसुधाकुण्ड !, पुण्डरीक ! त्वयाऽऽस्यताम् ।
अस्मिन् धराधरे सिद्धिलोलुभैः साधुभिः समम् ॥ १०६ ॥
इत्यासाद्य प्रभोराज्ञां, पादौ नत्वाऽत्र भूधरे । अस्थायि पुण्डरीकेण, मुनिहंसैः सहामलैः ॥ १०७ ॥

---

१ °रत्नश्रेणि° वता० ॥ २ तमद्रिमिह पाता० ॥ ३ °मिवोत्तीर्णस्ती° खंता० ॥
४ °ऽद्रिषु वता० ॥

ततश्च विहृतेऽन्यत्र, जगत्त्रितयनेतरि । शुचाऽमुचदयं शैलः, शालादिमणिमण्डनम् ॥ १०८ ॥
तत्रादिगणभृद् दुर्गे, श्रीजिनेशनिदेशतः । सहितः साधुभिस्तन्त्रैस्तन्त्रपाल इव स्थितः ॥ १०९ ॥
तदुवाच मुदा साधूनग्रणीर्गणधारिणाम् । मनःसंवेगसंवेगगौरगौरवया गिरा ॥ ११० ॥
तपःश्रीदूतिकाक्लृप्तसिद्धिसम्बन्धकाङ्क्षिणाम् । कोऽपि केवलसङ्केतनिकेतनमयं गिरिः ॥ १११ ॥
अस्मिन्नाकारणं मुक्तेस्तद्वः केवलमेष्यति । तदात्मा तपसा शुद्धो, वास्यतां ध्यानसौरभात् ॥ ११२ ॥
इति संवेगसश्रीकपुण्डरीकगिरा चिरात् । सर्वेऽप्यालोचनारोचमाना मानादिमाथिनः ॥ ११३ ॥
क्षणक्षामितनिःशेषजन्तवोऽनन्तबोधयः । कर्मदानवभेदाय, साधवो माधवोपमाः ॥ ११४ ॥
गृहीतानशनाः शुक्लध्याननिर्धौतकल्मषाः । बभूव भूभृतस्तस्य, ते लीलामौलिमण्डनम् ॥ ११५ ॥

॥ विशेषकम् ॥

गणभृन्मुक्तिनिःश्रेणिं, क्षपकश्रेणिमाश्रितः । तैः सार्द्धं साधुभिर्लेभे, द्वादशीं गुणभूमिकाम् ॥ ११६ ॥
मासान्ते चैत्रराकायामथ प्रथमतोऽभवत् । केवलं पुण्डरीकस्य, ततोऽन्येषां तपोभृताम् ॥ ११७ ॥
अथैतान् मुक्तिवनिता, नितान्तमनुरागिणी । निर्मुक्तकर्मावरणानात्मसादकृत स्वयम् ॥ ११८ ॥
गीर्वाणास्तत्र निर्वाणगमनोत्सवमुत्सुकाः । आगत्य चक्रिरे तेषां, हर्षसोत्कर्षचेतसः ॥ ११९ ॥
तदेष प्रथमं तीर्थं, शत्रुञ्जयधराधरः । बभूव पुण्डरीकादिसाधुसिद्धिनिबन्धनम् ॥ १२० ॥
तत्र रत्नमयं चैत्यमुदितं मुदितो व्यधात् । उदयाद्रिशिरश्चुम्बिरविबिम्बविडम्बकम् ॥ १२१ ॥
जितस्तेनैव चैत्येन, प्रभया सुरभूधरः । प्रस्वेदबिन्दुसन्दोहं, धत्ते तारावलिच्छलात् ॥ १२२ ॥
पुण्डरीकप्रभोर्मूर्त्या, युतामत्र नृपो व्यधात् । युगादिजिननाथस्य, प्रतिमां मतिमानसौ ॥ १२३ ॥
विहरन्नथ देशेषु, विविधेषु जगद्गुरुः । भविनां मुक्तिमार्गाय, धर्मं युग्यमिवार्पयन् ॥ १२४ ॥
पूर्वलक्षं परिक्षिप्य, दीक्षाकालात् त्रिकालवित् । निर्वाणकालं विज्ञाय, स्पष्टमष्टापदं ययौ ॥ १२५ ॥

॥ युग्मम् ॥

अष्टापदाद्रिमारूढः, परीतः स्फटिकांशुभिः । शुशुभे स विभुः शुभ्रैः, सिद्धेरालोकजैरिव ॥ १२६ ॥
प्रत्यपद्यत साधूनां, सहस्रैर्दशभिर्युतः । चतुर्दशतपोयोगात्, पादपोपगमं जिनः ॥ १२७ ॥
तथाऽवस्थितमद्रीन्द्रपालो व्यालोक्य तं प्रभुम् । गत्वा विज्ञपयामास, भरतं भूमिवासवम् ॥ १२८ ॥
श्रुत्वा चतुर्दशाहारपरिहारं जगद्गुरोः । न चतुर्दशभिर्भेजे, रत्नैरपि नृपः सुखम् ॥ १२९ ॥
ततश्चरणचारेण, चचाल भरतेश्वरः । परिवारैर्दिशो रुन्धन्नष्टावष्टापदं प्रति ॥ १३० ॥
अनुयातोऽपि वातेन, वेगादचलचीवरः । आजगाम गिरेर्मौलिमाकृष्टो मनसेव सः ॥ १३१ ॥
अप्राप्तपूर्वावाजन्म, चरणौ प्राप्य चक्रिणः । मार्गभूर्दुर्भगेव स्त्री, रक्ताऽभूत् क्षरताऽसृजा ॥ १३२ ॥
अशक्तेऽपि सहाऽऽगन्तुं, छत्रधारिणि चक्रिणः । अपनिन्ये मनस्तापस्तपनातपवेदनाम् ॥ १३३ ॥
अथाष्टापदमारूढस्तं तथाऽवस्थितं प्रभुम् । अपश्यत् प्रसभोन्मीलद्बाष्पाविलविलोचनः ॥ १३४ ॥
स प्रणम्याभवद् यावदुपास्तिन्यस्तमानसः । अपश्यत् तावदायातान्, सर्वान् गीर्वाणनायकान् ॥ १३५ ॥
भक्ति-शोकभराभोगभङ्गुरीकृतकन्धरः । तैः समं शमिनामीशमुपासामासिवानसौ ॥ १३६ ॥

---

१ "निर्धूत" संता० पाता० ॥ २ अथ प्रथममुत्पेदे, पुण्डरीकस्य केवलम् । मासान्ते चैत्रराकायां, ततोऽन्येषां तपोभृताम् ॥ ११७ ॥ इति रूपेणायं श्लोक. पाता० उपलभ्यते ॥

माघकृष्णत्रयोदश्यां, पूर्वाह्णेऽभीचिगे विधौ । समाहितमनाः काययोगे स्थित्वाऽथ बादरे ॥ १३७ ॥
अरौत्सीद् बादरौ शब्द-चित्तयोगौ जगद्गुरुः । कायस्य बादरं योगं, सूक्ष्मेणैव रुरोध सः ॥ १३८ ॥
क्षिप्तसूक्ष्मतनूयोगं, सूक्ष्मक्रियमिति क्रमात् । तार्तीयीकं स तीर्थेशः, शुक्लध्यानमसाधयत् ॥ १३९ ॥
ततश्चतुर्थमुच्छिन्नक्रियं ध्यानमशिश्रियत् । पञ्चह्रस्वाक्षरोच्चारकालमालम्बनातिगम् ॥ १४० ॥
प्रक्षीणाशेषकर्मौघः, संत्यक्ततनुपञ्चकः । स्वभावसिद्धोर्ध्वगतिर्ज्वालावदृजुनाऽध्वना ॥ १४१ ॥
अस्पृष्टाकाशगमनः, सिद्धानन्तचतुष्टयः । एकेन समयेनाऽऽप, मुक्तिलक्ष्मीवतंसताम् ॥ १४२ ॥
॥ युग्मम् ॥

क्षपकश्रेणिमारुह्य, परेऽपि परमर्षयः । तदा दश सहस्राणि, मुक्तिं प्रभुवदभ्यगुः ॥ १४३ ॥

प्रथमसमयमुदारां प्राप्य सम्यक्त्वलक्ष्मीं,
तदनु मनुजवर्ग-स्वर्गसाम्राज्यलक्ष्मीम् ।
अथ निरुपमसम्यग्ज्ञान-चारित्रलक्ष्मीं,
भुवनपतिरवाप श्रायसीं शर्मलक्ष्मीम् ॥ १४४ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीशत्रुञ्जयमहातीर्थोत्पत्ति-श्रीऋषभस्वामिनिर्वाणवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

श्रीवस्तुपालसचिवस्य परे कवीन्द्राः,
कामं यशांसि कवयन्तु वयं तु नैव ।
येनेन्द्रमण्डपकृतोऽस्य यशःप्रशस्ति-
रस्त्येव शक्रहृदि शैलशिलाविशाले ॥ १ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् १४९ । उभयम् १४९८ ॥

१ मू १५० । उभयम् १४८५ इति पाता० ॥

षष्ठः सर्गः।

ऋषभजिननिर्वाणमहोत्सवः

प्रभोर्मोक्षक्षणे तत्र, नारकेष्वपि सौख्यदे। अज्ञातरुदितश्चक्री, मूर्च्छितः क्ष्मातलेऽपतत् ॥ १ ॥
शोकग्रन्थिविभेदाय, रुदितं शिक्षयन् हरिः। तस्य कण्ठमथाऽऽलम्ब्य, पूत्कारं तारमातनोत् ॥ २ ॥
लब्धसंज्ञोऽथ राजाऽपि, रुदन्नुच्चैःस्वरं पुरः। विह्वलः शोकपूरेण, विललापेति बालवत् ॥ ३ ॥
नाथ! त्यक्तः कुतो दोषादनाथोऽयं त्वया जनः?।
युष्मद् विना कथं भावी, भवारण्येऽशरण्यकः? ॥ ४ ॥
वियोगः सह्यते भानोः, पुनरुद्गमनाशया। अनावृत्तिपदस्थस्य, भवतस्तु सुदुःसहः ॥ ५ ॥
मूलतोऽसि न यैर्दृष्टस्तेऽप्यस्मत्तः प्रभो! वरम्। अदृष्टेऽर्थे न तद् दुःखं, दृष्टनष्टे तु यद् भवेत् ॥ ६ ॥
बन्धवोऽप्यनुगन्तारस्त्वाममी मम सर्वथा। एक एवाहमत्रास्मि, त्वया पङ्क्तिबहिष्कृतः ॥ ७ ॥
भूत्वा तस्य सुतः श्रीमन्निति शोकवशंवदः। अपि मुक्तिपदप्राप्तं, किं व्रीडयसि तं प्रभुम्? ॥ ८ ॥
नृपः प्रलापान् कुर्वाणो, गीर्वाणपतिना स्वयम्। इत्थं प्रबोधितः शोकशङ्कुं किञ्चिन्मुमोच सः ॥ ९ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथाऽऽदिष्टाः सुरेन्द्रेण, चन्दनैर्नन्दनोद्धृतैः। पूर्वस्यां दिशि याम्यायां, प्रतीच्यामपि च क्रमात् ॥ १० ॥
वृत्तां प्रभोः कृते त्र्यस्रामिक्ष्वाकुकुलजन्मनाम्। चतुरस्रां परेषां तु, चितां चक्रुर्दिवौकसः ॥ ११ ॥
॥ युग्मम् ॥
ततो मुक्तशरीराणि, निवेश्य शिबिकान्तरा। चितासमीपमानिन्युस्ते महेन महीयसा ॥ १२ ॥
अथो यथोचितं तेषु, निहितेषु चितान्तरे। वह्निं विचक्रुर्वायुं च, वह्नि-वायुकुमारकाः ॥ १३ ॥
तं च व्यध्यापयन् वह्निमह्नायाऽब्दकुमारकाः। सुगन्धिभिरुपानीतैः, क्षीरवारिधिवारिभिः ॥ १४ ॥
ततः सर्वेऽपि देवेन्द्राः, देवाश्च जगृहुर्मुदा। दंष्ट्रा-दन्तादिकान्यस्थिशकलानि यथोचितम् ॥ १५ ॥
याचमानाश्च देवेभ्यो, लब्धकुण्डत्रयाग्नयः। श्रावकास्तत्प्रभृत्येवमभूवन्नग्निहोत्रिणः ॥ १६ ॥
भस्मभूषणतां प्रापुः, परे तद्भस्मवन्दकाः। ततश्चितात्रयस्थाने, रत्नस्तूपान् व्यधुः सुराः ॥ १७ ॥
इन्द्राश्चाष्टाह्निकां नन्दीश्वरे कृत्वाऽञ्जनाद्रिषु। न्यस्य माणवकस्तम्भे, दंष्ट्रा भर्तुरपूपुजन् ॥ १८ ॥
भरतोऽपि प्रभोरङ्गसंस्कारासन्नभूतले। त्रिगव्यूतोच्छ्रयं चैत्यं, चक्रे योजनविस्तृतम् ॥ १९ ॥
रत्नाश्मनिर्मितेनाथ, तेन चैत्येन भासुरः। आविर्भूतो बभौ रत्नगर्भागर्भ इवाचलः ॥ २० ॥
तत्र चैत्ये चतुर्द्वारे, प्रतिद्वारं स मण्डपान्। विचित्रान् सूत्रयामास, प्रभापल्लविताम्बरान् ॥ २१ ॥
प्रत्येकं तत्पुरः प्रेक्षामण्डपानां चतुष्टयम्। अक्षपाटक-चैत्यद्रु-पीठ-पुष्करिणीयुतम् ॥ २२ ॥
तं गिरिं दण्डरत्नेन, समीकृत्य नृपो व्यधात्। अष्टापदं स सोपानैरष्टभिर्मेखलानिभैः ॥ २३ ॥

---

१ °तलेऽलुठत् खंता० पाता० ॥ २ °जन्मिनाम् पातासं० ॥

लोहयन्त्रमयानेष्यज्जनताशातनाभयात् । रक्षकानार्षभिस्तत्राकार्षीत् कीनाशदासवत् ॥ २४ ॥
तस्य सिंहनिषद्याख्यप्रासादस्य च मध्यतः । देवच्छन्दं व्यधाच्चक्री, रत्नपीठप्रतिष्ठितम् ॥ २५ ॥
यथामानं यथावर्णं, यथालाञ्छनमत्र च । बिम्बानि ऋषभादीनां, चतुर्विंशतिमातनोत् ॥ २६ ॥
कृत्वा रत्नमयीः सर्वभ्रातॄणां प्रतिमा अपि । तत्रोपास्तिपरां भूपः, स्वमूर्तिमपि निर्ममे ॥ २७ ॥
बहिश्चैत्यं चितास्थाने, प्रभोः स्तूपमपि व्यधात् । भ्रातॄणामपि च स्तूपान्, नवतिं स नवाधिकाम् ॥ २८ ॥
प्रतिष्ठाप्याथ बिम्बानि, तत्र चैत्ये यथाविधि । पयोभिः स्नपयामास, मांसलामोदमेदुरैः ॥ २९ ॥
प्रमृज्य गन्धकाषाय्या, चन्दनेन विलिप्य च । अर्चयामास माणिक्य-सुवर्ण-कुसुमांशुकैः ॥ ३० ॥
तत्र चागुरु-कर्पूर-धूपधूम्या घनावृते । कुर्वन् घण्टारवैर्गर्जिं, विद्युतं भूषणद्युता ॥ ३१ ॥
तूर्य-चामर-सोत्कर्षपुष्पवर्षमनोहरम् । कर्पूरारात्रिकं चक्री, चक्रे शक्रेण सन्निभः ॥ ३२ ॥ युग्मम् ॥
तदन्ते च विधायोच्चैर्विधिवच्चैत्यवन्दनाम् । महीमहेन्द्रस्तुष्टाव, भावपावनमानसः ॥ ३३ ॥

अहो ! सहोत्थितज्ञानत्रयो विश्वत्रयीपतिः । दुःखत्रयात् परित्राता, त्रिकालज्ञो जयत्ययम् ॥ ३४ ॥
जयत्येष स्व-परयोर्निर्विशेषमना मुनिः । समीपदीपस्त्रैलोक्येऽप्युच्चैस्तमतमश्छिदे ॥ ३५ ॥
अयं जयति कन्दर्पसर्पदर्पपतत्पतिः । सुरा-ऽसुरशिरोरत्नराजिनीराजितक्रमः ॥ ३६ ॥
जयत्यसावसामान्यधामधामजिनाग्रणीः । समग्रजगदम्भोजविकाशनविभाविभुः ॥ ३७ ॥
असौ दिशतु विश्वेऽपि, हर्षमुत्कर्षयन् गुणान् । स्पष्टमष्टमहाकर्ममर्मनिर्मन्थकर्मठः ॥ ३८ ॥
सम्पिष्टविष्टपानिष्टदुरितोऽङ्कुरितोत्सवः । जयत्ययं महामायात्रियामाया दिवाकरः ॥ ३९ ॥
असावपारसंसारसमुत्तारतरण्डकः । जयतादुज्ज्वलज्ञानमुक्ताधानकरण्डकः ॥ ४० ॥
सिद्धिसौधोन्मुखप्राणिश्रेणिनिःश्रेणिसन्निभः । रोहन्मोहद्रुमद्रोहलोहपर्शुर्जयत्ययम् ॥ ४१ ॥

आदिनाथमिति स्तुत्वा, परानपि जिनेश्वरान् । पुनः पुनर्नमंश्चैत्यान्, कथञ्चिन्निर्ययौ नृपः ॥ ४२ ॥
गिरिं विलोकयन् वारंवारं वलितकन्धरः । भोक्तुं मोक्तुं चासमर्थो, निधानमिव तद्धनः ॥ ४३ ॥
वस्त्रान्तमार्जितोन्मज्जद्बाष्पप्लुतविलोचनः । निभृतैर्मौनिभिर्भूपैर्वृतोऽप्येक इव व्रजन् ॥ ४४ ॥
मन्दमन्दाङ्घ्रिसञ्चारमुत्ततार गिरेस्ततः । नृपः शोकतमःपूरैरपश्यन्निव वर्त्तनीम् ॥ ४५ ॥

॥ विशेषकम् ॥

असौ सैन्यजनैः स्वस्ववाहनत्वरणालसैः । शोकप्रच्छादितोत्साहमयोध्यामविशत् पुरीम् ॥ ४६ ॥
नाभेयप्रभुपादानां, दिवानिशमसौ स्मरन् । त्यक्तान्यव्याप्रतिस्तत्र, तस्थावस्वस्थमानसः ॥ ४७ ॥
तममात्यजनो वीक्ष्य, सर्वकृत्यपराङ्मुखम् । इति प्रबोधयामास, पितृ-भ्रातृशुचाकुलम् ॥ ४८ ॥
जगतोऽपि कृतालोकं, लोकोत्तरपदास्पदम् । तातं हतविपत्तापं, शोचितुं तव नोचितम् ॥ ४९ ॥
तद्वचःकुसुमासारसारसौरभसम्भृतः । शोच्यस्त्वया न चात्माऽपि, पुण्यलक्ष्मीस्वयंवरः ॥ ५० ॥
मूर्खो दुःखार्दितोऽभ्येति, लोकः शोकस्य वश्यताम् । सेवते न पुनर्धर्म्मं, तत्प्रतीकारकारणम् ॥ ५१ ॥
त्वमप्याक्रान्तलोकेन, शोकेन यदि जीयसे । शौडीर्यगर्जितं तत्ते, न धत्ते ध्रुवमूर्जितम् ॥ ५२ ॥
शक्रोऽप्यक्रीडयत् पीडाविस्मारणविधित्सया । एनं प्रतिदिनं नानाविनोदैराप्तसम्मदम् ॥ ५३ ॥

---

१ °नमेव च खंता० ॥ २ दुग्धवनिपतिस्तुतः वता० खंता० ॥ ३ °भावसुः पाता० ॥ ४ लोकान्तर° वता० खंता० ॥ ५ °परपातं, शो° खंता० पाता० ॥

जलैर्जितामृतैः स्वामिदेशनाबन्धबन्धुभिः । सह मित्रसमूहेन, चक्रे केलिं कदाऽपि सः ॥ ५४ ॥
आदायाऽऽदाय पद्मानि, तत्र मूर्धनि धारयन् । नृपः प्रमोदमाप्नोति, नाभेयाङ्घ्रिभ्रमादिव ॥ ५५ ॥
कदाऽप्युपवनोत्सङ्गे, धत्ते मुदमसौ लसन् । पुष्पाणि वासिताशानि, पश्यन् नाभेयकीर्तिवत् ॥ ५६ ॥
वहन् स कौसुमीं मालां, हृदि तत्र प्रमोदते । प्रभोर्न्याख्याक्षणोन्मीलद्दशनद्युतिकौतुकात् ॥ ५७ ॥
भूनेता नित्यमित्यादिकेलिकल्लोलकौतुकी । मुदा निर्गमयामास, दिनानि घटिकार्द्धवत् ॥ ५८ ॥
सांसारिकसुखाम्भोधिमग्नो भरतभूपतिः । विभोर्मोक्षदिनात् पञ्च, पूर्वलक्षाण्यवाहयत् ॥ ५९ ॥

भरतचक्रवर्त्तिकेवलज्ञान-निर्वाणे

अन्येद्युः स्नात्रनिर्णिक्तगात्रो धात्रीभृतांवरः । अन्तरन्तःपुरावासं, भूरिभूषणभूषितः ॥ ६० ॥
रत्नादर्शगृहं प्राप, वैरस्त्रीपरिवारितः । भरतेशो नभोदेशं, विभाभिरिव भास्करः ॥ ६१ ॥ युग्मम् ॥
शुशुभे स स्थितस्तत्र, दर्पणप्रतिबिम्बितः । विजितेन स्मरेणेव, सेवितुं कृतसन्निधिः ॥ ६२ ॥
तदा विलोकमानस्य, नृपस्य मणिदर्पणम् । अभवद् द्विगुणा मूर्त्तिः, कान्तिः कोटिगुणा पुनः ॥ ६३ ॥
न्यस्तं मोहेन हिञ्जीरमिव तस्य महीशितुः । तदा लीलाचलत्पाणेर्निजगालाङ्गुलीयकम् ॥ ६४ ॥
विना तेनाङ्गुलीयेन, दृष्टा तेनाङ्गुली ततः । निःश्रीका निष्पताकेव, मणिकेतनयष्टिका ॥ ६५ ॥
सौभाग्यं भूषणैरेव, बिभर्ति वपुरङ्गिनाम् । निश्चेतुमिति मोक्तुं स, प्रारेभे भूषणावलीम् ॥ ६६ ॥
विमुच्य मुकुटं हेममयं मौलिं व्यलोकयत् । श्रिया विरहितं चैत्यमिव निष्कलशं नृपः ॥ ६७ ॥
मुक्ते मुक्तावलीनद्धे, कुण्डलद्वितयेऽथ सः । शताङ्गमिव निश्चक्रं, स्वास्यं निःश्रीकमैक्षत ॥ ६८ ॥
व्यलोकयत् परित्यक्तहारां स हृदयावनीम् । संशुष्कनिर्झरोद्गारां, स्वर्णाचलतटीमिव ॥ ६९ ॥
ग्रीवामुत्तारितस्मेरमणिग्रैवेयकामसौ । अतारापरिधिं मेरुमेखलामिव चैक्षत ॥ ७० ॥
स भुजौ च्युतलक्ष्मीकौ, निरैक्षत निरङ्गदौ । प्रतिमानविनिर्मुक्तौ, सुरेभदशनाविव ॥ ७१ ॥
हस्तावपास्तमाणिक्यकङ्कणौ पश्यति स्म सः । तोरणस्तम्भवद् वातहृतवन्दनमालिकौ ॥ ७२ ॥
शेषा अप्यङ्गुलीर्मुक्ताङ्गुलीयाः स्रस्ततेजसः । शाखा इव परिभ्रष्टपल्लवाः स व्यलोकयत् ॥ ७३ ॥
एवं विमुक्तालङ्कारं, सोऽपश्यद् वपुरप्रभम् । शुष्कं सर इव भ्रष्टहंस-राजीव-कैरवम् ॥ ७४ ॥
अचिन्तयच्च ही ! देहो, भूषणैरेव भासते । पङ्कोत्कर्षाकुलो वर्षाकालः सस्योद्गमैरिव ॥ ७५ ॥
शरीरं मलमञ्जूषा, बहिर्दुर्गन्धिभीरुभिः । मूढैः कर्पूर-कस्तूरी-चन्दनैरधिवास्यते ॥ ७६ ॥
मलोत्पन्नान्मलैः पूर्णादतोऽङ्गाल्लीनमन्तरा । धौतं बोधिजलैः ज्ञानरत्नमाद्रियते बुधैः ॥ ७७ ॥
स्वकीयान् बान्धवानेव, मन्ये धन्यतमानिमान् । यैरिदं राज्यमुत्सृज्य, लेभे लोकोत्तरं पदम् ॥ ७८ ॥
अहं तु विषयातङ्कपङ्कनिःशूकशूकरः । गणयामि न नामाहमात्मानं मानुषेष्वपि ॥ ७९ ॥
चिन्तयन्नित्ययं धीमानपूर्वकरणक्रमात् । भावनां भवनाशाय, भावयामास भूविभुः ॥ ८० ॥
अथोच्चैः सिद्धिसौधाग्रसङ्गजाग्रन्मनोरथः । क्षितीशः क्षपकश्रेणीनिःश्रेणीमारुरोह सः ॥ ८१ ॥
मुनिस्तदानीमानीतकेवलश्रीकरग्रहः । उत्सवोत्सुकचित्तेन, सुरेन्द्रेणाभ्यगम्यत ॥ ८२ ॥

---

१ °स, वासरान् घटि° खंता० ॥ २ स्नानन्नि° खंता० ॥ ३ प्रियाभिरभितो वृतः खंता० ॥
४ °वनिम् खंता० ॥

ख्यापयित्वा बलीयस्त्वं, व्यवहारनयस्य सः । शक्रेणाभिदधे दीक्षावेषग्रहणहेतवे ॥ ८३ ॥
केशसम्भारमुत्पाट्य, मुष्टिभिः पञ्चभिर्नृपः । दत्तं देवतयाऽशेषं, मुनिवेषं तदाऽऽददे ॥ ८४ ॥
सममेव महीशानां, सहस्रैर्दशभिस्तदा । साग्रहैर्जगृहे दीक्षादक्षैः स्वाम्यनुवर्तने ॥ ८५ ॥
तदानीं केवलज्ञानमहिमानं महामनाः । व्यधत्त तस्य नाभेयप्रभोरिव ऋभुप्रभुः ॥ ८६ ॥
भरतोऽपि ततस्तातवर्तनीमनुवर्तयन्[1] । असिञ्चद् देशनासारसुधाभिरवनीवनीम् ॥ ८७ ॥
अतिक्रम्य ततः पूर्वलक्षं दीक्षादिनादसौ । आरोहन्मुषिताशेषकष्टमष्टापदाचलम् ॥ ८८ ॥

कृत्वा मासोपवासक्षपणमकृपणध्यानशुद्धान्तरात्मा,
शैलेशीं प्राप्य योगव्यतिकरहरणोपात्तसौस्थ्यामवस्थाम् ।
तत्रायं त्रातपाताकुलसकलजगज्जन्तुजातः प्रयातः,
सिद्धिं सौधर्मनाथप्रथितपृथुमहःश्लाघ्यनिर्वाणलक्ष्मीः ॥ ८९ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये भरतनिर्वाणवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥

एतेऽन्योन्यविरोधिनस्त्वयि गुणाः श्रीवस्तुपाल ! क्षमा-
शक्ति-प्रातिभ-वैभवप्रभृतयः सौस्थ्येन तस्थुः कथम् ? ।
नाश्चर्यं यदि वा दिवानिशमसौ हृत्पङ्कजान्तस्तव,
स्वैरस्मेरविरोधवारिधिमदागस्त्यो यदास्ते जिनः ॥ १ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ९२[2] ॥ उभयम् १५९० ॥

---

१ °स्तावद्वर्त्तनीमनुवर्त्तनीम् । असि° खंता० ॥ २ °म् ९० । उभयं १५९० खंता० । °म् ९६ । उभयं १५८१ पाता० ॥

सप्तमः सर्गः ।

इत्थं परोपकारस्य, विपुलाः फलसम्पदः । धनसार्थेशदृष्टान्तात्, तवामात्य! प्रदर्शिताः ॥ १ ॥
यदुत्तरोत्तरश्रीणां, सञ्जज्ञे भाजनं धनः । सर्वं परोपकारस्य, तदेतन्महिमाऽद्भुतम् ॥ २ ॥
किञ्च विश्वोपकाराय, तद् युगादिजिनेन्दुना । तीर्थेषु धुर्यतां नीतः, सोऽपि शत्रुञ्जयो गिरिः ॥ ३ ॥
मन्त्रिन्नेतस्य तीर्थस्य, प्रभावविभवोऽद्भुतः । यं वक्तुं सङ्कुचन्त्युच्चैर्वाचो वाचस्पतेरपि ॥ ४ ॥
मनोरथेऽपि सम्पन्ने, यत्र यात्रोत्सवं प्रति । सम्यक्त्वरत्नं निर्मलं, सद्योऽप्यासाद्यते जनैः ॥ ५ ॥
दृष्टेऽपि यत्र पुण्यश्रीः, स्यादवश्यं वशंवदाः । स्पृष्टे तु साऽपि निर्वाणपदवी न दवीयसी ॥ ६ ॥

कपर्दियक्षोत्पत्तिः

उपत्यकायां किञ्चास्य, पञ्चास्यध्वनितादपि । जयत्यभीरुकामीरं, पुरं पालित्तपालितम् ॥ ७ ॥
तत्राभवत् कपर्दीति, नाम ग्राममहत्तरः । चौर्य-क्रौर्य-मृषा-मद्य-द्यूतस्यूतमनोरथः ॥ ८ ॥
पूरिताऽप्यघसङ्घातैरनघा नाम विश्रुता । उद्दण्डा चण्डतेवाऽभूद्, देहिनी तस्य गेहिनी ॥ ९ ॥
अन्येद्युर्मद्यपानेन, ताम्रास्यो मद्यभाण्डभृत् । अपश्यन्मञ्चकासीनो, मुनिद्वन्द्वमुपागतम् ॥ १० ॥
नत्वा भ्रूभङ्गमात्रेण, तौ मुनी निजगाद सः । हंहो ! निवेद्यतामत्र, समागमनकारणम् ॥ ११ ॥
तक्रेण दध्ना दुग्धेन, सर्पिषा वा प्रयोजनम् ? । यद्यस्ति किञ्चित् तद् ब्रूत, नूतनं दर्शनं हि वः ॥ १२ ॥
तमूचतुर्मुनी हंहो !, महत्तर ! निशम्यताम् । त्वदन्तिकमुपागन्तुमस्ति नौ कारणान्तरम् ॥ १३ ॥
तीर्थयात्रार्थमायाताः, सन्त्यत्र गुरवोऽधुना । सोऽयं तोयदकालोऽपि, समं दैवादवातरत् ॥ १४ ॥
गुरूणां युज्यते स्थातुं, चतुर्मासीमिहैव यत् । उपाश्रयार्थमायातौ, ततश्चावां तवान्तिके ॥ १५ ॥
सोऽप्यब्रवीन्निराबाधो, गृह्यतामयमाश्रमः । निजोपदेशलेशोऽपि, देयो नात्र स्थितैः पुनः ॥ १६ ॥
तथेति प्रतिपद्याथ, तस्थुस्ते तत्र सूरयः । स्पर्द्धिष्णवः पयोवाहं, स्वाध्यायामृतवृष्टिभिः ॥ १७ ॥
प्रतिश्रयान्तः संलीनैरदीनैर्मुनिपुङ्गवैः । अत्यवाह्यत बाह्या-ऽन्तःसंयतैः स तपात्ययः ॥ १८ ॥
मानसादिव तद्ग्रामान्मुनिहंसा विहारिणः । ऊचुः कपर्दिनं प्राणिमर्दिनं तेऽनुयायिनम् ॥ १९ ॥
अस्माकं स्थानदानेन, सर्वथोपकृतं त्वया । तवोपकारिणोऽप्युच्चैरस्माभिस्तु न किञ्चन ॥ २० ॥
तदद्य यद्यनुज्ञा ते, ज्ञातेयमनुरुध्यते । दत्त्वोपदेशं तत् किञ्चिन्निर्धुनीमोऽधमर्णताम् ॥ २१ ॥
महत्तरोऽवदद् देयः, स्तोकोऽपि नियमो न मे । कथयन्तु पुनः किञ्चिदक्षरं परमाक्षरम् ॥ २२ ॥
ततस्ते गुरवस्तस्मै, स्मितनेत्राम्बुजन्मने । परमेष्ठिमयं मन्त्रं, मानसान्तर्न्यवीविशन् ॥ २३ ॥
एनमन्वशिषंश्चैते, त्वया मन्त्रोऽयमद्भुतः । शयने भोजने पाने, स्मर्तव्यः प्रथमं सदा ॥ २४ ॥
महीयान् महिमा भद्र !, कतमोऽस्य प्रशस्यते ? । स्वल्पः कल्पद्रुमो यत्र, चिन्ता चिन्तामणौ वृथा ॥ २५ ॥
पञ्चाननवधूः पञ्चपरमेष्ठिनमस्कृतिः । स्थित्वा मनोवनोद्देशे, हन्ति दन्तिसमं तमः ॥ २६ ॥

१ °ग्रास्यो मद्य° खंता० ॥ २ °च तत् खंता० ॥ ३ °श्रयः । नि° पाता० ॥

दुरितानि दुरन्तानि, तस्य नश्यन्ति दूरतः । यच्चित्ते यामिकी पञ्चपरमेष्ठिनमस्कृतिः ॥ २७ ॥
अत्र **शत्रुञ्जयाद्रौ** च, श्री**युगादि**जिनेश्वरः । नमस्कार्योऽन्वहं सन्ध्यामवन्ध्यां तन्वता त्वया ॥ २८ ॥
अयं हि **विमलो** नाम, गिरिर्धुरि[1] धराभृताम् । स्नानमासूत्रयद् यत्र, जगत्त्रयगुरुः स्वयम् ॥ २९ ॥
ख्यातिर्विमल इत्यस्य, विश्वान्तरमलव्ययात् । जयादान्तरशत्रूणां, श्रीशत्रुञ्जय इत्यपि ॥ ३० ॥
भावेन भजतामेतं, मुक्तिः साऽपि स्वयंवरा । लक्ष्मीरिव भवेन्न्यायवर्तनीवर्तिनां नृणाम् ॥ ३१ ॥
यदस्मिन् **पुण्डरीकेण**, धुर्येण गणधारिणाम् । लेभे मुक्तिर्मुनीन्द्राणां, पञ्चभिः कोटिभिः सह ॥ ३२ ॥
द्रविडा वालिखिल्याश्च, नरेशा दश कोट्यः । सहैव सिद्धिसौधाग्रमारोहन् मोहनिर्जयात् ॥ ३३ ॥
ख्यातनामा **नमिः** कोटिद्वयेन **विनमिश्च** सः । **वालिर्दाशरथी राम-भरतौ** च शमे रतौ ॥ ३४ ॥
थावच्चानन्दनः सोऽपि, ध्वस्तशोकः **शुको**ऽपि च । मुनीनां द्विसहस्रेण, पञ्चशत्या तु शैलकः[2] ॥ ३५ ॥
पाण्डवाः किञ्च पञ्चापि, जनन्या सह धन्यया । **प्रद्युम्ना**दिकुमाराणां, सार्द्धास्तिस्रश्च कोट्यः ॥ ३६ ॥
॥ पञ्चभिः कुलकम्[3] ॥

नारदः पारदस्वच्छसच्चरित्रपवित्रधीः । अस्मिन्नवासवान् मुक्तिमतिमुक्तमुनेर्गिरा ॥ ३७ ॥
तीर्थाधिपतिभिः सर्वैरेकं श्रीनेमिनं विना । अत्र पावित्र्यमासूत्रि, पावनैः पादपांशुभिः ॥ ३८ ॥
तिर्यञ्चोऽपि हि धन्यास्ते, येऽत्र संजज्ञिरे गिरौ । मन्ये धन्यतमं त्वां तु, नित्योपासनवासनम् ॥ ३९ ॥
शिक्षाभङ्गीमिमामङ्गीकार्य तं सूरयो ययुः । शिक्षाऽपि क्रियया भेजे, **कपर्दिन**महर्दिनम् ॥ ४० ॥
निरस्तः सोऽन्यदा क्रोधचण्डया रण्डया तया । बहिर्गृहाद् विनिर्यातः, **शत्रुञ्जय**तले ययौ ॥ ४१ ॥
श्रमाद् विश्रामकामोऽथ, वटं विटपिनं श्रितः । आसन्नभूतले सद्यो, मद्यभाण्डं मुमोच सः ॥ ४२ ॥
क्षणमात्रेण विश्रान्तः, स्मृतपञ्चनमस्कृतिः । पातुकामः सुरां पात्रे, विषबिन्दुं ददर्श सः ॥ ४३ ॥
कुतोऽयमिति तेनाथ, दूरोदञ्चितचक्षुषा । दृष्टो गृध्रः फणिग्रासव्यग्रो न्यग्रोधपादपे ॥ ४४ ॥
मदिराक्षीमिव त्यक्त्वा, मदिरामप्ययं ततः । आरुरोह गलन्मोहः, **शत्रुञ्जय**गिरेः शिरः ॥ ४५ ॥
तत्र नेत्रसुधावृष्टौ, दृष्टे भुवनभर्तरि । पराभवभवस्तस्य, तापः प्रापत् तदा शमम् ॥ ४६ ॥
ततः कन्दलितानन्दः, प्रणम्य परमेश्वरम् । स पश्यन्नात्मनो ग्राममुत्तरं शिखरं ययौ ॥ ४७ ॥
तत्र प्रश्यन् प्रभोश्चैत्यं, स्मरन् पञ्चनमस्कृतिम् । मुक्त्वा प्रचारमाहारपरिहारं चकार सः ॥ ४८ ॥
ततस्तीर्थप्रभावेन, भावेन च शुभेन सः । यक्षतामक्षतां प्राप, सप्रभावां भवान्तरे ॥ ४९ ॥
ततः सोऽवधिना बुद्ध्वा, **कपर्दी** वृत्तमात्मनः । परित्यज्यान्यकार्याणि[4], वेगादिह समागमत् ॥ ५० ॥
स्नपयित्वाऽर्चयित्वा च, स्तुत्वा च भुवनप्रभुम् । ततो विज्ञः कृतज्ञोऽसौ, जगाम गुरुसन्निधौ ॥ ५१ ॥
गुरून् सोऽथ नमस्कृत्य, दिव्यरूपधरः पुरः । ज्ञापयित्वा स्ववृत्तान्तमुवाच रचिताञ्जलिः ॥ ५२ ॥
ममैतास्तात ! यक्षत्वसुलभाः सुखसम्पदः । तवोपदेशकल्पद्रोरुत्फुल्लपल्लवश्रियः ॥ ५३ ॥
प्रभवोऽन्येऽपि दृष्टेभ्यः, कष्टेभ्यस्त्रातुमातुरम् । दृष्टादृष्टं पुनः कष्टं, पेष्टुमीष्टे परं गुरुः ॥ ५४ ॥
वस्तुनोऽन्यस्य दत्तस्य, फलं क्षयि मुहुर्मुहुः । गुरूपदेशस्य पुनः, फलं गुरु पुरः पुरः ॥ ५५ ॥
तदादेशं प्रयच्छन्तु, गुरवः करवाणि किम् ? । कथञ्चित् तनुतामेति, मम येनाधमर्णता ॥ ५६ ॥

१ °रि महीभृ° खंता० पाता० ॥ २ शेलकः वंता० ॥ ३ कलापकम् वंता० पाता० ॥
४ न्यकर्माणि खंता० ॥

ऊचिरे सूरयोऽप्येतत्, कृतज्ञस्य तवोचितम् । तीर्थप्रभावप्रभवं, वैभवं भवतः पुनः ॥ ५७ ॥
तदत्रावस्थितेनैव, सेव्यः शश्वदसौ प्रभुः । तदाराधकलोकस्य, दुरितं हरता त्वया ॥ ५८ ॥
ततो गुरूणामादेशाद्, देशान्तरपराङ्मुखः । यक्षः कपर्दी तीर्थेऽस्मिन्, विघ्नमर्दी स्थितः स्वयम् ॥ ५९ ॥
वृत्तान्तमेनमाकर्ण्याऽनघा कौलीनशङ्किनी । शाकिनीवातिदुष्टाऽपि, स्वपापेनान्वतप्यत ॥ ६० ॥
सा विवेकमिवोत्तुङ्गमारुह्य शिखरं गिरेः । प्रभुमेनं नमस्कृत्य, कृत्यज्ञा भक्तमत्यजत् ॥ ६१ ॥
ततः सा तीर्थमाहात्म्याद्, द्विपरूपधरः सुरः । भर्तुर्वाहनतां प्रापदाभियोगिककर्मणा ॥ ६२ ॥
यक्षस्ततः प्रभृत्येष, कपर्दी करिवाहनः । पाशा-ऽङ्कुशलसद्वाम-दक्षिणोपरिपाणिकः ॥ ६३ ॥
द्रव्यप्रसेविका-बीजपूराङ्काधःकरद्वयः । स्थापितः शिखरेऽत्रैव, भजते जनपूजनम् ॥ ६४ ॥
समस्तेष्वपि सङ्घेषु, तीर्थयात्राविधायिषु । कुरुते दुरितोच्छेदमेदुरं प्रमदोदयम् ॥ ६५ ॥
दिवानिशमसौ तीर्थरक्षादक्षिणमानसः । विधत्ते प्रत्यनीकेषु, सम्प्रत्यपि विनिग्रहम् ॥ ६६ ॥

शत्रुञ्जयतीर्थोद्धारवर्णनम्

अपि चात्र जिनाधीशचैत्यं भरतकारितम् । भूयोभिरुद्धृतं भूपैर्गतं कालेन जीर्णताम् ॥ ६७ ॥
ततश्चेक्ष्वाकुवंश्येन, स्मरता निजपूर्वजान् । पुनः सगरसंज्ञेन, तच्चक्रे चक्रिणा नवम् ॥ ६८ ॥
ततः क्रमेण रामेण, निर्जित्य दशकन्धरम् । धरोद्धरणधुर्येण, चैत्यमेतत् समुद्धृतम् ॥ ६९ ॥
इत्यन्निजभुजौर्जित्यजितकौरवगौरवैः । पुनर्नवभवल्लक्ष्मीताण्डवैरथ पाण्डवैः ॥ ७० ॥
ततो मधुमतीजातजन्मना सत्त्वसद्मना । देवतादेशमासाद्य, तपो-ब्रह्ममयात्मना ॥ ७१ ॥
पुण्यप्राप्यं प्रतिष्ठाप्य, प्रभूतद्रविणव्ययात् । ज्योतीरसाश्मनो बिम्बं, जावडेन न्यवेश्यत ॥ ७२ ॥
॥ युग्मम् ॥
शिलादित्यक्षमापालो, वलभीवलभित् ततः । पुनर्नवीनतारुण्यपुण्यं चक्रे जिनालयम् ॥ ७३ ॥
गूर्जरत्राधरित्रीशे, ततः सिद्धाधिपे सति । श्रीमानाशुकमन्त्रीशस्तीर्थमेनमपूपुजत् ॥ ७४ ॥
उपत्यकायामेतस्य, निवेश्य च निवेशनम् । स चैत्यं नेमिनाथस्य, भक्तिसारमकारयत् ॥ ७५ ॥
वापीमप्यत्र लोकस्य, तृष्णाविच्छेददायिनीम् । भगवद्देशनासारनीरां स निरमापयत् ॥ ७६ ॥
किञ्च तीर्थेऽत्र पूजार्थं, द्वादशग्रामशासनम् । अदापयदयं मन्त्री, सिद्धराजमहीभुजा ॥ ७७ ॥
कुमारपालभूपाले, पालयत्यवनीतलम् । मन्त्री वाग्भटदेवोऽभूदथोदयननन्दनः ॥ ७८ ॥
निदेशादथ भूभर्तुरभ्यमित्रीणताजुषः । समं सुराष्ट्रापतिना, पितुः सङ्ग्रमगामिनः ॥ ७९ ॥
समायातस्य तीर्थेऽस्मिन्, तीर्थोद्धारमनोरथम् ।
विज्ञो विज्ञातवान् सोऽयं, परिवारगिरा चिरात् ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥
पुण्यलक्ष्मीं भवाम्भोधेरुद्धर्तुं पुरुषोत्तमः । स नाभेयप्रभोर्नव्यं, मन्दिरं मन्दरं व्यधात् ॥ ८१ ॥
विशालशालं शैलाधो, मुक्ताभकपिशीर्षकम् । ताडङ्कवद् भुवश्चक्रे, श्रीकुमारपुरं पुरम् ॥ ८२ ॥
त्रिभुवनपालविहारो, नीलमणिविडम्बिपार्श्वजिनबिम्बः ।
इह वहति मध्यनिहितस्तवकतुलामतुलसौभाग्यः ॥ ८३ ॥

---

१ °दयं प्र° खंता० ॥ २ °धराधीशे खंता० ॥ ३ °जुषा खंता० पाता० ॥ ४ पुरा खंता० पाता० ॥ ५ °ध्यविनि° वता० ॥

नन्दनाभिनयनाय नाटिकाः, वाटिकाश्च धृतपुष्पसाटिकाः
कर्तुमस्य जिनभर्तुरर्चनं, तत्पुरः परिसरेऽकरोदसौ ॥ ८४ ॥

इत्थं यथाश्रुतमयं[1] कथितः कथञ्चित्, किञ्चित् प्रभावविभवस्तव वस्तुपाल ! ।
वाग्गोचरे चरति सैष पुनः समस्त-स्तीर्थस्य[2] पश्य महिमा नहि मादृशानाम् ॥ ८५ ॥

संसारसागरपतज्जनतान्तरीप-मारोहतां शिवपदं प्रथमावतारः ।
पापप्रपातधुतधर्मनिवासदुर्गं, शत्रुञ्जयो जयति पुञ्जितपुण्यलक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीशत्रुञ्जयमाहात्म्यो-त्कीर्तनो[3] नाम सप्तमः सर्गः ॥

श्रीवासाम्बुजमाननं परिणतं पञ्चाङ्गुलिच्छद्मतो,
अग्मुर्दक्षिणपञ्चशाखमयतां पञ्चापि देवद्रुमाः ।
वाञ्छापूरणकारणं प्रणयिनां जिह्वैव चिन्तामणि-
र्जाता यस्य किमस्य शस्यमपरं श्रीवस्तुपालस्य तत् ? ॥ १ ॥

स्वस्ति श्रीपुण्डरीकक्षितिधरशिखराद् यक्षमुख्यः कपर्दी,
भूमौ श्रीवस्तुपालं कुशलयति मुदा क्षेमवानस्मि सौम्य ! ।
सान्निध्यं सङ्घलोकेऽद्भुतमिति भवता कुर्वता सर्वथाऽहं,
चक्रे सौख्यैकपात्रं त्रिजगति सततं जीव तत् कल्पकोटीः ॥ २ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ९५ । उभयम्[4] १६८५ ॥

---

१ यथाश्रुतिपथं कथि° पातासं० ॥ २ °स्ततीर्थं° पाता० ॥ ३ °त्म्यकी° पाता० ॥
४ °म् १६८६ संता० । °म् १६७६ पाता० ॥

अष्टमः सर्गः ।

जितचिन्तामणिप्रायरत्नसम्भववैभवम् । जयत्यमेयमाहात्म्यं, ब्रह्मचर्यमयं महः ॥ १ ॥
तदेतद् दुरितध्वान्तबन्धविध्वंसनौषधम् । त्रैधं समिद्धमाधेयं, श्रीजम्बूस्वामिना यथा ॥ २ ॥

जम्बूस्वामिपूर्वभवचरितम्

मगधोऽध्वगधोरण्याः, श्रान्तिहर्ता श्रियः पदम् । अस्ति त्रिविष्टपादेशो, देशो भूखण्डमण्डनम्॥ ३ ॥
छायोच्छेदितसन्तापाः, स्फुरच्छत्राङ्कुतश्रियः । भूपरूपा बभुर्यत्र, तरवः सरवद्विजाः ॥ ४ ॥
यस्मिन् हरन्ति पर्यन्तहरितः सरितः सदा । भूमेः श्यामांशुकस्यूतप्रान्तकान्तदुकूलताम् ॥ ५ ॥
ग्रीष्मेऽपि वारि यच्छन्तो, महिषैः स्थानपूरुषैः । यस्मिन्नदुर्न दुर्भिक्षमम्भसां जातुचिद् घनाः ॥ ६ ॥
काष्ठासु दशसु ग्रामः, **सुग्राम** इति विश्रुतः । तदन्तर्विधते ह्यविधितेजस्विपूरुषः ॥ ७ ॥
यल्लक्ष्मीलेखया शेष-लेखपुर्यौ विनिर्जिते । स्थानं निम्नं च शून्यं च, जग्मतुर्लज्जिते ध्रुवम्, ॥ ८ ॥
राष्ट्रकूटान्वयः श्रीमानार्यवानार्यवागभूत् । तत्राद्रिकूटतुल्यान्नकूटः कौटुम्बिकाग्रणीः ॥ ९ ॥
तस्याजनि गुणैर्वर्या, मर्यादाजलधेर्वधूः । जाह्नवीशुभ्रनीरेव, **रेवती** शीलशालिनी ॥ १० ॥
एतयोर्**भवदत्त**श्च, **भवदेव**श्च विश्रुतौ । अभूतां निहताशर्मधर्मकर्मयुतौ सुतौ ॥ ११ ॥
इभ्यः **सुस्थितसूरि**भ्यः, स्वैरं वैराग्यतोऽन्यदा । **भवदत्तो** निजगृहे, निःस्पृहो जगृहे व्रतम् ॥ १२ ॥
अनुसूरिपदद्वन्द्वमथासौ पृथिवीतले । बभ्राम ग्रामकाश्मानमश्मसारवदन्वहम् ॥ १३ ॥
एकदाऽऽत्मद्वितीयः सैत्सूरीनापृच्छ्य कश्चन । निजग्रामे जगामेच्छन्, बन्धुं व्रतयितुं व्रती ॥ १४ ॥
साधुः पाणिग्रहारम्भग्रहिलेन कनीयसा । न वीक्षितोऽप्यसौ हर्षप्रकर्षान्धेन बन्धुना ॥ १५ ॥
कनिष्ठमथ धिक्कुर्वन्, गुर्वन्तिकमगान्मुनिः । विलक्षो रविलक्षोरुतपस्तेजास्तनोतु किम् ? ॥ १६ ॥

गुरोः पुरो मुनौ तस्मिन्, तत् तथ्यं कथयत्यथ ।
भवदत्तोऽवदत् तोषिन्!, धिक्! तत्कठिनतामिति ॥ १७ ॥

तदोचे मुनिनाऽन्येन, **भवदत्तो** वदन्नदः । भ्राताऽस्य कठिनस्त्वं तन्मृदुं दीक्षय सोदरम् ॥ १८ ॥
सन्धासन्धानतोऽभाषि, **भवदत्तेन** तन्मुदा । इदं बुध ! विधातव्यं, गुरौ **मगध**गामिनि ॥ १९ ॥
विहरन् मिहिरश्रीको, देशाद् देशान्तरं क्रमात् । अगमन्**मगधान्** सूरिर्नभोभागानिवामलान् ॥ २० ॥
स्वग्रामं **भवदत्तो**ऽथ, ययावेको गुरोर्गिरा । भयाय नासहायत्वं, सिंहस्येव महामुनेः ॥ २१ ॥
नागिलां वासुकीजानेर्**नागदत्त**स्य नन्दनीम् । कनीयान् **भवदेवो**ऽग्रे, पाणौ जग्राह साग्रहः ॥ २२ ॥

---

१ °ण्डभूषणम् खंता० पाता० ॥ २ °न् भजन्ति खंता० पाता० ॥ ३ °घस्तेज पाता० ॥ ४ भाव° वता० ॥ ५ सन्, सू° खंता० ॥

जनान्मत्वेति तत्त्वज्ञः, किङ्कर्तव्यतया जडः । मन्दमन्दममन्दश्रीर्निजं धाम जगाम सः ॥ २३ ॥
अब्जखण्डं त्रियामार्तं, मार्तण्ड इव दूरतः । स्वजनं स्मेरयन्नग्रे, शमभूः समभूत् ततः ॥ २४ ॥
ते तु हेतुममुं पुण्यनैपुण्यस्य मुनिं जनाः । नमश्चक्रुर्निचक्रुश्च, दुरितं स्फुरितोद्यमाः ॥ २५ ॥
मुनिना धर्मलाभोऽथ, निर्मलाभो विनिर्ममे । तेषां तमस्ततिच्छेदी, दिशामिव निशाधवः ॥ २६ ॥
अस्ति मे गुरुरासन्नग्रामे सन्नतमाः शमी । भोक्तव्यं तत्र गत्वेति, स जगाद जनं मुनिः ॥ २७ ॥
तदाऽऽशु प्राशुकान्नेन, स यतिः प्रतिलाभितः । उत्सुकस्तैः सदाचारसहकारशुकैः स्वकैः ॥ २८ ॥
नागिलायाः किलाऽऽयाम-रम्याक्ष्या वक्षसि स्वयम् ।
तन्वानो मण्डनं तन्व्याः, सम्पूर्णाखिलभूषणम् ॥ २९ ॥
बन्धुमागतमाकर्ण्य, वधूं मुक्त्वाऽर्धमण्डिताम् । द्विपो वल्लीरिव सखीरवधूयाग्रतो गतः ॥ ३० ॥
स्फूर्तिमन्तर्वहन् धर्मं, मूर्तिमन्तमिवाग्रजम् । भवदेवो जवादेव, जगाम च ननाम च ॥ ३१ ॥
॥ विशेषकम् ॥
सर्पिषः कल्पनीयस्य, पात्रं भ्रात्राऽर्पितं करे । प्रस्थानकं व्रतस्येव, भवदेवः सुधीर्दधौ ॥ ३२ ॥
प्रचचाल स चालस्यमुक्तो मुनिमतल्लिका । अस्तोकबन्धुलोकेन, परितः परिवारितः ॥ ३३ ॥
दूरतो वलितास्तस्य, नत्वा नत्वा च बान्धवाः । समीरे सम्मुखे सिन्धुप्रवाहस्येव वीचयः ॥ ३४ ॥
बाल्यक्रीडादिवार्ताभिरनार्ताभिः प्रवर्तकम् । घृताज्यभाजनः साधुमनुजस्त्वनुजग्मिवान् ॥ ३५ ॥
आनिनाय भवान् बन्धुं, मानिनायक ! दीक्षितुम् ?। इत्यथ व्रतिभिः पृष्टः, प्राप साधुर्गुरोः पुरः ॥ ३६ ॥
प्रणम्य रम्यचारित्ररत्नरत्नाकरं गुरुम् । मुनिर्न्यवेदयद् बन्धुं, समायातं व्रताय तम् ॥ ३७ ॥
सत्यमित्यथ पृष्टोऽसौ, भवदेवोऽपि सूरिभिः । ज्यायान्मृषिर्मृषाभाषी, मा भूदित्यन्वमंस्त तत् ॥ ३८ ॥
ततः स्वबन्धुसम्बन्धबन्धनाबद्धचेतसः । नागिलागुणरक्तस्य, तस्य दीक्षां ददौ गुरुः ॥ ३९ ॥
भवदत्तप्रयुक्तेन, नियुक्तो गुरुणा स्वयम् । एकेन मुनिना साकं, ग्राममन्यं जगाम सः ॥ ४० ॥
अद्यापि भवदेवोऽयं, नायातीति समागताः । बन्धवो भवदत्तेन, साक्षाद् गत इतीरिताः ॥ ४१ ॥
बन्धूपरोधरुद्धात्मा, भवदेवो व्रते स्थितः । नित्यं ध्यायति चित्तेन, नागदत्तसुतां तु ताम् ॥ ४२ ॥
कालेन सुचिरेणाथ, शुचिरेणाङ्कवन्मुनिः । तपस्तपनपूर्वाद्रिर्भवदत्तो दिवं ययौ ॥ ४३ ॥
अकुर्वता व्रतादीनि, भ्रातरि स्वर्गयातरि । अलागि नागिलाध्याने, भवदेवेन तेन तु ॥ ४४ ॥
अथ सुप्तां मुनिश्रेणीं, निशि मुक्त्वाऽब्जिनीमिव । स भृङ्ग इव गन्ताऽभूत्, कान्तां कैरविणीमिव ॥ ४५ ॥
अथ श्लथगुणग्रामः, सुग्रामग्रामसीमनि । गत्वाऽसौ मण्डपाहृतशैत्ये चैत्ये स्थितः क्वचित् ॥ ४६ ॥
आययौ वृद्धया साकमेकया सविवेकया । तदत्र काऽपि कामद्रुवात्या कात्यायनी पुरः ॥ ४७ ॥
एतां श्वेताम्बरोऽपृच्छत्, रेवत्यार्यवतोः कथाम् ।
तौ प्रमीतौ ततः श्रुत्वा, सोऽपृच्छन्नागिलाकथाम् ॥ ४८ ॥
स्वयं सा नागिला चित्ते, भवदेवं विचार्य तम् । पप्रच्छ भवदेवोऽसिः, नागिलाजानिरित्यमुम् ॥ ४९ ॥
एष प्रियाविशेषोत्कस्तदाऽऽह स्मरदाहवान् । भवत्या भवदेवोऽहं, भद्रे ! कथमबोधिषि ? ॥ ५० ॥
सद्मनश्छद्मना नीत्वा, पुराऽहं ग्राहितो व्रतम् । भ्रात्रा मात्राधिकप्रीतिर्नागिलावशगोऽपि सन् ॥ ५१ ॥

१ बन्धवः पाता० ॥ २ पृष्टेऽसौ संता० ॥

तद्भ्रातरि गते स्वर्गमनर्गलमलं मे । नानर्तं नागिलाप्रीतिरधुनाऽतिधुनाति सा ॥ ५२ ॥
मन्मनःसारकारस्य, सा मुग्धी वामुखीमुना । अस्ति वा नास्ति वा साक्षादिदं वद मदग्रतः ॥ ५३ ॥
तदेवं भवदेवेऽस्मिन्, जल्पाके पूर्वसंस्मरे । वृद्धाया नागिलासख्याः, सूनुः प्राप्तः पुरो बटुः ॥ ५४ ॥
जगादायमिदं मातरद्याहमस्मि निमन्त्रितः । दक्षिणार्थं गमिष्यामि, गेहमेहि त्वरातुरा ॥ ५५ ॥
दुग्धमुच्चालयिष्यामि, यत्तत्त्वं भाजने त्वया । भुक्तं श्राद्धान्नमुद्गीर्य, यथाऽऽगत्य पिबामि तत् ॥ ५६ ॥
वदन्तमित्यवादीत् तं, भवदेवो रुषेक्षितः । भविष्यसि कथं न त्वमितिलिप्सुर्जुगुप्सितः? ॥ ५७ ॥
भवदेवमुवाचाथ, नागिला वेत्सि यन्नवः । प्रिया तवाहं सा वान्तां, तद् भोक्तुं यतसे कुतः? ॥ ५८ ॥
मूढात्मन्! त्वमनुरागीव मामागतः स्मरन् । जराजर्जरितां पश्य, संसारस्य क्व सारता? ॥ ५९ ॥
एतस्मिन् शुचिवस्तूनां, मलिनीकरणकारणे । देहे जरापराधीने, मुधा मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ६० ॥
किं मामसूनं दीक्षामत्याक्षीः मां स्मरन्नतः । तद् व्याघुट्याचिरेणैव, गुरुं भज कुरु व्रतम् ॥ ६१ ॥
इति प्रबोधितः प्रीतो, नागिलाया गिरा चिरात् ।
साधु साध्विति तां स्तुत्वा, साधुः सूरिं न्यवर्तयत् ॥ ६२ ॥
आलोच्य तद् गुरोरग्रे, तदुग्रं स तपं व्यधात् । तेनाऽजनिष्ट सौधर्मे, प्रभाभिर्भासुरः सुरः ॥ ६३ ॥
क्षेत्रे महाविदेहेऽथ, विजये पुष्कलाभिधे । देशे चिरप्रिये पुण्डरीकिण्यां पुरि चक्रिणः ॥ ६४ ॥
पत्न्यां यशोधराख्यायां, वज्रदत्तस्य नन्दनः । नाम्ना सागरदत्तोऽभूद्, भवदत्तो दिवश्च्युतः ॥ ६५ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथ पित्रा पवित्रार्हवंश्याः कन्याः सहस्रशः । पुत्रः शत्रुद्रुमद्रोहकरिणा परिणायितः ॥ ६६ ॥
स समन्तात् समं ताभिः, क्रीडन् प्रासादभूमौ । मूर्तिमद्भिरिव स्फीतैः, स्वैर्भोगफलकर्मभिः ॥ ६७ ॥
एकदाऽनेकदारान्तर्वर्ती मन्दिरमूर्धनि । स्थितोऽन्तरिक्षे सोऽद्राक्षीत्, स्वर्णवर्णं पयोमुचम् ॥ ६८ ॥
नगाक्रान्तनभोमध्यं, विस्मयाविष्टशोभनम् । पश्यन् मेघमिव स्मेरसमाजः समजायत ॥ ६९ ॥
क्षणाद् वातोद्धते धाराधरे विधुरतां गते । भावेषु भङ्गुरीभावं, कुमारः स व्यचारयत् ॥ ७० ॥
प्रतिबुद्धः स्वयं बुद्ध्या, व्रतं जग्राह साग्रहः । ततः सागरदत्तोऽयं, सूरेरमृतसागरात् ॥ ७१ ॥
कृपाणतीव्रनाजेत्रवनायत्तेन तेन तत् । अज्ञानमवधि ज्ञानमवधिख्याति विश्रुता ॥ ७२ ॥
तत्रैव विजये वीतशोकानामनि पत्तने । भवदेवोऽमरश्च्युत्वा, दिवः शिव इति श्रुतः ॥ ७३ ॥
पुत्रः पद्मरथस्याथो, वनमालाङ्गसम्भवः । कुमारः सुकुमाराभिः, कुमारीभिर्विवाहितः ॥ ७४ ॥
॥ युग्मम् ॥
स्थितः सह महेलाभिः, सोऽन्यदा सदनोपरि । नाम्ना कामसमृद्धस्य, सार्थवाहस्य वेश्मनि ॥ ७५ ॥
मुनिं सागरदत्ताख्यमात्तभिक्षं विलोकयन् । स्वर्णवृष्टिं सुरैः सृष्टां, दृष्ट्वा हृष्टोऽभवत् तदा ॥ ७६ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथ स्थानगतं पापतारणं कृतपारणम् । गत्वा नत्वा मुनिं राजाङ्गजोऽन्ते समुपाविशत् ॥ ७७ ॥
ततोऽसौ देशनां तेने, मुनिर्मुनिभकेसरी । सर्वास्तथा कथाः पूर्वजन्मजाता न्यवेदयत् ॥ ७८ ॥

---

१ °स्यासौ, वन° संता० पाता० ॥ २ °क्षं व्यलोकयत् वता० ॥ ३ स्थाने गतं पाता० ॥
४ °पवारणं संता० ॥

सोऽपि भूपाङ्गभूः श्रुत्वा, विशुद्धः प्रतिबुद्धवान् । नत्वा यतिं गतः प्रष्टुं, पितरौ निश्चितव्रतः ॥ ७९ ॥
पितृभ्यामननुज्ञातस्ततश्चाकृतभोजनः । गत्वा पौषधशालायां, तस्थावस्थानमंहसाम् ॥ ८० ॥
इभ्यात्मजेन भूभर्तुरादेशाद् दृढधर्मणा । श्राद्धेन बोधितोऽभुङ्क्त, षष्ठादाचाम्लपारणः ॥ ८१ ॥
ईदृक्तपःप्रकाशी च, प्राशुकाशी व्रतीव सः । तत्र शुश्रूषितस्तुष्टवत्कर्मणा दृढधर्मणा ॥ ८२ ॥
अथ द्वादशवर्षान्ते, भावनिर्व्यूढसंयमः । विद्युन्मालीति देवोऽभूद्, ब्रह्मलोकेऽद्भुतद्युतिः ॥ ८३ ॥
श्रीवीरः समवासार्षीत्, पुरे राजगृहेऽन्यदा । तदीयपदपद्माली, विद्युन्माली तदाऽभवत् ॥ ८४ ॥
शक्रादिसुरचक्रेषु, काचेष्विव मणिर्ज्वलन् । अकरोद्दुष्करं किं किं, देवोऽसौ पूर्वजन्मनि ? ॥ ८५ ॥
श्रेणिकक्षोणिकान्तेन, पृष्टः स्पष्टमिति प्रभुः । तद् विद्युन्मालिनः सर्वं, पूर्ववृत्तं न्यवेदयत् ॥ ८६ ॥
॥ युग्मम् ॥
भविष्यति भुवि स्वामिन् !, कीदृशोऽयमतश्च्युतः ? । इति पृष्टे नृपेणाऽऽह, पुनस्त्रिभुवनप्रभुः ॥ ८७ ॥

जम्बूस्वामिचरितम्

राजन् ! राजगृहेऽत्रैव, ऋषभश्रेष्ठिसूरसौ । जम्बूनामाऽवसर्पिण्यां, भावी चरमकेवली ॥ ८८ ॥
तद् विद्युन्मालिनः कान्ताश्चतस्रो विनयाऽऽनताः ।
तीर्थेशमिति पप्रच्छुः, काऽस्माकं भाविनी गतिः ? ॥ ८९ ॥
श्रेष्ठिनां तनुजीभूय, यूयमप्यस्य योषितः । भविष्यथ पुरेऽत्रैव, तदिदं विभुरभ्यधात् ॥ ९० ॥
अथ तद्दिवसादेव, स देवः सप्तमेऽहनि । धारिण्या ऋषभश्रेष्ठिपत्न्याः कुक्षाववातरत् ॥ ९१ ॥
पूर्णैरथ दिनैः श्रेष्ठिप्रिया सुतमसूत सा । आनन्दामृतरोचिष्णुः, सरसीव सरोरुहम् ॥ ९२ ॥
पुरा च नगरेऽत्रैव, वैभारगिरिकानने । सुधर्मस्वामिनं नन्तुं, गताऽभूदृषभप्रिया ॥ ९३ ॥
सा शुश्राव तदा सिद्धपुत्रं विद्याधरं प्रति । कथ्यमानं गणभृता, ध्रुवं जम्बूविचारणम् ॥ ९४ ॥
ततो जम्बूविचारान्ते, सा पप्रच्छ गणेश्वरम् । भविष्यति तनूजन्मा, कथं मे ? कथ्यतामिति ॥ ९५ ॥
गणेशं वीक्ष्य सावद्यप्रश्नतो मौनमास्थितम् । साऽभाषि धारिणी शीलधारिणी सिद्धसूनुना ॥ ९६ ॥
सति ! व्रतिपतिर्नेदं, सावद्यं कथयिष्यति । भवत्यै कथयिष्यामि, सुतार्थमहमप्यदः ॥ ९७ ॥
मम वाचा त्वमाचाम्लान्यष्टोत्तरशतं कुरु । पुत्रस्तदन्ते भावी ते, सिंहस्वप्नेन सूचितः ॥ ९८ ॥
इत्याकर्ण्य गृहं गत्वा, सा सर्वं तत् तथा व्यधात् । अपश्यच्चान्यदा स्वप्ने, सिंहमुत्सङ्गसङ्गतम् ॥ ९९ ॥
प्रातश्च पत्युराख्याय, वितेने जिनपूजनम् । अथ प्राचीव भास्वन्तं, काले सुतमसूत सा ॥ १०० ॥
असौ जम्बूविचारस्य, प्रक्रमे समभूदिति । पितृभ्यां विहितो जम्बूकुमार इति नामतः ॥ १०१ ॥
पद्मावती समुद्रस्य, प्रेयसी सुषुवे सुताम् । समुद्रश्रियमुन्मुद्रचन्द्रसान्द्रमुखत्विषम् ॥ १०२ ॥
समुद्रदत्तप्रेयस्या, जज्ञे कमलमालया । नन्दनी किल पद्मश्रीः, पद्मश्रीदस्युलोचना ॥ १०३ ॥
पुत्री सागरदत्तस्य, जनित्रा विजयश्रिया । पद्मसेनेति निश्छद्मसेनेव स्मरभूभुजः ॥ १०४ ॥
सुता कुबेरदत्तस्य, दयितायां जयश्रियाम् । आसीत् कनकसेनेति, कनकस्पर्धिदीधितिः ॥ १०५ ॥
विद्युन्मालिसुरस्यैताश्चतस्रश्चित्तवल्लभाः । गृहेषु श्रेष्ठिनामेषामवतेरुर्दिवश्च्युताः ॥ १०६ ॥

---

१ देवोऽसौ खंभा० पाता० ॥ २ °मेवमव° खंता० ॥

तथा कुबेरसेनस्य, नभःसेनेति नन्दनी । सञ्जाता कमलवतीकुक्षिपल्वलवारला ॥ १०७ ॥
श्रेष्ठिश्रमणदत्तस्य, सुषेणाकुक्षिसम्भवा । सुताऽभूत् कनकश्रीस्तां, न कः श्रीवदमन्यत ? ॥ १०८ ॥
सुषुवे च सुषेणस्य, प्रिया वीरमती पुनः । सुतां कमलवत्याख्यां, साक्षादिव दिवः श्रियम् ॥ १०९ ॥
वसुपालितगेहिन्या, सुषुवे जयसेनया । जयश्री रतिरूपस्य, जयश्रीरिति नन्दनी ॥ ११० ॥
दिक्पालराजधानीनामष्टौ मूर्ता इव श्रियः । सेवन्ते तत्पुरं वाला, जैत्रं जम्बूगुणेन ताः ॥ १११ ॥
दातुं ताः पितृभिर्जम्बूस्वामिने ऋषभोऽर्थितः । सर्वं मेने न कस्तुल्यगुणसङ्गाय कौतुकी ? ॥ ११२ ॥
तदानीं च महामोहमेघसन्दोहमारुतः । श्रीसुधर्मा समायासीद्, वैभारगिरिकाननम् ॥ ११३ ॥
श्रुते तस्मिन् समायाते, निर्यातं नगरादथ । जनैर्भृङ्गैरिवाम्भोजादुदितेऽम्भोजबान्धवे ॥ ११४ ॥
श्रीसुधर्मगणाधीशं, नमस्कर्तुं समागमत् । तदा जम्बूकुमारोऽपि, समारोपितसम्मदः ॥ ११५ ॥
तदा मुनीन्दुः प्रारेभे, देशनां दशनांशुभिः । पुरो जम्बूवपुः सिञ्चन्, प्रसादैरिव देहिभिः ॥ ११६ ॥
भवेद् भवार्णवः पुंसां, सुतरः सुतरामसौ । न्यञ्चनोदञ्चनोग्राश्चेन्न स्युः श्रीचयवीचयः ॥ ११७ ॥
मेघानामिव लोकानामायुर्गलति नीरवत् । चपलेव चला लक्ष्मीः, पाण्डुतेवैति विश्रसा ॥ ११८ ॥
तदायुषा च लक्ष्म्या च, वपुषा चास्थिरात्मना । चिरस्थिरतरं रत्नत्रयं ग्राह्यं विवेकिना ॥ ११९ ॥
तत्रोपाश्रय-भैषज्य-पुस्तका-ऽन्नां-ऽशुकादिभिः ।
साहाय्यं ज्ञानिनां तन्वन्, ज्ञानमाराधयेद् गृही ॥ १२० ॥
सङ्घवात्सल्य-जैनेशवेश्म-यात्रा-ऽर्चनादिभिः । प्रभोः प्रभावयँस्तीर्थं, सम्यक् सम्यक्त्वमर्जयेत् ॥ १२१ ॥
भक्त्या चारित्रपात्रेषु, तथाऽऽवश्यककर्मभिः । तपोभिरपि चारित्रं, गृहमेधी समेधयेत् ॥ १२२ ॥
काले पाठादिभिर्ज्ञानमशङ्काद्यैश्च दर्शनम् । मूलोत्तरगुणैः शुद्धैश्चारित्रं भजते यतिः ॥ १२३ ॥
इति रत्नत्रयालेभे, हतमोहतमोभरैः । चिराद् गृहस्थैः सद्योऽपि, यतिभिः शाश्वतं पदम् ॥ १२४ ॥
ये तु मोहग्रहग्रस्ताः, प्रमादस्य वशंवदाः । अशरण्यैर्भवारण्ये, भ्रमितव्यं सदाऽपि तैः ॥ १२५ ॥
जम्बूरम्बूज्ज्वलं पीत्वा, घनादिव गुरोर्वचः । महीरुह इवामुञ्चत्, सद्यो भवदवव्यथाम् ॥ १२६ ॥
नत्वा मुनीन्द्रमुन्निद्रव्रतग्रहमहोद्यमः । जगामायममायः सन्, सदनं मदनं द्विषन् ॥ १२७ ॥
सत्वरः पितरौ नत्वा, जम्बूः कम्बूल्लसद्यशाः । स जगादायमादाय, व्रतं प्रीतो भवाम्यहम् ॥ १२८ ॥
इत्याकर्ण्य ततः कर्णतप्तत्रपुनिभं वचः । सुतं व्रतनिषेधाय, पितरावूचतुस्तराम् ॥ १२९ ॥
एकस्त्वमावयोर्दीपो, भानुर्भू-नभसोरिव । त्वां विना वत्स ! नितमां, तमांस्यभिभवन्ति नौ ॥ १३० ॥
मनोरथशताहूतस्तपोभिरतिदुष्करैः । दुर्लभस्तात ! लब्धोऽसि, त्वमुदुम्बरपुष्पवत् ॥ १३१ ॥
तच्चिरोद्भूतमस्माकं, मनोरथमहीरुहम् । विदग्ध ! दग्धुं किं नाम, वाग्ज्वालाभिः प्रगल्भसे ? ॥ १३२ ॥
ययाचिरे चिरेणैताः, दासीकृतरतिद्युतः । अष्टौ याः कन्यकास्तुभ्यं, त्यजस्येताः कुतः सुत ! ? ॥ १३३ ॥
विवाहमण्डपान्तस्त्वं, वधूभिरभितो वृतः । वशाभिरिव यूथेशो, मानसं नौ प्रमोदय ॥ १३४ ॥
स्वःसङ्गसुभगम्मन्याः, कन्याः परिणयन्निमाः । कुतूहलं श्रुतोल्लुलरावयोः पूरयाऽऽवयोः ॥ १३५ ॥
आशानामिव तत् तासामन्तश्चन्द्र इव स्फुरन् । पुण्यवत्त्वावयोर्नेत्रकुमुदानां मुदं कुरु ॥ १३६ ॥

---

१ वारिमती पाता० ॥ २ °गुणानताः संता० ॥ ३ प्रमोदैरि° संता० ॥ ४ स्वसङ्ग° वता० । स्वःसङ्ग° पातासं० ॥ ५ °तोल्लोलरा° पाता० ॥

श्रुत्वा पित्रोरिमां वाचमचलव्रतनिश्चयः । उचितज्ञः कुमारोऽयमभ्यधान्मधुरं वचः ॥ १३७ ॥
तावदाचर्यत ब्रह्मचर्याय नियमो मया । कुतूहलाय वां कार्यं, पाणिग्रहणमप्यदः ॥ १३८ ॥
विवाहस्य द्वितीयेऽह्नि, ग्रहीष्यामि पुनर्व्रतम् । क्षेप्यस्तद्वत्सवात्सल्यान्नाहं भवदवानले ॥ १३९ ॥
आसां मृगीदृशां प्रेमस्थेमसम्बन्धबन्धने । पतित्वेन पतित्वाऽसौ, क्व मोक्षाय यतिष्यते ? ॥ १४० ॥
इत्यालोच्य मिथस्ताभ्यां, पितृभ्यां तन्मतं वचः । अकारि च मुदा पाणिग्रहोपक्रमणक्रमः ॥ १४१ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथ जम्बूकुमारेण, ज्ञापिते स्वव्रतोद्यमे । पितॄन् किंकार्यतामूढानाहुस्तानिति कन्यकाः ॥ १४२ ॥
इहापि परलोकेऽपि, जम्बूस्वामी गतिः स नः । मार्तण्ड इव मार्तण्डग्रावपावकरोचिषाम् ॥ १४३ ॥
स मन्मथपथेऽस्माभिस्तेनाऽऽस्माध्वनि वा वयम् । नेतव्याः सत्यमित्यस्तु, स्पर्धाबन्धः परस्परम् ॥ १४४ ॥
महासतीषु धन्यानां, कन्यानां वचनैरिति । तेऽप्युद्दिश्य विवाहस्य, दिनमानन्दिनः स्थिताः ॥ १४५ ॥
अथाऽऽननेन्दुनिर्गच्छद्दुर्लक्ष्यसुधया तया । स्त्रीषु सञ्जीवयन्तीषु, भवदग्धं मनोभवम् ॥ १४६ ॥
बन्धूनामुपरोधेन, विरोधेन तु चेतसः । लग्ने जम्बूकुमारोऽयमुपयेमे कुमारिकाः ॥ १४७ ॥
स हताभिः स्मरशरैः, सह ताभिस्तदा वदन् । गतस्पृहो गृहावासे, वासवेश्मन्यवास्थित ॥ १४८ ॥
इतश्च विन्ध्यो विन्ध्याद्रौ, व्यधाज्जयपुरेश्वरम् ।
पुत्रं प्रभममथ ज्येष्ठः, प्रभवो निरगात् क्रुधा ॥ १४९ ॥
चौरपञ्चशतीयुक्तः, कुर्वन्नुर्व्यां स चौरिकाम् । जज्ञेऽवस्वापिनी-तालोद्घाटनीविद्ययोः पदम् ॥ १५० ॥
गृहं तदा तदागत्य, जम्बूस्वामिनिषेवितम् । विद्ये प्रयुज्य तन्वानश्चौर्यं स्तम्भमवाप सः ॥ १५१ ॥
केनाहं स्तम्भितो भृत्यैः, सहितोऽपीति चिन्तयन् । दृशं प्रतिदिशं चौरग्रामणीरक्षिपत् ततः ॥ १५२ ॥
अथ सुप्तेऽखिले लोके, कुमारं स्त्रीभिरावृतम् । अपश्यज्जाग्रतं सोऽब्जषण्डे कैरवषण्डवत् ॥ १५३ ॥
प्रभवस्तमुवाचाथ, जम्बूनामानमानतः । स्तम्भनीं देहि मे विद्यां, गृह्णन् विद्याद्वयं मम ॥ १५४ ॥
जम्बूस्वामी ततो वाचमाचष्टे स्म शमैकभूः ।
नास्ति मे स्तम्भनी विद्या, त्वद्विद्याभ्यां च किं मम ? ॥ १५५ ॥
काङ्क्षामि यदहं गेहविरहं निरहङ्कृतिः । व्रतं प्रातर्ग्रहीष्यामि, सुधर्मस्वामिसन्निधौ ॥ १५६ ॥
अथाऽऽह प्रभवः श्रीमन्निति प्राभवभाग् भवान् ।
भुनक्ति नैव किं भोगान् ?, व्रताय यतते कुतः ? ॥ १५७ ॥
वरेणेदमथावादि, तथावादिनि तस्करे । सावधानीभवत्कर्णस्त्वमाकर्णय मद्गिरम् ॥ १५८ ॥

मधुबिन्दूदाहरणम्

अशरण्यो महारण्ये, सार्थः कोऽपि मलिम्लुचैः । अमुष्यत यथा व्योम्नि, ताराभारः पयोधरैः ॥ १५९ ॥
सार्थे त्रस्ते समस्तेऽपि, पुमानटविकोटरे । तस्मिन्नेकः स्थितो मूढः, शाखीवोग्रदवोद्धृतः ॥ १६० ॥

---

१ पतित्वे विनिपत्यासौ, पाता० ॥ २ °स्तासां, पितृभिः तन्म° पाता० ॥ ३ स्पर्धेव° खंता० पाता० ॥ ४ °दुल्लोलसु° पाता० ॥ ५ °दग्धम° पाता० ॥ ६ °न्यवस्थितः खंता० पाता० ॥ ७ प्रभाव° खंता० पाता० ॥

सिन्धुरेणोद्धुरेणाथ, समारब्धः स कानने । धावन् मृत्युभयाज्जीर्णकूपे झम्पामयं ददौ ॥ १६१ ॥
तत्रावटतटोद्भूतवटशाखाविनिर्गतम् । पादं बन्धुमिवाभीष्टमाश्लिष्टः सोऽन्तरापतन् ॥ १६२ ॥
अथ कूपतलेऽद्राक्षीत्, करालमुखकोटरम् । क्षणादजगरं कालनगरोदरसोदरम् ॥ १६३ ॥
परितोऽपश्यदाशासु, निराशासु स्थितिश्च सः । चतुरो यमनिर्मुक्तान्, यामिकानिव पन्नगान् ॥ १६४ ॥
किञ्चाऽऽलम्बनशाखायामीक्षामास सिता-ऽसितौ । आखू मूलं खनन्तौ स, निष्कारणखलाविव ॥ १६५ ॥
तस्य दुर्भूपवत् कूपद्वारस्थस्य विषाणिनः । स ददर्श कुटुम्बीव, क्लीबः प्रसृमरं करम् ॥ १६६ ॥
मधुच्छत्रोत्थिता हस्तिहस्ताहतिचले वटे । रुग्णाश्च मक्षिकास्तस्मिन्, ऋजौ लुब्धा इवेश्वरे ॥ १६७ ॥
मधुमण्डाच्युतास्तस्य, वदने मधुबिन्दवः । निपेतुश्चातकस्येव, मन्दवारिदविप्रुषः ॥ १६८ ॥
नासौ मधुरसास्वादसुखलालसमानसः । तदनेकविधं दुःखं, स्मरति स्म रतिं वहन् ॥ १६९ ॥
अथ व्योमपथक्रोडे, कोऽपि विद्याधरश्चरन् । तं वीक्ष्य करुणाविष्टः, क्रष्टुं बन्धुरिवाऽऽययौ ॥ १७० ॥
दत्तहस्ते ततस्तस्मिंस्नुपहासिनि हर्षितः । स्थितिर्वा निर्गमो वाऽस्य, किं युक्तमिति कथ्यताम् ॥ १७१ ॥
अथो हसन्नसावाह, कुमारमिति राजसूः । किं पृष्टं ? वेत्ति मूढोऽपि, निःसृतिस्तस्य शस्यते ॥ १७२ ॥
व्यक्तमित्युक्तवत्यस्मिन्नुपहासिनि हर्षितः । ऊचे जम्बूकुमारोऽपि, सुधाकवचितं वचः ॥ १७३ ॥

मधुबिन्द्वाख्यानकोपनयः

पुरुषो यः स संसारी, संसारस्तु महाटवी । मानुष्यं जन्म कूपश्च, नरकोऽजगरस्त्वधः ॥ १७४ ॥
तथा कषायाश्चत्वारश्चतुर्दिक्षु भुजङ्गमाः । यमश्च मूर्ध्नि मातङ्गो, मक्षिका व्याधयः पुनः ॥ १७५ ॥
छिन्तश्च द्रुलतामायुराखू पक्षौ सिता-ऽसितौ । प्रीणन्ति जन्तुं कष्टेऽस्मिन्, विषया मधुबिन्दवः ॥ १७६ ॥
सुधर्मस्वामिना विद्याधरेणेवेति कष्टतः । कृष्यमाणो निषिध्येऽहं, किं त्वया विषयेच्छया ? ॥ १७७ ॥
इत्थं विषयसम्बन्धनिषेधेन निरुत्तरः । प्रभवः प्राह दन्तांशुनासीरविदितं वचः ॥ १७८ ॥
कुटुम्बमिति सन्त्यज्य, निःशेषं निर्विशेषधीः । कुर्वन् जनकयोः पीडां, व्रीडामपि विमुञ्चसि ॥ १७९ ॥
उक्ते च प्रभवेणेति, श्रीजम्बूरवदत्तदा । महात्मन्! श्रूयतामेकं, ज्ञातेयस्य कथानकम् ॥ १८० ॥

कुबेरदत्त–कुबेरदत्ताख्यानकम्

आसीत् कुबेरसेनेति[3], मथुरायां पणाङ्गना । यदीयवदनस्येव, स्नपनप्रतिमा शशी ॥ १८१ ॥
सा कदाऽप्यथ कष्टेन, तनयां तनयं च तौ । कीर्ति-प्रतापौ भूपासिलेखेवासूत नूतनौ ॥ १८२ ॥
तौ त्याजयन्त्या कुट्टिन्या, निराकृत्य वचोविषम् । एकादशाहं सा हन्त !, पाययामास तौ पयः ॥ १८३ ॥
कुबेरदत्त इत्याख्याजुषं पुत्रस्य मुद्रिकाम् । पुत्र्याः कुबेरदत्तेति, नामभाजं च सा व्यधात् ॥ १८४ ॥
मञ्जूषायामथो रत्नराजिभाजि न्ययोजयत् । तदपत्यद्वयं माता, कातरा कुट्टनीभयात् ॥ १८५ ॥
यमुनाम्भसि मञ्जूषां, सुखपेटामिवात्मनः । चिक्षेप वितरन्तीव, सा जलाञ्जलिमश्रुभिः ॥ १८६ ॥
अथ सूर्यपुरोपान्ते, यमुनावारिवाहिता । पेटेयमिभ्ययुग्मेन, दृष्टा हृद्यान्तरात्मना ॥ १८७ ॥
आकृष्योद्घाट्य तां पेटामन्तर्वीक्ष्य शिशुद्वयम् । दायादाविव सर्वस्वमाददातां विभज्य तौ ॥ १८८ ॥

१ °एडच्यु° पाता० ॥ २ °स्मिन्, मधुबिन्दुविलोमिनः । स्थिति° खंता० पाता० ॥ ३ °ति वेश्या कापि पुरे पुरा । यदी° पाता० ॥

तौ तयोः श्रेष्ठिनोर्यत्नात्, संवर्धेते सहोदरौ । यथा बलक्षपक्षस्य, कौमुदी-कौमुदीपती ॥ १८९ ॥
अङ्गुलीमुद्रिकानाम्ना, ख्यातयोरेतयोर्मिथः । विवाहं चक्रतुः श्रेष्ठिमुख्यौ तौ युग्मिनोरिव ॥ १९० ॥
क्षिप्ता कुबेरदत्तेन, प्रेमवत्याः करेऽन्यदा । निजनामाङ्किता मुद्रा, वैराग्यस्येव पत्रिका ॥ १९१ ॥
वीक्ष्य मुद्रां स्वमुद्रावत्, प्रियं सा प्राह विस्मिता । नाम्नाऽङ्केन च किं साम्यमनयोरावयोरिव ? ॥ १९२ ॥
तदावां सोदरौ शङ्के, नानयोः श्रेष्ठिनोः सुतौ । आभ्यामपि क्वचिल्लब्धावज्ञानात् परिणायितौ ॥ १९३ ॥
सत्यमत्याग्रहादद्य, प्रष्टव्यौ पितरौ ततः । ज्ञातव्यमेव जन्म स्वमालोच्येति समुत्थितौ ॥ १९४ ॥
पितरावाग्रहात् पृष्ट्वा, मत्वाऽऽत्मचरितं च तत् । निश्चित्य सोदरत्वं च, पाणिग्रहमशोचताम् ॥ १९५ ॥
इति निःसारसंसारवैराद् वैराग्यवासितौ । स्थितावधोमुखावेव, प्रगे कुमुदिनीन्दुवत् ॥ १९६ ॥
ततः कुबेरमापृच्छ्य, पितरौ च विरक्तया । कुबेरदत्तयाऽग्राहि, जिनदीक्षाऽतिदक्षया ॥ १९७ ॥
स्वयं नामाङ्कितं मुद्रारत्नमस्थगयच्च सा । बोधं कुबेरदत्तस्य, मूर्तिमन्तमिवोज्ज्वलम् ॥ १९८ ॥
गतः कुबेरदत्तस्तु, भूरिक्रीतक्रयाणकः । मथुरायां पुरि स्फारव्यवहारविहारतः ॥ १९९ ॥
यस्यां कुबेरसेनायामुत्पन्नः स किलाऽभवत् ।
शशी निशीव कान्तोऽभूत्, तस्या एव स धिग् ! विधिम् ॥ २०० ॥
कालात् कुबेरसेनायां, कुबेरस्य सुतोऽभवत् । भवव्यामोहसर्वस्वसारेणेव विनिर्मितः ॥ २०१ ॥
अथोत्पन्नावधिज्ञाना, बन्धोर्बोधार्थिनी ततः । सर्वं कुबेरदत्ता तदपश्यदसमञ्जसम् ॥ २०२ ॥
गोपितस्वाङ्गुलीयाऽसावनुज्ञाप्य प्रवर्तिनीम् । भवाब्धौ मज्जतो भ्रातुर्वेगेनेव मथुरां ययौ ॥ २०३ ॥
पुरः कुबेरसेनाया, याचित्वा वसतिं च सा । तस्थावस्थानकेऽप्यन्योपकृतिः कृतिनां व्रतम् ॥ २०४ ॥
पुरः स्फुरन्तमालोक्य, कुबेराङ्गजमन्यदा । व्रतिनी व्रतिनीतिज्ञा, सा बभाषे मृषोज्झिता ॥ २०५ ॥
बाल ! त्वमसि मे पत्युः, सोदरत्वेन देवरः । माता तथाऽऽवयोरेका, तेनासि मम सोदरः ॥ २०६ ॥
जातोऽसि मम पत्या त्वमपत्यमिति तेन मे । त्वत्पिता मे सपत्नीभूः, पौत्रस्त्वमसि मे ततः ॥ २०७ ॥
मन्मातुः पतिसोदर्यस्त्वं पितृव्योऽसि तन्मम । सहोदरस्य सूनुस्त्वं, भ्रातृव्योऽप्यसि मे ततः ॥ २०८ ॥
माताऽपि तव माता मे, धृतावावां ययोदरे । सा मन्मातृभुजङ्गस्य, माता तन्मे पितामही ॥ २०९ ॥
मत्सपत्नीतनूजस्य, पत्नी सा मे वधूरिति । मद्भर्तुः साऽभवन्माता, मम श्वश्रूरतो मता ॥ २१० ॥
मद्बान्धवस्य पत्नी सा, भ्रातृजाया ततो मम । सा पुनर्मत्पतेः पत्नी, सपत्नीति ममाभवत् ॥ २११ ॥
मज्जनन्या भुजङ्गो यत्, त्वत्पिता तत् पिता मम ।
मत्पितृव्यस्य ते सोऽभूत्, पिता तन्मे पितामहः ॥ २१२ ॥
मम तस्य च माताऽभूदेका मे सोदरः स तत् । मद्भर्तृजननीभर्ता, स तेन श्वशुरोऽपि मे ॥ २१३ ॥
स च जग्राह मत्पाणिं, जातः पतिरतो मम । स मदीयसपत्न्याश्च, सूनुः सूनुर्ममाऽप्यतः ॥ २१४ ॥
अथो मिथोविरुद्धं तन्निशम्य शमिनीवचः । कुबेरोऽपृच्छदागत्य, किमेतदिति विस्मयी ॥ २१५ ॥
इति तस्मै कुबेराय, पृच्छते व्रतिनी ततः । तन्मुद्रारत्नमज्ञानध्वान्तदीपमिवाऽऽर्पयत् ॥ २१६ ॥
मुद्रारत्नेन तेनाथ, दिननाथनिभेन सः । प्रबुद्धोऽन्तर्गतं मोहं, भृङ्गं पद्म इवामुचत् ॥ २१७ ॥
लज्जितः स्वचरित्रेण, गृहीत्वा व्रतमुज्ज्वलम् । धीमान् कुबेरदत्तोऽसौ, यौवनेऽपि ययौ वने ॥ २१८ ॥

---

१ °नोर्गेहे, संव° खंता० ॥ २ °त्यमित्या° खंता० ॥ ३ मत्सपत्न्या त्व° खंता० ॥ ४ °व्यः स ते पाता० ॥

व्रतव्रततिवृक्षेण, यशोनिर्झरभूभृता। कर्मकुञ्जरसिंहेन, तेनारण्यानि रेजिरे ॥ २१९ ॥
भावनां भावयन्नेष, स्मृतपञ्चनमस्कृतिः। जगाम त्रैदिवं धाम, कामसामजकेशरी ॥ २२० ॥
मत्वा **कुबेरसेना**ऽपि, तादृग् विषयविप्लवम्। भवे विरक्ता जग्राह, गृहवासोचितं व्रतम् ॥ २२१ ॥
इत्थं कथाप्रथापाथोधौतमोहमलस्य मे। कुतो ज्ञातेयसम्बन्धः, प्रभव! प्रभविष्यति? ॥ २२२ ॥
राजपुत्रः पुनः प्राह, कुतोऽपुत्रस्य ते गतिः?। जगाद **जम्बूः** पुत्रस्य, कथयामि कथां शृणु ॥ २२३ ॥

महेश्वरदत्ताख्यानकम्

अस्ति देवालयस्तम्भोत्तम्भितव्योममण्डपा। निकेतमालिनी ख्याता, पुरी नाम्ना **तमालिनी** ॥ २२४ ॥
श्री**महेश्वरदत्तो**ऽभूदिभ्यस्तत्र पुराग्रणीः। प्रथितः[1] प्रौढमिथ्यात्वपाथोधिजलकुञ्जरः ॥ २२५ ॥
दुश्चारिणीकुलाचार्यभूता भूताऽस्य वल्लभा। **नागिले**ति पुरि ख्याता, कामारामैकसारणिः ॥ २२६ ॥
सोऽन्यदा महिषं हत्वा, जनकश्राद्धपर्वणि। अङ्कस्थं तस्य मांसेन, लग्नो भोजयितुं सुतम् ॥ २२७ ॥
तदा च गृहमभ्येत्य, वलितो वक्रिताननः। दृष्टश्रेष्ठी मुनिश्रेष्ठः, पठन् श्लोकमिमं मुहुः ॥ २२८ ॥
पुष्णाति स्वपितुर्मांसैः, शत्रुमुत्सङ्गसङ्गिनम्। विधत्ते च पितुः श्राद्धमहो! मोहविजृम्भितम् ॥ २२९ ॥
महेश्वरस्तदाकर्ण्य, तूर्णमेत्य मुनीश्वरम्। नत्वाऽपृच्छत् प्रभो! प्रोक्तं, किमेतदसमञ्जसम्? ॥ २३० ॥
इत्याग्रहपरे तत्रोवाच वाचंयमाग्रणीः। विज्ञाय ज्ञानतस्तस्योपकारं करुणापरः ॥ २३१ ॥

नागिलायाः किलाऽऽयातो, यस्त्वयोपपतिः पुरा।
अघानि घनमावासक्रोडे क्रीडन् यदृच्छया ॥ २३२ ॥

तत्कालमेव मुक्तात्मवीर्ये एवावतीर्य सः। **नागिलो**दरजातत्वात्, तवायं तनयोऽभवत् ॥ २३३ ॥
महिषस्याऽऽमिषैर्यस्य, भवता तर्पितः पिता। जीवः **समुद्रदत्त**स्य, स एष भवतः पितुः ॥ २३४ ॥
याऽसौ शुनी पुनर्द्वारि, महिषास्थीनि खादति। मन्यस्व मतिमन्नेतां, स्वामम्बां **बहुला**भिधाम् ॥ २३५ ॥
त्वद्गृहे ज्ञानतो ज्ञात्वा, तदेतदसमञ्जसम्। तद्बोधाय तव श्लोकं, पठित्वा वलितोऽस्म्यहम् ॥ २३६ ॥
यदिदं भवताऽऽख्यातमत्र कः प्रत्ययः प्रभो!?। पृष्टो **महेश्वरे**णेति, स मुनिः पुनरब्रवीत् ॥ २३७ ॥
अन्तर्गृहं शुनी नीता, जातजातिस्मृतिः सती। रत्नजातं तदेषा तन्निखातं दर्शयिष्यति ॥ २३८ ॥
इत्युदित्वा मुनौ याते, या तेन कथिता शुनी। तत्तथा दर्शितं तस्मै, तयाऽन्तर्गृहनीतया ॥ २३९ ॥
साधोराधोरणस्येव, स तस्माद् वचनाङ्कुशात्। उत्पथस्थितिमव्याजं, तत्याज श्रेष्ठिकुञ्जरः ॥ २४० ॥
पितृ-पुत्रादिसम्बन्धमवबुध्येति विप्लुतम्। मन्यते मित्र! न त्राता, तदात्माऽपि कुतः सुतः? ॥ २४१ ॥
अमुद्रश्रीः **समुद्रश्रीः**, प्रियमित्थमथाभ्यधात्। प्रेममुक्त! मयाऽप्युक्तं, युक्तमित्यवधार्यताम् ॥ २४२ ॥
इमां विभूतिमुद्भूतां, मुक्त्वा मुक्त्यै कृताग्रहः। मा भूस्त्वमुभयभ्रष्टः, स्वामिन्! स इव **कर्षुकः** ॥ २४३ ॥

कृषिकाराख्यानकम्

ग्रामः **सुसीम**नामाऽस्ति, सीमन्तो देशसम्पदः। निवासदुर्गं यः श्रीणां, सर्वतः कणपर्वतैः ॥ २४४ ॥

---

१ प्रथितप्रौढ° खंता० ॥

तत्राऽभूत् कर्षुकः कोऽपि, ग्रामीणग्रामणीर्महान् ।
कङ्गु-कोद्रवमुख्यानि, धान्यानि वपति स्म सः ॥ २४५ ॥
अथ धान्योत्करे तस्मिन्, प्राच्यपुण्य इवोद्गते । अकुण्ठस्वजनोत्कण्ठो, दूरग्रामं जगाम सः ॥ २४६ ॥
जहृषुः कर्षुके तत्र, दृष्टेऽपि स्वजनास्ततः । घनाघन इवौत्सुक्यप्रचलाः प्रचलाकिनः ॥ २४७ ॥
तं नमश्चक्रिरे केऽपि, केऽपि तेन च नीचकैः । गृहं तदा तदीयं तत्, तोषैकार्णवतां गतम् ॥ २४८ ॥
अथो पृथुगुडस्पष्टस्वादुमण्डकमण्डलीम् । अभुक्तपूर्वी पूर्णेन्दुमालामिव स भोजितः ॥ २४९ ॥
सहर्षः कर्षुकोऽवादीत्, ततस्तान् स्वजनान् निजान् ।
भोः ! सुधाऽपि सुधा तत्र, यत्रैते गुडमण्डकाः ॥ २५० ॥
तद् दत्त बीजमेतेषां, निजग्रामे वपामि यत् । येन तस्मिन् समस्तोऽपि, स्यात् सुधाभोजनो जनः ॥ २५१ ॥
इक्षु-गोधूमयोर्बीजमेतैस्तस्य समर्पितम् । अरघट्टेक्षुवाटादिकर्मापि ज्ञापितं ततः ॥ २५२ ॥
बीजं मुदा तदादाय, सदनाय समुत्सुकः । दुःस्थो धनमिवोपार्ज्य, तदाऽन्यार्यैः स निर्ययौ ॥ २५३ ॥
सद्यः स्वग्राममासाद्य, वार्यमाणोऽपि नन्दनैः । जातकल्पमपि स्वल्पमतिः क्षेत्रं लुलाव सः ॥ २५४ ॥
सञ्चितेनाथ वित्तेन, तेन मण्डकलोभिना । पातालरूपः कूपोऽत्र, निर्मातुमुपचक्रमे ॥ २५५ ॥
खानं खानं ततः कूपं, नोदबिन्दुरपीक्षितः । तेन भाग्यच्युतेनेव, द्रव्यांशोऽपि धनार्थिना ॥ २५६ ॥
अधन्यस्य न धान्यानि, न चार्थश्चिरसञ्चितः । अतिलुब्धस्य तस्याऽऽसन्, न च ते गुडमण्डकाः ॥ २५७ ॥
त्वमप्युपनतानेवं, प्रभो ! भोगान् परित्यजन् । मुक्तिश्रीसुखलोभेनोभयभ्रष्टो भविष्यसि ॥ २५८ ॥
अथ जम्बूकुमारोऽपि, तामुवाच वचस्विनि ! । मांसातिलोलकाकोलकेलिं न कलयाम्यहम् ॥२५९॥

मांसलोलुपस्य काकस्याख्यानकम्

धात्रीधम्मिल्लतुल्योऽस्ति, प्रसिद्धो विन्ध्यभूधरः । सोत्सेकाः केकिनो यत्र, गर्जद्भिः कुञ्जरैर्घनैः ॥ २६० ॥
सङ्क्षेप इव विन्ध्यस्य, महिमेव च जङ्गमः । कोऽपि क्रोडेऽस्य चिक्रीड, दुर्धरः सिन्धुरेश्वरः ॥ २६१ ॥
अथ दुर्भूपवद् भीष्मे, ग्रीष्मे तापयति क्षितिम् । विन्ध्याद्रितनयां रेवां, सेवार्थमुपजग्मिवान् ॥ २६२ ॥
स कुञ्जरो जरोपात्तशक्तिर्ग्रावस्खलत्पदः । श्रोतस्तीरावनीखण्डे, गण्डशैल इवापतत् ॥ २६३ ॥
॥ युग्मम् ॥
दन्तिनो दुर्बलस्यास्य, कान्तारान्तरपातिनः । असुरत्नं हृतं कालकिङ्करैस्तस्करैरिव ॥ २६४ ॥
दुष्टाः संवेष्टयामासुर्गतासुमथ तं द्विपम् । शृगालप्रमुखाः स्वामिमुक्तं पुरमिवारयः ॥ २६५ ॥
आहृत्याऽऽहृत्य मांसानि, विस्तीर्णे ते वितेनिरे । द्विरदस्य गुदे द्वारं, नरकस्येव दुर्धियः ॥ २६६ ॥
द्वारेण करिणस्तेन, करटाश्चरटा इव । सारमास्वादयामासुः, प्रविश्याऽऽशु सहस्रशः ॥ २६७ ॥
निगोद इव तत्रैव, तन्वानानां गताऽऽगतम् । जन्तूनामिव काकानां, कोऽप्यभव्य इव स्थितः ॥ २६८ ॥
अन्तरन्तर्ययौ काको, मांसान्यास्वादयन्नयम् । खनन् गजपतेरङ्गं, सुरङ्गाकृदिव क्षितिम् ॥ २६९ ॥

---

१ °धाऽप्यत्र पाता० ॥ २ °मतिस्व° खंतासं० पाता० ॥ ३ चार्थाश्चिरसञ्चिताः खंता० ॥ ४ °ष्मग्री° खंता० ॥ ५ आहार्याऽऽहार्य मां° पाता० ॥ ६ द्वारा करटिनस्तेन, पाता० ॥

करटेऽन्तर्गते तत्र, क्रूरे चौर इव क्षणात् । आरक्षक इव ग्रीष्मो, गुदद्वारममीमिलत् ॥ २७० ॥
भूरिवर्षासु वर्षासु, परासुस्तदसौ द्विपः । क्रोडे वीचीकरैर्नीतो, मात्रेव सरिता सुतः ॥ २७१ ॥
गतोऽन्तर्वारिधेरेव, रेवावारिप्रवाहितः । इभः पोतनिभः काकं, साकं तमपि सोऽनयत् ॥ २७२ ॥
अथ तस्य गुदद्वारि, विशद्वारिविदारिते । निःससाराहिदष्टस्य, चिराज्जीव इव द्विकः ॥ २७३ ॥
आशु निःसृत्य संश्रित्य, वपुस्तस्य द्विपस्य सः । दिक्षु काको वराकोऽथ, साक्षेपं चक्षुरक्षिपत् ॥ २७४ ॥
अयं तोयमयं विश्वं, पश्यन् नश्यँश्चतुर्दिशम् । पुनर्व्यावृत्य तत्रैव, तस्थौ करिकलेवरे ॥ २७५ ॥
अथ वारिभरापूर्णे, मग्ने करिणि मग्नवान् । द्विकः सोऽपि तदाधारः, स्वामिनीवानुजीवकः ॥ २७६ ॥
काकवत् करिणः काये, स्त्रीनिकायेऽनुरागवान् । कथं नाम निमज्जामि, सोऽहं मोहेऽम्बुधाविव ? ॥ २७७ ॥
अथाभाषिष्ट निश्छद्मश्रीः पद्मश्रीरदस्तदा । न वा नरवर ! प्रज्ञा, वानरस्येव तस्य ते ॥ २७८ ॥

वानराख्यानकम्

जातख्याति क्षितावस्ति, हस्तिनागपुरं पुरम् । चन्द्राश्मकलशैर्यत्र, स्वयम्भुपयसः प्रपाः ॥ २७९ ॥
तत्रारिकेशरी नाम, क्षोणिसुश्रोणिवल्लभः । यद्यशोभिरशोभिष्ट, विष्टपं नित्यचन्द्रिकम् ॥ २८० ॥
अनेकदास-भूपालैरेकदा सहितो नृपः । मृगव्यायां जगामायमानीलनिचुलाञ्चितः ॥ २८१ ॥
वीरैः सह सहस्रेण, स विवेश वनाद् वनम् । घनाघनं निशानाथ, इव ताराभरैः समं ॥ २८२ ॥
वर्षत्सु शरधाराभिर्वीरेषु जलदेष्विव । निकुञ्जपुञ्जगेहेषु, निलीनं वनचारिभिः ॥ २८३ ॥
गर्वात् तथा स्थिरीभूताः, सिंहास्तद्दत्तदृष्टयः । यथा मृगैर्भयोत्तालैर्दत्तफालैर्विलङ्घिरे ॥ २८४ ॥
अथायं पृथिवीनाथो, मृगमाथोद्गतश्रमः । अवाप तापच्छेदाय, जाह्नवीं स्वयशःसखीम् ॥ २८५ ॥
जाह्नवीतीरकान्तारे, तद्वीरैः स्वैरचारिभिः । नानाविधसुधाह्वविधमानफलोत्सुकैः ॥ २८६ ॥
अदर्शि कामिनी काऽपि, पुष्पभूषणभूषिता । प्रत्यक्षा वनदेवीव, वनश्रीरिव जङ्गमा ॥ २८७ ॥
॥ युग्मम् ॥

अथाऽऽदाय नरेन्द्राय,ताममी काममूर्तये । अदर्शयन् वनाम्भोधिलब्धां श्रियमिव स्त्रियम् ॥ २८८ ॥
एतां सुरनदीसेवाफलमाकलयन् नृपः । आदाय कुन्ददायाददशनामविशत् पुरीम् ॥ २८९ ॥
सपत्नीं रत्नगर्भाया, रत्नगर्भितभूषणाम् । पुण्यपण्यपरिक्रीतस्तां वितेने नरेश्वरः ॥ २९० ॥
अपरेद्युः पुमान् कश्चिदिदं पुरमरञ्जयत् । अनार्तं नर्तयन्नेकं, वानरं नरजित्वरम् ॥ २९१ ॥
अथ भूपाय केनापि, तदकथ्यत कौतुकम् । सोऽपि चाऽऽकारयाञ्चक्रे, तं नरं धृतवानरं ॥ २९२ ॥
तां प्रियां स्वर्वधूवद्धस्पर्द्धामर्धासनस्थिताम् । कुर्वन्नुर्वीपतिर्भेजे, सम्मदैकास्पदं सदः ॥ २९३ ॥
अनीनृतत् ततः सोऽपि, नरस्तं वानरं पुरः । तूर्याणि वादयन् दिक्षु, जिघृक्षुर्जनमानसम् ॥ २९४ ॥
न वानरो नरीनर्ति, ताडितोऽप्यमुना पुनः । नृपप्रियामुखाम्भोजन्यस्तदृष्टिस्तु रोदिति ॥ २९५ ॥
विलक्षे भिक्षुकेऽथास्मिन्, सा राज्ञी वानरं जगौ । अये ! मया निषिद्धस्त्वं, तदा किमकृथास्तथा ? ॥ २९६ ॥
कृतक्षोभेण लोभेन, लम्भितोऽसीदृशीं दशाम् । हृताखिलकलाशोभोऽतिलोभो हि न शोभनः ॥ २९७ ॥

---

१ °द्वारे, वि° वता० ॥ २ °र्व्याघुट्य तत्रै° पाता० ॥ ३ °वीतार° खंता० ॥ ४ °ना ततः । नृप° खंता० ॥

बोधयित्वा तदात्मानं, मानं वानर! मा कुरु। यो यथा वर्तते कालस्तं तथैवानुवर्तय[1] ॥ २९८ ॥
इति प्रबोधितो देव्या, नृत्यन्नत्यद्भुतं तदा। निर्व्याजं रञ्जयामास, वानरः स नरेश्वरम् ॥ २९९ ॥
कृतार्थीकृत्य पृथ्वीशस्तं वानरधरं नरम्। किमेतदिति तां राज्ञीं, पप्रच्छ सपरिच्छदः ॥ ३०० ॥
विस्मितेनावनीशेन, पृष्टा स्पष्टमुवाच सा। स्वःसोपानतरङ्गाया, गङ्गायास्तीरकानने ॥ ३०१ ॥
किलाऽऽसीद् वानरद्वन्द्वमद्वैतप्रीतिमन्दिरम्। निर्दम्भस्मरसंरम्भरसप्रसरपेशलम् ॥ ३०२ ॥
तदन्यदा निदाघर्तौ, क्रीडारसवशंवदम्। सममेव समारूढं, तीरवानीरभूरुहम् ॥ ३०३ ॥
ततः शाखामृगः शाखां, मन्दमन्दोलयन्नयम्। दूरतो विनिपाताख्यं, प्राप कापेयतः फलम् ॥ ३०४ ॥
वानरोऽयं नरो भूतस्तीर्थस्यास्य प्रभावतः। प्रियामालोकयामास, हर्षौत्सुक्यस्पृशा दृशा ॥ ३०५ ॥
भैरवादिव वानीराद्, वानरी साऽपतत् ततः। नारीभूता पतीयन्ती, तमेव निजवल्लभम् ॥ ३०६ ॥
गता ननु मनुष्यत्वमथ साऽप्यहह! क्षणात्। जातजातिस्मृतिरिव, स्मरन्ती कपिजन्म तत् ॥ ३०७ ॥
ततो रतिः स्मरेणेव, प्रीतेन प्रेयसाऽथ सा। हर्षोत्कर्षादिहारण्ये, चिरं चिक्रीड संयुता ॥ ३०८ ॥
सुधाकृतसुधासाररससारतरैः फलैः। मुदा तदानीमेताभ्यां, हसिता द्युसदोऽपि ते ॥ ३०९ ॥
क्रीडंस्तया सहाऽन्येद्युस्तं वानीरमवाप्य सः। तामुवाच युवा चक्षुः, क्षिपन् प्रेमोन्मुखं मुखे ॥ ३१० ॥
असौ पशूनां वानीरो, नरतां प्रथते यथा। तथा मन्ये मनुष्याणां, देवभावं प्रदास्यति ॥ ३११ ॥
प्रिये! तदेहि वानीरमेनमारुह्य लीलया। पुनर्भूतलपातेन, देवभावोऽनुभूयते ॥ ३१२ ॥
मनुष्यत्वेऽपि किं तुच्छमावयोर्विद्यते प्रिय!?। तेन वल्लभ! लोभोऽयमतिमात्रो न युज्यते ॥ ३१३ ॥
वार्यमाणोऽपि वानीरात्, स वानरवरो नरः। झम्पासम्पातमाधाय, पुनर्वानरतां गतः ॥ ३१४ ॥
पूरितो दुःखपूरेण, नरत्वस्पृहयाऽथ सः। पुनः पपात वानीराद्, गतः पुरुषतां न तु ॥ ३१५ ॥
मानुष्यभावमोक्षाय, चटून्यतिपटूनि सः। तस्याश्चकार चक्रे तु, न तया तदमूढया ॥ ३१६ ॥
साऽहं तस्य प्रिया प्राप्ता, वसन्ती निर्जने वने। स्वल्पवित्तिभिः सरित्तीरे, कृष्टैर्मत्पुण्यतन्तुभिः ॥ ३१७ ॥
अटव्यामटताऽनेन, पतिः प्राप्तः स एष मे। दक्षेण शिक्षितो नृत्यं, मां वीक्ष्य विकलोऽभवत् ॥ ३१८ ॥
तत् प्राणेश! मया सोऽयं, निर्बुद्धिर्बोधितोऽधुना। ततो मयि विसस्मार, प्रेमापस्मारमात्मनः ॥ ३१९ ॥
इत्याकर्ण्य कृताश्चर्यां, कपेश्चर्यां स भूपतिः। लोभातिशयमेतस्य, दूषयामास मांसलम् ॥ ३२० ॥
तत् पुण्यसम्भवान् भोगान्, भुक्त्वा काङ्क्षन् परं पदम्।
नाथ! त्वमुभयभ्रष्टो, हास्यः स इव मास्म भूः ॥ ३२१ ॥
अथ स्म वाचमाचष्टे, जम्बूस्तां प्रेयसीं प्रति। न स्यां विप्रतिसारस्य, वश्योऽहं पुण्यसारवत् ॥३२२॥

पुण्यसाराख्यानकम्

पुरं **भोगपुरं** भोगहारिनारीमनोहरम्। अस्ति हस्तिमदामोदराजिराजगृहाङ्गणम् ॥ ३२३ ॥
श्रेष्ठी **धनावहो** नाम, तत्राजनि जनप्रियः। विभाव्य वैभवं यस्य, धनदोऽप्यधनायते ॥ ३२४ ॥
प्रिया **गुणवती** तस्य, जज्ञे श्रीः श्रीपतेरिव। मीनकेतुः स मीनत्वं, यल्लावण्योदधौ दधौ ॥ ३२५ ॥
देवोपयाचितशतैः, पूज्यपूजोपबृंहितैः। कृतप्रमोदसन्दर्भमथ गर्भं बभार सा ॥ ३२६ ॥

---

१ तथा प्रतिवर्तय खंता० ॥

गृहं कलाकलापस्य, निष्पुण्यानां शिरोमणिः । तनयस्तव भावीति, तां कोऽपि ब्राह्मणोऽवदत् ॥ ३२७ ॥
अथासौ वासरैः पूर्णैः, पुण्यसाराभिधं सुतम् । असूत नूतनं चूतमिव काननमेदिनी ॥ ३२८ ॥
कलाचार्यकदम्बेभ्यः, स पपौ सकलाः कलाः । मुखेभ्यः सरितां श्रीमानपः पतिरपामिव ॥ ३२९ ॥
नन्दनीं बन्धुदत्तस्य, नाम्ना बन्धुमतीमसौ । धनावहेन सप्रीतिप्रवाहेण विवाहितः ॥ ३३० ॥
कदाचित् त्रिदिवं याते, ताते कृतमृतक्रियः । समुद्धुरतरस्कन्धो, गृहभारं बभार सः ॥ ३३१ ॥
अभाग्यैर्वैभवं तस्य, क्षीणं तच्चिरसञ्चितम् । सलिलं पल्वलस्येव, चण्डरोचिर्मरीचिभिः ॥ ३३२ ॥
अथासौ वैभवभ्रंशविगलत्पौरगौरवः । समारुरोह बोहित्थं, सुस्थितश्रेष्ठिना समम् ॥ ३३३ ॥
लङ्घयन् लहरीः पोतो, हरीनिव महाभटः । तीर्त्वा युद्धमिवाम्भोधिं, परं पारमवातरत् ॥ ३३४ ॥
आकारितं पताकाभिरिव सम्मुखमागतम् । रत्नद्वीपमथ प्राप्तः, पोतः पवनवेगतः ॥ ३३५ ॥
अन्तर्जलधि चाविश्य, दर्शितस्फारगौरवैः । नागरैस्त्याजितः कामं, पोतस्तरलतां तदा ॥ ३३६ ॥
उत्तीर्य धैर्यमालम्ब्य, पोतात् प्राणभयादिव । अहंपूर्विकया लोकः, प्रपेदे द्वीपमेदिनीम् ॥ ३३७ ॥
पुण्यसारस्तदा रत्नद्वीपे रत्नमहीतलम् । नित्यं खनत्यनिर्विण्णः, स्वदारिद्र्यमिवोन्नतम् ॥ ३३८ ॥
निष्पुण्यः पुण्यसारोऽसावसाराणि कथञ्चन । रत्नान्यवाप नो चिन्तामणिं तु चिरचिन्तितम् ॥ ३३९ ॥
अहं समं समेष्यामि, नासम्पूर्णमनोरथः । इत्थं स कथयामास, गन्तुकामोऽथ सुस्थिते ॥ ३४० ॥
समं तमसमायान्तमपि वित्तप्रदानतः । कृत्वा[1] समुदितं तीर्णः, पोतेनार्णःपतिं वणिक् ॥ ३४१ ॥
स तथैव ततो रत्नखानिं खनति नित्यशः । शतशो वार्यमाणोऽपि, तदधिष्ठातृदैवतैः ॥ ३४२ ॥
अपरेद्युः खनन्नेष, दारिद्र्यध्वान्तदीपकम् । चिन्तामणिं पुरोऽपश्यद्, दुरापं किंमु[2] निश्चितैः[3] ? ॥ ३४३ ॥
असावथ नमस्कृत्य, चिन्तामणिमयाचत । स्वर्णलक्षमपश्यच्च, तत् तदैव गृहान्तरे ॥ ३४४ ॥
स्वर्णं रत्नं च तत् प्राप्य, तीरे नीरेशितुः स्थितः । नरस्य भग्नपोतस्य, संज्ञापदमुदञ्चयन् ॥ ३४५ ॥
नौवित्तधनदेवस्य, गन्तुर्भोगपुरं[4] प्रति । आरुरोह स बोहित्थे, नीतस्तत्प्रेषितैर्नरैः ॥ ३४६ ॥
पोते तद्विदितं हेम्नामारोपयदयं चयम् । तेषामकथयच्चिन्तामणिं न तु रहस्यवत् ॥ ३४७ ॥
एकदाऽसौ त्रियामायां, यामयुग्मे समुत्थितः । प्रीतो विधुं विभावर्यां, विभावर्य न्यभालयत् ॥ ३४८ ॥

एताः श्वेतांशुभासः किं ?, किं ताश्चिन्तामणित्विषः ? ।
भान्ति भ्रान्तिभिदः सोऽथ, चेतस्येतदचिन्तयत् ॥ ३४९ ॥

अथ भ्रान्तिभिदे मूढः, कटीपटकुटीपुटात्[5] । चकर्ष हर्षसम्पूर्णः, पूर्णेन्दुस्पर्धिनं मणिम् ॥ ३५० ॥
पश्यन्नसौ निशारत्नं, चिन्तारत्नं च तन्मुहुः । युतजातसुतद्वन्द्वनिभालिस्त्रीनिभो बभौ ॥ ३५१ ॥
पपात वातकम्पेन, प्रमोद इव पिण्डितः । मणिस्तस्य करादब्धौ, रविरस्तगिरेरिव ॥ ३५२ ॥
स्थाप्यतां स्थाप्यतां पोतो, मुषितोऽस्म्यहमब्धिना । इत्थं कलकलैः पूर्णं, तेने तेनेदमम्बरम् ॥ ३५३ ॥
धनदेवस्ततः पोतं, मरुद्गतिमतिष्ठिपत् । कुतस्त्वमाकुलतमस्तमपृच्छदतुच्छधीः ॥ ३५४ ॥
प्रभाजितनभोरत्नं, चिन्तारत्नं ममापतत् । तदुद्धारय पाथोधेरस्मादस्माँश्च दुःखतः ॥ ३५५ ॥
जीवितव्यं मयि स्वस्मिन्, कीर्तिरारोप्यतां त्वया । हर्षात् कर्षय रत्नं तमित्युवाच शुचैव सः ॥ ३५६ ॥

---

१ सह खंता० ॥ २ °सह समें° खंता० ॥ ३ °त्वा प्रमुदि° खंता० पाता० ॥ ४ किं सुनि° खंता० ॥ ५ गन्तुं भोग° खंता० ॥ ६ °कुटीपटा° खंता० पाता० ॥

यत्र लोकचमत्कारि, भवताऽकारि शब्दितम् । तदत्याजि पयो दूरे, वायुपूरेद्धपोततः ॥ ३५७ ॥
उत्तीर्य तन्मनः खेदान्नेदानीं लभ्यते मणिः । नौवित्तेनेति नीतिज्ञो, बोधितो मौनमाप सः ॥ ३५८ ॥
तद्वदत्र भवाम्भोधौ, रत्नं मानुषजन्म यत् । सुधर्मस्वामिपोतेऽपि, लब्धे किं हारयामि तत् ? ॥ ३५९ ॥
पद्मसेनाऽथ निश्छद्मसेना कन्दर्पभूभुजः । श्रीजम्बूस्वामिनं माह, व्रतोत्साहधुरन्धरम् ॥ ३६० ॥
मा भूस्त्वमुभयभ्रष्टस्तौ राज्ञी-जम्बुकौ यथा । तयोः शृणु कथामेतामस्मिन्नेव पुरे पुरा ॥ ३६१ ॥

राज्ञी-जम्बुकयोराख्यानकम्

धनेन धनदाकारः, स्वर्णकारशिरोमणिः । देवदत्त इति ख्यातिपात्रं धात्रीतलेऽभवत् ॥ ३६२ ॥
तस्याभूद् देवदिन्नाख्यः, सूनुर्विष्णोरिव स्मरः । कामभूमीपतेर्दुर्गं, दुर्गिलाऽस्य प्रियाऽभवत् ॥ ३६३ ॥
एकदा सा स्वयं नद्यास्तीरे नीरेच्छया ययौ । वक्षोजतुल्यताप्रीत्या, कुम्भौ मूर्धनि बिभ्रती ॥ ३६४ ॥
घटौ तटे तटिन्याः सा, मुक्त्वा मज्जनकाङ्क्षया । विवेश पयसः क्रोडं, निर्वीडक्रीडया रयात् ॥ ३६५ ॥
सहेलं तत्र खेलन्तीं, महिलां ग्रहिलां मदात् । व्यालोकयद् युवा कोऽपि, कन्दर्पज्वरजर्जरः ॥ ३६६ ॥
तरुणस्तां प्रति प्राह, स साहसनिधिस्ततः । तव पृच्छन्ति सुस्नातं, तरवस्तन्वि ! नन्विमे ॥ ३६७ ॥
तयाऽपि तन्मनःसभ्यमभ्यधायि तदा मुदा । एभ्यः स्वस्ति तरुभ्योऽस्तु, स्पृहा पूर्णाऽस्तु पृच्छते ॥ ३६८ ॥
मदनस्तदनेनामुं, वचसा जितपत्रिणा । जघान हृदये तूर्णं, घूर्णमानशिरोऽम्बुजम् ॥ ३६९ ॥
तत्तद्भाषितपीयूषैः, सिक्तेऽस्य वपुषि क्षणात् । श्यामो रराज रोमाञ्चः, शृङ्गाराङ्कुरकोटिवत् ॥ ३७० ॥
बालान् फलार्थिनस्तीरसहकारतरोस्तले । कृत्वा फलभरैः प्रीतानपृच्छत् केयमित्यसौ ॥ ३७१ ॥
नाम्ना धाम्ना च तां मत्वा, शिशुभ्यः स वहन् मुदम् । कृतार्थप्रायमात्मानं, मेने मन्मथसन्निभः ॥ ३७२ ॥
स्नात्वा साऽपि सरित्तीरे, स्थिता साकं सखीजनैः । जलक्लिन्नाङ्गसंलग्नस्वप्रभानिह्नुतांशुका ॥ ३७३ ॥
घ्नती कटाक्षनाराचैरमुं भ्रूचापचापलात् । चचालाथ मनःस्मेरमदना सदनाय सा ॥ ३७४ ॥
चक्षुष्पथमथ त्यक्त्वा, गतायां तत्र तापवान् । तदङ्गसङ्गसुभगे, तत्राम्भसि ममज्ज सः ॥ ३७५ ॥
उपचारैस्ततः स्फारैः, कामी कामपि तापसीम् । अयमाराधयामास, कुलटाकुलदेवताम् ॥ ३७६ ॥
तापसी तापशीर्णाङ्गमनङ्गाहतमाह तम् । प्रीता क्रीताऽस्मि दानेन, किङ्करेव करोमि किम् ? ॥ ३७७ ॥
युवाऽप्युवाच तां मातर् !, देवदिन्नस्य वल्लभाम् । देवदत्तस्नुषां नाम्ना, दुर्गिलां मम मेलय ॥ ३७८ ॥
प्रार्थिता कुर्वती केलिलीलां कल्लोलिनीजले । मम भ्रूभङ्गभङ्गीभिः, सङ्गमङ्गीचकार सा ॥ ३७९ ॥
तद्दूरीकृत्य सा भैक्षच्छद्मना सद्मगामिनी । जगाद दुर्गिलां व्यग्रां, स्थालीक्षालनकर्मणा ॥ ३८० ॥
तया कुपितया तादृग्, वदन्ती तापसी ततः । निर्भर्त्स्य पृष्ठे हस्तेन, हता स्थालीमषीजुषा ॥ ३८१ ॥
इत्यवज्ञावशाज्जातपश्चात्तापाऽथ तापसी । तदेतत् कथयामास, तस्यावासमुपेयुषी ॥ ३८२ ॥
वीक्ष्य दक्षः स तं हस्तं, श्यामं पञ्चाङ्गुलीयुतम् । स्वं कृष्णपञ्चमीरात्रौ, निमन्त्रितममन्यत ॥ ३८३ ॥
स पञ्चेषुप्रपञ्चेषु, विपश्चित् पञ्चमीतिथौ । तपस्विनीं पुनः प्रैषीद्, भक्तिभिर्दुर्गिलां प्रति ॥ ३८४ ॥
अविलक्षा च सा भिक्षादम्भसंरम्भसंवृता । देवदत्तगृहं गत्वा, पुनस्तामाह साहसात् ॥ ३८५ ॥

१ °त्तार्य त° पाता० ॥ २ मा भूदुभयथा भ्रष्टो, दुर्गिलावद् भवानपि । तथा शृणु खंता० ॥
३ कदापि सा खंता० ॥ ४ °लीवृतम्° खंता० पाता० ॥ ५ सा दक्षा खंता० ॥

उच्चैः प्रपञ्चिताटोपा, सकोपा साऽपि तापसीम् । निर्भर्त्स्य गृहपाश्चात्यद्वारेण निरसारयत् ॥ ३८६ ॥
व्रीडा-पीडाभराभुग्नकन्धराबन्धबन्धुरा । अथाकथयदस्मै सा, रुदती सुदती कथाम् ॥ ३८७ ॥
तदुक्तपश्चिमद्वारनिष्कासकथया ततः । अयमाहूतमात्मानं, मेने पश्चिमवर्त्मना ॥ ३८८ ॥
निष्पन्नमात्मनः कार्यं, मत्वा स प्राह तापसीम् । वाच्या न कापि पापिष्ठा, मातः! साऽतः परं त्वया ॥ ३८९ ॥
इमां च शान्तसन्तापां, दत्तप्रस्तुतवस्तुतः । चकार कारणं सिद्धेः, स्मरस्मरणदुर्मदः ॥ ३९० ॥
अथ मन्मथदीपेन, प्रकाशितपथो निशि । स्मरार्तो देवदत्तस्य, तस्य धाम जगाम सः ॥ ३९१ ॥
पाश्चात्यवर्त्मना कामविवशः प्रविशन्नसौ । ददर्श दुर्गिलामग्रे, साऽपि तं स्निग्धया दृशा ॥ ३९२ ॥
समाप्य गृहेकृत्यानि, पत्यौ निद्रावशंवदे । ययावुपपतिं हृष्टा, सा गृहोपवनावनौ ॥ ३९३ ॥
अनारततरतश्रान्ता, सहैं तेन हताशया । सा स्वापमाप तत्रैव, समं भर्त्रेव निर्भरम् ॥ ३९४ ॥
तदानीं कायचिन्तार्थमुत्थायोपवनं गतः । देवदत्तः स्नुषां तत्र, तदवस्थां व्यलोकयत् ॥ ३९५ ॥
विपश्चिन्निश्चयायाथ, सुतवासगृहं गतः । एकाकिनं सुतं वीक्ष्य, प्राप्तस्तत्र वने पुनः ॥ ३९६ ॥
रुषा स्नुषापदाम्भोजादभिज्ञानकृते कृती । मन्दं मन्दं स्वहस्तेन, मञ्जीरमुदतीतरत् ॥ ३९७ ॥
क्रमादुत्तार्यमाणे सा, नूपुरे जातजागरा । गुरुमालोकयामास, यान्तं कलितनूपुरम् ॥ ३९८ ॥
ससम्भ्रममथोत्थाय, कृपणा प्राणवल्लभम् । नूपुरोत्तारवृत्तान्तं, सनिर्वेदं न्यवेदयत् ॥ ३९९ ॥
क्रियमाणे प्रिय! प्रातर्दिव्ये साहायकं त्वया । किञ्चिन्मम विधातव्यं, सेत्युक्त्वा विससर्ज तम् ॥ ४०० ॥
वहन्नत्यद्भुतं भीतिभारं सोऽपि युवा जवात् । पथा यथागतेनाधोवदनः सदनं ययौ ॥ ४०१ ॥
दुर्गिला तु समालिङ्ग्य, निद्रारसवशीकृतम् । पतिं जागरयामास, मांसलस्नेहनाटिका ॥ ४०२ ॥
महेलया तया सार्धं, वर्धितोद्दाममहेलया । तदा विद्राणनिद्रोऽयं, चिक्रीड व्रीडमुक्तया ॥ ४०३ ॥
तत्राथोपवने नीत्वा, तं रतिश्रान्तिशान्तये । निद्रामुद्रितनेत्राब्जं, व्रीडितेव जगाद सा ॥ ४०४ ॥
पादादुत्तार्य मञ्जीरं, मम पश्य पिता तव । अयं प्रयाति निर्लज्जः, कुलाचारः क एष वः? ॥ ४०५ ॥
सहोपपतिना सुप्ता, सुप्ताऽसौ विपिनान्तरे । ध्यात्वेति त्वत्पिता मन्ये, चकर्ष मम नूपुरम् ॥ ४०६ ॥
तत् साक्षादेव भाषस्व, पितरं हितरञ्जक! । कलङ्कं मत्कुले प्रातरयमानेष्यतेऽन्यथा ॥ ४०७ ॥
निशम्येति गिरं देवदिन्नः कान्तामवोचत । शीलैकसज्जे! लज्जेऽहमिदानीमेव तं ब्रुवन् ॥ ४०८ ॥
वक्ष्ये प्रातस्त्विति स्पष्टसन्धाकर्तरि भर्तरि । असौ सुष्वाप निस्तापा, पटुः कपटनाटके ॥ ४०९ ॥
देवदिन्नोऽथ कोपेन, पावकेनेव सञ्ज्वलन् । प्रिययोत्थापितः प्रातः, प्रयातः पितरं प्रति ॥ ४१० ॥
मयैव सह सुप्ताया, वध्वा नूपुरं हृतम् । भ्रान्तेन भवता यत् तदर्प्यतामित्यवोचत ॥ ४११ ॥
॥ युग्मम् ॥
सुतं तमिति वक्तारमाह स्वर्णकृदग्रणीः । त्वां वीक्ष्य सुप्तमत्रास्याः, पांशुलाया हृतं मया ॥ ४१२ ॥
अथेति श्वशुरेणोक्ते, दुर्गिला साऽऽह साहसात् । युज्यते प्रविधाय स्वं, निष्कलङ्कं कुलं किल ॥ ४१३ ॥
अथो सुवर्णकारेण, कुटुम्बं मेलितं निजम् । स्वजना दुर्गिलायाश्च, समाहूताः समन्ततः ॥ ४१४ ॥
असत्यं हन्ति पादाधश्चारिणं यः क्षणाज्जनम् । यक्षस्य तस्य ते चैत्ये, जग्मुर्दुर्गिलया समम् ॥ ४१५ ॥

---

१ च सान्तःसन्ता° खंता० ॥ २ °हकर्माणि, पत्यौ खंता० ॥ ३ °द्वानेन पाता० ॥ ४ °निश्चिका-याथ वता० ॥ ५ °वनं नी° वता० ॥

स्नात्वा पवित्रगात्रा सा, यावच्चैत्याय गच्छति। तावद् ग्रहिलतादम्भाज्जारेणाऽऽलिङ्गिताऽग्रतः॥ ४१६ ॥
धिग्! धिग्! मा मा स्पृश त्वं मां, वदन्तीत्यथ दुर्गिला।
तस्माद् विमोचिता पार्श्ववर्तिभिः स्नपिता पुनः ॥ ४१७ ॥
अथ चैत्यान्तरे गत्वा, यक्षं सम्पूज्य च स्वयम्। सा भालकुड्मलीभूतपाणिपद्मा व्यजिज्ञपत्॥ ४१८ ॥
मुक्त्वा करग्रहीतारं, ग्रहिलं च नरो यदि। कोऽपि लग्नो मदङ्गे तद्, देव! कार्याऽस्मि भस्मसात्॥ ४१९ ॥
इत्युदीर्य तदा यक्षे, संशयारूढचेतसि। अधश्चरणयोरेषा, निःससार धियांनिधिः ॥ ४२० ॥
शुद्धा शुद्धेति वाचस्तत्, तालास्फालनगर्भिताः। उल्लासिता जनशतै, रुरुधुर्गगनाङ्गणम् ॥ ४२१ ॥
स्वयंदृष्टान्यपार्श्वस्थस्नुषासंशुद्धिचिन्तया। तदादि देवदत्तस्य, निद्रा नायादहर्निशम् ॥ ४२२ ॥
दिनैः कतिपयैर्मत्वा, विनिद्रं तं पुराधिपः। निजस्यान्तःपुरस्यान्तश्चकार किल यामिकम् ॥ ४२३ ॥
सुप्तो जागर्ति वा सोऽयमित्युत्थाय मुहुर्मुहुः। राज्ञीमेकां स पश्यन्तीं, ज्ञात्वा सुप्तोऽथ कैतवात्॥ ४२४ ॥
सत्यसुप्तमिमं ज्ञात्वा, राज्ञी जालकनिर्गता। अधस्ताद्धस्तिना निन्ये, भूतलं तलवर्तिना ॥ ४२५ ॥
अथ हस्तिपकेनासौ, कुपितेन चिरागता। हस्तिहिञ्जीरघातेन, निजघ्ने जघने घनम् ॥ ४२६ ॥
जाग्रद्यामिकवृत्तान्तकथनेन प्रसेदुषा। तेन सा ध्वस्तकोपेन, समं चिक्रीड निर्भरम् ॥ ४२७ ॥
तूर्णं गवाक्षमारुह्य, स्वर्णकारोऽपि कौतुकी। सविस्मयस्तयोस्तानि, क्रीडितानि व्यलोकयत्॥ ४२८ ॥
तं हस्तिपकमालिङ्ग्य, प्रत्यूषसमयेऽथ सा। राज्ञी करिकरेणैव, प्रस्थिता प्रतिजालकम् ॥ ४२९ ॥
स्वस्थाने स्वर्णकारोऽपि, समागत्याऽऽशु सुप्तवान्। वासवेश्मनि सुष्वाप, साऽपि क्षितिपवल्लभा॥ ४३० ॥
हृदि दध्यावथ स्वर्णकारस्तच्चरितस्मितः। के वयं? यन्नरेन्द्राणामप्यसौ विप्लवप्लवः ॥ ४३१ ॥
इति निर्वृतिमासाद्य, सद्यो निद्रां प्रियामिव। भेजे चिरतरप्राप्तिगाढाश्लेषपरामसौ ॥ ४३२ ॥
अथाकथ्यत भूपाय, सुप्तः परिजनैरयम्। सुघोरघुर्घुरारावजितसूकरयूथपः ॥ ४३३ ॥
निद्रा तथा विनिद्रेण, तेनाद्य यदवाप्यत। तन्मन्ये कारणं किञ्चिदुत्थाप्यस्तदसौ नहि ॥ ४३४ ॥
इत्यादिष्टपरिवारस्तं सप्तमदिनोत्थितम्। रहस्याकार्य पप्रच्छ, क्ष्मापः स्वापस्य कारणम् ॥ ४३५ ॥
समग्रं चरितं तस्मिन्, निवेद्याथ गते सति। राजा समजनि क्रोधत्रपासन्तप्तमानसः ॥ ४३६ ॥
अथ कृत्वा किलिञ्चेन, कुञ्जरं राजकुञ्जरः। स्थित्वा रहसि राज्ञीः स्वाः, समाहूयेदमब्रवीत्॥ ४३७ ॥
दुःस्वप्नोऽद्य मया दृष्टस्तत् सत्यीकृत्य हन्यताम्। पर्यस्तवसनं हस्तिन्यस्मिन्नारुह्यतामिति ॥ ४३८ ॥
इत्यादिष्टा नरेन्द्रेण, सर्वाः शुद्धान्तयोषितः। उच्चैरुद्विपमारुह्य, पूर्वाद्रिमिव तारकाः ॥ ४३९ ॥
सा तु दुष्टा बिभेमीति, भाषमाणा महीभुजा। हताऽस्मिमन्त्रितेनेव, पद्मेन पतिता भुवि ॥ ४४० ॥
अथास्या जघनं राजा, शृङ्खलाकिणकश्मलम्। ददर्श शैवलालीढजाह्नवीपुलिनोपमम् ॥ ४४१ ॥
अथाऽऽह तां हतां राजा, कोपाटोपारुणेक्षणः। अन्यासामपि भीरूणां, भीरुतां प्रतिपादयन्॥ ४४२ ॥
यासि द्विपकराज्जारं, बिभेषि तु कटद्विपात्। मोदसे शृङ्खलाघातैः, पद्मघातैस्तु मूर्च्छसि ॥ ४४३ ॥
इति ब्रुवन् भ्रुवं भाले, समारोप्यातिकोपनः। धृत्वा केशेषु लोकेशः, कृष्टवान् पिष्टवांश्च ताम्॥ ४४४ ॥

---

१ °यैर्ज्ञात्वा खंता० ॥ २ किं मां पश्यति राज्ञीति, ध्यात्वा सुप्तः स कै° पाता० ॥ ३ सुप्तः स कै° खंता० ॥ ४ °समसुं ज्ञा° खंता० ॥ ५ °स्तिहञ्जी° पाता० ॥ ६ °रघर्घरा° खंता० ॥ ७ °त्वा कलि° पाता० ॥ ८ °हतां ततः खंता० ॥ ९ तारिकाः खंता० ॥

अथ हस्तिपकं हस्तिराजं हस्तिगर्ति च ताम् । हन्तुं नूतनमारेण, नृपः किञ्चिदचिन्तयत् ॥ ४४५ ॥
ततः क्षितिपतिः साकं, साकम्पैः स्वजनैर्भयात् । वैभारपर्वतं यातो, निन्ये तत्र च तत् त्रयम् ॥ ४४६ ॥
अथाऽऽदिशन्नृपो हस्तिपकं साकं स्त्रियाऽनया । आरुह्यारोपय रयाद्, द्विपं मूर्ध्नि गिरेरिति ॥ ४४७ ॥
सममृत्यु-समस्थानगतिहर्षादुभाविभम् । अधिरूढावथाम्भोदं, रोहिणी-शशिनाविव ॥ ४४८ ॥
हस्ती हस्तिपकेनाथ, प्रेरितो गिरिमूर्धनि । आरुरोह पयोवाह, इव मन्देन वायुना ॥ ४४९ ॥
अथाऽऽरूढं गिरेर्मूर्ध्नि, मेण्ठमाज्ञापयन्नृपः । पातयैनं द्विपं शैलात्, कैलासगिरिगौरवात् ॥ ४५० ॥
इत्युक्ते क्षितिनाथेन, निषादिकृतसंज्ञया । एकोऽम्बरे निरालम्बश्चरणः करिणा कृतः ॥ ४५१ ॥
पातयेति नृपादेशान्मेण्ठनुन्नः पुनः करी । पदं द्वितीयमुद्दध्रे, समारोढुमिवाम्बरम् ॥ ४५२ ॥
हाहाकारमथाऽऽधाय, पूर्लोकः शोकपूरितः । ईदृक्षं रक्ष रक्षेममिति भूपं व्यजिज्ञपत् ॥ ४५३ ॥
रोषदोषखनिः क्ष्मापस्तमुपेक्ष्य पुरीजनम् । उवाच पातयेत्युच्चैस्तदा हस्तिपकं पुनः ॥ ४५४ ॥
तृतीयं मेण्ठनुन्नोऽथ, पादमुत्पाटयन् करी । गिरावेकपदस्तस्थौ, तपस्यन्निव मुक्तये ॥ ४५५ ॥
लोकैरथ भृशं हाहाकारव्याहारवीचिभिः । क्षपितः क्षितिपालस्य, कोपाग्निः करिणं प्रति ॥ ४५६ ॥
अथावनीधवेनायं, निषादी भाषितस्तदा । कथञ्चिदुत्तरत्येष, करी जीवन् गिरेरिति ॥ ४५७ ॥
आवां मुञ्चसि जीवन्तौ, यद्युत्तरति तत् करी । इति विज्ञपयामास, मेण्ठः पृथ्वीपतिं प्रति ॥ ४५८ ॥
अभयं ते वयं दद्मः, पश्चात्सत्र द्विपं मम । उत्तारय रयादेतत्, तदाऽऽदिशदमुं नृपः ॥ ४५९ ॥
इत्यादेशान्नरेशस्य, मुदितेन निषादिना । उत्तारितः करी शैलादात्मा च यममन्दिरात् ॥ ४६० ॥
अथ चक्षुष्पथं भर्तुर्विहाय सहितस्तया । चचाल सोऽयमुत्तालगतिर्देशान्तरं प्रति ॥ ४६१ ॥
प्रान्ते ग्रामस्य कस्यापि, निशि देवकुलान्तरे । तौ लीनौ नलिनक्रोडे, तस्थतुर्भ्रमराविव ॥ ४६२ ॥
समयेऽथ निशीथस्य, ग्रामतः कोऽपि तस्करः । सलोप्त्रः प्राविशच्चैत्यं, तलारक्षैरनुद्रुतः ॥ ४६३ ॥
उदिते विदितो भानौ, ग्राह्योऽयमिति निश्चयात् ।
ऊर्ध्वास्ते पत्तयश्चैत्ये, दधुर्नीरन्ध्रवप्रताम् ॥ ४६४ ॥
सोऽपि चौरश्चरन्नन्तश्चैत्यमग्रस्फुरत्करः । लुठितस्याथ मेण्ठस्य, शरीरं पाणिनाऽस्पृशत् ॥ ४६५ ॥
निद्राविद्राणचैतन्ये, तस्मिन्नथ निषादिनि । चौरः सञ्चारयाञ्चक्रे, करं कमलकोमलम् ॥ ४६६ ॥
कथञ्चिदप्यथो राज्ञीकुचभूधरमूर्धनि । प्राणरक्षणदुर्गेऽस्य, तस्करस्य करो ययौ ॥ ४६७ ॥
तत्कोमलकरस्पर्शमनुभूय नृपाङ्गना । मनोभवार्ता तं वार्तामपृच्छत् को भवानिति ॥ ४६८ ॥
तेनोक्तमस्मि चौरोऽहमधिरोहन्मृतिर्यतः । एतच्चैत्यं चतुर्दिक्षु, मत्कृते वेष्टितं भटैः ॥ ४६९ ॥
भयवन्तं ब्रुवन्तं तमित्याह क्षितिपाङ्गना । मा भैषीर्भवतः प्राणरक्षा दक्ष ! करिष्यते ॥ ४७० ॥
हृत्वा त्वया यदानीतं, तदस्योच्छीर्षके त्यज । तदेहि दूरतो यावत्तावदावां स्मितसरौ ॥ ४७१ ॥
निशम्य सम्यगायातमृत्युशान्तिमहौषधम् । एतस्या वचनं चौरश्चकार स यथोदितम् ॥ ४७२ ॥
क्षणेन साऽपि गौराङ्गी, चौराङ्गीकरणोद्यता । हस्त्यारोहममुञ्चत् तं, चित्तं को वेत्ति योषिताम् ? ॥ ४७३ ॥
अथोदिते द्युतिपतौ, ध्वान्तद्रुमदवानले । विविशुर्विवशाः कोपाच्चैत्यं चौरार्थिनो भटाः ॥ ४७४ ॥
लोप्त्रवन्तं तदाऽऽरक्षाः, क्रोधाद् दध्रुर्निषादिनम् । तन्वन्तस्तुमुलारावमुल्ललन्तस्तदा मुदा ॥ ४७५ ॥

सेयं मुग्धा मम वधूश्चौरेण जगृहे पुनः। नाहं चौर इदं जल्पन्, स ततश्चक्षिपे भटैः ॥ ४७६ ॥
समं मलिम्लुचेनाथ, नाथभूतेन पांशुला। चचाल चैत्यतस्तस्मात्, कलङ्कैकनिकेतनम् ॥ ४७७ ॥
प्रस्थिताभ्यामथैताभ्यां, ददृशे पुरतः सरित्। अम्भःकुम्भिकरोदञ्चदम्बुचुम्बितटद्रुमा ॥ ४७८ ॥
चौरोऽथ चिन्तयाञ्चक्रे, न या निजविभोरभूत्। भविष्यति कुतः सा मे, कामेषुविवशीकृता ? ॥ ४७९ ॥
अस्याः सर्वस्वमादाय, मायया तद् व्रजाम्यहम्। मनोरथं मदीयं हि, नदीयं पूरयिष्यति ॥ ४८० ॥
इति निश्चित्य तामूचे, चौरश्चपललोचनाम्। दुस्तरा सिन्धुरेषाऽस्ति, गतिनिर्जितसिन्धुरे ! ॥ ४८१ ॥
एककालं न भवतीं, वसना-ऽऽभरणादि च। उत्तारयितुमीशोऽहं, तत् पूर्वं सर्वमर्पय ॥ ४८२ ॥
ततस्तीरे विमुच्यैतत्, सर्वं सर्वाङ्गसुन्दरि !। भवतीं पुनरानेतुमहमेष्यामि सत्वरम् ॥ ४८३ ॥

साऽपि तद्वचसा प्रीता, वसना-ऽऽभरणादिकम्।
तस्याऽर्पयित्वा चौरस्य, शरस्तम्बान्तरे स्थिता ॥ ४८४ ॥

स्वभावनिस्त्रपां दौःशीलनिस्त्रपस्तां विलोकयन्। दायादवत् तदादाय, स विवेशाऽऽपगापयः ॥ ४८५ ॥
स्वपतित्यागिनीं न त्वां, स्वप्नेऽपि स्पृहयाम्यहम्। तामित्युक्त्वा नदीं तीर्त्वा, तस्करः स तिरोदधे ॥ ४८६ ॥
साऽपि किं करवाणीति, वाणिनी मूढमानसा। एकं जम्बुकमद्राक्षीन्मांसखण्डजुषं मुखे ॥ ४८७ ॥
जिघृक्षुः स तिमिं सिन्धोरम्बुकच्छेऽथ जम्बुकः। मांसखण्डं पुरो मुक्त्वाऽधावद् यावदयं रयात् ॥ ४८८ ॥

तावदम्बुनिमग्नेऽस्मिन्, मत्स्ये विवलितस्तदा।
चक्रन्द जम्बुको दुःखी, शकुन्या पिशिते हृते ॥ ४८९ ॥ युग्मम् ॥

तं तथास्थितमालोक्य, गतदुःखेव साऽहसत्। प्रौढान्यपि हि दुःखानि, विस्मर्यन्तेऽतिकौतुकैः ॥ ४९० ॥
हसन्तीमसतीमेतां, व्यक्तमूचेऽथ जम्बुकः। मां किं मांस-तिमिभ्रष्टं, नग्ने ! हससि निस्त्रपे !? ॥ ४९१ ॥
भ्रष्टं जाराच्च चौराच्च, किं नात्मानं हसस्यहो !?। मूढो ह्यद्रौ ज्वलत् पश्येन्न पुनः पादयोरधः ॥ ४९२ ॥
जल्पाके जम्बुके तस्मिन्निति वृत्तं नृभाषया। चिन्तयामास सा यावदाविष्कृतचमत्कृतिः ॥ ४९३ ॥
स दिव्यपुरुषो भूत्वा, भूरिभूषणभूषितः। जगाद जम्बुको वाचं, भूयस्तां तावदुच्चकैः ॥ ४९४ ॥
॥ युग्मम् ॥

निजं जानीहि मां पूर्णहिमांशुमुखि ! कामुकम्। अहं स हंसगमने !, शिखारत्नं निषादिनाम् ॥ ४९५ ॥
त्वामादाय गते चौरे, चौरबुद्ध्याऽथ रक्षकैः। अहं दुःखलतामूलशूलायामधिरोपितः ॥ ४९६ ॥
जिनदासं तदाऽऽसन्नचरं वीक्ष्य वणिग्वरम्। आर्तोऽयाचं पयः पातुं, पयोदमिव चातकः ॥ ४९७ ॥
नमोऽर्हद्भ्य इति न्यस्य, मन्त्रं मयि तदाऽऽतुरे। पानीयाय जगामाऽयमन्तर्ग्रामं वणिग्वरः ॥ ४९८ ॥
अथ शूलास्थितस्तेन, मन्त्रेण मुखरस्तदा। जातोऽहं केतकीपत्रप्राग्रजाग्रद्द्विरेफवत् ॥ ४९९ ॥
आरक्षानुज्ञया श्रेष्ठी, पयः पाययितुं मया। दृष्टो हृष्टेन मातेव, वेगादागाद्युकस्तदा ॥ ५०० ॥
अपीतेनापि तृप्तोऽहं, पयसा दृक्पथस्पृशा। स्मरन्नतितरां मन्त्रं, प्राणैर्मुक्तोऽस्मि तत्क्षणात् ॥ ५०१ ॥

तन्मन्त्रध्यानमाहात्म्याद्, भूत्वाऽहं ज्ञानवान् सुरः।
तव मोहव्यपोहाय, व्यधां फेरुण्डताण्डवम् ॥ ५०२ ॥

जैनं भज ततो धर्ममम् त्वमपि भामिनि !। नैव स्वर्गा-ऽपवर्गश्रीर्यत्प्रसादाद् दुरासदा ॥ ५०३ ॥

१ हेऽमुना। ना° खंता० ॥

चन्द्रचारूणि चीराणि, परिधाप्य प्रबोध्य ताम् । अथाऽयमानयत् क्वापि, पत्तने व्रतिनीमठे ॥ ५०४ ॥
इत्यसौ बोधिता तेन, रविणेव सरोजिनी । दधौ हृदि[1] तदा साधुधर्मं हंसमिवोज्ज्वलम् ॥ ५०५ ॥
तत् त्वं सा कम्बुकण्ठीव, स जम्बुक इवापि च । मास्म भूरुभयभ्रष्टो, मुक्त्यर्थं मुक्तवैभवः ॥ ५०६ ॥
अथ श्रीजम्बूरूचे तां, स्त्रीचेतांसि प्रबोधयन् । विद्युन्मालीव नैवाहं, मोहे मज्जामि कामिनि ! ॥५०७॥

विद्युन्माल्याख्यानकम्

अस्ति सन्ततसञ्चारितारावि‍श्रामभूमिका । नभः स्तम्बेरमस्तम्भो, वैताढ्य इति भूधरः ॥ ५०८ ॥
तस्यावनिस्तनस्येव, मूर्ध्नि काश्मीरपत्रवत् । पुरमस्ति मणिस्तोममयं गगनवल्लभम् ॥ ५०९ ॥
तत्र विद्याधरौ विद्युन्मालि-मेघरथाविति । वैताढ्यश्रीमुखस्यास्य, नगरस्य दृशाविव ॥ ५१० ॥
अथ साधयितुं विद्यां, मातङ्गीसंज्ञया श्रुताम् । मन्त्रयामासतुर्विद्याधरौ प्रीतिधुरन्धरौ ॥ ५११ ॥
चण्डालकन्यामुद्वाह्य, तद्गृहे विहितास्पदैः । विद्या वर्षावधि ब्रह्मचर्यादेषा तु साध्यते ॥ ५१२ ॥
भूखण्डमण्डने गत्वा, साधयावः क्वचित् पुरे । तदेतामिति निश्चित्य, तौ वसन्तपुरं गतौ ॥ ५१३ ॥
स्थित्वा चण्डालवेषेण, तत्र चण्डालपाटके । एतौ चण्डालमुख्यानां, चक्रतुः सेवनक्रियाम् ॥ ५१४ ॥
ततस्तैः सेवया प्रीतै, रतौ[2] सम्भाषितौ मिथः । किमङ्गजौ ? कुतः प्राप्तौ ?[3], किमारम्भौ युवामिति ? ॥ ५१५ ॥
तावूचतुरिति म्लेच्छराजपुत्राविहागतौ । साकेतपुरवास्तव्यावावां पित्रा निराकृतौ ॥ ५१६ ॥
तदावाभ्यामिहागत्य, यूयमेव निषेविताः । विना सत्प्रभुसेवाभिः, क्व पूर्यन्ते मनोरथाः ? ॥ ५१७ ॥
इति श्रुत्वा तयोर्वाचं, तदा चण्डालशेखराः । ते बभूवुर्मुदाऽऽमोदमन्दिरं मेदुरप्रभाः ॥ ५१८ ॥
तदाऽऽनन्दमयैरेभिस्तावेतौ परिणायितौ । स्वाजन्याय स्वपुत्रीभ्यां, लताभ्यामिव भूरुहौ ॥ ५१९ ॥
ब्रह्मचर्येण रोचिष्णुरथ मेघरथः कृती । वसँस्तत्रैव वर्षेण, तां विद्यां वशमानयत् ॥ ५२० ॥
विद्युन्माली तु चाण्डाली, तामकामयताधमः । साऽपि गर्भं दधौ तस्य, स्थिरीकरणकार्मणम् ॥ ५२१ ॥
असिद्धमथ सिद्धस्तमाह मेघरथस्तदा । किमकारि त्वया मूढ !, मग्नोऽसि म्लेच्छवारिधौ ॥ ५२२ ॥
इत्याकर्ण्य त्रपानम्रो, विद्युन्माली जगाद तम् । एकवारं सदाचार !?, क्षम्यतां विप्लवो मम ॥ ५२३ ॥
इदानीं साधयिष्यामि, विद्यां निर्जितमन्मथः । वाच्यः प्रीतिप्रकर्षेण, वर्षेणाहं त्वया पुनः ॥ ५२४ ॥
एवमस्तु गदित्वेति, स्फुरद्विद्यापदच्छदः । धीमान् पक्षीव वृक्षाग्रमारुरोह नभस्तलम् ॥ ५२५ ॥
समयान्ते समायातः, समया तं पुनः कृती । बन्धुप्रेमगुणाकृष्टो, म्लेच्छं विद्याधरोऽपि सः ॥ ५२६ ॥
अग्रे तावदसौ विद्युन्माली बालं करे धरन् । पुनर्गर्भितचण्डालीशाली तेनै[4] विलोकितः ॥ ५२७ ॥
सोऽपि मेघरथं वीक्ष्य, त्रपयाऽभूदधोमुखः । रसातलप्रवेशाय, द्रष्टुं रन्ध्रमिवावनौ ॥ ५२८ ॥
उक्तो मेघरथेनाथ, बन्धो ! बन्धोऽयमेतया । कुतः शटितया रज्ज्वा, गजस्येवाभवत् तव ? ॥ ५२९ ॥

अथाधोमुख एवेदं, विद्युन्माली जगाद तम् ।
बन्धो ! विद्याऽमुनाऽब्देन, साध्या शोध्योऽस्म्यहं पुनः ॥ ५३० ॥

---

१ °दि सदा साधु° पाता० ॥ २ ततस्तौ सेवया प्रीतौ, रतौ वता० ॥ ३ °कृतौ ? कुतः वता० ॥ ४ तेनावलो° संता० ॥

निशम्येति गतः सोऽपि, यावद् वर्षत्रयं पुनः । एहिरेयाहिरां चक्रे, मग्नो मोहे तु सोऽधमः ॥ ५३१ ॥
दुःखदावाग्निदाहाय, नाहं मोहाटवीतरुः । तन्वि ! तद्वद् भविष्यामि, स्त्रीलताजालवेष्टितः ॥ ५३२ ॥
गिरं कनकसेनाऽथ, सुधामाथभवामिव । अभ्यधाद्धारिणीपुत्रं, प्रति प्रतिकृती रतेः ॥ ५३३ ॥
शास्त्रव्यापारपारीणो, धुरीणो बुद्धिशालिनाम् । एष्यस्यनुशयं नाथ !, त्वं शङ्खधमको यथा ॥ ५३४ ॥

शङ्खधमकाख्यानकम्

शालिग्राम इति ग्रामः, ख्यातः क्ष्मातलभूषणम् । लोलश्रीकेलिशैलाभकणकूटोऽस्ति विस्तृतः ॥ ५३५ ॥
कौटुम्बिकस्य कस्यापि, तत्रैकः क्षेत्ररक्षकः । प्रेष्योऽजनि ध्वनत्कम्बुनादत्रासितभक्षकः ॥ ५३६ ॥
एकदाऽयमुपादाय, पाणौ शङ्खं निशामुखे । दूरे जगाम ग्रामस्य, क्षेत्ररक्षणदक्षिणः ॥ ५३७ ॥
निशीथसमये हृत्वा, कुतोऽप्यतिघनं धनम् । तत्क्षेत्रस्य समीपेन, चौराः केचित् तदाऽचलन् ॥ ५३८ ॥
तेन तत्रान्तरे क्षेत्रान्तरे मालाप्रवर्तिना । कम्बुरम्बुधरध्वानवाद्यऽवाद्यत हेलया ॥ ५३९ ॥
तदाकर्ण्य तदा कम्बुशब्दितं ते मलिम्लुचाः । त्यक्त्वाऽऽशु गोधनं नेशुः, प्राप्तारक्षकशङ्कया ॥ ५४० ॥
तत् तस्य गोधनप्राप्तिपुण्याकर्षणमन्त्रताम् । ततान कम्बुनिःस्वानगौरवं चौरवञ्चकम् ॥ ५४१ ॥
विभातायां विभावर्यां, चर्यां कुर्वन् स गोधनम् । वीक्ष्य निःशेषमादाय, दातुं ग्रामाय चागमत् ॥ ५४२ ॥
अथ ग्रामस्य, कामं सं, पूरयन् भूरिगोधनैः । दत्तैस्तदा यथा दुःस्थं, ययौ धनदयक्षताम् ॥ ५४३ ॥
अन्यदाऽपि निशीथिन्यां, निशीथे गोधनाशया । क्षेत्रमालाधिरूढोऽसौ, शङ्खं धमति धैर्यवान् ॥ ५४४ ॥
त एव तस्करास्तत्र, निशीथेऽन्येद्युराययुः । हृताद्भुतधना धैर्यजितकीनाशकिङ्कराः ॥ ५४५ ॥
दध्मौ शङ्खं क्षणेऽमुष्मिन्, सोऽपि क्षेत्रस्य रक्षकः । आह्वातुमिव दुर्बुद्धिर्दूरादापदमात्मनः ॥ ५४६ ॥
आकर्ण्य ते तदा कम्बोः, शब्दमब्दविजित्वरम् । किमेतदिति संरब्धाश्चौराश्चिरमचिन्तयन् ॥ ५४७ ॥
अत्रैव शङ्खशब्दोऽभूत्, पुराऽपि प्रापितज्वरः । भयादकस्मादस्माकमाकस्मिकविकस्वरः ॥ ५४८ ॥
नरः शङ्केऽस्ति केदाररक्षकः शङ्खवादकः । भ्रमिताः स्मः पुरा स्पष्टं, कष्टं तेन दुरात्मना ॥ ५४९ ॥
इति निश्चित्य ते चौराः, शङ्खस्वनमनुव्रताः । स शङ्खधमको यत्र, तत्र क्षेत्रान्तरे ययुः ॥ ५५० ॥
मुष्टिभिस्ताडयित्वा तं, भंक्त्वा शङ्खं च सक्रुधः । हृत्वा च तद्धनं मङ्क्षु, चौरास्ते जग्मुरुन्मुदः ॥ ५५१ ॥
प्रभूते सति वित्तेऽस्मिन्नधिकाधिकवाञ्छया । स इव त्वं विदग्धोऽपि, भव मा पदमापदाम् ॥ ५५२ ॥
अथ जम्बूः स तामाह, सतामाहतविप्लवः । स्यामहं किमु ? मूर्खत्वान्मुमूर्षुः स कपिर्यथा ॥ ५५३ ॥

वानराख्यानकम्

अस्ति हस्तिकुलोत्खातै, रत्नै रेवाम्बुवाहितैः । रत्नाकरीकृताम्भोधिर्विन्ध्यो नाम धराधरः ॥ ५५४ ॥
अनेकमुनिमाहात्म्याददाहात्मकतां गतः । तद्वनान्तर्दव इवाभवत् कोऽपि कपीश्वरः ॥ ५५५ ॥
उद्भूतरुचिसम्भारास्तारा इव निशाकरः । कामं कामयते सर्वाः, स एकः कपिकामिनीः ॥ ५५६ ॥

---

१ °सोऽपूरयद् भू° खंतासं० ॥ २ °थाऽतुच्छं, ययौ पाता० ॥ ३ °न्यां, नि° वता० ॥ ४ °पदः खंता० पाता० ॥ ५ अशेषमुनि° वता० ॥ ६ °वाऽभूत् कोऽपि कपियूथपः इत्येवंरूपः पाठः खंता० पाता० ॥ ७ °तभूरिसञ्चारा° खंता० ॥

कपिः कोऽप्यंसलंमन्यः, कदाचिन्मदनातुरः । वञ्चयित्वाऽधिपं रेमे, तत्प्रियाभिर्मयोज्झितः ॥ ५५७ ॥
तं युवानं वलिष्ठं च, वीक्ष्य शाखामृगस्त्रियः । जरत्कपिरतोद्विग्ना, दधुर्मुदमुदित्वरीम् ॥ ५५८ ॥
सममेष परीरम्भसम्भ्रमेण कपिस्त्रियः । काम-कोपवशात् कम्पसम्पदां पदमादधौ ॥ ५५९ ॥
स ताश्च नख-दन्तादिमृदुकण्डूयनादिकम् । रचयामासुरन्योन्यं, रहो गलितचेतनम् ॥ ५६० ॥
अथ यूथपतिर्दूरादेतदालोक्य दुःसहम् । अधावत् तारवूत्कारं[1], लहरीजित्वरत्वरः ॥ ५६१ ॥
युवा कपिरपि प्रेक्ष्य, तं समायान्तमभ्यगात् । जवाज्जितं नु चेतोऽपि, मुक्त्वा स्त्रीमध्य एव सः ॥ ५६२ ॥
गृहीतगृहिणीकोपसाटोपहृदयं तदा । स तं वालीव सुग्रीवमुग्रक्रोधमयोधयत् ॥ ५६३ ॥
परस्परपरिक्षिप्तप्रतीष्टग्रावलोष्ठकैः[2] । तौ भ्रन्तौ वनदेवीनामाश्चर्यं चक्रतुश्चिरम् ॥ ५६४ ॥
अथ कच्छाभपुच्छौ तौ, क्षुरीकाराविव क्षणात् । ऊर्द्धौ पाश्चात्यपादाभ्यामङ्गं विविशतुर्मिथः ॥ ५६५ ॥
जवेनाथ जरन् दूरागतिखिन्नः कपीश्वरः । यूना स्त्रीदृष्टिपुष्टेन, निर्भग्नस्त्रासमासदत् ॥ ५६६ ॥
शिलाजतुनि स क्षिप्त्वा, मुखं सलिलकाङ्क्षया । उद्धर्तुमक्षमः पाणी, मूर्खः प्राणकृतेऽक्षिपत् ॥ ५६७ ॥
तावत् तावपि तत्रैव, विलग्नौ वज्रलेपवत् । तदुद्धारधिया मूर्खः, पश्चात् पादौ न्ययुङ्क्त तत् ॥ ५६८ ॥
लग्नौ[3] तावपि तत् तत्र, सतृष्णस्य क्रमौ हरेः । तेन कीलितसर्वाङ्ग, इव मृत्युमवाप सः ॥ ५६९ ॥
तदक्षिप्तपदः पूर्वमाकृषेद् वदनं स चेत् । अवश्यं तस्य तन्न स्याद्, दुर्मतेर्मृत्युरीदृशः ॥ ५७० ॥
भवादृशां[4] वचस्तृष्णाप्रेरितोऽहमपि भ्रमात् । सजामि रागगैरेये, गौराङ्गि ! कपिवन्नहि ॥ ५७१ ॥
नभःसेनाऽथ वक्ति स्म, व्यक्तं लोभेन भूयसा । नाथ ! यास्यसि निर्बुद्धिर्बुद्धिस्त्रीवोपहास्यताम्[5] ॥५७२॥

बुद्धिस्त्रिया आख्यानकम्

ग्रामः सस्यश्रियां धाम, **नन्दिग्राम** इति श्रुतः । अस्ति विस्तीर्णकेदारसङ्कीर्णीभूतभूतलः ॥ ५७३ ॥
तत्र **सिद्धिश्च बुद्धिश्च**, प्रसिद्धे वृद्धयोषितौ । अभूतां स्फारदारिद्र्यमन्दिरे सख्यसोदरे ॥ ५७४ ॥
ग्रामेऽत्र **भोलिगो** नाम, यक्षो विख्यातवैभवः । वित्तस्याभूत् प्रभूतस्य, दाता सेवाधने जने ॥ ५७५ ॥
सिद्धिराराधयामास, ततस्तं भक्तिभासुरा । दीनारद्वितयं तुष्टो, ददौ तस्यै स चान्वहम् ॥ ५७६ ॥
अभुक्त[6] काष्ठपात्रे या, सा भुङ्क्ते हेमभाजने । दास्यं व्यधत्त याऽन्येषां, तस्या दास्योऽभवन् गृहे ॥ ५७७ ॥
कुटीरे याऽवसद् भग्ने, सौधे वसति साऽनिशम् । दधौ या चीवरं जीर्णं, दुकूलैः साऽनुकूल्यते ॥ ५७८ ॥
इत्थमालोक्य तां बुद्धिः, सिद्धिं सिद्धोरुवैभवाम् । प्रीत्या रहसि पप्रच्छ, साकूतं कौतुकादिति ॥ ५७९ ॥
॥ विशेषकम् ॥

कुलक्रमागतः स्वामी, दारिद्र्यं तावदावयोः । कुतो विभवपाथोधि[7]जलदेवीव वर्तसे ? ॥ ५८० ॥
अथ सा कथयामास, तुष्टो यक्षः स **भोलिगः** । दीनारद्वितयं दत्ते, सम्पन्नेत्राभमन्वहम् ॥ ५८१ ॥
इति तस्य निशम्यासौ, वाचं निश्चित्य चेतसि । तमाराद्धवती यक्षं, बुद्धिर्भक्तिभरोत्तरा ॥ ५८२ ॥

---

१ °रपूत्कारलह° पाता० ॥ २ °वगोलकैः खंता० पाता० ॥ ३ ५६९-७० श्लोकयुगलस्थाने—लग्नौ तावपि तत् तत्र, मृत्युमाप स दुर्मतिः । अप्रक्षिप्तपदः प्राणानाचकर्ष यदाननम् ॥ इत्येवंरूप एक एव श्लोकः पाता० पुस्तके वर्त्तते ॥ ४ तत्रैव, सत्° खंता० ॥ ५ °दृशाचच° पाता० ॥ ६ °द्धिस्त्वं बुद्धिस्त्रीव हास्य° खंता० पाता० ॥ ७ अभुङ्क्त खंता० ॥ ८ °थोधेर्जल° पाता० ॥

तुष्टो जगाद यक्षोऽथ, किमु त्वं याचसीति ताम्। द्विगुणं सिद्धितो देयं, ममेत्येषाऽवदन्मुदा ॥ ५८३ ॥
ददौ यक्षोऽन्वहं तस्यै, दीनाराँश्चतुरस्ततः। अथ सा प्रथते बुद्धिरपि सिद्धिरिवान्वहम् ॥ ५८४ ॥
बुद्धेः सिद्धिमिति ज्ञात्वा, सिद्ध्याऽऽराद्धः पुनर्ददौ। ततोऽपि द्विगुणं यक्षः, सेवाकृत्कल्पपादपः ॥ ५८५ ॥
आराद्धस्तत् पुनर्बुद्ध्या, यक्षः प्रत्यक्षतां गतः। द्विगुणं कल्पयामास, प्रत्यहं सिद्धिऋद्धितः ॥ ५८६ ॥
आराधयत् पुनः सिद्धिस्तं यक्षं क्रूरमानसा। किं ते ददामि? तुष्टोऽस्मि, सोऽपि तामित्यभाषत ॥ ५८७ ॥
सिद्ध्या तदूचे तच्चक्षुरेकं मे काणय प्रभो!। तामेकचक्षुषं यक्षस्ततः कृत्वा तिरोदधे ॥ ५८८ ॥
बुद्ध्याऽथ पुनराराद्धो, यक्षः साक्षात् पुरोऽभवत्। निगदन् किं ददामीति, प्रीतिपूरवरं वरम्? ॥ ५८९ ॥
विधेहि द्विगुणं नाथ!, मम त्वं सिद्धिदानतः। तदाकर्ण्य विधायान्धां, बुद्धिं यक्षस्तिरोऽभवत् ॥ ५९० ॥
तद्वत् त्वमपि तन्नाथ!, ऋद्धिं प्राप्यापि दुर्लभाम्। अनुत्तरां श्रियं वाञ्छन्नपाये निपतिष्यसि ॥ ५९१ ॥
ऊचे जम्बूकुमारोऽथ, समारोपितनिश्चयः। उत्पथप्रस्थितिं कुर्वे, नैवाहं वाजिराजवत् ॥ ५९२ ॥

वाजिराजाख्यानकम्

श्रीवशंवदसौन्दर्यं, श्रीवसन्तपुरं पुरम्। अस्ति क्षितिवधूहारतारप्राकारभासुरम् ॥ ५९३ ॥
जितशत्रुर्नृपस्तत्र, सुत्रामप्रतिमः श्रिया। आसीद् दोःस्तम्भदम्भोलिलोलितापरभूमिभृत् ॥ ५९४ ॥
असौ यशःकुमारस्य, यदीयस्य विसर्पतः। बभौ नभःपथोत्सङ्गे, शशी सहचरश्चिरम् ॥ ५९५ ॥

अन्यदा स नृपोऽवादीद्, वाहरत्नपरीक्षकान्।
सर्वोत्कृष्टोऽस्ति मे वाजी, राज्ये कोऽपीति कथ्यताम् ॥ ५९६ ॥

अथ ते गदिते राज्ञा, हयविद्याविदो हयम्। चक्रुषुः सैन्यतो वार्द्धेरिन्द्रवाहमिवामराः ॥ ५९७ ॥
भूपाय दर्शयामासुर्दर्शनीयममुं हयम्। ते पूर्णलक्षणं भानुरथाकृष्टमिवाष्टमम् ॥ ५९८ ॥
किञ्च विज्ञपयाञ्चक्रुस्ते महीशक्रमक्रमात्। वाहोऽयं यस्य राज्ये स्यान्न स जेयः परैरिति ॥ ५९९ ॥
तदसौ वसुधाहार!, सुधाहारहयोपमः। रक्षणीयः प्रयत्नेन, सम्पूर्णाष्टाङ्गलक्षणः ॥ ६०० ॥
इत्याकर्ण्य गिरं तेषां, सविशेषां मुदं वहन्। किञ्चिद् विचिन्तयामास, हयन्यासकृते नृपः ॥ ६०१ ॥
अथ दध्यौ नृपो योग्यं, जिनदासं वणिग्वरम्। भाति यद्यशसः शैलनाथः प्राथमकल्पिकः ॥ ६०२ ॥
असावगर्ह्यगार्हस्थ्यव्रतमाणिक्यवारिधिः। धर्मैकध्यानधन्यस्य, तस्य न्यासाय कल्पते ॥ ६०३ ॥
इत्यालोच्य तमाकार्य, कार्या-ऽकार्यविवेककृत्। तं न्याससमर्पयामास, मेदिनीवासवो हयम् ॥ ६०४ ॥
अर्पितः स नरेन्द्रेण, समुद्रेणेव चन्द्रमाः। जगृहे जिनदासेन, नभसेव महीयसा ॥ ६०५ ॥
जिनदासोऽद्भुततमं, तमङ्गीकृत्य वाजिनम्। निशान्तमाप तेजस्वी, निशान्तमिव भास्करः ॥ ६०६ ॥
तच्चारुचतुरङ्गाय, तुरङ्गाय व्यधाद् वणिग्। इन्दिरामन्दिरायास्मै, मन्दुरां मन्दिरान्तरे ॥ ६०७ ॥
श्वेतस्यास्य हयस्याधः, क्षिप्ता कोमलवालुका। प्राप्ता दीप्तिजितेवासौ, सेवार्थं चन्द्रगोलिका ॥ ६०८ ॥
समग्रभुवनव्यापिश्रीवशीकारकारणम्। श्रीजिनं वाजिनं वाऽयमेकं ध्यायति धीरधीः ॥ ६०९ ॥

---

१ बुद्धिसि° पाता० ॥ २ °मिमां ज्ञा° खंता० पाता० ॥ ३ °तसम्मदः। उत्पथ° खंता० ॥
४ °थात् कृ° खंता० पाता० ॥

यथा यथा हयो वृद्धिं, स प्रयाति तथा तथा । खुरैर्नृपविपद्वल्लिमूलानि खनति भुवम् ॥ ६१० ॥
सह स्वराज्यसम्पत्त्या, विपक्षविपदा समम् । सर्वाङ्गाणि तुरङ्गोऽयं, तुङ्गच्छविरवीवृधत् ॥ ६११ ॥
निनाय नीरपानाय, हयनायकमन्वहम् । स श्रेष्ठी स्वयमारुह्य, रक्षादक्षः सरोवरे ॥ ६१२ ॥
वलमानोऽन्तरा तीर्थनाथं वाहस्थितस्ततः । त्रिः स प्रदक्षिणीकृत्य, नत्वाऽभ्येति निकेतनम् ॥ ६१३ ॥
निजावास-जिनावास-जलावासपथत्रयम् । मुक्त्वा हयो न जानाति, मार्गमन्यं पुरान्तरे ॥ ६१४ ॥
अथारिपृथिवीनाथाश्चेतस्येतदचिन्तयन् । कुतोऽस्य वर्धते राज्यमस्माकं क्षीयते पुनः? ॥ ६१५ ॥
अथाकथ्यत सर्वेषां, तेषां गूढचरैश्चरैः । वाहरत्नस्य माहात्म्यं, तस्य तेजोमयाकृतेः ॥ ६१६ ॥
भूनाथस्याथ कस्यापि, मन्त्री प्राह ससाहसः । तं वाहमहमानेष्ये, नचिराच्चौर्यचर्यया ॥ ६१७ ॥
इति प्रतिज्ञां स प्राज्ञंमन्यः कृत्वा नृपाज्ञया । श्रावकारम्भदम्भेन, प्रचचाल घनैर्घनैः ॥ ६१८ ॥
श्रीवसन्तपुरे तत्र, गत्वा श्रावकतत्त्ववित् । वक्रेच्छो रचयाञ्चक्रे, स चैत्यपरिपाटिकाम् ॥ ६१९ ॥
स श्रद्धावानिव श्राद्धसद्मसु च्छद्मसुस्थितः । जिनार्चाभ्यर्चनं कुर्वन्, जिनदासगृहं गतः ॥ ६२० ॥
तन्वानस्तीर्थनाथस्य, पूजामथ यथाविधि । स्वावासे जिनदासेन, सानन्देनाभिनन्दितः ॥ ६२१ ॥
अथ भक्तिपथन्यस्तमनाः सम्मानतो मतः । तं साधर्मिकवात्सल्याज्जिनदासोऽवदन्मुदा ॥ ६२२ ॥
अथानवद्यजैनेन्द्रधर्मसम्बन्धबान्धव । भोजनेन विधेहि त्वं, मम धाम्नि पवित्रताम् ॥ ६२३ ॥
विनते जिनदासेऽस्मिन्नतिभक्त्या वदत्यपि । अनिच्छन्निव तस्थौ स, कार्यं पूर्णमिति स्मरन् ॥ ६२४ ॥
अथासौ गाढमभ्यर्थ्य, भोजितो भक्तिपूर्वकम् । स्वावासे जिनदासेन, निशायामपि वासितः ॥ ६२५ ॥
केनापि सुहृदा श्रेष्ठी, जिनदासोऽप्यनीयत । महोत्सवजुषा सौधे, निजे स्वापयितुं निशाम् ॥ ६२६ ॥
असावथ निशीथिन्यामुत्थितः कूटधार्मिकः । आशु तं वाहमारुह्य, निःससार त्वरातुरः ॥ ६२७ ॥
सोऽन्यतः प्रेर्यमाणोऽपि, जगाम सरसीं हयः । पीत्वाऽम्बु वलितः प्राप्तो, यत्राऽऽस्ते जिनमन्दिरम् ॥ ६२८ ॥
प्रदक्षिणात्रयं तत्र, दत्त्वा पुनरगाद् गृहम् । अत्यर्थं नुद्यमानोऽपि, स वाजी नान्यतो ययौ ॥ ६२९ ॥
ततो विभातशेषायां, विभावर्यां भयैकभूः । मुक्त्वा वाहवरं धूर्तश्चपलः स पलायितः ॥ ६३० ॥
अथाखिलनिशावाहखिन्नो वाहशिरोमणिः । विवेश मन्दुरामिन्दुः, प्रत्यग्गिरिगुहामिव ॥ ६३१ ॥
अथ प्रातः समायातः, स मायातरुपावकः । जिनदासो निजं धाम, धामनाथ इवाम्बरम् ॥ ६३२ ॥
अथ पृष्टो निशावृत्तं, वृत्तान्तं वाजिनो जनैः । तद्भीतो मन्दुरां गत्वा, श्रेष्ठी हृष्टोऽश्ववीक्षणात् ॥ ६३३ ॥
वाजिनं तमगन्तारमगं तारमयं यथा । सोल्लासमर्चयामास, जिनदासः प्रमोदवान् ॥ ६३४ ॥
रत्नत्रयत्रिमार्गीं तद्, भवाहवप्रेरितोऽत्यजन् । अहं पूज्यो भविष्यामि, महतां स हयो यथा ॥ ६३५ ॥
कनकश्रीरथ प्राह, स्वामिन्नित्यातुरः स्फुरन् । पुण्यहीन इव प्रौढपुण्योऽपि परितप्यसे ॥६३६॥

पुण्यहीनाख्यानकम्

हंसाभवैजयन्तीभिर्भ्राजयन्ती नभोनदीम् । जयन्ती स्वःपुरीमस्ति, जयन्तीति पुरी स्मृता ॥ ६३७ ॥

---

१ °ढतरे° खंता० पाता० ॥ २ °तो नतः खता० पाता० ॥ ३ °स्मिन्निति खंता० पाता० ॥
४ °मार्गात् त° पाता० ॥ ५ °तुरं स्फु° पाता० ॥ ६ °री श्रुता खंता० पाता० ॥

धनदत्तोत्सवस्तत्र, **धनदत्तो** महावणिक् । आसीद् **वसुमती**साहचर्यवर्यगृहस्थितिः ॥ ६३८ ॥
एकदा बिभरामास, गर्भे **वसुमती** सुतम् । दोषाकरं तं प्राचीव, सवितुर्व्ययकारकम् ॥ ६३९ ॥
जातमात्रे पुनस्तत्र, प्रदोषे तमसां पदे । गृहस्य गगनस्येव, क्षीणो भास्वद्वसुव्रजः ॥ ६४० ॥
जातेऽष्टवर्षमात्रेऽस्मिन्, माता मृत्युमवाप सा ।
पुण्यहीन इति ख्यातिं, तल्लोके गतवानयम् ॥ ६४१ ॥
तदन्यसद्मसु स्वैरं, कर्म निर्माय जीवति । मत्वेति स गृहे निन्ये, मातुलेनातुलेच्छया ॥ ६४२ ॥
मातुलस्य गृहं तस्मिन्, गते कतिपयैर्दिनैः । मुष्टं चौरैर्निशाखातभित्तिकृष्टधनोच्चयैः ॥ ६४३ ॥
अथ तं प्रथते लोको, निर्भाग्यैकशिरोमणिम् । तन्निर्वेदनिधिः सोऽपि, ययौ देशान्तरं प्रति ॥ ६४४ ॥
असौ पुरि **तमालिन्यां**, मालिन्याङ्गीकृतस्ततः । सिषेवे वणिजां नाथं, विनयी **विनयन्धरम्** ॥ ६४५ ॥
गतेऽस्मिन् दिवसैः कैश्चित्, शिखिदग्धालयो वणिक् ।
स जनैः पुण्यवान् मेने, जीवन्निःसृतमानुषः ॥ ६४६ ॥
तत् खिन्नः **पुण्यहीनो**ऽयं, बोहित्थमधिरूढवान् । **धनावहे**न वणिजा, मणिजालजुषा समम् ॥ ६४७ ॥
प्रवीर इव बोहित्थः, प्रत्यर्थिपृतना इव । वीचीर्विदारयन्नब्धेः, परं पारं स यातवान् ॥ ६४८ ॥
अथोपार्ज्य धनं भूरि, वलितोऽसौ **धनावहः** । सहैव **पुण्यहीने**न, धनोपार्जनशालिना ॥ ६४९ ॥
अमज्जत् तज्जले सिन्धोरन्तः प्रवहणं ततः । तत्रापि फलकं प्राप्य, **पुण्यहीन**स्तु निर्ययौ ॥ ६५० ॥
पुण्यहीनोऽम्बुधिं तीर्त्वा, संसारं शमवानिव । अवापदटवीं काञ्चित्, कस्तूरीपत्रवद् भुवः ॥ ६५१ ॥
अथो चरन्नरण्यान्तः, स ददर्श मुदाऽऽस्पदम् । विस्मितो वेश्म यक्षस्य, वनीधम्मिल्लसन्निभम् ॥ ६५२ ॥
स तमाराधयामास, यक्षमक्षोभमानसः । आत्माहृतैर्जलैः पुष्पैः, फलैश्चाद्भुतभक्तिभाक् ॥ ६५३ ॥
अथ तुष्टोऽवदद् यक्षः, **पुण्यहीनं** प्रति द्रुतम् । मम हेममयः केकी, पुरो नर्तितुमेष्यति ॥ ६५४ ॥
पिच्छं गच्छन्नसावेकं, केकी यन्मुञ्चति स्वयम् । ग्राह्यं तद् भवता नित्यं, चामीकरमयं स्यात् ॥ ६५५ ॥
यक्षस्येति वचः श्रुत्वा, प्रीतस्तत्र स तस्थिवान् । प्रनृत्य गच्छतो हैमं, पिच्छं गृह्णाति केकिनः ॥ ६५६ ॥
एकदा तेन मूर्खेण, गच्छन् हैमः शिखी धृतः । एककालमशेषाणि, पिच्छान्यादातुमिच्छता ॥ ६५७ ॥
तत्पाणिस्पर्शमात्रेण, केकी काकीबभूव सः । पिच्छान्यग्रे गृहीतानि, काकपिच्छानि चाभवन् ॥ ६५८ ॥
आत्मानमथ निर्भाग्यमन्वशोचदसौ तदा । तुल्यकालं ददद् दृग्भ्यां, जलं लक्ष्म्यै सुखाय च ॥ ६५९ ॥
ततः स इव मूर्खत्वं, वृथा त्वमपि मा कृथाः । आश्रमादिक्रमज्ञोऽपि, किमज्ञ इव वर्तसे ? ॥ ६६० ॥
तारुण्येऽपि व्रतग्राही, कदाऽपि विकृताशयः । पूर्वोपार्जितपुण्यानामपि नाशाय जायसे ॥ ६६१ ॥
अथावादि सुधावादि, वचस्तां प्रति **जम्बुना** । न भवामि मनस्तापैकमठः **कमठो** यथा ॥ ६६२ ॥

कूर्माख्यानकम्

भूधरो विन्ध्यनामाऽस्ति, यत्र स्पर्धात् परस्परम् । वियदुर्वीजुषः कुर्युर्गर्जि पर्जन्यदन्तिनः ॥ ६६३ ॥
अभूत् **कादम्बिनी** तस्य, कामिनीवाटवी तटे । गम्भीरोऽस्यां बभौ नाभीरूपः कूपश्च कश्चन ॥ ६६४ ॥

---

१ यत्र कुञ्जरगर्जया । प्रावृषीव सदाऽम्भोदभ्रान्त्या नृत्यन्ति केकिनः ॥ ६६३ ॥ पाता० ॥

भूरिशेवालजालेन, तत्र च्छन्नमुखाम्भसि । कूपेऽन्तः कोटिशोऽभूवन्, जीवाः क्षीबा जलोद्भवाः ॥ ६६५ ॥
कदाचिद् वातसञ्जातशैवलच्छिद्रवर्त्मना । कूर्मः कूपगतः कश्चिदिन्दुं शारदमैक्षत ॥ ६६६ ॥
स्वकीयजन्मसाफल्यश्रियो मुखमिवामलम् । विलोक्य कूर्मस्तं पर्वशर्वरीशममोदत ॥ ६६७ ॥
आलोकयतु मे लोकः, सर्वस्तदिदमद्भुतम् । इति वात्सल्यतोऽगच्छत्, कच्छपः पयसस्तलम् ॥ ६६८ ॥
कूर्मः समानयद् यावत्, कुलं तद्दर्शनाकुलम् । तावत् तच्छिद्रमाच्छादि, पुनः सेवालजालकैः ॥ ६६९ ॥
भ्रामं भ्रामं जले चक्षुश्चिक्षेपोर्द्ध्वं स कच्छपः । शेवालजटिले तत्र, न तु पूर्णेन्दुमैक्षत ॥ ६७० ॥
तदेनं प्राप्य सूरीन्दुं, कूर्मवन्न त्यजाम्यहम् । कुतोऽस्य दर्शनं भूयो, मोहच्छन्ने भवावटे ? ॥ ६७१ ॥
अथो कनकवत्याह, जितवाक्पतिमर्त्ति पतिम् । प्रति प्रतिकृतिर्मा भूस्त्वं मासाहसपक्षिणः ॥ ६७२ ॥

मासाहसपक्षिण आख्यानकम्

अटवी विद्यते काऽपि, व्योमव्यापिमहीधरा । शिबिरस्थितिवन्मृत्योः, क्रूरसत्त्वौघभीषणा[२] ॥ ६७३ ॥
इन्धनार्थमथान्येद्युः, समं सार्थेन केनचित् । अटव्यां कोऽप्यगात् तस्यां, प्रान्ते कस्यापि भूभृतः ॥ ६७४ ॥
सुप्तं मृगेन्द्रमद्राक्षीत्, स तत्रोत्कटदंष्ट्रकम् । ग्रासभग्नविलग्नेन्दुकलं कालमिवाङ्गिनम् ॥ ६७५ ॥
कृतान्तस्येव सिंहस्य, मुखे तस्य विदारिते । दन्ताग्रलग्नमांसांशलोभात् कौऽप्यविशत् खगः ॥ ६७६ ॥
मा साहसमिदं कार्षीर्ब्रुवन्निति मुहुर्मुहुः । मासाहसमिति[३] ख्यातिं, तत् प्राप स विहङ्गमः ॥ ६७७ ॥
वार्यमाणोऽपि तेनायं, पुरुषेण पुनः पुनः । मांसलोभाभिभूतत्वात्, तत्याज नहि साहसम् ॥ ६७८ ॥
सिंहेनाथ प्रबुद्धेन, प्रविशन् स मुखान्तरे । उच्चैश्चपेटापातेन, हतो हस्तिविघातिना ॥ ६७९ ॥
भार्याभिर्वार्यमाणोऽपि, स इव त्वमपि स्फुटम् । पश्चात्तापास्पदं भावी, तदिदं मा कृथा वृथा ॥ ६८० ॥
अथ जम्बूर्वचः प्राह, शुचि प्राहतकल्मषम् । अशर्मभाजनं सोमशर्मेव न भवाम्यहम् ॥ ६८१ ॥

सहजमित्रादिमित्रत्रितयसङ्गतं सोमशर्माख्यानकम्

पत्तनं पाटलीपुत्रमित्यस्ति क्षितिमण्डनम् । शौर्यवज्रायुधस्तत्र, राजा वज्रायुधोऽभवत् ॥ ६८२ ॥
आसीत् पुरोहितस्तस्य, राज्यव्यापारभारभृत् । प्रख्यातः सोमशर्मेति, शर्मश्रीकेलिमन्दिरम् ॥ ६८३ ॥
एकः सखा सुखाधारः, सहमित्राभिधोऽन्वहम् । बद्धः प्रेमगुणेनेव, तेन सञ्चरते सह ॥ ६८४ ॥
पर्वण्येव सखाऽभ्येति, पर्वमित्राभिधोऽपरः । तं प्रति श्रीनिधिं प्रातः, सरोजमिव षट्पदः ॥ ६८५ ॥
प्रणाममित्रनामाऽन्यः, सखा तेन कदाचन । आपतन् प्रतिपच्चन्द्र, इवाग्रे नम्यते ततः ॥ ६८६ ॥
अन्वहं सहितस्तेन, सहमित्रेण स स्फुरन् । पुर्याः पुरोहितस्तस्याश्चक्षुःश्रियमशिश्रियत् ॥ ६८७ ॥
कथञ्चित् कुपितं भूपं, सम्यग् विज्ञाय सोऽन्यदा । सदनं सहमित्रस्य, ययौ निशि पुरोहितः ॥ ६८८ ॥
तदनुद्घाटितद्वारं, बहिः स्थित्वा कृतारवः । स भृङ्ग इव तन्मित्रसद्म पद्ममिवाशुचत् ॥ ६८९ ॥

१ °ह, मत्वा हसितवाक्पतिम् । पतिं प्रति कृतिन् ! मा भूस्त्वं मासाहसपक्षिवत् ॥ ६७२ ॥ इतिरूपः पाठः खंता० पाता० ॥ २ गजेद्रनगजध्वाननृत्यत्केकिकुटुम्बका ॥ इति पाता० पाठः ॥ ३ °स- इति खंता० पाता० ॥

पुरोधाः पर्वमित्रस्य, ततो धाम जगाम सः । विकस्वरमुखं शैलनिकुञ्जमिव कुञ्जरः ॥ ६९० ॥
अभ्युत्थानमथाऽऽधत्त, तस्यायं सम्मदी सुहृत् । आयातायात मद्गेहमद्य पूतमिति ब्रुवन् ॥ ६९१ ॥
पुरोहितोऽथ पर्यङ्के, तन्निर्दिष्टे निविष्टवान् । पुरःस्थं तं प्रति प्राह, मौढप्रीतिधुरन्धरः ॥ ६९२ ॥
क्रुद्धः कृतान्तरूपोऽयं, भूपो मां प्रति सम्प्रति । यदि नश्यामि नेदानीं, तन्मां निर्दलयत्ययम् ॥ ६९३ ॥
तदशेषं विहाय त्वं, सहायत्वं मम व्रज । गमिष्यामि विदेशेऽपि, प्राणत्राणपरोऽधुना ॥ ६९४ ॥
निशम्येदं तदा पर्वमित्रेणोक्तं त्रुटन्मुदा । यदि ते मम देहेन, गेहेन विभवेन च ॥ ६९५ ॥
भवेदत्र परित्राणं, ददामि तदिदं मुदा । परं राजविरुद्धेऽर्थे, किं कुर्वेऽहं कुटुम्बवान् ? ॥ ६९६ ॥
॥ युग्मम् ॥
ततः सत्यतया मित्रं, यदि त्वमसि तत् प्रभो ! । कथमप्यन्यथाकारमितो देशान्तरं कुरु ॥ ६९७ ॥
अन्यथा मद्गृहे स्वामिन् !, यदि त्वामागतं नृपः । ज्ञातज्ञास्यति तद् यन्त्रे, मत्कुलं पीलयिष्यति ॥ ६९८ ॥
इत्युक्ते तेन तद् गच्छन्, नरेश्वरपुरोहितः । अन्ववर्ति स्वयं किञ्चिद्, दाक्षिण्यादा गृहाङ्गणम् ॥ ६९९ ॥
तद्गृहान्निःसृतो गच्छन्नचिन्तयदयं स्वयम् । अहो ! मे मन्दभाग्यस्य, न किञ्चित् त्राणकारणम् ॥ ७०० ॥
तावेवैतौ स एवाहं, जातौ किमधुनेदृशौ ? । आः ! ज्ञातमथवा नास्ति, प्रसादो जगतीभुजः ॥ ७०१ ॥
न मे कुत्रापि कोऽप्यस्ति, किमभ्रात् पतितोऽस्म्यहम् ? ।
आसीन्मम ययोरास्था, तयोश्चर्येयमीदृशी ॥ ७०२ ॥
अहो ! मे निर्विवेकत्वं, यन्नीतौ मित्रतामिमौ । यौ मयि क्षीणदाक्षिण्यावित्थं दुर्व्यसनातुरे ॥ ७०३ ॥
तृतीयस्यापि पश्यामि, सुहृदः सौहृदक्रमम् । पश्चान्नहि मनो येन, क्षिणोति तदवीक्षणम् ॥ ७०४ ॥
इति निश्चित्य चित्तेन, तदगारमगादसौ । सचक्रशक्रः सच्चक्रे, सोऽप्यमुं गृहमागतम् ॥ ७०५ ॥
अब्रवीच्च कथं दुःस्था, तवावस्थेयमीदृशी ? । मन्दमन्दमिदानीं च, किमागमनकारणम् ? ॥ ७०६ ॥
अथास्य कथयामास, विप्रो वृत्तान्तमात्मनः । मित्रद्वयविमुक्तस्य, परित्राणार्थितां च ताम् ॥ ७०७ ॥
परं पुरा मया किञ्चिन्न तवोपकृतं तथा । इत्यात्मनश्च न्यूनत्वं, मन्दागमनकारणम् ॥ ७०८ ॥
सोऽप्यवोचत मित्राहं, समीहे नहि किञ्चन । सद्भूतभक्तिग्राह्योऽस्मि, तत्राभून्न्यूनता न ते ॥ ७०९ ॥
तद्भद्र ! मास्म कार्षीस्त्वं, शङ्कातङ्कातुरं मनः । परित्रातरि मित्रेऽस्मिन्, कुतस्त्यं भूभुजो भयम् ? ॥ ७१० ॥
इत्थं वाक्सुधया दत्त्वा, स्वस्ति सौवस्तिकं प्रति । स गुणी प्रगुणीचक्रे, रथं जवनवाजिनम् ॥ ७११ ॥
दोःस्तम्भे बिभ्रता तेन, मित्रेणासदृशं बलम् । शम्बलं च रथे तस्मिन्नारोप्यत पुरोहितः ॥ ७१२ ॥
राज्यान्तरमथो नीत्वा, समुपस्थाय पार्थिवम् । तेनासौ लम्भितः कीर्तेरास्पदं सुखसम्पदाम्[3] ॥ ७१३ ॥
त्रयाणामपि मित्राणां, स स्वभावं विभावयन् । प्रणाममित्रमद्राक्षीत्, प्राणेभ्योऽप्यतिवल्लभम् ॥ ७१४ ॥
दृष्टान्तोपनयश्चायं, योऽत्र भूपः प्रकीर्तितः । स कर्मपरिणामोऽस्य, सोऽयं जीवः पुरोहितः ॥ ७१५ ॥
सहजं मित्रमेतस्य, शरीरं परिभाव्यताम् । तत् कर्मनृपतेः कोपे, जीवेन सह न व्रजेत् ॥ ७१६ ॥
ज्ञातिप्रभृतयः सर्वे, पर्वमित्रस्य सन्निभाः । श्मशानस्थानपर्यन्तमनुयान्तीह देहिनम् ॥ ७१७ ॥
प्रणाममित्रतुल्यस्तु, धर्मोऽयमवगम्यताम् । जन्मान्तरेऽपि यो जीवं, गच्छन्तमनुगच्छति ॥ ७१८ ॥
जीवस्य यः परत्रापि, श्रियं यच्छति वाञ्छिताम् । ज्ञाति-देहौ विहायाहं, तत् तमाराद्धुमुद्यतः ॥ ७१९ ॥

---

१ भूपः सम्प्रति मां प्रति खंता० ॥ २ प्रतिज्ञास्यति खंता० ॥ ३ स्पदः खंता० ॥

अथ मन्मथवीरस्य, मूर्तयेव जयश्रिया । जयश्रिया प्रभुः प्रोचे, शौचेनाञ्चितमानसः ॥ ७२० ॥
इत्थं मोहयतो नाथ !, **नागश्रीवत्** तवाकृतैः । नागः श्रीमन् ! किमत्युग्रं, मानसं साधु बाधते ? ॥ ७२१ ॥

नागश्र्याख्यानकम्

नगरे नगरे कारैकारप्राकारचारुणि । **रमणीयाभिधे** राजा, जज्ञे किल **कथाप्रियः** ॥ ७२२ ॥
अचीकथत् कथाः पौरान्, वारंवारेण सोऽन्वहम् ।
स च कस्यचिदन्येद्युर्वारकोऽभूद् द्विजन्मनः ॥ ७२३ ॥
दुष्कर्मजन्मनां मौर्ख्य-दारिद्य-व्यसना-ऽऽपदाम् । क्रमागत इवाऽऽवासः, स द्विजोऽचिन्तयत् तदा ॥७२४॥
रसना रसनायैव, मम धिग् ! वेधसा कृता । आयसीव कुशी स्तब्धा, स्वनामग्रहणेऽपि या ॥ ७२५ ॥
ब्रुवे यदि न जानेऽहमिति तद् दुष्टभूपतिः । प्रवेशयति कारायां, दुर्ग्राहग्रहिलो हि माम् ॥ ७२६ ॥
चिन्ताहेतुं दुहित्रा स, कुमार्या भाषितोऽब्रवीत् ।
साऽप्यूचे तात ! मा कार्षीश्चिन्तासन्तापितं मनः ॥ ७२७ ॥
वारे तव मया तात !, कथनीया कथानिका । इत्युक्त्वा सा शुचिर्वेषं, वासोभिर्विशदैर्व्यधात् ॥ ७२८ ॥
गत्वा नृपान्तिकं दत्त्वा, जयेत्याशिषमाह सा । कथां शृणु यदि श्रीमन् !, कथाकौतुहली भवान् ॥ ७२९ ॥
दक्षो निःक्षोभतां वीक्ष्य, तादृक्षां क्षितिवल्लभः । मेने तद्वचनस्यैव, कथातः कौतुकं महत् ॥ ७३० ॥
साऽप्याचख्यौ पुरेऽत्रैव, **नागशर्माऽ**स्ति माणवः ।
सोमश्रियामभूत् पत्न्यां, **नागश्रीस्तस्य** नन्दनी ॥ ७३१ ॥
कस्मैचिद् द्विजचट्टाय, दत्त्वा तां पितरौ स्वयम् । कार्येणौद्वाहिकेनैव, जग्मतुर्नगरान्तरम् ॥ ७३२ ॥
एकाकिन्यां गृहे तस्यां, स चट्टः सायमागमत् । तया श्रियोऽनुसारेण, चक्रे भोज्यादिरौचिती ॥ ७३३ ॥
सतूलीकं च पल्यङ्कं, निजालयमहाधनम् । शयनायार्पयित्वाऽस्मै, चिन्तयामासुषीति सा ॥ ७३४ ॥
महीमहीनामहिभिर्जानेऽस्ति च न मञ्चकः । शयनं तत् क मे भूमौ, वर्यं पर्यङ्कवर्जितम् ? ॥ ७३५ ॥
शये पर्यङ्कपर्यन्तेऽत्रैव तावन्निशामिमाम् । कोऽपि नो पश्यति ध्वान्तैर्यदन्धङ्करणौषधैः ॥ ७३६ ॥
इति सुष्वाप सा तत्र, निर्विकारैव बालिका । तदङ्गसङ्गे शृङ्गारसङ्कटे स द्विजोऽपतत् ॥ ७३७ ॥
लज्जा-क्षोभादिसंरुद्धमनःशूलाकुलीकृतैः । प्राणैः स तत्यजे चट्टो, वचनीयभयादिव ॥ ७३८ ॥
अचिन्तयत् ततः साऽपि, पापिन्या धिगसौ मम । एकत्र स्वापपापद्रुरिहापि सफलोऽभवत् ॥ ७३९ ॥
विभावरी विभात्येषा, यावत् तावदमुं द्विजम् । निक्षिपामि क्षितेरन्तर्यथा जानाति कोऽपि न ॥ ७४० ॥
इत्यसौ खण्डशोऽकार्षीत्, तूर्णं तस्य कलेवरम् । न्यधान्निधानवद् गर्ते, खनित्वा च स्वयं रयात् ॥ ७४१ ॥
गर्तं ततस्तमापूर्य, लिप्त्वाऽसौ गोमयद्रवैः । पुष्पैर्गन्धैश्च धूपैश्च, वासयामास तां रसां ॥ ७४२ ॥
पितरौ चागतौ तस्या, गृहीत्वौद्वाहिकं विधिम् । अतीतस्तु कथाकालः, श्रीमन्नुत्सूरतोऽमुना ॥ ७४३ ॥
कथं द्रक्ष्याम्यहं तामित्युक्ते राज्ञा जगाद सा । स्वामिन्नहं सा संसारनाटिकानटने नटी ॥ ७४४ ॥
कुमारि ! तदिदं सत्यं, यदत्र कथितं त्वया ? । पृष्टेति सा पुनर्वाचमुवाच नृपतिं प्रति ॥ ७४५ ॥

---

१ °रकरिप्रा° खंता० ॥ २ शुचिं वेषं, खंता० ॥ ३ °भासिवानिति खंता० पाता० ॥

याः कथास्त्वं पुराऽश्रौषीस्तथ्यास्ता भूपते ! यथा । तथेयमपि तथ्याऽस्तु, चित्रहेतुर्विशेषतः ॥ ७४६ ॥
एवं विप्लावितः क्ष्मापस्तया नागश्रिया यथा । तथा त्वमपि किं नाथ !, विप्लावयसि करिपतेः ? ॥ ७४७ ॥
कल्याणसलिलाधारकम्बुना जम्बुना ततः । समगद्यत सद्यस्कहारहूरानिभं वचः ॥ ७४८ ॥
सन्तु दन्तुरितानन्दाः, कथास्तन्वि ! तथाविधाः । असावस्तु विचारस्तु, प्रमाणं यस्त्वया कृतः ॥ ७४९ ॥

ललिताङ्गाख्यानकम्

तथाहि गाहितस्वर्गनगरीवैभवं भुवि । पुरं कन्दर्पकोशाख्यमस्ति कन्दर्पदर्पभूः ॥ ७५० ॥
धराधौरेयतां भेजे, राजा तत्र शतायुधः । पञ्चेषुं तृणवन्मेने, यं विलोक्य त्रिलोक्यपि ॥ ७५१ ॥
सुवर्णभूमिभृद्द्वंद्वयजातमात्रगिरिस्तनी । तस्य लीलावती नाम, बभूव प्राणवल्लभा ॥ ७५२ ॥
शृङ्गारभारं निर्माय, सा कदाचन कामिनी । तस्थौ गवाक्षमारुह्य, मुग्धजननिरीक्षिता ॥ ७५३ ॥
तन्मुखेन्दुस्तदा चन्द्रजयश्रीनाटिकानटः । बभौ मौक्तिकताडङ्कपारिपार्श्वकपेशलः ॥ ७५४ ॥
लावण्यामृतसिक्तेऽस्याः, सिन्दूरतिलकं मुखे । त्रिनेत्रदग्धकामद्रुनवकन्दलवद् बभौ ॥ ७५५ ॥
तन्मुखावासिनः काममूपतेश्चामरायितम् । भेजेऽलकैर्मृदुमरुल्लोलैर्भ्रूच्छत्रपार्श्वयोः ॥ ७५६ ॥
चिक्रीड नासिकाशाखिभ्रूशाखाप्रेङ्खणाद्भुते । तस्या नेत्रद्वयीरश्मिदोलाबन्धे मनोभुवः ॥ ७५७ ॥
अदर्शि तरुणैस्तस्या, रदपङ्क्तेः रुचिः शुचिः । मनोरथस्फुरत्पुष्पायुधचापोत्थबाणवत् ॥ ७५८ ॥
वैकक्षमाल्यचापस्य, पुष्पेषोरिषुधिश्रियम् । तस्याः शिश्राय धम्मिल्लः, पुष्पपूरेण पूरितः ॥ ७५९ ॥
इत्यसौ नित्यसौभाग्यभङ्गीभाग्यनिकेतनम् । श्लिष्टा स्मरपिशाचेन, सर्वाङ्गमुदयन्मुदा ॥ ७६० ॥
शम्भुक्षोभादिव दिवः, समुत्तीर्णं मनोभवम् । साऽपश्यल्ललिताङ्गाख्यं, नरं तुरगगामिनम् ॥ ७६१ ॥
शिरःपरिसरप्रेङ्खन्मायूरातपवारणम् । हरिणाक्षीमनोरत्नहरणैकमलिम्लुचम् ॥ ७६२ ॥
किञ्च श्रीचन्दनस्यन्दजनिताङ्गविलेपनम् । स्मरं रचितसन्नाहमिव लोकत्रयीजये ॥ ७६३ ॥
मानिनीमानभङ्गाय, शुभ्रचीरापदेशतः । पर्वगर्वितशीतांशुस्फीतांशुपरिवारितम् ॥ ७६४ ॥
स्कन्धदेशसमारूढप्रौढधम्मिल्लकैतवात् । मूर्तशृङ्गारभारस्य, नित्यं वाहीकतां गतम् ॥ ७६५ ॥

॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

दत्तदृष्टिमथैतस्मिन्, स्वस्य द्वैराज्यकारिणि । पञ्चेषुः पञ्चभिर्बाणैस्तां जघान घनस्तनीम् ॥ ७६६ ॥
तामसौ कामसौन्दर्यजयशाली व्यलोकयत् । ललिताङ्गोऽपि तत्कालं, कौतुकोत्तानलोचनः ॥ ७६७ ॥
कामस्य तां वशीकारमन्त्रसिद्धिमिवाङ्गिनीम् । वीक्ष्योन्मुखः कृतस्तम्भ, इति चिन्तितवानयम् ॥ ७६८ ॥
मुखे वसति मन्येऽस्याः, स्वयं मदनभूपतिः । अन्यथा कथमत्रैव, स्फुरत्यविरतं रतिः ॥ ७६९ ॥
विष-पीयूषयोरेषा, किमुपादानकारणम् ? । अस्याः कटाक्षा येनैते, सम्मोह-सुखयोः क्षमाः ॥ ७७० ॥
अस्याः काममभूत् कामः, स्वयं वेधा मृगीदृशः । क पुराणमुनिस्त्वेतन्निर्मातुं रूपमीश्वरः ? ॥ ७७१ ॥
शिरो विधुन्वन् कामेषूनितस्ततं इव क्षिपन् । विचिन्त्येत्यचलद् गेहं, प्रति स श्रेष्ठिनन्दनः ॥ ७७२ ॥
तस्मिन् दृष्टिपथातीते, सा महीपतिवल्लभा । अभूत् कामग्रहग्रस्ता, योगिनीवैकमानसा ॥ ७७३ ॥

---

१ 'हेतुर्विशे' खंता० ॥ २ 'वाहैक' खंता० ॥ ३ कुतुकोत्ताललोचनः खंता० पाता० ॥

प्रीतिर्न गीते नानन्दश्चन्दने न धृतिर्विधौ । आत्मनेव विना तेन, जज्ञे तस्यास्तनोरिव ॥ ७७४ ॥
ज्ञात्वा विकारमाकार-चेष्टिताभ्यामथ स्वयम् । यथार्थनामा तामाह, चेटी चतुरिकाह्वया ॥ ७७५ ॥
सत्यं स्वामिनि! किं नाम, तं युवानं समीहसे ? । युक्तं वा यन्मृणालिन्या, रविरेव प्रियङ्करः ॥ ७७६ ॥
अथ लीलावती प्राह, स्मरदाहातुराक्षरम् । हञ्जे! चतुरिकैवासि, यदिदं कौशलं तव ॥ ७७७ ॥
वशीकृतावलालोकं, पुष्पपेशलया दृशा । कथञ्चित् तं स्मराकारं, प्रीतये मर्म मेलय ॥ ७७८ ॥
ज्ञात्वा कुतोऽपि तं साऽपि, समुद्रप्रियनन्दनम् । ललिताङ्गमुपेत्यैवं, व्याजहार चटूक्तिभिः ॥ ७७९ ॥
त्वया लीलावतीदेव्याश्चौर! जह्रे मनः किल । गताश्रयस्तु तां हन्ति, हन्त! बाणैर्मनोभवः ॥ ७८० ॥
त्वद्वियोगेऽभवत् तस्याः, प्रावृट्कालस्तथाऽश्रुभिः । प्रयाणोन्मुखतां भेजे, यथा हंसोऽतिभाषितः ॥ ७८१ ॥
अयं वियोगो दावाग्निर्न दीपकलिका पुनः । शान्तिं याति न तन्मुग्ध!, किन्तु हन्तोपचीयते ॥ ७८२ ॥
इत्थं भवद्वियोगोत्थसन्तापोपशमाशया । वीजयन्तीं हसत्येषा, मामहो! कदलीदलैः ॥ ७८३ ॥
॥ युग्मम् ॥
विशिष्टयोगतां यस्यास्त्वद्वियोगः किलाभजत् । भवन्मयमतः सर्वं, सा पश्यत्यवनीतलम् ॥ ७८४ ॥
स्वयं तत् त्वमुपागत्य, तापनिर्वापणं कुरु । युक्तं तु नायशस्तस्या, ग्रहीतुं तव सर्वथा ॥ ७८५ ॥
अथोचे ललिताङ्गोऽपि, सङ्गोपितनिजाशयः ।
अयि! क्वाहं वणिग्मात्रं!, सा क्व वा राजवल्लभा ? ॥ ७८६ ॥
प्रच्छन्नमपि कर्मैतत्, कर्तुं किमिति शक्यते ? । सुप्तस्यापि हरेर्दंष्ट्रां, को वीक्षितुमपि क्षमः ? ॥ ७८७ ॥
साऽप्यूचे न त्वया सौम्य!, चिन्ताऽर्थेऽस्मिन् विधीयताम् ।
अस्मिन् संयोजनोपाये, विधिमूर्तिमवेहि माम् ॥ ७८८ ॥
अथानुमतिमासाद्य, सद्यः सा तस्य दूतिका । विज्ञा विज्ञपयामास, राज्ञीं गत्वा यथातथम् ॥ ७८९ ॥
तद्योगकामा वामाक्षी, यावदस्त्यन्यदा मुदा । पुरे तावदभूत् तत्र, प्रमोदी कौमुदीमहः ॥ ७९० ॥
स्वयं तदा मुदा द्रष्टुं, शरत्कालभवां श्रियम् । आखेटकार्थं भूमीभृदलञ्चक्रे वनावनिम् ॥ ७९१ ॥
तदा च राजवेश्मान्तर्विजनीभूतभूतले । साऽनङ्गप्रतिमाव्याजाल्ललिताङ्गमवीविशत् ॥ ७९२ ॥
सस्वजे सुचिरात् प्राप्य, लीलावत्यथ तं तथा । यथा तेनैकतामाप, चेतनेवात्मना समम् ॥ ७९३ ॥
कथञ्चिच्च विचारैककोविदाः सौविदास्तदा । निश्चितं कश्चिदप्यत्र, प्रविवेशेति तेऽवदन् ॥ ७९४ ॥
समाप्याखेटकं राज्ञे, सम्प्राप्ताय तदाऽथ ते । ऊचुर्निशान्ते कोऽप्यस्तीत्यच्छलादानपूर्वकम् ॥ ७९५ ॥
स्वयं सशब्दं पन्नद्वा, द्वयं हित्वाऽथ भूपतिः (?) । चौरादप्यधिकं मन्दमन्दमन्तःपुरेऽविशत् ॥ ७९६ ॥
तदा चतुरिकाद्वारदत्तदृष्टिर्महीपतिम् । दृष्ट्वाऽऽयान्तं द्रुतं तत्र, लीलावत्यै व्यजिज्ञपत् ॥ ७९७ ॥
स जालकपथेनाथ, लीलावत्या तयाऽपि च । क्षिप्तः पश्चात्प्रदेशस्थाशुचिकूपेऽपतत् कुधीः ॥ ७९८ ॥
दौर्गन्ध्येनान्धलस्तत्र, प्राच्यभुक्तं स्मरन् सुखम् ।
दध्यौ भोक्ष्ये पुनर्भोगान्, निर्यातो नेदृशानहम् ॥ ७९९ ॥
राज्ञी-दास्यौ च कूपेऽस्मिन्, प्रेम्णा चिक्षिपतुः सदा । फेलां तैयाऽभवत् तस्य, वृत्तिर्जीवनमात्रिका ॥८००॥

१ °भ मील° पाता० ॥ २ °पायवि° पाता० ॥ ३ °क्ष्ये कदा भोगा° वता० ॥
४ तदाऽभ वता० ॥

सोऽथ प्रावृषि कूपोर्द्ध्वगामिभिर्मलवारिभिः । प्रवाह्य बाह्यपरिखां, नीतो वप्रप्रणालकैः ॥ ८०१ ॥
क्षिप्तोऽथ परिखातीरे, लोलकल्लोललीलया । दैवादागतया प्राप्तो, धात्र्या देवतयेव सः ॥ ८०२ ॥
अथ सञ्ज्ञोप्य मूर्च्छान्ते, निजं नीतो निकेतनम् ।
अभ्यङ्ग-स्नान-भोज्याद्यैः, पाल्यमानोऽभवन्नवः ॥ ८०३ ॥
अत्र चोपनयो योऽभूल्ललिताङ्गोऽतिकामुकः । अतृप्तः कामभोगेषु, स संसारी शुचिस्मिते ! ॥८०४॥
आपातमधुरो यस्तु, परिणामे सुदुःसहः । राजस्त्रीभोगतुल्योऽसौ, विषयोत्थः सुखोदयः ॥ ८०५ ॥
तत्कूपकल्पगर्भान्तर्वासिनः फेलिकोपमैः । मातृभुक्तान्न-पानाद्यैर्धिगेतस्य शुचिक्रियाम् ॥ ८०६ ॥
कूपादिव ततो गर्भाद्, वाहितस्याथ वाय्वतः । सूतिकासदने तस्य, परिखोपमिका स्थितिः ॥ ८०७ ॥
धात्रिकोपमिता चात्र, सर्वोपग्रहकारिणी । सेयं परिणतिः पूर्वकर्मणां परिभाव्यताम् ॥ ८०८ ॥
पुनः पुनर्नवीभूतं, वीक्ष्य राज्ञी स्मरातुरा । अन्तराऽऽकारयेच्चेत्तं, तत् किं तस्यात्र युज्यते ? ॥ ८०९ ॥
अथोचुर्वनिताः सोऽयमल्पबुद्धिरपि प्रभो ! । स्मरन् विष्ठावटोद्भूतदुःखानां तत् करोति किम् ? ॥८१०॥
अथोवाच प्रभुः सोऽपि, कदाचिन्मनुतेऽल्पधीः ।
अहं तु नानुमन्ये वो, वचः संसारकारणम् ॥ ८११ ॥
इति जम्बूकुमारस्य, संवेगामृतनिर्झरैः । वचोभिर्विषयाकाङ्क्षातापस्तासां शमं ययौ ॥ ८१२ ॥
अथोऽन्तरङ्गवैराग्यरसार्द्रीभूतचेतसः । अष्टावपि समं जम्बूकुमारमिदमभ्यधुः ॥ ८१३ ॥
प्रमुखे सुखदैः स्वामिन् !, परिणामेऽतिदुःखदैः । इयत्कालं हहा ! कष्टं, विषयैर्वञ्चिता वयम् ॥ ८१४ ॥
तत् त्वद्विवाहसम्बन्धादन्धात्तमसमज्जनात् । उद्धृताः स्मस्त्वया यद्वा, श्रेयसे सङ्गतं सताम् ॥ ८१५ ॥
आश्रितस्तत् त्वया पन्थाः, श्रितोऽस्माभिरपि स्वयम् ।
सहैवं नेतर्नेतासि, त्वमस्मान् शिवपत्तनम् ॥ ८१६ ॥
उवाच प्रभवोऽप्युच्चैर्महासत्त्व ! भवद्गुणैः । कृष्टस्त्वामनुयास्यामि, पितॄनापृच्छ्य निश्चितम् ॥ ८१७ ॥
मा प्रमादीर्महाभाग !, विवेकोचितमाचरेः । इत्युक्तो जम्बुना यातः, प्रभवो भवनं निजम् ॥ ८१८ ॥
ज्ञात्वा जम्बूकुमारस्य, सदारस्यापि निश्चयम् । श्वशुराः पितरौ चासँस्तमेवानुयियासवः ॥ ८१९ ॥
अथ जम्बूकुमारोऽपि, विधाय जिनपूजनम् । सङ्घं विधिवदभ्यर्च्य, सम्मान्य स्वजनादिकान् ॥ ८२० ॥
स्नानीयगन्धपानीयकृतमज्जनमङ्गलः । चन्दनेन सितध्यानेनेव सर्वाङ्गभासुरः ॥ ८२१ ॥
रत्नाभरणसम्भारैः, सत्त्वसारैरिवाञ्चितः । असमैः कुसुमैः स्वस्य, यशोभिरिव शोभितः ॥ ८२२ ॥
लावण्याम्भोधिडिण्डीरपिण्डैरिव सितांशुकैः । दिव्यैः संवीतसर्वाङ्गः, कर्पूरा-ऽगुरुधूपितैः ॥ ८२३ ॥
दानैरानन्दयन् दीनाँस्तूर्यैर्मुखरिताम्बरः । वाह्यां नरसहस्रेण, शिबिकामधिरूढवान् ॥ ८२४ ॥
जननान्तरसौहार्दरसेन सहचारिणा । अनादृतेन देवेन, कृतनिष्क्रमणोत्सवः ॥ ८२५ ॥
प्रवेशिताभिराक्रम्य, सैन्ये चारित्रभूभृतः । स्मरसेनासमानाभिः, प्रियाभिस्ताभिरन्वितः ॥ ८२६ ॥
स्फूर्जज्जयजयारावप्रतिध्वानितदिङ्मुखः । मङ्गल्यधवलध्वानाकृष्टपौरवधूजनः ॥ ८२७ ॥
दुर्घटं घटयन् घण्टापथे पाणिन्धमायितम् । मायूरच्छत्रखण्डेन, मण्डलं तिरयन् रवेः ॥ ८२८ ॥

---

१ °ष्ठाचयोर्द्ध्व° पाता० ॥ २ °न्धाम्भसि निमज्ज° पाता० ॥ ३ °च तेन नेता° खंता० ॥
४ °त्युक्ते ज° खंता० ॥ ५ °नमज्जन° खंता० ॥ ६ °मैः कामं, य° खंता० पाता० ॥

आलोक्यमानो लोकेन, विस्मयालोलमौलिना । पौरीभिर्दीयमानाशीरक्षतक्षेपपूर्वकम् ॥ ८२९ ॥
बन्दिवृन्दमुखोद्घुष्टस्मरवीरजयोर्जितः । महामोहमहीपालमभिषेणयितुं ययौ ॥ ८३० ॥
॥ एकादशभिः कुलकम् ॥

सुधर्मस्वामिपादाब्जपावनं वनमीयिवान् । याप्ययानात् समुत्तीर्य, प्रतीष्टाचारमङ्गलः ॥ ८३१ ॥
प्रविश्य मध्यं पञ्चाङ्गसङ्गतक्षितिमण्डलः । प्रणम्य गणभृन्नाथं, जम्बूस्वामी व्यजिज्ञपत् ॥ ८३२ ॥
॥ युग्मम् ॥

संसारसागरोत्तारकर्णधार ! मुनीश्वर ! । मां कुटुम्बं च चारित्रयानपात्रेण तारय ॥ ८३३ ॥
ततः स्वपाणिपद्मेन, गणधारिधुरन्धरः । स्वजनैरन्वितं जम्बूकुमारं तमदीक्षयत् ॥ ८३४ ॥
प्रभवोऽप्यन्यदाऽभ्येत्य, सुधर्मस्वामिसन्निधौ । भावशत्रुप्रतिक्षेपदक्षो दीक्षामुपाददे ॥ ८३५ ॥
गणधारिधुरीणेन, तदानीं प्रभवो मुनिः । कृतः सुकृतवान् जम्बुपादाम्बुजमधुव्रतः ॥ ८३६ ॥
जम्बूप्रभृतिभिः शिष्यैः, कलितः कलभैरिव । अन्यदा गणभृच्चम्पां, यूथनाथ इवागमत् ॥ ८३७ ॥
तस्यां च बहिरुद्याने, गणभृत् सपरिच्छदः । देहिनां देहवान् पुण्यवासरः समवासरत् ॥ ८३८ ॥
ततस्तदीयपादारविन्दवन्दारवो जनाः । आययुर्ययुमुख्यानि, वाहनानि समाश्रिताः ॥ ८३९ ॥
लोकमालोकयन् यान्तं, कोणिकः श्रेणिकात्मजः । सद्यो मेदुरितानन्दो, राजाऽप्युद्यानमागमत् ॥ ८४० ॥
स पुण्यलभ्यमभ्यर्च्य, गणभृच्चरणाम्बुजम् । आसीनः श्रोत्रमसृणामश्रृणोद्धर्मदेशनाम् ॥ ८४१ ॥
देशनान्ते प्रभोः शिष्यवर्गे जम्बूमुनिं नृपः । पुरः स्मरमिवाद्राक्षीद्, भवभीत्या धृतव्रतम् ॥ ८४२ ॥
अपृच्छच्च प्रभो ! कोऽयं, द्विपेष्विव सुरद्विपः । सुधांशुरिव धिष्ण्येषु, त्रिदशाद्रिरिवाद्रिषु ॥ ८४३ ॥
शालिधान्यमिवान्नेषु, कल्पद्रुम इव द्रुषु । अम्भोधिष्विव दुग्धाब्धिश्चम्पकं कुसुमेष्विव ॥ ८४४ ॥
हिरण्यमिव लोहेषु, रसेष्विव सुधारसः । अद्भुतस्तव शिष्येषु, सविशेषं प्रदीप्यते ? ॥ ८४५ ॥
॥ विशेषकम् ॥

भूनाथं प्रत्यथोवाच, वाचंयमचमूपतिः । श्रीजम्बूस्वामिनः पूर्वजन्मवृत्तान्तमादितः ॥ ८४६ ॥
तपःप्रभावप्रभवं, रूपं सौभाग्यमस्य च । चरमं केवलित्वं च, विच्छेदं च ततः परम् ॥ ८४७ ॥
॥ युग्मम् ॥

तदाकर्ण्य महीनाथो, हृष्टश्चम्पापुरीं ययौ । जम्बूयुतः सुधर्माऽपि, श्रीमहावीरमभ्यगात् ॥ ८४८ ॥
श्रीमहावीरपादान्ते, दान्तेन्द्रियगणो गणी । जन्तुजातोपकाराय, विजहार धरातले ॥ ८४९ ॥
ततः श्रीवीरनिर्वाणाद्, व्यतीत्य दशहायनीम् । जम्बूस्वामिनमाधाय, गच्छभारधुरन्धरम् ॥ ८५० ॥
श्रीसुधर्मगणाधीशो, श्रिते निःश्रेयसश्रियम् । जम्बूः प्रबोधयामास, महीं नवदिवाकरः ॥ ८५१ ॥ युग्मम् ॥
अथ वर्षचतुःषष्टौ, गतायां वीरनिर्वृतेः । श्रीजम्बूस्वामिना चक्रे, गच्छेशः प्रभवः प्रभुः ॥ ८५२ ॥

इत्थं ब्रह्मव्रतमयमहःसंहृतध्वान्तबन्धः,
श्रीमज्जम्बूमुनिदिनपतिर्दत्तविश्वप्रबोधः ।
निःसामान्यक्रमसमुदितोद्दाममाहात्म्यसम्प-
ल्लक्ष्मीं नित्याभ्युदयसुभगम्भावुकामाससाद ॥ ८५३ ॥

१ °रः स्मेर° पाता० ॥ २ आपृच्छच्च संता० ॥

जीयात् काचिद् विश्वजैत्री धरित्र्यां, सौभाग्यश्रीरद्भुता जम्बुनाम्नः ।
लब्धे यस्मिन् केवलज्ञानलक्ष्मीर्धन्यंमन्या नान्यमभ्याजगाम ॥ ८५४ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये जम्बूस्वामिचरितवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥

खेलद्भिः खरदूषणास्तसुभगैः क्षीराब्धिबन्धोद्धतै-[1]
रुच्चै रावणनाशभासुरतमैरेभिर्यशोभिर्निजैः[2] ।
भूमिं भूषयति त्रयी तनुकुलक्षोणीधवस्पर्धया,
श्रीसोमान्वयसम्भवोऽपि सपदि श्रीवस्तुपालः कृती ॥ १ ॥
अन्तः कज्जलमञ्जुलश्रि यदिदं शीतद्युतेर्द्योतते,
तन्मूढाः[3] कथयन्ति लक्ष्म न वयं सूक्ष्मेक्षिकाकाङ्क्षिणः ।
यद् यात्रोत्सवमद्भुतं रचयता श्रीवस्तुपाल ! त्वया,
शीतांशौ लिखितं स्वनाम तदिदं प्रत्यक्षमुद्वीक्ष्यते ॥ २ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ८६१ । उभयग्रन्थाग्रम्[4] २५४६ ॥

---

१ °न्धोद्धुरैरुच्चै° खंता० पाता० ॥ २ °तरैरे° खंता० पाता० ॥ ३ यन्मू° वता० ॥
४ °म् २५४७ खंता० ॥

नवमः सर्गः ।

तपः सम्पल्लतामूलं, दुःखकक्षाऽऽशुशुक्षणिः । इष्टार्थराजीराजीवखण्डमार्तण्डमण्डलम् ॥ १ ॥
परापरमहासिद्धिसौधाग्रोत्सङ्गमिच्छुना । तपःसोपानमास्थेयं, तद्यथा युगबाहुना ॥ २ ॥

तपोमाहात्म्ये युगबाहुचरितम्

पाटलीपुत्रमित्यस्ति, पुरं सुरपुरोपमम् । रत्नसौधसदालोके, यत्र मित्रत्विषो वृथा ॥ ३ ॥
एतस्मिन् रत्नगर्भाया, रहस्य इव पत्तने । गौणमेवानुमन्यन्ते, धनदं धनिनो जनाः ॥ ४ ॥
तत्र क्षत्रियकोटीरकोटीरश्मिस्मितक्रमः । क्रमनिर्यद्यशःसिन्धुः, सिन्धुगाम्भीर्यधुर्यधीः ॥ ५ ॥
भुवोऽभवद् विभुः कीर्तिविनिर्जितसितद्युतिः । चण्डांशुदुःसहः शत्रुमर्दनः शत्रुमर्दनः ॥ ६ ॥
अभून्मदनरेखेति, कलत्रं तस्य भूभुजः । यदास्यदास्यवानासीदङ्कितस्तुहिनद्युतिः ॥ ७ ॥
धरित्रीशस्य मन्त्रीशस्तस्यासीन्मतिसागरः । राज्ये यद्बुद्धिविध्वस्तशत्रौ शोभैव पत्तयः ॥ ८ ॥
तेनोढप्रौढसौराज्यभरो विश्वम्भराविभुः । वैशारद्यं सुखस्वादेष्वाससाद प्रियान्वितः ॥ ९ ॥
अन्यदाऽन्तःपुरं यातः, प्रातः प्राणप्रियां नृपः । ददर्श दर्शनीयश्रीश्चिन्तयाऽऽचान्तचेतनाम् ॥ १० ॥
जगाद सादरं भूपः, स्वरूपविजितस्मरः । तद्दुःखहेतुजिज्ञासुर्वितर्काकुलमानसः ॥ ११ ॥
सकज्जलेक्षणजलैः, कपोलफलके लिपिः । येयं विलिखिता देवि !, सैव ब्रूते शुचं तव ॥ १२ ॥
निःश्वासधूमवत्त्वेन, हेतुना दुःखकेतुना । कश्चिच्चिन्तानलश्चित्ते, जागरूकोऽनुमीयते ॥ १३ ॥
समादिश शुचां हेतुं, तत् प्रसीद प्रिये ! मम । कः स्वजीवितसावज्ञस्तवाज्ञाखण्डनं व्यधात् ? ॥ १४ ॥
चक्रे केनापराधो वा, यमवेश्म यियासुना ? । मुमूर्षुणाऽथ मूर्खेण, केन तेने पराभवः ? ॥ १५ ॥

कच्चित् किञ्चिन्मयैवाथ, न हितं विहितं तव ? ।
किं वा राज्येऽपि तद् यन्न, त्वदायत्तं मम प्रिये ! ? ॥ १६ ॥

वितर्कशतसम्मूढं, ननु ताम्यति मन्मनः । अधीतपूर्वं यन्नैतन्महत्यप्यरिसङ्कटे ॥ १७ ॥

तत् प्रक्षाल्य जलैर्देवि !, बाष्पाम्भःकलुषं मुखम् ।
शशाङ्कः साङ्कपङ्कोऽयं, चिराद्व्यक्तिक्रियतां त्वया ॥ १८ ॥

इतो विलोकय ततो, विशालाक्षि ! प्रसीद मे । भवत्वेष जनस्तूर्णं, नीलोत्पलपराङ्मुखः ॥ १९ ॥
प्रदेशः पेशलालापैर्भूयाद् भूयः प्रिये ! तव । राजहंसाङ्गनावृन्दमञ्जुकूजितपूजित ॥ २० ॥
इत्युक्त्वाऽवस्थिते राज्ञि, मौनमूनीकृतद्विषि । उवाच वाचं दन्तांशुस्फुरणेन शरीरिणीम् ॥ २१ ॥
न भर्तर्वर्तते किञ्चिदन्यद्दुःखस्य कारणम् । लालितायास्त्वया पत्या, विहाय निरपत्यताम् ॥ २२ ॥

---

१ नाम्ना विक्रमबाहुः श्रीसङ्केतैकनिकेतनम् ॥ ६ ॥ युग्मम् ॥ इत्येवंरूपः पाठः ग्वंता० ॥
२ °ज्ञि, सा मुखेन्दुसुधोज्ज्वलाम् । उवाच इति खंता० पाठः ॥

तस्याः शस्यामिमां वाचं, समाकर्ण्य नरेश्वरः । आरादाराधयामास, त्रिसन्ध्यं कुलदेवताम् ॥ २३ ॥
तत्प्रसादं समासाद्य, सद्यो विकसिताकृतिः । तस्यासुत्पादयामास, क्षत्रगोत्रस्तुतं सुतम् ॥ २४ ॥
एतस्य स्थापिते नाम्नि, युगबाहुरिति क्रमात् । समं मनोरथै राज्ञो, वर्धमानो मनोहरैः ॥ २५ ॥
कियत्यपि गते काले, पण्डितेभ्यः पठन्नयम् । प्रज्ञावज्ञातवागीशः, प्रपेदे सकलाः कलाः ॥ २६ ॥ युग्मम् ॥
अथान्यदा समायातस्तदुपाध्यायमन्दिरे । विपश्चित् कश्चिदतिथिः, सोऽभाषिष्ट ससौष्ठवम् ॥ २७ ॥
ब्रूत लोकोत्तरस्फूर्तिः, कथं भूयात् पुमानिति ? । जगदुर्जगतीशेन, गौडेनाभिहिता बुधाः ॥ २८ ॥
शस्त्रे शास्त्रे च जागर्ति, यस्य कीर्तिरनुत्तरा । भाषितः पुरुषः सैष, बुधैर्लोकोत्तरः परम् ॥ २९ ॥
तथा यतेथास्तद् वत्स !, शत्रुमर्दननन्दन ! । यथा शस्त्रे च शास्त्रे च, तवाद्वैतं भवेद् यशः ॥ ३० ॥
उपाध्यायगिरं ध्यायन्निमामेव नृपाङ्गजः । जगाम ग्रामणीः पुंसां, मुनिपार्श्वे बहिर्वने ॥ ३१ ॥
नमस्कृत्य मुनीनाह, साहसोत्साहवानसौ । लोकोत्तरकलावाप्तिः, केनोपायेन जायते ? ॥ ३२ ॥
तेऽप्याहुः शृणु भूपालपुत्र ! सुत्रामविक्रम ! । कर्मानुकूल्येनैवैतत्, सर्वं सम्पद्यते शुभम् ॥ ३३ ॥
पञ्चम्यादितपोयोगैर्देवताराधनेन च । तदभिव्यक्तिमायाति, मायातिगशुभं नृणाम् ॥ ३४ ॥
निर्ममे निर्ममेशस्य, शस्यमस्य निशम्य च । तेन चित्ते वचोऽक्लेशदेशनावेशपेशलम् ॥ ३५ ॥
कलाकामगवी नाम, शारदा तत्र विद्यते । युगबाहुस्तपः कुर्वंस्तत् तदाराधनं व्यधात् ॥ ३६ ॥
आराधनघनो धीमांस्तपस्तपनदुस्सहः । षण्मासान् स समासक्तस्त्रिसन्ध्यं साधितक्रमः ॥ ३७ ॥
अथ पान्थवधूकोपकटाक्षच्छुरितद्युतिः । कालः सविद्युदम्भोदमेदुरः समुपागमत् ॥ ३८ ॥
अम्भोदपटलैर्व्योम्नि, च्छादितः सितदीधितिः । मुखेन्दुः पान्थनारीणां, सकज्जलजलाश्रुभिः ॥ ३९ ॥
अपवारितरङ्गेण, सिन्धुना कार्श्यमाप्यत । अपवारितरङ्गेण, स्थितं भास्करतेजसा ॥ ४० ॥
उल्लासिता क्षता चैव, बहुकोकनदावलिः । वाहिन्यो भूभृतां भेजुः, सङ्कोचं चोच्छ्रयं च ताः ॥ ४१ ॥
एवंविधेऽथ कालेऽस्मिन्, राजानं शत्रुमर्दनम् । कश्चिद् विज्ञपयामास, समासन्नो नियोगवान् ॥ ४२ ॥
तुङ्गरङ्गत्तरङ्गौघपातितासन्नकानना । निर्मर्यादं समायाति, गङ्गा देव ! पुरं प्रति ॥ ४३ ॥
गङ्गाप्रवाहादेतस्मान्नागराः सागरादिव । त्रातरातुरतां भेजुस्तद् यत्नः क्रियतां प्रभो ! ॥ ४४ ॥
समादिश विशामीश !, यत् कर्त्तव्यं विशारद ! । निशम्य सम्यगेतस्मादादिदेश नृपः सुतम् ॥ ४५ ॥
स्वर्णपुत्रकमादाय, गच्छ त्वं वत्स वत्सल ! । पूजानिर्वर्तनेनास्याः, शान्तिं सम्पादय द्रुतम् ॥ ४६ ॥
स तथा प्रतिपद्याथ, गङ्गार्णोऽभ्यर्णमागतः । निर्वर्त्य विविधां पूजां, चिक्षेप स्वर्णपुत्रकम् ॥ ४७ ॥
अथैतस्मिन्नवसरे, तस्मिन् परिसरे कृती । कस्याश्चिच्चारुनेत्रायाः, शुश्राव करुणध्वनिम् ॥ ४८ ॥
दिक्षु चक्षुः क्षिपन्नेष, दिदृक्षुर्विधुरां स्त्रियम् । उपकारमना यावदस्ति क्षितिपनन्दनः ॥ ४९ ॥
तावदाविरभूदम्भोमध्ये काऽपि मृगेक्षणा । कुररीकरुणध्वानैर्द्रावयन्ती जलेचरान् ॥ ५० ॥
साऽऽह साहसिकोत्तंसः, कश्चिदस्ति क्षितौ नरः । गङ्गोपहारभूतायाः, शरण्यः स्यान्ममात्र यः ? ॥ ५१ ॥

रत्नगर्भाऽपि वन्ध्याऽसि, कुतो देवि ! वसुन्धरे ! ।
यत्र जातस्त्वया कोऽपि, मत्प्राणत्राणकारणम् ॥ ५२ ॥

१ ब्रूथ लो° खंता० । कथं लो° पाता० ॥ २ °गदीशे° खंता० ॥ ३ °त्स !, विक्रमक्ष्मापनन्द° खंता० ॥ ४ °ताऽक्ष° पाता० ॥ ५ °स्मिन्नेत्य राजानमाकुलः । कश्चिद् खंता० ॥ ६ भेजे, तद् खंता० ॥

श्रुत्वेति वचनं तस्या, भग्नेऽन्येषां पराक्रमे । स चचाल स्थिरस्थामसिन्धुरः सिन्धुरोधसः ॥ ५३ ॥
तदाऽवगणयन्नेष, परिवारनिवारणम् । धीरोद्धतपदन्यासैः, कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ५४ ॥
वार्यमाण इवाम्भोभिर्ल्लुलद्भिः सम्मुखागतैः । सेव्यमानो यशोवीजैरिव पाथःकणोत्करैः ॥ ५५ ॥
उद्दिधीर्षुरिमां कन्यां, वाहिनीवाहवाहिताम् । विवेश लसदावेशः, परोपकृतये नदीम् ॥ ५६ ॥
॥ विशेषकम् ॥

वीक्षितः सैनिकैः कन्यामुद्दिधीर्षुर्महीमिव । स्फुरन्नन्तर्जलं सोऽयं, नारायण इवाबभौ ॥ ५७ ॥
प्लवमानो यदैतस्याः, समीपं समुपागतः । कुमारस्तावदेषाऽपि, दूराद् दूरतरं ययौ ॥ ५८ ॥
हर्षोत्कर्षेण सैन्यस्य, तया च मृगचक्षुषा । समकालमदृश्यत्वं, भेजे भूमिभुजाङ्गजः ॥ ५९ ॥
अथ कर्त्तव्यमूढास्ते, सैनिकाः साश्रुचक्षुषः । सन्ति गङ्गातटे यावत्, कुमारादर्शनाकुलाः ॥ ६० ॥
तावत् तन्नाशसाक्षित्वपातकादिव पातुकः । आससाद निधिर्धाम्नामस्तपर्वतमस्तकम् ॥ ६१ ॥
॥ युग्मम् ॥

अस्तोकशोकभृल्लोकचक्रं चक्रन्द चक्रवत् । तत्र मित्रे स्फुरद्भृत्यावेशे देशान्तरं गते ॥ ६२ ॥
दिदृक्षुरिव तं भानुः, कुमारं मारविग्रहम् । पाथोनाथपथेनाथ, पातालमुपजग्मिवान् ॥ ६३ ॥
अथो पुरान्तरागत्य, सैनिका निशि दुःखिनः । वार्तामार्त्ताशयाः सर्वां, कथयामासुरीशितुः ॥ ६४ ॥
दम्भोलिनेव भूपालस्ताडितो हृदयेऽपतत् । तद्वार्तादुःखसङ्कल्पजन्मना शोकशङ्कुना ॥ ६५ ॥
मुक्त्वा शोकं कुमारस्याधावल्लोको नृपान्तिकम् । चन्दन-व्यजनादीनि, सकलः कलयन् करे ॥ ६६ ॥
तेन शैत्योपचारेण, कृतेन कृतिनां वरः । अथ प्रथितचैतन्यो, जगाद जगतीपतिः ॥ ६७ ॥

क सा भक्तिः? क सा शक्तिः?, क सा क्षान्तिः? क सा मतिः? ।
एकैकशोऽपि दृश्यन्ते, हा हन्त! नहि ते गुणाः ॥ ६८ ॥

त्वं तातवत्सलो वत्स!, जन्मतोऽपि प्रभृत्यभूः । मां जराजर्जरं हित्वा, तत् सम्प्रति गतः कुतः? ॥ ६९ ॥

उपेक्ष्य प्रेक्षणीयानां, मूर्धन्य! स्वां कुलश्रियम् ।
कन्याकृते त्यजन् प्राणान्, स्थूललक्ष्योऽसि निश्चितम् ॥ ७० ॥

अमात्योऽप्यत्यदुःखेर्न, विलपन्तं पतिं भुवः । अभाषिष्ट तदाऽऽचारविचाररुचिरं वचः ॥ ७१ ॥
भवादृशां विशांनाथ!, पाथोनाथगभीरिमन्! । युक्तं भवे भवेदेव, न देव! परिदेवनम् ॥ ७२ ॥
स्वकर्मफलभोगेन, संसाराब्धौ शरीरिणः । बुद्बुदा इव यान्त्येके, समायान्त्यपरे पुनः ॥ ७३ ॥
यदेवेष्टवियोगादि, विरक्तेः कारणं सताम् । मोहान्धानां तदेवाहो!, क्रोध-शोककरं परम् ॥ ७४ ॥
न चक्रिणा न शक्रेण, कृतविक्रमसङ्क्रमम् । विश्वैकवीरमाख्यान्ति, दैवमेवंविधं बुधाः ॥ ७५ ॥
स्वामिन्! सैन्येन दैन्येन, सेवितैः परिदेवितैः । असौ प्रकृतिदुर्दान्तः, कृतान्तः केन गृह्यते? ॥ ७६ ॥
इदं वचः समाकर्ण्य, **मतिसागर**मन्त्रिणः । कृपाणं पाणिनाऽऽकृष्य, धावितः पृथिवीपतिः ॥ ७७ ॥
कृतं कृतान्त! गर्वेण, व्रज दृष्टिपथं मम । यथा तवैतद्व्यसनं, छिनद्मि च्छद्मसद्मनः ॥ ७८ ॥
अनल्पमिति जल्पन्तमल्पितारिपराक्रमम् । साटोपकोपं भूपालमुवाच सचिवेश्वरः ॥ ७९ ॥

---

१ °रणाम् पाता० ॥ २ °गमत् । कुमा° खंता० ॥ ३ °रद्भृत्यावे° खंता० ॥ ४ °न. प्रलप° खंता० ॥ ५ °दा चारुविचा° खंता० ॥

किं दैवं ? देव ! कश्च त्वं ?, संरम्भः कं प्रति प्रभो ! ? ।
विचारय स्वं त्यक्त्वा, न शक्यमिदमस्ति यत् ॥ ८० ॥
तदेव दैवं यत् कुर्यात्, कर्म जन्तुः शुभा-ऽशुभम् । शोभैव सृष्टि-संहारकारिकारणवर्णना ॥ ८१ ॥
तत् परित्यज्य संरम्भमुत्तरास्त्वं कुरु क्रियाः । अनित्यं विश्वमालोक्य, स्थैर्योपायपरो भव ॥ ८२ ॥
सुप्रातमङ्गलाचारचारुराविरभूदथ । मांसलो दुन्दुभिध्वानैर्गभीरः शङ्खनिस्वनः ॥ ८३ ॥
अथ सत्वरमागत्य, कश्चिदाश्चर्यतत्परः । उद्यदानन्दसन्दोहमेदुराश्रुरदोऽवदत् ॥ ८४ ॥
आन्ध्यहेतुतमःस्तोमच्छेदभासुरभास्वतः । दिष्ट्या त्वं वर्धसे देव !, युगबाहोरिहागमात् ॥ ८५ ॥
पारितोषिकदानेन, तं सत्कृत्याथ पूरुषम् । नृपतिर्विस्मयस्मेरो, यावदुत्तिष्ठति स्वयम् ॥ ८६ ॥
तावच्छ्लोककोकानां, शोकमुन्मूलयन्नयम् । स्वच्छंशोचिरलङ्कारभासुराकारविग्रहः ॥ ८७ ॥
स्वयमीक्षणराजीवजीवातुः प्रातरागतः । भास्वानिवोदयकलादुर्निरीक्ष्यो नृपाङ्गजः ॥ ८८ ॥ युग्मम् ॥
नन्दनं चन्दनस्यन्दसुन्दराकारभासुरम् । प्रणमन्तं परिष्वज्य, जगाद जगतीपतिः ॥ ८९ ॥
अदृश्यत्वं स्त्रिया साकं, यावत् त्वमभजस्तया । वृत्तमाख्यायि तत् तावत्, तावकैः सेवकैर्मम ॥ ९० ॥
अतः परं परं धीमन् !, संवृत्तं यद्यदद्भुतम् । वत्स ! तत् सर्वमप्युच्चैर्मदग्रे वक्तुमर्हसि ॥ ९१ ॥
स रूपमन्मथो वाचमथोवाच नृपाङ्गजः । प्रक्षालितामिवात्यन्तविशदैर्दशनांशुभिः ॥ ९२ ॥
मूर्च्छामुषितचैतन्यस्तामेवानुव्रजंस्तदा । कोऽहं ? किमर्थं ? कुत्रास्मीत्येवं न प्रतिपन्नवान् ॥ ९३ ॥
क्षणेनैव ततस्तात !, स्वमपश्यं सचेतनः । मौक्तिकक्षोदमेदस्विसिकते सैकते स्थितम् ॥ ९४ ॥
न तत् पुरं न सा गङ्गा, न सा कन्या न सा रसा । आकस्मिकमिदं जज्ञे, किं विचारपथातिगम् ? ॥ ९५ ॥
किमिन्द्रजालं ? किं स्वप्नः ?, किं वा चैतन्यविप्लवः ? । उत मन्येऽहमन्येह, जातिर्जातिस्मरस्य मे ? ॥ ९६ ॥
विचिन्त्येति क्षणं स्वामिन्नुत्थायाथ परिभ्रमन् । अपश्यमेकं कल्पद्रुकाननं हसिताननः ॥ ९७ ॥
तदन्तःपक्षिभिः पृष्टकुशलोऽहं पुरो व्रजन् । मुमुदे नितरामन्तरारामं तं विलोकयन् ॥ ९८ ॥
अग्रतश्च गतश्चित्रकारणं तापवारणम् । प्रासादमेकमद्राक्षमुच्चैः सप्तक्षणं क्षणात् ॥ ९९ ॥
प्रविश्य तस्मिन्नारूढः, षष्ठीं यावदहं भुवम् । जज्ञे कर्णातिथिस्तावन्मम सङ्गीतनिःस्वनः ॥ १०० ॥
गत्वाऽग्रतस्ततस्तत्र, द्वारदेशे विलम्बितः । कयाचिद् वेत्रधारिण्या, क्षणादागत्य भाषितः ॥ १०१ ॥
अहं श्रीशारदादेव्या, त्वदाकारणहेतवे । शब्दविद्याप्रतीहारी, प्रेषिता तत् पुरो भव ॥ १०२ ॥
तत् तयाऽहं सह प्राप्तः, शारदाचरणान्तिकम् । अपश्यं तुम्बुरुस्फीतगीतप्रीतिस्मितेक्षणाम् ॥ १०३ ॥
चारुचारीप्रचारेण, नृत्तेनाप्सरसां पुरः । प्रेक्षाकौतूहलेनोच्चैः, क्षणमाक्षिप्तचक्षुषम् ॥ १०४ ॥
हंसेन विहितोपास्तिं, सेवितां देव-दानवैः । वादयन्तीं स्वयं वीणां, हिरण्यकमलासनाम् ॥ १०५ ॥
निजकान्तिसुधापूरैर्लिम्पन्तीमिव सेवकान् । बिभ्रतीं पुस्तकं हस्ते, रोहन्मोहमहौषधम् ॥ १०६ ॥
तर्क-साहित्यविद्याभ्यां, वाम-दक्षिणपार्श्वयोः । वालव्यजनपाणिभ्यां, वीज्यमानां मुहुर्मुहुः ॥ १०७ ॥
प्रशान्तपावनीं मूर्तिं, दधानां वचनातिगाम् । शारदां शारदाम्भोदविशदस्वच्छवाससम् ॥ १०८ ॥
॥ षड्भिः कुलकम् ॥

---

१ °भास्वरभास्व° खंता० ॥ २ °च्छरोचि° खंता० पाता० ॥ ३ किञ्चाचार° वता० ॥
४ °दसोदरस्वच्छ° खंता० ॥

अथाहं हर्षसोत्कर्षचेता विकसिताननः । नमोऽकार्षं तदा देवीं, मधुर-स्निग्धमीक्षितः ॥ १०९ ॥
वाग्देव्याऽहं स्वयं पादपीठेऽथ विनिवेशितः । क्षणं जज्ञे किल प्राप्तो, मोक्षादपि परं पदम् ॥ ११० ॥
हारहूरानुहारिण्या, गिरा देव्याऽथ भाषितः । मा वत्स ! विस्मयायत्तं, कार्षीश्चित्तं नृपाङ्गज ! ॥ १११ ॥
इत्थमाराधनाभाजस्तव स्तवन-पूजनैः । गङ्गाकन्यकया चक्रे, मया सत्त्वपरीक्षणम् ॥ ११२ ॥
किञ्च प्रेष्य प्रतीहारीमिहानीतोऽसि सम्प्रति । इदं दर्शयितुं वत्स !, स्वक्रीडाभवनं तव ॥ ११३ ॥
तत् तवाहमनेनोच्चैः, साहसेनास्मि विस्मिता । कुरुषे पुरुषेष्वग्र्य !, कथमाराधनामिमाम् ? ॥ ११४ ॥
किञ्चानाराधिताऽप्युच्चैः, प्राच्यैस्ते पुण्यकर्मभिः । परतन्त्रेव तुष्टाऽस्मि, सकर्णाऽऽकर्णय क्षणम् ॥ ११५ ॥

युगबाहुकुमारस्य पूर्वभवः

तथाह्यासीत् पुरा पुष्पपुरे जितमरुत्पुरे । निर्धनः कोऽपि दारिद्र्यराजधानीव देहिनी ॥ ११६ ॥
महेऽन्येद्युः स कौसुद्यामुद्याने वीक्ष्य नागरान् । अर्थिसङ्कल्पकल्पद्रूनिव साक्षादचिन्तयत् ॥ ११७ ॥
मन्दभाग्योऽतिनिर्लज्जः, पात्रं निन्दितकर्मणाम् ।
मया समः समस्तेऽपि, नास्त्यन्यः कोऽपि भूतले ॥ ११८ ॥
यदस्मिन्नुत्सवे पौरान्, वीक्ष्य दानाचलङ्कृतान् । नैवाद्यापि विमुच्येऽहं, प्राणैः पाषाणनिष्ठुरैः ॥ ११९ ॥
इहान्तरेषां पौराणामहो ! मे सम्पदुत्तमा । निर्वाणाङ्गारकस्येव, शोणमाणिक्यमध्यतः ॥ १२० ॥
समानेऽपि मनुष्यत्वे, विशेषोऽयं यदद्भुतः । तदत्राहमहो ! मन्ये, पुण्या-ऽपुण्ये निबन्धनम् ॥ १२१ ॥
तन्मया यत् क्वचित् किञ्चिन्न कृतं सुकृतं पुरा । दुःखपात्रं तदत्राहमभवं विभवं विना ॥ १२२ ॥
अङ्गत्यागं ततो गत्वा, करिष्ये किल भैरवे । यथा भवाम्यहं दुःखभाजनं न भवान्तरे ॥ १२३ ॥
पर्यालोच्येति तत्रागादुत्सुको भैरवोपरि । अभीष्टदेवतायाश्च, नमस्कारं चकार सः ॥ १२४ ॥
झम्पापातं चिकीर्षुश्च, दिशो व्यालोकयन्नयम् । शमं मूर्तमिवाशोकतले मुनिमुदैक्षत ॥ १२५ ॥
दृष्ट्वा च तं नमश्चक्रे, भावपावनमानसः । क्षणं चोपासनाहेतोः, पुरस्तादुपविष्टवान् ॥ १२६ ॥
ध्यानान्तेऽथ मुनीन्द्रोऽपि, ज्ञानत्रयमयः स्वयम् । ज्ञात्वोपकारमूचे तं, सुधामधुकिरा गिरा ॥ १२७ ॥
कुतस्त्वमागतो वत्स !, वनमेतदमानुषम् ? । कथं चेत्यद्भुतानन्दो, वर्तसे प्राप्तरत्नवत् ? ॥ १२८ ॥
उवाच सोऽपि दारिद्र्यसमुद्रस्य महामुने ! । पारं तीर्थमसुं प्राप्य, भैरवं मुदितोऽस्म्यहम् ॥ १२९ ॥
तदत्र कृतकृत्योऽस्मि, युष्मद्दर्शनतोऽधुना । विशुद्धमियता मन्ये, भवान्तरमहं निजम् ॥ १३० ॥
अथोवाच मुनीन्द्रस्तं, वाचा मधु-सुधामुचा । कुतस्त्वमितिमूढोऽसि, वत्साविदिततत्त्ववत् ॥ १३१ ॥
सुलभा जीवलोकेऽस्मिन्, धृति-श्री-सुख-सम्पदः । चिन्तारत्नमिवात्यन्तदुर्लभं जन्म मानुषम् ॥ १३२ ॥
तत् तस्यानुपभुक्तस्य, त्यागः किमिति युज्यते ? ।
यदस्य न पुनः प्राप्तिः, सहस्रेणापि जन्मनाम् ॥ १३३ ॥
कृतेन मृत्युना जन्तोर्देह एव विनश्यति । लाभान्तरायकृत् कर्म, न पुनः पूर्वनिर्मितम् ॥ १३४ ॥
तत्तत्कर्मविनाशाय, प्रायः कायस्तपोऽग्निना । संशोष्य निर्मलः स्वात्मा, बुद्धिमद्भिर्विधीयते ॥ १३५ ॥
तदन्तरायकृत् कर्म, कृतमज्ञानपूर्वकम् । ज्ञानाराधनशुद्धेन, तपसा हि विलीयते ॥ १३६ ॥

१ °हारीं, मयाऽऽनीतो° खंता० ॥ २ °मूचेऽमुं, सुधामधुरया गिरा खंता० ॥ ३ °स्त्वमति° वता० ॥

महात्मन्! पूर्वदुष्कर्मनिर्मूलनसमीहया। युज्यते तपसाऽऽराद्धुं, ततस्ते ज्ञानपञ्चमी ॥ १३७ ॥
तावज्जाड्यज्वरोद्गारैर्जीयन्ते हन्त! जन्तवः। यावन्नाविर्भवत्युच्चैस्तपस्तपनवैभवम् ॥ १३८ ॥
येषां तपःकुठारोऽयं, कठोरः स्फुरति स्फुटम्। मूलादुच्छेदमायान्ति, तेषां दुष्कर्मवीरुधः ॥ १३९ ॥
भावेनाराधितो येन, तपोधर्मोऽतिनिर्मलः। एतेनाराधितौ दान-शीलधर्मावपि ध्रुवम् ॥ १४० ॥
सम्पन्नानन्यसामान्यतपःसन्दोहदोहदः। वितनोति फलस्फार्ति, मनोरथमहीरुहः ॥ १४१ ॥
तत् ते क्षीणान्तरायस्य, पञ्चमीतपसाऽमुना। मनोरथतरुः सर्वं, वाञ्छितार्थं फलिष्यति ॥ १४२ ॥
इत्युक्तो मुनिना तेन, सैष निष्पुण्यपूरुषः। निवृत्य मृत्योरागत्य, गृहं चक्रे तपोऽद्भुतम् ॥ १४३ ॥
स पूजनं जिनेशस्य, प्रथयन् विभवोचितम्। वरिवस्यन् गुरूंश्चापि, निन्ये जन्म कृतार्थताम् ॥ १४४ ॥
अथायं परिपूर्णायुः, संजज्ञे नृपतेः सुतः। युगबाहुरिति ख्यातः, स त्वं सत्त्वनिकेतनम् ॥ १४५ ॥
तत् त्वया तोषिताऽस्म्युच्चैर्धर्ममाराध्यता पुरा। निःशङ्कितमतो ब्रूहि, वत्स! वाञ्छितमात्मनः ॥ १४६ ॥
देव्या प्रसादादित्युक्ते, शस्त्रे शास्त्रे च कौशलम्। लोकोत्तरं मयाऽयाचि, प्रतिपन्नं तया च तत् ॥ १४७ ॥
प्रतिपक्षप्रतिक्षेपक्षममेकं परं पुनः। महामन्त्रं ददौ देवी, कलाकौशलदायिनम् ॥ १४८ ॥
यावद् गृहीतमन्त्रोऽहं, नमामि परमेश्वरीम्। अपश्यं तावदात्मानं, नदीपुलिनगामिनम् ॥ १४९ ॥
प्रमोदविस्मयस्मेरवदनस्तदनन्तरम्। उत्सुकोऽहं जवादेव, देवपादान्तमागमम् ॥ १५० ॥
नृपस्तद्वा तदाकर्ण्य, सुतस्य महिमाद्भुतम्। यौवराज्यं ददौ सर्वपुरोत्सवपुरःसरम् ॥ १५१ ॥
कुमारोऽपि श्रियं प्राप्य, सहकार इवाद्भुताम्। गमयामासिवान् काममर्थिसार्थं कृतार्थताम् ॥ १५२ ॥
अर्द्धरात्रेऽन्यदा वासगृहे पर्यङ्कवर्तिनः। युवराजस्य शिश्राय, श्रवणं रुदितध्वनिः ॥ १५३ ॥
जिज्ञासुः प्रभवं तस्य, कुमारः करुणामयः। कृपाणपाणिर्निर्गत्य, गतवानध्वनि ध्वनेः ॥ १५४ ॥
असावन्तर्वणं यातस्तत्र वित्रस्तलोचनाम्। म्लानीभवन्मुखाम्भोजां, सायमम्भोजिनीमिव ॥ १५५ ॥
लावण्यपुण्यतन्वङ्गीं, प्रातःशशिकलामिव। रुदतीं सुदतीमेकामपश्यद् विस्मयाञ्चितः ॥ १५६ ॥ युग्मम् ॥
नरेण दिव्यरूपेण, पुरःप्रोल्लासितासिना। तामर्थ्यमानामालोक्य, स तस्थौ विटपान्तरे ॥ १५७ ॥
स नरश्चाटुकारोऽपि, रोपिताबद्धमीक्षितः। सुमुखीं विमुखीमेतां, रूक्षाक्षरमदोऽवदत् ॥ १५८ ॥
मयि प्रपन्नदास्येऽपि, दास्यते यदि नोत्तरम्। तदसिर्दर्श्यतामेष, स्मर्यतामिष्टदैवतम् ॥ १५९ ॥
ऊचेऽथ कन्या रे मूढ!, स्मरामि कमिवापरम्?। युगबाहुकुमारोऽस्ति, हृदि मेऽद्वैतदैवतम् ॥ १६० ॥
यद्यत्र मन्दभाग्याया, नैव दैवेन दर्शितः। भवान्तरेऽपि मे भूयात्, प्राणनाथस्तथापि सः ॥ १६१ ॥ युग्मम् ॥
हृष्टः स्वनामश्रवणान्नामसाम्याच्च शङ्कितः। विस्मितो वनितारूपाज्जुगुप्सुः क्रूरकर्मणा ॥ १६२ ॥
कुमारः खड्गमाकृष्य, ततः क्रोधादधावत। स्त्रीघातपातकिन्! क्रूर!, क्व रे! यासीति तर्जयन् ॥ १६३ ॥
॥ युग्मम् ॥

अथासौ पुरुषः प्राह, भद्र! द्रुतमितः सर। रजकस्याऽऽयुषि क्षीणे, खरवन् म्रियसे कथम्? ॥ १६४ ॥
कुमारोऽप्यब्रवीत् प्राणैरेभिः सत्वरगत्वरैः। यशःपुण्यमयस्वार्थपरं मां धिक्करोषि किम्? ॥ १६५ ॥
किञ्चातिक्रूरमेतद् ते, निर्मातुं कर्म नोचितम्। लोकद्वयविरुद्धं हि, विदधाति सुधीः कुतः? ॥ १६६ ॥
नरोऽप्युवाच साचिव्यं, किमहो! भद्रहे तव। हितोपदेष्टा येनासि मूर्युयुत्सुरपि सम्प्रति? ॥ १६७ ॥
इत्युक्त्वा धाविते तस्मिन्, नरे रणरसातुरे। खड्गाखड्गि चिरं वृद्धं, युद्धमुद्धतमेतयोः ॥ १६८ ॥

अथार्जय्यं रिपुर्मत्वा, कुमारं मारविक्रमम्। निःशूको दन्दशूकास्त्रं, साक्षेपः क्षिप्रमक्षिपत् ॥ १६९ ॥
ततोऽहिपाशनाशाय, मन्त्रमत्रस्तमानसः। कुमारः शारदादत्तं, वैरिविस्मरमस्मरत् ॥ १७० ॥
तयोरित्यस्त्रमस्त्रेण, विनिवारयतोर्मिथः। शारदामन्त्रमाहात्म्यादङ्गस्तम्भो रिपोरभूत् ॥ १७१ ॥
ततः कुमारमाहात्म्याद्, विस्मितोऽसौ गतस्मयः। मलं ममार्ज दौर्जन्यजनितं वचनामृतैः ॥ १७२ ॥
तदाऽवदानमालोक्य, त्रैलोक्योपरिवर्त्ति तत्। परोपकारव्यापारसज्जितं च तदूर्जितम् ॥ १७३ ॥
रूपं चानन्यसामान्यं, तच्च सौभाग्यमद्भुतम्। सा कन्या विस्मयोत्तानमानसैवमचिन्तयत् ॥ १७४ ॥
॥ युग्मम् ॥
स एव यदि राजेन्दुनन्दनोऽयमिहागमत्। उपचक्रे ममैतर्हि, तर्हि विद्याधराधमः ॥ १७५ ॥
तदाऽरिवचनैर्यावत्, कुमारस्य प्रसेदुषः। विमुक्तस्तम्भनः शत्रुर्दान्तः पादान्तमागमत् ॥ १७६ ॥
तावदाविर्बभूवाग्रे, कोऽप्युत्तीर्य विमानतः। भास्वरोदारनेपथ्यधरो विद्याधरोत्तमः ॥ १७७ ॥
कुमारस्य पुरः सोऽपि, विस्फुरत्करकोरकः। जगाद युगबाहो! त्वं, सुस्थितः शृणु मे वचः ॥ १७८ ॥
तथास्थिते कुमारे च, पुरुषे च पुरःसरे। कथां प्रस्तावयामास, विद्याधरधुरन्धरः ॥ १७९ ॥
भरतक्षेत्रसीमन्तवैताढ्योत्तरदिग्गतम्। अस्त्यपास्तामरपुरं, पुरं गगनवल्लभम् ॥ १८० ॥
मणिचूडाभिधस्तत्र, पतिर्विद्याधरेश्वरः। प्रिया च तस्य पूर्णेन्दुवदना मदनावली ॥ १८१ ॥
कुलदेवतया दत्ता, सुताऽनङ्गवती तयोः। जज्ञेऽद्वैतचतुष्षष्टिकलाकौशलशालिनी ॥ १८२ ॥
आरूढयौवना सा च, प्रतिज्ञामिति निर्ममे। यः कोऽपि दास्यति प्रश्नचतुष्केऽपि ममोत्तरम् ॥ १८३ ॥
स एव भावी भर्ता मे, खेचरो भूचरोऽथवा। ततः श्रुत्वा प्रतिज्ञां तां, विद्याधरनराधिपाः ॥ १८४ ॥
गर्वतः सर्वतोऽभ्येत्य, प्रश्नोत्तरबहिर्मुखाः। वृथाऽभवन्नपुण्यानामिव लक्ष्मीमनोरथाः ॥ १८५ ॥
ततश्चार्त्तेन भूभर्त्रा, पृष्टो नैमित्तिकोत्तमः। युगबाहुं शशंसास्या, भाविनं भूचरं वरम् ॥ १८६ ॥
ततः प्रभृति सा तत्र, लक्ष्मीरिव मुरद्विषि। बद्धभावाऽभवत् कामं, गुणैः श्रुतिपथागतैः ॥ १८७ ॥
पूर्वेद्युः प्रातरेवास्य, सभासीनस्य भूभुजः। आगात् पवनवेगाख्यः, खगः शङ्खपुरेश्वरः ॥ १८८ ॥
पुत्रीमुद्वोढुकामोऽयमकृतप्रश्ननिर्णयः। विलक्षो हृतवानेतां, द्विको मुक्तालतामिव ॥ १८९ ॥
ततोऽनुपदिनस्तस्याः, खेचराः सर्वतो ययुः। अस्यास्तु मातुलः सोऽहमिहायातोऽस्मि दैवतः ॥ १९० ॥
पुरः पवनवेगोऽयं, जामेयी च ममाप्यसौ। प्राणप्रदस्य सर्वेषां, किं ते प्रतिकरोमि तत्? ॥ १९१ ॥
रत्नचूडाभिधे तस्मिन्नेवं वदति खेचरे। मणिचूडनृपोऽप्यागात्, तत्रैव सपरिच्छदः ॥ १९२ ॥
उवाच च महाबाहो!, सुतेयं मम जीवितम्। सर्वस्वमपि चैतन्मे, तत् त्वयैवाऽऽत्मसात् कृतम् ॥ १९३ ॥
मम नैमित्तिकेनास्याः, कथितस्त्वं पतिः पुरा। साम्प्रतं ज्ञापितश्चासि, मम विद्याधरेश्वरैः ॥ १९४ ॥
तत् त्वां प्रतिप्रदानेऽस्याः, का नाम प्रभुता मम?।
किन्तु प्रतिज्ञानिर्वाहोऽप्यस्यास्त्वय्येव तिष्ठति ॥ १९५ ॥
निष्कारणोपकर्तारः, क्व नाम स्युर्भवादृशाः?। दृष्टः किं विष्टपोज्जीवी, यदि वा न दिवाकरः? ॥ १९६ ॥
एवं वदति सानन्दं, विद्याधरनरेश्वरे। ज्ञात्वा वृत्तान्तमाजग्मे, तत्र विक्रमबाहुना ॥ १९७ ॥
सङ्गमस्तत्र चान्योन्यमुभयोरपि भूभुजोः। प्रशस्यः समभूद् गङ्गा-कालिन्दीस्रोतसोरिव ॥ १९८ ॥

---

१ °र्जय्यं रि° खंता० २ °थातिगैः ॥ खंता० ॥ ३ °स्यास्तु सोऽवतिष्ठते पाता० ॥

ततः पवनवेगोऽपि, नृपं नत्वेदमब्रवीत् । भृत्योऽस्मि विक्रमक्रीतस्ताताहं युगबाहुना ॥ १९९ ॥
मणिचूडादयस्तत्र, सर्वे विद्याधरेश्वराः । राज्ञा समर्प्य सौधानि, सत्कृता वसना-ऽशनैः ॥ २०० ॥
पुरीपरिसरे रम्ये, तत्र संसूत्र्य मण्डपम् । सुधर्मायाः सधर्माणं, कार्मणं विश्वचक्षुषाम् ॥ २०१ ॥
परितः कारयामास, मांसलान् भूमिवासवः । मञ्चान् विमानसन्तानमानमुद्रामलिम्लुचान् ॥ २०२ ॥
॥ युग्मम् ॥
सकौतुकप्रपञ्चेषु, मञ्चेष्वथ यथायथम् । भूचराः खेचराः सर्वे, निषेदुर्मेदुरश्रियः ॥ २०३ ॥
ततो विक्रमबाहुश्च, मणिचूडश्च पार्थिवौ । निविष्टौ मण्डपे तत्र, चन्द्रा-ऽर्काविव पर्वणि ॥ २०४ ॥
सप्रागल्भ्येषु सभ्येषु, स्थितेषु स्मेरविस्मयम् । आसीनेषु ससम्मर्दे, कोविदानां गणेषु च ॥ २०५ ॥
स्वदेश-परदेशेभ्योऽभ्यागतेषु सकौतुकम् । अपरेष्वपि लोकेषु, निषण्णेषु यथायथम् ॥ २०६ ॥
एत्य लक्ष्मी-सरस्वत्योरिव जङ्गमसङ्गमः । आसाञ्चक्रे कुमारोऽसौ, पादपद्मान्तिके पितुः ॥ २०७ ॥
॥ विशेषकम् ॥
ततोऽनङ्गवती तत्र, मूर्त्तेवाज्ञा मनोभुवः । क्षीरोदनिर्गतेव श्रीः, कलाकेलिरिवाङ्गिनी ॥ २०८ ॥
याप्ययानात् समुत्तीर्य, प्रतीहारीभिरावृता । सानन्दमिन्दुलेखेव, तारकानिकराञ्चिता ॥ २०९ ॥
प्रणम्य चरणौ पित्रोः, पादाङ्गुष्ठार्पितेक्षणा । निषसादाग्रतो लोकलोचनाञ्चलवीजिता ॥ २१० ॥
॥ विशेषकम् ॥
राजात्मजागुरुः प्राह, कुमार! क्रियतामयम् । राजपुत्रीकृतप्रश्नचतुष्टयविनिर्णयः ॥ २११ ॥
अभ्यधान्नृपपुत्रोऽथ, पित्रोरानन्दमुद्गिरन् । उच्चैर्वाचंयमीभूय, जनैः साक्षेपमीक्षितः ॥ २१२ ॥
याऽग्रेऽस्ति स्वर्णपाञ्चाली, निर्वाचालीकृतानना । कर्ता मद्वचनादेषा, समस्तप्रश्ननिर्णयम् ॥ २१३ ॥
ततः सा बालिका पाञ्चालिका साऽप्यार्ययैकया । उच्चैरुच्चेरतुः प्रश्नमुत्तरं च क्रमादिदम् ॥ २१४ ॥

तद्यथा—

कः सकलः? सुकृतरुचिः, कः सद्बुद्धिर्विधेयकरणगणः ।
कः सुभगः? शुभवादी, को विश्वजयी? जितक्रोधः ॥ २१५ ॥

ततस्तुष्टेषु सभ्येषु, स्तुवत्सु गुणवत्सु च । कुमारी सचमत्कारं, कुमारमपि च दृशा ॥ २१६ ॥
तं वधू-वरसम्बन्धबन्धं विदधतो विधेः । तदाऽनौचित्यकारित्ववाच्यमुन्मूलितं जनैः ॥ २१७ ॥
विप्राणां मन्त्रनिर्घोषैर्जनानां हर्षनिःस्वनैः । बन्दिकोलाहलैस्तूर्यैः, शब्दाद्वैतं तदाऽभवत् ॥ २१८ ॥
अथ मौहूर्त्तिकादिष्टे, लग्ने सर्वग्रहेक्षिते । क्षितेरधिपती पाणिं, ग्राहयामासतुः सुतौ ॥ २१९ ॥
वधू-वरं च हस्त्यश्व-रथा-ऽलङ्करणांशुकैः । अर्चयामासतुः स्नेह-विभव-प्राभवोचितैः ॥ २२० ॥
पाठसिद्धाश्च साध्याश्च, तत्तत्कर्मसु कर्मठाः । जामात्रे प्रददौ विद्या, विद्याधरनरेश्वरः ॥ २२१ ॥
सप्रपञ्चमहामञ्चमुदारद्वार-तोरणम् । उत्पताकं विशामीशस्ततः प्रावीविशत् पुरम् ॥ २२२ ॥
सम्मान्य मणिचूडादीन्, विद्याधरधराधवान् । राजधानीं निजनिजां, राजा हृष्टो विसृष्टवान् ॥ २२३ ॥
नृपः पवनवेगोऽपि, गोपिताविनयस्ततः । सत्कृत्य कृत्यदक्षेण, प्रैषि विक्रमबाहुना ॥ २२४ ॥
आपृच्छय पौरधौरेयानभ्यर्च्य पुरदैवतान् । विमोच्य बन्धनक्षिप्तान्, दीनादीननुकम्प्य च ॥ २२५ ॥

---

१ स्तुतिवत्सु गुणोच्चयम् । कुमा° पाता० ॥

पुण्यपात्राय पुत्राय, दत्त्वा राज्यश्रियं स्वयम् । नृपेणान्यैः सुदुष्प्रापा, संयमश्रीरुपाददे ॥ २२६ ॥
युगबाहुमहीनाथो, विद्यासिद्ध्याऽतिदुर्धरः । नृपांह्रिपान् नतिं निन्ये, हेलयैव महाबलः ॥ २२७ ॥
तथा मनोरथारामसफलीकारकारणम् । धर्ममाराधयामास, मनो-वचन-कर्मभिः ॥ २२८ ॥
मणिचूडनृपेणापि, स्वयं दीक्षां जिघृक्षुणा । **युगबाहु**नृपश्चक्रे, सर्वविद्याधरेश्वरः ॥ २२९ ॥
इति जन्मान्तरोपात्ततपःसम्भूतवैभवः । आराधयदिदं राज्यद्वयं लोकद्वयं च सः ॥ २३० ॥

इति नृपयुगबाहोः सच्चरित्रं पवित्रं,
तव सचिवशचीश ! स्पष्टमेतत् प्रदिष्टम्[2] ।
सततमपि निषेव्यं सिद्धिकामैः प्रकामं,
निरुपमसुखलक्ष्मीकेलिदीपस्तपस्तत् ॥ २३१ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये तपःप्रभावोपवर्णनो युगबाहुचरितं[3] नाम नवमः सर्गः ॥

मुष्णाति प्रसभं वसु द्विजपतेर्गौरीगुरुं[4] लङ्घयन्,
नो धत्ते परलोकतो भयमहो ! हंसापलापे कृती ।
उच्चैरास्तिकचक्रवालमुकुट ! श्रीवस्तुपाल[5] ! स्वयं,
भेजे नास्तिकतामयं तव यशःपूरः कुतस्त्यामिति ? ॥ १ ॥
आयाताः कति नैव यान्ति कति नो यास्यन्ति नो वा कति,
स्थानस्थाननिवासिनो भवपथे पान्थीभवन्तो जनाः ? ।
अस्मिन् विस्मयनीयबुद्धिजलधिर्[6]विध्वस्य[7] दस्यून् करे,
कुर्वन् पुण्यनिधिं[8] धिनोति वसुधां श्रीवस्तुपालः परम् ॥ २ ॥
॥ ग्रन्थाग्रम्[9] २४७ । उभयम् २७९३ ॥

---

१ °मश्रीः समाददे खंता० पाता० ॥ २ °मेवोपदि° खंता० ॥ ३ °रितनामा नव° पाता० ॥ ४ °पतेर्गौरी° खंता० पाता० ॥ ५ °ल ! स्फुटां, भेजे खंता० पाता० ॥ ६ °लधेर्वि° पाता० ॥ ७ °ध्वस्तद° वता० ॥ ८ °निधेर्धिनो° पाता० ॥ ९ सर्गग्रन्था° खंता० ॥

दशमः सर्गः ।

कार्मणं शर्मलक्ष्मीणां, मूलं धर्ममहीरुहः । आस्पदं सम्पदामेकमिदं दीनानुकम्पनम् ॥ १ ॥
श्रीमन्नेमिजिनेनेव, तदिदं बुद्धिशालिना । पालनीयं प्रयत्नेन, लोकोत्तरफलार्थिना ॥ २ ॥

दीनानुकम्पायां श्रीनेमिजिनचरितम्

इहैव भरतक्षेत्रे, जम्बूद्वीपविभूषणे । अस्ति स्वर्गोपमं धाम्ना, नाम्नाऽचलपुरं पुरम् ॥ ३ ॥
गृहान् सप्तक्षणान् यत्र, वीक्ष्य सप्ताश्वसप्तयः । क्षणं स्खलन्ति मध्याह्ने, स्फुटं कृतकुटीभ्रमाः ॥ ४ ॥
श्रीविक्रमधनो नाम, तत्रासीदीशिता भुवः । यदसौ यमुनाधाम्नि, मग्ना यान्ति द्विषो दिवि ॥ ५ ॥
रेजे रणाजिरं यस्य, भिन्नेभरद-मौक्तिकैः । छिन्नवैरियशोवृक्षशाखाकुसुमसन्निभैः ॥ ६ ॥
शम्भोरुमेव रम्भोरुरम्भोरुहविलोचना । धारिणीति प्रिया तस्य, बभूव सहचारिणी ॥ ७ ॥
अन्यदाऽसौ निशाशेषे, सुखसुप्ता व्यलोकयत् । स्वप्नान्तर्मञ्जरीमञ्जुसहकारकरं नरम् ॥ ८ ॥
जगाद सोऽप्यसौ देवि !, सहकारमहीरुहः । कल्पपादपकल्पश्रीरारोप्यस्त्वद्गृहाङ्गणे ॥ ९ ॥
ततश्चोद्धारमुद्धारमयमारोपितो मया । आम्रो नवमवेलायां, फलिताऽनवमं फलम् ॥ १० ॥
अत्रान्तरे स्फुरत्तोषैः, पेठे मङ्गलपाठकैः । प्रभाते भाषया पक्करसालरससारया ॥ ११ ॥
अद्वितीयफलोद्भासिभास्वद्दुद्रुमकारणम् । विभात्यभिनवश्चूतद्रुरिवायं प्रगेक्षणः ॥ १२ ॥
अथोत्थाय महीनाथवल्लभा विकसन्मुखी । राज्ञे विज्ञपयामास, स्वप्नवृत्तान्तमद्भुतम् ॥ १३ ॥
नृपोऽप्यूचे सुतो भावी, भवत्याः कश्चिदुत्तमः । न जानीमस्तु यत्तस्य, वारानारोपणं नव ॥ १४ ॥
अथ गर्भं बभारैषा, निर्भरानन्दशालिनी । शस्यदोहदसन्दोहसूचिताद्भुतलक्षणम् ॥ १५ ॥
वासरेष्वथ पूर्णेषु, पूर्णेन्दुमिव सुन्दरम् । असूतासौ सुतं पूर्णमासीवासीमतेजसम् ॥ १६ ॥
दशाहानन्तरं तस्य, सुतस्य जगतीपतिः । आनन्दवर्द्धितोत्साहो, धन इत्यभिधां व्यधात् ॥ १७ ॥
वर्द्धमानवपुर्लक्ष्मीर्नूतनेन्दुरिव क्रमात् । सकलाः स कलाः प्राप, स्पष्टदृष्टाष्टधीगुणः ॥ १८ ॥
असौ भाग्योद्यतश्रीकः, सौभाग्यरुचिरद्युतिः । अद्वितीयकलाशाली, द्वितीयमभजद् वयः ॥ १९ ॥
यौवराज्याभिषेकेऽथ, निर्वृत्ते नृपनन्दनः । नानाविधाभिः क्रीडाभिश्चिक्रीड सुखलालसः ॥ २० ॥
सवयोभिर्महामात्यपुत्रैर्मित्रैः समन्वितम् । धनं वनगतं कश्चिदेवमेत्य व्यजिज्ञपत् ॥ २१ ॥
आज्ञापितोऽस्मि देवेन, यद् दूतं सिंहभूभुजः । मेलयामुं कुमारस्य, मान्यमस्य च वाचिकम् ॥ २२ ॥
उद्यानस्य बहिः सोऽयं, विद्यतेऽद्यापि सुप्रभो ! । समादिश समायातु, यातु वा साम्प्रतं किमु ? ॥ २३ ॥
स राजपुरुषो राजकुमारानुमतादथ । प्रावेशयदमुं दूतमन्तःसभमुरुत्वरः ॥ २४ ॥
विशिष्टे वेत्रिणाऽऽदिष्टे, निविष्टमथ विष्टरे । सविस्मयं वचोऽवादीज्जगतीपतिनन्दनः ॥ २५ ॥

---

१ दिवम् खंता० पाता० ॥ २ °गुणाः खंता० ॥ ३ °मेवं व्य° खंता० ॥

क्षेमोऽस्ति पाटलीपुत्रपतेः सिंहमहीभुजः ? । कार्येण केन प्राप्तोऽसि, झटित्येवं निवेदय ॥ २६ ॥
स वचस्वी ततः प्राह, तस्याक्षेमः कुतो भवेत् ? । श्रीविक्रमधनो यस्य, मित्रमत्रैस्तुमानसः ॥ २७ ॥
परमस्यां तु वेलायां, शीघ्रं यदहमागतः । कारणं शृणु तत्र त्वं, प्रयोजनमिदं तव ॥ २८ ॥
कलत्रे विमलानाम्नि, स्वामिन्! सिंहमहीभुजः । आस्ते धनवती पुत्री, सौन्दर्यस्येव देवता ॥ २९ ॥
तत्र चित्रकरं कञ्चिद्, दिव्यचित्रधरं नरम् । एषा रेखाविशेषज्ञाऽपश्यद् भूपस्य नन्दनी ॥ ३० ॥
व्यलोकयच्च तच्चित्रे, कञ्चिन्नृपतिनन्दनम् । हृदयानन्दनं राज्यलक्षणैः शुभशंसिभिः ॥ ३१ ॥
तमथ प्राह सा चित्रं, यत् त्वयैतद् विनिर्ममे । तत् कलाख्यापनायैव ?, प्रतिच्छन्दोऽथ कस्यचित् ? ॥ ३२ ॥
सोऽप्युवाच कुमारी तच्चित्रं यद् वर्ण्यते मम । विज्ञानाद्भुतमप्येतद्, विगोपककरं परम् ॥ ३३ ॥
प्रतिच्छन्दो हि यस्यायमसौ सोमसमाकृतिः । यदि दृग्गोचरं गच्छेत्, तच्चित्रं स्यान्न चित्रकृत् ॥ ३४ ॥
सतां चित्ते कृतावासः, स यशःकुसुमेषुभिः । वशीकरोति त्रैलोक्यं, द्वितीय इव मन्मथः ॥ ३५ ॥
समाकर्ण्येति तद्वाचं, सा चन्द्रवदनाऽवदत् । स कुत्र ? कस्य वा पुत्रस्तस्य किंनाम नाम वा ? ॥ ३६ ॥

सोऽपि प्राहाऽचलपुरे, श्रीविक्रमधनात्मजः ।
धनोऽस्ति मूर्तिस्तस्यैषा, मयाऽलेखि स्वकौतुकात् ॥ ३७ ॥

श्रुत्वेति तत्प्रभृत्येषा, विशेषात् त्वयि रागिणी । क्रीडां पीडामिव ज्ञात्वा, कन्यान्तःपुरमाययौ ॥ ३८ ॥
त्वदेकतानचित्तेयमपि व्यापारितेन्द्रिया । त्वया व्याप्तं जगद् वेत्ति, योगिनीव परात्मना ॥ ३९ ॥
एकं विहाय त्वां देव!, सा महीपतिनन्दनी । स्त्रीरूपमथवा क्लीबं, मन्यते जगदप्यदः ॥ ४० ॥
देवीमुखादिदं सर्वं, वृत्तान्तं मेदिनीपतिः । विज्ञाय गुणविज्ञाय, भवते मां व्यसर्जयत् ॥ ४१ ॥
मामत्रागामुकं मत्वा, मेदिनीपतिनन्दनी । अमुं लेखप्रतीहारं, हारं दूतमिवाऽर्पयत् ॥ ४२ ॥
उक्त्वेति दूतो लेखेन, सहितं चरणान्तिके । कुमारस्यामुचन्मुक्ताहारं तत्प्राभृतीकृतम् ॥ ४३ ॥
छोटयित्वा ततो लेखमेष वेषजितस्मरः । जवादवाचयत् तोषचयपोषचमत्कृतः ॥ ४४ ॥
भवन्मूर्तिनिरस्तेन, कामेन ज्वालितं मम । मानसं त्वत्कृतावासं, सिक्तं नेत्राम्बुबिन्दुभिः ॥ ४५ ॥
न शान्तिं याति तन्नाथ!, शान्तिं नय दयां कुरु । दृढारम्भपरीरम्भदम्भपीयूषनिर्झरैः ॥ ४६ ॥
परितः परितप्ताङ्गीं, मदनज्वलनार्चिषा । वर्धिष्णुप्रेमकल्लोले, क्षिप मां निजमानसे ॥ ४७ ॥
इति लेखार्थसम्भारं, हारं च हृदये दधौ । स्निग्धोज्ज्वलस्फुरद्वर्णं, कुमारः कारणं मुदाम् ॥ ४८ ॥
विमृश्याथ कुमारोऽपि, प्रतिलेखं लिलेख सः । शृङ्गारेणेव मूर्त्तेन, मृगनाभिमयाम्भसा ॥ ४९ ॥
रतिरूपसपत्नीं त्वां, दधानस्य ममोरसि । रुषा रतिपतिः शङ्के, किरत्यविरतं शरान् ॥ ५० ॥
गुणैः श्रवणमार्गेण, तवाध्यासितमेव मे । मनो विविशुरक्षाणि, सर्वाण्यपि सुखेप्सया ॥ ५१ ॥
इति लेखेन दानेन, मानेन च कृतार्थितः । कुमारेण चरः प्रैषि, सम्भृतप्राभृतोच्चयः ॥ ५२ ॥
सत्कथाभिरथैतस्य, भूपो भूपसुताऽपि सा । कलयामासतुस्तोषं, कुमारागमकाङ्क्षया ॥ ५३ ॥
विनीतः सोऽपि निर्णीतलग्नस्योपरि भूपभूः । प्रयाणैः कैश्चन प्राप, तत् पुरं सपरिच्छदः ॥ ५४ ॥
सम्मुखाभ्यागतेनाथ, सिंहेन सह भूभुजा । प्रविवेश पुरीं वीरो, नृत्यन्तीमिव केतुभिः ॥ ५५ ॥
पुरे प्रतिगृहं रत्नस्तम्भेषु प्रतिबिम्बितः । श्लिष्यमाणो मृगाक्षीभिः, क्षणं गलितचेतनस् ॥ ५६ ॥

१ °त्रस्तमा° खंता० पाता० ॥ २ °दम्भपी° खंता० ॥

मनस्सु पुरनारीणां, मनोभूनगरेष्विव । एककालं विशन् विद्वां, दर्शयन् बहुरूपिणीम् ॥ ५७ ॥
स रत्नभित्तितेजोभिरस्फुटद्वारभूमिकम् । प्रविवेश नृपावासं, दौवारिकगिरा परम् ॥ ५८ ॥ विशेषकम् ॥
स क्रमेणाथ भूपालसौधमूर्धानमासदत् । पूर्वपर्वतशृङ्गाग्रविभागमिव भानुमान् ॥ ५९ ॥
अथ नारीजने भूरिभूषणद्विगुणद्युतौ । धवलध्वनिपीयूषसञ्जीवितमनोभवे ॥ ६० ॥
वेदोच्चारचमत्कारसम्प्रतापत्रयीतनौ । ब्राह्मणानां गणे स्पर्धनिरुद्धसदनाङ्गणे ॥ ६१ ॥
काहलानलयन्त्रोत्थकिङ्करानननमारुतैः । दीपिते जनचित्तेषु, मकरध्वजपावके ॥ ६२ ॥
अद्भुतं वाद्यमानेषु, मृदङ्गेषु मुहुर्मुहुः । अम्भोधरध्वनिभ्रान्त्या, नृत्याकुलकलापिषु ॥ ६३ ॥
कुमारी च कुमारश्च, योजयित्वा कराम्बुजे । ततः पुरोधसा वह्नेः, कारितौ तौ प्रदक्षिणाम् ॥ ६४ ॥

॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

आसीदश्रु न चित्राय, होमधूमे विसर्पति । तदाऽऽसन्ने तयोर्वह्नौ, कम्पो विस्मयभूरभूत् ॥ ६५ ॥
परस्परं तयोः पाणिस्पर्शे पीयूषवर्षिणि । अमुञ्चदङ्कुरान् क्षेत्रे, शृङ्गारः पुलकच्छलात् ॥ ६६ ॥
सर्वाङ्गपूर्णयोः कामरसेन भृशमेतयोः । पाणिपीडनतः स्वेदच्छलात् किञ्चिद् बहिः स्थितम् ॥ ६७ ॥
तदा कुमारवक्त्रेन्दुः, कोऽप्यपूर्वः स्मयं दधौ । कुमारीवदनाम्भोजसमुल्लासनलासकः ॥ ६८ ॥
नमश्चक्रे क्रमेणाथ, गुरुवर्गं नृपाङ्गजः । तया दयितया साकं, वद्धाञ्चलविलग्नया ॥ ६९ ॥
कतिचिद् वासरांस्तत्र, स्थित्वा नृपतिनन्दनः । प्रयातः स्वपुरीं रेमे, समं वनितया तया ॥ ७० ॥
मुनिर्वसुन्धरो नाम, पवित्रितवसुन्धरः । अन्येद्युराजगामात्र, चतुर्ज्ञानधरः पुरे ॥ ७१ ॥
नमस्कर्तुममुं राजा, कुमारेण समं ततः । ययौ पुरवनीखण्डमखण्डगुरुभक्तिकः ॥ ७२ ॥
मुदा वसुन्धराधीशो, वसुन्धरमुनीश्वरम् । प्रणम्य पादपीठाग्रे, क्षितिपीठे निविष्टवान् ॥ ७३ ॥
नवस्थानरसालद्रुन्यासस्वप्नविचारणाम् । अपृच्छत् पृथिवीभर्ता, प्रेयसीप्रेरितस्ततः ॥ ७४ ॥
सर्वज्ञं मनसा पृष्टा, समाचष्ट मुनीश्वरः । कुमारोऽयं जिनो भूत्वा, फलिता नवमे भवे ॥ ७५ ॥
श्रुत्वेति प्रीतिमान् भूपो, मुनिं नत्वा पुरं गतः । वाहव्यूहखुरोद्धूतधूलिधूसरवासरः ॥ ७६ ॥
स कुमारोऽन्यदा केलिशाली गत्वा वनावनौ । चिरं चिक्रीड सखिभिः, कलभैरिव कुञ्जरः ॥ ७७ ॥
अथाऽपश्यदसौ कञ्चिद्, भूमौ निपतितं मुनिम् । निरालम्बवियद्भ्रान्तिखिन्नं रविमिवाचिरात् ॥ ७८ ॥
आश्वास्य चन्दनाम्भोभिरनिलैश्चानुलोमिकैः । चक्रे कुमारः सच्छायं, मुनिं धर्मद्रुमोपमम् ॥ ७९ ॥
उत्तारितः कुमारेण, विपदम्भोनिधेर्मुनिः । तमुत्तारयितुं सोऽपि, तत् आरेभे भवान्तरात् ॥ ८० ॥
तत्कालं च समारोप्य, तच्चित्ते वाक्सुधारसैः । सम्यक्त्वपादपस्तेन, शतशाखो व्यतन्यत ॥ ८१ ॥
कुमारस्योपरोधेन, स्थित्वाऽथ स्तोकवासरान् । कृतावद्यपरीहारो, विहारं विदधे मुनिः ॥ ८२ ॥
बन्धुना धनदेवेन, धनदत्तेन चान्वितः । सवधूको धनोऽन्येद्युर्व्रतं प्राप वसुन्धरात् ॥ ८३ ॥
तप्त्वा तपांसि भूयांसि, क्षीणायुःकर्मबन्धनाः । सौधर्मकल्पे सर्वेऽपि, श्रायसीं श्रियमाश्रयन् ॥ ८४ ॥
अत्रैव भरतक्षेत्रे, वैताढ्यगिरिमूर्धनि । उत्तरश्रेणिरोचिष्णुसूरतेजोऽभिधे पुरे ॥ ८५ ॥
अरातिध्वान्तसूरस्य, सूरस्य पृथिवीपतेः । विद्युन्मत्यभिधानाया, देव्याः कुक्षिसरोरुहे ॥ ८६ ॥

---

१ °लालसः खंता० ॥ २ तदा द° खंता० ॥ ३ °रणम् खंता० पाता० ॥ ४ कुमारोऽप्यन्यदा पाता० ॥ ५ °वार्णवात् खंता० पाता० ॥ ६ °लं स समा° पाता० ॥

जीवो धनकुमारस्य, पुण्याविष्टस्त्रिविष्टपात् । जातश्चित्रगतिर्नाम, हंसचित्रगतिः सुतः ॥ ८७ ॥
॥ विशेषकम् ॥

विद्यावैदग्ध्यदुग्धाब्धिकेलिकल्लोलितैरयम् । विद्याधराणामानन्दकन्दं कन्दलितं व्यधात् ॥ ८८ ॥

किञ्चात्रैव गिरौ व्याप्तव्योम्नि वैताढ्यनामनि । दक्षिणश्रेणिकोटीरे, नगरे शिवमन्दिरे ॥ ८९ ॥

अनङ्गसेनसंज्ञस्य, मेदिनीहृदयेशितुः । पत्न्यां शशिप्रभानाम्न्यां, शशिप्रभमुखत्विषि ॥ ९० ॥

च्युत्वा धनवतीजीवः, सोऽपि सौधर्मतस्ततः । धाम्ना रत्नवतीवाभून्नाम्ना रत्नवती सुता ॥ ९१ ॥
॥ विशेषकम् ॥

कलाकलापकुशलां, क्रमादाक्रान्तयौवनाम् । उत्सङ्गसङ्गिनीमेनां, विधाय वसुधाधवः ॥ ९२ ॥

पङ्कजिन्या इवामुष्याः, कः स्यादर्क इव प्रियः ? । दैवज्ञमित्यभाषिष्ट, निविष्टं विष्टरे पुरः ॥ ९३ ॥
॥ युग्मम् ॥

अथागदत सद्यस्कज्ञानामृतभृताऽमुना । अगाधज्योतिषग्रन्थसिन्धुमन्थानभूभृता ॥ ९४ ॥

प्रौढप्रधनपाथोधितरणैकतरण्डकम् । रणे कृपाणमाच्छिद्य, यस्ते हस्ते ग्रहीष्यति ॥ ९५ ॥

श्रीसिद्धायतने यस्य, मूर्धनि स्वर्धुनीनिभा । स्तुतिं प्रस्तुवतो दिव्या, पुष्पवृष्टिर्भविष्यति ॥ ९६ ॥

स एव भवितैतस्याः, श्रीपतिप्रतिमः पतिः । शुद्धपक्षद्वयो हंस्या, राजहंस इवामलः ॥ ९७ ॥
॥ विशेषकम् ॥

इत्याकर्ण्य कृतप्रीतिः, स खेचरशिरोमणिः । प्रैषीज्ज्योतिषिकाग्रण्यं, प्रीणयित्वा विभूतिभिः ॥ ९८ ॥

कदाचिद् भरतक्षेत्रे, व्योम्ना चित्रगतिश्चरन् । आर्त्तं किञ्चित् पुरं वीक्ष्य, मङ्क्षूत्तीर्णो भुवं दिवः ॥९९॥

तत्र भद्राकृतिं कञ्चिदपृच्छत् खेचरो नरम् । केयं पुरी ? नृपः कोऽस्यां ?, दुःखं किमिदमप्यहो ! ? ॥१००॥

ज्ञाताशेषकथो वाचमथोवाच स पूरुषः । अलङ्कृतमहीचक्रमिदं चक्रपुरं पुरम् ॥ १०१ ॥

प्रभुरत्रास्ति सुग्रीवः, प्रग्रीवः क्षितिपश्रियः । प्रिये यशोमती-भद्रे, तस्य ख्याते उभे शुभे ॥ १०२ ॥

सुमित्रः सूनुरेकस्या, जगन्मित्रमजायत । द्वितीयस्याः पुनः पद्मश्छद्मनः सद्म जङ्गमम् ॥ १०३ ॥

जीवत्यस्मिन् न मे सूनोर्भावि भूपालवैभवम् । भद्रेति सुचरित्राय, सुमित्राय विषं ददौ ॥ १०४ ॥

विषे ध्वान्त इवोदीर्णे, चरितैः श्यामया तया । सुमित्रो व्यसनं प्रापच्चित्रं पद्मे ननु स्मितम् ॥ १०५ ॥

म्लानिं गते सुमित्रेऽस्मिन्, मित्रवत् तेजसां निधौ । युक्तं चक्रपुरस्यास्य, दुःखं दुःसहतां गतम् ॥१०६॥

इति चित्रगतिः श्रुत्वा, तमुज्जीवयितुं जवात् । परोपकारव्यसनी, विवेश नृपवेश्मनि ॥ १०७ ॥

स मन्त्राम्भः सुमित्राङ्गे, बन्धुदृग्भिः सहाक्षिपत् ।
स्मितं चक्षुः सुमित्रस्य, तद्बान्धवमुखैः समम् ॥ १०८ ॥

पुनरुज्जीविते जाते, सुमित्रे नेत्रपात्रताम् । दुःखबाष्पाम्बु बन्धूनां, प्रमोदाश्रुपदं ययौ ॥ १०९ ॥

अर्थ सोमे सुमित्रेऽस्मिंस्तापं हरति देहिनाम् । पद्मे सङ्कुचिते भद्रा, भृङ्गीव क्वचिदप्यगात् ॥ ११० ॥

अर्थ जीवितदातारं, तदा तारं यशोभरैः । तं विद्याधरमानन्दी, ववन्दे नृपनन्दनः ॥ १११ ॥

ततः पितृभ्यां पादान्तप्रणतः स्नपितः सुतः । नेत्रकुम्भमुखोद्गीर्णैरानन्दाश्रुजलप्लवैः ॥ ११२ ॥

विद्याधरकुमारोऽपि, ताभ्यामालिङ्ग्य निर्भरम् । अनिच्छन्नपि सच्चक्रे, वसना-ऽऽभरणादिभिः ॥ ११३ ॥

स्नेहादप्रेषितेनाथ, स चित्रगतिना सह । सुमित्रः कुरुते क्रीडां, विष्णुनेव पुरन्दरः ॥ ११४ ॥

अन्येद्युः **सुयशा** नाम, केवली प्राप तत् पुरम् । जगाम तं नमस्कर्तुं, **सुग्रीवः** सह बान्धवैः ॥ ११५ ॥
तं प्रणम्योपविश्याथ, देशनान्ते विशांपतिः । पप्रच्छ क्व नु सा भद्रा, परित्रस्य ययाविति ? ॥ ११६ ॥
सा नश्यन्ती हृता चौरैर्विक्रीता वणिजो गृहे । नष्टा ततोऽपि दावाग्निदग्धा दुर्गतिमभ्यगात् ॥ ११७ ॥
अतिशोच्यमनन्तं सा, संसारं विचरिष्यति । इत्थं स कथयामास, केवली नृपतिं प्रति ॥ ११८ ॥
तदाकर्ण्य नृपो दध्यौ, यत्कृते साऽकृतेदृशम् । सोऽस्त्यत्र नरके सा तु, गता वत्सलता हहा ! ॥ ११९ ॥
इत्थं खिन्नः **सुमित्राय**, दत्त्वा राज्यं भुवो विभुः । कञ्चिद् देशं च **पद्माय**, निर्मायो व्रतमग्रहीत् ॥ १२० ॥
ततः **सुमित्र**धात्रीशमापृच्छ्य कथमप्यमुम् । गतश्चित्रगतिस्तेन, सत्कृतो नगरं निजम् ॥ १२१ ॥
इतो **रत्नवती**भ्राता, **कमलो**ऽनङ्गसेनभूः । **सुमित्र**भगिनीं कूटात्, **कलिङ्ग**स्याहरत् प्रियाम् ॥ १२२ ॥
स्वमित्रस्य **सुमित्रस्य**, तामानेतुं सहोदराम् । वेगाच्चित्र**गतिः** प्राप, नगरं **शिवमन्दिरम्** ॥ १२३ ॥
तं स्वमित्रस्वसुर्दीनवक्त्रायाश्चाटुकारिणम् । उद्यानेऽत्रासयच्चित्र**गतिः** कमलमाकुलम् ॥ १२४ ॥
कोपादनङ्गसेनोऽपि, पुत्राभिभवसम्भवात् । योद्धुं **चित्रगतिं** सैन्यैरदैन्यैर्निरगात् पुरात् ॥ १२५ ॥
उद्यन्महाः सहानेन, चक्रे **चित्रगति**र्युधम् । क्रमभ्रष्टाखिलास्त्रेण, वैलक्ष्यमुपगच्छता ॥ १२६ ॥
अनङ्गसेनभूपालः, खड्गरत्नमथास्मरत् । योद्धुमुद्धुरधैर्योऽसौ, समं सूनुविरोधिना ॥ १२७ ॥
अथ **चित्रगति**र्मायातमःश्यामलिताम्बरः । राज्ञः कृपाणमाच्छिद्य, गृहीत्वा मित्रसोदराम् ॥ १२८ ॥
गत्वा **चक्रपुरे** तूर्णं, **सुमित्र**स्य समर्प्य च । आजगाम स **वैताढ्यं**, पूर्वाद्रिमिव भानुमान् ॥ १२९ ॥
॥ युग्मम् ॥

प्रौढपुत्रः **सुमित्रो**ऽपि, विरक्तः संसृतौ कृती । व्रतमासाद्य जैनेन्द्रं, विचचार चिरं क्षितौ ॥ १३० ॥
आखेटकगतेनायमथ **पद्मेन** बन्धुना । पूर्वविद्वेषतः शल्यहतो निपतितः क्षितौ ॥ १३१ ॥
असावनन्तसंसारी, मत्तो भवति बान्धवः । शोचन्नेवं स्वमात्मानं, विपन्नः स महामुनिः ॥ १३२ ॥
बभूव **ब्रह्मलोके**ऽसौ, शक्रसामानिकः सुरः । अगण्यपुण्यनैपुण्यपण्याद्वैतनिकेतनम् ॥ १३३ ॥
दुष्टाहिदष्टः **पद्मो**ऽपि, सप्तमं नरकं ययौ । मन्येऽसौ चरणे धृत्वा, कृष्टः कालेन कौतुकात् ॥ १३४ ॥
एकदाऽगमदानन्दी, **नन्दीश्वरवरं** प्रति । विद्याधरगणो बिभ्रदहम्पूर्विकया त्वराम् ॥ १३५ ॥
अथापूज्यन्त निःशेषगीतवाद्यादिकौतुकैः । विद्याधरकदम्बेन, भक्तिविभ्राजिना जिनाः ॥ १३६ ॥
कैः पुण्यैः पदमीदृक्षं, दुःखत्रासदमासदम् ? । इदमत्रान्तरे दध्यौ, **सुमित्रः** स्वर्गितां गतः ॥ १३७ ॥
इति चिन्तयतश्चित्ते, मित्रं **चित्रगतिः** कृती । अतिप्रेम्णाऽवदातस्य, तदा तस्य स्मृतिं गतः ॥ १३८ ॥
नन्दीश्वरे स तं वीक्ष्य, कुर्वाणं जिनपूजनम् । आगाद् वेगेन तत्रैव, मित्रस्नेहेन मोहितः ॥ १३९ ॥
विद्याधरेषु शृण्वत्सु, स देवः कुर्वतः स्तुतिम् । मूर्ध्नि **चित्रगते**र्हृष्टः, पुष्पवृष्टिं विसृष्टवान् ॥ १४० ॥
अथ **चित्रगतिं** सर्वे, गर्वमुन्मुच्य खेचराः । विस्मिताः पुष्पवर्षेण, नमश्चक्रुर्गुणाधिकम् ॥ १४१ ॥
बुबुधेऽनङ्गसेनोऽपि, स्मृत्वा गणकभाषितम् । पुष्पवृष्ट्याऽसियष्ट्या च, हृतया तं सुतापतिम् ॥ १४२ ॥
रत्नवत्यपि तं प्राप्य, पपावविरतं दृशा । मरुस्थलपथे पान्थाः, पाथःपूरमिवादरात् ॥ १४३ ॥
सोऽपि **चित्रगति**र्वीक्ष्य, कैरवाक्षीमिमां तदा । मग्नामुदधरत् कष्टं, तल्लावण्यहृदे दृशम् ॥ १४४ ॥
परस्परमथैताभ्यां, गताभ्यामेकतामिव । स्वं मनः प्रेमसर्वस्वकोशाध्यक्ष इवार्पितम् ॥ १४५ ॥

---

१ युग्मम् खंता० ॥ २ सुमि° खंता० ॥

अथ स्वस्वपुरं प्रापुः, प्रीताः सर्वेऽपि खेचराः। हर्षमुत्कर्षयन्तोऽन्तः, स्तुत्या चित्रगतेस्तया ॥ १४६ ॥
श्रीसूरा-ऽनङ्गसेनाभ्यामादिष्टो गणकस्ततः। निश्चिकाय विवाहाय, रागिणोर्दिनमेतयोः ॥ १४७ ॥
विवाह्य रत्नवत्याऽथ, सूरश्चित्रगतिं सुतम्। राज्ये न्यस्य समं विद्युन्मत्या व्रतमुपाददे ॥ १४८ ॥
स जीवं धनदेवस्य, बन्धुं नाम्ना मनोगतिम्। धनदत्तस्य चपलगतिं च मुदमानयत् ॥ १४९ ॥
मृतस्य मणिचूडस्य, स्वसामन्तस्य नन्दनौ। विभज्य विभवं राज्ञा, शशि-सूरौ च तोषितौ ॥ १५० ॥
एकद्रव्याभिलाषेण, कदाचिद् युध्यतोस्तयोः। मृतयोर्वार्तया राजा, वैराग्यं हृदि भेजिवान् ॥ १५१ ॥
सार्द्धं स्वकीयबन्धुभ्यां, वध्वा च वसुधाधवः। सूरेर्दमधराद् भेजे, व्रतं खड्गामतीव्रतम् ॥ १५२ ॥
पुरं पुरन्दरो नाम, पुरन्दरपराक्रमः। अपालयत्नृपालस्य, तस्य सूनुरनूनधीः ॥ १५३ ॥
पादपोपगमं कृत्वा, प्राप चित्रगतिः कृती। माहेन्द्रकल्पे देवत्वमृभुप्रभुनिभप्रभः ॥ १५४ ॥

अस्ति प्रत्यग्विदेहेषु, देशः पद्माख्यया महान्।
यत्र ग्रामाऽन्नराशीनां, शैलानामपि नान्तरम् ॥ १५५ ॥

पुरं सिंहपुरं तत्र, विद्यते विदितं भुवि। सौधाग्रस्त्रीमुखाब्जानां, यत्रेन्दुर्दासवत् पुरः ॥ १५६ ॥
हरिणन्दीति तत्रासीदवनीपालपुङ्गवः। विभाति यत्प्रतापस्य, तपांशुः प्रतिहस्तकः ॥ १५७ ॥
स भेजे वल्लभामर्थिप्रियदः प्रियदर्शनाम्। यस्याः शस्यौ रति-प्रीत्योः, केलिशैलरुचौ कुचौ ॥ १५८ ॥
सोऽयं चित्रगतेर्जीवश्च्युत्वा माहेन्द्रकल्पतः। अपराजितनामाऽभूदुग्रधामा तदङ्गजः ॥ १५९ ॥
सखा विमलबोधाख्यस्तस्याभवदमात्यभूः। सहचारी सदा भानोरिव रश्मिसमुच्चयः ॥ १६० ॥
वाहाभ्यां वाहितावेतौ, बाह्यालीक्रमणेऽन्यदा। देशे दवीयसि गतावरण्ये पुण्यविक्रमौ ॥ १६१ ॥
तत्रावतीर्य तौ वीर्यविनिर्जितपुरन्दरौ। निन्यतुस्तोयतीरेषु, तृषार्त्तं तुरगद्वयम् ॥ १६२ ॥
अथ श्लथीकृताबन्धौ, विपन्नौ तौ तुरङ्गमौ। देशान्तरविहारश्रीनेत्रे इव तदा तयोः ॥ १६३ ॥
अथ तत्र स्थितावेतौ, निराशौ गलितश्रियौ। कलुषौ कलिमाहात्म्यान्न्यायधर्माविवाङ्गिनौ ॥ १६४ ॥
अत्रान्तरे नरः कोऽपि, हन्ये हन्ये वदन्निदम्। प्रदत्ताभयदानेन, कुमारेण स्थिरीकृतः ॥ १६५ ॥
स्थितो यावदसौ तत्र, तावदारक्षकाः क्षणात्। हत हतेति जल्पन्तोऽभ्याययुर्वेयुवेगतः ॥ १६६ ॥
ततः समं कुमारेण, वधवारणकारिणा। तदाऽऽरक्षकसैन्यं तत्, प्रारेभे युद्धमुद्धतम्[1] ॥ १६७ ॥
करवालः कुमारस्य, ततो दलयतो रणे। बलस्यास्य प्रभावाब्धिमगस्तिरिव पीतवान् ॥ १६८ ॥
अथ ते व्यथितास्तेन, कुमारेणोद्भटा भटाः। आशु विज्ञापयामासुर्वलित्वा भूभुजं निजम् ॥ १६९ ॥
तदाऽऽरक्षप्रतिक्षेपोद्दीप्रकोपः स भूपतिः। सनाथां दण्डनाथेन, प्राहिणोदसमां चमूम् ॥ १७० ॥
सङ्गलेखा कुमारस्यावलेपजलधेस्ततः। इमां पराङ्मुखीचक्रे, वाहिनीमतुलत्वराम् ॥ १७१ ॥
अथ स्वयमयं राजा, समारुह्य मतङ्गजम्। सङ्ग्रामाय समारेभे, संरम्भं क्रोधदुर्धरः ॥ १७२ ॥
मन्त्रिपुत्रं कुमारोऽपि, व्यापार्य नररक्षणे। आरुरोह रणायोग्रमभिमानमतङ्गजम् ॥ १७३ ॥
नृपाङ्गजभुजेनाभादसिलेखा विकम्पिता। शिखेव मुक्ता वातास्ता, विरोधिवधसन्धया ॥ १७४ ॥
तद्भुजस्य यमस्येव, रोमाञ्चैर्मेचकद्युतेः। संहरन्ती रिपून् कृष्टा, जिह्वेवासिलता बभौ ॥ १७५ ॥
मनो मन्त्री भुजे मित्रं, मानो धनमसिर्बलम्। इति वीरो विजग्राह, स युक्तं सह भूभुजा ॥ १७६ ॥

---

१ °द्धमद्भुतम् खंता० ॥

भग्ने सैन्ये प्रणिधितो, ज्ञात्वा तं[1] नृपनन्दनम् । रणं निर्मुच्य पप्रच्छ, कुशलं कोशलेश्वरः ॥ १७७ ॥
पितृमित्रं कुमारोऽपि, तं मत्वा मन्त्रिणो गिरा । नमश्चकार तत्कालाहङ्कारभ्रंशभासुरः ॥ १७८ ॥
सुता कनकमालाऽस्मै, कुमाराय महीभुजा । दत्ता प्रमथनाथाय, पार्वतीव हिमाद्रिणा ॥ १७९ ॥
अथ देशान्तरालोककौतुकायत्तचेतसौ । निशि निःसृत्य मन्त्रीश-धात्रीशतनुजौ गतौ ॥ १८० ॥
अथ तौ कानने क्वापि, कामिन्याः करुणारवम् । आकर्ण्य कालिकादेव्या, मन्दिरे जग्मतुर्जवात् ॥ १८१ ॥
समीपे वह्निकुण्डस्य, रुदतीं कामपि स्त्रियम् । वीरो व्यलोकयत् तत्र, कान्तां केनापि खड्गिना ॥ १८२ ॥
अथ तं प्रथितोत्साहः, कुमारः प्राह खड्गिनम् । न वेत्सि क्रूर ! रे ! भूमिं, मया सस्वामिकामिति ॥ १८३ ॥
विद्यते यदि ते शक्तिर्विधेहि प्रधनं ततः । इत्याकर्ण्य द्रुतं सोऽपि, चलितः कलितः क्रुधा ॥ १८४ ॥
समुल्लासितनिस्त्रिंशौ, रणाय स्फुरितौ ततः । एतावुत्पाटितोद्दण्डशुण्डादण्डाविव द्विपौ ॥ १८५ ॥
खड्गेन धारया धारां, वारयन्तौ मुहुर्मिथः । युयुधातेतरामेतौ, दन्ताभ्यामिव दन्तिनौ ॥ १८६ ॥
तमजेयतमं मत्वा, कुमारमसिना पुरः । क्रीडया पीडयामास, नागपाशप्रबन्धतः ॥ १८७ ॥
वल्लीबन्धानिव गजः, स जगत्कौतुकप्रदः । नृपसूनुर्बलेनैव, नागपाशानतुत्रुटत् ॥ १८८ ॥
लोचने वञ्चयित्वाऽथ, कुमारेण रणाङ्गणे । कालिन्दीस्रोतसेव द्रुरातिः पातितोऽसिना ॥ १८९ ॥
मूर्च्छा निमीलयामास, तस्येन्द्रियगणं ततः । समुल्लसत्तमःस्तोमा, पद्मखण्डमिव क्षपा ॥ १९० ॥
अथ पानीयमानीय, तं निषिच्य नृपाङ्गजः । चलच्चेलाञ्चलोन्मीलन्मारुतैरुदजीवयत् ॥ १९१ ॥
सम्प्रीतः सोऽपि मूर्च्छान्ते, भूपसूनुमभाषत । विघृष्य मूलिकामेतां, लेपं घातेषु देहि मे ॥ १९२ ॥
श्रुत्वेति भूपपुत्रोऽपि, चक्रे तस्य वचः क्षणात् । नीरे रेखेव तत्खड्गक्षतिर्देहे तदाऽमिलत् ॥ १९३ ॥
अथोत्थितः स वीरेण, काऽसौ ? कोऽसीति भाषितः । [3]उद्बुद्धवदनाम्भोजमरन्दमधुरं वचः ॥ १९४ ॥
आस्ते पुरश्रियां सीमा, पुरं श्रीरथनूपुरम् । तस्मिन्नमृतसेनाख्यः, क्षितिपः खेचरेश्वरः ॥ १९५ ॥
अस्ति कीर्तिमती नाम, तस्य कीर्तिमती प्रिया । रत्नमालाऽभिधा बाला, रतिरूपा तयोरियम् ॥ १९६ ॥
हरिणन्दिधराधीशतनुभूरपराजितः । अस्या भविष्यति पतिर्ज्ञानिनेति [4]निवेदितम् ॥ १९७ ॥
श्रीषेणनन्दनः शूरकान्तनामाऽस्मि खेचरः । लावण्यलहरीसिन्धुमेनां याचितवानहम् ॥ १९८ ॥
अपराजित एव स्यात्, प्रियो मे हरिणन्दिभूः । प्रविशाम्यथवा वह्निं, चक्रे निश्चयमित्यसौ ॥ १९९ ॥
अपहृत्य ततः कोपादानीतेयं मया वने । भक्तिभिः शक्तिभिश्चापि, चापलादर्थिता भृशम् ॥ २०० ॥
पूरयिष्यामि ते वह्निप्रवेशनियमं ततः । इत्युक्त्वा कृष्टनिस्त्रिंशो, मयि वीर ! त्वमागतः ॥ २०१ ॥
वितन्वति कथामित्थं, तत्र विद्याधरे तदा । पितरौ रत्नमालायाः, पुत्रीमीक्षितुमागतौ ॥ २०२ ॥
मन्त्रिपुत्रगिरा ताभ्यां, मत्वाऽयमपराजितः । रत्नमालां रतिमिव, प्रद्युम्नः परिणायितः ॥ २०३ ॥
विद्याधरैः कुमाराय, व्रणसंरोहणौषधीम् । चिन्तितार्थकरीं दत्त्वा, गुलिकां च क्वचिद् ययौ ॥ २०४ ॥
अथो यथागतं सर्वे, जग्मुस्तौ तु महाशयौ । चिरकालं वने भ्रान्तौ, दिवीन्दु-तपनाविव ॥ २०५ ॥
कुमारः सहकारस्य, तलेऽथ तृषितः स्थितः । ययौ सचिवसूनुस्तु, वारिग्रहणहेतवे ॥ २०६ ॥
कुतोऽपि तोयमादाय, यावत् सोऽयमुपागतः । तावदाम्रतरोर्मूले, न पश्यति नृपाङ्गजम् ॥ २०७ ॥

---

१ तं मित्रनन्द° खंता० ॥ २ °चनं व° खंता० ॥ ३ अवदद् वदना° खंता० ॥
४ निदेशितम् खंता० ॥ ५ °धरकुमारोऽथ, व्रण° खंता० ॥

असावसोढा तन्मित्रविरहं निरहङ्कृतिः । चिरं बभ्राम कान्तारे, यूथभ्रष्ट इव द्विपः ॥ २०८ ॥
अथ भ्रमन् गतो नन्दिपुरोपान्तसुरालये । एत्य खेचरयुग्मेन, स प्रोचे दुःखदुर्मनाः ॥ २०९ ॥
आकारयति मित्रं ते, भूपभूरपराजितः । तदा चापहृतः सोऽयमावाभ्यां विपिनान्तरात् ॥ २१० ॥
प्रभुः कमलभानुर्नौ, हारयामास खेचरः । कुमुदिन्याः कृते पुत्र्याः, कमलिन्याश्च तं यतः ॥ २११ ॥
अयमेवानयोर्वाल्ये, न्यवेदि ज्ञानिना वरः । प्रभुणा निर्मिते सोऽस्ति, प्रासादे त्वद्विनाऽर्दितः ॥ २१२ ॥
विवाहेऽपि निरुत्साहः, स भवन्तं विनाऽभवत् । तदेहि देहि तस्याच, मुदमब्धेरिवोडुपः ॥ २१३ ॥
इत्याकर्ण्य हृदि प्रीतः, स ताभ्यां सह जग्मिवान् । तत्पासिमुदितः कन्ये, वीरः पर्यणयच्च ते ॥ २१४ ॥
अथ श्रीमन्दिरपुरे, तौ गत्वा सत्त्वदुःसहौ । स्थितौ कामलतानाम्न्या, वारनार्या निकेतने ॥ २१५ ॥
पुरेऽस्मिन्नेकदा कश्चिदभूत् कोलाहलो महान् । रथघण्टापथत्यागव्याकुलार्कतुरङ्गमः ॥ २१६ ॥
तत् परम्परया ज्ञात्वा, निहतं घातकैर्नृपम् । वेश्यायै मन्त्रिसूराख्यदथ सञ्जीवनौषधम् ॥ २१७ ॥
तद् भूभृन्मन्त्रिणे तूर्णं, वेश्ययाऽपि निवेदितम् । अयं मद्गृहवास्तव्यः, किञ्चिद् वेत्ति महौषधम् ॥ २१८ ॥
मन्त्रिणा भक्तिभुग्नेन, तत् तदाऽऽकारिताविमौ । औषधेन धराधीशं, क्षणाच्चक्रतुरक्षतम् ॥ २१९ ॥
हरिणन्दितनूजोऽयमिति मत्वाऽथ भूभुजा । रम्भानाम्नः स्वनन्दन्याः, प्रदानेनैव सत्कृतः ॥ २२० ॥
तत्रैव तामपि त्यक्त्वा, पुनः प्रचलिताविमौ । कञ्चित् केवलिनं वीक्ष्य, पुरे कुण्डपुरे स्थितौ ॥ २२१ ॥
नत्वा केवलिनं भक्तिभावितः सुहृदा सह । अपराजितवीरोऽयं, निविष्टः क्षितिविष्टरे ॥ २२२ ॥
पप्रच्छ स्वच्छधीर्भाविशुभा-ऽशुभमथाऽऽत्मनः । मित्रस्य च स्वकीयस्य, मेदिनीनाथनन्दनः ॥ २२३ ॥
द्वाविंशस्तीर्थकृद् भावी, नेमिस्त्वं पञ्चमे भवे । अयं सुहृच्च प्रथमो, गणभृत् ते भविष्यति ॥ २२४ ॥
वाचं सम्यग् निशम्येति, प्रथितां मुनिनाऽमुना । स प्राप प्रमदं भाविमुक्त्यानन्दानुवादिनम् ॥ २२५ ॥
मुनौ कृतविहारेऽथ, केवलज्ञानभास्करे । तौ कुतूहलिनौ देशान्, द्रष्टुमभ्रमतां पुनः ॥ २२६ ॥
इतश्चास्ति जनानन्दे, लङ्काशङ्काकरे पुरे । जितशत्रुर्धरित्रीशो[1], धारिणी चास्य वल्लभा ॥ २२७ ॥
सोऽपि रत्नवतीजीवश्च्युत्वा माहेन्द्रकल्पतः । देव्याः कुक्षिसरोहंसी, जज्ञे प्रीतिमती सुता ॥ २२८ ॥
अथासौ यौवनं प्राप्ता, प्रतिज्ञामिति निर्ममे । विद्यया मां विजेता यः, स मे भर्ता भविष्यति ॥ २२९ ॥
स्वयंवरार्थमुर्वीशस्ततो निर्माय मण्डपम् । पञ्चेषुरोचिषो भूरीनमीमिलदिलाधिपान् ॥ २३० ॥
संपाञ्चालीप्रपञ्चेषु, ते मञ्चेषु निषादिनः । किरन्ति रागं प्रत्यङ्गं, भूषामणिविभानिभान् ॥ २३१ ॥
अत्रान्तरे नरेशस्य, सचिवस्य च तौ सुतौ । पश्यन्तौ काश्यपीखण्डमखण्डस्मयमीयतुः ॥ २३२ ॥
विधाय गुलिकायोगादन्यं वेषमुभौ ततः । मूले मञ्चस्य कस्यापि, स्थितावुत्तालकौतुकौ ॥ २३३ ॥
कस्याश्चिन्मञ्चपाञ्चाल्या, मूर्ध्नि न्यस्तकराम्बुजः ।
कुमारस्तस्थिवान् पश्यन्, भूभुजस्तृणवत् तदा ॥ २३४ ॥
अथ रङ्गपथक्रोडं, प्राप प्रीतिमती तदा । पुरोवर्तिप्रतिहारीप्रथिताग्रपथान्तरा ॥ २३५ ॥
समालोक्य समायान्तीमथ ते पृथिवीभृतः । चेष्टान्तराणि तत्कालं, चक्रिरे चलचेतसः ॥ २३६ ॥
परिभ्राम्यति लीलाब्जे, चक्षुर्विक्षेप कश्चन । इह तद्वक्त्रशोभाऽस्ति, न वेतीव विलोकयन् ॥ २३७ ॥

---

१ °धराधीशो, खंता० ॥

अङ्गुलिभ्यां भ्रमयतः, करात् कस्यापि चम्पकम् । क्षितौ पपात तत्कान्तिविजितं नु ! विलज्जितम् ॥ २३८ ॥
विमलं केतकीपत्रं, नखैः कश्चिददारयत् । तदीयदशनोन्मीलन्मयूखश्रीमलिम्लुचम् ॥ २३९ ॥
तदीयाङ्गपरिष्वङ्गतिरोधानविधायिनम् । कश्चिदभ्रमयत् पाणेराकृष्टुमिव कङ्कणम् ॥ २४० ॥
जगतीपतिषु स्पष्टमिति तेषु विलासिषु । पुरः प्राह प्रतीहारी, मुदा श्रीतिमतीं प्रति ॥ २४१ ॥
एते देवि ! मुदे विश्वविजयोज्ज्वलविक्रमाः । आजग्मुस्त्वत्कृते भूपाः, स्मररूपा गुणाब्धयः ॥ २४२ ॥
यः कश्चित् ते मुदं चित्ते, दत्तेऽमीषु विशेषतः । वृणु तं भाग्यसौभाग्यप्रसादसदनं नृपम् ॥ २४३ ॥
असौ मौक्तिकताडङ्कहंसोत्तंसमुखाम्बुजः । राजा भुवनचन्द्राख्यः, शौर्य-धैर्य-धियां निधिः ॥ २४४ ॥
अयं हाराङ्कितग्रीवो, राजा समरकेतनः । स्मरे हरभयोद्भ्रान्ते, रूपश्रीरमुमाश्रिता ॥ २४५ ॥
भूपः कुबेरनामाऽयं, सत्युर्मुखमवेक्षते । उत्तीर्णो भुवि चेतोभूर्दिवः शिवभयादिव ॥ २४६ ॥
अयं सोमप्रभो राजा, करोद्यत्केलिकन्दुकः । प्रविष्टो हृदि नारीणां, स्यादसावेव मन्मथः ॥ २४७ ॥
भूपः सूराभिधः सोऽयं, लीलानीलारविन्दवान् । अमुं भेजे रतिर्नित्यं, प्रियेऽनङ्गे तदाशया ॥ २४८ ॥
भीमः श्रीमानसौ राजा, कुण्डले कुरुते करम् । स्मरं रतिरतं मत्वा, यं प्रीतिस्तद्वदाश्रिता ॥ २४९ ॥
क्ष्माधवो धवलः सोऽयं, स्मेरनीलाश्मशेखरः । यत्कान्तिकिङ्करः कामो, भुवनेषु विजृम्भते ॥ २५० ॥
इति ज्ञात्वा प्रतीहारीवचनेन नृपानिमान् । क्रमेण प्रष्टुमारेभे, कन्या विद्यासु कौशलम् ॥ २५१ ॥
अथ जित्वा कुमारी, ताननुप्रश्नं निरुत्तरान् । वरं नरेभ्यो नारीति, ज्ञात्वा प्रीतिपराऽभवत् ॥ २५२ ॥
तामथ व्यथमानात्मा, कुमारो जितकाशिनीम् । तयैव मञ्चपाञ्चाल्या, मणिस्पर्शादवीवदत् ॥ २५३ ॥
चमत्कारकरी पुंसां, प्राह पाञ्चालिका ततः । आक्षिप्य क्ष्मापतेः पुत्रीं, मूर्त्तमानभृता गिरा ॥ २५४ ॥
किमु गर्जसि वामाक्षि !, विजित्य नृपशून् नृपान् ? । न किं जानासि मामत्र, पुरः स्फुरितकौतुकाम् ? ॥२५५॥
भवत्या यदि जीयेऽहं, तद् गुरुर्लज्जते मम । मन्मौलौ न्यस्तहस्तोऽयं, हरिणन्दिनृपात्मजः ॥ २५६ ॥
चमत्कृतेति पाञ्चालीवाचा सा चारुलोचना । शारदेव स्वयं वादसादरा मुदमुद्दधौ ॥ २५७ ॥
कन्या पप्रच्छ कः शूरो ?, जितात्मेति जगाद सा । को दक्षः ? साऽवदत् प्रोक्तं, तया श्रीभिरवञ्चितः ॥२५८॥
को दुःखीति तया प्रोक्तं, स्पृहा यस्येति साऽब्रवीत् । तयोक्तं को धनी ? यस्य, सुकृतानीत्युवाच सा ॥२५९॥
इति प्रश्नोत्तरगिरा, पाञ्चाल्या विजिता सती । मुदा कण्ठे कुमारस्य, बाला मालामयोजयत् ॥ २६० ॥
अथ पृथ्वीभृतः सर्वे, कुमारं प्रति कोपिनः । सममेव समीकायानीकिनीः समनीनहन् ॥ २६१ ॥
बलानि बलवान् राज्ञां, तानि जित्वा नृपात्मजः । भूपैः प्रत्येकमेकाकी, सार्द्धं युद्धविधिं दधौ ॥ २६२ ॥
हेलयैव महीपालानन्यान् निर्जित्य भूपभूः । केसरीव समारूढः, सोमप्रभनृपद्विपम् ॥ २६३ ॥
स्वस्रीयो मातुलेनायं, विस्फुरन्नपराजितः । राज्ञा सोमप्रभेणाथ, लक्षणैरुपलक्षितः ॥ २६४ ॥
गलदश्रुजलो वीरमथ सोमप्रभो नृपः । भागिनेयं महाहर्षपूरितः परिरब्धवान् ॥ २६५ ॥
हरिणन्दितनूजं मे, जामेयमपराजितम् । अमुं जानीथ भूपानामिति सोमप्रभोऽदिशत् ॥ २६६ ॥
जग्मुः स्वाजन्यमुर्वीशाः, सर्वेऽपीति प्रमोदिनः । मध्ये भूत्वा कुमारस्तैः, सोत्साहैश्च विवाहितः ॥ २६७ ॥
अथ सम्मानिता राज्ञा, सर्वेऽपि जितशत्रुणा । ययुर्निजनिजं स्थानं, नृपाः सोमप्रभादयः ॥ २६८ ॥

१ °तुकम् खंता० ॥ २ °या पृष्टं, स्पृ° खंता० ॥ ३ °किनीं सम° खंता० ॥ ४ °भोऽवदत् खंता० ॥ ५ सर्वे प्रीतिप्रमो° खंता० ॥

ततस्तत्र स्थितं श्रुत्वा, कुमारमपराजितम् । आययौ पैतृको मन्त्री, समाकारयितुं रयात् ॥ २६९ ॥
सर्वेऽपि परिणीतस्त्रीपितरोऽपि तमाययुः । सरिदोघा इवाम्भोधिं, विद्याधरधराधिपाः ॥ २७० ॥
मित्रेण मन्त्रिणा धात्रीश्वैरैर्विद्याधरैश्च तैः । ऋक्षैरिव तुषारांशुः, कुमारः परिवारितः ॥ २७१ ॥
कम्पिनीं सैन्यचारेण, स्विन्नां गजमदाम्बुभिः । भेजे निजपुरीमेष, दयितामनुरागिणीम् ॥ २७२ ॥
बभौ पितरमालोक्य, वृक्षोऽम्बुदमिवाथ सः । प्रीतः प्रेक्ष्य च तं राजा, राजानमिव वारिधिः ॥ २७३ ॥
रोमाञ्चमेचकश्रीकः, प्रसरद्भुजपक्षतिः । पितृपादाम्बुजोत्सङ्गे, वीरो भृङ्ग इवापतत् ॥ २७४ ॥
अथो कुमारमुत्थाप्य, बाहुभ्यां प्रीतिविह्वलः । राजा हृदि दधौ मूर्ध्नि, वर्षन् हर्षाश्रुबिन्दुभिः ॥ २७५ ॥
अथोद्धार नो मौलिं, न्यस्य मातृपदद्वये । नखोष्णीषमणीनां तु, रश्मिभिर्ग्रथितं मिथः ॥ २७६ ॥
मात्रा कथञ्चिदुत्थाप्य, मुदा मूर्धनि चुम्बितः । कुमारः शैशवसुखं, सस्मार सुरदुर्लभम् ॥ २७७ ॥
तौ मनोगति-चपलगतिजीवौ प्रणेमतुः । सोदरौ सूर-सोमाख्यौ, कुमारस्य पदद्वयम् ॥ २७८ ॥
समर्थमथ मत्वा तं, निधाय स्वपदे सुतम् । व्रतं विश्वस्तहरिणं, हरिणन्दी मुदा दधौ ॥ २७९ ॥
तपस्तपनविस्तारध्वस्तकर्मतमस्ततिः । हरिणन्दीमुनिपतिस्तत् प्राप परमं पदम् ॥ २८० ॥
महिषीपदविद्योतमानप्रीतिमतीयुतः । शशास सूर-सोमाभ्यां, सहोर्वीमपराजितः ॥ २८१ ॥
मित्रं विमलबोधोऽपि, तस्य मन्त्रिपदेऽभवत् । दीप्ततेजःप्रदीपैकसदनं सदनन्तधीः ॥ २८२ ॥
कुर्वन्नुर्वीपतिस्तीर्थ-रथयात्रामहोत्सवम् । ददर्शाऽनङ्गदेवाख्यमिभ्यमुद्भिन्नयौवनम् ॥ २८३ ॥
एतस्यैव द्वितीयेऽह्नि, मरणं परिभावयन् । धिक् ! संसृतिरसारेयमिति सारां धियं दधौ ॥ २८४ ॥
इहान्तरे पुरोपान्ते, केवलज्ञानवान् मुनिः । आययौ यः कुमारत्वे, दृष्टः कुण्डपुरे पुरा ॥ २८५ ॥
पद्मं प्रीतिमतीपुत्रं, कृत्वा राज्येऽथ पार्थिवः । मुनेस्तस्माद् व्रतं प्राप, सकान्ता-ऽमात्य-बान्धवः ॥ २८६ ॥
स तपो निबिडं तप्त्वा, पूर्णायुः सपरिच्छदः । समभूदारणे कल्पे, शक्रसामानिकः सुरः ॥ २८७ ॥
जम्बूद्वीपाभिधे द्वीपे, क्षेत्रे भरतनामनि । कुरुदेशशिरोमाल्ये, श्रीहास्तिनपुरे पुरे ॥ २८८ ॥
श्रीषेणनृपतेः पत्न्यां, श्रीमत्यां शङ्ख इत्यभूत् । जीवोऽपराजितस्याथ, पूर्णेन्दुस्वप्नतः सुतः ॥ २८९ ॥
॥ युग्मम् ॥
जीवो विमलबोधस्य, मतिप्रभ इति श्रुतः । आसीद् गुणैर्निधेर्मन्त्रिकिरीटस्याङ्गजो गुणी ॥ २९० ॥
क्रीडां वितनुतो मित्रीभूय तौ पूर्ववत् ततः । यौवनस्य वशं यातौ, वसन्तौ जनचेतसि ॥ २९१ ॥
चौर्यदावाग्निदग्धाङ्गः, सीमादेशजनोऽन्यदा । आगत्य क्षितिनेतारं, विजेतारं व्यजिज्ञपत् ॥ २९२ ॥
विशालशृङ्गः स गिरिः, सा चन्द्रशिशिरा नदी । दुर्गेऽस्मिन् दुर्ग्रहः पल्लीपतिः समरकेतनः ॥ २९३ ॥
हरत्येव सदेशस्थः, स देशस्य श्रियं सदा । दोषा दोषाकरोऽम्भोजवनस्येव समापतन् ॥ २९४ ॥
गिरं जनपदस्येति, दुःखदाहसगद्गदाम् । समाकर्ण्याभवद् भूपः, कोपवह्निहसन्तिका ॥ २९५ ॥
कटकाय कटुस्वान्तः, समारम्भं विभावयन् । आदिदेश नृपः पत्ति-द्विप-वाह-रथाधिपान् ॥ २९६ ॥
अथ विज्ञापयामास, कुमारः क्षितिवासवम् । अन्तः स्फुरति कोपेऽपि, निर्विकारमुखाकृतिः ॥ २९७ ॥
स्वर्गेशो नागतः स्वर्गान्न पातालाद् बलिर्बली । कथमित्थं प्रभो ! पल्लीपतिमात्रे प्रकुप्यसि ? ॥ २९८ ॥
मा कोपीरहमेवामुं, निग्रहीष्यामि हेलया । व्यापारं हि कुठारस्य, नखच्छेद्ये करोति कः ? ॥ २९९ ॥

१ °तं मत्वा, खंता० ॥ २ °तिस्तत्र, रथ° खंता० ॥ ३ °निधिर्मं° खंता० ॥

इत्याकर्ण्य नरेन्द्रेण, समादिष्टः प्रमोदिना । कुमारः शत्रुसंहारहेतवे कटकं व्यधात् ॥ ३०० ॥
कृत्वा शून्यमथो दुर्गं, कतिचित्पत्तिपालितम् । तस्थौ दूरेण पल्लीशश्छलाय सह सैनिकैः ॥ ३०१ ॥
इति मत्वा कुमारोऽपि, समारोपितसैनिकः । प्रेरितैः पत्तिभिर्दुर्गं, ग्राहयामास कैश्चन ॥ ३०२ ॥
जगामान्तः समं सैन्यैः, शङ्खोऽयमिति शङ्कया । बलैरनर्गलैर्दुर्गं, पल्लीपतिरवेष्टयत् ॥ ३०३ ॥
अथ संरुद्धदुर्गं तं, वल्गन्तं विक्रमोर्जितैः । पल्लीशं वेष्टयामास, कुमारः परितो बलैः ॥ ३०४ ॥
अन्तर्बहिर्बलस्तोमैर्दुर्गान्ते वध्यतां गतम् । मत्वाऽऽत्मानमथो मानममुचत् पक्कणाधिपः ॥ ३०५ ॥
मूर्त्तं मदमषीपिण्डमिवायातं हृदो बहिः । वहन् कण्ठे कुठारं स, कुमारमनुनीतवान् ॥ ३०६ ॥
वलमानः सहानेन, वीरोऽथ कटकान्तिके । अर्धमार्गेऽर्धरात्रे स, शुश्राव रुदितं स्त्रियाः ॥ ३०७ ॥
अथ शब्दानुसारेण, तां जगाम नृपाङ्गजः । एकः खड्गलतोद्रेकभ्राजिष्णुभुजभूरुहः ॥ ३०८ ॥
कुमारस्तामथोवाच, किमिदं भीरु ! रुद्यते ? । इति साऽपि तदाकारविश्वस्ता दुःखिताऽवदत् ॥ ३०९ ॥
अङ्गदेशेषु चम्पायां, जितारिनृपतेः सुता । कीर्तिमत्यामभूद् भूरिपुत्रोपरि यशोमती ॥ ३१० ॥
गुणश्रवणमात्रेण, शङ्खे श्रीषेणनन्दने । अनुरागोऽभवत् तस्याः, सरोजिन्या रवाविव ॥ ३११ ॥
स्वाजन्याय ततो राजा, श्रीषेणनृपतिं प्रति । विशिष्टं प्रेषयामास, वाक्पीयूषपयोनिधिम्[1] ॥ ३१२ ॥
समयेऽस्मिन्निमां बालां, मणिशेखरखेचरः । जह्रे मया सह महस्तिरस्कृतसहस्ररुक् ॥ ३१३ ॥
अटव्यामिह मुक्ताऽहं, निन्ये कन्या तु साऽन्यतः । तस्याः श्रीमन्नहं धात्री, तद्वियोगेन रोदिमि ॥ ३१४ ॥
किंवदन्तीं कुतस्तस्या, लभेयमिति चिन्तयन् । इमामाश्वासयामास, कुमारः काम्यया गिरा ॥ ३१५ ॥
अथ तद्वीक्षणपरे, वीरे शौर्यसखः स्वयम् । पूर्वाशापतिरुष्णांशुं, शैले दीपमिवामुचत् ॥ ३१६ ॥
तदटन्नटवीगर्भे, कन्यावीक्षणसत्वरः । शैले विशालशृङ्गाख्ये, कन्दरामन्दिरोदरे ॥ ३१७ ॥
शङ्ख एव मम स्वामी, वदन्तीमिति बालिकाम् । खेचरं चाटुकारं च, सोऽपश्यन्मणिशेखरम् ॥ ३१८ ॥
॥ युग्मम् ॥
क्रोधादभिमुखं धावन्, पश्यन् कन्यां च सस्पृहम् । कुमारः खेचरेन्द्रेण, तत्प्रियत्वेन निश्चितः ॥ ३१९ ॥
समायातः प्रियोऽयं ते, शङ्खः पश्यैष हन्यते । तां प्रतीति प्रतिज्ञाय, प्रचचाल स खेचरः ॥ ३२० ॥
तन्निष्कृपकृपाणाग्रसङ्क्रामेण नृपाङ्गजः । खेचरं विगलद्रासं, दासं चक्रे विजित्य तम् ॥ ३२१ ॥
स्मित्वा व्यलोकयद्[2] बाला, तं कुमारं जितद्विषम् । प्रभाते परिभूतेन्दुं, पद्मिनीव दिवाकरम् ॥ ३२२ ॥
अथ व्योम्नो मनोवेगा, मणिशेखरपत्तयः । पेतुर्नृपसुतोपान्ते, सरसीव सितच्छदाः ॥ ३२३ ॥
उभौ पुरे च सैन्ये च, प्रैषीद् भूपाङ्गजः खगौ । एकं यशोमतीधात्र्याः, समानयनहेतवे ॥ ३२४ ॥
निकाममुपरोधेन, कुमारः खेचरेशितुः । प्रणमन् सिद्धचैत्यानि, कन्यया साकमेतया ॥ ३२५ ॥
आयातः कनकपुरे, विद्याधरपुरे ततः । भूमिभालभवैताढ्यविशेषककलाभृति ॥ ३२६ ॥ युग्मम् ॥
दिनानि कतिचित् तत्र, तस्थौ भूजानिनन्दनः । खेचरश्रेणिसौजन्यक्षीरनीरेशकेशवः ॥ ३२७ ॥
अथ तस्मै ददौ पुत्रीं, खगेशो मणिशेखरः । ददिरे खेचरैरन्यैरपि विद्या निजा निजाः ॥ ३२८ ॥
अथ विद्याधरैः सर्वैः, परितः परिवारितः । द्विषद्भयादकम्पायां, चम्पायां पुरि यातवान् ॥ ३२९ ॥
यशोमत्यादिकाः कन्याः, स तत्र परिणीतवान् । रोहिणीप्रमुखीः शीतद्युतिर्दाक्षायणीरिव ॥ ३३० ॥

---

१ °निधिः खंता० पाता० ॥ २ स्मिता व्य° खंता० पाता० ॥

विघाटितकपाटोष्ठप्रतोलीमुखनिःसृतैः । सौधांशुभिर्विहसितामिव चम्पां विवेश सः ॥ ३३१ ॥
यशोधरो गुणधरः, कुमारस्य सहोदरौ । सम्मुखौ द्वावपि प्राप्तौ, तौ जीवौ[2] सूर-सोमयोः ॥ ३३२ ॥
बाहुभ्यामिव बन्धुभ्यां, वाम-दक्षिणपक्षयोः । चतुर्बाहुरिवादर्शि, कुमारो नागरैस्तदा ॥ ३३३ ॥
अथासौ पितरौ नत्वा, कृतार्थम्मन्यमानसः । बभूव विपुलप्रीतिवल्लीप्रोल्लासपादपः ॥ ३३४ ॥
वसुन्धराधुराधुर्यं, राज्ये कृत्वाऽथ तं सुतम् । राजा गुणधराचार्यपादान्ते जगृहे व्रतम् ॥ ३३५ ॥
वनीमिवावनीमेनां, सेचं सेचं नयाम्बुभिः । मालाकार इव क्ष्मापः, स यशोभिरपुष्पयत् ॥ ३३६ ॥
अन्यदा केवलज्ञाननिधिर्विबुधसेवितः । श्रीषेणः क्षीणदुष्कर्मा, प्राप्तस्तस्याः पुरः पुरः ॥ ३३७ ॥
परीवारपरीतोऽयमथ शङ्खः क्षमापतिः । मुनीन्द्रं पितरं नत्वा, देशनान्ते व्यजिज्ञपत् ॥ ३३८ ॥
स्वामिन् ! प्रेम्णा यशोमत्यामत्यासक्तिः कुतो मम ? । ऊचे मुनिरथानेकभवसम्बन्धितामिह ॥ ३३९ ॥
आगामिनि भवे भावी, नेमिनामा जिनो भवान् । मन्त्री च बान्धवौ चैतौ, गणेशास्तव भाविनः ॥ ३४० ॥
इयं राजीमती भूत्वा, त्वदेकमयमानसा । अनूढैव व्रतं त्वत्तः, प्राप्य निर्वृतिमाप्स्यति ॥ ३४१ ॥
निशम्येति मुनेर्वाचं, शङ्खः शङ्खोज्ज्वलाननः । कुमारं पुण्डरीकाख्यं, राज्ये व्यधित दुर्धरम् ॥ ३४२ ॥
ततः समं यशोमत्या, बन्धुभ्यां सचिवेन च । अवाप क्ष्मापतिर्दीक्षां, वीक्षां मुक्तिस्त्रिया इव ॥ ३४३ ॥
सोऽर्हद्भक्त्यादिभिः स्थानैस्तीर्थकृत्कर्म निर्ममे । विधायाऽऽराधनां चान्ते, पादपोपगमं व्यधात् ॥ ३४४ ॥
परीषहोपसर्गाद्यैः, स परैरपराजितः । अपराजितसंज्ञेऽभूद्, विमाने भासुरः सुरः ॥ ३४५ ॥

तस्मिन्नखण्डितसुखामृतपानपीनः,
सोऽयं सुरः स्फुरदनुत्तररूपसम्पत् ।
हर्षप्रकर्षमयमद्भुतभूरिभाग्य-
लक्ष्मीमयं च समयं गमयाम्बभूव ॥ ३४६ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीनेमिनाथप्राच्य-भववर्णनो नाम दशमः सर्गः ॥

पीयूषादपि पेशलाः शशधरज्योत्स्नाकलापादपि,
स्वच्छा नूतनचूतमञ्जरिभरादप्युल्लसत्सौरभाः ।
वाग्देवीमुखसामसूक्तविशदोद्गारादपि प्राञ्जलाः,
केषां न प्रथयन्ति चेतसि मुदं श्रीवस्तुपालोक्तयः ? ॥ १ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ३५२ । उभयम् ३१४५ ॥

---

१ अथ श्वसुरमापृच्छय, परिवारैः समं निजैः । पित्रोरुत्कण्ठितः प्राप, कुमारो हस्तिनापुरम् ॥ ३३१ ॥ इतिरूप. श्लोक. खंता० ॥ २ °वौ शशि-सूरयोः वता० ॥ ३ °थायं पित° पाता० ॥ ४ °राधौर्यं पाता० ॥ ५ °न्धवावेतौ खंता० ॥

एकादशः सर्गः ।

इतश्च मथुरापुर्यां, यदुनामा नृपोऽभवत् । बृहद्रथाङ्गजो भूरिभूपान्ते हरिवंशभूः ॥ १ ॥
शूरो[1] जातस्ततः शौरि-सुवीरौ तस्य चाऽऽत्मजौ । शूरः[2] शौरिं नृपं कृत्वा, व्रते प्रववृते कृती ॥ २ ॥
सुवीरं स्वपदे न्यस्य, शौरिः सोदरवत्सलः । स्वयं कुशार्तदेशेषु, चक्रे शौरिपुरं पुरम् ॥ ३ ॥
शौरेरन्धकवृष्ण्याद्या, बभूवुः किल सूनवः । सुवीरस्य महावीरा, भोजवृष्ण्यादयः पुनः ॥ ४ ॥
भूपमन्धकवृष्णिं तत्, कृत्वा शौरिधराधिपः । सुप्रतिष्ठान्मुनेः प्राप्य, व्रतं निर्वृतिमासदत् ॥ ५ ॥
सुवीरस्तनुजं राज्ये, भोजवृष्णिं विधाय च । विदधे सिन्धुषु स्वस्मै, सौवीरं नाम पत्तनम् ॥ ६ ॥
मथुराम्भोजसूर्यस्य, भोजवृष्णेर्महीभुजः । जाग्रदुग्रगुणग्राम, उग्रसेनः सुतोऽभवत् ॥ ७ ॥
आसन्नन्धकवृष्णेस्तु, सुभद्रायां सुता दश । समुद्रविजयो जिष्णुरक्षोभ्यः क्षोभितद्विषन् ॥ ८ ॥
स्तिमितः शमितारातिः, सागरः सागरोपमः । हिमवान् हिमवत्कीर्तिरचलोऽचलनिश्चयः ॥ ९ ॥
धरणो धरणीभूषा, पूरणः शत्रुचूरणः । अभिचन्द्रो वितन्द्रात्मा, वसुदेवश्च विश्वजित् ॥ १० ॥
॥ विशेषकम् ॥
समुद्रविजयं न्यस्य, स्वपदेऽन्धकवृष्णिना । सुप्रतिष्ठान्मुनेरेव, प्रव्रज्य प्रापि निर्वृतिः ॥ ११ ॥
राज्ये न्यस्योग्रसेनं च, भोजवृष्णिर्महाभुजः । सुप्रतिष्ठस्य पादान्ते, दान्तात्मा व्रतमग्रहीत् ॥ १२ ॥
कंसेन तु सुभद्राख्यरसविक्रयि[3]सूनुना । पठतो वसुदेवस्य, मैत्री शौरिपुरे[4]ऽभवत् ॥ १३ ॥
ततश्चिक्रीडतुः कंस-वसुदेवौ सदैव तौ । मिथश्चैतन्यवत्कायप्रतिच्छायनिभावुभौ ॥ १४ ॥
समुद्रविजयस्योर्वीभृतोऽन्येद्युः समाजुषः । अर्द्धचक्रिजरासन्धराजादेशः समाययौ ॥ १५ ॥
अस्मद्वंश्योऽस्ति वैताढ्यतटे सिंहरथो नृपः । एनं बद्धोद्धतक्रोधं, यः कश्चन समानयेत् ॥ १६ ॥
इष्टो दीयेत देशोऽस्मै, तथा जीवयशाः सुता । राजादिष्टं तदित्येतन्मेने मानवपुङ्गवः ॥ १७ ॥
समुद्रविजयाद् राजादेशार्थैकसमर्थधीः । ययाचे स्वयमादेशं, वसुदेवः प्रतिज्ञया ॥ १८ ॥
नरेन्द्रादेशतः कंससारथिः सारसैनिकः । वीरो जगाम वैताढ्यमद्वैताढ्यपराक्रमः ॥ १९ ॥
अथो सिंहरथो युद्धदुःसहः सहसाऽभ्यगात् । वसुदेवं प्रति जवात्, किरिः केसरिणं यथा ॥ २० ॥
अथ युद्धप्रबन्धेन, भग्ने सैन्यसमुच्चये । वसुदेवः समं सिंहरथेन युयुधे स्वयम् ॥ २१ ॥
ततः परिघमुद्यम्य, कंसस्तं सहसा द्विषम् । आहत्य वसुदेवस्य, पुरो बद्धमढोकयत् ॥ २२ ॥
अथैत्य दैत्यविक्रान्तः, क्रान्तसिंहरथो रयात् । समुद्रविजयस्यांह्री, वसुदेवोऽनमन्मुदा ॥ २३ ॥
वसुदेवमथावादीन्नृपस्तुभ्यं प्रदास्यति । राजा तुष्टो जरासन्धस्तां जीवयशसं सुताम् ॥ २४ ॥
पति-तातकुलोच्छित्त्यै, सा तु ज्ञातमिदं मया । क्रोष्टुकिज्ञानिवचसा, तत् तत्त्यागे[5] मतिं कुरु ॥ २५ ॥
ध्यात्वाऽथ वसुदेवोऽपि, जगाद नृपतिं प्रति । युद्धे कंसेन बद्धोऽयं, तद् यशोऽस्यैव दीयताम् ॥ २६ ॥

---

१ सूरो पाता० ॥ २ सूरः पाता० ॥ ३ °क्रयसू° खंता० पाता० ॥ ४ शौरि° खंता० पाता० ॥
५ तत्त्यागे तन्मतिं खंता० ॥

तदगद्यत भूपेन, जरासन्धनृपः कथम्। सुतामपि बलिष्ठाय, वणिक्पुत्राय दास्यति? ॥ २७ ॥
अवादि वसुदेवेन, मन्ये नासौ वणिक्सुतः। जानामि विक्रमेणेति, तत्पिताऽऽकार्य पृच्छ्यते ॥ २८ ॥
अथाऽऽहूय सुभद्रोऽयं, कंसोत्तंसितसन्निधिः। राज्ञा सशपथं पृष्टः, सुतोऽयं ते किमौरसः? ॥ २९ ॥
इत्युक्ते भूभृताऽवोचत्, सुभद्रोऽपि यथातथम्। गतोऽहमेकदा शौचहेतवे यमुनामनु ॥ ३० ॥
अदर्शि कांस्यमञ्जूषा, तत् तरन्ती रयान्मया। आकृष्योद्घाटिता तस्यां, दृष्टोऽयं महसांनिधिः ॥ ३१ ॥
मुद्रिकायुगभाजोऽस्य, गृहीतस्य शिरस्तले। लब्धेयमिति भूपाङ्घ्रिपुरः पत्री मुमोच सः ॥ ३२ ॥
उग्रसेनसुतेऽमुष्मिन्, धारिण्याः कुक्षिवर्तिनि। पूरितश्छद्मनाऽमात्यैः, पत्यन्त्रस्वाददोहदः ॥ ३३ ॥

पितृवैरीति सञ्चिन्त्य, पुत्रः प्राणप्रियोऽप्यसौ।
मात्राऽतिनिन्द्यः कालिन्द्याः, प्रवाहेऽस्मिन् प्रवाहितः ॥ ३४ ॥ युग्मम् ॥

पत्रिकां वाचयित्वेति, मुमुदे मेदिनीश्वरः। निजगोत्रावतंसं तं, कंसं विज्ञाय तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥
जरासन्धमुपस्थाय, समुद्रविजयस्ततः। कंसस्य शौर्यमाख्याय, तं सिंहरथमार्पयत् ॥ ३६ ॥
दत्त्वा सुतां नृपोऽपृच्छद्, देशमिष्टमनेन तत्। पितृद्विषा ययाचे सा, कंसेन मथुरापुरी ॥ ३७ ॥
तज्जरासन्धदत्तोग्रबलोऽयं मथुरां गतः। उग्रसेननृपं कंसः, काष्ठपञ्जरकेऽक्षिपत् ॥ ३८ ॥
मया त्यक्तोऽसि नो वेत्ति, वार्तामपि पिता तव। एवमुक्तेऽपि धारिण्या, नोग्रसेनं मुमोच सः ॥ ३९ ॥
कंसानुजोऽतिमुक्ताख्यः, पितृदुःखाकुलस्ततः। कृती व्रतं स जग्राह, मुक्तिमार्गैकपल्वलम् ॥ ४० ॥
समुद्रविजयः सोऽपि, स्वामिना सत्कृतस्ततः। ययौ शौरिपुरे शूरसमुच्चयशिरोमणिः ॥ ४१ ॥

वसुदेवहिण्डिः

वसुदेवाङ्गसौभाग्याकृष्टस्त्रीविप्लवाकुलैः। नृपः कदाऽपि विज्ञप्तो, नागरैर्नयसागरैः ॥ ४२ ॥
समुद्रविजयेनाथ, तादृग्विप्लवभीरुणा। अभाषि वसुदेवोऽयमुत्सङ्गारोपपूर्वकम् ॥ ४३ ॥
अहर्निशं बहिर्भ्रान्त्या, दुर्बलोऽसि ततस्त्वया। स्थेयं सदा मदावासे, कलाभ्यासविनोदिना ॥ ४४ ॥
गुरोर्गिरं शिरस्येष, शेषामिव निधाय ताम्। सौध एव स्थितश्चक्रे, कलाभ्यासमहर्निशम् ॥ ४५ ॥
स कदाऽपि शिवादेव्या, प्रेषितं भूपतिं प्रति। चन्दनोद्वर्तनं चेटीहस्ताज्जग्राह नर्मणा ॥ ४६ ॥
उक्तश्चेटिकया सोऽपि, वसुदेवः सहासया। राज्ञा स्त्रीनर्मदोषेण, त्वमनेनासि यन्त्रितः ॥ ४७ ॥
इत्यसौ परमार्थेन, निजं मत्वा नियन्त्रणम्। देशान्तरविलोकाय, निःससार पुरान्निशि ॥ ४८ ॥
रचयित्वा चितामेष, श्मशानभुवि भूरिधीः। निक्षिप्य मृतकं किञ्चिदन्तरज्वालयन्मुदा ॥ ४९ ॥
स्तम्भं न्यस्य तटे तस्य, पत्रिकायां लिलेख सः। गुरुभिर्दूषितगुणो, वसुदेवोऽनलेऽविशत् ॥ ५० ॥
इति कृत्वा व्रजन् दृष्टः, कयाऽपि पथि कान्तया। आरोपितो रथे खिन्न, इति ब्राह्मणवेषभृत् ॥ ५१ ॥
तद्ग्रामे तद्गृहे स्नात-भुक्तो यक्षालयस्थितः। शुश्रावाग्नौ मृतोऽशोचि, वसुदेवः स्वकैरिति ॥ ५२ ॥
अथाऽऽत्मज्ञाननिर्भीकः, प्रचलन्नग्रतो बली। कयाऽपि किल कामिन्या, रथमारोपितो निजम् ॥ ५३ ॥
पुरे विजयखेटाख्ये, सुग्रीवक्ष्मापतेः सुते। श्यामा-विजयसेनाख्ये पर्यणैषीत् कलाजिते ॥ ५४ ॥
ततो विजयसेनायामुत्पाद्याऽक्रूरमङ्गजम्। अटन्नटव्यां तस्थौ स, जलावर्ताख्यपल्वले ॥ ५५ ॥

१ °पाङ्घ्रेः, पु° पाता० ॥ २ °प्ययम् खंता० पाता० ॥ ३ °नीपतिः खंता० ॥ ४ °मुक्तोऽपि खंता० ॥ ५ °यन्त्रितम् खंता० ॥

द्विपं मत्तमिहायातं, वशीकुर्वन्नसौ वशी । खगाऽर्चिमालि-पवनञ्जयाभ्यां सहसा हृतः ॥ ५६ ॥
उद्याने कुञ्जरावर्ते, नीतस्तस्य मुदा ददौ । खेचरोऽशनिवेगाख्यः, श्यामां नाम निजात्मजाम् ॥ ५७ ॥
अयं तया प्रवीणात्मा, वीणावाद्येन तोषितः । ददौ वरं तयाऽयाचि, सदाऽप्यविरहस्ततः ॥ ५८ ॥
अवियोगस्त्वयाऽयाचि, कुतः सुतनु ! कथ्यताम् ? । इत्युक्ते वसुदेवेन, सा बभाषे मृगेक्षणा ॥ ५९ ॥
पुरे किन्नरगीताख्ये, वैताढ्यगिरिभूषणे । राजा ज्वलनवेगोऽभूदर्चिमालिनृपात्मजः ॥ ६० ॥
नाम्ना चाऽशनिवेगोऽस्ति, खगस्तदनुजो बली । आस्ते ज्वलनवेगस्य, सूनुरङ्गारकः पुनः ॥ ६१ ॥
एतस्याशनिवेगस्य, सुताऽहमभवं विभो ! । व्रती ज्वलनवेगोऽभूत्, कृत्वा मत्पितरं नृपम् ॥ ६२ ॥
तदङ्गारकवीरेण, विद्या-बलविलोभिना । जित्वा मत्पितरं राज्यमिदमद्भुतमाददे ॥ ६३ ॥
अष्टापदेऽन्यदाऽऽख्यातं, मत्पितुश्चारणर्षिणा । जलावर्ते गजं जेता, राज्यदस्ते भविष्यति ॥ ६४ ॥
तदादिं तत्र मुक्ताभ्यां, खगाभ्यां त्वं जितद्विपः । हृतोऽसि राज्यलोभेन, दत्ता तुभ्यमहं पुनः ॥ ६५ ॥
स्त्रीयुतं यः खगं हन्ति, स विद्याभिर्विमुच्यते । इत्याचारः सदैवास्ति, समये व्योमचारिणाम् ॥ ६६ ॥
तत् क्रूरोऽङ्गारकस्तुभ्यं, मा कार्षीत् प्रिय ! विप्रियम् । अवियोगस्तदेतेन, कारणेन मया वृतः ॥ ६७ ॥
प्रतिपद्य गिरं सद्यस्तदीयामिति वृष्णिसूः । तत्रावतस्थे सौख्येन, समं दयितया तया ॥ ६८ ॥
सुप्तः स चान्यदा रात्रौ, वीरो वनितया समम् । अङ्गारकेणापहृतो, वसुदेवः प्रबुद्धवान् ॥ ६९ ॥
को मे हर्तेति विमृशन्, ददर्श निजवल्लभाम् । श्यामामङ्गारकेणैव, खड्गाखड्गि वितन्वतीम् ॥ ७० ॥

अङ्गारकेण सा श्यामा, खड्गेनाऽऽशु द्विखण्डिता ।
द्वे श्यामे युध्यमाने तद्, वसुदेवो व्यलोकयत् ॥ ७१ ॥

अथ मायामिमां मत्वा, वार्ष्णेयोऽङ्गारकं रुषा । जघान मुष्टिना मूर्ध्नि, केशरीव करीश्वरम् ॥ ७२ ॥
उद्घातपातरुग्णेन, विमुक्तोऽङ्गारकेण सः । च्युतश्चम्पापुरीपार्श्वे, सरोवरपयोऽन्तरा ॥ ७३ ॥
तत् तीर्त्वाऽऽशु सरस्तीरे, वासुपूज्यालयं गतः । जिनं नत्वा सहैकेन, द्विजेन पुरि जग्मिवान् ॥ ७४ ॥
यूनो वीणाजुषः प्रेक्ष्य, हेतुं पप्रच्छ स द्विजात् । अथो कथयितुं तस्मै, प्रारेभे द्विजकुञ्जरः ॥ ७५ ॥
इह गन्धर्वसेनाऽस्ति, चारुदत्तवणिक्सुता । सा प्राह स पतिः स्यान्मे, यो मां जयति वीणया ॥ ७६ ॥
वीणाचार्यौ यशोग्रीव-सुग्रीवाविह तिष्ठतः । वीणाभ्यासं तदभ्यासे, तन्वन्त्येते तदिच्छया ॥ ७७ ॥
मासे मासे परीक्षा स्यान्न कोऽपि च जयत्यमूम् । वसुदेवो निशम्येति, विद्याविकृतरूपकृत् ॥ ७८ ॥
विप्रवेषधरो गत्वा, सुग्रीवं प्रत्यदोऽवदत् । वीणायां तव शिष्योऽस्मि, चारुदत्तसुताकृते ॥ ७९ ॥
सोपहासमुपाध्यायः, स्थापयामास तं ततः । अहासयज्जनान् सोऽपि, मूर्खत्वमिव दर्शयन् ॥ ८० ॥
अथाऽऽजगाम मासान्ते, चारुदत्तस्य नन्दनी । वीणाभ्यासकृतां यूनां, परीक्षां कर्तुमात्मना ॥ ८१ ॥
उपाध्यायेन शिष्यैश्च, चारुचीरधरस्तदा । वसुदेवः प्रहासाय, स्थापितः प्रौढविष्टरे ॥ ८२ ॥
ते युवानोऽथ सर्वेऽपि, वीणया विजितास्तया । वादाय वसुदेवोऽथ, तैरूचे परिहासिभिः ॥ ८३ ॥
अथाऽऽधाय निजं रूपं, चमत्कारकरं नृणाम् । वीणाः प्रदूष्य यूनां च, तस्या वीणां करेऽग्रहीत् ॥ ८४ ॥
गेयो विष्णुकुमारस्य, त्रिविक्रमपराक्रमः । गन्धर्वसेनयेत्युक्ते, स चक्रे सर्वमप्यदः ॥ ८५ ॥

---

१ °वृष्णिभूः खंता० ॥ २ °माने च, वसु° खंता० ॥ ३ °मां ज्ञात्वा खंता० ॥ ४ °पि तु ज° खंता० पाता० ॥

दृष्टेन चारुदत्तेन, स गृहे जगृहे मुदा । ततो विवाहदीक्षायां, पृष्टे गोत्रादिकेऽहसत् ॥ ८६ ॥
वणिक्पुत्रीयमिति मा, हासीः पृष्टे कुले सति । चरितं श्रव्यमस्त्यस्यास्तमित्यूचे तदा वणिक् ॥ ८७ ॥
अथ तां परिणीयासौ, श्यामाख्य-विजयाह्वये । पर्यणैषीद् यशोग्रीव-सुग्रीवतनये अपि ॥ ८८ ॥

चारुदत्त-गन्धर्वसेनयोश्चरितम्

अथ गन्धर्वसेनाया, वृत्तं कथयितुं वणिक् । अपरेद्युः समारेभे, वसुदेवं प्रति स्मितः ॥ ८९ ॥
पुराऽहं जीवतोः पित्रोः, सुभद्रा-भानुसञ्ज्ञयोः । अगां सुहृज्जनैः साकं, हेलया सिन्धुरोधसि ॥ ९० ॥
तत्र स्त्री-पुंसयोः पादप्रतिबिम्बानुसारतः । सञ्चरन्नहमद्राक्षं, सतल्पं कदलीगृहम् ॥ ९१ ॥
तरुणं तरुणा साकं, कीलितं तत्र दृष्टवान् । ओषधीमूलिकास्तिस्रस्तथा तत्खड्गकोशगाः ॥ ९२ ॥
ताभिरप्युपरिन्यस्तपत्रीज्ञानप्रभावतः । निष्कीलमव्रणं मुक्तमूर्च्छं च तमहं व्यधाम् ॥ ९३ ॥

अथोन्मीलितनेत्राब्जः, प्राप्तसञ्ज्ञोऽवदत् स माम् ।
किं निष्कारणबन्धोस्ते, विदधामि किल प्रियम्? ॥ ९४ ॥

अहं वैताढ्यकोटीरे, नगरे शिवमन्दिरे । महेन्द्रविक्रमक्ष्मापसुतोऽमितगतिः श्रुतः ॥ ९५ ॥
सुतां हिरण्यरोमाख्यमातुलस्य तपस्यतः । यथार्थनामानमहं, व्यवहं सुकुमारिकाम् ॥ ९६ ॥
अभिलाषी मया तस्यां, सखा धूमशिखाभिधः । ज्ञातः स तु न दाक्षिण्यान्मुक्तो मित्रं हि दुस्त्यजम् ॥ ९७ ॥

सहाऽऽयातेन तत् तेन, च्छलाद् विश्वस्तघातिना ।
कीलितोऽस्मि द्रुमेऽमुष्मिन्, हृत्वा च दयितां गतः ॥ ९८ ॥

तत् तवाहं जीवितव्यदातुर्मातुरिवाधुना । अनृणः करुणासार!, भविष्यामि भवे कथम्? ॥ ९९ ॥
अथ त्वद्दर्शनेनैव, कृतकृत्योऽस्मि सर्वथा । इत्युक्ते स मया मैत्र्यं, प्रतिपद्य खमुद्ययौ ॥ १०० ॥
मातुलस्याथ सर्वार्थनाम्नो मित्रवतीं सुताम् । अतुच्छेनोत्सवेनाहं, पितृभ्यां परिणायितः[1] ॥ १०१ ॥
कलासक्तमथो मुक्तभोगं मत्वा पितेव माम् । लीलाललितगोष्ठीषु, प्रमोदनिधिषु न्यधात् ॥ १०२ ॥
अहं कलिङ्गसेनायास्तनयामभजं ततः । वेश्यां वसन्तसेनाख्यां, प्रमोदमधुपद्मिनीम् ॥ १०३ ॥
वर्षैर्द्वादशभिः स्वर्णकोटीः षोडश तद्गृहे । भुक्तवान् निर्धनीभूतस्तत् तयाऽहं बहिष्कृतः ॥ १०४ ॥
गतो गृहं मृतौ मत्वा, पितरौ दुःखितश्चिरम् । तत् कान्ताभूषणान्येव, नीवीं रचितवानहम् ॥ १०५ ॥
मातुलेन सहोशीरवर्तेऽहं नगरे गतः । क्रीतः कर्पासराशिश्च, दग्धः सोऽपि कृशानुना[2] ॥ १०६ ॥
मातुलेनापि निर्भाग्य, इति मुक्तोऽपरां दिशम् । गच्छन् पथि मृते वाहे, पदातिश्चलितोऽस्म्यहम् ॥ १०७ ॥
तत् प्रियङ्गुपुरे कष्टाद्, गतस्तत्र स्थिरीकृतः । नाम्ना सुरेन्द्रदत्तेन, पितृमित्रेण सम्मदात् ॥ १०८ ॥
द्रव्यलक्षं गृहीत्वाऽहं, वणिग्भ्यस्तत् कलान्तरात् । अब्धौ गतागतैरष्ट, स्वर्णकोटीरुपार्जयम् ॥ १०९ ॥
स्वदेशे चलितो भग्ने, पोतेऽथ फलकग्रहात् । उदुम्बरावतीवेलातीरेऽगां सप्तमेऽहनि ॥ ११० ॥
अथ राजपुरोपान्तवने दिनकराभिधम् । त्रिदण्डिनं प्रणम्याहं, पुरः श्रान्तो निविष्टवान् ॥ १११ ॥

---

१ अतुच्छमुत्सवं कृत्वा, पितृ° पाता० ॥ २ °तं गत्वा पुरे ततः । क्रीतः कर्पासभारस्त-दग्धः खंता० ॥

उक्तस्त्रिदण्डिना भद्र!, द्रव्यार्थीव विभाव्यसे। दर्शयिष्यामि तत् तेऽहं, रसकूपं कृपारसात् ॥ ११२ ॥
इत्युक्त्वाऽस्मिन् प्रचलिते, पृष्ठे लग्नोऽहमुन्मुदः। व्यालव्याकुलितोपान्तां, गतस्तत्र गिरेस्तटीम् ॥ ११३ ॥
क्रान्तं बहुशिलायन्त्रैर्द्वारमुद्घाट्य मन्त्रतः। तत्राविशद् बिले सोऽथ, दुर्गपातालनामनि ॥ ११४ ॥
अन्वगामहमप्येनं, लोभपाशैर्नियन्त्रितः। भ्रान्तस्तमसि कष्टेन, रसकूपं व्यलोकयम् ॥ ११५ ॥
तस्मिन्नलाबुहस्तोऽहं, क्षिप्तः कूपे रसेच्छया। योगिना सहसा रज्जुबद्धमञ्चिकया क्रमात् ॥ ११६ ॥
तच्चतुःपुरुषप्रान्ते, मेखलोपरि सुस्थितः। दृष्ट्वा रसं नमोऽर्हद्भ्य, इति यावदहं ब्रुवे ॥ ११७ ॥
तावत् केनापि तत्राहं, व्यक्तमुक्तो महात्मना। साधर्मिक! महाभाग!, रसं मास्म स्वयं ग्रहीः ॥ ११८ ॥
रसार्थमहमप्यत्र, वणिक् क्षिप्तस्त्रिदण्डिना। काङ्क्षन् धनमधोनामं, भक्षितोऽस्मि रसेन च ॥ ११९ ॥
तन्मा विश रसं दास्ये, तुभ्यं मे तुम्बमर्पय। तदर्पितं मया सोऽपि, भृत्वा मम समार्पयत् ॥ १२० ॥
तद्रज्जुचलनात् कृष्ट्वा, त्रिदण्डी मञ्चिकां तदा। तत्तुम्बं याचते द्वारासन्नं मां न तु कर्षति ॥ १२१ ॥
अयं द्रोहीति मत्वा तत्, क्षिप्तः कूपे मया रसः।
मुक्तस्तेनाप्यहं कोपान्मेखलायां ततोऽपतम् ॥ १२२ ॥
तदुक्तं वणिजा साधु, रसान्तः पतितो न यत्। मा च शोचीर्यदायाति, गोधा रसपिपासया ॥ १२३ ॥
कूपेऽस्मिन् रसमापीय, व्रजन्त्याः पुच्छमादरात्। सर्वथैवावलम्बेथाः, सम्यग् धर्ममिवातुरः ॥ १२४ ॥
॥ युग्मम् ॥
नमस्कारं च मे देहि, परलोकाध्वशम्बलम्। कृते मयाऽथ तत्प्रोक्ते, परलोकं जगाम सः ॥ १२५ ॥
तद्रसग्रसनप्राप्तगोधापुच्छग्रहादहम्। निःसृतो मूर्च्छितः प्राप्तसञ्ज्ञोऽरण्ये ततोऽभ्रमम् ॥ १२६ ॥
अटवीमहिषेणाऽऽसन्तदाऽऽरूढो महाशिलाम्। तत्राजगरसंरुद्धस्ततोऽहं द्रुतमत्रसम् ॥ १२७ ॥
तत् प्रयातोऽटवीप्रान्तग्रामे रोगेण पीडितः। अहं मातुलमित्रेण, रुद्रदत्तेन पालितः ॥ १२८ ॥
गृहीत्वाऽलक्तकं स्वर्णभूमौ तेन सहाऽचलम्। इषुवेगवतीं तीर्त्वा, गिरिकूटं विलङ्घ्य च ॥ १२९ ॥
क्रमाद् वेत्रवनं गत्वा, देशं टङ्कणमागतौ। ततः क्रीतच्छगारूढावुत्तीर्णौ वज्रमेदिनीम् ॥ १३० ॥ युग्मम् ॥
रुद्रदत्तोऽवदत् पन्था, नैवातः पादचारिणाम्। भस्त्रे कुर्वश्छगौ हत्वा, बहिरन्तर्विपर्ययात् ॥ १३१ ॥
तदन्तरस्थितावावां, भारुण्डैरामिषभ्रमात्। उत्पाट्याम्भोनिधौ स्वर्णमहीं नेष्यावहे जवात् ॥ १३२ ॥
श्रुत्वेत्यथावदं दुर्गपथसम्बन्धबान्धवौ। छागाविमौ ततः कार्षीः, पापं मातुल! माऽतुलम् ॥ १३३ ॥
नैतौ त्वदीयावित्युक्त्वा, स्वं स च्छागं क्रुधाऽवधीत्। मदजो मन्मुखं दीनमुखस्तेन व्यलोकयत् ॥ १३४ ॥
तन्मयोक्तं तव त्राणे, नाहमीशस्तथापि ते। धर्मोऽस्तु मद्गिरा जैनः, परलोकविशुद्धये ॥ १३५ ॥
मया दिष्टं ततो धर्मं, मनसा प्रतिपद्य सः। मत्प्रदत्तं नमस्कारं, मुदा शृण्वन् हतोऽमुना ॥ १३६ ॥
तद्भस्त्रान्तर्गतावावां, भारुण्डाभ्यां छुरीजुषौ। हृतौ ततोऽन्यभारुण्डयुद्धेऽहं सरसि च्युतः ॥ १३७ ॥
शस्त्रीदीर्णाजिनस्तीर्णसरास्तत्राटवीमटन्। आरूढः शैलमनमं, कायोत्सर्गस्थितं मुनिम् ॥ १३८ ॥
धर्मलाभं ततो दत्त्वा, मुनिरेवमुवाच माम्। चारुदत्त! कथं प्राप्तः, पथि त्वं खेचरोचिते? ॥ १३९ ॥
महात्मन्! खेचरः सोऽहं, यः पुरा मोचितस्त्वया।
त्वामापृच्छ्य गतोऽन्वेष्टुं, तदा दारापहारिणम् ॥ १४० ॥

१ °मुत्पाट्य खंता० पाता० ॥

गतश्चाष्टापदे दृष्टोऽपश्यमेकाकिनीं प्रियाम् । ततः श्रुतं मया वैरी, यद् भीतः प्रपलायितः ॥ १४१ ॥
दयितां तामुपादाय, ततो यातः पुरं निजम् । नीतः पित्रा ततो राज्यभारोद्धारे धुरीणताम् ॥ १४२ ॥
विद्याधरश्रमणयोर्हिरण्य-स्वर्णकुम्भयोः । सकाशे स्वयमग्राहि, तातेन व्रतमद्भुतम् ॥ १४३ ॥
जज्ञे मनोरमाकुक्षौ, सुतः सिंहयशा मम । वराहग्रीवनामाऽन्यो, मान्यो दर्पवतामपि ॥ १४४ ॥
सुता गन्धर्वसेनेति, जाता विजयसेनया । सर्वगान्धर्वसर्वस्वसङ्केतैकनिकेतनम् ॥ १४५ ॥

दत्त्वा च सुतयो राज्यं, यौवराज्यं च तन्मया ।
विद्याः सम्पाद्य च प्रापि, पितुर्गुर्वन्तिके व्रतम् ॥ १४६ ॥

द्वीपोऽयं कुम्भकण्ठाख्यः, क्षारवारिधिमध्यगः । गिरिः कर्कोटकश्चायं, कथमत्राऽऽगतो भवान् ?॥१४७॥
इत्यस्मिन् पृच्छति ख्यातं, सर्वं स्वचरितं मया । अथास्य नन्दनौ प्राप्तौ, खेचरौ तं च नेमतुः ॥ १४८ ॥
नम्यतां चारुदत्तोऽयमित्युक्तौ तेन तौ नतौ । तंदैत्य च सुरैः कोऽपि, मां नत्वाऽथ मुनिं नतः ॥ १४९ ॥
खेचराभ्यां तदा पृष्टस्तं वन्दनविपर्ययम् । अयं वैमानिकः प्राह, प्रमोदभरपूरितः ॥ १५० ॥
पूर्वजन्मन्यहं छागष्टङ्कणे रुद्रमारितः । एतस्मात् प्राप्तसर्वज्ञधर्मः सौधर्ममासदम् ॥ १५१ ॥
धर्माचार्यस्ततोऽयं मे, तेनाऽऽदौ वन्दितो मया । चारुदत्तः कृपाराशिरिति नोल्लङ्घितः क्रमः ॥ १५२ ॥
तौ खगौ प्रतिबोध्येति, स देवः प्राह मां प्रति । वद प्रत्युपकारं ते, कीदृशं करवाण्यहम् ? ॥ १५३ ॥
मयोक्तं समये तूर्णमेतव्यमथ सोऽगमत् । अगृह्ये खेचराभ्यां च, ताभ्यां निजपुरं प्रति ॥ १५४ ॥
तच्चिरं सत्कृतस्ताभ्यां, तज्जनन्या च तस्थिवान् । स्वसा गन्धर्वसेनेयमन्येद्युर्दर्शिता च मे ॥ १५५ ॥
निवेदितं च यत् तातः, प्रव्रजन्निदमब्रवीत् । चारुदत्तोऽस्ति मे मित्रं, भूचरो जीवितप्रदः ॥ १५६ ॥
उत्कीलितोऽस्मि तेनाहं, यदकारणबन्धुना । तस्य गन्धर्वसेनेयमर्पणीया कथञ्चन ॥ १५७ ॥
परिणेष्यत्यमूं मर्त्यो, वसुदेवः कलाजिताम् । इत्युक्तं ज्ञानिनाऽस्मभ्यं, ततः कार्यं तथैव तत् ॥ १५८ ॥
स्वपुत्रीं तद्गृहाणैतां, श्रुत्वाऽहमपि तद्वचः । एनामादाय सद्योऽपि, गृहायोत्कण्ठितोऽभवम् ॥ १५९ ॥
इहान्तरे समायासीद्, देवोऽसावजजीवजः । तेन ताभ्यां खगाभ्यां च, सह सोऽहमिहाऽऽगमम् ॥ १६० ॥
स देवो भूरि दत्त्वा मे, हेम-रत्नादिकं ततः । जगाम त्रैदिवं धाम, वैताढ्यं खेचरौ च तौ ॥ १६१ ॥
सर्वार्थो मातुलः शीलगृहं मित्रवती च सा । वेश्या वसन्तसेना च, बद्धवेणिर्मयेक्षिता ॥ १६२ ॥
उत्पत्तिरियमेतस्या, नासौ वीर ! वणिक्सुता । श्रुत्वेति वसुदेवस्तामुपयेमे रमासमाम् ॥ १६३ ॥

रत्त्या चाथ विरत्त्या च, च्छलेन च बलेन च ।
कलाजयेन चानेकदेशोद्देशान् परिभ्रमन् ॥ १६४ ॥

भूपानां खेचराणां च, द्विजानां वणिजामपि । कन्याः सौन्दर्य-सौभाग्य-लावण्यादिगुणास्पदम् ॥ १६५ ॥
स कदाप्युपरोधेन, कदापि हठतः पुनः । कदापि कौतुकेनैव, परितः परिणीतवान् ॥ १६६ ॥ विशेषकम् ॥
सुकोशलाभिधां पुत्रीं, कोशलस्य खगेशितुः । कोशलायां पुरि प्राप्तः, स कदाचिदुदूढवान् ॥ १६७ ॥
सुप्तः श्रान्तो रतान्तेऽसौ, केनाप्यङ्गुष्ठचालनात् । उत्थापितो बहिर्गत्वा, कोऽयमेवमचिन्तयत् ॥ १६८ ॥
अथो पतन् पदोपान्ते, कुमारेणोपलक्षितः । खेचरोऽनुचरोऽसौ मे, चन्द्रहास इति स्वयम् ॥ १६९ ॥

---

१ तत° खंता० ॥ २ तदा चैत्य सु° पाता० ॥ ३ °रः कश्चिन्मां खंता० ॥ ४ °द्रतो मृतः । ए° पाता० ॥ ५ ताभ्यां गन्ध° खंता० पाता० ॥ ६ °हमिति त° खंता० पाता० ॥ ७ चन्द्रातप इति खंता० ॥

ततः सगौरवं गौरवचसा तमुवाच सः । कुमार ! प्रमदामोदसद्योविद्योतिमानसः ॥ १७० ॥
केन प्रयोजनेन त्वं, कुतः स्थानादिहागतः ? । एतावत्यां तमस्विन्यां, तथ्यमित्थं निवेदय ॥ १७१ ॥
अथावददयं विद्याधरः प्रमददुर्धरः । शृणु देव ! कथामेकां, कौतूहलनिकेतनम् ॥ १७२ ॥
पेढालपुरमित्यस्ति, पुरं भूखण्डभूषणम् । स्मरस्य[1] खुरलीवाभूद्, यल्लोलाक्षीकटाक्षितैः ॥ १७३ ॥
हरिश्चन्द्रोऽसुहृद्दन्तिहरिश्चन्द्रोज्ज्वलाशयः । तत्रास्ति भूविभुः कीर्तिकुसुमाराममालिकः ॥ १७४ ॥
लक्ष्मीवतीति तस्यास्ति, रूपलक्ष्मीवती प्रिया । नीरे यदास्यदास्याय, तत् तपस्तप्यतेऽम्बुजैः ॥ १७५ ॥
सती सुतामसूताऽसौ, सरसीव सरोजिनीम् । जनलोचनलोलालिलिह्यमानमुखाम्बुजाम् ॥ १७६ ॥
तस्याः जन्मदिने स्वर्णवर्षमुत्कर्षकृद् बभौ । मेरोरुपागतं सेवाकृते जितमिव त्विषा ॥ १७७ ॥
पितृभ्यां कौतुक-प्रीतिपूरिताभ्यां सुनिर्भरम् । सत्यं कनकवत्येषा, नामतोऽपि ततः कृता ॥ १७८ ॥
तत् प्रपेदे क्रमेणासौ, कलाभ्याससमयं वयः । रतिप्राणप्रियोऽप्यासीद्, यस्मिन् वासाय सस्पृहः ॥ १७९ ॥
चन्द्रमूर्तिरिव स्वच्छा, रवेरिव गुरोरियम् । प्राप्य कञ्चित् कलोद्देशं, प्रपेदे सकलाः कलाः ॥ १८० ॥
तद्भूपस्तनयारूपानुरूपमनिरूपयन् । प्रवरं स वरं कञ्चित्, समारेभे स्वयंवरम् ॥ १८१ ॥
स्वयंवरदिने मासमात्रासन्ने च सा स्वयम् । गवाक्षेऽक्ष्णीव गेहस्य, तस्थौ तारेव कन्यका ॥ १८२ ॥
अत्रान्तरे पुरस्तस्या, गतिशिक्षामतिः किल । हारेण हस्यमानोऽपि, हंसः कोऽपि दिवोऽपतत् ॥ १८३ ॥
कल्याणकिङ्किणीकान्तभूषणानणुझात्कृतिः । स तयाऽऽरोपितः पाणौ, मरालः कमलत्विषि ॥ १८४ ॥
अथासौ शश्वदम्भोजमरन्दस्वादहृद्यया । चमत्कृतिकृता मर्त्यभाषया तामभाषत ॥ १८५ ॥
अवि ते कुतुकं किञ्चिच्चित्ते तन्वि ! तदद्भुता । संवदन्ती सुधास्यन्दैः, किंवदन्ती निशम्यताम् ॥ १८६ ॥
अथावददियं तावत्, त्वं वक्तेत्यद्भुतं महत् । सा कथाऽप्यद्भुता हंस !, भविष्यत्याशु तद् वद ॥ १८७ ॥
हंसोऽप्याह मुदे वार्ता, सुधाकृतसुधारसा । प्रविशन्ती श्रुतौ देवि !, श्रूयतां सावधानया ॥ १८८ ॥
एकदाऽस्मि गतो देवि !, कोशलायां पुरि भ्रमन् । दूरादद्दर्शि तत्र तेजो, मया जितरविच्छवि ॥ १८९ ॥
किमेतदिति सम्भ्रान्तो, यावद् द्रष्टुमधोऽपतम् । तावदग्रे नरः कान्तिपूरिताम्बरगह्वरः ॥ १९० ॥
सुता च खेचरस्यैक्षि, कोशलस्य सुकोशला । अतिरूपयुताऽप्येषा, दीनश्रीस्तस्य सन्निधौ ॥ १९१ ॥
॥ युग्मम् ॥
तन्मयाऽचिन्ति सत्यमसावनङ्गो न मनोभवः । अतश्च तु रतिर्दृश्या, यदस्य न समीपगा ॥ १९२ ॥
धन्येयं मेदिनी यस्यां, वीरोऽयं मुकुटायते । असावपूर्णपुण्यस्तु, स्त्रीरत्नं यत्र नाहितम् ॥ १९३ ॥
अनुरूपप्रियाहीनमेनमालोकयन् मुहुः । शोचन् निर्माणमेतस्य, गगनाङ्गणमभ्यगाम् ॥ १९४ ॥
ध्यायतस्तदिदानीं मे, हृदि तज्जन्म निष्फलम् । सद्यः सफलतां नीतं, देवि ! त्वद्दर्शनामृतैः ॥ १९५ ॥
जाने यदि समीपेऽस्य, पश्यामि भवतीमहम् । मन्दारपादपस्यान्ते, कल्पवल्लीमिवोद्गताम् ॥ १९६ ॥
इत्याकर्ण्य मरालं सा, जगाद मदनातुरा । दशनद्युतिदुग्धेन, स्नपयन्ती मुहुर्मुहुः ॥ १९७ ॥
अमार्गेणैव कर्णेन, मनःसद्मनि मेऽविशत् । दृशा घण्टापथेनैव[3], कदाऽसौ सञ्चरिष्यते ? ॥ १९८ ॥
वार्तायामसमाप्तायामित्युड्डीय सितच्छदः । सहसैवोन्मुखस्तस्या, दृशा सह खमुद्ययौ ॥ १९९ ॥

---

१. °त्थं स्यवेदयत् पाता० ॥ २. स्त्रीमुखानां बभौ साङ्कः, शशाङ्को यत्र किङ्करः ॥ इतिरूपः पाठः खंता० पाता० ॥ ३ °पथेनेव, पाता० ॥ ४. °यामथोड्डी° खंता० ॥

अदृश्येऽथ मरालेऽस्मिन्, विललाप कुमारिका।
आस्तां तद्दर्शनं तावत्, तत्कथाकथकोऽप्यगात् ॥ २०० ॥
हा! भ्रातर्दर्शितोऽसौ मे, कुतः सितविहङ्गमः?। दर्शितो वा ततोऽकस्मात्, कस्मादपहृतस्त्वया? ॥ २०१ ॥
विकल्पन्त्यामिदं तस्यां, चित्रश्छिन्नपटोऽप्यतः। पपात च नभोदेशादुच्चचार च भारती ॥ २०२ ॥
अहं स हंसस्तच्चित्रपटं त्वत्पुरतोऽमुचम्। अस्यानुसारतः सोऽयमुपलक्ष्यः स्वयंवरे ॥ २०३ ॥
अनुरागं तवैवाहं, तस्याप्याधातुमातुरः। यास्यामि न यतः क्वापि, सन्धिः सन्तप्त-शीतयोः ॥ २०४ ॥
इत्युक्त्वा तत्र तूष्णीके, सा ते चित्रगतं वपुः। दध्यौ यत्ननिबद्धस्य, जीवितस्येव यामिकम् ॥ २०५ ॥
तत् त्वया देव! यातव्यं, तत्र तस्याः स्वयंवरे। विजितानङ्गसङ्गोऽस्तु, भवतोरनुरूपयोः ॥ २०६ ॥
एतच्चेतश्चमत्कारि, निशम्य वचनं तदा। जगाद वसुदेवोऽपि, मित्र! हंसो भृशं न सः ॥ २०७ ॥
समयुग्माभियोगाय, स्मरस्तं प्राहिणोद् विधुस्। अथवा मम तस्याश्च, मूर्त्तं पुण्यमिव व्यधात् ॥ २०८ ॥
चन्द्रापीड! त्वया चेयं, ज्ञाता मित्र! कथं कथा?। हंसीभूय स्वयं वा त्वं, मत्कृते कृतवानिदम्? ॥ २०९ ॥
इत्युक्ते स्मयमानोऽयं, कुमारेणोपलक्षितः। आलिङ्गितश्च बाहुभ्यां, तादात्म्यमिव तन्वता ॥ २१० ॥
समं तेनाथ निश्चित्य, स्वयंवरगतिं कृती। तं च प्रहित्य पल्यङ्के, निविष्टो नीतवान् निशाम् ॥ २११ ॥
सुकोशलामथाऽऽपृच्छ्य, प्रातरुत्कण्ठितो ययौ। पेढालनगरोपान्ते, लक्ष्मीरमणकानने ॥ २१२ ॥
वासुशास्यन्दचन्द्रेण, हरिश्चन्द्रेण सत्कृतः। सैन्यमावासयत् तत्र, वसुदेवो बनावनौ ॥ २१३ ॥
पुरा पुरो नमिविभोर्लक्ष्मी रेमेऽत्र रासकैः। लक्ष्मीरमणमित्येतद्, वनं मत्वेति सोऽधिकम् ॥ २१४ ॥
प्रमोदपेशलस्तत्र, वने नमिजिनालये। पूजयित्वा जिनाधीशान्, ववन्दे पुलकाङ्कितः ॥ २१५ ॥
॥ युग्मम् ॥
अमी जितः पुरस्यास्य, धनाढ्यैरिव सन्धये। अवातरद् विमानेन, धनदोऽस्मिन् वने दिवः ॥ २१६ ॥
पूजयित्वा च नत्वा च, स भक्त्याऽस्मिन् वने जिनान्।
हस्ताग्रसंज्ञयाऽऽह्वासीद्, विस्मितो वृष्णिनन्दनम् ॥ २१७ ॥
असौ महर्द्धिको देवस्तीर्थकृद्भक्तिभाक् पुनः। माननीय इति ध्यायन्, वसुदेवो मुदा ययौ ॥ २१८ ॥
तमायान्तमथालोक्य, पुरो लावण्यसागरम्। रूपे पुरन्दरस्यापि, धनदो निर्मदोऽभवत् ॥ २१९ ॥
अथादिशेति जल्पन्तं, पुरस्तं धनदोऽभ्यधात्। दूत्यं कनकवत्यां मेऽनन्यकृत्यं कृतिन्! कुरु ॥ २२० ॥
वरणीयस्त्वया श्रीदोऽवतीर्णस्त्वत्कृते दिवः। स्वयं देहेन गच्छ द्यां, मानुष्येऽपि सुरीभव ॥ २२१ ॥
सा वाच्येति द्रुतं गच्छ, कन्यान्तःपुरमात्मना। यामिकैर्मत्प्रभावेण, त्वमदृश्यो गमिष्यसि ॥ २२२ ॥
शिक्षां धनपतेरित्थं, प्राप्य धीरो विशुद्धधीः। स्पृहणीयां सुरैः कन्यां, धन्यां ध्यायन्मुदाऽचलत् ॥ २२३ ॥
सामान्यजनमानेन, वेषमाकलयन्नयम्। ययौ कन्यागृहोत्सङ्गं, रक्षाकृद्भिरलक्षितः ॥ २२४ ॥
तमकस्मात् पुरो वीक्ष्य, राजपुत्री सविस्मया। अभ्युत्थानं व्यधादन्तर्मुदिता परिकम्पिनी ॥ २२५ ॥
दध्यौ किमु ममानूनैः, पुण्यैरेव विरञ्चिना। चित्रं पटगतं जीवन्यासेनोद्धृतमेव तत्? ॥ २२६ ॥
अथैनामाह वीरोऽसौ, सुधासोदरया गिरा। अनङ्गमपि कन्दर्पं, कुर्वन् साङ्गमिवाग्रतः ॥ २२७ ॥

१ °ण्यमिति व्य° खंता० ॥ २ °न्द्रातप! त्व° खता० ॥ ३ दौत्यं खंता० ॥ ४ °वत्या मे° खंता० पाता० ॥

तन्वि ! मित्रं महेशस्य, महेन्द्रसदृशः श्रिया । त्वत्कृते त्रिदिवादद्य, धनदोऽवनिमागतः ॥ २२८ ॥
दूतोऽहं तस्य वामाक्षि !, त्वयि तेन नियोजितः । त्वया वरयितव्योऽयं, नृवरेषु स्वयंवरे ॥ २२९ ॥
अथो कनकवत्याह, भावेन भिदुरस्वरा । स सुरोऽहं मनुष्या तु, कथमेनं वृणोमि तत् ? ॥ २३० ॥
अपलप्य किमात्मानं, दूतीभूतो वदस्यदः ? । भविता भुवनोत्तंस !, भुवि भर्ता त्वमेव मे ॥ २३१ ॥
मित्रमेष त्रिनेत्रस्य, शक्रतुल्योऽस्तु तेन किम् ? ।
महेशोऽपि महेन्द्रोऽपि, मम देव ! त्वमेव यत् ॥ २३२ ॥
निशम्येदं वचस्तस्याः, स दध्यौ विस्मितो हृदि । मन्ये चित्रपटस्यानुसारेणाहं मतोऽनया ॥ २३३ ॥
अथ तामवदद् वीरः, श्रीददूत्येऽहमागतः । शृण्वन्नपीति वार्ता ते, लिप्ये पापेन यामि तत् ॥ २३४ ॥
अभिधायेदमह्नाय, सोऽयमह्नामिव प्रभुः । अतीतो दृक्पथं साऽभूत्, ततो म्लानमुखाम्बुजा ॥ २३५ ॥
तस्मिन् गते चित्रपटं, सा वीक्ष्य न मुदं दधौ । सहस्रांशेऽपि तद्रूपं, यतस्तत्र न पश्यति ॥ २३६ ॥
सोऽपि गत्वा यथावृत्तं, कथयन् विनयानतः । विज्ञातं सर्वमप्येतदिति श्रीदेन वारितः ॥ २३७ ॥
देवदूष्यांशुकद्वन्द्वमनेन परिधापितः । धनदेन मुदा शौरिः, पारितोषिककर्मणा ॥ २३८ ॥
मुद्रिकामर्जुनस्वर्णमयीं तस्याङ्गुलौ पुनः । चिक्षेप धनदः सोऽपि, तयाऽभूद्धनदोपमः ॥ २३९ ॥
अथो मण्डपमुर्वीशाः, स्वयंवरदिने गताः । तस्थुर्मञ्चेषु शृङ्गारभाजः शृङ्गारयोनिवत् ॥ २४० ॥
तेषु तुल्याकृती श्रीद-वसुदेवौ व्यराजताम् । इन्द्रोपेन्द्राविव तदा, समस्तेषु सुपर्वसु ॥ २४१ ॥
मण्डपेऽस्मिन्नथाऽविक्षज्जनाकीर्णे नृपाङ्गजा । अम्बरे चन्द्रलेखेव, नक्षत्रावलिमालिते ॥ २४२ ॥
सा दधाना करे मालां, पौष्पीं चापलतामिव । बभावायुधशालेव, जङ्गमाऽनङ्गभूभुजः ॥ २४३ ॥
चक्षुश्चिक्षेप निःशेषानथ पृथ्वीपतीन् प्रति । नालक्षयत् प्रियं श्रीदसदृशं मुद्रया कृतम् ॥ २४४ ॥
अदृष्टवल्लभे तस्मिन्, भूरिभूपेऽपि मण्डपे । अचम्पक इवोद्याने, भृङ्गीवाऽऽप मुदं न सा ॥ २४५ ॥
अथ तस्यां विलक्षायां, नर्म निर्मुच्य गुह्यकः । अर्जुनस्वर्णमुद्रां तां, वसुदेवादयाचत ॥ २४६ ॥
मुक्तायामथ मुद्रायामुन्मुद्रितनिजाकृतिः । मेघमुक्त इव भ्रेजे, भानुरानकदुन्दुभिः ॥ २४७ ॥
तृप्ते कनकवत्यास्तच्चिराय तृषिते दृशौ । तेषु क्षारोदनीरेषु, सुधाकूप इव प्रिये ॥ २४८ ॥
हसन्ती हर्षतो भृङ्गरवपुष्पविमानिभात् । मालाऽक्षिप्यत तत्कण्ठे, धन्यंमन्येव कन्यया ॥ २४९ ॥
अथाऽऽशु धनदादिष्टदुन्दुभिध्वनिमिर्व्यधुः । हरितो हसितं हृष्टाः, सदृग्युग्मसमागमात् ॥ २५० ॥
पर्यणैषीदथ क्ष्मापनन्दनीं यदुनन्दनः । चिरकालार्जितप्रीतिं, शर्वः पर्वतजामिव ॥ २५१ ॥
शौरिः श्रीदमथापृच्छदुदितामन्दसम्मदः । कुतः कनकवत्यां वः, प्रसादविशदं मनः ? ॥ २५२ ॥
श्रीदस्तदवदद् दन्तद्युतिविद्योतिताकृतिम् । गिरं चिरन्तनप्रीतिचमूं यदुसुतं प्रति ॥ २५३ ॥

कनकवत्याः पूर्वभवः

अस्ति कोशलदेशस्य, किरीटं कोशला पुरी । प्रतोली-तोरणदलभ्रूसम्भ्रान्तद्युपत्तना ॥ २५४ ॥
आरुह्य गृहमालासु, बालाः सुसंसमुद्धृतैः । यस्यां गगनगङ्गाब्जैरवतंसं वितन्वते ॥ २५५ ॥

१ °ददौत्ये° खंता० ॥ २ कृतिः । गि° खंता० ॥

यस्यां तमसि शोणाश्मवेश्मालीरश्मिभस्मिते । जना दिनादिं जानन्ति, वापीपद्मालिनीरवैः ॥ २५६ ॥
यस्यां वसत्सु लोकेषु, रत्नसम्भारहारिषु । रत्नाकरः परीवेषमकार्षीत् परिखामिषात् ॥ २५७ ॥
तत्राभूदरिशौण्डीर्यनिकषो निषधाभिधः । विभुर्महीमहेलाया, हेलाविजितशात्रवः ॥ २५८ ॥
उच्छलद्भुर्यशःस्तोमधूमध्यामलिताम्बराः । भूरयो भूभृतां वंशा, यत्प्रतापानलेऽज्वलन् ॥ २५९ ॥
उदारदानसौरभ्यमिलन्मार्गणषट्पदः । ऐश्वर्यकुञ्जरो यस्य, भुजस्तम्भे व्यवास्थित ॥ २६० ॥
यत्पदाब्जनखाभीशुभास्वद्भाला बभुर्द्विषः । श्रीप्रदाने स काश्मीरमण्डनाडम्बरा इव ॥ २६१ ॥
तस्य निःसीमसौन्दर्या, सुन्दरेति प्रियाऽभवत् । आस्येनेव जिता यस्याः, पद्मश्रीरपतत् पदोः ॥ २६२ ॥
पायं पायं रसालस्य, रसानपि पिकी भुवम् । यद्गिरं नाप सन्तापः, स तस्याः कार्ष्ण्यकारणम् ॥ २६३ ॥
मन्ये यस्याः सुधासारविजयैकविलासिना । वाग्रसेन सदा सिक्तो, माधुर्यमधरोऽप्यधात् ॥ २६४ ॥
नलनामाऽनलस्पर्द्धिधामा सूनुस्तयोरभूत् । उपादानं यदङ्गस्य, मदनोऽनङ्गतां गतः ॥ २६५ ॥
यः ककुप्कुम्भिनां लीलागतिगौरवमग्रहीत् । तेन ते न चलन्त्येव, दिग्भ्यः क्षितिभृतिमिषात् ॥ २६६ ॥
समग्रायुधयोग्यासु, यं बलान्तं विलोकयन् । जातः शङ्के कृताशङ्कः, शङ्करोऽपि ससंभ्रमात् ॥ २६७ ॥
स्वविभूतिपराभूतकुबेरः कूबराभिधः । तस्यानुजोऽभवद् युद्धकान्तारक्रोडकेशरी ॥ २६८ ॥
सभायामन्यदा दूतः, कश्चिद् वेत्रिनिवेदितः । आगत्य प्रणिपत्याथ, तं राजानं व्यजिज्ञपत् ॥ २६९ ॥
अस्ति देव ! विदर्भेषु, रत्नगर्भाविभूषणम् । पुण्यपीयूषपूरस्य, कुण्डवत् कुण्डिनं पुरम् ॥ २७० ॥
तत्र भीमरथो नाम, सिन्धुसीमरथोद्यमः । अस्ति द्विषन्मुखाम्भोजसुधांशुर्वसुधाधवः ॥ २७१ ॥
प्रियाऽस्य पुष्पदन्तीति, दन्तीन्द्रगतिविभ्रमा । विद्यते द्युतिवैशद्यकिङ्करीकृतकाञ्चना ॥ २७२ ॥
व्यजिज्ञपन्नृपं राज्ञी, तमेकान्ते तदेकदा । आनन्दहृद्यया वक्त्रचन्द्रचन्द्रिकया गिरा ॥ २७३ ॥
अभ्रमूविभुशुभ्राङ्गस्त्वद्वेश्म प्रविशन् मया । दृष्टः कोऽपि द्विपः स्वप्ने, स्वामिन् ! भीतो दवादिव ॥ २७४ ॥
सदा तदधरस्वादुरसमाधुर्यधुर्यया । गिरा तदनु सानन्दं, जगाद जगतीश्वरः ॥ २७५ ॥
स्वप्नेनानेन देवि ! त्वं, स्त्रीषु धन्याऽसि निश्चितम् । यदुल्ललास गर्भस्ते, सगर्भस्तेजसा रवेः ॥ २७६ ॥
किंवदन्तीमिति तयोर्वदतोर्मदतोयधिः । दृष्टः सतुमुलैर्लोकैः, शुभ्रः कुम्भी गृहे विशन् ॥ २७७ ॥
तदाऽऽलोकयितुं लोलौ, करिराजं कुतूहलात् । उदितौ मुदितौ द्वारि, स्वयमेवाथ दम्पती ॥ २७८ ॥
अथ द्वारगतं वीक्ष्य, वलक्षाङ्गं द्विपं नृपः । निजं पुण्यमिवायातं, मेने मूर्तिधरं पुरः ॥ २७९ ॥
तौ तदा दन्तिना तेन, स्वयं स्कन्धेऽधिरोपितौ । जातावाक्रान्तकैलासगौरी-गिरिशसन्निभौ ॥ २८० ॥
सम्भ्रमी बम्भ्रमीति स्म, तदा मदनदीगिरिः । तदाऽऽक्रान्तः पुरस्यान्तर्दुर्धरः सिन्धुरेश्वरः ॥ २८१ ॥
अथावतार्य तौ सौधे, स वारणपतिः स्वयम् । विवेश गजशालायां, शीलितायामिवान्वहम् ॥ २८२ ॥
अथो दिनेषु पूर्णेषु, पुष्पदन्त्याः सुताऽजनि । द्योतयन्ती गृहोत्सङ्गं, भानुमूर्तिरिवाम्बरम् ॥ २८३ ॥
गर्भे दवपरित्रस्तदन्तिस्वप्नावलोकनात् । तन्नाम्ना दवदन्तीति, पितृभ्यां सा प्रतिष्ठिता ॥ २८४ ॥
कलाकलापस्तामापदल्पाभ्यासपरामपि । लुब्धः स्वयमताद्दक्षपात्रस्थितिकदर्थितः ॥ २८५ ॥
शाश्वतस्तिलको भालमस्या बाल इवांशुमान् । अलञ्चकार निःशेषध्वान्तसंहारकारकः ॥ २८६ ॥

१ व्यवस्थितः खंता० ॥ २ °न्दरीति पाता० ॥ ३ °तिर्मिषम् खंता० पाता० ॥ ४ °गदीश्व° खंता०, पाता० ॥

सतीतेजोमयीमेतां, राहुभीत्या समाश्रिते । सूर्य-सोमश्रियौ मन्ये, मुखाब्जतिलकच्छलात् ॥ २८७ ॥
मन्ये तदीयवक्त्रेन्दोर्लाञ्छनं कबरीच्छलात् । पश्चान्निर्यातमस्तोकलोकदृग्दण्डखण्डितम् ॥ २८८ ॥
सुरस्त्रीरूपनिर्माणैरभ्यस्याभ्यस्य पद्मभूः । स्वप्रत्ययाय निर्माय, रतिमेतां ततो व्यधात् ॥ २८९ ॥
अस्या वदन-दृक्पाणि-क्रमं निर्मातुमब्जवत् । प्रविवेश स्वयं देवः, स्वयम्भूरपि वारिजम् ॥ २९० ॥
तुल्यं तदीयरूपस्य, न पश्यति वरं भुवि । भूपस्तेन समारेभे, स्वयंवरमहोत्सवम् ॥ २९१ ॥
आययुर्भूरयो भूपा, भीमाभ्यर्थनया ततः । स्वामिन् ! समं कुमाराभ्यामभ्येतव्यं त्वयाऽपि तत् ॥ २९२ ॥
तदुक्तं सर्वमुर्वीशस्तथेति प्रतिपद्य सः । सत्कृत्य कृत्यविद् दूतं, प्रचचालोऽचलाधवः ॥ २९३ ॥
अथाऽऽससाद सूनुभ्यां, साकं **कोशलनायकः** । सैन्येभकृतमार्गद्रुखण्डनः **कुण्डिनं पुरम्** ॥ २९४ ॥
भीमः सम्मुखमागत्य, सत्कृत्य **निषधाधिपम्** । मुदितः **कुण्डिनो**पान्ततरुखण्डे न्यवासयत् ॥ २९५ ॥
आकारयन्तमत्युच्चध्वजाङ्गुलिदलैश्चलैः । अथाऽऽजग्मुर्महीनाथाः, स्वयंवरणमण्डपम् ॥ २९६ ॥
न्यविशन्नथ मञ्चेषु, पञ्चेषुद्युतिजित्वराः । स्वस्यान्यस्य च पश्यन्तो, रूपं भूपा मुहुर्मुहुः ॥ २९७ ॥

एकस्मिन् **निषधो** मञ्चे, सुताभ्यां सह तस्थिवान् ।
पार्श्वद्वयनिलीनाभ्यां, पक्षाभ्यामिव पक्षिराट् ॥ २९८ ॥

मुखपूर्णेन्दुपीयूषबिन्दुवृन्दानुकारिणा । आनाभि कण्ठमुक्तेन, मुक्ताहारेण हारिणी ॥ २९९ ॥
जिताभ्यां पुष्पदन्ताभ्यामिवाऽऽस्यतिलकश्रिया । माणिक्यताडपत्राभ्यामुपकर्णं निषेविता ॥ ३०० ॥
प्रभिन्नानङ्गमातङ्गमदनिर्झरहृद्यया । प्लावयन्ती सभागर्भमभितः प्रभया दृशोः ॥ ३०१ ॥
हसद्भ्यां नखतेजोभिर्गतिं गज-मरालयोः । चरणाभ्यां चमत्कारिझङ्कारिधृतहंसका ॥ ३०२ ॥
मूर्त्तां कीर्तिं स्मरस्येव, गीयमानां मधुव्रतैः । पश्यन्ती विधृतां सख्या, स्वयंवरणमालिकाम् ॥ ३०३ ॥
मण्डपं प्रविवेशाथ, भूरिभूपतिसम्भृतम् । **दवदन्ती** मरालीव, सरः कमलसङ्कुलम् ॥ ३०४ ॥
॥ षड्भिः कुलकम् ॥

मूर्त्तौ तस्या मणिस्तम्भप्रतिबिम्बेष्वपि क्षणात् । का नाम **दवदन्ती**ति, राज्ञां तरलिता दृशः ॥ ३०५ ॥
दवदन्तीं प्रति ततो, दर्शयन्ती धराधिपान् । व्याजहार प्रतीहारी, हारीकृतरदद्युतिः ॥ ३०६ ॥
भानुर्देहप्रभापास्तसम्पच्चम्पाधिभूरयम् । यदङ्गघटनोच्छिष्टैर्द्रव्यैरघटि मन्मथः ॥ ३०७ ॥

रोहितकाख्यदेशाब्धिचन्द्रोऽयं **चन्द्रशेखरः** ।
चित्रस्थेऽपि स्मरे दृष्टे, द्विषस्त्रस्यन्ति यत्क्रमात् ॥ ३०८ ॥
क्ष्मापतिः **शशलक्ष्मा**ऽयं, प्रकाशः **काशिनायकः** ।
उन्मिषन्ति द्विषद्वालैर्यस्य क्रमनखत्विषः ॥ ३०९ ॥

नृदेवो **यज्ञदेवो**ऽयं, चङ्गोऽनङ्गोपमप्रभः । दध्युर्वन्देऽपि साफल्यं, यं विलोक्य रिपुस्त्रियः ॥ ३१० ॥
युद्धवर्द्धिष्णुतृष्णोऽयं **कृष्णो** हूणमहीपतिः । यत्र न्यधाद्धराभारं, श्रीपतिः श्रीसुतभ्रमात् ॥ ३११ ॥
सुंसमारपुरेशोऽयं, **दधिपर्णः** कलार्णवः । भाति नित्योदयः किन्तु, पश्य यस्य यशःशशी ॥ ३१२ ॥
निषधोऽयं द्विषच्छेदकुशलः **कोशलेश्वरः** । जिग्ये येनातिकामेन, तेजोभिः शाम्भवः शिखी ॥ ३१३ ॥
नलोऽयं नैषधिर्यस्य, स्फुरन्ति न पुरः स्थिताः । कामन्यक्कारिलावण्यधन्यंमन्याः क्षमाभुजः ॥ ३१४ ॥

---

१ °ष्वेषु च क्ष° खंता० ॥ २ °ष्णोऽसौ, कृ° खंता० पाता० ॥ ३ सुंसुमार° खंता० पाता० ॥

विलङ्घ्य भूभृतो भूरीन्, नले लावण्यवारिधौ । दमयन्त्यास्ततो दृष्टिस्तटिनीव न्यलीयत ॥ ३१५ ॥
अथो विशदवक्त्राभुतिजातविलेपने । मालामयोजयद् बाला, नलस्य गलकन्दले ॥ ३१६ ॥
बद्धक्रुधोऽपि भूपास्ते, तदा न प्राभवन् नले । दवदन्तीसतीत्वेन, स्तम्भिता इव वह्नयः ॥ ३१७ ॥
प्रमोदमेदुरामेनां, मेदिनीनाथनन्दिनीम् । नलस्तदनलः स्वाहामिव व्यवहदुन्महाः ॥ ३१८ ॥
ततश्चकार सत्कारं, जामातुर्भीमभूपतिः । हर्षेण हास्तिका-ऽश्वीय-वसना-ऽऽभरणादिभिः ॥ ३१९ ॥
अन्यानपि धराधीशानशनैर्वसनैरपि । सत्कृत्य कृत्यवित् प्रैषीदसौ निजनिजं पुरम् ॥ ३२० ॥
अथ नक्तं पुरीलोकविलोकनसमुत्सुकः । व्यदधान्निषधक्ष्मापः, प्रयाणं प्रति कोशलाम् ॥ ३२१ ॥
कियन्तमप्यथाध्वानमनुव्रज्य निवर्त्स्यता । जगदे गद्गदं तेन, नन्दनी मेदिनीभुजा ॥ ३२२ ॥
चरित्रेण पवित्राऽसि, पुत्रि! किं तव शिक्षया? । तथापि जनकस्नेहमोहेन मुखरोऽस्म्यहम् ॥ ३२३ ॥
पतिमाराधयेः शुद्धैर्वाङ्मनः-कर्मभिस्त्रिभिः । स एव देवता स्त्रीणां, चित्तं वित्तं गुरुः सुहृत् ॥ ३२४ ॥
किञ्च वैभवमभ्येत्य, सकालुष्यान्तराशया । पातयन्ती जवादेव, स्वयं सविधवर्धितान् ॥ ३२५ ॥
स्वच्छतामुपगच्छन्ती, पुनः प्रक्षीणवैभवा । सत्यतां पुत्रि! मा नैषीः, स्त्रीनदीवदिदं वचः ॥ ३२६ ॥
॥ युग्मम् ॥
पतिमेवानुगच्छेश्च, वत्से! स्वच्छेन चेतसा । क्षिप्ताऽपि दूरतः प्रातश्छायेव निजपादपम् ॥ ३२७ ॥
शिक्षयित्वा सुतामित्थमथ भीमो न्यवर्तत । तद्विश्लेषोत्थसन्तापमश्रुभिः शमयन्निव ॥ ३२८ ॥
बद्धाविव प्रेमगुणैः, शक्तौ विघटितुं न तौ । दवदन्ती-नलावेकरथारूढौ प्रचेलतुः ॥ ३२९ ॥
खपुटाध्वस्खलच्चक्ररथघूर्णिस्तयोर्मुहुः । मिथःसङ्घट्टसङ्कल्पकल्पपादपतां ययौ ॥ ३३० ॥
तदा दीप्तौषधीनुन्नैर्गुहाभ्य इव भूभृताम् । ध्वान्तैः कोकवियोगाग्निधूमैरिव विजृम्भितम् ॥ ३३१ ॥
धाराधरैरिव ध्वान्तैर्निरुद्धे मरुदध्वनि । चुम्बना-ऽऽलिङ्गनैराशु, तयोः प्रेमलताऽफलत् ॥ ३३२ ॥
ध्वान्तैरध्वनि रुद्धेऽपि, नृपे वासमतन्वति । जनो जगाम सैन्येभरत्नादर्शप्रभामनु ॥ ३३३ ॥
तदा च धुर्यमाधुर्यं, मधुव्रतकुलध्वनिम् । निशम्य भीमनन्दन्या, वल्लभः समभाष्यत ॥ ३३४ ॥
न तावद् भाति सौरभ्यसंरम्भः कानने क्वचित् ।
तत् कुतः कुतुकोल्लासकारिणी भृङ्गझात्कृतिः? ॥ ३३५ ॥
प्रिये! किं ज्ञायते ध्वान्ते?, तदा कान्ते वदत्यदः । ममार्ज पाणिपद्मेन, भालं भीमनृपाङ्गजा ॥ ३३६ ॥
दीप्तोऽथ तिलकस्तस्याः, प्रताप इव भास्वतः । अकस्माद् भस्मयामास, तमःसमुदयं वने ॥ ३३७ ॥
वनेभगण्डसङ्क्रान्तमदाविलमथो नलः । कायोत्सर्गजुषं कञ्चिन्मुनिं वीक्ष्य मुदं दधौ ॥ ३३८ ॥
करिघट्टेऽपि नाचालीत्, कर्मभिस्तद्वहिष्कृतैः ।
व्याख्यातोऽयमलिव्याजाद्, गुणा आद्या रिपोरपि ॥ ३३९ ॥
वदन्निदं नलस्तूर्णमुत्तीर्णः प्रियया सह । नमस्कृत्य च तं साधुं, पुनः स्यन्दनमागमत् ॥ ३४० ॥
काकिणीरत्नविस्पर्द्धिभैमीतिलकतेजसा । ध्वान्ते हतेऽथ तत्सैन्यं, चक्रिसैन्यमिवाचलत् ॥ ३४१ ॥
क्रमादथ पुरं प्राप, निषधः क्ष्मापकुञ्जरः । चलच्चेलाञ्चलोल्लासैः, प्रणर्तितभुजामिव ॥ ३४२ ॥

---

१ °ष्टिर्नलिनीव न्य° खंता० ॥ २ °लान् खंता० ॥ ३ °षधक्ष्मापनन्दनः खंता० ॥

निधायाथ नलं राज्ये, यौवराज्ये च कूबरम् । आत्मानं शमसाम्राज्ये, न्यधत्त निषधाधिपः ॥ ३४३ ॥
पयोधिपरिखामुर्वीमपालयदथो नलः । निरन्तरचतुर्वर्णावासकीर्णां पुरीमिव ॥ ३४४ ॥
महीभृद्वंशसन्दोहपरिदाहपटीयसः । तेजसा नान्तरं दावानलस्य च नलस्य च ॥ ३४५ ॥
कूबरस्तं छलान्वेषी, बन्धुतावत्सलं नलम् । दुरोदरविनोदेषु, चिक्षेप क्रूरमानसः ॥ ३४६ ॥
दवदन्त्या च मित्रैश्च, द्यूतव्यसनतस्तदा । विरराम निषिद्धोऽपि, नैषधिर्नैष धिग् ! विधिम् ॥ ३४७ ॥
कूबरेण सह क्रीडन्, मोहध्वान्ताकुलो नलः । अहारयत् तदा राज्यं, सान्तःपुर-परिच्छदम् ॥ ३४८ ॥
निकृतः कूबरेणाथ, क्ष्मानाथः क्रूरचेतसा । गात्रमात्रपरीवारोऽचलद्देशान्तरं प्रति ॥ ३४९ ॥
नलानुगामिनीं भैमीं, कूबरः प्राह साहसी । हारिता यन्नलेनासि, न त्वं तद् गन्तुमर्हसि ॥ ३५० ॥
अथेदं स वदन्नुक्तः, पौरैः क्रूर ! करोषि किम् ? । जननीमिव मन्यन्ते, भ्रातृजायां हि साधवः ॥ ३५१ ॥
जननीति न चेन्नीतिस्तवैतां प्रति सम्प्रति । तदस्याः पाप ! शापेन, भृशं भवसि भस्मसात् ॥ ३५२ ॥
इत्ययं भाषितः पौरैः, शिक्षितश्च नलानुजः । रथमारोप्य वैदर्भीं, न्ययुङ्क्तानुनलं तदा ॥ ३५३ ॥
अथ त्यक्तरथः कान्तायुक्तो निषधनन्दनः । चचार चरणापातपवित्रितधरातलः ॥ ३५४ ॥
सिक्तो घण्टापथस्तस्य, प्रस्थितस्य वनं प्रति । पौरैर्नेत्राम्बुजोपान्तवान्तैः सलिलबिन्दुभिः ॥ ३५५ ॥
हा ! हा ! हताः स्मो दैवेनेत्यार्तैः प्रतिगृहं स्वनैः । शब्दाद्वैतं तदा जज्ञे, रोदःकन्दरमन्दिरे ॥ ३५६ ॥
पुरीपरिसरोपान्ते, तस्थिवानथ पार्थिवः । अमात्य-पौरप्रभृतीन्, बोधयित्वा न्यवर्तयत् ॥ ३५७ ॥
राज्यत्यागे निषिद्धोऽपि, नैषधिस्तैरनेकशः । सत्यमेव पुरस्कृत्य, प्रतस्थे सुस्थमानसः ॥ ३५८ ॥
प्रपद्य जननीत्वेन, कूबरेण निवारिता । नलेनानुमताऽप्यस्थान्नैवं सा भीमनन्दनी ॥ ३५९ ॥
तद् वनं भवनं वृक्षाः, कल्पवृक्षास्त एव मे । चरणैरार्यपुत्रस्य, पावित्र्यं यत्र सूच्यते ॥ ३६० ॥
दवदन्ती तदित्युक्त्वा, विसृज्य च परिच्छदम् । चचालोज्ज्वलवक्त्रेन्दुर्नलवर्त्मानुवर्तिनी ॥ ३६१ ॥[4]
असिस्वदत् फलश्रेणीं, पयःपूरमपीप्यत । व्यशिश्रमन्मुहुर्मार्गे, भैमीं भूमीशपुङ्गवः ॥ ३६२ ॥
अथ कामप्यरण्यानीं, निरन्तरतरद्रुमाम् । दुर्ग्रहामिव दुर्गोर्वीं, तमसामासदन्नृपः ॥ ३६३ ॥
तत्राऽऽह वल्लभं भैमी, लगित्वा पादपद्मयोः । अलङ्कुरु कुलोत्तंस !, पद्भ्यां तातपुरीमिति ॥ ३६४ ॥

यद् वदिष्यसि देवि ! त्वं, तत् कार्यं श्व(श्व)स्तनेऽहनि ।
कृतकृत्येव भैमीति, पिप्रिये प्रेयसो गिरा ॥ ३६५ ॥

अथास्तमगमद् भानुर्नलस्येव महोदयः । दुष्कीर्त्या कूबरस्येव, व्यानशे तमसा जगत् ॥ ३६६ ॥
उत्तरीयं धराधीशो, नीत्वा पल्यङ्कतां ततः । भुजोपधान एवाऽऽप, स्वापं वल्लभया सह ॥ ३६७ ॥
निशीथे पृथिवीनाथो, निद्रास्पृशि मृगीदृशि । अचिन्तयच्चिरं चित्ते, नियत्या निहतोद्यमः ॥ ३६८ ॥
आकारयिष्यति प्रातः, प्रिया निजपितुर्गृहे । श्रयन्ते श्वशुरं नीचाः, क यामि ? करवाणि किम् ? ॥ ३६९ ॥

श्वः करिष्यामि यद् देवि !, वक्तासीति मयोदितम् ।
तद्दाक्षिण्यमयं वाक्यं, बाढं दुःखाकरोति माम् ॥ ३७० ॥

त्यजामि यद्यमूं सुप्तां, तत् प्रसर्पति दुर्यशः । अन्यथा मामियं प्रातः, प्रापयत्येव कुण्डिनम् ॥ ३७१ ॥

---

१ °त्वाल च° खंता० पाता० ॥ २ °न्दिरम् खंता० ॥ ३ °नैवासौ भी° खंता० ॥ ४ युग्मम् पाता० ॥ ५ °तरु-द्रुमाम् खंता० ॥ ६ °गृहम् खंता० ॥ ७ °ति प्रतिश्रुतम् खंता० ॥

स्वशीलरक्षितात्मानं, वरं मुञ्चामि तामिमाम् । न कुण्डिनगतो दैन्यं, मन्दो मन्दाक्षमुद्वहे ॥ ३७२ ॥
निश्चित्येति नलः कान्ताकपोलतलतो भुजम् । मन्दं चकर्ष निर्यातुमवाञ्छन्तमिव प्रियात् ॥ ३७३ ॥
उत्तरीयस्य पर्यङ्कीकृतस्यार्द्धग्रहेच्छया । आचकर्ष ततः शस्त्रीं, निस्त्रिंशत्वेन सत्रपः ॥ ३७४ ॥
बाष्पोर्मिरुद्धदृग्वर्त्मा, शुचा गलितचेतनः । वसनाय करं व्योम्नि, न्ययुङ्क्त व्याकुलो नलः ॥ ३७५ ॥
तस्य ध्यात्वा क्षणेनाक्ष्णी, परिमृज्यैकपाणिना । चेलं चिकर्तिषोः कम्पान्निपपात क्षुरी करात् ॥ ३७६ ॥
पुनः कृपाणिकां पाणौ, गृहीत्वा दुर्मनायितः । उवाच नैषधो दुःखमग्नमन्दतरस्वरम् ॥ ३७७ ॥
दमयन्त्या वनत्यागे, सपत्न्या मत्करग्रहात् । अपि निस्त्रिंशपुत्रीयं, पपात भुवि धिग् ! नलम् ॥ ३७८ ॥

धाराधिरूढविज्ञाने !, सद्वंशे ! स्निग्धतानिधे ! ।
निष्कृपस्य कुकार्येऽपि, कृपाणि ! कुरु मे कृपाम् ॥ ३७९ ॥

इत्युक्त्वा क्षणमुद्धृत्य, धैर्यं वैक्लव्यतो नलः । चकर्त्त चीवरं प्रेमबन्धनेन समं तदा ॥ ३८० ॥
अथ देव्या मुखाम्भोजमालोकयितुमुन्मनाः । ममार्ज पाणिना भालमुन्मीलत्तिलकप्रभम् ॥ ३८१ ॥
अथाऽध्यायन्नलो मुग्धामुखस्याऽहो ! महो महत् । येन जागर्ति शेते वा, नेति निश्चिनुते मतिः ॥३८२॥

उवाच देवि ! त्वद्वक्त्रालोके भाग्यं न मे दृशोः ।
न च त्वत्परिचर्यायां, योग्यताऽपि हतात्मनः ॥ ३८३ ॥

प्रियाननोपरिन्यस्तदृष्टिरेवं वदन् नलः । दधौ हस्तेन बाष्पाम्भस्तत्प्रबोधभयान्मुहुः , ॥ ३८४ ॥
अकृपः सकृपे ! गोत्रकलङ्को गोत्रदीपिके ! । दुराचारः सदाचारे !, कुर्वे नतिमपश्चिमाम् ॥ ३८५ ॥
देवि ! त्वच्चरितेनेन्दुरकलङ्कः किलाभवत् । अन्ववायगुरुः किन्तु, मद्वृत्तेन कलङ्कितः ॥ ३८६ ॥
अहो ! अभीरुर्बलवान्, यद्भीरुमबलां नलः । मुक्त्वा वनान्तरे याति, स्वयं वसति पत्तने ॥ ३८७ ॥
ब्रुवन्निति क्षतस्वाङ्गक्षरत्क्षतजलेखया । अक्षराण्यलिखद् दीनो, देव्याश्चेलाञ्चले नलः ॥ ३८८ ॥
विदर्भेषु वटेनाध्वा, वामे ! वामेन गच्छति । दक्षिणे ! दक्षिणेनैतैः, कोशलायां तु किंशुकैः ॥ ३८९ ॥
यत्र ते प्रतिभात्येव, देवि ! तत्र स्वयं व्रजेः । आत्मानं दर्शयिष्येऽहमुत्तमे ! न तवाधमः ॥ ३९० ॥
लिखित्वेति नलो मन्दपदपातमथाचलत् । पिबन् मुखाम्बुजं देव्या, दृग्भ्यां वलितकन्धरः ॥ ३९१ ॥

रक्षामि शयितां यावद्, यामिनीं स्वामिनीमिति ।
नलः पश्यन् प्रियां वल्लीमण्डलान्तरितः स्थितः ॥ ३९२ ॥

विभातायां विभावर्यां, देव्या जागरणक्षणे । मृदु-द्रुतपदापातमचलन्नलभूपतिः ॥ ३९३ ॥
अथो हृदयसन्तापं, स्फुटीभूतमिवाऽऽत्मनः । नलो व्यलोकयद् दावामलं ज्वलितमग्रतः ॥ ३९४ ॥
रविवंशनरोत्तंस !, निषधक्ष्मापनन्दन ! । महाबल ! नल ! त्राणदक्ष ! संरक्ष मां दवात् ॥ ३९५ ॥
इत्याकर्ण्य गिरं दावानलमध्योत्थितां नलः । अचिन्तयदिदं वेत्ति, कोऽत्र मां निर्जने वने ? ॥ ३९६ ॥
अथोवाच नृपः कस्त्वं, मां परिज्ञाय भाषसे ? । इत्युक्ते पुनरुद्भूता, भारती दावपावकात् ॥ ३९७ ॥
भुजगोऽहमदग्धायां, वल्लौ सङ्कुचितैः स्थितः । निर्गन्तुं भूमितापेन, न शक्नोमि दवानलात् ॥ ३९८ ॥
उपकारं करिष्यामि, महान्तं ते महीपते ! । मूर्तादिव यमक्रोधादग्नेस्तत् कर्ष कर्ष माम् ॥ ३९९ ॥

---

१ °तामेनां, वरं मुञ्चामि भामिनीम् खंता० ॥ २ परिमार्ज्यैक° वता० खंता० ॥ ३ निष्कप° खंता० ॥ ४ °तस्थि° खंता० पाता० ॥

इत्याकर्ण्य विलोक्याथ, पटप्रान्तं नृपोऽक्षिपत् । सर्पे तदग्रमारूढे, क्षणेन पुनराक्षिपत् ॥ ४०० ॥
अथ निःसृत एवास्य, भुजाग्रं भुजगोऽदशत् । तदात्वमेव कुब्जत्वमाससाद ततो नृपः ॥ ४०१ ॥
दृष्ट्वाऽथ भूपः स्वं रूपं, दध्यौ दृष्टं मया रयात् । धिग्! देवीत्यागपापद्रुफलोत्पत्तिप्रसूनकम् ॥ ४०२ ॥
अधुना वनमायान्त्या, देव्या यादृक् कृतो मया । उपकारोऽमुना तादृग्, दवाकृष्टेन मे कृतः ॥ ४०३ ॥
सविलक्षं हसन्नाह, सरीसृपमथो नृपः । उपकारस्त्वयाऽकारि, स्वस्ति ते गम्यतामिति ॥ ४०४ ॥
अथ कोऽप्यग्रतो भूत्वा, प्रीतः प्राह नरो नृपम् । वत्स! जानीहि मां देवीभूतं पितरमात्मनः ॥ ४०५ ॥

भास्वन्तं दुर्दिनेऽपि त्वां, तेजसा मास्म शत्रवः ।
जानन्तु हन्त! तेन त्वं, मया नीतोऽसि कुब्जताम् ॥ ४०६ ॥

समुद्गकं गृहाणेदं, यदा कार्यं भवेत् तव । परिधेयं तदाऽमुष्माद्, देवदूष्यांशुकद्वयम् ॥ ४०७ ॥
इत्थं समर्पयन्नेव, देवः प्राह पुनः सुतम् । क्व भवन्तं विमुञ्चामि?, क्रमचारो हि दुःखदः ॥ ४०८ ॥
सुंसमारपुरे मुञ्च, नलेनेत्थमथोदिते । देवः क्वचिद् ययौ स्वं तु, तत्रापश्यदसौ पुरे ॥ ४०९ ॥

अकस्माद् विस्मयस्मेरस्तत् पश्यन् पुरतः पुरम् ।
यावच्चलति सोऽश्रौषीत्, तावत् कोलाहलं पुरः ॥ ४१० ॥

ततः किमेतदित्यन्तश्चिन्तयत्याकुले नले । नश्यतां नश्यतामित्थमूचुरुच्चैस्तुरङ्गिणः ॥ ४११ ॥
स्पर्द्धयेव प्रधावन्तीं, भ्रन्तं छायामपि स्वकाम् । मुहुःकृताकृतस्पर्शो, वायुनाऽपि भयादिव ॥ ४१२ ॥
मधुव्रतैरतितरां, धावद्भिर्मदलिप्सया । अनासादितकर्णान्तमतित्वरितचारतः ॥ ४१३ ॥
उदस्तशुण्डमुड्डीनानपि खण्डयितुं खगान् । क्षयोत्क्षिप्तमहादण्डमिव दण्डधरं क्रुधा ॥ ४१४ ॥
धर्मपुत्रानिवाब्दस्य, स्वशब्दस्पर्द्धितध्वनेः । भिन्दन्तं दन्तघातेन, पादपौघान् पदे पदे ॥ ४१५ ॥
मूर्धातिधूननैर्गण्डप्रोड्डीनालिकुलच्छलात् । क्षिपन्तं खण्डशः कृत्वा, व्योमाक्रमणमपि क्षणात् ॥ ४१६ ॥
अस्यन्तं कुम्भसिन्दूररेणूनुद्धतधूननैः । मूर्धाध्वनिःसृतध्मातक्रोधानलकणानिव ॥ ४१७ ॥
कञ्चिदुच्चालितक्षोणिखण्डं चण्डांह्रिपाततः । व्यालं व्यालोकयामास, नलः प्रबलविक्रमम् ॥ ४१८ ॥
॥ सप्तभिः कुलकम् ॥

ऊर्द्धीकृत्य भुजामुर्वीभुजा वाह्युजा ततः । व्याहृतं दधिपर्णेन, क्षणव्याकुलचेतसा ॥ ४१९ ॥
यः कोऽपि कोपिनममुं, करिणं कुरुते वशे । लक्ष्मीं तनोमि तद्देहोत्सङ्गरङ्गैकनर्तकीम् ॥ ४२० ॥
अथाऽऽकर्ण्येति कुतुकी, सत्वरं प्राचलन्नलः । कालप्रायमपि व्यालं, मन्यमानः शृगालवत् ॥ ४२१ ॥

भो कुब्ज! कुब्ज! कीनाशमुखे मा विश मा विश ।
इत्युक्तोऽपि जनैर्धीरः, केसरीव ययौ गजम् ॥ ४२२ ॥

रे रे शुण्डाल! मा बाल-विप्र-धेनु-वधूर्वधीः । एह्येहि मददुर्दान्त!, दान्ततां दर्शयामि ते ॥ ४२३ ॥
वल्गन्तमिति वाचालं, कोपादनुचचाल तम् । करी कराग्रविक्षेपप्राप्ता-ऽप्राप्तशिरोरुहम् ॥ ४२४ ॥
पतन्नुद्यन् मिलंस्तस्य, निघ्नन् घातं च वञ्चयन् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिसम्मर्दैरर्दयन् पुष्करं छलात् ॥ ४२५ ॥
भ्रान्त्वा दक्षिणपक्षेण, चक्रवद् भ्रमयन् मुहुः । चतुर्णामपि पादानां, प्रविश्याधोऽपि निःसरन् ॥ ४२६ ॥

---

१ °यान्त्यां, देव्यां या° पाता० ॥ २ °स्य, शब्दस्य स्प° खंता० ॥ ३ °रेणुमुद्ध° खंता० ॥ ४ °नैर्वीरः खंता० ॥

निमेषार्द्धात् पुरः पश्चात्, पक्षयोश्च स्फुरन् नलः । खेदयामासिवानेकोऽप्यनेकवदनेकपम् ॥ ४२७ ॥
॥ विशेषकम् ॥

सोऽथ खिन्नमपि क्रोधाद्धावन्तं द्विपमुन्मदम् । वशीकर्तुं पटीं मूर्तामिव प्रज्ञां पुरोऽक्षिपत् ॥ ४२८ ॥
रूपबुद्ध्याऽथ तां हन्तुं, विनमन्तं मतङ्गजम् । दन्तन्यस्तपदः शैलं, केशरीवारुरोह सः ॥ ४२९ ॥
कलापकान्तरन्यस्तपदस्तदनु दन्तिनम् । सृणिमादाय रोमाञ्चकवची तमचीचलत् ॥ ४३० ॥[1]
पुरस्य कृपया कोऽपि, किमसावाययौ सुरः? । स्वयम्भूरथवा पौरपुण्यपूरैरथाभवत्? ॥ ४३१ ॥
अभ्रमूवल्लभस्पर्द्धिवर्द्धितर्द्धिपराक्रमः । ययौ भुवनभीमोऽपि, गजोऽयं यस्य वश्यताम् ॥ ४३२ ॥
इत्थं परस्परं पौरैः, प्रीतिगौरैः पदे पदे । कुब्जोऽपि स्तूयमानश्च, वीक्ष्यमाणश्च रेजिवान् ॥ ४३३ ॥
॥ विशेषकम्[3] ॥

प्रीतात्मा स्वयमारुह्य, गोपुरं पुरनायकः । तस्याधो गच्छतः कण्ठे, दाम रत्नमयं न्यधात् ॥ ४३४ ॥
अथोपनीय शालायां, गजमाकलयन् नलः । लीलाविलोलशुण्डाग्रग्राहिताहारपिण्डकम् ॥ ४३५ ॥
प्रीतः प्रदाय रत्नानि, वसना-ऽऽभरणानि च । अथ मित्रैमिवोर्वीशः, पुरः कुब्जं न्यवीविशत् ॥ ४३६ ॥
कुतस्तव कलाभ्यासः?, कस्त्वं? वससि कुत्र च? । राज्ञेति पृष्टो हृष्टेन, नलभूपतिरभ्यधात् ॥ ४३७ ॥
सूपकारो नलस्याहं, प्रियो हुण्डिकसंज्ञकः । नलादात्तकलाभ्यासः, कोशलायां वसामि च ॥ ४३८ ॥
अज्ञासीद् यन्नलः सर्वं, तं कलौघं मयि न्यधात् । अन्यच्चाशिक्षयत् सूर्यपाकां रसवतीमपि ॥ ४३९ ॥
बन्धुना हारितैश्वर्यः, कूबरेणाधमेन सः । नलः[5] स्वामी वने गच्छन्, विपन्नः प्रियया सह ॥ ४४० ॥
ततो राजन्! परित्यज्य, कूबरं कुलपांसनम् । आश्रितोऽहं कलावन्तं, भवन्तं नलवन्मुदा ॥ ४४१ ॥
इति श्रुत्वा नलक्ष्मापवार्तामार्तारवोऽरुदत् । दधिपर्णो[6]ऽशुकच्छन्नवदनः सपरिच्छदः ॥ ४४२ ॥
कृत्वा नलस्य पर्यन्तकृत्यानि कृतिनां वरः । अधारयच्चिरं चित्ते, दधिपर्णनृपः शुचम् ॥ ४४३ ॥
रसवत्या नलः सूर्यपाकया नृपमन्यदा । अप्रीणयद् यथायुक्तरसप्रसरपुष्टया ॥ ४४४ ॥
अथ वासांसि रत्नानि, तस्मै भूरीणि भूपतिः । ग्रामपञ्चशतीं टङ्कलक्षं च प्रीतिमान् ददौ ॥ ४४५ ॥

राज्यं ययौ नलस्यापि, ग्रामैर्नाम करोमि किम्? ।
तं कुब्जमिति जल्पन्तं, प्रीतः प्राह पुनर्नृपः ॥ ४४६ ॥

प्रीतोऽस्मि तव सत्त्वेन, सत्त्वाधिकशिरोमणे! । याच्यतां रुचितं किञ्चिदित्युक्तेऽभिदधे नलः ॥ ४४७ ॥
मृगव्य-मदिरा-द्यूतव्यसनानि स्वसीमनि । यावज्जीवं निषेध्यानि, श्रुत्वेदं तद् व्यधान्नृपः ॥ ४४८ ॥
अथ वर्षगणेऽतीते, कश्चिदेत्य द्विजः सभाम् । वेत्रिणाऽऽवेदितः स्वस्तिपूर्वकं नृपमब्रवीत् ॥ ४४९ ॥
श्रीभीमेन समायातदवदन्तीगिरा चिरात् । नलप्रवृत्तिमन्वेष्टुं, प्रेषितोऽहं तवान्तिके ॥ ४५० ॥

भैमीं निशम्य जीवन्तीं, नलोऽपि क्वापि जीवति ।
तद्गिरेति विनिश्चित्य, प्रीतः प्रोवाच पार्थिवः ॥ ४५१ ॥

नलस्य सूपकारोऽयं, कुब्जो राज्येऽस्ति मे गुणी ।
एतद्गिरा मयाऽश्रावि, विपन्नः सप्रियो नलः ॥ ४५२ ॥

१ अत्रान्तरे विशेषकम् इति पाता० ॥ २ °रसावभूत्? खंता० पाता० ॥ ३ पाता० नास्ति ॥ ४ °त्रगिरोर्वी° वता० खंता० ॥ ५ °लस्वा° खंता० ॥ ६ °दर्घो न° खंता० पाता० ॥

तवैतया पुनर्वाचा, प्रीतोऽस्मि द्विज!, तद्वद। कथं तयोर्वियोगोऽभूद्[१], वैदर्भी कथमागता? ॥ ४५३ ॥
अथ द्विजोऽवदद् देव!, प्रविवेश नलो वनम्।
कान्तामेकाकिनीं सुप्तां, त्यक्त्वाऽन्येद्युर्ययौ क्वचित् ॥ ४५४ ॥
तद् विरामे विभावर्यां, भैमी स्वप्नमलोकयत्। सपुष्प-फलमारूढा, सहकारमहं पुरः ॥ ४५५ ॥
स्वादितान्यस्य पीयूषजित्वराणि फलान्यथ। आम्रो व्यालेन भग्नोऽथ, भ्रष्टाऽहमपि भूतले ॥ ४५६ ॥
स्वप्नान्ते निद्रया मुक्ता, प्रफुल्लनयनाम्बुजा। प्रातः प्रियमपश्यन्ती, व्याकुलैवमचिन्तयत् ॥ ४५७ ॥
जहार वनदेवी वा, खेचरी वा प्रियं मम। स ययौ जलमानेतुं, प्रातःकृत्याय वा स्वयम् ॥ ४५८ ॥
अथवा नर्मणा तस्थौ, वल्लीजालान्तरे क्वचित्। तत् पश्यामि जलस्थान-वल्ली-द्रुमतलान्यहम् ॥ ४५९ ॥
इत्युत्थाय प्रियं द्रष्टुं, यत्र यत्र जगाम सा। तत्र तत्राप्यपश्यन्ती, वैलक्ष्येणातिबाधिता ॥ ४६० ॥
सा चरन्ती लतालीषु, मृगान् वीक्ष्य रवोत्थितान्। मुमुदे च प्रियभ्रान्त्या, मुहुः खिन्ना च निश्चयात् ॥ ४६१ ॥
भ्रामं भ्राममथ श्रान्ता, नलकान्ता समाकुला। पाणिपल्लवमुत्क्षिप्य, पूत्कर्वन्तीदमभ्यधात् ॥ ४६२ ॥
एह्येहि दर्शनं देहि, परिरम्भं विधेहि मे। नर्मापि शर्मणे नातिक्रियमाणं भवेत् प्रिये ॥ ४६३ ॥
इति प्रतिरवं श्रुत्वा, निजोक्तेरेव हर्षिता। आकारयति मां भर्तेत्यागाद् गिरिगुहासु सा ॥ ४६४ ॥
तत्राप्यसावपश्यन्ती, वैदर्भी प्राणवल्लभम्। स्वप्नं सचेतना रात्रिप्रान्तदृष्टं व्यचारयत् ॥ ४६५ ॥
रसालोऽयं नलः पुष्प-फलानि नृपवैभवम्। तत्र देवीपदारूढा, जाताऽहं फलभोगभाग् ॥ ४६६ ॥
द्विपोऽस्य कूबरो भङ्क्ता, भ्रंशो मे विरहस्त्वयम्। स्वप्नार्थेनामुना तन्मे, सुलभो नैव वल्लभः ॥ ४६७ ॥
धिग्! मां दिग्मण्डनयशा, यन्मुमोच नलो नृपः।
तं मानिनं पितुर्वेश्म, नेतुं धिग्! मे कदाग्रहम् ॥ ४६८ ॥
अवाञ्छन् श्वसुरावासवासं मानधनः सुधीः। ममाऽऽग्रहं च तं वीक्ष्य, साधु तत्याज मामपि ॥ ४६९ ॥
प्राणान् मुञ्चन्ति नो मानं, धीरास्तन्मां मुमोच सः। मानच्छिदाग्रहग्रस्तां, मानी प्राणसमामपि ॥ ४७० ॥
हा कान्त! कुलकोटीर!, हा विवेकनिकेतन!। एकोऽपि नापराधोऽयं, दास्या मे किमसह्यत? ॥ ४७१ ॥
त्वदादेशस्य किं दूरे, कदाचिदभवं विभो!?। यदेवं देव! मुक्ताऽहं, न निषिद्धा कदाग्रहात् ॥ ४७२ ॥
ज्ञातं वा नान्यथा चक्रे, मद्वचोऽपि कचिद् भवान्।
ततस्त्यक्ताऽस्मि नोत्कृष्टा वागमाननमानना ॥ ४७३ ॥
हा दैव! दुर्मतिर्दूरं, निर्ममे किं ममेदृशी?। तदा कदाग्रहेऽमुष्मिन्, नलस्येव दुरोदरे ॥ ४७४ ॥
ध्यायं ध्यायमिदं मन्दभाग्यंमन्या वियोगिनी। प्राणेश! पाहि पाहीति, वदन्ती मूर्च्छिताऽपतत् ॥ ४७५ ॥
अथ क्षणेन मूर्च्छान्ते, बाढं विरहविह्वला। मास्म गा नाथ! नाथेति, तारं दीना रुरोद सा ॥ ४७६ ॥
तदा चक्रन्द सा भर्तृनामग्राहं मुहुस्तथा। हृदयानि विदीर्णानि, शैलानामप्यहो! यथा ॥ ४७७ ॥
अथास्या नलवश्यायाः, कृपयोल्लास्य चीवरम्। अनलस्य वयस्योऽपि, तां वर्णालीमदीदृशत्[२] ॥ ४७८ ॥
स्वपाणिना स्वरक्तेन, प्रियेण लिखितां लिपिम्। दृष्ट्वा नलमिवाऽऽधत्त, हृदयेऽन्तर्बहिश्च सा ॥ ४७९ ॥
अथ प्रमुदिता देवी, व्यचिन्तयदिदं हृदि। अहो! अद्यापि विद्येऽहं, हृदये हृदयेशितुः ॥ ४८० ॥
यदादिदेश मे वर्त्म, स्वरक्तलिखिताक्षरैः। गमिष्यामि पितुर्गेहमेतैरेव सहायकैः ॥ ४८१ ॥

१ °द्भूयोन्मु° खंता० ॥ २ वता० विनाऽन्यत्र—°नतान° खंता० ॥

निश्चित्येत्यचलद् भीमनन्दनी वटवर्त्मना । स्वपादहतपत्रालीध्वनितेभ्योऽपि बिभ्यती ॥ ४८२ ॥
वृक्षेषु रत्नगर्भायाः, सपत्न्या अपि सूनुषु । मुहुः स्निग्धेषु विश्रान्ता, साऽचलद् भूपतिप्रिया ॥ ४८३ ॥
तस्यास्तिलकविद्योतपिङ्गदिग्गमनक्षितेः । चलन्त्या दावकीलाया, इव हिंस्रा वनेऽत्रसन् ॥ ४८४ ॥
अथावासितमग्रे सा, सार्थमेकं व्यलोकयत् । व्याप्तं शकटमण्डल्या, सवप्रमिव पत्तनम् ॥ ४८५ ॥
सार्थेन सममेतेन, सुखं गहनलङ्घनम् । चिन्तयन्तीति वैदर्भी, दधौ मुदमुदित्वरीम् ॥ ४८६ ॥
सार्थं यावदलञ्चक्रे, सा मरालीव पल्वलम् । तावत्तं रुरुधुश्चौराः, क्रूराः कृषिमिवेतयः ॥ ४८७ ॥
अत्र सार्थे मया त्राते, रे! मा कुरुत विप्लवम् । सिंहीजुषि वने शाखिभङ्गाय न मतङ्गजाः ॥ ४८८ ॥
भाषमाणामिदं भैमीं, वातूलामिव तस्कराः । अवज्ञाय तदा पेतुः, सार्थे भृङ्गा इवाम्बुजे ॥ ४८९ ॥
पञ्चषानथ हुङ्कारान्, सा चकार पतिव्रता । नेशुश्चौरास्तमःपूरास्तैर्भास्करकरैरिव ॥ ४९० ॥
शीलावधिरधिष्ठातृदेवतेव तदैव सा । अर्चिता सार्थवाहेन, जगृहे च गृहे जवात् ॥ ४९१ ॥
मातेति मन्यमानस्य, सार्थवाहस्य पृच्छतः । भिन्दन्ती हृदयं दुःखैस्तद् द्यूतादि जगाद सा ॥ ४९२ ॥
अथासौ सार्थवाहेन, विवेकाद्भुतभक्तिना । अस्थाप्यत गृहे भैमी, नलपत्नीति यत्नतः ॥ ४९३ ॥
घनागमेऽन्यदोद्दामैर्व्यापि व्योम घनाघनैः । तुच्छीभूतार्णवोन्मीलदौर्वधूमभरैरिव ॥ ४९४ ॥
गर्जावाद्यैस्तडिन्नृत्यैर्धाराध्वनितगीतिभिः । मेघो दिनत्रयं यात्रामनुद्घाटेन निर्ममे ॥ ४९५ ॥
तत्र कर्दमसम्मर्दभीममालोक्य भीमजा । अविज्ञाता जनैः शुद्धभूवासाय ततोऽचलत् ॥ ४९६ ॥
तडित्तुल्यमुखज्वालं, घोरनिर्घोषदुर्धरम् । बलाकाकुलसङ्काशकीकसावलिभूषणम् ॥ ४९७ ॥
अतिवृष्ट्या तदा व्योम्नस्त्रुटित्वाऽब्दमिव च्युतम् । पथि सा कौणपं कालं, करालं कञ्चिदैक्षत ॥ ४९८ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथैनां राक्षसः प्राह, भोक्ष्यसे त्वं स्थिरीभव । चातकेनेव लब्धाऽसि, मेघधारेव यच्चिरात् ॥ ४९९ ॥
अथावष्टम्भमुद्भाव्य, भैमी भीमं जगाद तम् । कुर्वन्नज्ञ! ममावज्ञां, त्वं भविष्यसि भस्मसात् ॥ ५०० ॥
पश्यन्नित्यभयां भैमीं, मुदितः कौणपोऽवदत् । तुष्टोऽस्मि तव धैर्येण, रुचितं याच्यतामिति ॥ ५०१ ॥
ततोऽवददमुं भैमी, यदि तुष्टोऽसि तद् वद । ज्वलिष्यति कियत्कालं, नलस्य विरहानलः? ॥ ५०२ ॥
आख्यत् तदवधिज्ञानात्, सैष भैमि! भविष्यति । हर्षाय द्वादशे वर्षे, पतिसङ्गः पितुर्गृहे ॥ ५०३ ॥
मुञ्चामि भवतीं तत्र, यदि वैदर्भि! भाषसे । अहं क्षणार्द्धमात्रेण, किमु भ्रमसि दुःखिता? ॥ ५०४ ॥
इत्याकर्ण्य वचः कर्ण्यमस्य हृष्टमनास्ततः । बभाषे भीमभूमीशनन्दनी विशदाशया ॥ ५०५ ॥
पत्युः कथयता सङ्गं, त्वयोपकृतमेव मे । गम्यतां स्वस्ति ते नाहं, यामि साकं परैर्नरैः ॥ ५०६ ॥
सदा भवेद् भवान् धर्मगृह्य इत्युदितस्तया । स्वं रूपं दर्शयन् दिव्यं, कौणपः स तिरोदधे ॥ ५०७ ॥
प्राप्यो द्वादशवर्षान्ते, वर्षान्त इव भास्करः । नलिन्या इव मे भर्ता, मत्वेत्यभ्यग्रहीच्च सा ॥ ५०८ ॥
ताम्बूलमरुणं वासः, कुसुमं विकृतीस्तथा । नादास्ये सत्यमेतानि, प्रियाण्याऽऽप्रियसङ्गमात् ॥ ५०९ ॥
निश्चित्येदं तदा देवी, चलिता मन्थरं पुरः । गिरेर्ददर्श कस्यापि, कन्दरां फलितद्रुमाम् ॥ ५१० ॥
वर्षाकालविरामाय, रामेयं तत्र कन्दरे । एका केसरिकान्तेव, तस्थौ निर्भयमानसा ॥ ५११ ॥
भावितीर्थकृतः शान्तिनाथस्य प्रतिमामिह । निवेश्य मृन्मयीं पुष्पैः, साऽर्चयद् गलितैः स्वयम् ॥ ५१२ ॥

१ सर्वे भृ° खंता० ॥ २ °र नृपात्मजा । खता० ॥ ३ °र्षान्ते विशदच्छदः । खंता० ॥
४ प्रियाण्यप्रिय° वता० ॥

चतुरा सा चतुर्थादि, तपःकर्म वितन्वती । चकार पारणं पाकपतितैर्भूरुहां फलैः ॥ ५१३ ॥
अथापश्यन्निमां चक्रश्चक्रबन्धुप्रभामिव । बभ्राम विधुरं सार्थे, सार्थेशस्तामविह्वलः ॥ ५१४ ॥
ततोऽनुपदिकीभूय, सार्थेशस्तां गतो गुहाम् । जिनार्चातत्परामेनाममिवीक्ष्य मुदं दधौ ॥ ५१५ ॥
सार्थनाथः प्रणम्याथ, भैमीमग्रे निविश्य[1] च । पप्रच्छ देवि! देवोऽयं,[2] कस्त्वया परिपूज्यते? ॥ ५१६ ॥
ततः प्रीतिभरस्मेरा, दमयन्ती जगाद तम् ।
पूज्यतेऽसौ महाशान्तिः, शान्तिः षोडशतीर्थकृत् ॥ ५१७ ॥
तथाऽसौ कथयामास, धर्ममार्हतमुज्ज्वलम् । सावधानमनोवृत्तिं, मुदा सार्थपतिं प्रति ॥ ५१८ ॥
निशम्य वचनान्यस्यास्तापसास्तद्वनौकसः । तस्थुः समीपमागत्य, धर्माकर्णनकौतुकात् ॥ ५१९ ॥
मुखेन्दुज्योत्स्नयेवास्या, धर्माख्यानगिरा ततः । बोधितं सार्थवाहस्य, शुद्धं कुमुदवन्मनः ॥ ५२० ॥
दमयन्तीं गुरूकृत्य, कृत्यमेतदिति ब्रुवन् । अङ्गीचकार तीर्थेशधर्मं सार्थेशशेखरः ॥ ५२१ ॥
अत्रान्तरे गिरा तस्या, जितेव गगनापगा । भूमौ पतितुमारेभे, त्रपयाऽब्दजलच्छलात् ॥ ५२२ ॥
अथ दुर्धरधारालधाराधरजलाकुलाः । भ्रेमुस्तपोधना स्तोके, पयसीव तिमिव्रजाः ॥ ५२३ ॥
तानथ स्थापयित्वैकस्थाने[3] पृथ्वीपतिप्रिया । दण्डेन परितो रेखामेतेषामकृत स्वयम् ॥ ५२४ ॥
तत् तापसास्तथा तस्थुस्तदाज्ञाकुट्टिमान्तरे । यथा वर्षति पर्जन्ये, लग्ना वारिच्छटाऽपि न ॥ ५२५ ॥
अथ स्थितेऽम्बुदे प्रौढप्रभावा काऽप्यसाविति । तां गुरूचक्रिरे जैनधर्मकर्मणि तापसाः ॥ ५२६ ॥
तत् तापसपुरं तत्र, चारुश्रीकमचीकरत् । सार्थेशः स्वपुरभ्रान्तिगतिस्खलितखेचरम् ॥ ५२७ ॥
देवानापततो वीक्ष्य, कदाचिदचलोपरि । दमयन्ती समं सर्वैरध्यारोहदधित्यकाम् ॥ ५२८ ॥
सिंहकेसरिणं सद्यः, प्रस्फुरत्केवलं मुनिम् । सुरैः कृतार्चनं वीक्ष्य, नत्वा देवी पुरोऽविशत् ॥ ५२९ ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य, कश्चित् केवलिनं मुनिः । पुरः सपरिवारोऽपि, निविष्टो हृष्टमानसः ॥ ५३० ॥
अथासौ प्रथयामास, धर्मं कर्मद्रुपावकम् । केवली कलितानन्तगुणकेलिनिकेतनम् ॥ ५३१ ॥
देशनाभिः सुधापूरसनाभिभिरथ स्मितः । व्रतं केवलिनस्तस्मादयाचन्मुख्यतापसः ॥ ५३२ ॥
अथ प्रत्याहततमास्तं प्रत्याह स केवली । वाचं दशनविद्योतपूरनासीरभासुराम् ॥ ५३३ ॥
देवरोऽस्याः कुरङ्गाक्ष्याः, कूबरोऽस्ति नलानुजः ।
कोशलाधिपतेस्तस्य, सुतोऽहं सिंहकेसरी ॥ ५३४ ॥
सङ्गापुरीकिरीटस्य, सुतां केसरिणो मया । विवाह्य[4] चलितेनासाः, श्रीयशोभद्रसूरयः ॥ ५३५ ॥
तेषां व्याख्यानमाकर्ण्य,[5] सुधाकृतसुधारसम् । पृष्टा मयाऽतिहृष्टेन, कियदायुर्ममेत्यमी ॥ ५३६ ॥
अथाऽऽचख्युः शुचिज्ञानाः, श्रीयशोभद्रसूरयः । इतो दिनानि पञ्चैव, तवाऽऽयुरवशिष्यते ॥ ५३७ ॥
इत्याकर्ण्य विवर्णास्यः, सोऽहं मोहाम्बुधौ ब्रुडन् । आरोपितस्तपःपोते, श्रीयशोभद्रसूरिभिः ॥ ५३८ ॥
परिपाल्य व्रतं सम्यग्, ज्ञानमुत्पादितं मया । ममैष मोक्षकालस्त्वां, व्रतयिष्यन्ति सूरयः ॥ ५३९ ॥
इत्युक्त्वा क्षीणनिःशेषकर्माऽसौ सिंहकेसरी । निर्वाणं प्राप निर्वाणोत्सवं देवाश्च तेनिरे ॥ ५४० ॥
श्रीयशोभद्रसूरीणां, समीपे सपरिच्छदः । आनन्दरसनिर्मग्नो, भेजे कुलपतिर्व्रतम् ॥ ५४१ ॥

---

१ निवेश्य खंता० ॥ २ देवदेवो खंता० ॥ ३ स्त्वेषा, स्थाने खंता० ॥ ४ रथाऽऽरो खंता० ॥ ५ गङ्गा पातासं० ॥ ६ व्याख्यां समा पाता० ॥

अथ प्रभाते सार्थेशपुरस्कृतमहोत्सवा । अवाप तापसपुरं, वैदर्भी सह सूरिभिः ॥ ५४२ ॥
प्रतिष्ठां शान्तिचैत्यस्य, सम्यक्त्वारोपणं तथा । गुरुभ्यः कारयामास, दमयन्ती ससम्मदा ॥ ५४३ ॥
इति तत्रैव वैदर्भ्याः, सप्त वर्षाण्यगुस्ततः । विरञ्चिवर्षदीर्घाणि, प्राणप्रियवियोगतः ॥ ५४४ ॥
अन्यदा कश्चिदागत्य, तां प्रति प्राह पूरुषः । नलः प्रतीक्षमाणोऽस्ति, भवतीं वनवर्त्मनि ॥ ५४५ ॥

अहं यास्यामि सार्थो मे, दवीयान् भवति क्रमात् ।
तमित्युक्त्वा जवाद् यान्तं, भैमी त्वरितमन्वगात् ॥ ५४६ ॥

क मे स्फुरति भर्तेति, व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः । भैमी मार्गादपि भ्रष्टा, प्रयातः सोऽप्यदृश्यताम् ॥ ५४७ ॥
अथ भ्रमन्ती कान्तारे, मृगीव मृगलोचना । अपश्यत् कौणपीं काञ्चिदुच्चलद्रसनाञ्चलाम् ॥ ५४८ ॥
साऽप्याह भैमीमाक्रुष्टा, त्वं मया मायया रयात् । मोक्ष्ये त्वामधुना राहुरसनेन्दुतनूमिव ॥ ५४९ ॥
इति तां विकृतां वीक्ष्य, भैमी स्वं धर्ममस्मरत् । तत्प्रभावादियं त्रस्ता, तमिस्रेव दिवाकरात् ॥ ५५० ॥
अथैषा तृषिता देवी, भ्रमन्ती निर्जले वने । व्याकुलाऽजनि निष्पुष्पे, भ्रमरीव वनस्पतौ ॥ ५५१ ॥
तदाऽऽह मम सान्निध्यं, कुरुध्वं वनदेवताः ! । यथा वनमृगीवाऽहं, दाहं नहि सहे तृषः ॥ ५५२ ॥
इन्द्रजालिकमन्त्रोक्तिस्पर्द्धिन्या तद्गिरा ततः । दुकूलं तद्भुवः कूलङ्कषाऽऽविरभवत् पुरः ॥ ५५३ ॥
प्राप्तैरथ जलैर्मङ्क्षु, म्लानाऽप्यौज्ज्वल्यमाययौ । क्षणात् क्षयं व्रजिष्यन्ती, तैलैर्दीपशिखेव सा ॥ ५५४ ॥

कुतोऽपि सार्थतः प्राप्तैरथैषाऽभ्यापि पूरुषैः ।
काऽसि त्वं ? वनदेवी किं ?, तथ्यमित्याशु कथ्यताम् ॥ ५५५ ॥
साऽपि प्राह वणिक्पुत्री, यान्ती पत्या समं वने ।
सार्थाद् भ्रष्टाऽस्मि यूयं मां, स्थाने वसति मुञ्चत ॥ ५५६ ॥

अथ तैः सा समं नीत्वा, श्रेयःश्रीरिव देहिनी । अर्पिता धनदेवाय, सार्थवाहाय भीमभूः ॥ ५५७ ॥
सार्थवाहोऽपि मन्वानस्तनुजामिव तामथ । आरोप्य वाहने देवीं, नीत्वाऽचलपुरेऽमुचत् ॥ ५५८ ॥
लीलाकोककुलातङ्कहेतुवक्त्रेन्दुदीधितिः । मृगाक्षी तृषिता वापीं, कामपि प्राविशत् ततः ॥ ५५९ ॥
राज्ञ्याश्चन्द्रयशोनाम्न्या, ऋतुपर्णमहीभुजः । पुष्पदन्तीकनिष्ठायाश्चेटीभिरियमैक्ष्यत ॥ ५६० ॥
तच्चन्द्रयशसे ताभिस्तदा रूपवतीति सा । निवेदिता द्रुतं गत्वा, द्वितीयेन्दुतनूरिव ॥ ५६१ ॥
भागिनेयीमजानन्ती, पुष्पदन्तीसुतामिमाम् । आनाय्य निजगादेति, ऋतुपर्णनृपप्रिया ॥ ५६२ ॥
सहोदरेव मत्पुत्र्याश्चन्द्रमत्याः सुलोचने ! । वत्से ! कृतार्थयेदानीमृतुपर्णनृपश्रियम् ॥ ५६३ ॥
निवेदय पुनः काऽसि, विकासिगुणगौरवा ? । नहि सामान्यवामाक्ष्या, रूपमीदृक्षमीक्ष्यते ॥ ५६४ ॥
तां मातृभगिनीं सुभ्रूरजानानाऽवदत् तदा । यथोक्तं धनदत्तस्य, सार्थवाहस्य पत्रिषु (?) ॥ ५६५ ॥
कदाचिद् भोजनाकाङ्क्षाप्राप्तप्रियदिदृक्षया । सा चन्द्रयशसः सत्रागारैश्वर्यमयाचत ॥ ५६६ ॥
ओमित्युक्तेऽथ भूपालप्रिययाऽसौ प्रियंवदा । अर्थिनां कल्पवल्लीव, सत्रागाराधिभूरभूत् ॥ ५६७ ॥
देवि ! मां रक्ष रक्षेति, वदन्तं बद्धमन्यदा । रक्षकैर्नीयमानं सा, पुरश्चौरं व्यलोकयत् ॥ ५६८ ॥
आरक्षकानथाऽपृच्छद्, देवी किममुना हृतम् ? । आचख्युस्ते ततश्चन्द्रमतीरत्नकरण्डकम् ॥ ५६९ ॥
देवी ततो दिदेशाऽथ, मुञ्चतैनं तपस्विनम् । तद्गिरा मुमुचुर्नैते, भीता विश्वम्भराभुजः ॥ ५७० ॥

आच्छोटयदमुं देवी, तदम्भश्चुलुकैस्त्रिभिः । बन्धास्तैरत्रुटन् नागपाशास्ताक्ष्र्यनखैरिव ॥ ५७१ ॥
अथातिमुमुदे लोकैरालोक्येदं कुतूहलम् । आश्चर्यमृतुपर्णोऽपि, तदाकर्ण्य तदाऽऽययौ ॥ ५७२ ॥
प्रीतोऽपि प्राह भूपस्तां, किं चौरः पुत्रि ! मोच्यते ? ।
व्यवस्था पृथिवीशानां, कथमित्थं विजृम्भते ? ॥ ५७३ ॥
अथाऽऽह नलभूपालवल्लभा भूमिवल्लभम् । आर्हत्या न मया दृष्टश्चौरोऽपि म्रियते पितः ! ॥ ५७४ ॥
अथाऽऽग्रहेण वैदर्भ्याः, सुताया इव भूपतिः । अमूमुचदमुं चौरं, प्रीतिप्रोत्फुल्ललोचनम् ॥ ५७५ ॥
देवीं प्रीतः प्रणम्याथ, स जगाद मलिम्लुचः । देवि ! त्वमद्वितीयाऽपि, द्वितीया जननी मम ॥ ५७६ ॥
अथायमन्वहं देव्याः, कुलदेव्या इव क्रमौ । प्रातः प्रातः समागत्य, प्रणिपत्य प्रमोदते ॥ ५७७ ॥
चौरः पृष्टोऽन्यदा देव्याः, समीचीनं न्यवेदयत् । अस्मि दासो वसन्तस्य, श्रीतापसपुरप्रभोः ॥ ५७८ ॥
पिङ्गलाख्योऽहमेतस्य, हृत्वा रत्नोत्करं प्रभोः । नश्यन् मार्गे धृतश्चौरैर्न क्षेमः स्वामिवञ्चिनाम् ॥ ५७९ ॥
अथास्य नरदेवस्य, सेवकोऽहमिहाऽभवम् । सर्वतोऽप्यतिविश्रम्भादवारितगतागतः ॥ ५८० ॥
तदा तदाऽऽप्य भूपालपुत्रीरत्नकरण्डकम् । अहार्षं त्वत्पदप्राप्तिपुण्यप्रेरितया धिया ॥ ५८१ ॥
निर्गच्छन् यामिकैर्दृष्टा, सलोप्त्रः क्ष्माभुजोऽर्पितः ।
ज्ञात्वाऽहं भूभुजा चौरो, रक्षकेभ्यः समर्पितः ॥ ५८२ ॥
ततो दृष्टिप्रपातेन, त्वदीयेन तदा मम । सर्वाङ्गमत्रुटन् बन्धाश्चौर्याय च मनोरथाः ॥ ५८३ ॥
अपरं च तदा देवि !, निःसृतायां पुरात् त्वयि । वसन्तसार्थवाहोऽयं, भोजनादिकमत्यजत् ॥ ५८४ ॥
सप्तमेऽहनि सम्बोध्य, श्रीयशोभद्रसूरिभिः । कथञ्चिद् भोजयाञ्चक्रे, देवि ! त्वद्दुःखदुर्मनाः ॥ ५८५ ॥
उपादाय वसन्तोऽयमपरेद्युरुपायनम् । कुशलः कोशलां गत्वा, प्रणनाम नलानुजम् ॥ ५८६ ॥
ददौ पृथ्वीपतिः प्रीतस्तस्य तापसपत्तने । चामरालीमरालीभिः, शोभितां राजहंसताम् ॥ ५८७ ॥
अथ हृष्टः प्रविष्टः स्वां, वसन्तनृपतिः पुरीम् । मौक्तिकस्वस्तिकव्याजराजलप्रस्वेदबिन्दुकाम् ॥ ५८८ ॥
सोऽपि देवि ! प्रभावस्ते, सोऽभूद् यद् भूपतिर्वणिक् ।
हन्ति गर्भगृहध्वान्तं, दर्पणोऽर्ककरार्पणात् ॥ ५८९ ॥
तद्भूपतिपदप्रीता, तं देवी निजगाद तत् । यदि ते हृदि कोऽप्यस्ति, विवेको मार्गदीपकः ॥ ५९० ॥
उत्सहिष्णुस्तदाऽऽदत्स्व, वत्स ! पापच्छिदे व्रतम् ।
तदादेशाद् व्रतीभूय, सोऽप्यगाद् गुरुभिः सह ॥ ५९१ ॥ युग्मम् ॥
प्राग्दृष्टः कुण्डिनादेत्य, हरिमित्रोऽन्यदा द्विजः ।
वीक्ष्य क्षोणीपतिं क्षिप्रमगाच्चन्द्रयशोऽन्तिकम् ॥ ५९२ ॥
देवी तं वीक्ष्य पप्रच्छ, कुशला-ऽकुशलादिकम् । कथामकथयत् सोऽपि, वैदर्भीत्यागतः पराम् ॥ ५९३ ॥
नलस्य दमयन्त्याश्च, वार्तामार्तान्तराशयः । ज्ञातुं श्रीभीमभूमीशो, भूमीभागे न्ययुङ्क्त माम् ॥ ५९४ ॥
अरण्य-नगर-ग्राम-गिरि-कुञ्जादिकं ततः । समालोकि मया प्रापि, प्रवृत्तिरपि नैतयोः ॥ ५९५ ॥
तद्वार्ता काऽपि युष्माकमाकस्मिकतयाऽप्यभूत् । तदिदं ज्ञातुमत्राहमागतः का गतिः परा ? ॥ ५९६ ॥
इत्याकर्ण्य कथां चन्द्रयशसा सहसा ततः । आक्रन्दि मेदिनीखण्डखण्डिताखिलमण्डनम् ॥ ५९७ ॥

---

१ °क्येति कु° खंता० पाता० ॥ २ नाहरन्त्या मया पाता० ॥ ३ °लाक्षोऽह° वता० ॥ ४ °त्तनम् । चा° खंता० ॥ ५ °ण्डितालिकमण्ड° खंता०सं० ॥

अन्वरोदि तथा भूपप्रियापरिजनैरपि । नददादिवराहस्य, शोभां लेभे यथा नभः ॥ ५९८ ॥
अथेत्थमाकुले राजकुले क्षुत्कुञ्चितोदरः । हरिमित्रस्ततः सत्रागारं प्रति ययौ द्विजः ॥ ५९९ ॥
अकिञ्चन इवालोक्य, भैमीं कल्पलतामिव । अजिह्वावर्णनीयानां, स तदाऽभूत् पदं मुदाम् ॥ ६०० ॥
स प्रीतस्तां प्रणम्याथ, हनूमज्जित्वरत्वरः । सत्रागारेऽस्ति भैमीति, समेत्याऽऽह नृपप्रियाम् ॥ ६०१ ॥
कर्णामृतमिति श्रुत्वा, वाचं प्रीता नृपप्रिया । असिञ्चत् तं ततः स्वर्ण-रत्नाभरणवृष्टिभिः ॥ ६०२ ॥
कुत्र कुत्रेति जल्पन्ती, पद्भ्यां परिजनैः सह । सत्रागारं ययौ चन्द्रयशाश्चन्द्रमुखी मुदा ॥ ६०३ ॥
देवी ततोऽवदत् पुत्रि !, वञ्चिताऽस्मि स्वगोपनात् । यन्मातुरधिका मातृष्वसेति वितथीकृतम् ॥ ६०४ ॥
इत्युपालम्भसंरम्भिबाष्पा भूपालवल्लभा । निकेतनमुपेताऽसौ, पुरस्कृत्य नलप्रियाम् ॥ ६०५ ॥
भूषयित्वा स्वहस्तेन, भैमीं साश्रुविलोचना । अभ्यर्णमृतुपर्णस्य, निनाय विनयानताम् ॥ ६०६ ॥
साऽपि चन्द्रयशोवाचा, सम्मार्ज्य प्रकटं व्यधात् । भास्वन्तमिव भास्वन्तमलिके तिलकाङ्कुरम् ॥ ६०७ ॥
अथ प्रणम्य भूपालं, पितृवद् भीमनन्दनी । उपविष्टा पुरः पृष्टा, स्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ६०८ ॥
स्ववंश्यनलवृत्तान्ते, कथ्यमानेऽथ तादृशे । लज्जमान इवामज्जन्न्यग्मुखो रविरम्बुधौ ॥ ६०९ ॥
रवावस्ते समस्तेऽपि, क्ष्मापतिः प्राप विस्मयम् । सभान्तर्भान्तमालोकमालोक्य तिमिरापहम् ॥ ६१० ॥
राज्ञी विज्ञपयामास, मत्वा मत्वा नृपं प्रति । भास्वन्तं शाश्वतं भैमीभाले तिलकमीदृशम् ॥ ६११ ॥
भूपतिस्तत्पितेवास्या, भालं प्यधित पाणिना । तच्छलान्वेषिभिरिव, प्रादुर्भूतं तमोभरैः ॥ ६१२ ॥
करेऽपसारिते राज्ञा, तत् तस्यास्तिलकांशुभिः । किशोरकैरिवाग्रासि, वासरसञ्जातवत् तमः ॥ ६१३ ॥
क्षणेऽस्मिन् कश्चिदागत्य, भामासुरनभाः सुरः । नत्वा मध्येसभं भैमीं, प्राह बन्धुरकन्धरः ॥ ६१४ ॥
यस्त्वया तस्करो बद्धगलः पिङ्गलसंज्ञकः । मोचयित्वा तदा देवि !, बोधयित्वा व्रतीकृतः ॥ ६१५ ॥
स तापसपुरं प्राप्तो, विहरन् सह सूरिभिः । श्मशानेऽश्मनरप्रायः, कायोत्सर्गं निशि व्यधात् ॥ ६१६ ॥
चिताभवदवज्वालाजालेन कवलीकृतः । अमुक्तध्यानधैर्योऽयं, सौधर्मत्रिदिवं ययौ[1] ॥ ६१७ ॥
अहं स हंसगमने !, त्वां नमस्कर्तुमागतः । त्वत्प्रसादप्रभावर्द्धिवर्द्धितेदृशवैभवः ॥ ६१८ ॥
इत्युक्त्वा सप्त कल्याणकोटीर्वृष्ट्वा ययौ सुरः । वृत्तेनैतेन राजाऽपि, जिनभक्तोऽभवत् तदा ॥ ६१९ ॥
हरिमित्रोऽन्यदाऽवादीद्, भूपं भूपप्रियामपि । प्रेष्यतां दवदन्तीयं, प्रीणातु पितरौ चिरात् ॥ ६२० ॥
समं चमूसमूहेन, वैदर्भीमथ पार्थिवः । प्रैषीच्चन्द्रयशोदेव्या, कृतानुगमनां स्वयम् ॥ ६२१ ॥
श्रीचन्द्रयशसं देवीं, प्रणम्याथ नलप्रिया । अल्पैः प्रयाणकैरुर्वीमण्डनं प्राप कुण्डिनम् ॥ ६२२ ॥
ईयतुः सम्मुखौ तस्याश्चिराकारणसोत्सुकौ । पितरौ स्मितरोचिर्भिः, खचिताधरविद्रुमौ ॥ ६२३ ॥
पितरं[2] तरसा वीक्ष्य, रसाद् युग्यं विमुच्य सा । अनमत् क्रमराजीवयुग्मविन्यस्तमस्तका ॥ ६२४ ॥
पङ्किलं तं किलोद्देशमस्राम्भःसम्भ्रमो व्यधात् । विनम्रेणाम्बुजेनेव, मुखेन तु स भूपितः ॥ ६२५ ॥
अथ राज्ञा सहायातामियं मातरमातुरा । नमश्चकार हर्षाश्रुमुक्तास्तवकितेक्षणाम् ॥ ६२६ ॥
सकलेनापि भूनाथलोकेनाथ नमस्कृता । कुण्डिनं मण्डयामास, सा त्रैलोक्यशिरोमणिः ॥ ६२७ ॥
गुरु-देवार्चनै राजा, पुरे सप्तदिनावधि । महोत्सवमहोरात्रमतिमात्रमकारयत् ॥ ६२८ ॥
साक्षात् तत्रास्ति धात्रीशनलध्यानधुरन्धरा । कृशा कृशानुकल्पेन, विरहेण विदर्भजा ॥ ६२९ ॥

---

१ °र्योऽसौ, सौधर्मत्रिदिवं गतः खंता० ॥ २ °तरौ तर° खंता० ॥

कथयन्ती कथामित्थं, स्वयं स्वजननीं प्रति । मयाऽश्रूयत वैदर्भी, तुभ्यमावेदितं च तत् ॥ ६३० ॥
इदानीं तु भवद्दूतः कोऽपि भूपालमभ्यधात् । यदस्ति दधिपर्णस्य, पार्श्वे कुब्जः कलानिधिः ॥ ६३१ ॥
नलस्य सूपकारोऽहमिति वक्ति करोति च । अधीतां नलतः सूर्यपाकां रसवतीमसौ ॥ ६३२ ॥
इत्याकर्ण्य समीपस्था, भैमी भूमीशमभ्यधात् । नान्यो रसवतीवेत्ता, कुब्जोऽभून्नल एव सः ॥ ६३३ ॥
द्रष्टुमेनमहं देव !, तद्भीमेन नियोजितः । धिक् कुब्जेऽस्मिन् नलाशङ्का, कृष्णागारे मणिभ्रमः ॥ ६३४ ॥
आकर्ण्य दधिपर्णोऽयमिति विस्तरतः कथाम् । श्रुतां कुब्जेन सास्रेण, यथोक्तरसनाटिना ॥ ६३५ ॥
शरीराभरणस्तोमदानेनाऽऽनन्द्य सम्मदी । प्रैषीत् तं ब्राह्मणं राजा, कुब्जस्तु जगृहे गृहे ॥ ६३६ ॥
॥ युग्मम् ॥
अभोज्यत स कुब्जेन, रसवत्याऽर्कपाकया । स्वर्णादिकं नृपाल्लब्ध्वं, दत्त्वा च प्रीणितस्ततः ॥ ६३७ ॥
अथायं कुब्जमापृच्छ्य, गतः कुण्डिनपत्तनम् । तदीयं दान-भोज्यादि, सर्वमुर्वीभुजेऽभ्यधात् ॥ ६३८ ॥
तं निशम्याऽवदद् भैमी, मुदिता मेदिनीपतिम् । नल एव स कुब्जत्वं, ययौ केनापि हेतुना ॥ ६३९ ॥
तद्दानं सा मतिः सूर्यपाका रसवती च सा । सन्ति नान्यत्र कुत्रापि, युष्मज्जामातरं विना ॥ ६४० ॥
तामालोच्य ततस्तात !, समुन्मेषय शेमुषीम् । नलो यया स्यादेव, प्रकटीभवति स्वयम् ॥ ६४१ ॥
सोत्साहमाह भूपस्तच्चरं सम्प्रेष्य कञ्चन । आकार्यो दधिपर्णोऽयं, त्वत्स्वयंवरणच्छलात् ॥ ६४२ ॥
गत्वा यथार्थवर्णोऽयं, कथयिष्यति तं प्रति । श्वस्तने यद्दिने भावी, दमयन्त्याः स्वयंवरः ॥ ६४३ ॥
तत्पार्श्वे यदि कुब्जोऽयं, नलः स्यादवनीधवः । तदश्वहृदयाभिज्ञस्तमानेष्यत्यसौ द्रुतम् ॥ ६४४ ॥
इति निश्चित्य भीमेन, भूभृता प्रेषितश्चरः । सुंसमारपुरं गत्वा, दधिपर्णमदोऽवदत् ॥ ६४५ ॥
न प्रापि नलवार्ताऽपि, क्वापि तेन करिष्यति ।
भूयः स्वयंवरं भैमी, प्रभुणा प्रेषितोऽस्मि तव ॥ ६४६ ॥
किन्तु मार्गे विलम्बोऽभूद्, देहस्यापाटवान्मम । प्रत्यासन्नतरं जातं, तल्लग्नं श्वस्तने दिने ॥ ६४७ ॥
तूर्णं देव ! तदेतव्यमित्युक्त्वाऽस्मिन् गते चरे । अचिन्तयन्नलश्चित्ते, किमेतदिति विस्मितः ॥ ६४८ ॥
वर्षिष्यति विषैरिन्दुर्वदिष्यत्यनृतं मुनिः । किमन्यमपि भर्तारं, दमयन्ती करिष्यति ? ॥ ६४९ ॥
विवोढुं प्रौढिमा कस्य, मत्पत्नीं मयि जीवति ? । सिंहेऽभ्यर्णगते सिंहीं, मानसेनापि कः स्पृशेत् ? ॥ ६५० ॥
इति ध्यात्वा चिरं चित्ते, दधिपर्णं जगाद सः । आसन्नलग्न-दूरोर्वीगतिचिन्तापरायणम् ॥ ६५१ ॥
समर्पय हयान् जात्यान्, रथं गाढं च कञ्चन । यथाऽहमश्वहृद्वेदी, नये झटिति कुण्डिने ॥ ६५२ ॥
इति प्रीतिमताऽऽकर्ण्य, दधिपर्णेन भूभुजा । उक्तोऽग्रहीच्चतुर्वाहीं, रथं चाहीनपौरुषम् ॥ ६५३ ॥
अथ चामरभृद्युग्म-च्छत्रभृद्भूपभासुरम् । नियुक्तवाजिनं कुब्जो, रथं तूर्णमवाहयत् ॥ ६५४ ॥
नुन्नैरथ रथे वाहैर्जवनैः पवनैरिव । अपतद् भूपतेरंसात्, पटी शैलादिवाऽऽपगा ॥ ६५५ ॥
राजा तदाऽवदत् कुब्ज !, स्थिरीकुरु हयानिमान् । एतदादीयते यावद्, वासो वसुमतीगतम् ॥ ६५६ ॥
जगाद कुब्जको राजन्नपतद् यत्र तेंऽशुकम् । पञ्चविंशतियोजन्या, साऽमुच्यत वसुन्धरा ॥ ६५७ ॥
न राजन् ! वाजिनोऽमी ते, तादृक्षगुणलक्षिताः ।
इयत्या वेलया यान्ति, पञ्चाशद् योजनानि ये ॥ ६५८ ॥

१ सं० विनाऽन्यत्र—°त्वाऽऽशु भ्री° वता० । °त्वा तत् भ्री° खंता० ॥ २ दवदन्त्याः खंता० ॥
३ नयै झटिति कुण्डिनम् खंता० ॥

अक्षवृक्षमथो वीक्ष्य, कलां दर्शयितुं निजाम् ।
कियन्त्यस्मिन् फलानीति, राजा कुब्जकमब्रवीत् ॥ ६५९ ॥
अजानति ततः कुब्जे, फलसङ्ख्यां धराधवः । आख्यदस्मै परिस्पष्टमष्टादशसहस्रिकाम् ॥ ६६० ॥
मुष्टिघातेन दिग्दन्तिघातघोरेण तन्नलः । अपातयदशेषाणि, फलानि कलिपादपात् ॥ ६६१ ॥
यावद् गण्यते तावत्, तावन्त्येवाभवत् पुरः । अश्वहृद्विद्यया सङ्ख्याविद्यां कुब्जस्तदाऽऽददे ॥६६२॥
धावन्नथो रथोऽनायि, स्थैर्यं कुब्जेन सत्वरम् । भीमपुर्या मुखे तारतिलकायितकेतनः ॥ ६६३ ॥
अथ तस्या निशः प्रान्ते, भैमी स्वप्नमलोकयत् । हृष्टा तद्भीमभूपाय, समागत्य न्यवेदयत् ॥ ६६४ ॥
स्वप्नेऽधुना मयाऽदर्शि, तात ! निर्वृतिदेवता । इहाऽऽनीय तया व्योम्नि, दर्शितं कोशलावनम् ॥ ६६५ ॥
सहकारमिहाऽऽरोहं, तद्गिराऽहं फलाकुलम् । समार्प्यत स्मितं पाणौ, तया तामरसं ततः ॥ ६६६ ॥
मंदारोहात् पुरारूढः, पतन् कोऽप्यपतत् तदा । आम्राद् भुवि रविक्रान्तादभ्रात् पूर्ण इवोडुपः ॥ ६६७ ॥
अथ भीमोऽवदत् पुत्रि !, प्रापि स्वप्नोऽयमुत्तमः । निर्वृतिस्तव भाग्यश्रीर्मता तनुमती ननु ॥ ६६८ ॥
कोशलावैभवं भावि, कोशलावनवीक्षणात् । सफलाम्राधिरोहेण, सराज्य-रमणागमः ॥ ६६९ ॥
निपतन् यः पतन् कोऽपि, त्वयाऽदर्शि रसालतः ।
भवत्याऽध्यासिताद् राज्यात्, पतिष्यति स कूबरः ॥ ६७० ॥
अद्य सद्यः स्वचित्तेशसङ्गस्तव भविष्यति । यः प्रातः प्राप्यते स्वप्नः, सद्यः स हि फलेग्रहिः ॥ ६७१ ॥
तदाऽऽयातं पुराऽभ्यर्णे, दधिपर्णधराधवम् । आगत्याचीकथत् कोऽपि, श्रीभीमाय महीभुजे ॥ ६७२ ॥
अथ सम्मुखमागत्य, श्रीमान् भीमरथो नृपः । सम्मानेन पुरोत्सङ्गे, दधिपर्णमवीविशत् ॥ ६७३ ॥
ऊचे मिथः कथागोष्ठ्यां, दधिपर्णं विदर्भराट् । कुब्जाद् रसवतीं सूर्यपाकां कारय मन्मुदे ॥ ६७४ ॥
तदुक्तो दधिपर्णेन, कुब्जो रसवतीं व्यधात् । इन्दुपुष्टिकृदर्कांशुसम्पर्कसुरसीकृताम् ॥ ६७५ ॥
लोकैः साकं रसवतीं, बुभुजे भूभुजाऽथ सा । विचाराक्षमवैदग्ध्यैर्मिथःपश्यद्भिराननम् ॥ ६७६ ॥
आनायितां परीक्षार्थमथैतां भीमभूपभूः । स्वादयित्वा रसवतीं, कुब्जं निरचिनोन्नलम् ॥ ६७७ ॥
तद् वैदर्भी विदर्भेशं, प्रत्याह प्रीतिपूरिता ।
आस्तां कुब्जोऽपि खञ्जोऽपि, निश्चितः सैष नैषधिः ॥ ६७८ ॥
ज्ञानिना मुनिमुख्येन, कथितं मत्पुरः पुरा । नलो रसवतीमर्कपाकां जानाति नापरः ॥ ६७९ ॥
सा(स्वा)भिज्ञानान्तरं तात !, पुनरेकं समस्ति मे । नलस्पर्शेन विपुलपुलकं यद् भवेद् वपुः ॥ ६८० ॥
तन्मदङ्गमयं कुब्जः, स्तोकं स्पृशतु पाणिना । इत्युक्ते भीमवचसा, तामङ्गुल्या नलोऽस्पृशत् ॥ ६८१ ॥
वपुः सपुलकं तस्यास्तन्नलस्पर्शतः क्षणात् । प्रीतिपूरबहिःक्षिप्तास्तोकशोकमिवाभवत् ॥ ६८२ ॥
अन्तर्भैमी नलं निन्ये, तद् बलादबलाऽप्यसौ । अतूतुषत् तथा चाटुप्रेमामृतकिरा गिरा ॥ ६८३ ॥
दमयन्त्युपरोधेन, नलश्छन्न इवानलः । जज्ञे बिल्वकरण्डाभ्यामाविष्कृतनिजाकृतिः ॥ ६८४ ॥
धृतस्वरूपं तद्रूपं[3], वीक्ष्य कं कं रसं न सा । भेजे भीमसुता धार्ष्ट्य-त्रपासम्पातकातरा ? ॥ ६८५ ॥
तदा भाति स्म वैदर्भी, स्वेदाम्भःकणभासुरा । उपशान्तवियोगाग्निः, स्नाता हर्षाम्भसीव सा ॥ ६८६ ॥
अभितो वीज्यमानाङ्गी, नलनेत्राञ्चलैश्चलैः । सद्यः स्वेदोदकस्नाता, सा चकम्पे चकोरदृक् ॥ ६८७ ॥

---

१ °राधिपम् खंता० ॥ २ °रमीक° खंतामं० ॥ ३ तं भूपं, खंता० ॥

साम्बुनेत्राञ्जलिभ्यां सा, तुल्यं दयित-कामयोः । तदान्तःकान्तिदूर्वाभ्यां, व्यधादर्घमनर्घ्ययोः ॥ ६८८ ॥
अदर्शि दर्शनीयश्रीरथाऽऽयातो बहिर्जनैः । नैषधिस्त्यक्तकुब्जत्वो, राहुमुक्त इवांशुमान् ॥ ६८९ ॥
अपराद्धं यदज्ञानान्मया नाथ ! क्षमस्व तत् । दधिपर्णोऽवदन्नेवमपतन्नलपादयोः ॥ ६९० ॥
स्वयं वेत्रीभवन् भीमो, भद्रपीठे निवेश्य तत् । अभ्यषिञ्चन्नलं नाथस्त्वमस्माकमिति ब्रुवन् ॥ ६९१ ॥
ऋतुपर्णः प्रियायुक्तः, सार्थेशोऽपि वसन्तकः । सुख-दुःखांशदायादावाहूतौ नलकान्तया ॥ ६९२ ॥
वसन्त-दधिपर्ण-र्तुपर्ण-भीमैः समं नलः । चिक्रीड लोकपालैः स, चतुर्भिरिव पञ्चमः ॥ ६९३ ॥
धनदेवोऽपि सार्थेशः, कुतोऽपि प्राप कुण्डिनम् । तस्य प्रत्युपकारं सा, कारयामास भूभुजा ॥ ६९४ ॥
कश्चिदेत्य दिवोऽन्येद्युर्देवः पश्यत्सु राजसु । भैमीं नत्वाऽवदद् देवि !, त्वत्प्रसादो मयीदृशः[1] ॥ ६९५ ॥
सम्बोध्य तापसेन्द्रोऽहं, पुरा प्रव्राजितस्त्वया । विमाने केसरेऽभूवं, सौधर्मे केसरः सुरः ॥ ६९६ ॥
इत्युक्त्वा सप्त कल्याणकोटीर्वर्षन् पुरः सुरः । विद्युद्दण्ड इवोद्दण्डः, समुत्पत्य तिरोदधौ[2] ॥ ६९७ ॥
नलादेशेन देशेभ्यः, स्वेभ्यः स्वेभ्यस्ततो नृपाः । ऋतुपर्णादयः स्वं स्वं, सैन्यमानाययन् जवात् ॥ ६९८ ॥
नलस्तदैव दैवज्ञदत्तेऽह्नि प्रति कोशलाम् । प्रयाणं कारयामास, वासवोपमविक्रमः ॥ ६९९ ॥
भूभृतः सैन्यचारेण, स्थावरानपि कम्पयन् । देवभूतमपि क्षोदैः, स्थगयन् सूरमण्डलम् ॥ ७०० ॥
कैश्चित् प्रयाणकैः प्राप, नलः कोशलपत्तनम् । नमयन् पृतनाक्रान्तं, पातालेन्द्रमपि क्षणात् ॥ ७०१ ॥
आकर्ण्य कोशलोद्यानविद्यमानबलं नलम् । अथो यमातिथिमन्यश्चकम्पे कूबरो नृपः ॥ ७०२ ॥
पुनर्लक्ष्मीं पणीकृत्य, द्यूतार्थं दूतभाषया । नलः कूबरमाकार्य, दीव्यन् जित्वाऽग्रहीन्महीम् ॥ ७०३ ॥
अथाऽऽनन्दी नलो मन्दीकृतक्रोधो निजानुजम् ।
अपि क्रूरं व्यधाद् यौवराज्ये प्राज्यमहोत्सवात् ॥ ७०४ ॥
अथ सम्प्रेष्य निःशेषं, राजकं राजकुञ्जरः । कोशलाचैत्यचक्रेषु, चक्रे कान्तान्वितोऽर्चनाम् ॥ ७०५ ॥
बहून्यब्दसहस्राणि, भैम्या सह सहर्षया । त्रिखण्डां खण्डितारातिरपालयदिलां नलः ॥ ७०६ ॥
एत्य देवो दिवोऽन्येद्युर्निषधो न्यगदन्नलम् । फलं गृहाण मानुष्यभूरुहस्य व्रताभिधम् ॥ ७०७ ॥
प्राग् मया प्रतिपन्नं ते, व्रतकालनिदेशनम् । तद् वृथा मा विलम्बिष्ठा, यात्यायुर्जलबिन्दुवत् ॥ ७०८ ॥
इत्युक्त्वाऽस्मिन् गते देवे, नलः कान्तान्वितो ययौ । जिनसेनाभिधं सूरिं, विज्ञातागमनं तदा ॥ ७०९ ॥
प्रणम्य नैषधिः सूरिं, निविष्टः क्षितिविष्टरे । पप्रच्छ स्वस्य देव्याश्च, कारणं सुख-दुःखयोः ॥ ७१० ॥
निर्लूनमन्मथो वाचमथोवाच महामुनिः । प्रदत्तमिश्रशर्माणि, प्राक्कर्माणि शृणु क्षणात् ॥ ७११ ॥
जम्बूद्वीपशिरोरत्नं, भरतक्षेत्रभूषणम् । अष्टापदसमीपेऽस्ति, श्रीसङ्गरपुरं पुरम् ॥ ७१२ ॥
तत्राऽऽसीन्मम्मणो राजा, तस्य वीरमती प्रिया ।
अन्यदाऽऽखेटके गच्छन्, भूपोऽपश्यत् पुरो मुनिम् ॥ ७१३ ॥
मन्वत्रशकुनं सोऽथ, धारयामास तं क्रुधा । तद् द्वादशघटीप्रान्ते, कृपयाऽमूमुचत् पुनः ॥ ७१४ ॥
तदहिंसामयो धर्मः, साधुनाऽस्मै निवेदितः । राज्ञाऽप्यङ्गीकृतो वीरमत्या दयितया समम् ॥ ७१५ ॥
ताभ्यां राजसभावेन, तद् व्रती प्रतिपालितः[3] । अपराधं क्षमस्वेत्यमुक्त्वा मुक्तो जगाम सः ॥ ७१६ ॥
सेवाप्रसादिता वीरमतीं शासनदेवता । धर्मस्थैर्यकृते निन्येऽन्येद्युरष्टापदोपरि ॥ ७१७ ॥

१ 'दोऽयमीदृ' खंता० ॥ २ 'दधे खंता० ॥ ३ प्रतिलाभितः खंता० ॥

अकृत प्रतितीर्थेशं, विंशतिं विंशतिं ततः । आचाम्लानि चमत्कारिभक्तिचारुः सुलोचना ॥ ७१८ ॥
तथा तिलकमेकैकं, जिनेशानां व्यधापयत् । सौवर्णमर्णःसम्पूर्णमणिसन्दर्भगर्भितम् ॥ ७१९ ॥
तदुद्यापनकं कृत्वा, प्रीता भूकान्तकामिनी । मुनीनानन्ध दानेन, चारणान् पारणां व्यधात् ॥ ७२० ॥
तत् तीर्थेशपदाम्भोजसेवाहेवाकशालिनी । राजधानीं राजवधूराजगाम प्रमोदिनी ॥ ७२१ ॥
चिराराद्धजिनाधीशधर्मनिर्मलितावथ । व्यपद्येतामुभौ वीरमती-मम्मणभूपती ॥ ७२२ ॥
भूपजीवोऽथ बहलीदेशान्तः पोतने पुरे । आभीरधम्मिलाभस्य, सुतोऽभूद् रेणुकाङ्गभूः ॥ ७२३ ॥
तस्यैव धन्यसञ्ज्ञस्य, धूसरी नाम वल्लभा । आसीद् वीरमतीजीवः, पूर्ववत् प्रेमभाजनम् ॥ ७२४ ॥
वर्षासु महिषीर्धन्यश्चारयन्नन्यदा वने । वर्षत्यम्भोधरेऽपश्यदेकपादस्थितं मुनिम् ॥ ७२५ ॥
न्यधात् तदुपरि च्छत्रं, धन्यो भावनया ततः । अपारवारिभृद्धाराघोरणीवारणक्षमम् ॥ ७२६ ॥

न तिष्ठत्यम्बुदो वर्षन्, साधुः स्थैर्यं न मुञ्चति ।
धन्यस्त्यजति न च्छत्रं, त्रयोऽपि स्पर्द्धिनोऽभवन् ॥ ७२७ ॥

सप्तमेऽह्नि निवृत्तेऽब्दे, कायोत्सर्गमपारयत् । मुनिः पूर्णप्रतिज्ञोऽसौ, ततो धन्येन वन्दितः ॥ ७२८ ॥
स्वस्थवृत्तिरथापृच्छन्मुनीशं धूसरीवरः[2][3] । भवतां व्रजतां कुत्र, मेघोऽयं विघ्नतां गतः ? ॥ ७२९ ॥
अथावददद: साधुर्लङ्कायां गुरुसन्निधौ । गच्छतो मम मेघेन, प्रारेभे वृष्टिरीदृशी ॥ ७३० ॥
अभिग्रहं गृहीत्वा च, तद्वृष्टिविरमावधिम् । कायोत्सर्गं व्यधां तत्र, त्वया साहायकं कृतम् ॥ ७३१ ॥
ततः सद्मनि धन्येन, सममाकारितो व्रती । निषिध्य महिषारोहं, प्राचालीत् पङ्किले पथि[4] ॥ ७३२ ॥
क्षैरेयीपारणं पुण्यकारणं सप्तमेऽहनि । मुनीशं कारयामास, शुद्धात्मा धूसरीधवः ॥ ७३३ ॥
करुणातरुणीहारो, विहारोद्यमविक्रमी । वर्षात्यये यथाकामं, ग्रामाद् ग्रामं जगाम सः ॥ ७३४ ॥
धन्योऽपि मुनिना दत्तं, श्रावकत्वं प्रियान्वितः । पालयित्वा चिरं हैमवते युगलधर्म्यभूत् ॥ ७३५ ॥
ततोऽपि क्षीरदण्डीराभिधानौ[5] दम्पती दिवि । शोभमानौ प्रभूताभिस्तावभूतां विभूतिभिः ॥ ७३६ ॥
तच्च्युत्वा क्षीरदण्डीरजीवोऽभून्नैषधिर्भवान्[6] । प्रिया ते क्षीरदण्डीरादेवीजीवश्च भीमभूः[7] ॥ ७३७ ॥
यद् द्वादश घटीर्दध्रे, मम्मणेन त्वया मुनिः । तत्प्रियाविरहो राज्यभ्रंशश्च द्वादशाब्दिकः ॥ ७३८ ॥
यच्छत्रधारणं क्षीरपारणं च मुनेः कृतम् । त्वया धन्येन धन्येन, तेनायं विभवस्तव ॥ ७३९ ॥
भैमी त्वद्वल्लभा वीरमतीजन्मनि यन्मुदा । अष्टापदेऽर्हतां रत्नतिलकानि व्यधापयत् ॥ ७४० ॥
करप्रकरविस्तारकिङ्करीकृतभास्करः । तदस्याः शाश्वतो भाले, तिलको भाति भासुरः[8] ॥ ७४१ ॥
॥ युग्मम् ॥

इति प्राग्भवमाकर्ण्य, समं दयितया नलः । पुष्कलाख्ये सुते राज्यं, नियोज्य व्रतमाददे ॥ ७४२ ॥
व्रतेनातीव तीव्रेण, कृतव्रतिचमत्कृती । एतौ यशःसुधापूरैः, शुभ्रयामासतुर्दिशः ॥ ७४३ ॥
नलो[9] विलोक्य वैदर्भीमन्यदा मदनातुरः । गुरुभिर्न्यत्कृतः स्वर्गादित्य पित्रा प्रबोधितः ॥ ७४४ ॥
तन्नलोऽनशनं भेजे, व्रतपालनकातरः । नलानुरागतः साध्वी, प्रपेदे भीमभूरपि ॥ ७४५ ॥

---

१ विपद्याभवतामेतौ, दम्पती दिवि पूर्ववत् ॥ खंतासं० ॥ २ स्वच्छवृत्तिरथा° पाता० । स्वच्छवृत्तिमथा° खंता० ॥ ३ °रीधवः पाता० ॥ ४ सं० विनाऽन्यत्र—व्यधात् तत्र, वता० खता० ॥ ५-६-७ °रडिण्डी° पाता० ॥ ८ भास्वरः खंता० ॥ ९ नलोऽवलो° खंता० ॥

वसुदेव ! नलः सोऽहं, सञ्जातोऽस्मि धनाधिपः। विपद्य साऽपि वैदर्भी, बभूव मम वल्लभा ॥ ७४६ ॥
अथेयं झटिति च्युत्वा, ततः कनकवत्यभूत्। तेन पूर्वानुरागेण, बद्धः सोऽहमिहाऽऽगमम् ॥ ७४७ ॥
इहैव कर्म निर्मूल्य, सेयं यास्यति निर्वृतिम्। इत्याख्यन्मे विदेहेषु, विमलस्वामितीर्थकृत् ॥ ७४८ ॥
इत्युक्त्वा वसुदेवस्य, पुरः किंपुरुषेश्वरः। शारीरैः पूरयन्नंशुपूरै रोदस्तिरोदधे ॥ ७४९ ॥
वसुदेवोऽन्यदा खेलन्, खेचरीभिः सहान्वहम्। सूर्पकेणैकदा जह्रेऽमोचि गङ्गाजले ततः ॥ ७५० ॥
उत्तीर्य वीर्यवान् गङ्गां, पल्लीं कामपि जग्मिवान्। असौ परिभ्रमन् साकं, पथिकैः पथि कैश्चन ॥ ७५१ ॥
जराभिधां स्मराटोपभल्लीं पल्लीन्दुनन्दनीम्। तत्रोपयेमे रेमे च, चन्द्रिकामिव चन्द्रमाः ॥ ७५२ ॥
तस्यां जराकुमाराख्यं, समुत्पाद्याथ नन्दनम्। विचरन्नन्यतोऽभाषि, साक्षाद् देव्या कयाचन ॥ ७५३ ॥
कन्या रुधिरभूपस्य, दत्ता ते रोहिणी मया। व्रज पाणविकीभूय, तूर्णं तस्याः स्वयंवरे ॥ ७५४ ॥
इत्युक्तः स तया शौरिर्गतोऽरिष्टपुरं प्रति। जरासन्धादिभूपौघस्वयंवरणमण्डपे ॥ ७५५ ॥
रूपेण त्रिजचित्तारोहिणी रोहिणी ततः। स्वयंवरणमाल्येन, राजमानाऽऽजगाम सा ॥ ७५६ ॥

शृङ्गारितेऽप्यरूपेऽस्मिन्, राजकेऽस्याः स्थिता न दृक्।
वर्ण्यवर्णेऽपि निर्गन्धे, कर्णिकार इवालिनी ॥ ७५७ ॥

शौरिरेषोऽन्यवेषोऽथ, विस्फूर्जत्स्तूर्यवादिषु। वादयामास पटहमित्थं पटुभिरक्षरैः ॥ ७५८ ॥

आगच्छाऽऽगच्छ मां तन्वि !, नन्वितः किमु वीक्षसे ?।
अस्मि त्वदनुरूपोऽहं, कृतोत्कण्ठः सुकण्ठि ! यत् ॥ ७५९ ॥

वादयन्तमिति प्रेक्ष्य, शौरिं शूरनिभप्रभम्। रोहिणी रोहदानन्दाऽनन्दयद् वरमालया ॥ ७६० ॥
अथ पाटहिके तस्मिन्, वृते रुधिरकन्यया। अहसन् सहसा सेर्ष्यं, सर्वेऽप्युर्वीशकुञ्जराः ॥ ७६१ ॥
अहो ! कौलीन्यमेतस्याः, कुलीनमवृणोद् यतः। इति वार्ता मिथश्चक्रुः, पश्यन्तो रुधिरं च ते ॥ ७६२ ॥
अथ तेषु सहासेषु, प्राह पाटहिकः क्रुधा। दोर्दण्डे यस्य कण्डूतिः, कौलीन्यं तस्य दर्श्यते ॥ ७६३ ॥
श्रुत्वा शौरेर्गिरं दावकीलालीलामिमामथ। तद्वधाय जरासन्धः, स्वभूपान् समनीनहत् ॥ ७६४ ॥
सन्नद्धनिजसैन्योऽथ, रुधिरोऽपि धराधिपः। जरासन्धेन युद्धाय, क्रुद्धः शौरेः पुरोऽस्फुरत् ॥ ७६५ ॥
सारथीभूय शोडीरावधिर्दधिमुखाभिधः। खेचरः समरक्रूरं, रथे शौरिमवीविशत् ॥ ७६६ ॥
वेगाद् वेगवतीमात्राऽङ्गारमत्याऽर्पितानि तत्। चण्डः कोदण्ड-तूणानि, जगृहे विग्रहाग्रही ॥ ७६७ ॥
जरासन्धधराधीशौ, रुधिरं युधि रंहसा। भग्नं वीक्ष्य गिरा शौरेः, खेचरो रथमैरयत् ॥ ७६८ ॥
शौरिं स्ववर्ग्यभूमीभृत्कुम्भिकेसरिणं रणे। पश्यन्नूचे जरासन्धः, समुद्रविजयं प्रति ॥ ७६९ ॥
न पाणविकमात्रोऽयं, तदेनं साधय स्वयम्। वनं भञ्जन्निभः केन, रक्ष्यः पञ्चाननं विना ? ॥ ७७० ॥
शूरमेनं निराकृत्य, त्वं भवन् रोहिणीधवः। मद्यशःकुमुदं स्मेरीकुरुष्वानेन मुद्रितम् ॥ ७७१ ॥
वृतान्यनरनिष्ठाया, न धवोऽस्या भवाम्यहम्। जेयोऽसौ तु त्वदादेशादित्युक्त्वौ समुद्रराट् ॥ ७७२ ॥
ततः समुद्रमुन्मुद्रवेलं खेलन्तमाहवे। अवलोक्य स्म कुर्वन्ति, देवाः कल्पान्तविभ्रमम् ॥ ७७३ ॥
युयुधाते क्रुधा तेजस्तिरस्कृतदिवाकरौ। शौरी दूरीकृतत्रासावथ प्रथम-पश्चिमौ ॥ ७७४ ॥

१ °पल्लीशितुः सुताम्। तत्रो° खंता० ॥ २ विहर° खंता० ॥ ३ °पाठ्ये, स्व° खंता० ॥
४ पुरोऽविशत् खंता० ॥

कृतस्य प्रतिकुर्वाणावविशेषतया चिरम् । अयुध्येतामुभौ धीरौ, नृणां कृतचमत्कृती ॥ ७७५ ॥
समुद्रविजयं सम्यगधिगम्य विनीतधीः । चिक्षेप साक्षरं नम्रं, वसुदेवः शरं पुरः ॥ ७७६ ॥
पाणौ बाणमथाऽऽदाय, समुद्रोऽवाचयल्लिपिम् । तदा च्छलेन यातस्त्वां, वसुदेवो नमाम्यहम् ॥ ७७७ ॥
वत्सलो वत्स ! वत्सेति, समुद्रोऽथ वदन्नदः । अभ्यधावद् रथं मुक्त्वा, तं प्रतीन्दुमिवाम्बुधिः ॥ ७७८ ॥
प्रीतिमान् वसुदेवोऽपि, समुत्तीर्य समुत्सुकः । निपतन् पादयोर्दोर्भ्यामुद्धृत्यानेन सस्वजे ॥ ७७९ ॥
क स्थितस्त्वमियत्कालमिति पृष्टोऽग्रजन्मना । समग्रमात्मनो वृत्तं, वसुदेवो न्यवेदयत् ॥ ७८० ॥
वार्ष्णेयो दशमः सोऽयमिति मत्वा पराक्रमात् । दधिरे रुधिरोर्वीश-जरासन्धादयो मुदम् ॥ ७८१ ॥
प्रसङ्गायातनिःशेषभूपालविहितोत्सवम् । पुण्येऽह्नि वसुदेवोऽथ, रोहिणीं परिणीतवान् ॥ ७८२ ॥
जरासन्धादयो जग्मुर्भूभुजो रुधिरार्चिताः । तत्रैव यदवः सर्वे, तस्थुः कंसान्विताः पुनः ॥ ७८३ ॥
अन्येद्युर्जरती काऽपि, श्रीसमुद्रे सभाजुषि । आगत्य गगनोत्सङ्गाद्, वसुदेवमवोचत ॥ ७८४ ॥
मम पुत्र्यौ चिराद् बालचन्द्रा वेगवती तथा । त्वद्वियोगातुरे देव !, सञ्जाते बाढदुर्बले ॥ ७८५ ॥
इति श्रुत्वा मुखं पश्यन्, समुद्रेण स भाषितः । गच्छ वत्स ! चिरं तत्र, मास्म स्थाः पूर्ववत् पुनः ॥ ७८६ ॥
इत्याकर्ण्य तया साकं, वसुदेवो दिवा ययौ । तदागमोत्सुकः प्राप, समुद्रोऽपि स्वपत्तनम् ॥ ७८७ ॥
कन्ये काञ्चनदंष्ट्रस्य, खेचरेन्द्रस्य वृष्णिभूः । उपयेमे प्रसन्नस्ते, पुरे गगनवल्लभे ॥ ७८८ ॥

विवोढा पूर्वोढा निजनिजपुरेभ्यो मृगदृशः,
समादाय भ्राम्यन् दिशि दिशि दशार्होऽथ दशमः ।
समागत्य व्योम्ना स्वपुरमपरैः खेचरचमू-
समूहैर्लक्ष्मीवाननमत समुद्रं स्मितमतिः ॥ ७८९ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये वसुदेवयात्रावर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥

दृश्यः कस्यापि नायं प्रथयति न परप्रार्थनादैन्यमन्य-
स्तुच्छामिच्छां विधत्ते तनुहृदयतया कोऽपि निष्पुण्यपण्यः ।
इत्थं कल्पद्रुमेऽस्मिन् व्यसनपरवशं लोकमालोक्य सृष्टः,
स्पष्टं श्रीवस्तुपालः कथमपि विधिना नूतनः कल्पवृक्षः ॥ १ ॥
॥ ग्रन्थाग्रम् ७९८ । उभयम् ३९४३ ॥

---

१ °नचन्द्रस्य, खे° खंता० ॥ २ ग्रन्थाग्रम् ८०४ ॥ उभयम् ४०१९ खंता० ॥

द्वादशः सर्गः ।

इतश्च कश्चन श्रेष्ठी, जज्ञे श्रीहस्तिनापुरे । ललितस्तत्सुतो मातुः, प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ॥ १ ॥
अथान्यो गर्भतो दुःखदाता मातुः कृतज्वरः । पातहेतून् वृथाकृत्य, द्वैतीयीकः सुतोऽभवत् ॥ २ ॥
स दास्या त्याजितो मत्वा, पित्रा च्छन्नीकृतः किल । ववृधे गङ्गदत्ताख्यो, लालितो ज्येष्ठबन्धुना ॥ ३ ॥
ललितः श्रेष्ठिनं प्रोचेऽन्येद्युरेष गृहे यदि । भोज्यते गङ्गदत्तस्तत्, सुन्दरं तात ! जायते ॥ ४ ॥
स्वमातुश्छन्नमेवैतत्, कार्यमेवमुवाच सः । ललितोऽथ तमानीय, तल्पस्याधो न्यषादयत् ॥ ५ ॥
ललितक्षिप्तमन्नं च, भुञ्जानं हर्षनिर्भरम् । गङ्गदत्तं कथञ्चित् तं, व्यालोक्य जननी क्रुधा ॥ ६ ॥
दण्डकाष्ठं समुद्यम्य, गृहीत्वा चिहुरव्रजे । क्षणान्निष्कासयामास, कुट्टयन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥
तमेवानुगतौ श्रेष्ठि-ललितौ कलितौ शुचा । पुरो वीक्ष्य मुनिं तस्य, मातृवैरमपृच्छताम् ॥ ८ ॥
ऊचे मुनिः क्वचिद् ग्रामे, बन्धू अभवतामुभौ । एकदा शकटं काष्ठैः, पूर्णं ग्रामाय निन्यतुः ॥ ९ ॥
ज्येष्ठः पुरश्चरन् मार्गे, चक्रलण्डां महोरगीम् । वीक्ष्य प्रोचेऽनुजं सूतं, रक्ष्याऽसौ शकटादिति ॥ १० ॥
इति तद्वाक्यविश्वस्ता, सा स्थितैव भुजङ्गमी । सूतेन चूरिता गन्त्र्याऽस्थिभङ्गध्वनिकौतुकात् ॥ ११ ॥
सा ज्येष्ठे दधती प्रीतिमप्रीतिं च कनीयसि । गन्त्रीचक्रेण भग्नाङ्गी, चक्रलण्डा व्यपद्यत ॥ १२ ॥

सा ते जाता प्रिया श्रेष्ठिन् !, ज्येष्ठः स ललितस्त्वसौ ।
गङ्गदत्तः कनिष्ठस्तु, प्राकृतेन प्रिया-ऽप्रियौ ॥ १३ ॥

इत्याकर्ण्य भवोद्विग्नः, श्रेष्ठी सूनुद्वयान्वितः । जैनं प्राप व्रतं पापमतङ्गजमृगाधिपम् ॥ १४ ॥
तौ श्रेष्ठि-ललितावायुः, पूरयित्वा तपोनिधी । देवलोकं महाशुक्रं, जग्मतुस्तिग्मतेजसौ ॥ १५ ॥
जगाम विश्ववाल्लभ्यमिदानीं गङ्गदत्तकः । तपस्तपनपूर्वाद्रिस्तमेव त्रिदशालयम् ॥ १६ ॥
च्युत्वा ललितजीवोऽयं, तन्महाशुक्रकल्पतः । रोहिण्या वसुदेवस्य, प्रेयस्या उदरेऽभवत् ॥ १७ ॥
वदने विशतः स्वप्ने, हलभृज्जन्मसूचकान् । सा मृगाङ्क-मृगेशा-ऽर्कान्, निशाशेषे व्यलोकयत् ॥ १८ ॥
ततोऽङ्गतेजसा ध्वान्तद्रोहिणं रोहिणी सुतम् । असूत भूतधात्रीवं, तर्जितद्युमणिं मणिम् ॥ १९ ॥
रामो नाम्नाऽभिरामत्वात्, पितृभ्यां तत्प्रतिष्ठितः । क्रीडन् भोगीव बालोऽपि, जातः परभयङ्करः ॥ २० ॥
वसुदेवोऽन्यदाऽऽहूतः, कंसेन प्रीतिशालिना । ययौ राजानमापृच्छ्य, मथुरायाममन्थरः ॥ २१ ॥
वसुदेवमथ प्राह, कंसो जीवयशोऽन्वितः । अस्तीन्द्रपुरनिर्यासो, नगरी मृत्तिकावती ॥ २२ ॥
राजा तत्र पितृव्यो मे, देवकः सेवकप्रियः । वर्तते नर्तितश्रीका, सुता तस्यापि देवकी ॥ २३ ॥
सा कान्तिसुमनोवल्ली, त्वं यौवनवनद्रुमः । युवयोस्तद् द्वयोर्लक्ष्मीवेश्मनोरस्तु सङ्गमः ॥ २४ ॥
तस्यां ननु वरो भावी, भवाननुवरस्त्वहम् । तदेहि देवकाद् याच्या, देवकन्येव देवकी ॥ २५ ॥
इदमालोच्य निश्चित्य, शौरिः कंसान्वितो गतः । नगर्यां मृत्तिकावत्यां, राजा सम्मुखमाययौ ॥ २६ ॥

---

१ °जितो ज्ञात्वा, खंता० पाता० ॥ २ °जं-स्वं तं, रक्षासौ खंता० ॥ ३ °हिणी रोहि° खंता० ॥
४ °व, निर्जित° खंता० ॥

बहिर्निवेश्य सैन्यानि, देवकेन पुरस्कृतौ । पुरान्तर्जग्मतुः कंस-शौरी पौरनिरीक्षितौ ॥ २७ ॥
अथोपविविशुर्भूपसदः प्राप्य त्रयोऽपि ते । त्रैलोक्यरक्षासामर्थ्यं, मन्त्रयन्त इवाऽऽत्मसु ॥ २८ ॥
सुहृत्प्रेमोर्मिहंसेन, ततः कंसेन देवकः । याचितः प्रीतिवार्तासु, वसुदेवाय देवकीम् ॥ २९ ॥
स स्वयं प्रार्थनीयेऽर्थे, प्रार्थ्यमानोऽथ देवकः । ऊचे वयं त्वदायत्ता, देवकी देव! कीदृशी? ॥ ३० ॥
पुराऽपि नारदाख्यातगुणोघदनुरागयोः । तयोरथ विवाहोऽभूद्, देवकी-वसुदेवयोः ॥ ३१ ॥
देवकोऽथ दशार्हाय, बहुस्वर्णादिकं ददौ । नन्दं गोकोटियुक्तं च, दशगोकुलनायकम् ॥ ३२ ॥
वसुदेवोऽद्भुतानन्दस्ततो नन्दसमन्वितः । मथुरां सह कंसेन, प्रयातो दयितायुतः ॥ ३३ ॥
सुहृत्पाणिग्रहोपज्ञं, कंसश्चक्रे महोत्सवम् । अमानमदिरापानमत्तनृत्यद्बभूजनम् ॥ ३४ ॥
कंसानुजोऽतिमुक्तोऽथ, पूर्वोपात्तव्रतः कृती । अगादोकसि कंसस्य, पारणाय महातपाः ॥ ३५ ॥
वीक्ष्य मत्ता तमायान्तं, प्रीता कंसप्रिया ततः । एहि देवर! नृत्यावो, जल्पन्तीति गलेऽलगत् ॥ ३६ ॥
अथोचे व्यथितः साधुर्येनामिसोऽयमुत्सवः । तस्य सप्तमगर्भेणोच्छेद्यौ त्वत्पितृ-वल्लभौ ॥ ३७ ॥
श्रुत्वेति मुनितो मुक्तमदा जीवयशा जवात् । गत्वा स्फारस्फुरत्खेदं, कंसायेदं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥
याच्यः सौहार्दतः सप्त, गर्भान् शौरिरसौ सुहृत् । निश्चित्येदमगात् कंसो, वसुदेवं प्रियान्वितः ॥ ३९ ॥
प्रारब्धप्रेमवार्तासु, मत्तेनेवामदेन तत् । स मेने देवकीगर्भान्, सप्त कंसेन याचितः ॥ ४० ॥
आकर्ण्य शौरिरन्येद्युरतिमुक्तकथामथ । चिखिदे वञ्चितो गर्भयाच्ञायां सुहृदा च्छलात् ॥ ४१ ॥
इतश्चासीन्नाग इति, श्रीभद्रिलपुरे वणिक् । प्रियाऽभूत् तस्य सुलसा, कुलसागरचन्द्रिका ॥ ४२ ॥
अतिमुक्ताभिधः साधुश्चारणोऽस्याश्च शैशवे । निन्दुरिन्दुमुखी सेयं, भाविनीति न्यवेदयत् ॥ ४३ ॥
परमश्राद्धयाऽऽराधि, सुरः कश्चित् तयाऽप्यथ । तुष्टोऽयाचि सुतानेष, प्राह ज्ञात्वाऽवधेस्ततः ॥ ४४ ॥
हन्तुं शौरिसुतान् प्रीतिकूटात् कंसेन याचितान् । अहं सञ्चारयिष्यामि, निन्दोः सुतपदे तव ॥ ४५ ॥
इति देवः प्रतिज्ञाय, चक्रे शक्त्या स्वकीयया । देवकी-सुलसापत्यप्रसवे तुल्यकालताम् ॥ ४६ ॥

सुषुवाते समं ते तु, देवक्याः षड् सुतान् क्रमात् ।
सुलसायै ददौ देवो, देवक्यै सौलसान् मृतान् ॥ ४७ ॥
स्फारमास्फालयद् ग्राणि, कंसो निन्दुसुतान् स तान् ।
अवर्धन्त च देवक्याः, सूनवः सुलसागृहे ॥ ४८ ॥

नाम्नाऽनीकयशोऽनन्तसेनावजितसैनिकः । निहतारिर्देवयशाः, शत्रुसेनश्च ते श्रुताः ॥ ४९ ॥
निशान्ते प्रैक्षत स्वप्ने, सिंहा-ऽर्का-ऽग्नि-गज-ध्वजान् । विमान-पद्मसरसी, ऋतुस्नाताऽथ देवकी ॥ ५० ॥
तस्याः कुक्षाववातार्षीद्, गङ्गदत्तश्च्युतो दिवः । नभःसिताष्टमीरात्रिमध्येऽथ तमसूत सा ॥ ५१ ॥
सान्निध्यं तेनिरे तस्य, पुण्यपूर्णस्य देवताः । तज्जन्मनि ततः स्वापमापुस्ते कंसयामिकाः ॥ ५२ ॥
तदाऽऽहूय प्रियं प्राह, देवकी रक्ष मे सुतम् । वञ्चयित्वा द्विषं कंसं, मोच्योऽसौ नन्दगोकुले ॥ ५३ ॥
यशोदा जननीवाऽमुं, सानन्दा नन्दवल्लभा । पालयिष्यति यद् बालमुपचारैर्नवैर्नवैः ॥ ५४ ॥
वसुदेवोऽपि तन्मत्वा, तमादायाङ्गजं व्रजन् । पार्श्वस्थदेवीक्लृप्ताष्टदीप-च्छत्रजुषा पथा ॥ ५५ ॥
अथो धवलरूपेण, शिशुसान्निध्यदेवताः । पुरतो गोपुरद्वारकपाटान्युदघाटयन् ॥ ५६ ॥

१ °नोऽपि दे° खंता० ॥ २ °ञ्चिता गर्भ° खंता० ॥ ३ °स्याऽऽशु शै° खंता० ॥

आयातो गोपुरे शौरिरुग्रसेनेन भाषितः । भास्वन्तं दर्शयन् बालं, सानन्दमिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
पुत्रव्याजेन शत्रुस्ते, कंसोऽनेन हनिष्यते । त्वमुद्धरिष्यसे मैवं, पुनः क्वापि प्रकाशयेः ॥ ५८ ॥
आकर्ण्येत्युग्रसेनेन, हर्षादनुमतस्ततः । जगाम नन्दकान्ताया, यशोदाया निकेतनम् ॥ ५९ ॥
तस्यास्तमात्मजं शौरिः, समर्प्याथ तदात्मजाम् । तनयां समुपादाय, देवक्याः पुरतोऽमुचत् ॥ ६० ॥
इति कृत्वा गते शौरौ, प्रबुद्धाः कंसयामिकाः । कन्यामिमां समादाय, कंसाय द्रागढौकयन् ॥ ६१ ॥
स्त्रीमयं सप्तमं वीक्ष्य, तं गर्भं निर्भयो नृपः । विदधे च्छिन्ननासाग्रां, मानी ज्ञानं हसन् मुनेः ॥ ६२ ॥
अमूमुचदमूं कंसो, देवक्या एव सन्निधौ । पुनर्जातेयमित्यन्तः, प्रमोदं प्राप साऽप्यथ ॥ ६३ ॥
स कृष्ण इति संहूतः, कृष्णाङ्गत्वेन गोमिभिः । वसुदेवकुलोत्तंसो, गोकुलान्तरवर्धत ॥ ६४ ॥
गते मासि सुतं द्रष्टुमुत्सुका देवकी ययौ । सह स्त्रीभिः प्रियं पृष्ट्वा, गोकुले गोऽर्चनच्छलात् ॥ ६५ ॥
मुदं दधौ यशोदाङ्कवर्तिनं निजनन्दनम् । श्रीवत्सलाञ्छितं स्निग्ध-श्याममालोक्य देवकी ॥ ६६ ॥
सदैव देवकी तत्र, गोपूजाव्याजतो ययौ । आविर्बभूव लोकेऽत्र, ततः प्रभृति गोव्रतम् ॥ ६७ ॥
वैरेण वसुदेवस्यान्यदा शकुनि-पूतने । विद्यया तत्सुतं मत्वा, निहन्तुं कृष्णमागते ॥ ६८ ॥
बभूवैका समारुह्य, शकटं कटुनादिनी । पूतना नूतनक्ष्वेडलिप्तं स्तनमपाययत् ॥ ६९ ॥
सान्निध्यं विदधानाभिर्देवताभिस्तदा मुदा । कृष्णस्य देहमाविश्य, हते तेनैनसैव ते ॥ ७० ॥
एत्य नन्दोऽथ वीक्ष्येदं, खेदं मनसि धारयन् । यशोदां प्राह नैकाकी, बालो मोच्यः कदाचन ॥ ७१ ॥
तं पालयति सानन्दा, यशोदाऽथ स्वयं सदा । छलादुच्छृङ्खलो बालः, प्रयातीतस्ततः स तु ॥ ७२ ॥
दाम्नोदूखलबद्धेन, तस्य बद्धाऽन्यदोदरम् । यशोदा तद्गतेर्भीता, गृहेऽगात् प्रतिवेशिनः ॥ ७३ ॥
तदा पितामहद्वेषादेत्य सूर्पकसूः शिशुम् । तं मध्ये पेष्टुमभितो, जगामार्जुनयुग्मताम् ॥ ७४ ॥
अनयोः कृष्णदेव्याऽथ, माथश्चक्रे महीरुहोः । ऊचे गोपैस्ततोऽभञ्जि, कृष्णेनार्जुनयोर्युगम् ॥ ७५ ॥
तदाऽऽकर्ण्येति नन्दश्च, यशोदा च समीयतुः । तौ धूलिधूसरं वीक्ष्य, प्रीतौ बालं चुचुम्बतुः ॥ ७६ ॥
बद्धो यदुदरे दाम्ना, नाम्ना दामोदरस्ततः । ख्यातोऽयं गोकुले बालो, वल्लवीप्रीतिपल्लवी ॥ ७७ ॥
मत्वा शताङ्ग-शकुनि-पूतना-ऽर्जुनसत्कथाम् । दध्यौ शौरिरमुं कंसो, ज्ञास्यत्येवंविधौजसा ॥ ७८ ॥
माऽपकार्षीत् किमप्यस्य, मत्वाऽपि क्रूरधीरसौ । अहं तदस्य रक्षायै, कञ्चिन्मुञ्चामि नन्दनम् ॥ ७९ ॥
तद् यथातथमाख्याय, राममुद्दामविक्रमम् । सुतत्वेनार्पयामास, यशोदा-नन्दयोर्मुदा ॥ ८० ॥
सहेलं खेलतस्तत्र, राम-दामोदरौ ततः । गोकुले गोमति व्योम्नि, सतारे शशि-सूर्यवत् ॥ ८१ ॥
आयुधेषु समग्रेषु, श्रमं रामेण कारितः । प्रकृत्या विक्रमी कृष्णः, संपक्षाहिरिवाबभौ ॥ ८२ ॥
गोपस्त्रियः प्रियममुं, गूढोन्मुद्रितमन्मथाः । समालिङ्गन्ति चुम्बन्ति, बालव्यवहृतिच्छलात् ॥ ८३ ॥
साकूताभिरनाकूतः, खेल्यते गोपखेलनैः । स गोपीभिः पणीकृत्य, चुम्बना-ऽऽलिङ्गनादिकम् ॥ ८४ ॥
अस्फुटं कृष्ण कृष्णेति, जल्पन्त्यः प्रति तं मुहुः । पतन्ति मदिरोद्भूतमदव्याजेन गोपिकाः ॥ ८५ ॥
तं मध्येकृत्य नृत्यन्ति, गोप्यो मण्डलनर्तनैः । तत्र तालध्वजस्तालवाद्यं वितनुते मुदा ॥ ८६ ॥
एनं केनाप्युपायेन, काऽपि गोपी कदाचन । स्पृशन्ती निर्विकारैव, सेर्ष्यमन्याभिरीक्ष्यते ॥ ८७ ॥

१ °त्सुतं ज्ञात्वा, पाता० ॥ २ °दं, वृत्तं मन° पाता० ॥ ३ °कभूः शि° पाता० ॥
४ °रोद्भूत° खंता० ॥

तं वीक्ष्य विवशा गोप्यो, निमीलितविलोचनाः । पिण्डीकृत्योरसि रसात्, तरसैव न्यपीडयन् ॥ ८८ ॥
कृष्णः सदाऽपि मायूरपिच्छपूरविभूषणः । जगौ गोपालबालाभिः, सह गोपालगूर्जरीम् ॥ ८९ ॥
वंशनादवशैर्नेत्र-गति-कान्तिजितैरिव । सोऽयं कुरङ्ग-मातङ्ग-भुजगैरनुगैर्बभौ ॥ ९० ॥
राम-गोविन्दयोः क्रीडारसनिर्मग्नयोरिति । गोपयोर्जग्मुरेकाहवदेकादश वत्सराः ॥ ९१ ॥
इतश्च कार्तिके कृष्णद्वादश्यां त्वाष्ट्रगे विधौ । समुद्रविजयाख्यस्य, पत्न्यां शौर्यपुरेशितुः ॥ ९२ ॥
शिवायाः कुक्षिमध्यास्त, शङ्खजीवोऽपराजितात् । सा निशान्ते महास्वप्नांश्चतुर्दश ददर्श च ॥ ९३ ॥
गजोक्ष-सिंह-लक्ष्मी-स्रक्-चन्द्रा-ऽर्क-कलश-ध्वजाः ।
पद्माकर-विमाना-ऽब्धि-रत्नपुञ्जा-ऽग्नयस्तु ते ॥ ९४ ॥
नारकाणामपि स्वर्गजुषामिव तदा सुखम् । क्षणमासीत् प्रकाशश्च, चकास्ति स्म जगत्स्वपि ॥ ९५ ॥
पत्युरत्युत्सुका स्वप्नानाख्यद् देवी प्रबुध्य तान् ।
राज्ञा तदैव दैवज्ञोऽपृच्छयत क्रोष्टुकिः स्वयम् ॥ ९६ ॥
स व्याचख्यौ सुतो भावी, जिनो वां त्रिजगत्पतिः । श्रुत्वेति तावपि प्रीतौ, पीयूषस्नपिताविव ॥ ९७ ॥
गर्भस्थितेन तेनाथ, स्वामिना नृपकामिनी । बभौ स्मितमुखाम्भोजा, हंसेनेव सरोजिनी ॥ ९८ ॥
निशीथे सितपञ्चम्यां, श्रावणे त्वाष्ट्रगे विधौ । शङ्खध्वजं शिवाऽसूत, सुतं जीमूतमेचकम् ॥ ९९ ॥
षट्पञ्चाशदथाऽऽगत्य, दिक्कुमार्यो यथाक्रमम् । शिवा-जिनेन्द्रयोश्चक्रुः, सूतिकर्माणि भक्तितः ॥ १०० ॥
पञ्चरूपो हरिः स्वर्गादथाऽऽगत्य यथाविधि । अतिपाण्डुकम्बलायां, शिलायां नीतवान् विभुम् ॥ १०१ ॥
तत्र सिंहासनारूढः, सोऽयं स्वाङ्के जिनं दधौ ।
त्रिषष्ट्या त्वपरैः शक्रैः, स्नात्रं चक्रेऽच्युतादिभिः ॥ १०२ ॥
अङ्के तदीशमीशानो, दधौ सिंहासनासनः । सौधर्मेन्द्रोऽकृत स्नात्रा-ऽऽरात्रिक-स्तवनादिकम् ॥ १०३ ॥
प्रभोरप्सरसः पञ्च, धात्रीराधाय वासवः । कृत्वा नन्दीश्वरे यात्रां, मुदितः स्वपदं ययौ ॥ १०४ ॥
सप्रभावं प्रभावन्तं, राकेन्दुमिव नन्दनम् । तमालोक्य समुद्रोऽभूदुन्मुद्रितमहोदयः ॥ १०५ ॥
दृष्टो रिष्टमणेर्नेमिर्मात्रा स्वप्नेऽत्र गर्भगे । अरिष्टनेमिरित्याख्यां, सूनोस्तद् विदधे पिता ॥ १०६ ॥
मथुरायामथाऽऽतेने, नेमिजन्ममहोत्सवम् । दशार्हो दशमस्तेन, कंसस्तस्याऽऽययौ गृहम् ॥ १०७ ॥
छिन्ननासापुटां वीक्ष्य, खेलन्तीं तत्र तां सुताम् ।
भीतः कंसोऽधिकं सोऽथ, स्मृत्वाऽनुजमुनेर्वचः ॥ १०८ ॥
नैमित्तिकं स कंसस्तदपृच्छत् सदने गतः । स्त्रीगर्भः सप्तमः सोऽयं, मुनिनोक्तो भवेन्न वा? ॥ १०९ ॥
ऊचे नैमित्तिकः साधुगिरो विपरियन्ति न । क्वाप्यस्ति हस्तिमल्लौजाः, स गर्भस्ते भयङ्करः ॥ ११० ॥
तमरिष्टाख्यमुक्षाणं, हयेशं केशिनं च तम् । खर-मेषौ च तौ मुञ्च, क्रमाद् वृन्दारके वने ॥ १११ ॥
अत्युग्रानपि तान् खेलन्, सहेलं यो हनिष्यति । हन्त ! हन्ता स ते सत्यं, निरर्गलभुजार्गलः ॥ ११२ ॥
पूजयेज्जननी यत् ते, शार्ङ्गं धन्व क्रमागतम् । आरोपयिष्यति पयःसितकीर्तिः स एव तत् ॥ ११३ ॥
कालियाहेर्दमयिता, चाणूरस्य विपादकः । हनिष्यति द्विपेन्द्रौ ते, स पद्मोत्तर-चम्पकौ ॥ ११४ ॥
आदिश्याऽथ श्रमायाऽसौ, मल्लौ चाणूर-मौष्टिकौ । अरिष्टादीन् वनेऽमुञ्चदरातिं ज्ञातुमात्मनः ॥ ११५ ॥

---

१ °ष्टाक्षमु° खंता० ॥ २ °षौ ततो मु° पाता० ॥ ३ °ष्यति च यः, सित° पाता० ॥

शरद्धनाघनध्वानो, महोक्षो गाः क्षिपन् मुहुः । भञ्जन् भाण्डभरं तुङ्गश्रृङ्गो गोपान् लुलोप सः ॥ ११६ ॥
राम ! त्रायस्व गोविन्द !, त्रायस्वेति व्रजे गिरः ।
श्रुत्वैव शौरिजन्मानौ, मानाध्मातावधावताम् ॥ ११७ ॥
अथोक्षाणं क्रुधावन्तं, धावन्तं वीक्ष्य केशवः । करावलितश्रृङ्गाग्रभग्नग्रीवं जघान तम् ॥ ११८ ॥
तस्मिन् काल इव क्रूरे, नीते कालनिकेतनम् । वल्लवाः पूजयामासुर्जनार्दनसुजौ मुदा ॥ ११९ ॥
प्राप्तः कंसकिशोरोऽथ, केशी क्रीडति केशवे । प्रक्रान्तवल्लवीनाशः, कीनाश इव दुःसहः ॥ १२० ॥
कृष्णेन सोऽपि निर्भिन्दन्, सुरभीः सुरभीषणः । कूर्परार्पणतो वक्त्रं, विदार्यामार्यत द्रुतम् ॥ १२१ ॥
खर-मेषमुरुक्रोधखरमेष ततोऽन्यदा । कृतगोपभयारोपमाजघान जनार्दनः ॥ १२२ ॥
अथायं मथुरानाथस्तन्माथप्रभवद्भयः । द्विषं निश्चेतुमानिन्ये, सदस्यर्चामिषाद्धनुः ॥ १२३ ॥
अत्यद्भुतभुजः शार्ङ्गं, यः कोऽप्यारोपयिष्यति । देयाऽस्मै सत्यभामेयमिति चायमघोषयत् ॥ १२४ ॥
महीभुजो भुजोष्मायमाणाः प्राणाधिकास्ततः । आगताः पर्यभूयन्त, नन्वनेनैव धन्वना ॥ १२५ ॥
सूनुर्मदनवेगाया, वसुदेवात्मजो रथी । चापारोपार्थमुत्कण्ठाकुलो गोकुलमागमत् ॥ १२६ ॥
तत्रोवास निशां राम-केशवस्नेहमोहितः । मार्गे गच्छन्नसौ प्रातः, कृष्णमेकं सहाऽनयत् ॥ १२७ ॥
अथ लग्नं रथं मार्गेऽनाधृष्टौ मोक्षणाक्षमे । हेलया हरिरव्यग्रो, न्यग्रोधमुदमूलयत् ॥ १२८ ॥
इत्थं भुजाबलमालोक्य, तं पदातिं तदाऽन्तिके । हृष्टोऽनाधृष्टिरुत्तीर्य, परिष्वज्य रथेऽनयत् ॥ १२९ ॥
मथुरायामथानेकपृथ्वीनाथकुलाकुलाम् । धीरौ धनुःसभामेतौ, जग्मतुस्तिग्मतेजसौ ॥ १३० ॥
अस्नापयन्नृपस्तोमवीक्षातसमथ क्षणात् । सत्यभामा चिरं चक्षुः, कृष्णलावण्यसागरे ॥ १३१ ॥
ग्रहणादेव चापस्याऽनाधृष्टौ पतिते ततः । भ्रष्टाङ्गभूषणे स्विन्ने, न यावदहसन् जनाः ॥ १३२ ॥
तावन्मृदुलदोर्दण्डचण्डिमानमदीदृशत् । मुदा सदसि गोविन्दस्तन्वन् धन्वाधिरोपणम् ॥ १३३ ॥
॥ युग्मम् ॥

अनाधृष्टिरथागत्य, मुक्त्वा द्वारि रथे हरिम् । गत्वा पितुः सदस्याख्यन्मयाऽऽरोप्यत तद्धनुः ॥ १३४ ॥
उक्तोऽथ वसुदेवेन, नश्य कंसेन हन्यसे । श्रुत्वेति स हरिं मुक्त्वा, व्रजेऽथ स्वपुरेऽव्रजत् ॥ १३५ ॥
चापमारोपयन्नन्दनन्दनः शब्द इत्यभूत् । कंसोऽपि हृदयारोपिशङ्काशङ्कुरजायत ॥ १३६ ॥
आहूय भूयसो भूपान्, मञ्चेषु मथुरापतिः ।
आदिशत् कलये मल्लान्, चापारोपोत्सवच्छलात् ॥ १३७ ॥
रामं जगाद गोविन्दः, श्रुत्वा मल्लरणोत्सवम् ।
द्रष्टुं मल्लभटीमावां, गच्छावः कौतुकं हि मे ॥ १३८ ॥
तं प्रति प्रतिपद्येति, यशोदामवदद् बलः । आवयोर्मङ्क्षु पानीयं, स्नानीयं प्रगुणीकुरु ॥ १३९ ॥
बलस्तदलसां किञ्चित्, तां निरीक्ष्य रुषाऽवदत् । षड्बान्धववधाख्यानं, साक्षात्कर्तुं हरेः पुरः ॥ १४० ॥
आत्मानं मास्म विस्मार्षीर्मदुक्तं न करोषि किम् ? ।
स्वाम्यादेशेऽप्युदासीना, दासी नाम कचिद् भवेत् ? ॥ १४१ ॥

---

१ श्रुत्वेति शौ° खंता० पाता० ॥ २ °षणाः खंता० पाता० ॥ ३ °पर्यसूच्यन्त, पाता० ॥
४ °तदेवाया, वता० ॥ ५ °मग्रीष्मात° पाता० ॥ ६ द्वारि हरिं रथे । गत्वा खंता० पाता० ॥

वचनेनामुना म्लानमवलोक्य बलो हरिम् । स्नानाय सममादाय, यमुनायास्तटे ययौ ॥ १४२ ॥
रामो हरिमथापृच्छदपच्छायोऽसि वत्स! किम् । त्वं प्रभातप्रभाराशिव्याश्लिष्ट इव दीपकः? ॥ १४३ ॥
तदेवं बलदेवं स, निजगाद सगद्गदम् । किङ्करीति किमाक्षिप्ता, भ्रातर्माता मम त्वया? ॥ १४४ ॥
अथैनं प्रथयन् सामलीलां नीलाम्बरोऽवदत् ।
यशोदा जननी वत्स!, न ते नन्दो न ते पिता ॥ १४५ ॥
देवकी देवकक्ष्मापनन्दनी जननी तव । गोपूजाव्याजतोऽभ्येति, त्वां द्रष्टुं मासि मासि सा ॥ १४६ ॥
वसुदेवश्च देवेन्द्रप्रायरूप-पराक्रमः । पिता स तव तेनात्र, कंसत्रासादमुच्यथाः ॥ १४७ ॥
अहं च रोहिणीसूनुर्वैमात्रेयस्तवाग्रजः । तातेन स्वयमाहूय, त्वद्रक्षायै नियोजितः ॥ १४८ ॥
कंसात् किं भीतिरित्युक्ते, कृष्णेनाख्यत् पुनर्बलः । अतिमुक्तमुनेरुक्तिं, तथा बन्धुवधप्रथाम् ॥ १४९ ॥
कृष्णस्तदा तदाकर्ण्य, क्रोधादनलवज्ज्वलन् । कंसध्वंसं प्रतिज्ञाय, स्नानाय यमुनां ययौ ॥ १५० ॥
दृष्ट्वाऽथ कालियः कृष्णमतिक्रोधादधावत । पश्यन्निवात्मनो मृत्युं, चूडारत्नप्रदीपवान् ॥ १५१ ॥
किमेतदिति सम्भ्रान्ते, रामे वामेन पाणिना । धृत्वाऽसौ हरिणा घ्राणे, पद्मनालेन नस्तितः ॥ १५२ ॥
हरिः शरारुमारुह्य, तं भुजङ्गं महाभुजः । क्रीडन्नुडुपवन्नीरे, सविभ्रममविभ्रमत् ॥ १५३ ॥
मृतकल्पमनल्पौजास्तं मुक्त्वा निर्ययौ हरिः । तदेत्य समदाटोपैर्गोपैस्तौ बान्धवौ वृतौ ॥ १५४ ॥
ततः प्रचलितौ राम-गोविन्दौ मथुरां प्रति । गोपालकैः सहाऽभूतां, पुरगोपुरगोचरौ ॥ १५५ ॥
कंसादिष्टावथ द्विष्टाविभौ यमनिभौ क्रुधा । प्रधावितौ हतौ ताभ्यां, तौ पद्मोत्तर-चम्पकौ ॥ १५६ ॥
अरिष्टादिद्विषौ नन्दनन्दनौ ननु ताविमौ । दर्श्यमानौ मिथो रागसागरैरिति नागरैः ॥ १५७ ॥
गत्वा मल्लभटीभूमिं, सह वल्लभवल्लवैः । निषेदतुः क्वचिन्मञ्चे, तौ समुत्सार्य तज्जनम् ॥ १५८ ॥ युग्मम् ॥
ततश्च वामो रामेण, रौद्रमूर्तिधरः पुरः । सैष मञ्चशिखोत्तंसः, कंसः कृष्णस्य दर्शितः ॥ १५९ ॥
सकौतुकप्रपञ्चेषु, मञ्चेषु विहितासनाः । कंसक्रूराशयज्ञानसावधानीभवद्भटाः ॥ १६० ॥
समुद्रविजयप्रष्ठा, जितज्वलनतेजसः । दशापि च दशार्हास्ते, गोविन्दाय निवेदिताः ॥ १६१ ॥
॥ युग्मम् ॥
विभाविभासुरच्छायौ, सुरप्रायौ नु काविमौ? । चिन्तयद्भिरिति क्ष्मापैरैक्ष्येतां तौ प्रतिक्षणम् ॥ १६२ ॥
वधे सिन्धुरयोर्लोकैर्ज्ञापिते कुपितस्तदा । सशल्य इव कंसोऽभूद्, घूर्णमानेक्षणः क्षणम् ॥ १६३ ॥
अयुध्यन्ताधिकं मल्लोत्तंसाः कंसाज्ञया ततः । अथोदतिष्ठत क्रूरश्चाणूरः कंससंज्ञया ॥ १६४ ॥
करास्फोटस्फुटाटोपः, स्फूर्जन्नूर्जस्वलं ध्वनन् । ऊर्ध्वीकृतभुजो भूमीभुजोऽधिक्षिप्य सोऽवदत् ॥ १६५ ॥
यः कोऽपि धैर्यधुर्योऽस्ति, पात्रं कोपस्य कोऽपि यः ।
स मे दोर्दण्डकण्डूर्तिं, युधा खण्डयतु क्षणात् ॥ १६६ ॥
असहिष्णुरथो विष्णुश्चाणूरस्येति गर्जितम् । उत्तीर्य मञ्चात् पञ्चास्यध्वनिर्भुजमदिध्वनत् ॥ १६७ ॥
भुजास्फोटध्वनिर्विष्णोर्वर्द्धमानोऽथ दुर्धरः । कीर्तिविस्तृतये व्योमभाण्डे भङ्गमिव व्यधात् ॥ १६८ ॥
तं मत्वाऽथ भुजास्फोटध्वनिनैवात्मघातकम् । एककालयुधे कंसः, प्रेरयामास मौष्टिकम् ॥ १६९ ॥

---

१ °वौ मुदा पाता० ॥ २ °टस्फटा° खंता० पाता० ॥ ३ युद्धा स्व° खंतासं० पाता० ॥
४ °कालं युधि कंसः, पाता० ॥

अथ दृष्ट्वा तमुत्कृष्टमुष्टिकं मौष्टिकं हली । अधावत क्रुधा विष्णुपराभवभिया विभीः ॥ १७० ॥
स्थिराया व्यर्थतां नाम, नयन्तः क्रमसङ्क्रमैः । अथो युयुधिरे विष्णु-चाणूर-बल-मौष्टिकाः ॥ १७१ ॥
कंसे यियासौ कीनाशपुराय प्रहितौ पुरः । तौ मल्लावथ शौरिभ्यां, मार्गालोकपराविव ॥ १७२ ॥
इमौ हत हत क्षिप्रं, सह नन्देन गोमिना । वदन्तमिति भी-कोपद्विगुणस्फुरिताधरम् ॥ १७३ ॥
फालाक्रान्तमहामञ्चः, सञ्चरन् पञ्चवक्त्रवत् । केशेषु केशवः कंसं, कृष्ट्वाऽलूलुठदग्रतः ॥ १७४ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथ कृष्णं प्रति क्रुद्धाः, कंसगृह्या महीभुजः । मञ्चस्तम्भायुधेनोच्चैर्बलेन दलिता बलात् ॥ १७५ ॥
कृष्णोऽपि रोपितपदः, शिरस्युरसि च क्षणात् । कंसं क्रोशन्तमत्यन्तमजघातं जघान तम् ॥ १७६ ॥

भयस्पृशाऽधिकं सेना, कंसेनाऽऽनायि या पुरा ।
जरासन्धेरिता साऽपि, योद्धुं क्रोधादधावत ॥ १७७ ॥

तासु सन्नह्यमानासु, वाहिनीष्वर्धचक्रिणः । त्रासं दिदेश सन्नद्धः, समुद्रविजयः स्वयम् ॥ १७८ ॥
यदवोऽथ दवोदग्रमहसः सहसा ययुः । सदनं वसुदेवस्य, समुद्रविजयादयः ॥ १७९ ॥
चुम्बन्तं लालयन्तं च, राम-दामोदरौ मुदा । किमेतदिति पप्रच्छ, वसुदेवं धराधवः ॥ १८० ॥
देवकीदयितेनाथ, कथितेऽस्मिन् कथानके । स्वाङ्केऽधिरोप्य तौ वीरौ, राजा चिरमलालयत् ॥ १८१ ॥
साकं तदुग्रसेनेन, काराकृष्टेन भूभुजा । कंसाय यमुनानद्यां, समुद्राद्या जलं ददुः ॥ १८२ ॥
हते कंसाहिते पित्रा, देयं पत्युर्जलं मया । इति जीवयशाः सन्धां, जरासन्धात्मजा व्यधात् ॥ १८३ ॥
मथुरायामथो राम-कृष्णानुज्ञावशंवदः । उग्रसेनं धराधीशं, समुद्रविजयो व्यधात् ॥ १८४ ॥
मुरारिरुग्रसेनेन, दत्तां पर्यणयत् ततः । सत्यभामां प्रमोद्दामां, क्रोष्टुकिप्रथिते दिने ॥ १८५ ॥
ज्ञात्वा तं कंसवृत्तान्तमथ जीवयशोमुखात् । क्रोधबन्धाज्जरासन्धः, सन्धां यदुवधे व्यधात् ॥ १८६ ॥
दूत्येन सोमकक्ष्मापः, समुद्रविजयं प्रति । जरासन्धनिदेशेन, जगाम मथुरापुरीम् ॥ १८७ ॥
यदुराजं सभाभाजं, निजगाद स धीरधीः । कंसद्विषौ स ते स्वामी, याचते राम-केशवौ ॥ १८८ ॥
तौ समर्प्य भवन्तोऽपि, विभवन्तु विभूतिभिः । उच्छित्तिरनयोर्युक्ता, निजप्राभवरोगयोः ॥ १८९ ॥

अथाऽवदत् क्रुधाकम्प्रः, सोमकं प्रति भूपतिः ।
आभ्यां भ्रूणवधात् पापी, निन्ये कंसो यमौकसि ॥ १९० ॥

प्राणप्रियाविमौ बालौ, नार्पयिष्यामि सर्वथा । विरोधेऽस्मिन् जरासन्धो, न भव्यं भाणयिष्यति ॥ १९१ ॥
अथाऽऽह सोमकस्तस्मिन्, हते जामातरि प्रिये । त्रिखण्डक्ष्मापतिः क्रुद्धस्तेन युक्तो न विग्रहः ॥ १९२ ॥
एतौ पटीमिव क्षिप्त्वा, यूयं जगति जीवत । क्रोधोद्धुराज्जरासन्धगन्धसिन्धुरतोऽधुना ॥ १९३ ॥
अथावददमुं दीप्तः, कोपनो गोपनायकः । नास्माकं स प्रभुस्तस्य, राज्ञस्तु प्रभवो वयम् ॥ १९४ ॥
प्रियो यद्यस्य कंसोऽभूत्, तदायातु रयादयम् । यथाऽमुं तस्य जामातुर्मेलयामि समुत्सुकम् ॥ १९५ ॥
गच्छ रे ! मत्सरे बाढं, त्वमस्मान् मास्म रोपय । मास्म भूः स्वविभोर्मृत्युपथप्रस्थानडिण्डिमः ॥ १९६ ॥

---

१ °प्रसाहसा सहसा ययुः पाता० ॥ २ °दरौ तदा खंता० ॥ ३ °राधिपः खंता० पाता० ॥ ४ तौ बालौ, रा° खंता० ॥ ५ नद्या, स° खंता० ॥ ६ दौत्ये° खंता० ॥ ७ °थुरां प्रति खंता० । °थुरां पुरीम् पाता० ॥ ८ पापो, निन्ये खंता० । पापान्निन्ये पाता० ॥

इत्युक्तो हरिणा सोमः, समुद्रेणाप्युपेक्षितः । तदाऽऽख्यद् द्विगुणं गत्वा, जरासन्धमहीभुजे ॥ १९७ ॥
अथ क्रुद्धे जरासन्धे, विरोधिवधसन्धया । प्रयाणमकरोत् काल, इव कालकुमारकः ॥ १९८ ॥
इतो योद्धुं समुद्रेण, पृष्टः क्रोष्टुकिरभ्यधात् । प्रतीचीं प्रति पाथोधिकच्छे गच्छत सम्प्रति ॥ १९९ ॥
सत्या सूते सुतौ यत्र, तत्र स्थाने कृते हरिः । जरासन्धवधाद् भावी, भरतार्द्धधराधवः ॥ २०० ॥
सहोग्रसेनभूपेन, श्रुत्वेदं यादवाग्रणीः । मुमोच मथुरामेकादशकोटिकुलान्वितः ॥ २०१ ॥

नीत्वा सूर्यपुरात् सप्त, कुलकोटीरपि द्रुतम् ।
मध्येविन्ध्यं ययौ पृष्ठे, प्राप्तः कालोऽप्यदूरतः ॥ २०२ ॥

कृष्णसान्निध्यदेव्यस्तच्चितां पथि विचक्रिरे । एकामेकाकिनीं पार्श्वे, रुदतीं सुदतीं पुनः ॥ २०३ ॥
किमेतदिति कालेन, पृष्टे सा भीरुरब्रवीत् । एष्यत्कालभयादस्यां, चितायां यदवोऽविशन् ॥ २०४ ॥

मञ्ज्ञाता तैः सहाविक्षदिह वेक्ष्याम्यहं ततः ।
चितां साऽविशदित्युक्त्वा, दध्यौ कालोऽपि कोपनः ॥ २०५ ॥

ज्वलितानलदुर्गेऽस्मिन् , मद्भीता विविशुस्ततः । गत्वा तत्रापि हन्मीति, प्राविशन्मोहितश्चिताम् ॥ २०६ ॥
क्षणेन ज्वलिते कालकुमारे सैनिकैस्ततः । तन्मोहाचरितं सर्वं, गत्वा राज्ञे निवेदितम् ॥ २०७ ॥
यदवः प्रययुः क्वापि, दूरमित्युदिते चरैः । वृद्धालोचेन तन्मेने, देवतामोहितं नृपः ॥ २०८ ॥
यादवानामथ पथि, व्रजतामतिमुक्तकः । चारणर्षिः समुद्रेण, पृष्टो राज्ञेवमब्रवीत् ॥ २०९ ॥
द्वाविंशस्तीर्थकृन्नेमिर्भावी तव तनूद्भवः । राम-कृष्णौ द्विषो जिष्णू , बलविष्णू भविष्यतः ॥ २१० ॥
तन्मा भैषीर्द्विषद्भ्यस्त्वमित्युदीर्य गते मुनौ । सुराष्ट्रामण्डलं प्राप, समुद्रविजयो नृपः ॥ २११ ॥
आवासेषु प्रदत्तेषु, रैवतात् प्रत्यगुत्तरे । सत्याऽसूत सुतौ तत्र, भानु-भामरसंज्ञकौ ॥ २१२ ॥
तत् क्रोष्टुकिगिराऽभ्यर्च्य, हरिर्लहरिमालिनम् । तत्राष्टमं तपस्तेपे, प्रत्यक्षः सुस्थितोऽभवत् ॥ २१३ ॥

पाञ्चजन्य-सुघोषाख्यौ, शङ्खौ सात्वत-कृष्णयोः ।
सुस्थितः प्राभृतीकृत्य, जगाद किमहं स्मृतः ? ॥ २१४ ॥
कृष्णोऽवदत् पुराऽभूद् या, विष्णूनां द्वारका पुरी ।
छादिता सा त्वयाऽम्भोभिस्तां मह्यं प्रकटीकुरु ॥ २१५ ॥

अथेत्याकर्ण्य देवेन, विज्ञप्तस्तेन वासवः । आदिश्य धनदं तत्र, कारयामास तां पुरीम् ॥ २१६ ॥
नवयोजनविस्तारां, दैर्घ्ये द्वादशयोजनीम् । द्वादशा-ऽष्टादशकरपृथुलोत्तुङ्गवप्रिकाम् ॥ २१७ ॥
रत्नोत्करस्फुरत्तेजःपुञ्जपिञ्जरिताम्बराम् । चकार जिनचैत्यानां, श्रेणिं तत्र धनाधिपः ॥ २१८ ॥
प्रासादौ सर्वतोभद्र-पृथिवीजयसंज्ञकौ । पुरान्तर्विदधे श्रीदः, श्रीदामोदर-रामयोः ॥ २१९ ॥
तत्पुरश्च सुधर्मायाः, सधर्माणं सभां व्यधात् । चैत्यं चाष्टोत्तरशतश्रीजैनप्रतिमान्वितम् ॥ २२० ॥
समुद्रविजयादीनां, सर्वेषामपि भूभुजाम् । प्रासादयोस्तयोः पार्श्वे, प्रासादाः कोटिशः कृताः ॥ २२१ ॥

---

१ °रपि प्रभुम् खंता० ॥ २ °देवास्तच्चितां पाता० । °देव्यस्तु, चितां खंता० ॥ ३ द्विपां जि° पाता० ॥ ४ चक्रेऽष्टमं तपस्तेन, प्र° खंता० पाता० ॥ ५ द्वारिका खंता० ॥ ६ °जनाम् खंता० पाता० ॥ ७ °वप्रकाम् पाता० ॥ ८ एतदनन्तरं पाता० युग्मम् इति वर्तते ॥

तत् पीते वाससी मुक्तामालां मुकुट-कौस्तुभौ । गरुडाङ्कं रथं शार्ङ्गं, धन्व कौमोदकीं गदाम् ॥ २२२ ॥
अक्षय्यबाणौ शरधी, नन्दकासिं च विष्णवे । ददौ श्रीदोऽथ रामाय, वनमालां हलं धनुः ॥ २२३ ॥
तालध्वजं रथं तूणौ, मुशलं नीलवाससी । अर्हाणि च दशार्हेभ्यो, रत्नान्याभरणानि च ॥ २२४ ॥
मत्वाऽथ यदवो युद्धे, बलवन्तं बलानुजम् । अपरोदधिपर्यन्तेऽभ्यषिञ्चन् हर्षनिर्भराः ॥ २२५ ॥
रथावारुह्य सिद्धार्थ-दारुकाभिधसारथी । प्रविष्टावुत्सवोद्दामां, राम-दामोदरौ पुरीम् ॥ २२६ ॥

आसेदुः सदनान्यथो निजनिजान्येते जवाद् यादवा,
यक्षाधीश्वरदर्शितानि मणिभिः क्लृप्तानि लक्ष्मीमयैः ।
रत्नस्तम्भतलार्पितप्रतिकृतीन् यत्रावलोक्य प्रभून्,
मुग्धन्तः प्रणमन्ति जल्पितरवैर्ज्ञात्वा परं सेवकाः ॥ २२७ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीसदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये कृष्णराज्यवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥

शश्वच्चलाऽपि किल कृष्णमुखं कृपाणे,
पाणौ सरोजसुखमिन्दुसुखं मुखे च ।
भद्रेभकुम्भसुखमंसयुगे च लब्ध्वा,
लक्ष्मीः स्थिराऽजनि चिरादिह वस्तुपाले ॥ १ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् २३१ । उभयम् ४१७४ ॥

---

१ उभयं ४२४९ पाता० ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रद्युम्नकुमारचरितम्

ददन्मुदं दशार्हाणां, तस्यां हलियुतो हरिः । चिरं चिक्रीड सहितो, यादवैर्द्विड्लतादवैः ॥ १ ॥
तदन्तर्नेमिनाथोऽपि, बाल्यं साफल्यमानयत् । त्रिज्ञानवानपि क्रीडारसैर्यदुमदप्रदः ॥ २ ॥
आजन्म मन्मथजयी, निर्विकारमनाः क्रमात् । श्रीनेमिर्यौवनं प्राप, दशचापोन्नताकृतिः ॥ ३ ॥
पितृ-भ्रातृ-सुहृद्वर्गैः, प्रार्थ्यमानोऽप्यहर्निशम् । न मेने नेमिनाथस्तु, पाणिग्रहमहोत्सवम् ॥ ४ ॥
अन्येद्युः केलिवल्लीनां, नीरदो नारदो मुनिः । पर्यटन्नेत्य गोविन्दार्चितो भामागृहं ययौ ॥ ५ ॥
तत्रानभ्युत्थितायां तु, दर्पणालोककौतुकात् । क्रुद्धो दध्यौ ददाम्यस्याः, सापत्न्यमिति नारदः ॥ ६ ॥

अथ भीष्मकभूपालसुतायै कुण्डिने पुरे ।
रुक्मिण्यै रुक्मिसोदर्यै, व्याख्यात् कृष्णगुणान् मुनिः ॥ ७ ॥

तस्याः कृष्णानुरक्ताया, रूपं चित्रपटस्थितम् । कृष्णाय दर्शयामास, नेत्रपात्रामृतं मुनिः ॥ ८ ॥
कृष्णस्तदनुरक्तोऽथ, सत्कृत्य मुनिपुङ्गवम् । रुक्मिणे रुक्मिणीयाच्ञा-हेतोर्दूतं नियुक्तवान् ॥ ९ ॥
दूतेन रुक्मिणीं रुक्मी, प्रार्थितोऽभिदधौ हसन् । शिशुपालाय देयाऽसौ, न तु गोकुलरक्षिणे ॥ १० ॥

इत्युक्त्वाऽस्मिन् गते दूते, रुक्मिणी कृष्णरागिणी ।
पितृष्वस्रा सहाऽऽलोच्य, न्ययुङ्क्त हरये चरम् ॥ ११ ॥

माघे मासि सिताष्टम्यां, वने नागार्चनच्छलात् । मामभ्युपेयुषीं हर्तुमागन्तव्यं त्वया रयात् ॥ १२ ॥

वचः श्रुत्वेति रुक्मिण्याः, दूतात् प्रीतो जनार्दनः ।
आहूतः शिशुपालस्तु, रुक्मिणा रुक्मिणीकृते ॥ १३ ॥

रामेण सह सङ्केतदिने गरुडकेतनः । आययौ कुण्डिनोद्याने, तत्राथ रथिना रथी ॥ १४ ॥
इतोऽपि रुक्मिणी नागपूजाव्याजेन निःसृता । पितृष्वस्राऽप्यनुमता, रथं कृष्णस्य शिश्रिये ॥ १५ ॥
अथ स्वदोषमोषाय, सपूत्कारं पितृष्वसा । रुक्मिणेऽकथयज्जह्रे, रुक्मिणी हरिणा हठात् ॥ १६ ॥
पाञ्चजन्य-सुघोषाख्यौ, शङ्खावापूर्य निर्भरम् । हृत्वा च रुक्मिणीं कृष्ण-रामावचलतां ततः ॥ १७ ॥
अपहारं स्वसुः श्रुत्वा, रुक्मी रोषारुणेक्षणः । शिशुपालान्वितोऽचालीत्, कृष्णस्यानुपदं तदा ॥ १८ ॥
तस्थौ रामोऽथ युद्धाय, ययौ तूर्णं तु केशवः । रथेन रुक्मिणीनेत्रस्पर्द्धातरलवाजिना ॥ १९ ॥
रामस्तदनु सङ्ग्रामकुशलो मुशलोद्धतः । ममन्थारिबलं शुण्डाचण्डो ह्रदमिव द्विपः ॥ २० ॥

---

१ °यन् खंता० पाता० ॥ २ °हर्दिवम् खंता० पाता० ॥ ३ तस्यां कृष्णानुरक्तायां, रूपं पाता० ॥ ४ °थ, पूजयित्वा तु नारदम् पाता० ॥ ५ माघमासे सिता° खंता० । सिताष्टम्यामहं माघे, मासे नागार्चनच्छलात् । वनमेष्यामि मां हर्त्तुं° पाता० ॥ ६ कृष्णस्य रथमारुहत् पाता० ॥ ७ तां हृत्वा रुक्मि° खंता० पाता० ॥ ८ ततः खंता० ॥ ९ तूर्णं जनार्दनः पाता० ॥

सह सेनासहस्रेण, शिशुपालः पलायत । राममालोक्य रुक्मी तु, युद्धैकश्रद्धया स्थितः ॥ २१ ॥
कृत्वाऽथ विरथं रामो, रुक्मिणं रणमूर्धनि । क्षिप्रं क्षुरप्रनिर्लून-केशं तमिदमभ्यधात् ॥ २२ ॥
त्वं मत्कनिष्ठकान्ताया, रुक्मिण्याः सोदरो यतः ।
जीवन् मुक्तोऽसि तत् केशच्छेदैश्छुटितमस्तकः ॥ २३ ॥
रुक्मी कृतशिरस्तुण्डमुण्डनः कुण्डिने पुरे । न जगाम ह्रिया चक्रे, तत्र भोजकटं पुरम् ॥ २४ ॥
इतश्च दर्शयामास, रुक्मिण्यै द्वारकां हरिः। न्यवेदयच्च पूरेषा, कृता श्रीदेन मत्कृते ॥ २५ ॥
सफलीकुरु हेलाभिरिहोपान्तावनीवनीः । लीलाशैल-सरो-वापी-सिन्धुबन्धुरिताः सदा ॥ २६ ॥
अथाऽऽह रुक्मिणी स्वामिन्नहमेकाकिनी हृता । परिवारं ततो देहि, सत्यभामादिवन्मम ॥ २७ ॥
कार्या तदधिकाऽसीति, प्रतिपद्य जनार्दनः । रुक्मिणीममुचद् भामाधामान्तिकनिकेतने ॥ २८ ॥
परिणीयाथ गान्धर्वविवाहेन बलानुजः । क्षणवत् क्षणदां कृत्स्नामिमामरमयन्मुदा ॥ २९ ॥
अतिमुक्तमुनिः प्रापदन्यदा रुक्मिणीगृहम् । तन्मत्वा सत्यभामाऽपि, रभसा समुपागमत् ॥ ३० ॥
भावी मम सुतो नो वा ?, रुक्मिण्येत्युदितो मुनिः ।
जनार्दनसमो भावीत्युक्त्वा तां स ययौ तदा ॥ ३१ ॥
अथाऽऽह रुक्मिणीं भामा, कथितो मे सुतोऽमुना । तेन वादेन ते याते, हरिमन्योन्यकोपने ॥ ३२ ॥
अथ तत्राऽऽगतो धैर्यधुर्यो दुर्योधनो नृपः । भामा तमाह जातो मे, सूनुर्वोढा सुतां तव ॥ ३३ ॥
रुक्मिणीं सत्यभामां च, प्राह दुर्योधनो नृपः । प्राग् भावी तनयो यस्यास्तस्यै देया सुता मया ॥ ३४ ॥
अथाऽऽह भामा प्रथमं, यत्पुत्रः परिणेष्यते ।
तस्यै च्छित्त्वा शिरःकेशान्, द्वितीया स्वान् प्रदास्यति ॥ ३५ ॥
निश्चित्येदं तदा सत्या, रुक्मिणी च सभान्तरे ।
तत् साक्षीचक्रतुः कृष्ण-राम-दुर्योधनादिकान् ॥ ३६ ॥
दृष्टः स्वप्नेऽथ रुक्मिण्या, विशन्नास्ये सितो वृषः ।
तद्विचारं हरिर्व्याख्यद्, यद् भावी तेऽद्भुतः सुतः ॥ ३७ ॥
दासीमुखादिति श्रुत्वा, सत्याऽप्यागत्य कल्पितम् ।
आचख्यौ हरये स्वप्नं, यन्ममाऽऽस्ये गजोऽविशत् ॥ ३८ ॥
तं मत्वाऽपि हरिः स्वप्नं, कल्पितं जल्पितेङ्गितैः । मा भूदस्या विषादस्तद्, व्याख्यद् वरसुतोद्भवम् ॥ ३९ ॥
अथो महर्द्धिकः कोऽपि, महाशुक्राच्च्युतः सुरः । उदरे रुक्मिणीदेव्यास्तेजोरविरवातरत् ॥ ४० ॥
अथ सत्याऽप्यधाद् गर्भमुदरं ववृधे च तत् । यथावस्थोदरैवास्थात्, पुण्यगर्भा तु रुक्मिणी ॥ ४१ ॥
कृष्णमेत्याऽन्यदा सत्या, प्राह सत्या न रुक्मिणी । उदरं मेदुरं नास्याः, पश्य गर्भं पुनर्मम ॥ ४२ ॥
वदन्त्यामिदमेवास्यां, दासी कृष्णमवर्धयत् । पुत्रोऽभूद् देव ! रुक्मिण्या, रुक्मतुल्यतनुद्युतिः ॥ ४३ ॥
वचस्तस्यास्तदाऽऽकर्ण्य, कर्णपीयूषमच्युतः । उत्थाय रुक्मिणीसौधं, प्रति प्रचलितो मुदा ॥ ४४ ॥
गच्छन्ती सदने खिन्ना, तया सत्याऽपि वार्तया । वर्त्मन्येव भयस्यूताऽसूत सा भानुकं सुतम् ॥ ४५ ॥

---

१ °लायितः पाता° ॥ २ क्षुरप्रेण ततो लू° पाता° ॥ ३ °दत्रुटि° पाता° ॥ ४ °आययौ धै° खंता° ॥ ५ °दं गता सत्या, खंता° ॥

इतश्च रुक्मिणीसौधे, हरिः सिंहासने स्थितः । अपश्यत् पुत्रमानाय्य, विभाजितविभाकरम् ॥ ४६ ॥
आनन्दाम्बुधिनिर्मग्नो, निजगाद जनार्दनः । प्रद्युम्न इति तं नाम्ना, धाम्नां सीमा सुतो हि सः ॥ ४७ ॥
ज्योतिष्कः पूर्ववैरेण, धूमकेतुस्तदा सुतम् । तं कृष्णाद् रुक्मिणीवेषो, हृत्वा वैताढ्यमभ्यगात् ॥ ४८ ॥
तं चूतरमणोद्याने, बालं टङ्कशिलोपरि । एष क्षुधातुरत्वेन, म्रियतामित्यमुञ्चत ॥ ४९ ॥
असावनपमृत्युस्तच्चरमाङ्गतया शिशुः । अबाधितोऽपतद् भूरिपर्णाकीर्णमहीतले ॥ ५० ॥
गच्छतः स्वपुरं कालसंवरस्य पुरान्तरात् । विमानमस्खलत् प्रातस्तत्रैव व्योमचारिणः ॥ ५१ ॥
अथाधोदत्तदृष्टिस्तं, दृष्ट्वा बालं रविच्छविम् । पत्न्यै कनकमालायै, पुत्र इत्यार्पयत् खगः ॥ ५२ ॥
अथाऽऽख्यन्मेघकूटाख्ये, खेचरः स्वपुरे गतः । गूढगर्भाऽधुनैवासुं, मत्पत्नी सुषुवे सुतम् ॥ ५३ ॥
पुत्रजन्मोत्सवादूर्ध्वं, संवरः सुदिने व्यधात् । तस्य प्रद्युम्न इत्याख्यां, दिक्प्रद्योतनतेजसः ॥ ५४ ॥
अथैत्याप्रच्छि रुक्मिण्या, श्रीगोविन्दः क्व नन्दनः ? । अधुनैवाग्रहीः पुत्रं, हरिरित्युत्तरं ददौ ॥ ५५ ॥
केनापि च्छलितोऽसीति, भाषमाणाऽथ रुक्मिणी । पपात मूर्छिता भूमौ, लब्धसंज्ञा रुरोद च ॥ ५६ ॥
यदुभिः पद्मवन्म्लानं, भास्वत्यस्मिन् गते सुते । कुमुद्वतीव भामा तु, मुदिता सपरिच्छदा ॥ ५७ ॥
आताय नारदायाथ, किमेतदिति पृच्छते । आख्यत् सर्वं हरिर्दुःखी, शुद्धिं वेत्सीति चावदत् ॥ ५८ ॥

अथाऽऽह नारदो ज्ञानी, पुराऽऽसीदतिमुक्तकः ।
अधुना स गतो मुक्तिं, न ज्ञानं भारतेऽस्ति तत् ॥ ५९ ॥

तदहं प्राग्विदेहेषु, पृष्ट्वा सीमन्धरं जिनम् । कथयिष्यामि ते सर्वमित्युक्त्वा नारदो ययौ ॥ ६० ॥
गत्वाऽथ ज्ञानिनिःसीमं, सीमन्धरजिनेश्वरम् । प्रणम्य नारदोऽपृच्छत्, कृष्णसूनुगतिप्रथाम् ॥ ६१ ॥
अथाऽऽख्यत् तीर्थकृद् धूमकेतोः प्राग्वैरचेष्टितम् । विद्याधरगृहे वर्द्धमानं च हरिनन्दनम् ॥ ६२ ॥
पृच्छते नारदायाथ, तस्य प्राग्वैरकारणम् । स्वामी सीमन्धरस्तत्र, सर्वमित्थमचीकथत् ॥ ६३ ॥

प्रद्युम्नस्य पूर्वभवचरितम्

अस्ति हस्तिपुरं जम्बूद्वीपे धरणिभूषणम् ।
विष्वक्सेनोऽत्र भूपोऽभूद्, विष्वक्सेनोद्धृताहितः ॥ ६४ ॥

मधु-कैटभनामानौ, तस्याभूतामुभौ सुतौ । भेजे राजा व्रतं राज-युवराजौ विधाय तौ ॥ ६५ ॥
छलात् पल्लीपतिर्भीमस्तयोर्देशमुपाद्रवत् । तं हन्तुमथ भूपालश्चचालाचलविक्रमः ॥ ६६ ॥
मार्गे वटपुरेन्द्रेण, कनकप्रभभूभुजा । मधुर्भोजन-वस्त्रादिदानैः सानन्दमर्चितः ॥ ६७ ॥
तत्रासौ वीक्ष्य चन्द्राभां, कनकप्रभवल्लभाम् । चेतस्तत्रैव मुक्त्वाऽगाद्, भीमं[3] पल्लीपतिं प्रति ॥ ६८ ॥
मधुः पल्लीपतिं हत्वा, कण्ठीरव इव द्विपम् । चलितः पुनरामन्त्रि, कनकप्रभभूभुजा ॥ ६९ ॥
अथाऽयच्छति चन्द्राभां, याच्ञया कनकप्रभे । बलात्कारेण तां निन्ये, मधुर्मधुसखातुरः ॥ ७० ॥
चन्द्राभाविरहाद् भेजे, वैकल्यं कनकप्रभः । मधुस्तु हास्तिनपुरं, प्राप्य रेमे समं तया ॥ ७१ ॥

---

१ °त्यस्तङ्गते खंता० ॥ २ °त्र, तदा सर्वमची° पाता० । °त्र, °सर्वमेचम° खंता० ॥
३ भीमप° खंता० ॥

उत्सूरागतिमन्येद्युः, पृष्टश्चन्द्राभया मधुः । पारदारिकवादेन, स्थितोऽस्मीदमवोचत ॥ ७२ ॥
चन्द्राभा प्राह को वादो ?, यत् पूज्याः पारदारिकाः ?। श्रुत्वेत्युक्तं नरेन्द्रेण, वध्या मे पारदारिकाः ॥ ७३ ॥
चन्द्राभाऽप्यवदत् पूज्यो, निश्चितं पारदारिकः । अत्रार्थे स्पष्टदृष्टान्तः, क्षोणीनाथस्त्वमेव मे ॥ ७४ ॥
आकर्ण्येति महीपालस्त्रपालोऽभूदधोमुखः । प्राप्तो राजपथे नृत्यन्नितश्च कनकप्रभः ॥ ७५ ॥
दुःखार्तं वीक्ष्य चन्द्राभा, स्ववियोगविसंस्थुलम् । अदीदृशद् दृशा बाष्परुद्धया मधवे धवम् ॥ ७६ ॥
तां प्रत्यर्प्य विधायाऽथ, मधुर्बन्धुसुतं नृपम् । सकैटभो व्रतं भेजे, मुनेर्विमलवाहनात् ॥ ७७ ॥
तीव्रं तप्त्वा तपः साधुवैयावृत्यकराविमौ । जातावनशनाद् देवौ, महाशुक्रे महर्द्धिकौ ॥ ७८ ॥

ज्योतिष्को धूमकेत्वाख्यो, मृत्वाऽभूत् कनकप्रभः ।
च्युत्वाऽभूत् तापसो मृत्वा, धूमकेतुरभूत् पुनः ॥ ७९ ॥

महाशुक्रान्मधुश्च्युत्वा, रुक्मिण्यां सोऽप्यजायत । प्राग्वैरं स्त्रीकृते धूमकेतु-प्रद्युम्नयोरिदम् ॥ ८० ॥
सूनुः षोडशवर्षान्ते, रुक्मिण्याः स मिलिष्यति । विद्या विद्याधरेन्द्राणां, हृद्या हृदि विनोदयन् ॥ ८१ ॥

किं पुत्रविरहः स्वामिन् !, रुक्मिण्याः षोडशाब्दिकः ? ।
नारदेनेति पृष्टः श्रीजिनेशः पुनरादिशत् ॥ ८२ ॥

रुक्मिण्याः पुत्रवियोगकारणगर्भं पूर्वभवचरितम्

मण्डले मगधाभिख्ये, जम्बूद्वीपस्य भारते । लक्ष्मीग्रामाभिधे ग्रामे, सोमदेवोऽजनि द्विजः ॥ ८३ ॥
लक्ष्मीवतीति तद्भार्या, कुङ्कुमार्द्रेण पाणिना । कदाऽप्युपवने स्पृष्ट्वा, मयूराण्डमशोणयत् ॥ ८४ ॥
तमौज्झदन्यवन्माता, यावत् षोडश नाडिकाः । मेघवृष्ट्या ततो धौतं, स्वीचकार स्वमण्डकम् ॥ ८५ ॥
भूयो लक्ष्मीवती याता, वने बालं कलापिनम् । तं निनाय गृहे शोकातुरायामपि मातरि ॥ ८६ ॥
धृत्वा षोडश मासान् सा, सकृपा स्वजनोक्तिभिः । नीत्वा तत्र वने मातुरातुरायाः पुरोऽमुचत् ॥ ८७ ॥
ब्राह्मण्या तत्प्रमादेन, बद्धं षोडशवार्षिकम् । कर्मेदं पुत्रविरहव्यथाप्रथितवेदनम् ॥ ८८ ॥
मुनिं समाधिगुप्तं साऽन्यदा भिक्षार्थमागतम् । गृहात् पूत्कृत्य निष्कास्य, कपाटौ पिदधे द्रुतम् ॥ ८९ ॥

सप्तमेऽह्नि गलत्कुष्ठीभूय व्रतिजुगुप्सया ।
सा विषण्णाऽग्निना मृत्वा, भवान् भूरीन् किलाऽभ्रमत् ॥ ९० ॥

भृगुकच्छतटे रेवातीरेऽभूद्धीवरात्मजा । त्यक्ता पितृभ्यां दौर्गन्ध्यात्, काणाऽसौ दुर्भगाभिधा ॥ ९१ ॥
उद्यौवनाऽन्यदाऽपश्यत्, कायोत्सर्गस्थितं मुनिम् । सेयं समाधिगुप्ताख्यं, शीतर्तौ निर्भरे निशि ॥ ९२ ॥
असौ स्फीतेन शीतेन, निशायां मास्म बाध्यत । इति सार्द्रमनाः साधुं, तृणैः प्रावृणुते स्म तम् ॥ ९३ ॥
ननाम सा मुनिं प्रातर्धर्ममाख्यन्मुनिस्ततः । दृष्टोऽसि क्वचिदित्युक्तः, प्राग्भवानप्यचीकथत् ॥ ९४ ॥

---

१ °खार्त्तो वी° खंता० ॥ २ प्रतिबुद्धो वि° पाता० ॥ ३ श्लोकस्यास्य पूर्वार्धोत्तरार्धयोः खंता० पाता० पुस्तकयोर्विपर्यासो दृश्यते ॥ ४ सोमदेवोऽजनि ग्रामे, लक्ष्मीग्रामाभिधे द्विजः इतिरूपमुत्तरार्धं पाता० ॥ ५ स्वकाण्ड° पाता० ॥ ६ कर्म सत्पुत्रविरहव्यथावेद्यमिदं तदा इतिरूपमुत्तरार्धं पाता० ॥ ७ °न्मुनिः पुनः पाता० ॥

साऽथ दुर्गन्धतां मत्वा, स्वस्मिन् मुनिजुगुप्सया । जातजातिस्मृतिः प्रीता, क्षमयामास तं मुनिम् ॥ ९५ ॥
धर्मश्रीनामिकार्यायाः, श्राविका साऽपि साधुना ।
श्राद्धः साधर्मिकत्वेनान्वग्रहीद् गाङ्गिलोऽथ ताम् ॥ ९६ ॥
एकान्तरोपवासान् सा, द्वादशाब्दीं विधाय तत् । विपद्यानशनादेव, देवाधिपमहिष्यभूत् ॥ ९७ ॥
च्युत्वाऽसौ रुक्मिणी जाता, षोडशाब्दान्यसौ पुनः । मयूरचरितात् पुत्रविरहार्ता भविष्यति ॥ ९८ ॥
श्रुत्वेत्युत्पत्य वैताढ्ये, बालं तं वीक्ष्य नारदः । एत्य सर्वं तदावेद्य, रुक्मिणी-कृष्णयोर्ययौ ॥ ९९ ॥
अन्ते षोडशवर्षाणां, सूनुसङ्गमशंसिना । जिनेशवचसा सुस्थावस्थातामथ दम्पती ॥ १०० ॥
समुद्रस्य सभाभाजोऽन्येद्युः कुन्ती सहोदरा । सवधूकैः सुतैः सार्द्धं, पञ्चभिः समुपागता ॥ १०१ ॥
अथार्चित्वा नरेन्द्राय, किमेतदिति पृच्छते । कुन्ती यथातथं प्राह, किमकथ्यं सहोदरे? ॥ १०२ ॥
राज्यं युधिष्ठिरे न्यस्य, पाण्डुभूपो व्यपद्यत । नकुलं सहदेवं च, मुक्त्वा माद्री तमन्वगात् ॥ १०३ ॥
प्रियौ युधिष्ठिराद् भीमादर्जुनादपि तन्मया । इमौ संवर्द्धितौ माद्रीपुत्राविन्दु-रविच्छवी ॥ १०४ ॥
धार्तराष्ट्रेन दुष्टेन, द्यूते दुर्योधनेन तत् । हारयित्वा वयं राज्यं, वने प्रास्थापयिष्महि ॥ १०५ ॥
अपि द्रुपदपुत्रीयं, जिता द्यूते वधूटिका । दुर्योधनेन मुक्ता द्राक्, भीमभ्रूभङ्गभीरुणा ॥ १०६ ॥
कालं कालमिव क्षिप्त्वा, श्रुत्वा वः किल जीवतः । हृष्टाऽहमागता किञ्च, द्रष्टुं तौ राम-केशवौ ॥ १०७ ॥
इति श्रुत्वा समुद्रोऽपि, सहाऽक्षोभ्यादिसोदरैः । सुतैश्च राम-कृष्णाद्यैस्तां सपुत्रामपूपुजत् ॥ १०८ ॥
ददुर्यदूद्वहाः कुन्तीसुतेभ्यः स्वसुताः क्रमात् । लक्ष्मीवतीं वेगवतीं, सुभद्रां विजयां रतिम् ॥ १०९ ॥
इतः प्रद्युम्नमालोक्य, कलावन्तं सुयौवनम् । ऊचे कनकमाला सा, मदनज्वरजर्जरा ॥ ११० ॥
शंवरेण पथि भ्रष्टः, प्राप्तस्त्वं नासि मे सुतः । तन्मां भज स्मरप्राय !, माऽन्यथा मद्वचः कृथाः ॥ १११ ॥
विद्ये प्रज्ञप्ति-गौर्यौ च, गृहाण मम सन्निधौ । यथा मदीयपुत्रैस्त्वं, जातुचिन्नहि जीयसे ॥ ११२ ॥
श्रुत्वेति सोऽपि नाकृत्यं, करिष्यामीति निश्चयी । मत्वा तद्वाक्यमादाय, विद्ये धीमानसाधयत् ॥ ११३ ॥
माताऽसि पोषणाद् विद्यादानाच्च नियतं मम । इत्थं निषेधयामास, वृषस्यन्तीमिमामसौ ॥ ११४ ॥
ततः प्रद्युम्नः पुरोपान्ते, गतो वापीं कलम्बुकाम् ।
स्वनखैः स्वं विदार्याङ्गं, साऽपि कोलाहलं व्यधात् ॥ ११५ ॥
प्रद्युम्नेन कृतं सर्वमित्याचख्यौ सुतेषु सा । तेऽपि क्रुद्धा गता योद्धुं, प्रद्युम्नेन विनिर्जिताः ॥ ११६ ॥
शंवरस्तत्पीडया जित्वा, शंवरोऽपि नमश्चरः । प्रद्युम्नेन निवेद्याऽथ, तत्कथां परितापितः ॥ ११७ ॥

---

१ °गन्धितां खंता० पाता० ॥ २ तयाऽर्पिता क्वचिद् ग्रामे, गाङ्गिलश्रावकस्य तत् इतिरूपमुत्तरार्धं पाता० ॥ ३ कालात् कालादिव ततः, श्रु° पाता० ॥ ४ किञ्चिद्, द्र° खंता० ॥ ५ °त्वा कुमारोऽपि, सहा° खंता० ॥ ६ संवरेण पथि भ्रष्टः, प्राप्तस्त्वं नासि मे सुतः । विद्ये प्रज्ञप्ति-गौर्याख्ये, गृहाण मम सन्निधौ ॥ १११ ॥ मन्यते मत्सुता नाथ !, त्वमजेयबलस्ततः । भजस्व मां स्मरप्राय !, माऽन्यथा मद्वचः कृथाः ॥ ११२ ॥ इतिरूपं श्लोकयुगलं पाता० वर्तते ॥ ७ °ति चिन्तयन् पाता० ॥ ८ °नात् त्वं नि° खंता० ॥ ९ रतं प्रार्थयमानां तां, प्रद्युम्नोऽथ न्यषेधयत् इतिरूपमुत्तरार्धं पाता० ॥ १० °न्ते, वापीं कलम्बुकां गतः पाता० ॥ ११ गतस्तत्पीडया धावन्, शंवरो पाता० ॥

प्राप्तोऽथ नारदमुनिः, प्रद्युम्नाय न्यवेदयत् ।
आदितः सकलां जन्म-वियोगादिकथाप्रथाम् ॥ ११८ ॥
सूनुः सम्प्रति भामाया, भानुकः परिणेष्यति । ततस्त्वज्जननीकेशान्, सा सपत्नी ग्रहीष्यति ॥ ११९ ॥
श्रुत्वेति द्वारिकामागात्, कृष्णसूनुः सनारदः । तूर्णं विमानमारुह्य, कृतं प्रज्ञप्तिविद्यया ॥ १२० ॥
विमाने नारदं मुक्त्वा, स्वयमुत्तीर्य कृष्णभूः । तत्रैव भानुकोद्वाह्यां, हृत्वा चिक्षेप कन्यकाम् ॥ १२१ ॥
निस्तृणा-ऽम्बुं हयीभूय, मर्कटीभूय निष्फलाम् । स सत्यावाटिकां कृत्वा, जातस्तुरगविक्रयी ॥ १२२ ॥
मूल्येनाहं ग्रहीष्यामि, पश्याम्यारुह्य वाजिनम् । जल्पते भानुकायेति, स तुरङ्गममार्पयत् ॥ १२३ ॥
आरूढोऽथ हयेनायमनायि भुवि भानुकः । विपक्वफलवद् वातावधूतद्रुमशाखया ॥ १२४ ॥
स द्विजीभूय भामायाः, कुब्जां दासीमृजुं व्यधात् ।
प्रीतयाऽपि तयाऽदर्शि, भामायै कपटद्विजः ॥ १२५ ॥
तमाह भामा कुरु मां, रुक्मिणीतोऽपि रूपिणीम् ।
सोऽप्यूचे मुण्डिता भूत्वा, त्वं मषीमण्डिता भव ॥ १२६ ॥
तत् कृत्वा तद्गिरा भामा, रूपाय प्रगुणाऽभवत् । क्षुधितस्य न मे विद्या, स्फुरतीत्याह तु द्विजः ॥ १२७ ॥
भोक्तुं निवेशितः सर्वमन्नमाहृत्य घस्मरः । अतृप्त इव निर्यातः, कुपितः कपटद्विजः ॥ १२८ ॥
तद् बालसाधुवेषेण, रुक्मिण्याः सदनं ययौ । रुक्मिण्यां पीठहस्तायां, निविष्टः कृष्णविष्टरे ॥ १२९ ॥
एष कोऽपि न सामान्यो, मान्योऽयं दैवतैरपि । यदस्याविनयं सेहे, पीठाधिष्ठातृदेवता ॥ १३० ॥
ध्यात्वेति रुक्मिणी प्राह, वात्सल्योत्फुल्लया गिरा । बालर्षे ब्रूहि कार्येण, केनेदानीं त्वमागतः ? ॥ १३१ ॥
मुनिः प्राह क्षुधार्त्तोऽहं, षोडशाब्दान्युपोषितः । पीतं मातुरपि स्तन्यं, न मया जन्मतोऽपि यत् ॥ १३२ ॥
इदानीं त्वामुपायातं, तन्मां कारय पारणम् । अथोचे रुक्मिणी हर्ष-विषादाकुलमानसा ॥ १३३ ॥
धन्यं मन्येऽहमात्मानं, मुने ! त्वद्दर्शनाञ्चितम् । धिक्करोमि तु सत्पात्रदानपुण्येन वञ्चितम् ॥ १३४ ॥
ब्रूषे विषण्णा किं नाम, त्वमित्युक्तेऽथ साधुना । रुक्मिण्युवाच नोद्वेगादद्य किञ्चिदुपस्कृतम् ॥ १३५ ॥
विषादहेतुमेतेन, पृष्टा प्रोवाच सा पुनः । जातमात्रोऽपि पुत्रो मे, हृतः केनापि पापिना ॥ १३६ ॥
तत्सङ्गमार्थमाराद्धा, सुचिरं कुलदेवता । तथापि व्यर्थयत्नत्वादुपक्रान्तः शिरोबलिः ॥ १३७ ॥
गोत्रदेव्यपि तुष्टाऽथ, सहसादाह सा स्वयम् ।
वत्से ! धत्से मतिं कस्मात्, कर्म निर्मातुमीदृशम् ? ॥ १३८ ॥
अयं ते रुचिराकारः, सहकारः करिष्यति । अकाले दर्शितोद्दामप्रसूनः सूनुसङ्गमम् ॥ १३९ ॥
इत्याशातन्तुसन्तानबन्धसंरुद्धजीविता । षोडशागमयं वत्सवत्सलाऽपि हि वत्सरान् ॥ १४० ॥
तदयं मदयन्नुच्चैः, कोकिलांश्चूतपादपः । पुष्पितो मन्दभाग्याया, न पुनर्मे मनोरथः ॥ १४१ ॥
कुर्वेऽहं सर्वथा तासां, गवामप्यन्वहं स्पृहाम् । धयन्त्यकुण्ठितोत्कण्ठं, यासां स्तन्यं स्तनन्धयाः ॥ १४२ ॥
किं चन्दनेन ? पीयूषबिन्दुना किं ? किमिन्दुना ? । अङ्गजाङ्गपरिष्वङ्गपात्रं गात्रं भवेद् यदि ॥ १४३ ॥
अशनं व्यसनं वेषो, विषमाभरणं रणम् । भवनं च वनं जातं, विना वत्सेन मेऽधुना ॥ १४४ ॥

१ °मारूढः, कृ° वता० ॥ २ विमाने भा° पाता० ॥ ३ भामादासीं ऋजूचक्रे, द्विजीभूयाऽथ कुब्जिकाम् इतिरूपं पूर्वार्धं पाता० ॥ ४ °गमः खंता० सं० ॥

मुने ! प्रसीद तद् ब्रूहि, कदा भावी स वासरः । यत्र पुत्रो ममोत्सङ्गसङ्गमङ्गीकरिष्यति ? ॥ १४५ ॥

मुनिरूचे क्षुधार्तोऽहं, तत् किञ्चिद् देहि भोजनम् ।
कथयामि यथा सुस्थस्त्वत्पुत्रागमवासरम् ॥ १४६ ॥

अथाऽऽह रुक्मिणी कृष्णमोदकाः सन्ति नापरम् ।
ते तु नान्यस्य जीर्यन्ते, तन्मुने ! किं ददामि ते ? ॥ १४७ ॥

किञ्चिन्मे दुर्जरं नेति, जल्पते साधवेऽथ सा । एकैकं मोदकं प्रादा[1]दाद कृत्स्नान् क्रमादसौ ॥ १४८ ॥

इतोऽपि सत्यभामानुयुक्ताः पटलिकाभृतः ।
रुक्मिणीमेत्य विजितान्, दास्यः केशान् ययाचिरे ॥ १४९ ॥

भृत्वा पटलिकास्तासामेव केशैः स कृष्णभूः । स्मितस्ताः प्रेषयामास, मुण्डितस्वामिनीसमाः ॥ १५० ॥

ताः प्रेक्ष्य कुपिता सत्या, प्रैषीज्झगिति नापितान् ।
[2]कुट्टितास्ते कुमारेण, रुक्मिणीकुन्तलार्थिनः ॥ १५१ ॥

अथ भामा समामेत्य, कोपना प्राह केशवम् । प्रयच्छ रुक्मिणीकेशान्, यदमूः प्रतिभूरिह ॥ १५२ ॥

रामो दामोदरेणाथ, केशार्थं प्रेषितो ययौ । कृष्णीभूय तदा चास्थात्, कुमारो मातुरन्तिके ॥ १५३ ॥

बलोऽवलोक्य तत् सर्वं, वलितो हृदि लज्जितः । मां प्रेष्य त्वमगास्तत्र, कृष्णमित्याह कोपतः ॥ १५४ ॥

श्रुत्वेति हलिनो वाचं, सत्यभामाऽतिकोपना । सर्वे कपटिनो यूयमित्युक्त्वाऽऽत्मगृहं गता ॥ १५५ ॥

प्रद्युम्नो नारदेनासौ, रुक्मिण्यै कथितस्ततः । तदा स्वं रूपमास्थाय, स्वजनन्यै नमोऽकरोत् ॥ १५६ ॥

स्तनयोरुज्ज्वलं प्रीत्या, साञ्जनं नेत्रयोः पयः । मेने मूर्ध्नि पतद्रङ्गा, यमी स्नानं नमन्नसौ ॥ १५७ ॥

न ज्ञाप्योऽहं पितुर्यावच्चित्रं किञ्चन दर्शये । इत्युक्त्वा मातरं मायी, रथे न्यस्य चचाल सः ॥ १५८ ॥

हरेऽहं जीवतः कान्तां, हरेर्दंष्ट्रां हरेरिव । स इत्याख्यान् जने शङ्खं, दध्मौ दुर्धरविक्रमः ॥ १५९ ॥

मुमूर्षुः कोऽत्र मूर्खोऽयं ?, वदन्निति बलान्वितः । कोपी गोपीधवो धन्व, विधुन्वन्नभ्यधावत ॥ १६० ॥

कैशवः शैशवे तिष्ठन्, भंक्त्वा कृष्णचमूरमूः । चिरान्निरायुधं चक्रे, वैकुण्ठं कुण्ठितोद्यमम् ॥ १६१ ॥

तदाऽऽ[3]गतं हरिं प्रीतिभारदो नारदोऽवदत् । मा विषादीरसौ युद्धं, विधत्ते रुक्मिणीसुतः ॥ १६२ ॥

श्रुत्वेति सप्रमोदस्य, गोविन्दस्य पदाब्जयोः । [4]प्रद्युम्नो न्यपतत् कुर्वन्नश्रुमुक्ताफलार्चनम् ॥ १६३ ॥

प्रविवेश गतावेशः, केशवः सबलः पुरीम् । प्रद्युम्न-रुक्मिणीरोचमानो मानधनाग्रणीः ॥ १६४ ॥

प्रद्युम्नहृतमुक्तां [5]तां, दुर्योधननृपात्मजाम् । पर्यणैषीत् ततः सत्यातनुभूर्भानुकाभिधः ॥ १६५ ॥

रौक्मिणेयविभूत्याऽथ, भामां दुर्मनसं हरिः ।
अपृच्छत् किं विषण्णाऽसि, पूरये किं तवेहितम् ? ॥ १६६ ॥

भामा प्राह मयि प्रीतो, यदि देव ! प्रयच्छ तत् । प्रद्युम्नमिव सद्युम्नं, नन्दनं चित्तनन्दनम् ॥ १६७ ॥

प्रत्यक्षीकृत्य तपसा, गीर्वाणं नैगमेषिणम् । हरिर्ययाचे भामायां, प्रद्युम्नप्रतिमं सुतम् ॥ १६८ ॥

---

१ °दादावत् कृ° खंता० ॥ २ कुण्टिता° खंता० ॥ ३ °गत्य ह° खंता० पाता० ॥
४ पपात पुरतोऽभीतः, प्रद्युम्नो मन्मथद्युतिः इतिरूपमुत्तरार्धं पाता० ॥ ५ तां, कन्यां पर्यणयत् ततः । दुर्योधनसुतां भामानन्दनो भानुकाभिधः इत्येवंरूप- श्लोकः पाता० ॥

दत्त्वा हारमसुं यां त्वं, रमयिष्यसि तत्सुतः। अद्भुतो भवितेत्युक्त्वा, दत्त्वा हारं ययौ सुरः ॥ १६९ ॥

प्रज्ञस्या तदथ ज्ञात्वा, प्रद्युम्नः प्राह रुक्मिणीम् ।
आत्मतुल्यं सुतं मातस्तव यच्छाम्यहं पुनः ॥ १७० ॥

रुक्मिणी प्राह तुष्टाऽस्मि, त्वयैकेन क्षमोऽसि चेत् ।
जाम्बवत्याः सपत्न्या मे, तद् यच्छात्मसमं सुतम् ॥ १७१ ॥

कृतभामाकृतिं जाम्बवतीं तद् रुक्मिणीसुतः। जनार्दनं प्रति प्रैषीद्, भामावासकेवासरे ॥ १७२ ॥

असत्यसत्ययाऽक्रीडद्, दत्त्वा हारं हरिस्तया। महाशुक्राच्च्युतं साऽपि, कैटभं गर्भगं दधौ ॥ १७३ ॥

तस्यामथ प्रयातायां, सत्यभामा समाययौ ।
कयाऽपि च्छलितोऽस्मीति, सहाक्रीडत् तया हरिः ॥ १७४ ॥

किञ्चिद्भीतोऽथ तन्मत्वा, विष्णुः प्रद्युम्नचेष्टितम् ।
भीरुरस्याः सुतो भावी, निश्चिकायेति चेतसि ॥ १७५ ॥

अथ पूर्णैर्दिनैर्जाम्बवत्याः साम्बः सुतोऽभवत्। प्रद्युम्नस्य प्रियः पूर्वजन्मतोऽपि हि बान्धवः ॥ १७६ ॥

भामाया भीरुको नाम, सूनुर्जातः सदाभयः। जज्ञिरे हरिपत्नीनामन्यासामपि सूनवः ॥ १७७ ॥

रुक्मिण्या प्रेषितोऽन्येद्युश्चरो भोजकटे पुरे। वैदर्भीं रुक्मिणः पुत्रीं, प्रद्युम्नार्थमयाचत ॥ १७८ ॥

रुक्मी वैरं स्मरन् प्राच्यमूचे तं कोपनश्चरम्। वरं म्लेच्छाय यच्छामि, सुतां न तु हरेः कुले ॥ १७९ ॥

अथास्मिन् रुक्मिणीदूते, रुक्मिणेति निराकृते। प्रद्युम्न-साम्बौ चण्डालरूपौ भोजकटं गतौ ॥ १८० ॥

तत्र रुक्मिणमुत्सङ्गे, वैदर्भीं दधतं सुताम्। पर्यप्रीणयतामेतौ, मधुरस्वरगीतिभिः ॥ १८१ ॥

तत्र च स्तम्भमुन्मूल्य, कोपात् कोऽपि द्विपो भ्रमन्। बली विलोडयामास, वासवेभनिभः प्रजाः ॥ १८२ ॥

वीक्ष्य द्विपं नृपः प्राह, य एनं कुरुते वशे। मुदे हृदीप्सितं तस्मै, यच्छाम्यहमसंशयम् ॥ १८३ ॥

गीतेन दन्तिनि प्रीते, चण्डालाभ्यां वशीकृते ।
हृष्टस्तदाऽऽह रुक्मी तौ, याच्यतां हृदयेप्सितम् ॥ १८४ ॥

अथान्नसिद्ध्ये भूपात्, वैदर्भीं तौ ययाचतुः। तदिमौ रुक्मिणा कोपात्, पुरादपि बहिष्कृतौ ॥ १८५ ॥

प्रद्युम्नोऽथ ययौ व्योम्ना, निशि रुक्मिसुतान्तिके ।
चण्डालादिचरित्रं च, स्वमेतस्यै न्यवेदयत् ॥ १८६ ॥

प्रद्युम्नोऽयमिति ज्ञात्वा, तां हृष्टामनुरागिणीम्। पाणौजग्राह गान्धर्वविवाहेन हरेः सुतः ॥ १८७ ॥

रमयित्वा निशि स्वैरं, प्रद्युम्नेन्दौ गते सति। प्रातः सा मीलयामास, निद्रया नेत्रकैरवम् ॥ १८८ ॥

---

१ त्वं सम्भोक्ष्यसे हा............ ।............हारं मुक्त्वेत्यगात् सुरः ॥ १६९ ॥ इति पाता० ॥ २ °कदायिनम् पाता० ॥ ३ °क्रच्युतं पाता० ॥ ४ अन्यास्वपि हरिस्त्रीषु, सुता जाता महाभुजाः इतिरूपमुत्तरार्धं पाता० ॥ ५ °कटे गतः । प्रद्युम्नाय ययाचे स, वैदर्भीं रुक्मिणः सुताम् इतिरूपः श्लोक. पाता० ॥ ६ °कटे ग° खंता० ॥ ७ इतश्च स्तम्भमुन्मूल्य, करी कोऽपि स्फुरन् पुरे । इतिरूपं पूर्वार्धं पाता० ॥ ८ अथ गीतिगिरा दन्ती, चण्डालाभ्यां वशीकृतः पाता० ॥ ९ °सुतां प्रति पाता० ॥ १० °तस्या अचीकथत् पाता० ॥ ११ उपयेमे स गान्ध° पाता० सं० ॥ १२ विलस्य तां निशि स्वेच्छं, प्रद्यु° पाता० ॥

विवाहितामिवालोक्य, तामपृच्छत् प्रगे नृपः । न किञ्चिदप्युवाचासौ, रुक्मी प्रकुपितस्ततः ॥ १८९ ॥
तावेवाहूय चण्डालौ, दत्त्वा तामन्वतप्यत । मत्वा प्रद्युम्न-साम्बौ तौ, तदवाप मुदं पुनः ॥ १९० ॥

ऊढवान् सुहिरण्याख्यां, साम्बो हेमाङ्गदात्मजाम् ।
नित्यं हन्ति स्म हेलासु, भामापुत्रं च भीरुकम् ॥ १९१ ॥

अथाऽऽख्यत् केशवो जाम्बवत्यै साम्बकुचेष्टितम् ।
सा प्राह पुत्रः सौम्यो [1]मे, दर्श्यतां कोऽस्य दुर्णयः ? ॥ १९२ ॥

[2]तस्याः प्रत्यायनायाथ, जाम्बवत्या समं हरिः । आभीरीभूय विक्रेतुं, तक्रं द्वारि पुरः स्थितः ॥ १९३ ॥
तक्रविक्रयिणौ साम्बो, नगरद्वारि वीक्ष्य तौ । समाकारयदाभीरीं, तक्रक्रयणकैतवात् ॥ १९४ ॥

सहाऽऽभीरेण साम्बं साऽन्वगाद् देवालयान्तिके ।
अन्तरप्रविशन्तीं तां, साम्बोऽकर्षत् करग्रहात् ॥ १९५ ॥

रे ! किमेतदिति क्रुध्यन्नाभीरः साम्बमाक्षिपत् । दृष्ट्वा स माता-पितरौ, तौ साक्षात् तूर्णमत्रसत् ॥ १९६ ॥
दृष्टेयं सोमता सूनोराह जाम्बवतीं हरिः । कीलिकां घटयन् साम्बः, प्रातः प्राप्तः सभान्तरे ॥ १९७ ॥
क्षेप्याऽसौ ह्यस्तनकथाकर्तुरास्ये वदन्निदम् । अन्तः कोपं च हासं च, गोपीभर्तुरवर्धयत् ॥ १९८ ॥

दुर्न्याय इति कृष्णेन, साम्बो निष्कासितः पुरात् ।
तस्मै प्रज्ञप्तिविद्यां तत्, प्रद्युम्नो गच्छते ददौ ॥ १९९ ॥

अन्यदा भानुकं निघ्नन्, प्रद्युम्नोऽभाषि भामया ।
रे वैरिन् ! कथमद्यापि, न पुराद् यासि साम्बवत् ? ॥ २०० ॥

गच्छ स्थेयं स्मशानान्तस्तदैतव्यं त्वया पुनः । यदा साम्बं करे धृत्वा, पुरान्तः स्वयमानये ॥ २०१ ॥

जगाम भामयेत्युक्तः, स्मशानं रुक्मिणीसुतः ।
मिलितस्तत्र साम्बोऽपि, स्वेच्छाचरणकौतुकी ॥ २०२ ॥

इतश्च रम्यमेकोनं, कन्याशतममेलयत् । भामा भीरुकृते किञ्च, कन्यामेकां स्म काङ्क्षति ॥ २०३ ॥
तन्मत्वा रुक्मिणीसूनुर्विकृत्य पृतनां स्वयम् । जितशत्रुर्नृपो जज्ञे, साम्बस्तस्य तु कन्यका ॥ २०४ ॥
तन्मत्वा भामया प्रैषि, पुरुषो जितशत्रवे । स गत्वा प्रार्थयामास, तां कन्यां भीरुहेतवे ॥ २०५ ॥
जितशत्रुरथ प्राह, तं भामाप्रेषितं नरम् । भामा यदि स्वयं हस्ते, कन्यामादाय गच्छति ॥ २०६ ॥
चेत् कारयति मत्पुत्रीकरं भीरुकरोपरि । पाणिग्रहणवेलायां, तद् ददामि सुतामहम् ॥ २०७ ॥
गत्वा तेन नरेणेति, कथिते सत्यशेषतः । तदूरीकृत्य सत्याऽपि, कन्यार्थं चलिता स्वयम् ॥ २०८ ॥

प्रज्ञप्तिं प्राह साम्बोऽपि, जनोऽसौ साम्बमेव माम् ।
जानातु देवि ! भामा तु, कन्यकां सपरिच्छदा ॥ २०९ ॥

अथाऽऽगत्य स्वयं सत्या, कन्यामादाय तां करे । साम्बरूपतया लोकैर्दृश्यमानां गृहेऽनयत् ॥ २१० ॥
भीरोः करोपरि करं, साम्बः कुर्वन्नुदूढवान् । धृत्वैकोनशतस्त्रैणकरान् दक्षिणपाणिना ॥ २११ ॥
अथ ताभिः समं साम्बः, प्रपेदे कौतुकालयम् । भीरुस्तेन भ्रुवाऽऽक्षिप्तः, सर्वं मातुर्न्यवेदयत् ॥ २१२ ॥

---

१ मे, शाठ्यं कचन दर्शय पाता० ॥ २ तच्छाठ्यदर्शनायाथ, विष्णुराभीररूपभाक् । स्वसदृग्रूपया जाम्बवत्या साम्बान्तिके स्थितः ॥ १९३ ॥ इतिरूपः श्लोक. पाता० ॥

कुपिताऽथाऽऽययौ भामा, साम्बः स्मित्वा ननाम ताम् ।
केनाऽऽनीतोऽसि रे धृष्ट !?, साटोपमिति साऽवदत् ॥ २१३ ॥
अहं मातस्त्वयाऽऽनीय, कन्योद्वाहमकारिषि । इति जल्पत्यथो साम्बे, साक्ष्यभूदखिलो जनः ॥ २१४ ॥
त्वया मायागृहेणाहं, कन्याकूटेन वञ्चिता । इत्युक्त्वा सत्यभामाऽपि, यथागतमगात् पुनः ॥ २१५ ॥
अथ ताः कन्यकाः कम्बुपाणिः साम्बाय दत्तवान् ।
ताभिर्जाम्बवतेयोऽभात्, तारामिरिव चन्द्रमाः ॥ २१६ ॥
इतश्च जवनद्वीपवणिजो द्वारकापुरः । पुरे राजगृहे जग्मुर्विक्रेतुं रत्नकम्बलान् ॥ २१७ ॥
कम्बला जीवयशसा, स्वल्पमूल्येन याचिताः । तदूचुर्वणिजो मूल्यं, द्वारकायामभून्महत् ॥ २१८ ॥
का द्वारकापुरी? तस्यां, कश्चास्ति पृथिवीपतिः? ।
ते जीवयशसेत्युक्ताः, प्रोचुः कम्बलवाणिजाः ॥ २१९ ॥
मध्येपयोधि विदधे, द्वारकाख्या पुरी सुरैः । तत्र धात्रीधवः कृष्णो, देवकी-वसुदेवभूः ॥ २२० ॥
इति जीवयशाः श्रुत्वा, ताडयन्ती करैरुरः । दुःखयन्ती सखीचक्रमिति चक्रन्द मन्दधीः ॥ २२१ ॥
कथं रोदिषि पुत्रीति, जरासन्धाय पृच्छते । साऽऽख्यदद्यापि कंसारिर्जीवत्यवति चावनिम् ॥ २२२ ॥
तदहं मदहुङ्कारहीना दीना करोमि किम्? । ममाद्य शरणं तात!, त्वत्प्रतापसखः शिखी ॥ २२३ ॥
अथेति शिखिनाम्नाऽपि, ज्वलितो निजगाद सः । स्थिरीभव हरेर्नारीः, क्षेपयिष्यामि पावके ॥ २२४ ॥
इत्युदीर्य तदा वीर्यदुःसहः सहसा नृपः । पुरे सूचितदिग्यात्रारम्भां भम्भामवादयत् ॥ २२५ ॥
सहसा सहदेवाद्याः, सह साहसिकैर्भटैः । परिवव्रुर्जरासन्धं, सूनवोऽथ नवोद्यमाः ॥ २२६ ॥
रिपुभूमीभुजां कालः, शिशुपालः करालदृक् । कौरव्योऽरिविधारम्भधुर्यो दुर्योधनः पुनः ॥ २२७ ॥
अन्येऽपि वेपितारातिकोटयः कोटिशो नृपाः । परिवव्रुस्तमागत्य, विन्ध्याद्रिमिव सिन्धुराः ॥ २२८ ॥
॥ युग्मम् ॥
पुरः प्रस्थानवन्मूर्ध्नः, पपात मुकुटं भुवि । हारत्रुटितादाशुर्बिन्दुवन्मणयोऽगलन् ॥ २२९ ॥
पुरः क्षुतमभूत् कालजनिताह्वानशब्दवत् । चस्खलेऽङ्घ्रिश्च कीनाशपाशेनेवास्य वाससा ॥ २३० ॥
साक्षादशकुनानीति, नीतिज्ञोऽपि क्रुधाऽन्धलः । प्रयाणे गणनातीतान्यसौ गणयति स्म न ॥ २३१ ॥
प्रतापतापितक्षोणिरथासौ पृथिवीश्वरः । दिवाकर इवास्ताय, प्रतीचीं प्रति चेलिवान् ॥ २३२ ॥
नारदर्षिरथाऽऽचख्यौ, कलिकेलिकुतूहली । द्रुतमेत्य जरासन्धप्रयाणं कम्बुपाणये ॥ २३३ ॥
कृष्णोऽप्यथ द्विषद्दाववारिदो हारिदोर्बलः । अताडयत् प्रयाणाय, पटहं पटुहुङ्कृतिः ॥ २३४ ॥
बलारवकृतामुद्रसमुद्रविजयास्ततः । चेलुर्दशार्हाः सर्वेऽपि, समुद्रविजयादयः ॥ २३५ ॥
पितृष्वस्रेयकाः सर्वे, मातृष्वस्रेयका अपि । यदूनां बहवोऽन्येऽपि, प्रीताः पृथ्वीभुजोऽमिलन् ॥ २३६ ॥
गृहीतरणदीक्षोऽथ, कृतयात्रिकमङ्गलः । विप्रवक्त्राम्बुजोन्मुक्तसूक्तिसंवर्मितोद्यमः ॥ २३७ ॥
बन्दिवृन्दसमुद्गीर्णविक्रमस्फूर्जदूर्जितः । सम्बन्धि-बन्धु-वृद्धाभिराशीर्भिरभिवर्धितः ॥ २३८ ॥
पौरैर्जयजयारावमुखरैरभिनन्दितः । शकुनैरनुकूलैश्च, निश्चितात्मजयोत्सवः ॥ २३९ ॥
अवार्यतूर्यनिर्घोषप्रतिनादितदिङ्मुखः । सानन्दं पौरनारीभिः, साक्षतक्षेपमीक्षितः ॥ २४० ॥

---

१ °वसुः संता° ॥

दिने क्रौष्टुकिनाऽऽदिष्टे, रथी दारुकसारथिः। ततः पूर्वोत्तराशायां, विष्णुर्बलवृतोऽचलत् ॥ २४१ ॥

॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

योजनानि पुरात् पञ्चचत्वारिंशतमीयिवान्। ग्रामेऽथ शतपल्याख्ये, स निवासानकारयत् ॥ २४२ ॥

चतुर्भिर्योजनैः कृष्णे, स्थितेऽर्वाग् मगधेशितुः। एत्य विद्याधराः केऽपि, समुद्रनृपमभ्यधुः॥ २४३ ॥

त्वद्भ्रातुर्वसुदेवस्य, गुणगृह्या वयं नृप!। तदागमाम वैताढ्यादाख्यातुं भवतां हितम् ॥ २४४ ॥

अन्येभ्यः किमु साहाय्यं, भवतां भुजशालिनाम्?। तथापि सुजनस्नेहसम्मोहादिदमुच्यते ॥ २४५ ॥

जरासन्धस्य मित्राणि, वैताढ्ये सन्ति खेचराः।
असमायान्त एवामी, योग्याः साधयितुं द्विषः ॥ २४६ ॥

प्रद्युम्न-साम्बसहितं, वसुदेवं तदादिश। वयं यथा विगृह्णीमो, रिपुमित्राणि खेचरान् ॥ २४७ ॥

ओमिति क्ष्माभृताऽऽदिष्टे, वसुदेवे चलत्यथ। प्रददौ भगवान्नेमिरौषधीमस्त्रवारणीम् ॥ २४८ ॥

अथाऽऽदिश्य जरासन्धो, हंस-डिम्भकमन्त्रिणौ। अमेयं रिपुचक्रेण, चक्रव्यूहमकारयत् ॥ २४९ ॥

चक्रस्यास्य सहस्रारीसहस्रं भूभुजोऽभवन्। भूरिस्यन्दन-हस्त्य-श्व-पदातिपरिवारिताः ॥ २५० ॥

षट्सहस्रमहीपानां, दधिरे प्रधिरूपताम्। भूपपञ्चसहस्रीवान्, स्थितोऽन्तर्मगधाधिपः ॥ २५१ ॥

पृष्ठे सैन्धव-गन्धारसेनाऽभून्मगधप्रभोः। धार्तराष्ट्राः शतं युद्धदक्षा दक्षिणतोऽभवन् ॥ २५२ ॥

सन्धौ सन्धौ च पञ्चाशच्छकटव्यूहसङ्कटे। व्यूहेऽस्मिन् दधिरे गुल्मा, भूपानामन्तराऽन्तरा ॥ २५३ ॥

चक्रव्यूहस्य च बहिर्बहुधा व्यूहधारिणः। स्थाने स्थाने नृपास्तस्थुर्महीयांसो महाभुजाः ॥ २५४ ॥

हिरण्यनाभं भूपालं, भूभुजां दण्डनायकम्। कृतं वीक्ष्य भयेनेव, सूरोऽप्यस्तमितस्तदा ॥ २५५ ॥

दोषायामथ दुर्धर्षा, यदवोऽपि दवोर्जिताः। चक्रिरे गरुडव्यूहं, चक्रव्यूहजयेच्छया ॥ २५६ ॥

अर्धकोटिः कुमाराणां, व्यूहस्यास्य मुखे स्थिताः।
शीरि-शार्ङ्गधरौ युद्धदुर्धरौ मूर्धनि स्थितौ ॥ २५७ ॥

वसुदेवसुतोऽक्रूरमुख्या द्वादश दुर्धराः। रथलक्षयुता विष्णोरभूवन् पृष्ठरक्षकाः ॥ २५८ ॥

पृष्ठे तेषामभूदुग्रसेनः कोटिमितै रथैः। तत्पृष्ठरक्षकास्तस्य, चत्वारः सूनवोऽभवन् ॥ २५९ ॥

व्यूहस्य दक्षिणे पक्षे, समुद्रविजयः स्वयम्। तस्थौ परिवृतो वीरैर्भ्रातृ-भ्रातृव्य-सूनुभिः ॥ २६० ॥

चञ्चन्तः पञ्चविंशत्या, रथलक्षैरथाऽपरे। समुद्रविजयं भूपाः, परिवृत्याऽवतस्थिरे ॥ २६१ ॥

वामपक्षे तथोद्दामधामानो रामनन्दनाः। युधिष्ठिरादयः पाण्डुसूनवश्चावतस्थिरे ॥ २६२ ॥

कृतास्त्रताण्डवास्तस्थुः, पाण्डवानां तु पृष्ठतः। भास्वन्तो भूरयो भूपा, धार्तराष्ट्रवधेच्छया ॥ २६३ ॥

यमदण्डोग्रदोर्दण्डा, अर्ककर्कशतेजसः। अभूवन् भूरयो भूपाः, परितो व्यूहरक्षिणः ॥ २६४ ॥

इत्येष गरुडव्यूहं, विदधे गरुडध्वजः। यं वीक्ष्य विलयं प्राप, दर्पसर्पो विरोधिनाम् ॥ २६५ ॥

अथ प्रेषितमिन्द्रेण, जैत्रशस्त्रचयान्वितम्। युयुत्सुर्नेमिरारूढो, रथं मातलिसारथिम् ॥ २६६ ॥

समुद्रविजयेनाथ, चमूनाथपदे स्वयम्। कृष्णाग्रभूरनाधृष्टिरभिषिक्तो महाभुजः ॥ २६७ ॥

स्कन्धावारे हरेरासीदथो जयजयारवः। विपक्षक्षितिपक्षोभकारी ब्रह्माण्डभाण्डभित् ॥ २६८ ॥

---

१ °धरः कोऽपि, समुद्रनृपमभ्यधात् खंता० ॥ २ °हादयमुद्यमः ॥ खंता० ॥ ३ °जयादयः। खंता० ॥ ४ °क्ष्य प्रलयं याति, दर्प° खंता० ॥ ५ °यान्वितम् खंता० ॥ ६ °रथिः खंता० ॥

सैन्यद्वयेऽपि नासीरवीरा युयुधिरे ततः। गर्जन्तोऽस्त्राणि वर्षन्तो, युगान्तघनवद् घनम् ॥ २६९ ॥
गजेन्द्रगर्जिभिस्तूर्यरसितैर्हयहेषितैः। रथघोषैर्भटारावैः, शब्दाद्वैतं जगत्यभूत् ॥ २७० ॥
जरासन्धभटैर्भग्नानिव वीक्ष्य भटानथ। ऊर्ध्वीकृत्य भुजादण्डं, धीरयामास केशवः ॥ २७१ ॥
उत्तस्थिरे महानेमि-पार्था-ऽनाधृष्टयस्त्रयः। तार्क्ष्यपक्षद्वयीचञ्चुरूपा भूपावलीवृताः ॥ २७२ ॥
दध्मुर्निजं निजं शङ्खं, तथामी दुर्धरास्त्रयः। यथा चेतश्चमत्कारं, श्रीनेमेरपि चक्रिरे ॥ २७३ ॥
युद्ध्यमानैः स्फुरन्मानैरथ तै रथिभिस्त्रिभिः। चक्रव्यूहो रयादेव, त्रिषु स्थानेष्वभज्यत ॥ २७४ ॥
इमां वीरत्रयीं व्यूहे, विशन्तीमन्वगुर्नृपाः। दृढीभूताः पटे गाढे, सूचिकामिव तन्तवः ॥ २७५ ॥
तांस्तान् प्रत्युत्थितान् दुर्योधन-रौधिरि-रुक्मिणः। एतैरथ मिथः षड्भिर्द्वन्द्वयुद्धमुरीकृतम् ॥ २७६ ॥
अथ तद्बलवीराणां, कुप्यत्कीनाशतेजसाम्। मिथो विश्वत्रयत्रासचणः प्रववृधे रणः ॥ २७७ ॥

केऽपि भीताः परे क्रुद्धा, न तु कोपोऽप्यजायत।
केषाञ्चित् खेलतां शत्रुशिरोभिः कन्दुकैरिव ॥ २७८ ॥

मौलौ कोऽप्यसिकृत्तेऽपि, दन्तदष्टाधरः क्रुधा। रिपुं जघान हस्तेन, समालम्ब्य गलं बलात् ॥ २७९ ॥
कोऽपि प्रसन्नगम्भीरो, वीरो निर्दारयन्नरीन्। दर्शयामास नेत्रौष्ठ-भ्रूमात्रेऽपि न विक्रियाम् ॥ २८० ॥
शिरो वैरिशरोत्क्षिप्तं, कस्याप्यालोलवेणिकम्। सखड्गराहुसंभ्रान्त्या, दिवि देवानभापयत् ॥ २८१ ॥
नृत्ते सदृष्टिभ्रूभङ्गं, शत्रौ कृत्तशिरस्यपि। हन्तुर्लोहमयेनापि, शिरः खड्गेन कम्पितम् ॥ २८२ ॥
जिघांसुमिभमायान्तं, गृहीत्वा कोऽपि शुण्डया। भ्रमयन्नम्बरे भ्रष्टशस्त्रो योद्धुमशक्नुयत् ॥ २८३ ॥
क्रमव्यापारिताशेषभ्रष्टशस्त्रो रणेऽपरः। नखैर्दन्तैरपि रिपून्, बिभिदे सिंहविक्रमः ॥ २८४ ॥
दृशैव त्रासयन् वीरान्, हुङ्कारेणैव कुञ्जरान्। अभ्युद्यतास्त्र एवान्यः, परसैन्यमलोडयत् ॥ २८५ ॥
ध्वान्ते धूलिकृते खड्गः, कस्यापि दलयन्नरीन्। केयूररत्नबिम्बेन, धृतदीप इवाबभौ ॥ २८६ ॥
हत्वा चपेटयैवान्यः, पविपातसमानया। अलुठदिभान् भूमौ, पर्वतानिव वासवः ॥ २८७ ॥
आस्फाल्यान्योन्यमन्योऽरिशिरांसि करलीलया। नालिकेरीफलानीव, बभञ्ज भुजकौतुकी ॥ २८८ ॥
हेलापराङ्मुखः पुच्छे, धृतः केनापि कुञ्जरः। भ्राणं कुर्वन् गतौ मुक्तो, मुखाग्रेणापतद् भुवि ॥ २८९ ॥

अन्योन्यास्फालनोन्मुक्तस्फुलिङ्गैरसिभिस्तदा।
धूमायितं प्रदीप्तानां, शिखिनामिव दोष्मताम् ॥ २९० ॥

कचग्रहपरः शत्रुहस्तोऽसादसिना क्षतः। कस्याप्यपतितो हस्तिशोभां शुण्डानिभो दधौ ॥ २९१ ॥
उद्यन्महा महानेमिर्विरथं रुक्मिणं व्यधात्। तन्महानेमये शक्तिं, राजा शत्रुन्तपोऽक्षिपत् ॥ २९२ ॥
श्रीनेमिनाथमालोच्य, मातलिर्वज्रसङ्क्रमम्। महानेमिशरे चक्रे, शक्तिस्तेन हताऽपतत् ॥ २९३ ॥
शरैरतत्रसद् दुर्योधनं तत्र धनञ्जयः। बाणवृष्ट्याऽप्यनाधृष्टिर्विधुरं रौधिरिं व्यधात् ॥ २९४ ॥
इतोऽपि यदुभिर्वीरैर्वैरिसैन्यं विलोडितम्। जघ्निरे भूरिशो भूपा, द्रुमाद्या मायदुद्यमाः ॥ २९५ ॥
संहताभ्यामितो रामाङ्गजैर्मत्तगजैरिव। भीमा-ऽर्जुनाभ्यां कौरव्याः, शरज्यीचक्रिरे क्रुधा ॥ २९६ ॥

वेगादलक्षसन्धान-मोक्षः पार्थः शरान् किरन्।
श्यामप्रभो बभौ धन्वी, वर्षन् धारा इवाम्बुदः ॥ २९७ ॥

अथाऽवलोक्य संहारमूर्तिमर्जुनमातुरः। संभूय भूरिभूपालैर्गर्जन् दुर्योधनोऽरुधत् ॥ २९८ ॥

मुक्तमार्गणसार्थेन, पार्थेन विरथीकृतः । दुर्योधनः समुत्पत्य, प्रपेदे शकुने रथम् ॥ २९९ ॥
बभञ्ज भूभुजो धीरंमन्यानन्यानपि क्रुधा । पार्थः शरभरैः पश्चान्, धारासारैरिवाम्बुदः ॥ ३०० ॥

शक्त्याऽवधीद् द्विषां शल्यं, शल्यं युधि युधिष्ठिरः ।
अमोघेनाऽऽशु वज्रेण, वज्रपाणिरिवाचलम् ॥ ३०१ ॥

हत्वा दुःशासनस्याऽऽशु, गदयाऽथ व्यदारयत् । उरो दुरोदरच्छद्मजयक्रुद्धो वृकोदरः ॥ ३०२ ॥
सहदेवकरोत्थेन, श्येनेनेव पतत्रिणा । रथादुड्डीयमानेन, चिच्छिदे शकुनेः शिरः ॥ ३०३ ॥
दीप्तं कौरवसेनाया, जीवितव्यमिवेषुभिः । अस्तं निनाय गाण्डीवधन्वा युधि जयद्रथम् ॥ ३०४ ॥
ज्वालजालैरिव व्योम, व्याप्नुवन् विशिखैरथ । निर्दग्धुमर्जुनं दाववर्णः कर्णः समुत्थितः ॥ ३०५ ॥
यशोमुक्ताञ्चितं कर्णताडङ्कमिव जीवितम् । हरन् पार्थोऽकृताश्रीकं, कौरवध्वजिनीमुखम् ॥ ३०६ ॥
मृगेन्द्र इव कर्णेऽस्मिन्, निहतेऽथ मृगा इव । मेनिरे हतमात्मानमहता अपि कौरवाः ॥ ३०७ ॥
हते कर्णेऽर्जुनस्याऽऽसीज्जितमेवेति निश्चयः । भीमश्वासमरुत्तूले, जीवत्यपि सुयोधने ॥ ३०८ ॥
गजेन्द्रसेनासीमन्तो, भीमं तोयधिनिस्वनम् । क्रुद्धो दुर्योधनो राजा, सिंहं मृग इवाक्षिपत् ॥ ३०९ ॥

भीमोऽथ शुण्डया धृत्वा, महेभान् समराद् बहिः ।
दूरं चिक्षेप शेवालजालानीव सरोवरात् ॥ ३१० ॥

कल्लोलानिव कुम्भीन्द्रान्, दोर्भ्यामुभयतः क्षिपन् । तदा तरीतुमारेभे, भीमः सैङ्गरसागरम् ॥ ३११ ॥
दायाद एव भीमस्य, युद्धभागेऽप्यढौकत । सज्जीकृतद्विपकुलो, नकुलोऽथ प्रतिद्विषः ॥ ३१२ ॥
ततः पाण्डव-कौरव्यबलयोः प्रबलस्वनाः । अमिलन्नाशु कीनाशकिङ्करा इव कुञ्जराः ॥ ३१३ ॥
कौचिद् द्विपौ दृढाघातभ्रष्टदन्तौ रणे मिथः । अस्पृश्येतां कराग्रेण, मन्दमग्रे द्विपीधिया ॥ ३१४ ॥
कोऽपि प्रतिद्विपं दन्ती, स्वदन्तप्रोतविग्रहम् । ऊर्द्धमुत्पाटयामास, कृतान्तायार्पयन्निव ॥ ३१५ ॥
युद्धेन चलितं योद्धुमक्षमं दन्तमात्मनः । द्विपोऽन्यः शुण्डयोन्मूल्य, तेनाभैत्सीत् प्रतिद्विपम् ॥ ३१६ ॥

पराङ्मुखौ मिथो भङ्गादभूतां सम्मुखौ पुनः ।
स्वेभैः परभ्रमात् कौचित्, ताडितौ चलितौ गजौ ॥ ३१७ ॥

उद्धृत्य शुण्डया कोऽपि, प्रतिदन्तिरदं रणे । रुषाऽक्षिपन्मुखे मूर्त्तां, रिपुकीर्तिमिव द्विपः ॥ ३१८ ॥
उत्क्षिप्तः शुण्डया दूरं, केनापि करिणा करी । ततो भूभङ्गभीत्येव, दन्तदण्डे धृतः पतन् ॥ ३१९ ॥
लज्जयामासतुः स्वं स्वं, योधं कौचन सिन्धुरौ । एकस्त्रस्यन् परः पृष्ठे, भ्रजन्नवमताङ्कुशः ॥ ३२० ॥
जानन्निवारिभग्नस्य, हृदयं निजसादिनः । करी प्रतिकरीन्द्रेणोपद्रुतः कोऽपि विद्रुतः ॥ ३२१ ॥
इतो व्यालोलकल्पान्तकालकल्पं सुयोधनः । भीमं द्विपद्वधाविष्टमभ्यधाविष्ट दुष्टधीः ॥ ३२२ ॥
द्यूतच्छलं स्मरन् भीमस्तथा तं गदयाऽपिषत् । यथाऽऽशु पवनेनैव, कीर्णा देहाणवोऽप्यगुः ॥ ३२३ ॥
ततो हिरण्यनाभस्य, शरणं तद्बलं ययौ । परिवव्रुरनाधृष्टिं, तेऽपि यादव-पाण्डवाः ॥ ३२४ ॥
हिरण्यनाभसेनानीः, सेनानीरजनीरविः । करैरिव शरैः शोषं, निन्येऽनाधृष्टिवाहिनीम् ॥ ३२५ ॥

अथाऽऽलोक्य तमायान्तमतुलं मातुलं निजम् ।
जयसेनो जयाकाङ्क्षी, शिवासूनुः समुत्थितः ॥ ३२६ ॥

---

१ °दुत्क्रुय° खंता० ॥ २ °यनिधिस्व° खंता० ॥ ३ समरसा° खंता० सं० ॥ ४ °रणे ऽत° खंता० सं० ॥

हिरण्यनाभोऽप्येतस्य, स्यन्दनध्वजमच्छिदत् ।
जयसेनोऽलुनात् तस्य, ध्वज-वर्मा-ऽश्व-सारथीन् ॥ ३२७ ॥
क्रुद्धोऽथ दशभिर्बाणैर्जयसेनं जघान सः । मर्मविद्भिरिमं मत्तं, करजैरिव केसरी ॥ ३२८ ॥
अथ धावन् महीसेनो, जयसेनसहोदरः । खड्ग-चर्मधरो दूरात्, क्षुरप्रेणामुना हतः ॥ ३२९ ॥
अनाधृष्टिरथोत्तस्थे, बन्धुद्वयवधक्रुधा । ऊष्मलो दोष्मतां सीमा, सह भीमा-ऽर्जुनादिभिः ॥ ३३० ॥
हिरण्यनाभं सक्रोधमनाधृष्टिरयोधयत् । परस्परमढौकन्त, परेऽप्यथ महारथाः ॥ ३३१ ॥
आमूलं वैरिनाराचकीलनेन स्थिरीकृते । धनुर्युजि भुजि कोऽपि, ननन्द प्रहरन् रथी ॥ ३३२ ॥
सूते हतेऽपि पादाग्रधृतप्राजनरश्मिकः । हयानवाहयत् कोऽपि, युयुधे च द्विषा रथी ॥ ३३३ ॥
रथिकः कोऽपि बाणेन, पाणौ वामे कृतक्षते । ध्वजदण्डे धनुर्बद्ध्वा, शरान् साक्षेपमक्षिपत् ॥ ३३४ ॥
कस्यापि रथिनो बाणा, भेदं प्राणाधिका ययुः । अन्तःकृत्ता अपि द्वेषिविशिखैर्भुजगा इव ॥ ३३५ ॥
हन्तुमुच्छलितश्छिन्नमौलिरर्धपथे रथी । कोऽपि प्रतिरथं गत्वा, रिपोर्मुण्डमखण्डयत् ॥ ३३६ ॥
समरे विरथो व्यस्त्रश्चक्रवर्तीव कोऽप्यभात् । भग्नस्यात्मरथस्यैव, चक्रमादाय शस्त्रयन् ॥ ३३७ ॥
छिन्नेषु कौतुकाद् योक्त्ररश्मिषु द्विषता शरैः । कस्यापि धनुराकृष्टिस्थाम्नाऽभूदुन्मुखो रथः ॥ ३३८ ॥
इतः सात्यकिना कृष्णजयार्णवहिमांशुना । जिग्ये भूरिश्रवा भूपो, योक्त्रबद्धगलग्रहात् ॥ ३३९ ॥
इतो मूर्त्ताविव क्रोधौ, कृतरोधौ परस्परम् । अयुध्येतामनाधृष्टि-हिरण्यपृतनापती ॥ ३४० ॥
अथोद्धृतासि-फलकौ, बलकौतुककारिणौ । उत्सृज्य रथमन्योन्यं, क्रोधाद् वीरावधावताम् ॥ ३४१ ॥
अनाधृष्टिकृपाणेन, सर्पेणेवाथ सर्पता । हिरण्यस्य समं प्राणानिलैः कीर्तिपयः पपे ॥ ३४२ ॥
अत्रान्तरे रणोद्धूतधूलीभिरिव धूसरः । अपराब्धौ गतः स्नातुमह्नामह्नाय नायकः ॥ ३४३ ॥
अथाऽऽत्मस्थानमायातौ, सायं व्यूहावुभावपि । कल्पान्तविरतौ पूर्व-पश्चिमाम्भोनिधी इव ॥ ३४४ ॥
व्यूहयोरनयोर्वीरव्यूहोऽथ रणकौतुकी । चतुर्युगीमिव श्यामाचतुर्यामीममन्यत ॥ ३४५ ॥
अथ तद्युद्धकीलालनदीरक्तादिवाम्बुधेः । उदियाय रविः कुप्यत्कान्ताद्दक्कोणशोणरुक् ॥ ३४६ ॥
अथो निजं निजं व्यूहं, विरचय्य रणोत्सुकाः । अगर्जिषुर्जरासन्ध-जनार्दनचमूचराः ॥ ३४७ ॥
जरासन्धाभिषिक्तोऽथ, शिशुपालश्चमूपतिः । पुरस्कृत्याश्वसैन्यानि, प्रचचाल प्रति द्विषम् ॥ ३४८ ॥
अनाधृष्टिरथो वाहवाहिनीं स्थिरयन् पुरः । अचस्खलत् खलमसुं, सिन्धुपूरमिवाचलः ॥ ३४९ ॥
उत्पाट्योत्पाट्य निस्त्रिंश-गदा-पट्टिश-मुद्गरान् । ततो युयुधिरे धीरास्तुरङ्गाश्च जिहेषिरे ॥ ३५० ॥
व्यालोलत्पादकटकबद्धवग्राहोत्थितम् । अश्वं कोऽपि समित्यश्ववारमारोहयद्द्वयः ॥ ३५१ ॥
छिन्नाग्रपादतुण्डोऽपि, कोऽप्यश्वः समरान्तरात् ।
क्रामन् पाश्चात्यपादाभ्यामाचकर्ष निषादिनम् ॥ ३५२ ॥
खुराग्रैस्त्रोटयन्नन्त्रावलीं द्विड्घातनिःसृताम् । कोऽप्यश्वः समरेऽधावत्, स्वसादिमनसा समम् ॥ ३५३ ॥
छिन्नमौली द्विषा कौचित्, तुरङ्गम-तुरङ्गिणौ । प्रधावने च घाते च, स्पर्धयेव न निर्वृतौ ॥ ३५४ ॥
अश्वः कोऽप्युरसाऽऽहत्य, साश्ववारान् पुरो हरीन् । धावन्नपातयद् युद्धश्रद्धां च निजसादिनः ॥ ३५५ ॥

---

१ °नोऽच्छिनत् तस्य, खंता० सं० ॥ २ निजनिजव्यू° खंता० ॥ ३ °स्य च सै° सं० ॥
४ °ष्टिस्ततो वा° सं० ॥ ५ °वीरा° सं० ॥

हयतः पतितौ पादकटकस्खलितक्रमौ । केशाकर्षादयुध्येतां, शस्त्र्या कौचिदधोमुखौ ॥ ३५६ ॥
सारणेन रणे जघ्ने, तदा रामानुजन्मना । जवनाख्यो जरासन्धयुवराजो महाभुजः ॥ ३५७ ॥
ततः सुतवधक्रुद्धो, जरासन्धोऽपि जघ्निवान् । दश रामसुतान् तार्क्ष्यव्यूहाङ्घ्रिनखरानिव ॥ ३५८ ॥
कृष्णोऽपि शिशुपालस्य, मूर्धानमसिनाऽच्छिनत् । चक्राधिरूढकलशं, कुलाल इव तन्तुना ॥ ३५९ ॥
तदाऽष्टाविंशतिस्तत्र, जरासन्धसुता हताः । बलेन मुशलेनाऽऽशु, निजाङ्गजवधक्रुधा ॥ ३६० ॥
जरासन्धेन चापत्यपेषरोषान्धचक्षुषा । आहतो गदया रक्तं, वमन् भुवि बलोऽपतत् ॥ ३६१ ॥
तदा बन्धुपराभूतिक्रोधाविर्भूतिदुर्धरः । जरासन्धभुवोऽमैत्सीद्, विष्णुरेकोनसप्ततिम् ॥ ३६२ ॥
तदोद्धुरविरोधेन, क्रोधेन मगधाधिपः । ज्वलंश्चचाल कृष्णाय, शरभायेव केसरी ॥ ३६३ ॥
इहान्तरे जरासन्धशरासारतिरस्कृते । अभवद् यदुसैन्येऽस्मिन्, हतो हरिरिति प्रथा ॥ ३६४ ॥
तदाऽऽकुलं यदुकुलं, श्रीमान् नेमिर्विलोकयन् । रथं मातलिना युद्धे, ससम्भ्रममविभ्रमत् ॥ ३६५ ॥
अथेन्द्रचापनिर्मुक्तैः, शरैः स्वामी रिपुव्रजम् । आच्छादयदुडुस्तोमं, करैरिव दिवाकरः ॥ ३६६ ॥
एक एव तदा स्वामी, विश्वरक्षा-क्षयक्षमः । विपक्षक्ष्माभृतां लक्षं, रुरोधाऽघातकैः शरैः ॥ ३६७ ॥
किरीटेषु ध्वजाग्रेषु, कुन्तप्रान्तेषु सारिषु । फलकेष्वातपत्रेषु, पेतुः प्रभुपतत्त्रिणः ॥ ३६८ ॥
अथ श्रीनेमिसाहाय्यलब्धोत्साहो यदुव्रजः । परेषुमारुतप्रोद्यमो दव इवाज्वलत् ॥ ३६९ ॥
भीमस्तदा रणक्षोणावन्विष्यान्विष्य कौरवान् । करीवोन्मूलयामास, वनान्तः सल्लकीतरून् ॥ ३७० ॥
भास्वानाश्वासनामाप्य, बलोऽपि प्रबलोद्यमः । अरीन् व्यरीरमद् वायुः, कज्जलध्वजवज्जवात् ॥ ३७१ ॥
सद्योऽङ्गजन्मजध्वंसोद्धुरक्रुद्धकंसवधक्रुधा । जिष्णुं जगाद जाज्वल्यमानधीर्मगधाधिपः ॥ ३७२ ॥
अयुध्यमानो मल्लानां, पश्यन् कौतूहलं छलात् । अरे! वीरकुलोत्तंसः, कंसः किल हतस्त्वया ॥ ३७३ ॥
तस्मिन् रणाङ्गणोत्ताले, काले दत्तप्रयाणके । पलाय्याऽऽशु प्रविष्टोऽसि, पयोधिपरिखां पुरीम् ॥ ३७४ ॥
तवाद्य केन दैवेन, दत्ता दुर्मद! दुर्मतिः ? । स तादृशो दृशोर्मार्गे, यदस्माकमढौकथाः ॥ ३७५ ॥
कुक्षौ कस्यां स कंसोऽस्ति ?, वद त्वां हन्मि हेलया । प्रतिज्ञां पूरयाम्यद्य, तां जीवयशसश्चिरात् ॥ ३७६ ॥
ततस्तमाह गोविन्दः, किमालपसि बालिश!? । कंसकुञ्जरसिंहस्य, जरद्गव इवासि मे ॥ ३७७ ॥
कंसोऽस्ति वामकुक्षौ मे, कुक्षिः शून्यस्तु दक्षिणः । इहाऽऽविश जवाद् येन, तृप्तः खेलामि भूतले ॥ ३७८ ॥
प्रतिज्ञां पूरय स्यात्, तां जीवयशसोऽधुना । त्वत्प्रेयसीनां सार्थेन, यात्वसौ दहनाध्वना ॥ ३७९ ॥
अथ क्रुद्धोऽक्षिपद् बाणान्, मगधश्चिच्छिदुश्च तान् । दिवि कृष्णशरा भानुकरानिव पयोधराः ॥ ३८० ॥
पर्जन्याविव गर्जन्तौ, तर्जयन्तावुभौ मिथः । युयुधाते क्रुधा तेजःपिञ्जरौ कुञ्जराविव ॥ ३८१ ॥
तयोस्तदेषुजातेन, जाते नभसि मण्डपे । नापूरि नाकनारीणां, रणालोकनकौतुकम् ॥ ३८२ ॥
शस्त्रैस्तमपरैः शत्रुमजेयं परिभावयन् । मगधेशोऽस्त्रमाग्नेयं, वाग्नेयं विशिखे न्यधात् ॥ ३८३ ॥
ज्वलनः प्रज्वलन्धुधद्धूमलेखाङ्कितस्तदा । शत्रुदाहं प्रतिज्ञातुं, मुक्तचूल इवाभवत् ॥ ३८४ ॥
अथाऽऽलोक्य बलं ज्वालाजिह्वज्वालाकुलाकुलम् । अम्भोदास्त्रं महारम्भो, जम्भारेरनुजोऽमुचत् ॥ ३८५ ॥

---

१ °न तत्पुत्रपेष° खंता० ॥ २ अच्छा° खंता० ॥ ३ कुम्भप्रा° खंता० ॥ ४ °सोत्साहो दव खंता० सं० ॥ ५ मार्ग° खंता० ॥ ६ °स्तथा खंता० ॥

नैकं केशवसैन्यानि, तापयन्तं हुताशनम् । महोऽपि मगधेशस्य, शान्तिं निन्युस्तदाऽम्बुदाः ॥ ३८६ ॥
धृतेन्द्रचापो निस्तापः, शरासारैस्तदाऽम्बुदः । श्रीनेमिरिव नीलश्रीररिसैन्यानि बद्धवान् ॥ ३८७ ॥
विलोकयन् नृपो मेघधारासाराकुलं बलम् । यशोमालिन्यमुच्छेत्तुं, मुमुचेऽस्त्रं स पावनम् ॥ ३८८ ॥
द्रुतं विदुद्रुवे वातैर्घनडम्बरमम्बरम् । मगधेशप्रतापश्च, भास्वान् दुःसहतामधात् ॥ ३८९ ॥
सङ्कोचं पृतनाङ्गेषु, कुर्वाणं भ्रमिदुर्धरम् । वायुप्रकोपं हन्ति स्म, हरिर्वाताशनौषधैः ॥ ३९० ॥
यशःक्षीरं च वातं च, पीत्वा ते मगधेशितुः । प्रतापदीपं फूत्कारैः, शमयन्ति स्म पन्नगाः ॥ ३९१ ॥
अथो फणिफणाघातकातरां वीक्ष्य वाहिनीम् । मुमोचास्त्रं नृपो धैर्यचारु गारुडमुत्कटम् ॥ ३९२ ॥
ततपक्षास्ततो लक्षसङ्ख्या रुरुधुरुद्धुराः । गरुडा गगनं मेरुकुलोत्पन्ना इवाद्रयः ॥ ३९३ ॥
गरुडैरथ कंसारिर्नागास्त्रे विफलीकृते । भास्वानपि मुमोचास्त्रं, तामसं नाम सङ्गरे ॥ ३९४ ॥
विदधानैस्तदाऽपास्तवार्त्तं मार्तण्डमण्डलम् । अन्धकारैर्जगन्नेत्रबन्दिकारैर्विजृम्भितम् ॥ ३९५ ॥
वलितैः स्खलितैरङ्गैर्निजैरेव परैरिव । अपश्यन्तोऽप्यवध्यन्त, जरासन्धबले भटाः ॥ ३९६ ॥
मुमोचास्त्रमथ प्रौढवैरो वैरोचनं नृपः । प्रतापैरिव तद् भानुभारैराविरभावि खे ॥ ३९७ ॥
मूलेषु जग्मुर्नागानां, तुरङ्गि-रथि-पत्तयः । नारायणबले तापाक्रान्ता यान्तु क्व दन्तिनः ? ॥ ३९८ ॥
आहवे राहवीयास्त्रं, निदधेऽथ यदूद्वहः । चेलुस्ततः करालास्या, राहवो बहवोऽम्बरे ॥ ३९९ ॥
अगिलन्नथ मार्तण्डमण्डलानि सहस्रशः । आकाशद्रुफलानीव, ते पक्षिण इव क्षणात् ॥ ४०० ॥
अतृप्ता इव मार्तण्डमण्डलैर्गिलितैरथ । विधुभ्रान्त्येव तेऽधावन्, परवीराननान्यभि ॥ ४०१ ॥
लीलानिष्फलिताशेषदिव्यास्त्रेषु प्रेमाथिषु[1] । राहुष्वथ क्रुधा चक्रं, प्रतिचक्री मुमोच तत् ॥ ४०२ ॥
बहूनामपि राहूणामथाऽऽधाय वधं युधि । हरिं प्रत्यचलच्चक्रं, सहस्रांशुसहस्ररुक् ॥ ४०३ ॥
सम्भूय यदुभिर्मुक्तान्यपि शस्त्राणि भस्मयत् । दावपावकवच्चक्रं, वनमालिनमभ्यगात् ॥ ४०४ ॥
आसन्नेऽपि तदाऽऽयाते, चक्रेऽस्मिन्नर्ककर्कशे । नाऽगाद् गोविन्दवक्त्रेन्दुर्मन्दिमानं मनागपि ॥ ४०५ ॥
तदा यादवसैन्यानामाकुलैस्तुमुलारवैः । परमार्थविदोऽप्यन्तश्चुक्षुभुः कुलदेवताः ॥ ४०६ ॥
कुद्दलीमुक्तताडङ्कताडं कष्टप्रदं तदा । नाभिपिण्डिकया चक्रं, तत् पस्पर्श हरेरुरः ॥ ४०७ ॥
उत्को यावज्जरासन्धः, पश्यत्यरिशिरश्छिदाम् । तावद् विष्णोः करे चक्रं, ददर्श व्योम्नि भानुवत् ॥ ४०८ ॥
अभवद् वासुदेवोऽद्य, नवमोऽयमिति ब्रुवन् । विष्णौ व्यधित गन्धाम्बु-पुष्पवृष्टिं सुरव्रजः ॥ ४०९ ॥
पूर्वाब्धिरिव कल्लोले, रविं चक्रं करे दधत् । अथ कृष्णः कृपाविष्टो, जरासन्धमदोऽवदत् ॥ ४१० ॥
आजीवमङ्घ्रिराजीवभ्रमरीभूय भूयसीम् । भज लक्ष्मीं जरासन्ध !, बन्धो ! सन्धेहि जीवितम् ॥ ४११ ॥
अथाभ्यधाज्जरासन्धो, मुधा गोविन्द ! माद्यसि । मदुच्छिष्टेन लब्धेन, चक्रेण च्छत्रधारवत् ॥ ४१२ ॥
तदुच्चैर्मुञ्च मुञ्चाहो !, चक्रं मां प्रति सम्प्रति । रे रे ! मदीयमेवेदं, प्रभविष्यति नो मयि ॥ ४१३ ॥
ततः कृष्णकरोन्मुक्तं, स्फुलिङ्गैः पिङ्गयद् दिशः । तदायुधं जरासन्धस्कन्धबन्धं द्विधा व्यधात् ॥ ४१४ ॥
चतुर्थं[2] नरकं निन्ये, जरासन्धः स्वकर्मभिः । जयोज्ज्वलस्तु कृष्णोऽस्थाद्, वसुदेवागमोत्सुकः ॥ ४१५ ॥
जरासन्धवधं श्रुत्वा, तद्गृह्यैः खेचरैरितः । विमुच्य रणसंरम्भं, वसुदेवः समाश्रितः ॥ ४१६ ॥
गृहीतोपायनैः साकं, तैर्विद्याधरपुङ्गवैः । प्रद्युम्न-साम्बवान् कृष्णं, वसुदेवः समाययौ ॥ ४१७ ॥

---

१ °म्बरे खंता० ॥ २ °प्ययुध्य° खंता० ॥ ३ प्रधाविषु खंता० ॥ ४ °तुर्थन° खंता० ॥

अथ प्रीतो हरिः सर्वैः, खेचरैर्भूचरैर्वृतः । वसुधां साधयामास, त्रिखण्डां चण्डविक्रमः ॥ ४१८ ॥
भरतार्द्धं विजित्याथ, प्रविष्टो द्वारकापुरीम् । स भेजे सम्भृतं भूपैरभिषेकमहोत्सवम् ॥ ४१९ ॥
सम्बन्धि-बन्धुवर्गेषु, सेवकेषु सुहृत्सु च । यथौचित्यं ददौ राज्यसंविभागं गदाग्रजः ॥ ४२० ॥
इत्थं निर्मथिताशेषोपसर्ग-ग्रह-विग्रहः । गोविन्दो विदधे न्यायधर्मशर्ममयीं महीम् ॥ ४२१ ॥

परिचरति पुरीयं वारिधौ न्यायधर्म-
व्यतिकरमकरन्दस्यारविन्दस्य लक्ष्मीम् ।
जितसितकरमूर्तिस्फूर्तिभिः सच्चरित्रै-
रिह विहरति हंसः कंसविध्वंसनोऽसौ ॥ ४२२ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये हरिविजयो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

विश्वस्मिन्नपि वस्तुपाल ! जगति त्वत्कीर्तिविस्फूर्तिभिः,
श्वेतद्वीपति कालिकाकलयति स्वर्मालिकानां मुखम् ।
यत्तैस्तावककीर्तिसौरभमदान्मन्दारमन्दादरे,
वर्गे स्वर्गसदां सदा च्युतनिजव्यापारखुस्थैः स्थितम् ॥ १ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ४३० ॥ उभयम् ४६९० ॥

---

१ °म् ४०४ । उभयं ग्रंथ ४५७९ वता० ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

खेलन्नितोऽपि शैवेयः, कृष्णायुधगृहं गतः । यामिकेन निषिद्धोऽपि, पाञ्चजन्यं करेऽकरोत् ॥ १ ॥
शङ्खमादाय हंसायमानमाननपङ्कजे । नेमिर्दध्मौ दृढध्वानबधिरीकृतविष्टपः ॥ २ ॥
चुचुम्ब मस्तुतं शङ्खं, विश्वस्वामीति हर्षतः । वीचीहस्तैर्नर्नर्ताब्धिस्तेन ध्वानेन विस्तृतैः ॥ ३ ॥
दध्मौ मदधिकप्राणः, कः कम्बुमिति चिन्तयन् । कृष्णः शस्त्रगृहारक्षैर्विज्ञप्तो नेमिविक्रमम् ॥ ४ ॥
अथाऽऽगतं पुरो नेमिं, प्रीतः प्राह जनार्दनः । निजं भुजबलं भ्रातर्मम युद्धेन दर्शय ॥ ५ ॥
जगादाथ जगन्नाथो, युक्तो नैव रणोत्सवः । बाहुवलिविनामेन, मन्तव्यस्तु बलावधिः ॥ ६ ॥
प्रतिपद्येति कृष्णेन, धृतमत्यायतं भुजम् । वज्रार्गलनिभं नेमिर्मृणालवदनामयत् ॥ ७ ॥
धृतेऽपि नेमिना बाहौ, बाहुयुग्मेन केशवः । ललम्बे द्रुमशाखायां, शाखामृग इवोत्प्लुतः ॥ ८ ॥
नेमेर्नमयितुं बाहुमशक्तः प्राह केशवः । जेतास्मि त्वद्बलेनाहं, साहङ्कारानपि द्विषः ॥ ९ ॥
एवंविधबलोद्दामोऽरिष्टनेमिर्ग्रहीष्यति । मम राज्यमिति ध्यायन्नूचे देवतया हरिः ॥ १० ॥
पुरा नमिजिनेनोक्तं, भावी नेमिर्जिनः स हि । कुमार एव भविता, व्रती तन्मा भयं विधाः ॥ ११ ॥
मत्वेदमथ सम्मानमतिमात्रं जिनेशितुः । चकार रुक्मिणीकान्तो, रेवतीरमणोऽपि च ॥ १२ ॥
अविकारिमनाः स्वामी, यौवनस्थोऽपि बालवत् । अखेलदस्खलन्नन्तःपुरेऽपि बल-कृष्णयोः ॥ १३ ॥

अथ कृष्णो वसन्ततौं, सान्तःपुर-पुरव्रजः । जगाम स्वामिना साकं, रैवताचलकाननम् ॥ १४ ॥
तत् कृष्णेन समं नेमिरक्रीडत् कामिनीजनैः । स्रग्भिः प्रत्युपकुर्वाणोऽप्यविकुर्वाणमानसः ॥ १५ ॥
अहर्दिवमिति क्रीडां, विधाय गरुडध्वजः । आजगाम पुनर्द्वारवतीं श्रीनेमिना सह ॥ १६ ॥
ऋतुराजमथो जित्वा, वसन्तं भुवनेऽद्भुतम् । ग्रीष्मर्तुरुदयौ चण्डमार्तण्डेन प्रतापवान् ॥ १७ ॥
श्रीचन्दनरसैर्धौतवसनैरपि देहिनः । मूर्तैर्ग्रीष्मर्तुराजस्य, यशोभिरिव रेजिरे ॥ १८ ॥
हृते नदी-नदादीनां, सर्वस्वे भास्वतः करैः । नदीनदेशः स्मेरोऽभूत्, धिगहो ! जलधीहितम् ॥ १९ ॥
प्रतापं तपनस्योच्चैस्तदा वीक्ष्येव वैरिणः । पेतुर्भीतानि शीतानि, कूपेष्विति हिमं पयः ॥ २० ॥
नभोऽपि प्रसृतं मन्ये, घर्महृत्पवनाशया । तच्चिराल्लङ्घ्यतेऽर्केण, महान्तस्तेन वासराः ॥ २१ ॥

अथ सान्तःपुरो विष्णुर्नेमिना सह जग्मिवान् । तदैव रैवतोद्यानसरसीं क्रीडितुं रसी ॥ २२ ॥
सरसि स्वच्छनीरेऽस्मिन्, समं स्त्रीभिर्बभौ हरिः । व्योम्नीव चन्द्रिकापूर्णे, ताराभिः सह चन्द्रमाः ॥ २३ ॥
गौराङ्गीषु च खेलन्तौ, सहेलं हरि-नेमिनौ । चञ्चच्चम्पकमालासु, भ्रेजाते भ्रमराविव ॥ २४ ॥
स्त्रीणां नितम्बसम्बन्धवृद्धाम्बुपिहिताम्बुजे । मुखाम्बुजेषु भृङ्गाणां, दृशः सरसि बभ्रमुः ॥ २५ ॥
स्वस्तनप्रतिमां वीक्ष्य, धावत्यूर्मौ मृगीदृशः । हरिं भेजुर्भयादम्भःकुम्भिकुम्भस्थलभ्रमात् ॥ २६ ॥

---

१ करे दध्मौ सं० ॥ २ °ते तु ने° खंता० सं० ॥ ३ °नीम° खंता० ॥ ४ °रप्रजः खंता० ॥ ५ °ते तदा नदा° खंता० ॥ ६ °खाम्भोजे° खंता० सं० ॥ ७ °जुर्भिया द्राःस्थकु° सं० ॥

लोलदम्भोरुहकरै, रसवद्भिस्तरङ्गकैः । निपत्य चपलैः कान्तावक्षोजेषु व्यलीयत ॥ २७ ॥
जलयन्त्रोज्झितं नीरं, मुहुर्मार्जयतः करात् । सङ्क्रान्तमिव रागेण, तदा नेत्रेषु योषिताम् ॥ २८ ॥
स्त्रीणां तदा कराघातैर्जले गर्जति मेघवत् । नृत्ता ग्रीष्ममपि प्रावृट्कालयन्ति स्म केकिनः ॥ २९ ॥
मनोमुदे वरं मुक्त्वा, देवरं प्रति नेमिनम् । तास्ततश्चक्रिरे नीरप्रपञ्चं नर्मकर्मठाः ॥ ३० ॥
करोद्धूतैरपां पूरैरथ तासां निरन्तरैः । तदा न विव्यथे नेमिरब्दमुक्तैरिवाचलः ॥ ३१ ॥
समन्ततः समं ताभिः, कृतप्रतिकृतौ कृती । चिक्रीड नेमिनाथोऽपि, तदा पाथोभिरद्भुतम् ॥ ३२ ॥
इति खेलन्तमालोक्य, तदानीं नेमिनं मुदा । कृतार्थीकृतदृक् तस्थौ, चिरं पयसि केशवः ॥ ३३ ॥
निर्गत्य सरसस्तीरे, तदा तस्थुः ससम्मदाः । अब्देव्य इव देदीप्यमाना माधवयोषितः ॥ ३४ ॥
अथ निःसृत्य दन्तीव, नेमिनाथोऽपि पल्वलात् । लताभिरिव कान्ताभिस्ताभिर्व्याप्ते पदे ययौ ॥ ३५ ॥
प्रहृष्टा रुक्मिणी रुक्मपीठे नेमिं न्यवेशयत् । वाससा दाससामान्यमङ्गे चास्य मृजां व्यधात् ॥ ३६ ॥
अथाऽऽह रुक्मिणी नेमिनाथं मधुरया गिरा । अहं किञ्चन वच्मि त्वां, देवरं देव! रञ्जिता ॥ ३७ ॥
जितं बलेन कान्त्या च, केशवं बान्धवं जय । विधाय बद्धसम्बन्धमवरोधवधूजनम् ॥ ३८ ॥
श्रीनाभेयादयस्तीर्थकराः के न मुमुक्षवः ? । परिणीय समुत्पन्नसूनवो दधिरे व्रतम् ॥ ३९ ॥
त्वमप्यतो विवाहेन, पितृ-भ्रातृ-सुहृज्जनम् । आनन्दय दयासार!, दयास्थानमिदं महत् ॥ ४० ॥
इत्युक्त्वा रुक्मिणी सत्यभामाप्रभृतिभिः सह । पपात पादयोर्नेमेः, पाणिग्रहकृताग्रहा, ॥ ४१ ॥
ततः सतृष्णः कृष्णोऽपि, पाणिग्रहमहोत्सवे । कुर्वन्नभ्यर्थनां नेमेः, पाणौ दीन इवालगत् ॥ ४२ ॥
अन्येऽपि यदवः सर्वे, विवाहे विहिताग्रहाः । बभूवुर्नेमिनाथस्य, पुरः पद्मचद्वक्तयः ॥ ४३ ॥
स्त्रिय एता अमी मूढास्तदेषामित्थमाग्रहे । कालनिर्गमनं कर्तुं, युक्तं वचनमाननम् ॥ ४४ ॥
कदाचिदपि लप्स्येऽहमिहार्थे सन्धिदूषणम् । ध्यात्वेदमोमिति प्रोच्ये, श्रीनेमिस्तानमोदयत् ॥ ४५ ॥
शिवा-समुद्रविजयौ, तत्कथाकथके नरे । दातुं नापश्यतां वस्तु, राज्येऽप्यानन्दमानतः ॥ ४६ ॥
स्वबन्धोरुचितां कन्यामन्विष्यन्नथ केशवः । अभाषि भामयाऽऽस्ते यन्मम राजीमती स्वसा ॥ ४७ ॥
हरिः स्मृत्वाऽथ तां स्मित्वा, ययौ यदु-बलैः समम् । निवासमुग्रसेनस्य, नभोदेशमिवांशुमान् ॥ ४८ ॥
अभ्युत्थायोग्रसेनोऽपि, विष्वक्सेनं ससम्भ्रमः । भद्रपीठे निवेश्याग्रे, तस्थावादेशलालसः ॥ ४९ ॥
याचितो नेमये राजीमतीं कृष्णेन स स्वयम् । तथेति प्रतिपद्याथ, सच्चक्रे चक्रिणं मुदा ॥ ५० ॥
ततः कृष्णेन विज्ञप्तः, समुद्रविजयो नृपः । विवाहलग्नमासन्नं, पृष्टवान् क्रोष्टुकिं तदा ॥ ५१ ॥
दत्तेऽथ श्रावणश्वेतषष्ठ्यां क्रोष्टुकिना दिने । उग्रसेन-समुद्रोर्वीनाथौ तूर्णमसज्जताम् ॥ ५२ ॥
अथ पाणिग्रहासन्नदिने नेमिं यदुस्त्रियः । प्राङ्मुखं स्थापयामासुस्तारप्रारब्धगीतयः ॥ ५३ ॥
तमस्नपयतां प्रीत्या, राम-दामोदरौ स्वयम् । बद्धप्रतिसरं नेमिप्रभुं, नाराचधारिणम् ॥ ५४ ॥
अगादथोग्रसेनस्य, निकेतं तार्क्ष्यकेतनः । स्वयं तद्विधिना राजीमतीमप्यध्यवासयत् ॥ ५५ ॥
अथाऽऽगत्य गृहं विष्णुरिमां निर्वाह्य शर्वरीम् । मुदा संवाहयामास, विवाहाय जगद्गुरुम् ॥ ५६ ॥
अथ श्वेतांशुवल्लोकदृक्कैरवविकासकः । श्रीनेमिः श्वेतशृङ्गारः, श्वेताश्वं रथमास्थितः ॥ ५७ ॥
तूर्यनिर्घोषसंहूतपुरुहूतवधूजनः । बन्दिवृन्दमुखोन्मुक्तैः, सूक्तैर्मुखरिताम्बरः ॥ ५८ ॥

१ °तपुरीजनः खंता० सं० ॥

गीयमानगुणग्रामो, हृष्टैर्बन्धुवधूजनैः । कामं जामिसमूहेन, क्रियमाणावतारणः ॥ ५९ ॥
समं समग्रैर्यदुभिर्यदुनारीभिरप्यथ । उग्रसेनगृहासन्नो, जगाम जगदीश्वरः ॥ ६० ॥ कैलापकम् ॥
वयस्याभिरभिप्रायविद्भिः सा प्रेरिता ततः । गवाक्षमाययौ राजीमती नेमिदिदृक्षया ॥ ६१ ॥
आयाति विश्वमालिन्यभिदि नेमौ भयाद् गतम् । पश्चाल्लक्ष्मेव वक्त्रेन्दोर्दधाना कबरीभरम् ॥ ६२ ॥
सीमन्तसीम्नि बिभ्राणा, मुक्तास्तवकमद्भुतम् । लावण्याम्भोधिसम्भूतनवनिर्लाञ्छनेन्दुवत् ॥ ६३ ॥
मदनद्विरदालानमणिस्तम्भानुकारिणा । भालस्थलस्थकाश्मीरतिलकेन विभूषिता ॥ ६४ ॥
समारूढरति-प्रीतिप्रियशैलूषशालिना । भ्रूरज्जुसज्जितेनोच्चैर्नासावंशेन भासुरा ॥ ६५ ॥
दृग्भ्यां योग्याकृते क्षिप्तैः, कर्णकोटरमध्यगैः । विशिखैरिव राजन्ती, कटाक्षैर्द्रुतपातिभिः ॥ ६६ ॥
अन्तर्भित्तिसदृग्नासाविभक्तौ मणिभासुरौ । कपोलौ बिभ्रती कामप्रेयस्योर्वासवेश्मवत् ॥ ६७ ॥
आस्येन्दुना निपीतस्य, शशाङ्कयशसोऽधिकान् । उद्गारानिव तन्वाना, स्मितदन्तद्युतिच्छलात् ॥ ६८ ॥
प्रियानुरागं चित्तान्तरमान्तमिव निर्भरम् । उद्भ्रान्तमधरच्छायाच्छद्मना दधती मुखे ॥ ६९ ॥
कण्ठं नाभीह्रदादीशदग्धं मग्नमिव स्मरम् । दाम्नेवास्येन्दुमुक्तेन, मुक्ताहारेण हारिणी ॥ ७० ॥
दधाना मेखलारत्नं, दीपरूपमिव स्मरम् । उद्यत्कज्जललेखाभरोमराजिविराजितम् ॥ ७१ ॥
पादाभ्यामङ्गुलिश्रेणिशोणितक्षोणिमण्डला । तर्जयन्तीव पद्मानि, मणिनूपुरसिञ्जितैः ॥ ७२ ॥
हर्षपीयूषवर्षेणोद्भिन्नरोमाङ्कुरोत्करा । साऽऽरुरोह वरारोहा, गवाक्षं वीक्षिता जनैः ॥ ७३ ॥
॥ द्वादशभिः कुलकम् ॥
विश्वातिशायिसौभाग्य-भाग्य-लावण्यसम्पदम् । पिबन्ती निर्निमेषाक्षी, सा देवीभूयमन्वभूत् ॥ ७४ ॥

विवोढुमप्युपायान्तं, सा तं वीक्ष्य व्यचिन्तयत् ।
एतत्पाणिग्रहे योग्यं, भाग्यं किं मे भविष्यति ? ॥ ७५ ॥

इतश्चाऽऽकर्णयन् नानाजीवानां करुणं रवम् । जानन्नपि जिनोऽपृच्छत्, किमेतदिति सारथिम् ॥ ७६ ॥
अथ सारथिनाऽभाषि, देवाऽऽतिथ्यकृते तव । उग्रसेनोऽग्रहीज्जीवान्, जल-स्थल-नभश्चरान् ॥ ७७ ॥
तत् सर्वेऽपि कृपाकान्त !, वाटकान्तः स्थिता अमी । तन्वते तुमुलं प्राणभयं येन महाभयम् ॥ ७८ ॥
तदुवाच यदुस्वामी, यत्रामी सन्ति जन्तवः । स्यन्दनं नय तत्रामुमित्यकार्षीच्च सारथिः ॥ ७९ ॥
अथ व्यलोकि दीनास्यैः, प्राणिभिर्वध्यतां गतैः । स्वोक्त्या रक्षेति जल्पद्भिः, पितेव तनुजैः प्रभुः ॥ ८० ॥
करुणाकरिणीकेलिकाननेनाथ नेमिना । अमी सर्वेऽप्यमोच्यन्त, जवादादिश्य सारथिम् ॥ ८१ ॥
मुक्तेषु तेषु जीवेषु, करुणावीचिवार्धिना । स्यन्दनो जगतां पत्या, प्रत्यावासमचाल्यत ॥ ८२ ॥
शिवा समुद्रविजयः, कृष्ण-रामादयोऽप्यथ । स्वस्वयानं समुत्सृज्य, श्रीमन्नेमिनमभ्ययुः ॥ ८३ ॥
ततो नेमिनमूचाते, पितरौ साश्रुलोचनौ । त्वया जात ! किमारब्धमिदं नः प्रतिलोमिकम् ? ॥ ८४ ॥
प्रभुः प्राह मयाऽऽरब्धमेतद्विश्वानुकूलिकम् । पशुवन्मोचयिष्यामि, यद् युष्मान् स्वं च बन्धनात् ॥ ८५ ॥
तदाकर्ण्याथ मूर्च्छालौ, पितरौ पेततुः क्षितौ । चन्दनादिभिराश्वास्य, कृष्णस्तौ नेमिमभ्यधात् ॥ ८६ ॥
धिक् ! ते विवेकितामेतां, पशूनप्यनुकम्पसे । दोदूयसे पुनर्मातृ-पितृ-बन्धु-सुहृज्जनान् ॥ ८७ ॥

---

१ कुलकम् वता० ॥ २ अयं श्लोकः वता० नास्ति ॥ ३ भवेदिति खंता० सं० ॥
४ °रुणारवम् खंता० सं० ॥ ५ °न्तर्धृता सं० ॥ ६ °भ्ययुः खंता० ॥ ७ °मेतान्, पशू° खंता० ॥

ततोऽभ्यधात् प्रभुः कृष्ण !, नोक्तं युक्तमिदं त्वया। विचारय चिरं वन्धो !, निर्बन्धस्याऽऽयतिं मम ॥८८॥
संसारसुखमापातमधुरं स्यादपथ्यवत्। प्रियङ्करः प्रियश्चायं, शमस्तु कटुजायुवत् ॥ ८९ ॥
सर्वेषां तत् प्रियाकर्तुं, प्रशमोऽयं श्रितो मया। हितं यत् परिणामे हि, हितं तत् पारमार्थिकम् ॥ ९० ॥
इत्युक्त्वा स्वजनेष्वश्रुगद्गदेषु रुदत्स्वपि। समाजगाम श्रीनेमिर्गृहमुद्वाहनिःस्पृहः ॥ ९१ ॥
तदा च समयं ज्ञात्वा, प्रभुर्लोकान्तिकामरैः। मुदा विज्ञपयाञ्चक्रे, नाथ! तीर्थं प्रवर्तय ॥ ९२ ॥
अथाऽसौ वार्षिकं दानं, दातुं प्रारब्धवान् प्रभुः। कारुण्यसागरः कृप्तव्रतग्रहणनिश्चयः ॥ ९३ ॥
अन्यतश्चलिते विश्वस्वामिन्यथ रवाविव। भेजे मूर्च्छामियं राजीमती राजीविनीव सा ॥ ९४ ॥
अमन्दैश्चन्दनस्यन्दैः, कौमुदीकोमलैरथ। अभिषिक्ता वयस्याभिर्बुद्धा कुमुदिनीव सा ॥ ९५ ॥
सकज्जलैरश्रुजलैः, कपोलल्लुलितैरथ। विललापेयमेणाङ्कविम्बयन्ती मुखाम्बुजम् ॥ ९६ ॥
रे दैव! यदि भाले मे, न नेमिर्लिखितः पतिः। ततः किमियतीं भूमिं, त्वयाऽहमधिरोपिता? ॥ ९७ ॥
यदि नेमिर्न मे भावी, भर्ता किं ढौकितस्ततः?। तन्नाऽलब्धनिधेर्दुःखं, दृष्टनष्टनिधेर्हि यत् ॥ ९८ ॥
काऽहं? क्व नेमिरित्यासीत्, त्वत्पतित्वे मनोऽपि न। त्वद्गिरैव विवाहार्थे, स्वामिन्नस्मि प्रतारिता ॥ ९९ ॥
त्वयाऽरोपि ममोद्वाहमनोरथतरुः स्वयम्। उन्मूलयन्निमं स्वामिन्नात्मनोऽपि न लज्जसे? ॥ १०० ॥
क्रन्दन्तीति वयस्याभिर्निषिद्धा कथमप्यसौ। निश्चिकायेति शैवेय, एव देवोऽस्तु मे गतिः ॥ १०१ ॥
ववर्ष वार्षिकं दानमितश्च श्रीशिवासुतः। समुद्रविजयादीनां, जलं च नयनोच्चयः ॥ १०२ ॥
कृप्तदीक्षाभिषेकोऽयमथाशेषैः सुरेश्वरैः। नाम्नोत्तरकुरुं रत्नशिविकामारुरोह सः ॥ १०३ ॥
सुरा-ऽसुर-नरैर्मातृ-जनक-स्वजनैरपि। स्वामी परिवृतो राजपथेन प्राचलन्मुदा ॥ १०४ ॥
तदाऽऽलोक्य गृहासन्नं, प्रसन्नं नेमिनं जिनम्। अवाप व्याकुला राजीमती मूर्च्छां मुहुर्मुहुः ॥ १०५ ॥
अथाऽऽससाद श्रीनेमिः, सहस्राम्रवणं वनम्। वनान्तलक्ष्मीधम्मिल्लतुल्यरैवतकाचलम् ॥ १०६ ॥
पूर्वाह्णे श्रावणश्वेतषष्ठ्यां षष्ठेन स प्रभुः। पूर्णाब्दत्रिशतीकोऽथ, प्राव्रजत् त्वाष्ट्रगे विधौ ॥ १०७ ॥

प्रतीष्य केशान् देवेशो, दूष्यं स्कन्धे विभोर्न्यधात्।
तान् परिक्षिप्य दुग्धाब्धौ, तुमुलं च न्यषेधयत् ॥ १०८ ॥

सामायिकमथाऽऽदाय, मनःपर्ययमासदत्। श्रीमान् नेमिश्च सौख्यं च, प्रपेदे नारकैरपि ॥ १०९ ॥
भूभुजः प्राव्रजंस्तत्र, सहस्रं सह नेमिना। स तैः प्रभाद्भुतैर्व्याप्तः, सहस्रांशुरिवाऽऽबभौ ॥ ११० ॥
अथ नत्वा गते लोके, परमान्नेन पारणम्। द्वितीयेऽह्नि विभुश्चक्रे, वरदत्तद्विजौकसि ॥ १११ ॥
अथोत्सवे कृते तत्र, त्रिदशेशैर्यथाविधि। विजहारान्यतः स्वामी, कर्मनिर्मथनोद्यतः ॥ ११२ ॥
रथनेमिरथो नेमेरनुजो मदनातुरः। उपाचरच्चिरं राजीमतीं पाणिग्रहेच्छया ॥ ११३ ॥
हेमपात्रेऽन्यदा पीतं, वान्त्वा दुग्धं प्रयोगतः। पिबेदमिति तं नेमिरथं राजीमती जगौ ॥ ११४ ॥

स तामुवाच श्वानोऽस्मि, किमु वान्तं पिबामि यत्?।
साऽप्याह नेमिवान्तां मां, भोक्तुकामोऽसि किं ततः? ॥ ११५ ॥

आश्विने मासि पूर्वाह्णेऽमावास्यायां कृताष्टमः। वेतसाधः प्रभुः प्राप, केवलं त्वाष्ट्रगे विधौ ॥ ११६ ॥

१ °त् पुनः कृ° खंता० ॥ २ °यस्यायं खंता० ॥ ३ °पु वद° खंता० ॥ ४ °न्दचन्द° खंता० सं० ॥ ५ °यन्नमुं स्वा° खंता० ॥ ६ °वात्मजः सं० ॥

देवैः समवसरणे, विहितेऽथ यथाविधि । अलञ्चक्रे विभुः सिंहासनं सिंह इवाचलम् ॥ ११७ ॥
अथाऽऽगतं विभुं मत्वा, हरिः परिजनैः समम् । समागत्य नमस्कृत्य, जिनं हृष्टो निविष्टवान् ॥ ११८ ॥
ततश्च वरदत्तादीनेकादश गणेश्वरान् । विभुः प्रवर्तिनीं चक्रे, राजपुत्रीं च यक्षिणीम् ॥ ११९ ॥
देवक्युदरजैः षड्भिर्द्वात्रिंशद्वल्लभायुतैः । नागसद्मस्थितैर्युक्तेऽगाद् भद्रिलपुरे विभुः ॥ १२० ॥
अमी चरमदेहाः षट्, प्राव्रजन् नेमिबोधिताः । विजह्रुः स्वामिना सार्कं, द्वारकां च ययौ विभुः ॥ १२१ ॥
देवकीसूनवः षट् ते, भूत्वा युगलिनः क्रमात् । देवक्याः सदनं जग्मुः, षष्ठान्ते पारणेच्छया ॥ १२२ ॥
मुदिता वीक्ष्य कृष्णाभं, पूर्वायातं मुनिद्वयम् । देवकी मोदकैः सिंहकेसरैः प्रत्यलाभयत् ॥ १२३ ॥
द्वितीयं युग्ममायातमप्यसौ प्रत्यलाभयत् । युग्मं तृतीयमायातमथाभाषत देवकी ॥ १२४ ॥
किं दिग्मोहान्मुहुः प्राप्तौ, युवां ? किं मे मतिभ्रमः ? । किं वा भक्तादिकं नात्र, लभन्ते पुरि साधवः ? ॥१२५॥
तावूचतुः किमाशङ्का ?, यद् वयं षट् सहोदराः । त्रिधा युगलिनो भूत्वा, भृशं त्वद्गृहमागताः ॥ १२६ ॥
तद् दध्यौ देवकी कृष्णतुल्याः किं मे सुता अमी ? ।
उक्ताऽतिमुक्तकेनाहं, जीवत्पुत्राष्टकाऽसि यत् ॥ १२७ ॥
इति श्रीनेमिनं प्रष्टुं, द्वितीयेऽह्नि जगाम सा । ऊचे नाथोऽपि तद्भावं, मत्वा ते षडमी सुताः ॥ १२८ ॥
तेषां जीवितवृत्तान्तमाकर्ण्य च विभोर्मुखात् । सा ववन्दे प्रमोदेन, षडिमान् षडरिच्छिदः ॥ १२९ ॥
ऊचे च मद्भुवां राज्यमुत्कृष्टमथवा व्रतम् । नाङ्के यल्लालितः कोऽपि, सुतस्तददतिबाधते ॥ १३० ॥
प्रभुः प्राह त्वयाऽहारि, सपत्न्या रत्नसप्तकम् । प्राग्भवे यत् त्वया तस्यै, रुदत्यै चैकमर्पितम् ॥ १३१ ॥
तस्मात्कर्मफलेनामी, न त्वया पालिताः सुताः । श्रुत्वेति सा ययौ सौधमष्टमात्मजकाङ्क्षिणी ॥ १३२ ॥
मत्वा मातुरभिप्रायं, गोविन्दो नैगमेषिणम् । देवमाराधयामास, तुष्टः सोऽप्येवमब्रवीत् ॥ १३३ ॥
भावी तवानुजः किन्तु, यौवने प्रव्रजिष्यति । तच्च तस्मिन् गते कृष्णः, प्रातर्मातुर्न्यवेदयत् ॥ १३४ ॥
तदा च देवकीकुक्षौ, देवः कोऽपि दिवश्च्युतः । अवतीर्णः शुभस्वप्नसूचिताद्भुतवैभवः ॥ १३५ ॥
बभूव समये विश्वरूपरूपस्ततः सुतः । नाम्ना गजसुकुमालो, देवक्या लालितः स्वयम् ॥ १३६ ॥
उपयेमे क्ष्मापसुतामेष नाम्ना प्रभावतीम् । सोमां च क्षत्रियाजातां, सोमशर्मद्विजाङ्गजाम् ॥ १३७ ॥
उद्यौवनः समं ताभ्यां, श्रीनेमिव्याख्यया गजः । धीमानुत्पन्नवैराग्यः, प्रियाभ्यां प्राव्रजत् समम् ॥ १३८ ॥
पृष्ट्वा प्रभुं स्मशाने च, मतिमान् प्रतिमां व्यधात् । दृष्टः श्वशुरकेणात्र, ब्रह्मणा सोमशर्मणा ॥ १३९ ॥
सैष प्रव्रज्य मत्पुत्रीं, व्यडम्बयदिति क्रुधा । चिताङ्गारचितं मूर्ध्नि, घटीकण्ठं न्यधाद् द्विजः ॥ १४० ॥
दग्धकर्मेन्धनोऽङ्गारैस्तैरिवाद्भुतभावनः । गजः केवलमासाद्य, प्रपेदे परमं पदम् ॥ १४१ ॥
वीक्षितुं दीक्षितं प्रातः, सोदरं सादरो हरिः । वन्दितुं च प्रभोः पादांश्चचाल सपरिच्छदः ॥ १४२ ॥
चैत्यार्थमिष्टकावाही, द्विजो वृद्धः कृपालुना । कृत्वा कृष्णेन साहाय्यं, ससैन्येन कृतार्थितः ॥ १४३ ॥
अथ नेमिं गतो विष्णुः, पप्रच्छ क ययौ गजः ? ।
विभुः सिद्धिं मुनेराख्यद्, वृत्तान्तात् सोमशर्मणः ॥ १४४ ॥

---

१ °गसद्मस्थि° खंता० ॥ २ °भद्दिल° सं० ॥ ३ सार्धं, द्वा° सं० ॥ ४ °त्नपञ्चक° सं० ॥ ५ °स, पृष्टः सोऽप्यवदद् रयात् खंता० सं० ॥ ६ °तुं प्रभुपादाब्जं, चचा° खंता० सं० ॥ ७ अथ विष्णुर्गतो नेमिं, पप्र° सं० ॥

कृष्णोऽपृच्छदथ क्रोधात्, कथं ज्ञेयः स दुर्द्विजः ? ।
प्रभुः प्राह त्वदालोके, शिरो यस्य स्फुटिष्यति ॥ १४५ ॥
रुदन् कृष्णोऽथ संस्कार्य, गजं निजपुरेऽविशत् । सोमं तथामृतं बद्धपादं बहिरचिक्षिपत् ॥ १४६ ॥
यदवो गजदुःखेन, प्राव्रजन् बहवस्ततः । शिवादेवी च दाशार्हा, वसुदेवं विना नव ॥ १४७ ॥
विभोः सहोदराः सप्त, चान्ये हरिकुमारकाः । राजीमती चैकनासा, कन्या चान्या यदुस्त्रियः ॥ १४८ ॥
॥ युग्मम् ॥
प्रत्याख्याच्च हरिः कन्योद्वाहं सोत्साहमानसः । तत्पुत्र्यः प्राव्रजन् सर्वा, वसुदेवस्य चाङ्गनाः ॥ १४९ ॥
देवकी-कनकवती-रोहिणीभिर्विना पुनः । गृहे कनकवत्यास्तु, जातं केवलमुज्ज्वलम् ॥ १५० ॥
तत्रोर्व्यामेत्य गीर्वाणैः, कृतोच्चैःकेवलोत्सवा । प्रव्रज्यां स्वयमादाय, नेमिं वीक्ष्य ययौ वने ॥ १५१ ॥
कृत्वाऽऽहारपरीहारं, तत्र त्रिंशदसौ दिनान् । क्षिप्त्वा निःशेषकर्माणि, मोक्षलक्ष्मीमुपाददे ॥ १५२ ॥
शक्रोऽन्यदा सदस्याह, नाऽऽहवं कुरुतेऽधमम् । दोषान् परेषामुत्सृज्य, भाषते च गुणं हरिः ॥ १५३ ॥
तदश्रद्दधता मार्गे, चक्रे देवेन केनचित् । दुर्गन्धः श्वा मृतः श्यामः, स्वैरं विहरतो हरेः ॥ १५४ ॥
गन्धत्रस्तजनं श्वानं, तं प्रेक्ष्य प्राह केशवः । इह श्यामरुचौ दन्ता, भान्ति व्योम्नीव तारकाः ॥ १५५ ॥
हयरत्नं हरन्नश्वहरीभूय पुरःसरः । ऊचे जितान्यसैन्योऽथ, स्वयमभ्येत्य विष्णुना ॥ १५६ ॥
स्थिरीभव के रे ! यासि ?, म्रियसे मुञ्च वाजिनम् । इति वासवकल्पं तं, जल्पन्तं त्रिदशोऽवदत् ॥ १५७ ॥
यच्छन्ति वाञ्छितं युद्धं, शुद्धक्षत्रियगोत्रजाः । पुताहवेन मां जित्वा, तद् गृहाण हयं निजम् ॥ १५८ ॥
निषिद्धाधमयुद्धोऽसौ, तुष्टादथ हरिः सुरात् । भेरीं भेजे ध्वनिध्वस्तषाण्मासिकमहारुजम् ॥ १५९ ॥
इति प्रीते सुरे तस्मिन्, गते भेरीं हरिः पुरे । अवादयद् यदा लोके, रोगः क्षयमगात् तदा ॥ १६० ॥
अथ लक्षेण लक्षेण, तस्या भेर्याः पलं पलम् । विक्रीतं रक्षकेणैषा, पूर्णा श्रीखण्डखण्डकैः ॥ १६१ ॥
तां निष्प्रभावां तज्ज्ञात्वा, घातयामास रक्षकम् । हरिः सुरात् परां लेभे, भेरीमष्टमभक्ततः ॥ १६२ ॥
तद्भेरीभूरिनादेन, स चक्रे विरुजं पुरम् । पर्जन्यगर्जितेनेव, गतदुःखं महीतलम् ॥ १६३ ॥
अन्येद्युर्द्वारिकां प्राप्तो, वर्षासु श्रीशिवासुतः । ततः प्रभुप्रणामाय, निर्मायः केशवो ययौ ॥ १६४ ॥
नत्वा शुश्रूषमाणोऽथ, पप्रच्छ स्वामिनं हरिः । न किं चलन्ति वर्षासु, दत्तहर्षाः सुसाधवः ? ॥ १६५ ॥
विश्वचक्षुरथाऽऽचख्यौ, नेमिर्गम्भीरया गिरा । बहुजीवकुलोत्कर्षा, वर्षा तन्नोचिता गतिः ॥ १६६ ॥
श्रुत्वेति श्रीपतिः श्रीमान्, जग्राह नियमं तदा । वर्षासु निःसरिष्यामि, कचिन्नाहं गृहाद् बहिः ॥ १६७ ॥
निश्चित्येति हरिर्नत्वा, नेमिं धाम जगाम सः ।
कोऽपि मोच्योऽन्तरा नेति, द्वारपालं तथाऽऽदिशत् ॥ १६८ ॥
वीराख्यस्तु पुरे तस्मिन्, कुविन्दो भक्तिमान् हरौ ।
अविलोक्य हृषीकेशं, न भुङ्क्ते स्म कदाचन ॥ १६९ ॥
आवासे न प्रवेशं स, लेभे द्वारस्थितस्ततः । सपर्यां विष्णुमुद्दिश्य, चक्रे नित्यमभोजनः ॥ १७० ॥

---

१ °लोकात्, समन्ताद् यः स्फुटच्छिराः खंता० सं० ॥ २ °मृतं पादचद्धं वहि° खंता० ॥ ३ °मद्युतौ द° खंता० सं० ॥ ४ क भो ! या° खंता० ॥ ५ °यवंशजाः सं० ॥ ६ °युद्धोऽथ, तुष्टादेष हरिः खंता० सं० ॥ ७ द्वारि स्थि° खंता० ॥

वर्षान्ते निर्ययौ विष्णुर्गृहाद् भानुरिवाम्बुदात् ।
अपृच्छद् वीरकं धीरः, किं कृशोऽसीति नीतिमान् ॥ १७१ ॥

तद्वृत्ते कथिते द्वास्थैर्गृहे सोऽस्खलितः कृतः । वीरकेण समं जग्मे, हरिणा नेमिसन्निधौ ॥ १७२ ॥

साधुधर्मं जिनाधीशात्, कर्ण्यमाकर्ण्य सोऽवदत् । नास्मि श्रामण्ययोग्योऽहमस्तु मे नियमस्तु तत् ॥१७३॥

न निषेध्यो व्रतात् कश्चित्, कार्यः किन्तु व्रतोत्सवः ।
सर्वस्यापि मया विष्णुरभिगृह्येत्यगाद् गृहम् ॥ १७४ ॥ युग्मम् ॥

विवाह्याः स्वसुताः प्राह; कृष्णस्तन्नन्तुमागताः ।
स्वामित्वमथ दास्यत्वं; भवतीभ्यो ददामि किम् ? ॥ १७५ ॥

स्वामित्वं देहि नस्तात !, ताभिरित्युदितो हरिः । ग्राहयामास ताः सर्वाः, प्रव्रज्यां नेमिसन्निधौ ॥ १७६ ॥

जननीशिक्षिताऽवोचत्, कन्यका केतुमञ्जरी । भविष्यामि भुजिष्याऽहं, तात ! न स्वामिनी पुनः ॥१७७॥

अन्याः कन्या ममेदृक्षं, मा वदन्निति विष्णुना । तद्विवाहधिया पृष्टो, विक्रमं वीरकः स्वयम् ॥ १७८ ॥

वीरम्मन्यस्ततो वीरः, कुविन्दोऽवोचदच्युतम् । बदरीस्थो मया ग्राव्णा, कृकलासो हतो मृतः ॥ १७९ ॥

चक्रमार्गे मया वारि, वहद्वामाङ्घ्रिणा धृतम् । मक्षिकाः पानकुम्भान्तर्धृता द्वारस्थपाणिना ॥ १८० ॥

समासीनो द्वितीयेऽह्नि, विष्णुर्भूमीभुजोऽवदत् । वीरकस्यास्य वीरत्वं, कुलातीतं किमप्यहो ! ॥ १८१ ॥

येन रक्तस्फटो नागो, निवसन् बदरीवने । निजघ्ने भूमिशस्त्रेण, वेमतिः क्षत्रियो ह्ययम् ॥ १८२ ॥

येन चक्रकृता गङ्गा, वहन्ती कलुषोदकम् । धारिता वामपादेन, वेमतिः क्षत्रियो ह्ययम् ॥ १८३ ॥

येन घोषवती सेना, वसन्ती कलशीपुरे । निरुद्धा वामहस्तेन, वेमतिः क्षत्रियो ह्ययम् ॥ १८४ ॥

इत्युक्त्वा पौरुषं स्पष्टं, क्षत्रियेषु जनार्दनः । वीरेणोद्वाहयामास, स्वकन्यां केतुमञ्जरीम् ॥ १८५ ॥

वीरकस्तां गृहे नीत्वा, तस्या दास इवाभवत् । आज्ञया केशवस्याथ, तां दासीमिव चक्रिवान् ॥ १८६ ॥

पराभूता तु सा विष्णुं, रुदतीदं न्यवेदयत् ।
कृष्णोऽवोचत् त्वयाऽयाचि, दास्यं स्वाम्यममोचि तत् ॥ १८७ ॥

साऽवोचदधुनाऽपि त्वं, पितः ! स्वाम्यं प्रयच्छ मे । इति प्राव्राजयत् पुत्रीं, कृष्णोऽनुज्ञाप्य वीरकम् ॥१८८॥

एकदा प्रददौ विष्णुर्द्वादशावर्तवन्दनम् । विश्वेषामपि साधूनां, मुदा तदनु वीरकः ॥ १८९ ॥

ऊचे हरिर्विभुं षष्ठ्याऽधिकैर्युद्धशतैस्त्रिभिः । न श्रान्तोऽहं तथा नाथ !, यथा वन्दनयाऽनया ॥ १९० ॥

अभ्यधत्त ततः स्वामी, श्रीमन्नद्य त्वयाऽर्जिते । साक्षात् क्षायिकसम्यक्त्व-तीर्थकृन्नामकर्मणी ॥ १९१ ॥

सप्तम्या दुर्गतेरायुरुद्धृत्याद्य त्वया हरे ! । साधुवन्दनया बद्धं, तृतीयैनिरयावनौ ॥ १९२ ॥

कृष्णोऽवदत् पुनर्देयं, वन्दनं दमिनां मया । नरकायुर्यथा शेषमपि निःशेषतां भजेत् ॥ १९३ ॥

द्रव्यवन्दनमित्थं ते, न भवेद् दुर्गतिच्छिदे । इत्युक्तः स्वामिनाऽपृच्छद्, वीरकस्य फलं हरिः ॥ १९४ ॥

अथाभ्यधत्त तीर्थेशः, क्लेश एवास्य तत्फलम् । वन्दिताः साधवोऽनेन, यतस्त्वदनुवर्तनात् ॥ १९५ ॥

नत्वाऽथ नाथमावासे, ययौ द्वारवतीपतिः । ढण्ढणाख्यो हरेः सूनुः, प्राव्रजन्नेमिसन्निधौ ॥ १९६ ॥

---

१ गमे, नन्तुं च हरिणा प्रभुम् ॥ खंता० सं० ॥ २ त्वं, स्वाम्यं तात ! प्रय° खंता० सं० ॥ ३ ऊचे विष्णुर्वि° सं० ॥ ४ °घनरकोचितम् ॥ खंता० सं० ॥ ५ °नं शर्मि° खंता० सं० ॥ ६ शेषं, मम मूलादपि त्रुटेत् खंता० सं० ॥

अन्यदा कर्म तस्योच्चैरुदगादान्तरायिकम् । स्वयं न लभते सोऽयं, हन्ति लाभं परस्य च ॥१९७॥
साधवोऽथ जगन्नाथमपृच्छन् किं न ढण्ढणः । कुत्रापि लभते किञ्चिन्नगरे ऋद्धिमत्यपि ? ॥ १९८ ॥
अथावदद् विभुर्ग्रामे, धान्यपूराभिधे पुरा । विप्रो मगधदेशेऽभूदयं नाम्ना परासरः ॥ १९९ ॥
ग्रामे राजनियुक्तोऽसौ, ग्राम्यैः क्षेत्राणि वापयन् । सीतामकर्षयद् भक्तेऽभ्युपेतेऽपि पृथक् पृथक् ॥ २०० ॥
बुभुक्षितानपि श्रान्तानपि तृष्णातुरानपि । वृषान् दासांश्च स क्रूरो, मुमोच न कथञ्चन ॥ २०१ ॥
इत्यन्तरायमर्जित्वा, कर्म भ्रान्त्वा भृशं भवे । ढण्ढणोऽभूत् सुतो विष्णोः, पूर्वकर्मोदितं च तत् ॥ २०२ ॥
समाकर्ण्येति संविग्नः, कृष्णसूनुः पुरः प्रभोः । अभ्यग्रहीदिदं यत्न, मोक्ष्येऽहं परलब्धिभिः ॥ २०३ ॥
परलब्धं न तद् भुङ्क्ते, लभते न स्वयं क्वचित् । कालक्षेपमसावित्थं, चक्रे दुष्करकारकः ॥ २०४ ॥
कोऽतिदुष्करकारीति, प्रभुः पृष्टोऽथ विष्णुना । व्याचख्यौ ढण्ढणं साधुं, सोढाऽलाभपरीषहम् ॥ २०५ ॥
नत्वाऽथ स्वामिनं विष्णुः, पुरं द्वारवतीं व्रजन् । मुनिं ढण्ढणमालोक्य, ननामोत्तीर्य कुञ्जरात् ॥ २०६ ॥
ववन्दे विष्णुनाऽप्येष, धन्यः कोऽपि मुनीश्वरः । कोऽपि श्रेष्ठीति तं साधुं, मोदकैः प्रत्यलाभयत् ॥ २०७ ॥
दर्शयन् मोदकान् सोऽपि, मुनिः प्रभुमभाषत । मम कर्माद्य किं क्षीणं, लब्धा यन्मोदका अमी ? ॥ २०८ ॥
जिनो जगाद नो कर्म, क्षीणं लब्धिश्च नैव ते । वन्दमानं हरिं दृष्ट्वा, यत् त्वां स प्रत्यलाभयत् ॥ २०९ ॥
परलब्धिमभुञ्जानः, स्थण्डिले मोदकान् मुनिः । द्राक् परिष्ठापयन् लेभे, केवलं भूरिभावनः ॥ २१० ॥
प्रभुं प्रदक्षिणीकृत्य, स केवलिसभां गतः । विहृत्याथ भुवि स्वामी, द्वारकां पुनरागमत् ॥ २११ ॥
रथनेमिरथान्येद्युर्भिक्षां भ्रान्त्वा पुरान्तरे । वलमानो गुहां काञ्चित्, प्रविष्टो वृष्टिपीडितः ॥ २१२ ॥
नेमिं नत्वा तथा राजीमती यान्ती पुरं प्रति । वृष्टिदूना तमोगुप्तां, रथनेमिगुहामगात् ॥ २१३ ॥
रथनेमिमजानन्ती, तमःस्तोमतिरोहितम् । उद्वापयितुमत्रासौ, वस्त्राण्यूर्द्धाण्यमुञ्चत ॥ २१४ ॥
तां तथा वीक्ष्य कामार्तो, रथनेमिरथाऽवदत् । पुराऽपि प्रार्थिताऽसि त्वमद्य मे कुरु वाञ्छितम् ॥ २१५ ॥
रथनेमिमथो मत्वा, ध्वनिना भोजनन्दनी । संवृताङ्गी जवादेव, व्रीडाभारादुपाविशत् ॥ २१६ ॥
राजीमत्याऽथ जल्पन्त्या, चिरं साधूचितं वचः । प्रत्यबोधि तदा प्रीतो, रथनेमिमहामुनिः ॥ २१७ ॥
तदालोच्य प्रभोरग्रे, तपस्तीव्रतरं चरन् । स्वच्छात्मा वत्सरेणासौ, कलयामास केवलम् ॥ २१८ ॥
विहृत्य पुनरन्येद्युः, स्वामी रैवतपर्वते । सेवितो देवतावृन्दैः, शमवान् समवासरत् ॥ २१९ ॥
हरिराह सुतान् प्रातर्यः प्राग् नंस्यति नेमिनम् । यच्छामि वाञ्छितं तस्मै, वाजिनं रयराजिनम् ॥ २२० ॥
श्रुत्वेति प्रथमं प्रातर्बालकः पालको मुदा । तुरङ्गस्यैव लोभेन, नेमिनाथं ननाम सः ॥ २२१ ॥
शाम्बस्तु प्रस्तुतध्याननिधानीभूतमानसः । स्थानस्थ एव तीर्थेशं, प्रणनाम निशात्यये ॥ २२२ ॥
ययाचे पालकः प्रातर्हयं हरिरथाब्रवीत् । प्रभुः प्राग् वन्दितो येन, दास्ये तस्यैव वाजिनम् ॥ २२३ ॥
गत्वाऽथ विष्णुना पृष्टः, स्वामी सम्यगभाषत ।
द्रव्यतः पालकः शाम्बो, भावतः प्राग् ननाम माम् ॥ २२४ ॥
अभव्योऽयमिति क्रुद्धो, निचक्रे पालकं हरिः । शाम्बाय मण्डलेशत्वमिष्टं च तुरगं ददौ ॥ २२५ ॥
देशनान्तेऽन्यदा नेमिं, नमस्कृत्य जनार्दनः । पप्रच्छ द्वारकाऽप्येषा, कदाचिद् यास्यति क्षयम् ? ॥ २२६ ॥

---

१ °न्त्वा चिरं भवे । खंता० सं० ॥ २ °तकाचले खंता० ॥ ३ नत्वा° सं० ॥ ४ °ति श्रुत्वा, निच° खंता० ॥

अथावदद् विभुः शौर्यपुरसीम्नि परासरः । सिषेवे तापसः कांश्चित्, कन्यां नीचकुलां पुरा ॥ २२७ ॥
तज्जूर्द्वैपायनो नाम, ब्रह्मचारी दमी शमी । वसन् वनेऽत्र मद्यान्धैः, शाम्बाद्यैः स हनिष्यते ॥ २२८ ॥
स पुरीं धक्ष्यति क्रुद्धो, यादवैः सह तापसः । भ्रातुर्जराकुमारात् ते, मृत्युर्भावी जरासुतात् ॥ २२९ ॥
श्रुत्वा जराकुमारस्तत्, खिन्नचेताः प्रभोर्वचः । ययौ वनं जिनं नत्वा, तूण-कोदण्डदण्डभृत् ॥ २३० ॥
श्रुत्वा द्वैपायनोऽपीदं, नृपरम्परया वचः । सर्वक्षयाय मा भूवमित्यभूद् वनमन्दिरः ॥ २३१ ॥
नेमिं प्रणम्य कृष्णोऽपि, प्रति द्वारवतीं गतः । भावी मद्यादनर्थोऽयमिति मद्यं न्यवारयत् ॥ २३२ ॥
अथ कादम्बरीं कादम्बरीसंज्ञगुहान्तरे । शिलाकुण्डे समीपाद्रेः, पौराः कृष्णाज्ञयाऽत्यजन् ॥ २३३ ॥
एवं क्षयभियाऽऽपृच्छ्य, सिद्धार्थः सोदरो बलम् । देवीभूयोपकर्तास्मि, गदित्वेत्यग्रहीद् व्रतम् ॥ २३४ ॥
स षण्मासीं तपस्तप्त्वा, मुनीन्द्रस्त्रिदिवं ययौ । इतश्च कश्चित् कुण्डस्थां, सुरां शाम्बानुगः पपौ ॥ २३५ ॥
शाम्बायाथ सुरापूर्णां, चक्रे दृतिमुपायनम् । आख्यत् पृष्टः स शाम्बेन, शिलाकुण्डे स्थितां सुराम् ॥ २३६ ॥
द्वितीयेऽह्नि ययौ शाम्बः, कुमारैः सह दुर्धरैः । अतृप्तश्च पपौ स्वादुरसां स्वादुरसां चिरात् ॥ २३७ ॥
द्वैपायनस्तदा ध्यानस्थितः शैलाश्रितः शमी । पूर्दाहहेतुरित्येष, रुषा शाम्बेन कुट्टितः ॥ २३८ ॥
कृत्वाऽथ तं मृतप्रायं, ययुः सर्वेऽपि वेश्मसु । क्रुद्धस्यास्य पुरीदाहे, प्रतिज्ञां श्रुतवान् हरिः ॥ २३९ ॥
पटुभिश्चाटुभिः शास्त्रवचोभिर्भक्तिभिस्तथा । कृष्णस्तं सान्त्वयामास, न पुनः शान्तवानसौ ॥ २४० ॥
कोपक्रूरारुणाक्षोऽपि, मुनीशः कृष्णमब्रवीत् । सह रामेण मुक्तोऽसि, पुरीदाहेऽतिभक्तिभाक् ॥ २४१ ॥
हन्यमानेन दुर्दान्तैर्मया तव कुमारकैः । बद्धं निदानमद्येति, पूर्दाहोऽस्तु तपःफलम् ॥ २४२ ॥
कृष्णस्तपस्विनेत्युक्तः, सरामः प्रययौ पुरीम् । द्वैपायननिदानं च, तदभूत् प्रकटं पुरे ॥ २४३ ॥
अथ कृष्णाज्ञयाऽभूवन्, धर्मनिष्ठाः पुरीजनाः । तदा रैवतकाद्रौ च, श्रीनेमिः समवासरत् ॥ २४४ ॥
तत्र गत्वा प्रभुं नत्वा, चाश्रौषीद् देशनां हरिः । प्रद्युम्न-शाम्बौ निषध, उल्मुकः सारणादयः ॥ २४५ ॥
कुमारा रुक्मिणी चात्र, सत्याद्याश्च यदुस्त्रियः । बह्वयः संसारनिर्विण्णा, देशनान्ते प्रवव्रजुः ॥ २४६ ॥
॥ युग्मम् ॥

समुद्रविजयादीन् स, स्तुवन् प्रव्रजितान् पुरा । निनिन्द स्वयमात्मानं, हरिर्मुहुरदीक्षितम् ॥ २४७ ॥
ज्ञातचेताः प्रभुः प्राह, जातुचिन्नैव शार्ङ्गिणः । भजन्ते संयमं बद्धा, यन्निदानेन केशव ॥ २४८ ॥
किञ्चाधोगामिनः सर्वे, स्वभावेन भवन्त्यमी । श्रुत्वेति विधुरं बाढं, तं स्वामी पुनरभ्यधात् ॥ २४९ ॥
मा विषीद हरे! भावी, त्वमर्हन्नत्र भारते । ब्रह्मलोकं बलो गत्वा, च्युत्वा मर्त्यो भविष्यति ॥ २५० ॥
देवीभूतस्ततश्च्युत्वा, पुनरत्रैव भारते । भूत्वा ते तीर्थनाथस्य, शासने मोक्षमाप्स्यति ॥ २५१ ॥
श्रुत्वेति नत्वा तीर्थेशं, कृष्णोऽगान्नगरीं निजाम् । भगवान् नेमिनाथोऽपि, विजहारान्यतस्ततः ॥ २५२ ॥
पुनः कृष्णाज्ञया पौरा, बाढं धर्मपराः स्थिताः । द्वैपायनोऽपि मृत्वाऽभूदथ वह्निकुमारकः ॥ २५३ ॥
पूर्ववैरस्मृतेरेत्य, द्वारकां दग्धुमुद्धुरः । नालम्भूष्णुरसौ पौरतपःप्रतिहतः परम् ॥ २५४ ॥
वर्षाण्येकादशालब्धच्छिद्रोऽस्थादेव रोषणः । द्वादशेऽब्दे प्रवृत्ते च, लोकश्चित्तमिति व्यधात् ॥ २५५ ॥
भ्रष्टस्तपोभिरस्माकं, सोऽपि द्वैपायनो ध्रुवम् । रमामहे ततः स्वैरं, प्रवर्तितमहोत्सवाः ॥ २५६ ॥

१ °दुर्मदैः खंता० । दुर्दमैः सं० ॥ २ °न्न पिष्टि° खंता० सं० ॥ ३ °क्षोऽथ, मु° खंता० सं० ॥
४ °त्मानमेकं मुहु° खंता० ॥ ५ तदधो° सं० ॥ ६ °स्मृतेः प्राप्तो, द्वार° खंता० सं० ॥

इति मांसादनं मद्यपानं च यदवो व्यधुः । छिद्रान्वेषी स च च्छिद्रं, लेभे द्वैपायनासुरः ॥ २५७ ॥
उल्का-निर्घात-भूकम्पा-ऽऽलेख्य-प्रहसितादयः । उत्पाता विविधाः प्रादुरासंस्तस्यां ततः पुरि ॥ २५८ ॥
पिशाच-शाकिनी-भूत-वेतालादिपरिच्छदः । द्वैपायनासुरः सोऽपि, बभ्राम द्वारिकान्तरे ॥ २५९ ॥
उष्ट्रारूढं दक्षिणस्यां, यान्तं रक्तांशुकावृतम् । महिषारूढमात्मानं, स्वप्नेऽपश्यन् पुरीजनाः ॥ २६० ॥
सीरादि सीरिणो नष्टं, रत्नं चक्रादि शार्ङ्गिणः । तत्र संवर्तकं वातं, विचकारासुरस्ततः ॥ २६१ ॥
काननानि समग्राणि, दिग्भ्योऽष्टाभ्योऽपि वायुना । उन्मूल्य स पुरीं काष्ठ-तृणादिभिरपूरयत् ॥ २६२ ॥
भीत्या प्रणश्यतो लोकान्, दिग्भ्योऽप्यानीय दुष्टधीः ।
द्वारकान्तर्निचिक्षेप, क्षणाद् द्वैपायनासुरः ॥ २६३ ॥
अथ क्षयानलप्राये, ज्वलने ज्वालिते द्विषा । तत्र बालैश्च वृद्धैश्च, कण्ठलग्नैर्मिथः स्थितम् ॥ २६४ ॥
देवकी-रोहिणीयुक्तं, वसुदेवमथो रथे । क्रष्टुं प्रज्वलनाद् रामयुक्तः कृष्णो न्यवेशयत् ॥ २६५ ॥
न हया न वृषा नेमास्तं क्रष्टुं रथमीशते । स्तम्भितास्तेन दैत्येन, स्थिता लेप्यमया इव ॥ २६६ ॥
कृष्ण-रामौ स्वसामर्थ्यात्, तं रथं द्वारि निन्यतुः । पूःप्रतोलीकपाटे ते, पिदधावसुरः क्रुधा ॥ २६७ ॥
अपाटयत् कपाटौ तौ, रामः पादप्रहारतः । रथस्तु नाचलत् कृष्यमाणोऽपि गिरिशृङ्गवत् ॥ २६८ ॥
अथ तौ पितरः प्राहुर्वत्सौ ! द्राग् गच्छतं युवाम् । निदानं स मुनिः कुर्वन्, युवामेव मुमोच यत् ॥ २६९ ॥
शरणं नः पुनर्नेमिरधुनाऽप्यस्तु दुर्धियाम् । कस्यापि न वयं कोऽपि, नास्माकमिति निश्चयः ॥ २७० ॥
इति ध्यानवतां मूर्ध्नि, तेषामग्निं ववर्ष सः । मृत्वाऽथ दिवि जग्मुस्ते, राम-कृष्णौ निरीयतुः ॥ २७१ ॥
दह्यमानां पुरीं पास्यां, द्रष्टुमप्यक्षमौ शुचा । आलोच्याऽऽलोच्य तौ पाण्डुपत्तनं प्रति चेलतुः ॥ २७२ ॥
पुरेऽथ प्रज्वलत्यस्मिन्, रामसूः कुब्जवारकः । शिष्योऽस्मि नेमिनाथस्य, भावतोऽहं धृतव्रतः ॥२७३॥
ब्रुवन्निति समुत्पाट्य, नीतोऽसौ जृम्भकामरैः । प्राव्राजीत् पल्हवे देशे, श्रीमन्नेमिपदान्तिके ॥ २७४ ॥
॥ युग्मम् ॥
इतोऽपि क्षुधितं कृष्णं, मुक्त्वा हस्तिपुराद् बहिः । गत्वा बलो गृहीत्वा च, शम्बलं वलितः स्वयम् ॥२७५॥
तन्नृपेणाऽच्छदन्तेन, धार्तराष्ट्रेण सीरभृत् । पिधाय नगरद्वारं, चौरोऽयमिति रोधितः ॥ २७६ ॥
क्ष्वेडाहूतेन कृष्णेन, बलादर्गलबाहुना । हेलाहतकपाटेन, युक्तः सीरी द्विषोऽजयत् ॥ २७७ ॥
अथ भुक्त्वा तदुद्याने, तौ कौशाम्बवनं गतौ । तत्रार्तस्तृष्णया कृष्णस्तस्थौ रामोऽम्भसे गतः ॥ २७८ ॥
अथ पीताम्बरच्छन्नतनोः सुप्तस्य कानने । लग्नो जानूपरिन्यस्ते, कृष्णस्याङ्घ्रितले शरः ॥ २७९ ॥
तदुत्थाय हरिः कोऽयमित्यवादीदमर्षणः । उपलक्ष्य गिराऽऽगत्य, जरापुत्रो मुमूर्च्छ च ॥ २८० ॥
लब्धसंज्ञो रुदन्नाह, धिग् मे जन्मेदमीदृशम् । धिग् मां यन्न तदा दीर्णः, श्रुत्वा तत् तीर्थकृद्वचः ॥ २८१ ॥
ममारण्यगतस्यापि, यदभूः शरगोचरः । तन्मन्ये कृष्ण ! पूर्दग्धा, न स्यादर्हद्वचोऽन्यथा ॥ २८२ ॥
अथ तं हरिरित्याह, विषादेन कृतं कृतिन् ! । त्वं जीव-यादवेष्वेको, व्रज वेगेन पाण्डवान् ॥ २८३ ॥
भाविनस्ते सहायास्ते, चिरं क्षाम्याश्च मद्गिरा । गच्छ यावद् बलो नैति, त्वां हनिष्यति स क्रुधा ॥ २८४ ॥
इत्युक्त्वा प्रेषितः सैष, गोविन्देन जरासुतः । उन्मूल्यास्मै ददौ चायमभिज्ञानाय कौस्तुभम् ॥ २८५ ॥

---

१ °परिग्रहः खंता० ॥ २ °पाक्रान्तमात्मा° खंता० सं० ॥ ३ °स्तं रथं क्रष्टुमी° खंता० ॥
४ °ण्डुमथुरां प्रति खंता० सं० ॥ ५ °त्वाऽथ, श° खंता० । °त्वाऽध्वश° सं० ॥

कृष्णाङ्गेर्बाणमुद्धृत्य, प्रयातोऽथ जरासुतः। रामान्वेषभयात् किञ्चिद्, विपरीतैः पदैश्चलन् ॥ २८६ ॥
उत्तराभिमुखीभूय, कृष्णोऽपि प्राञ्जलिस्तदा। पञ्चभ्यः परमेष्ठिभ्यो, नमश्चक्रे यथाविधि ॥ २८७ ॥
प्रशशंस कुटुम्बं स्वं, पुरा प्रव्रजितं तदा। हृदा निनिन्द चात्मानमीदृशव्यसनातुरम् ॥ २८८ ॥
प्रहारपीडयाऽथाऽयं, निर्विवेकीभवन्मनाः। ध्यातद्वैपायनद्वेषस्तृतीयां पृथिवीं ययौ ॥ २८९ ॥
कृत्वाऽम्भः पद्मपत्रेऽथ, बलः कृष्णाग्रमागतः। असौ सुखेन विश्रान्तः, सुप्तोऽस्तीति क्षणं स्थितः ॥२९०॥
वीक्ष्य रक्तं चिराचीरं, मृतं मत्वाऽथ बान्धवम्। सोऽपतन्मूर्च्छितो लब्धसञ्ज्ञः सद्यो रुरोद च ॥ २९१ ॥
विष्णोर्मुखाग्रमागत्य, जगाद च शुचाऽर्दितः। भ्रातर्न किं वदस्यद्य?, कोऽपराधः कृतो मया? ॥२९२॥
लग्नः कालो ममाद्येति, क्रुद्धश्चेत् तत् त्यज क्रुधम्। पयोमध्याङ्गुलीरेखोपमः कोपो महात्मनाम् ॥२९३॥
रामस्तमित्यजल्पन्तं, बन्धुं वात्सल्यमोहितः। स्कन्धेऽधिरोप्य बभ्राम, पूजयामास चान्वहम् ॥ २९४ ॥
षण्मासान्ते कदाऽप्येष, कञ्चित् पप्रच्छ पूरुषम्। मेलयन्तं रथं शैलोत्तीर्णं भग्नं पुनः समे ॥ २९५ ॥
उत्तीर्य विषमाद् भग्नः, समे योऽयं रथः पथि। कथं सहस्रखण्डोऽयं, मूढ! मेलकमेष्यति? ॥ २९६ ॥

सोऽप्याह जित्वा युद्धानि, सुखसुप्तोऽप्ययं मृतः।
चेत् ते जीविष्यति भ्राता, मिलिष्यति रथोऽपि तत् ॥ २९७ ॥

रामोऽन्यतः कमप्याह, वपन्तं प्राणि पद्मिनीः। लगिष्यन्ति महामूढ!, कथमेत्राप्यमूरिति ॥२९८॥
सोऽप्युवाच यदि भ्राता, जीविष्यति मृतस्तव। तदेताः कमलिन्योऽपि, गमिष्यन्त्यत्र वैभवम् ॥२९९॥
अन्यतोऽपि हली प्राह, नरं प्लुष्टद्रुसेचिनम्। रोक्ष्यत्येष कथं नाम, दग्धकीलोपमो द्रुमः? ॥ ३०० ॥
सहासमाह सोऽप्येनमहो! महदिहाद्भुतम्। शवं स्कन्धे वहन् प्लुष्टद्रुसेके यद्वदस्यदः ॥ ३०१ ॥
गोशबास्ये तृणं कश्चित्, क्षिपन् रामेण भाषितः। रचयन्ति मृताः कापि, गावः कवलनक्रियाम्? ॥३०२॥
स जगाद यदा स्कन्धे, जीविष्यति शबस्तव। करिष्यति तदा सद्यो, गौरियं कवलग्रहम् ॥ ३०३ ॥
किं मृतो मेऽनुजः सीरी?, ध्यायन्निति तदुक्तिभिः। दिव्यरूपं पुरोऽपश्यत्, तं सिद्धार्थं स्वबान्धवम् ॥३०४॥
स जगाद व्रताकाङ्क्षी, त्वयाऽहं प्रार्थितोऽभवम्। तेनाऽऽयातोऽस्मि मूढं त्वामद्य बोधयितुं बलात् ॥३०५॥
रथादि मत्कृतं सर्वं, मोहं मुञ्च मृतो हरिः। इदं वदन् जरासुनुकथामपि जगाद सः ॥ ३०६ ॥
अथाऽऽह सीरभृद् बन्धो!, साधु साध्वस्मि बोधितः। किं करोम्यधुनाऽहं तु, स्वबान्धववियोजितः? ॥३०७॥
अथाभाषिष्ट सिद्धार्थो, जिनदीक्षां विनाऽधुना। बन्धो! न युज्यते किञ्चिद्, तव कर्तुं विवेकिनः ॥३०८॥
मत्वेति तद्वचस्तेन, देवेन सह सीरभृत्। चकार हरिसंस्कारं, सिन्धुसम्भेदसीमनि ॥ ३०९ ॥
चारणर्षेरथो नेमिनियुक्तात् प्राव्रजद् बलः। तुङ्गिकाशिखरस्थायी, सिद्धार्थोऽभूच्च रक्षकः ॥ ३१० ॥
अन्यदा तं पुरे कापि, पश्यन्ती काऽपि कूपगा। कुम्भस्थाने स्वपुत्रस्य, ग्रीवायां रज्जुमक्षिपत् ॥३११॥
आलोक्येदं बलो निन्दन्, निजरूपातिशायिताम्। तदादि नगर-ग्रामगत्यभिग्रहमग्रहीत् ॥ ३१२ ॥
सदा मासोपवासी स, वन एव स्थितः कृती। तृण-काष्ठादिहारिभ्यो, भिक्षया पारणं व्यधात् ॥ ३१३ ॥
अस्मद्राज्येच्छया धीरः, कोऽप्ययं तप्यते तपः। ध्यात्वेति भूरयो भूपास्तं हन्तुं तद् वनं ययुः ॥ ३१४ ॥
सिद्धार्थः सन्निधानेऽथ, तस्य सिंहान् विचक्रिवान्। भीतास्ततो बलं नत्वा, ययुर्निजपुरं नृपाः ॥ ३१५ ॥

---

१ °लीलेखो° खंता० सं० ॥ २ ततस्त° खंता० ॥ ३ बन्धुवा° खंता० ॥ ४ °मस्मिन्नमू° खंता० सं० ॥ ५ °ण वारितः। खंता० ॥ ६ मुग्धं त्वा° सं० ॥ ७ °सङ्गमसीम° खंता० सं० ॥

अथ सिंहादयोऽप्यस्मिन्, बलदेशनया वने । निवृत्तपिशिताहाराः, श्रावकत्वं प्रपेदिरे ॥ ३१६ ॥
प्राक्सम्बन्धी मुनेरस्य, कोऽपि जातिस्मरो मृगः । वनेऽशंसज्जनं सान्नमागतं मौलिसंज्ञया ॥ ३१७ ॥
रथकारोऽन्यदा कोऽपि, दारुभ्यस्तद् वनं गतः । तत्रानयन्मृगो रामं, भिक्षाहेतोः पुरःसरः ॥ ३१८ ॥
तदा भोक्तुं निविष्टोऽसौ, रथकृद् वीक्ष्य सीरिणम् । धन्योऽहं यदिहायातः, साधुरित्युत्थितो मुदा ॥३१९॥
सर्वाङ्गस्पृष्टभूर्नत्वा, स मुनिं प्रत्यलाभयत् । भाग्यभागी भवत्वेष, भिक्षामित्यग्रहीन्मुनिः ॥ ३२० ॥
स मृगोऽपि तदाऽध्यायद्, धिग् मे तिर्यक्त्वमागतम् । न शक्तोऽस्मि तपः कर्तुं, दानं दातुं च न क्षमः ॥३२१॥
इति त्रयोऽपि सद्ध्याना, रथकारेण-सीरिणः । वातेरितद्रुघातेन, ब्रह्मलोके ययुः समम् ॥ ३२२ ॥
इतश्च पाण्डवा मत्वा, जरापुत्रात् कथामिमाम् । आक्रन्दमुखराश्चक्रुः, मुरारेरौर्ध्वदेहिकम् ॥३२३॥
जरासूनुमथ न्यस्य, राज्ये मार्तण्डतेजसम् । ते नेमिप्रेषिताद्धर्मघोषाचार्याद् व्रतं दधुः ॥ ३२४ ॥
आर्या-ऽनार्येषु देशेषु, लोकं नेमिरबोधयत् । निर्वाणसमये चायं, ययौ रैवतकाचलम् ॥ ३२५ ॥
कृते समवसरणे, देवैः कृत्वाऽन्तदेशनाम् । तत्र प्राबोधयन्नेमिस्वामी लोकाननेकशः ॥ ३२६ ॥
सहितः पञ्चभिः साधुशतैः षट्त्रिंशताऽधिकैः । मासिकानशनी स्वामी, पादपोपगमं व्यधात् ॥ ३२७ ॥
अथ त्वाष्ट्रे शुचिश्वेताष्टम्यां सद्ध्यानमाश्रितः । सार्द्धं तैः साधुभिः सायं, विभुर्निर्वाणमासदत् ॥ ३२८ ॥
कौमारे त्रिशती जज्ञे, छद्म-केवलयोः पुनः । शतानि सप्त वर्षाणां, सहस्रायुरिति प्रभुः ॥ ३२९ ॥

निर्वाणपर्वणि सुपर्वपतिर्विधाय, कृत्यानि तत्र सफलीकृतनाकिलक्ष्मीः ।
नन्दीश्वरे प्रशमिताखिललोककष्टमष्टाहिकोत्सवमतुच्छमतिस्ततान ॥ ३३० ॥

तस्यां निर्वाणभूमौ मणिमयमतुलं मन्दिरं नेमिभर्तु-
श्चक्रे शक्रेण शृङ्गप्रकरकवलितव्योमदेशावकाशम् ।
तत् पूर्वं रैवताद्रिः प्रथितमिह महातीर्थमेतत् पृथिव्यां,
देवी यत्राऽम्बिकाऽसौ किशलयति सतां सन्ततं क्षेमलक्ष्मीम् ॥ ३३१ ॥

॥ इत्याचार्यश्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदय-नाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीनेमिनिर्वाणवर्णनो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

यात्रायां चन्द्रसान्द्रं लसदहितयशः कोटिशः कुट्टयित्वा,
क्षिप्तं सङ्घप्रतापानलमहसि मुदा यत् त्वया लीलयैव ।
अद्याप्युद्दामपूरप्रसरसुरभिताशेषदिक्चक्रवाल-
स्तेन श्रीवस्तुपाल ! स्फुरति परिमलः कोऽपि सौभाग्यभूमिः ॥ १ ॥

[3]कृतस्त्वं ननु दीनमण्डलपतिर्दारिद्र्य ! तत् किं पुनः,
खिन्नः साम्प्रतमीक्ष्यसे गतमहा चातः ! समाकर्ण्यताम् ।
त्वद्दत्तामपि पत्तलां मम हठाद् दुःस्थालिभालाक्षर-
श्रेणिं सम्प्रति लुम्पति प्रतिमुहुः श्रीवस्तुपालः क्षितौ ॥ २ ॥

॥ ग्रन्थाग्रम् ३४० । उभयम् ४९१९ ॥

---

१ इति श्रीवि° खंता० ॥ २ °मिस्वामिनिर्वा° संता० ॥ ३ अयं श्लोकः वता० प्रतौ नास्ति ॥
४ ग्रन्थाग्रम्-३४५ । उभयम्-४९२४ । वता० ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अयं क्षुभ्यत्क्षीरार्णवनवसुधासन्निभविभा-
नुभाकर्ण्याकर्ण्यानुपदमुपदेशानिति गुरोः ।
समस्तं ध्वस्तैना जनितजिनयात्रापरिकरो-
ऽकरोत् सुस्थं प्रास्थानिकविधिमधीशो मतिमताम् ॥ १ ॥

श्लाघ्येऽह्नि सङ्घसहितः स हितः प्रजानां, श्रीमानथ प्रथमतीर्थकृदेकचित्तः ।
सम्भाषणाद्भुतसुधाभवचाश्चचाल, वाचालवारिदपथो रथचक्रनादैः ॥ २ ॥

सान्द्रैरुपर्युपरिवाहपदाग्रजाग्रद्धूलीपटैर्झटिति कुट्टिमतामटद्भिः ।
मार्गे निरुद्धखरदीधितिधामसङ्गे, सङ्घस्तदा भवनगर्भ इवावभासे ॥ ३ ॥

नाभेयप्रभुभक्तिभासुरमनाः कीर्तिप्रभाशुभ्रिता-
काशः काशह्रदाभिधेऽथ विदधे तीर्थे निवासानसौ ।
चक्रे चारुमना जिनार्चनविधिं तद् ब्रह्मचर्यव्रता-
रम्भस्तम्भितविष्टपत्रयजयश्रीधामकामस्मयः ॥ ४ ॥

पुष्टभक्तिभरतुष्टया रयादम्बया हततमःकदम्बया ।
यस्य दृक्पथमथ प्रतिश्रुतं, सन्निधिं समधिगम्य सोऽचलत् ॥ ५ ॥

ग्रामे ग्रामे पुरि पुरि पुरोवर्तिभिर्मर्त्यमुख्यैः,
कृप्तप्रावेशिकविधिततां व्योम्नि पश्यन् पताकाः ।
मूर्ताः कीर्तीरयममनुत प्रौढनृत्तप्रपञ्च-
भ्राम्यल्लीलाद्भुतभुजलतावर्णनीयाः स्वकीयाः ॥ ६ ॥

अध्यावास्य नमस्यकीर्तिविभवः श्रीसङ्घमंहस्तमः-
स्तोमादित्यमुपत्यकापरिसरे श्रीमल्लदेवानुजः ।
श्रीनाभेयजिनेशदर्शनसमुत्कण्ठोल्लसन्मानस-
स्त्रस्यन्मोहमथारुरोह विमलक्षोणीधरं धीरधीः ॥ ७ ॥

तत्र स्नात्रमहोत्सवव्यसनिनं मार्तण्डचण्डद्युति-
क्रान्तं सङ्घजनं निरीक्ष्य निखिलं सार्द्रीभवन्मानसः ।
सद्यो माद्यदमन्दमेदुरतरश्रद्धानिधिः शुद्धधी-
र्मन्त्रीन्द्रः स्वयमिन्द्रमण्डपमयं प्रारम्भयामासिवान् ॥ ८ ॥

मन्त्री मौलौ किल जिनपतेश्चित्रचारित्रपात्रं,
स्नात्रं कृत्वा कलशलुलितैः स्मेरकाश्मीरनीरैः ।
चक्रे चञ्चन्मृगमदमयालेपन-स्वर्णभूषा,
वर्ण्यैः पूजाकुसुम-वसनैस्तं स कल्पद्रुकल्पम् ॥ ९ ॥
मन्त्रीशेन जिनेश्वरस्य पुरतः कर्पूरपूरा-ऽगुरु-
प्लोषत्प्रेङ्खितधूपधूमपटली सा काऽपि तेने मुदा ।
या तद्ध्वजमहाध्वजप्रणयिनी स्वर्लोककल्लोलिनी-
मिश्रेयं रविकन्यकेति वियति प्रत्यक्षमुत्प्रेक्ष्यते ॥ १० ॥
इत्थं तत्र विधाय निर्मलमनाः सम्मान-दानक्रिया-
सानन्दप्रमदाकुलां कुलनभोमाणिक्यमष्टाहिकाम् ।
विघ्नोन्मर्दिकपर्दियक्षविहितप्रत्यक्षसान्निध्यतः,
श्रद्धावर्धितसम्मदादुदतरन्मन्त्रीश्वरो भूधरात् ॥ ११ ॥
अजाहराख्ये नगरे च पार्श्वपादानजापालनृपालपूज्यान् ।
अभ्यर्चयन्नेष पुरे च कोडीनारे स्फुरत्कीर्तिकदम्बमम्बाम् ॥ १२ ॥
देवपत्तनपुरे पुरन्दरस्तूयमानममृतांशुलाञ्छनम् ।
अर्चयन्नुचितचातुरीचितः, कामनिर्मथननिर्मलद्युतिम् ॥ १३ ॥
पीतस्फीतरुचिश्चिराय नयनैर्वामभ्रुवां वामन-
स्थल्यामेष मनोविनोदजननं कृत्वा प्रवेशं पुरि ।
धीमान् निर्मलधर्मनिर्मितिसमुल्लासेन विस्मापयन्,
दैवं रैवतकाधिरोहमकरोत् सङ्घेन सङ्घेश्वरः ॥ १४ ॥ विशेषकम् ॥
गजेन्द्रपदकुण्डस्य, तत्र पीयूषहारिभिः ।
चकार मज्जनं मन्त्री, वारिभिः पापवारिभिः ॥ १५ ॥
जिनमज्जनसज्जसज्जनं, कलशान्यस्ततदम्बुकुङ्कुमम् ।
अथ सङ्घमवेक्ष्य सङ्कटे, विदधे वासवमण्डपोद्यमम् ॥ १६ ॥
संरम्भसङ्घटितसङ्घजनौघहृद्यामष्टाहिकामयमिहापि कृती वितेने ।
सद्भूतभावभरभासुरचित्तवृत्तिरुद्भूतकीर्तिचयचुम्बितदिक्कदम्बः ॥ १७ ॥
लुम्पन् रजो विजयसेनमुनीशपाणिवासप्रवासितकुवासनभासमानः ।
सम्यक्त्वरोपणकृते वितताननन्दिमानन्दमेदुरमयं रमयन् मनांसि ॥ १८ ॥
दानैरानन्द्य वन्दिव्रजमसृजदनिर्वारमाहारदानं,
मानी सम्मान्य साधूनपुषदपि मुखोद्घाटकर्मादिकानि ।
मन्त्री सत्कृत्य देवार्चनरचनपरानर्चयित्वाऽयमुच्चै-
रम्बा-प्रद्युम्न-साम्बानिति कृतसुकृतः पर्वतादुत्ततार ॥ १९ ॥

---

१ °लुठितैः खंता० ॥

असाधि साधर्मिकमानदानैरनेन नानाविधधर्मकर्म ।
अबाधि सा धिक्करणेन माया, निर्माय निर्मायमनःसु पूजाम् ॥ २० ॥
पुरः पुरः पूरयता पयांसि, घनेन सान्निध्यकृता कृतीन्दुः ।
स्वकीर्तिवन्नव्यनदीर्ददर्शो, ग्रीष्मेऽतिभीष्मेऽपि पदे पदेऽसौ ॥ २१ ॥
इति प्रतिज्ञामिव नव्यकीर्तिप्रियः प्रयाणैरतिवाह्य वीथीम् ।
आनन्दनिःस्यन्दविधिर्विधिज्ञः, पुरं प्रपेदे धवलक्ककं सः ॥ २२ ॥

समं तेजःपालान्वितपुरजनैर्वीरधवल-
प्रभुः प्रत्युद्यातस्तदनु सदनं प्राप्य सुकृती ।
युतः सङ्घेनासौ जिनपतिमथोत्तार्य रथत-
स्ततः सङ्घस्यार्चामशन-वसनाद्यैर्व्यरचयत् ॥ २३ ॥

अथ प्रसादाद् भूभर्तुः, प्राप्य वैभवमद्भुतम् ।
मन्त्रीशः सफलीचक्रे, स्वमनोरथपादपम् ॥ २४ ॥

भक्त्याऽऽखण्डलमण्डपं नवनवश्रीकेलिपर्यङ्किका-
वर्यं कारयति स्म विस्मयमयं मन्त्री स शत्रुञ्जये ।
यत्र स्तम्भन-रैवतप्रभुजिनौ शाम्बा-ऽम्बिकालोकन-
प्रद्युम्नप्रभृतीनि किञ्च शिखराण्यारोपयामासिवान् ॥ २५ ॥

गुरु-पूर्वज-सम्बन्धि-मित्रमूर्तिकदम्बकम् ।
तुरङ्गसङ्गतं मूर्तिद्वयं स्वस्यानुजस्य च ॥ २६ ॥
शातकुम्भमयान् कुम्भान्, पञ्च तत्र न्यवेशयत् ।
पञ्चधाभोगसौख्यश्रीनिधानकलशानिव ॥ २७ ॥
सौवर्णदण्डयुग्मं च, प्रासादद्वितये न्यधात् ।
श्रीकीर्तिकन्दयोरुद्भूतनाङ्कुरसोदरम् ॥ २८ ॥
कुन्देन्दुसुन्दरग्रावपावनं तोरणद्वयम् ।
इहैव श्री-सरस्वत्योः, प्रवेशायेव निर्ममे ॥ २९ ॥
अर्कपालितकं ग्राममिह पूजाकृते कृती ।
श्रीवीरधवलक्ष्मापाद्, दापयामास शासने ॥ ३० ॥

[[१]**श्रीपालिताख्ये नगरे गरीयस्तरङ्गलीलादलिता(तो)प्रतापम् ।
तडागमागःक्षयहेतुरेतच्चकार मन्त्री ललिताभिधानम् ॥ ३१ ॥
हर्षोत्कर्षं न केषां मधुरयति सुधासाधुमाधुर्यगर्जे-
त्तोयः सोऽयं तडागः पथि मथितमिलत्पान्थसन्तापपापः? ।
साक्षादम्भोजदम्भोदितमुदितसुखैर्लोलरोलम्बशब्दै-
रब्देव्यो दुग्धमुग्धां त्रिजगति जगदुर्यत्र मन्त्रीशकीर्तिम् ॥३२॥ **]

१ [** **] एतच्चिह्नान्तर्गतौ ३१–३२ श्लोकौ वता० पुस्तके न स्तः । एवमग्रेऽपि एतादृक्चिह्नान्तर्वर्त्तीनि पद्यानि वता० पुस्तकादर्शे न विद्यन्ते इति ज्ञेयम् ॥

पृष्ठपट्टं च सौवर्णं, श्रीयुगादिजिनेशितुः ।
स्वकीयतेजःसर्वस्वकोशन्यासमिवाऽऽर्पयत् ॥ ३३ ॥
प्रासादे निदधे चास्य, काञ्चनं कलशत्रयम् ।
ज्ञान-दर्शन-चारित्रमहारत्ननिधानवत् ॥ ३४ ॥
किञ्चैतन्मन्दिरद्वारि[1], तोरणं नेत्रपारणम् ।
शिलाभिर्विदधे ज्योत्स्नागर्वसर्वस्वदस्युभिः ॥ ३५ ॥
लोकैः पाञ्चालिकानृत्तसंरम्भस्तम्भितेक्षणैः ।
इहाभिनीयते दिव्यनाट्यप्रेक्षाक्षणः क्षणम् ॥ ३६ ॥
[**प्रासादः स्फुटमच्युतैकमहिमा श्रीनाभिसूनुप्रभो-
स्तस्याग्रे स्थितिरेककुण्डलतुलां धत्तेतरां तोरणम् ।
श्रीमन्त्रीश्वर! वस्तुपाल! कलयन्नीलाम्बरालम्बिता-
मप्युच्चैर्जगतोऽपि कौतुकमसौ नन्दी तथा(वा)ऽस्तु श्रिये ॥३७॥**]
अत्र यात्रिकलोकानां[2], विशतां व्रजतामपि ।
सर्वथा सम्मुखैवास्ति, लक्ष्मीरुपरिवर्तिनी ॥ ३८ ॥
[**यत् पूर्वैर्न निराकृतं सुकृतिभिः साम्मुख्य-वैमुख्ययो-
र्द्वैतं तन्मम वस्तुपालसचिवेनोन्मूलितं दुर्यशः ।
आशास्तेऽद्भुततोरणोभयमुखी लक्ष्मीस्तदस्मै मुदा,
श्रीनाभेयविभुप्रसादवशतः साम्मुख्यमेवाधुना ॥ ३९ ॥
तस्यानुजश्च जगति प्रथितः पृथिव्यामव्याजपौरुषगुणप्रगुणीकृतश्रीः ।
श्रीतेजपाल इति पालयति क्षितीन्द्रमुद्रां समुद्ररसनावधिगीतकीर्तिः ॥ ४० ॥
समुद्रत्वं श्लाघे महिमहिमधाम्नोऽस्य बहुधा,
यतो भीष्मग्रीष्मोपमविषमकालेऽप्यजनि यः ।
क्षणेन क्षीणायामितरजनदानोदकततौ,
दयावेला हेलाद्विगुणितगुणत्यागलहरी ॥ ४१ ॥
वत्रापथस्य पन्थास्तपस्विनां ग्रामशासनोद्धारात् ।
येनापनीय नवकरमनवकरः कारयाञ्चक्रे ॥ ४२ ॥
पुण्योल्लासविलासलालसधिया येनात्र शत्रुञ्जये,
श्रीनन्दीश्वरतीर्थमर्पितजगत्पावित्र्यमासूत्रितम् ।
एतच्चानुपमासरःपरिसरोद्देशे शिलासञ्चये,
व्यानद्धोद्धतवन्धमुद्धुरपयःकल्लोलमुक्तक्रमम् ॥ ४३ ॥
स्फुटस्फटिकदर्पणप्रतिमतामिदं गाहते,
सुधाकृतसुधाकरच्छविपवित्रनीरं सरः ।

---

१ °द्वारतो° खंता० ॥ २ °नां, व्रजतां विशतामपि खंता० ॥

विकस्वरसरोरुहप्रकरलक्षलोलक्षते,
यदत्र हरिदङ्गनावदनबिम्बनाडम्बरः ॥ ४४ ॥
शत्रुञ्जये यः सरसी निवेश्य, श्रीरैवताद्रौ च जटाधराणाम् ।
ग्रामस्य दानेन करं निवार्य, सङ्घस्य सन्तापमपाचकार ॥ ४५ ॥
क्षोणीपीठमियद्रजःकणमियत्पानीयबिन्दुः पतिः,
सिन्धूनामियदङ्गुलं वियदियत्ताला च कालस्थितिः ।
इत्थं तथ्यमवैति यस्त्रिभुवने श्रीवस्तुपालस्य तां,
धर्मस्थानपरम्परां गणयितुं शङ्के न सोऽपि क्षमः ॥ ४६ ॥**]
एतत् सुवर्णरचितं, विश्वालङ्करणमनणुगुणरत्नम् ।
सङ्घाधीश्वरचरितं, हृतदुरितं कुरुत हृदि सन्तः ॥ ॥ ४७ ॥

[अथ प्रशस्तिः]

॥ स्वस्ति ॥

श्रीनागेन्द्रमुनीन्द्रगच्छतरणिः श्रीमान् महेन्द्रः प्रभु-
र्जज्ञे क्षान्तिसुधानिधानकलशः सौख्यासिचन्द्रोदयः ।
सम्मोहोपनिपातकातरतरे विश्वेऽत्र तीर्थेशितुः,
सिद्धान्तोऽप्यविभेद्यतर्कविषमं यं दुर्गमाशिश्रियेे ॥ १ ॥
तत्सिंहासनपूर्वपर्वतशिरःप्राप्तोदयः कोऽप्यभूद्,
भास्वानस्तसमस्तदुस्तमतमाः श्रीशान्तिसूरिः प्रभुः ।
प्रत्युज्जीवितदर्शनैप्रविकसद्भव्यौघपद्माकरं,
तेजश्छन्नदिगम्बरं विजयते तद् यस्य लोकोत्तरम् ॥ २ ॥
आनन्दसूरिरिति तस्य बभूव शिष्यः, पूर्वोऽपरः शमधरोऽमरचन्द्रसूरिः ।
धर्मद्विपस्य दशनाविव पापवृक्षक्षोदक्षमौ जगति यौ विशदौ विभातः ॥ ३ ॥
अस्ताघवाङ्मयपयोनिधिमन्दराद्रिमुद्राजुषोः किमनयोः स्तुमहे महिम्नः ? ।
बाल्येऽपि निर्दलितवादिगजौ जगाद, यौ व्याघ्र-सिंहशिशुकाविति सिद्धराजः ॥ ४ ॥
सिद्धान्तोपनिषन्निषण्णहृदयो धीजन्मभूमिस्तयोः,
पट्टे श्रीहरिभद्रसूरिरभवच्चारित्रिणामग्रणीः ।
भ्रान्त्वा शून्यमनाश्रयैरतिचिराद् यस्मिन्नवस्थानतः,
सन्तुष्टैः कलिकालगौतम इति ख्यातिर्वितेने गुणैः ॥ ५ ॥
श्रीविजयसेनसूरिस्तत्पट्टे जयति जलधरध्वानः ।
यस्य गिरो धारा इव, भवदवभवदवथुविभवभिदः ॥ ६ ॥

---

१ °शः पुण्याब्धिचन्द्रो° खंता० सं० ॥ २ °श्रियत् खंता० ॥ ३ °नद्युतिलसद्भव्यौ° खंता० सं० ॥ ४ °धनोऽम° खंता० सं ॥ ५ °भूस्तत्पदे, पूज्यश्रीहरि° खंता० सं० ॥ ६ °यैरिव चि° सं० ॥

[**पञ्चासराह्वनराजविहारतीर्थे,
प्रालेयभूमिधरभूतिधुरन्धरेऽस्मिन् ।
साक्षादधःकृतभवा तटिनीव यस्य,
व्याख्येयमच्युतगुरुक्रमजा विभाति ॥ ७ ॥

भवोद्भटवनावनीविकटकर्मवंशावलि-
च्छिदोच्छलितमौक्तिकप्रतिमकीर्तिकीर्णाम्बरम् ।
असिश्रियमशिश्रियद् विततितीव्रतं यद्व्रतं,
क्षितौ विजयतामयं विजयसेनसूरिर्गुरुः ॥ ८ ॥**]

शिष्यं तस्य प्रशस्यप्रशमगुणनिधेरन्यदाऽरण्यदाव-
ज्वालाजिह्वालदीप्तिर्भविकजनविपद्व्रह्विवादः कपर्दी ।
देवी चाम्बा निशीथे समसमयमुपागत्य हर्षाश्रुवर्षा-
मेयश्रेयःसुभिक्षाविति निजगदतुर्गद्गदोद्दामनादम् ॥ ९ ॥

नाभूवन् कति नाम? सन्ति कति नो? नो वा भविष्यन्ति के?,
किन्तु क्वापि न कोऽपि सङ्घपुरुषः श्रीवस्तुपालोपमः ।
पश्येत्थं[1] प्रहरन्नहर्निशमहो ! सर्वाभिसारोद्धरो,
येनायं विजितः कलिः[2] कलयता तीर्थेशयात्रोत्सवम् ॥ १० ॥

तस्मादस्य यशस्विनः सुचरितं श्रीवस्तुपालस्य तद्[3],
वाचाऽस्माकममोघया किल यथाऽध्यक्षीकृतं सर्वथा ।
त्वं श्रीमन्नुदयप्रभ ! प्रथय तत् पीयूषसर्वङ्कषैः,
श्लोकैर्यत्तव भारती समभवत् साक्षादिति श्रूयते ॥ ११ ॥

इत्युक्त्वा गतयोस्तयोरथ पथो दृष्टेः प्रभातक्षणे,
विज्ञप्य स्वगुरोः पुरः सविनयं नम्रीभवन्मौलिना ।
प्राप्याऽऽदेशममुं प्रभोर्विरचयामासे समासेदुषा,
प्रागल्भीमुदयप्रभेण चरितं निस्यन्दरूपं गिराम् ॥ १२ ॥

किञ्च श्रीमलधारिगच्छजलधिप्रोल्लासशीतद्युते-
स्तस्य श्रीनरचन्द्रसूरिसुगुरोर्माहात्म्यमाशास्महे ।
यत्पाणिस्मितपद्मवासविकसत्किञ्जल्कसंवासिताः,
सन्तः सन्ततमाश्रिताः कमलया भृङ्गयेव भान्ति क्षितौ ॥ १३ ॥

श्रीधर्माभ्युदयाह्वयेऽत्र चरिते श्रीसङ्घभर्तुर्मया,
दध्रे काव्यदलानि सङ्घटयितुं कर्मान्तिकत्वं परम् ।

---

१ पश्येत्थं सं० ॥ २ कलिर्विदधता ती° खंता० सं० ॥ ३ यद् सं० ॥

किन्तु श्रीनरचन्द्रसूरिभिरिदं संशोध्य चक्रे जग-
त्याविन्ध्यक्षमपादपङ्कजरजःपुञ्जैः प्रतिष्ठास्पदम् ॥ १४ ॥
नित्यं व्योमनि नीलनीरजरुचौ यावत् त्विषामीश्वरो,
दिक्पत्रावलिबन्धुरे कुवलये यावच्च हेमाचलः ।
हृत्पद्मे विदुषामिदं सुचरितं तावन्नवाविर्भव-
त्सौरभ्यप्रसरं चिरं कलयतात् किञ्जल्कलक्ष्मीपदम् ॥ १५ ॥

॥ इति श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीमदुदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि श्रीसङ्घपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महाकाव्ये श्रीवस्तुपालसङ्घयात्रावर्णनो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ छ ॥ १५ ॥

मुक्तेर्मार्गे यदेतद् विरचितमुचितं सङ्घभर्तुश्चरित्रं,
सत्रं पावित्र्यपात्रं पथिकजनमनःखेदविच्छेदहेतुः ।
अस्मिन् सौरभ्यगर्भामसमरसवतीं सत्कथां पान्थसार्थाः,
प्राप्य श्रीवस्तुपालप्रवरनवरसास्वादमासादयन्ति [2] ॥ १ ॥
श्रीशारदैकसदनं हृदयालवः के,
नो सन्ति हन्त ! सकलासु कलासु निष्ठाः ? ।
तादृक् परस्य ददृशे सुकवित्वतत्त्व-
बोधाय बुद्धिविभवस्तु न वस्तुपालात् ॥ २ ॥
नैव व्यापारिणः के विदधति करणग्राममात्मैकवश्यं ?,
लेभे सद्योगसिद्धेः फलममलमलं केवलं वस्तुपालः ।
आकल्पस्थायि धर्माभ्युदयनवमहाकाव्यनाम्ना यदीयं,
विश्वस्याऽऽनन्दलक्ष्मीमिति दिशति यशो-धर्मरूपं शरीरम् ॥ ३ ॥
॥ ग्रन्थाग्रम् १२१ । उभयम् ५०४१ [3] ॥

[4] प्रत्येकमत्र ग्रन्थाग्रं, विगणय्य विनिश्चितम् ।
द्वात्रिंशदक्षरश्लोकद्विपञ्चाशच्छतीमितम् ॥ १ ॥

[5] सं० १२९० वर्षे चैत्रशु ११ रवौ स्तम्भतीर्थवेलाकूलमनुपालयता महं० श्रीवस्तुपालेन श्रीधर्माभ्युदयमहाकाव्यपुस्तकमिदमलेखि ॥ छ ॥ छ ॥ शुभमस्तु श्रोतृव्याख्यातॄणाम् ॥

---

१ °लतीर्थयात्रोत्सववर्ण° खंता० सं० ॥ २ °मास्वाद° खंता० ॥ ३ उभयम्—५२०० खंता० ॥
४ ग्रन्थाग्रसूचकमिदं पद्यं वता० पुस्तके केनचित् पश्चाल्लिखितम् ॥ ५ पुष्पिकैषा वता० पुस्तकान्तर्गता ॥

अथ परिशिष्टानि

प्रथमं परिशिष्टम् ।

धर्माभ्युदयमहाकाव्यान्तर्गतानामितिहासविदुपयोगिनां पद्यानामनुक्रमणिका ।

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

धर्माभ्युदयान्तर्गतानामितिहासविदुपयोगिनां विशेषनाम्नामनुक्रमणिका ।

तृतीयं परिशिष्टम् ।

धर्माभ्युदयमहाकाव्यान्तर्गतानां विशेषनाम्नामनुक्रमणिका ।

